Gróf Festetics László, az 1797-ben Keszthelyen alapított felsőfokú mezőgazdasági tanintézet, a Georgikon fenntartója két fiatal tanárt bocsátott hosszabb nyugat-európai tanulmányútra 1820-ban. Gerics Pál orvos, állatorvos és Lehrmann József kertész, borászati szakember a megbízó utasítása szerint a kor valamennyi jelentős tudós személyiségét, egyetemét, főnemesi mintagazdaságát felkeresték, de feladatuknak megfelelően piackutató tevékenységet is folytattak. Útjuk Morvaországon, Szilézián, Szászországon, Poroszországon, a különböző német fejedelemségeken át az egyesült németalföldi területekre vezetett, majd Angliába is átkeltek. Lehrmann néhány hónap után Franciaországba utazott, míg Gerics közel két évet töltött a szigetországban. Párizsban ismét találkoztak, majd mindketten Svájcon, Bajorországon át Itáliába utaztak, s 1825-ben tértek vissza hazájukba. Gerics a megbízó utasításának megfelelően magyarul írta jelentéseit és naplóját, míg Lehrmann német nyelven. E kötet a két georgikoni tanár útja során keletkezett rendkívül gazdag iratanyagból kínál kronologikus rendbe szedett válogatást, melynek révén az olvasó nemcsak a kor tudományosságáról, ipari és mezőgazdasági gyakorlatáról szerezhet fontos ismereteket, hanem sok mindent megtudhat az egyes országokban tapasztalt szokásokról, a társadalmi érintkezési formákról, a vallásgyakorlatról vagy éppen az étkezési kultúráról.

5990 Ft

ISBN 978-963-414-657-5

9 789634 146575

webshop.harmattan.hu

KRE KÁROLI GÁSPÁR REFORMÁTUS EGYETEM

L'Harmattan

Károli Könyvek

Technológiai utazás a modern kor hajnalán

Károli Könyvek

Műfordítás forrás

Technológiai utazás a modern kor hajnalán

Válogatás Gerics Pál és Lehrmann József georgikoni professzorok nyugat-európai jelentéseiből és naplóiból (1820–1825)

Szerkesztette:
Kurucz György

KRE KÁROLI GÁSPÁR REFORMÁTUS EGYETEM

L'Harmattan

Technológiai utazás a modern kor hajnalán

Károli Könyvek

műfordítás, forrás

Sorozatszerkesztő: Sepsi Enikő

A szerkesztőbizottság tagjai:
Boros Gábor, Bozsonyi Károly, Czine Ágnes, Csanády Márton,
Fabiny Tibor, Furkó Péter, Homicskó Árpád, Horváth Géza,
Kendeffy Gábor, Kocsev Miklós, Miskolczi-Bodnár Péter,
Mogyorósi András, Pap Ferenc, Sepsi Enikő

Technológiai utazás a modern kor hajnalán

Válogatás Gerics Pál és Lehrmann József georgikoni professzorok nyugat-európai jelentéseiből és naplóiból (1820–1825)

Szerkesztette
Kurucz György

Károli Gáspár Református Egyetem • L'Harmattan Kiadó
Budapest, 2020

Felelős kiadó:
Gyenes Ádám, a L'Harmattan Kiadó igazgatója és Horváth Géza, a KRE BTK dékánja
Károli Gáspár Református Egyetem
1091 Budapest, Kálvin tér 9.
Telefon: 455-9060
Fax: 455-9062

© Kurucz György, 2020
© Károli Gáspár Református Egyetem, 2020
© L'Harmattan Kiadó, 2020

Lektorálta: Berecz Ágnes, Hermann Róbert

A borítón látható kép: Goodwood House, Sussex. H. Hobson rézmetszete
John Preston Neale rajza nyomán, 1824. Getty Research Institute (public domain)

ISBN 978-963-414-657-5
ISSN 2063-787X

Kiadja a Károli Gáspár Református Egyetem és a L'Harmattan Kiadó.
A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:

L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: +36-1-267-5979
harmattan@harmattan.hu
webshop.harmattan.hu

Tartalom

Megjegyzések egy technológiai utazás természetrajzához 13

UTAZÁSI INSTRUKCIÓK, 1820–1821

1. Bécs, 1820. március 17. Gróf Festetics László általános utazási rendelkezései Gerics Pál számára 35
2. Bécs, 1820. július 25. Gróf Festetics László általános utazási rendelkezései Lehrmann József számára 56
3. Bécs, 1821. április 7. Gróf Festetics László rendelkezései Lehrmann József számára a Rajna és Mosel környéki, valamint a franciaországi szőlő- és borkultúra tanulmányozásához 66

GERICS PÁL LEVELEI GRÓF FESTETICS LÁSZLÓHOZ, 1820–1825

4. Buchwald, 1820. május 3. Tájékoztatás sziléziai birtokosoknál tett látogatásról, valamint a nyírott gyapjú helyi osztályozási és csomagolási módjáról 77
5. Lipcse, 1820. július 5. Beszámoló a szászországi állatorvosi gyakorlat színvonaláról, továbbá a helyi kereskedők vélekedéséről a gróf Festetics László és nagybátyja, gróf Festetics Imre birtokairól származó gyapjúval kapcsolatban 79
6. Dessau, 1820. július 22. Jelentés az anhalti gyapjú áráról és a helyi állattartás jellemzőiről, valamint Dessauba érkezéséről 81
7. Berlin, 1820. szeptember 6. Részletes ismertetés a möglini tanintézetről és Albrecht Thaerről szerzett benyomásokról, továbbá az Itzenplitz gróf kunersdorfi birtokain tapasztalt juhbetegség sajátosságairól 83

8. Göttingen, 1820. október 22. Beszámoló a königshorsti porosz királyi mintagazdaság tehenészetének működéséről, Hannover környékének lótartási gyakorlatáról és egy alsó-szászországi parasztgazdaságban tett látogatásról 86
9. Frankfurt am Main, 1820. november 16. Részletes leírás a göttingeni és giesseni professzorokkal történt találkozásról, a hesseni rendek ünnepségéről, valamint a wartburgi látogatásról és frankfurti bankárokkal folytatott tárgyalásokról 91
10. Aachen, 1820. október 20. Beszámoló a Rajna melléki textiliparosok magyar gyapjúval kapcsolatos fenntartásairól, valamint Gerics tanácsai a lenyírt gyapjú szakszerűbb kezelése és jobb értékesítése érdekében 94
11. Brüsszel, 1821. január 1. Ismertetés a flandriai gyárosok és kereskedők számára történő közvetlen értékesítési lehetőségekről, illetve a gondos állattartás és gyapjúosztályozás szükségességéről 97
12. Brüsszel, 1821. július 4. Beszámoló a georgikoni tanár hollandiai tartózkodásáról, angliai útjának előkészületeiről 99
13. London, 1821. augusztus 9. Beszámoló különleges angol patkók beszerzéséről és Richard Brighttal történt megismerkedéséről 104
14. London, 1821. augusztus 31. Gerics benyomásai a genti gazdasági társaságról és Kewban, a botanikuskertben tett látogatásáról 106
15. London, 1821. szeptember 25. Beszámoló az angol parkokról, a királyi ménesről és Lord Egremont mintagazdaságáról 109
16. 1821. július-szeptember. Keltezés nélküli levél, mely Gerics Londonba indulásának előzményeivel kapcsolatos részletekről tudósít 116
17. Liverpool, 1821. október 15. Beszámoló az írországi út elmaradásáról és egy woburni minta alapján készített mázsáló szerkezet modelljének beszerzéséről 117
18. Edinburgh, 1821. október 29. Részletes leírás egy skóciai tejgazdaságról és a Sir John Sinclairrel való találkozásról 119
19. Woodstock, 1821. november 30. További részletek Gerics átkelési kísérletéről Írországba, valamint leírás egy yorkshire-i bányában látott vasútról, egy papírmalomról és blenheimi látogatásáról 122
20. London, 1821. december 14. Jelentés a spanyolországi út elmaradásának okairól, valamint egy angol cséplőgépmodelljének beszerzési lehetőségéről 124
21. London, 1821. december 18. A ló bokaízületének operációja a királyi istállókban . . . 127
22. London, 1822. január 18. További részletek a lovak idegoperációját követően fellépő komplikációkról 132
23. London, 1822. január 24. Beszámoló a Londoni Állatorvosi Társaság üléséről 134
24. London, 1822. február 8. Jelentés észak-amerikai növények magvainak beszerzéséről és a különböző mezőgazdasági gépek modelljeinek megrendelésével kapcsolatos nehézségekről 137

25. London, 1822. március. Beszámoló az Angliában forgalmazott gyapjúfajták minősítéséről és értékesítéséről. 139
26. London, 1822. április 2. Jelentés gróf Széchenyi István várható megérkezéséről és egyes modellek elküldéséről 150
27. London, 1822. április 10. Jelentés a Henry Oswald Weatherley-vel való viszony megromlásáról és egyes könyvek beszerzésének elhalasztásáról 151
28. London, 1822. május 30. Beszámoló gépmodellek beszerzéséről és továbbításáról . . . 154
29. Bath, 1822. július 17. Jelentés az angliai gyapjúkereskedési gyakorlatról és a georgikoni tanár Edward Jennerrel történt találkozásáról 159
30. London, 1807. november 8. Gerics előbbi levelében említett angol nyelvű melléklet, vagyis a kanadai indián törzsfőnökök által Edward Jennerhez intézett levél másolata. 162
31. London, 1823. május 31. Beszámoló Richard Bright orvossal történt találkozásról, valamint különböző modellek, könyvek beszerzéséről 164
32. Boulogne-sur-Mer, 1823. április. Ismertetés egyes dél-angliai birtokosok, valamint Londonderry őrgrófja gazdálkodási gyakorlatáról 170
33. Stuttgart, 1824. november 3. Rövid beszámoló a hofwyli tapasztalatokról, a Stuttgart környéki királyi ménes felkereséséről, valamint a hohenheimi gazdasági tanintézetről szerzett benyomásokról 174
34. Milánó, 1824. december 20. Jelentés különböző szakkönyvek beszerzéséről és Keszthelyre történt továbbításáról, valamint a milánói állatorvosi intézetben tett látogatásról. 177
35. Firenze, 1825. február 22. Beszámoló a lombardiai rétművelésről és a toszkánai gazdálkodási gyakorlatról 180

GERICS PÁL ÉS LEHRMANN JÓZSEF JELENTÉSEI A DIRECTIÓHOZ, 1821–1825

36. London, 1821. szeptember 11. Gerics beszámolója a genti egyetemről, a város környékén található kertekről, különleges növényfajtákról, továbbá egy béloperációval kapcsolatos megfigyeléseiről 185
37. Liverpool, 1821. október 15. Gerics részletes beszámolója Woburn Abbeyben és Petworth-ben tett látogatásáról, gazdálkodási módszerekről, pénzügyi helyzetéről, neves angliai kertészek eredményeiről, a Királyi Botanikus Kertről és Windsorról . . 189
38. Woodstock, 1821. november 30. Gerics tudósítása Holkham Hallban és más gazdaságokban tett látogatásáról, továbbá a skóciai tudományos szervezetekkel és a newmarketi lóversenyekkel kapcsolatos tapasztalatairól 199
39. London, 1822. január 14. Gerics ismertetése különböző londoni állatvásárokról és piacokról 208

40. Bordeaux, 1822. augusztus 7. Lehrmann jelentése a Directiónak Gironde szőlőművelési gyakorlatáról, valamint a Bordeaux környéki szőlőbirtokokról 211
41. Bordeaux, 1822. szeptember 8. Lehrmann beszámolója a Directiónak a Bordeaux környéki díszkertekről, továbbá a Médocban általános borszőlőfajtákról, a helyi szőlőművelésről, borászati gyakorlatról, valamint az egyes borok klasszifikációjáról . . 218
42. Párizs, 1823. november 10. Gerics részletes jelentése Champagne-ben tett útjának technológiai, gazdálkodási, ampelológiai tárgyú megfigyeléseiről, továbbá a franciaországi lótenyésztés központjában, Rosiers-ben szerzett tapasztalatairól 226
43. Párizs, 1823. december 11. Gerics jelentése a Directiónak Elzászban szerzett földművelési, szesz- és ecetgyártási tapasztalatairól 242
44. 1824. január 6. Gerics jelentése a Directiónak az alfort-i állatorvosi intézetben szerzett tapasztalatairól 251
45. Milánó, 1825. június 4. Gerics részletes jelentése a Directio számára a lombardiai rét- és fölműveléssel kapcsolatban, a chivassói királyi ménesbirtokon, továbbá különböző állatorvosi és tudományos intézetekben gyűjtött tapasztalatairól 261

RÉSZLETEK EURÓPA MIVELTEBB TARTOMÁNYIBAN TETT UTAZÁSI JEGYZÉSEK GERICS PÁL ÁLTAL C. ÁTDOLGOZOTT NAPLÓBÓL, 1820–1825

46. 1820. március 19. – április 12. Áttekintés a georgikoni tanár brünni gyáripari technológiai tapasztalatairól, továbbá morvaországi és sziléziai főúri mintagazdaságok tulajdonosaival történt találkozásáról, a regionális termesztési és állattenyésztési gyakorlatról 275
47. 1820. április 27. – május 7. Részletes leírás a georgikoni tanár porosz főúri mintagazdaságok tulajdonosaival történt megismerkedéséről, az alkalmazott vetésforgókról és a juhtenyésztési, állatorvoslási gyakorlatról 298
48. 1820. május 16. – május 27. Megismerkedés Drezda kiemelkedő személyiségeivel, valamint tapasztalatszerzés Reuss zu Köstritz hercegének juhtartási gyakorlatáról . . 309
49. 1820. június 21. – július 7. Átfogó elemzés Szászország gazdasági lehetőségeiről, Lipcse áruforgalmi és gyapjúértékesítési gyakorlatáról. 318
50. 1820. július 7–10. Átkelés a porosz határon, majd megismerkedés Halle különböző tudós személyiségeivel, valamint tapasztalatszerzés a helyi sólepárlási gyakorlatról . . 346
51. 1820. július 24. – augusztus 5. Áttekintés a Dessau, Zerbst, Potsdam útvonalon szerzett gazdálkodási tapasztalatokról és a reprezentatív fejedelmi székhelyeken tett megfigyelésekről 356

52. 1820. augusztus 5–11. Részletes leírás a berlini egyetemről, a porosz főváros kórházairól és egyéb kiemelkedő intézményeiről, a jelesebb személyiségekkel történt megismerkedésről 365
53. 1820. augusztus 12–19. Ismertetés az Albrecht Thaer möglini tanintézetében tett látogatásról, valamint különböző porosz főnemesi mintagazdaságokban szerzett tapasztalatokról 379
54. 1820. szeptember 11–17. Leírás a mecklenburgi és pomerániai szántóföldi növénytermesztési és állattenyésztési gyakorlatról, a greifswaldi egyetemen szerzett benyomásokról, valamint Rügen szigetének egyik mintagazdaságáról 386
55. 1820. szeptember 20–27. Beszámoló az ivenacki és egy porosz királyi ménesbirtok működéséről gyűjtött tapasztalatokról, továbbá egy porosz vámtiszttel történt találkozás körülményeiről 393
56. 1820. október 12–17. A Hannoveri Királyságban szerzett gazdálkodási és állattenyésztési tapasztalatok áttekintése, valamint megismerkedés a Georgia Augusta tanáraival 399
57. 1820. október 19–24. További részletek a göttingeni Georgia Augusta tanáraival történt megismerkedésről, az egyetem különböző gyűjteményeinek felkereséséről . . 403
58. 1820. november 8–20. Megfigyelések Fulda és Frankfurt am Main környékének gazdálkodásáról, továbbá utalások a gazdasági, társadalmi és tudományos élet jelentős személyiségeivel történt találkozásokra és a Rajna vidékén gyűjtött tapasztalatokra . . 415
59. 1820. december 26. – 1821. február 17. Áttekintés Antwerpen városának nevezetességeiről, a flandriai gazdálkodási gyakorlatról, valamint a polderek lecsapolásáról és az alkalmazott rekultivációs módszerekről 428
60. 1821. február 19–23. Beszámoló a nyelvi nehézségekről, Rotterdam építészetéről, kereskedelméről, a belföldi közlekedés sajátosságairól, valamint hágai tapasztalatairól 440
61. 1821. február 24–26. Ismertetés Leiden európai hírű egyetemének botanikai kertjéről, gyűjteményeiről, különböző természettudósokkal történt konzultációkról, a város művészeti emlékeiről, továbbá az egyik helyi tehenészet tejfeldolgozási gyakorlatáról. 446
62. 1821. március 2–4. Rövid áttekintés Amszterdam tudományos intézményeiről, természettudományos gyűjteményeiről, a kórházi ápolási gyakorlatáról, valamint az árvaház és a fenyítőház működéséről. 452
63. 1821. március 5. Ismertetés az amszterdami tengerészeti iskolában látottakról, a börzéről, a város botanikus kertjéről, s egy különleges anatómiai gyűjteményről. . . . 457
64. 1821. március 5–6. Leírás az Utrechtig vezető úton látottakról, az utrechti egyetemen oktató orvosokkal folytatott beszélgetésről, valamint az egyetemi botanikus kertről. . 460
65. 1821. március 25–27. Megfigyelések a heringhalászat és sózás technológiai eljárásáról, a hollandiai kisvárosi építkezésről és közlekedésről, valamint egy edami sajtkereskedés gyakorlatáról 466

66. 1821. április 4–5. Rövid leírás a brüsszeli városképről, parkokról, magyar vonatkozású színházi élményéről, a város nevezetes épületeiről, valamint a hulladék hasznosításáról 475
67. 1821. augusztus 16–18. Megjegyzések a La Manche-on történt átkelésről, egy angol tábornok különleges gesztusáról Doverben, valamint első angliai benyomásairól . . . 479
68. 1821. augusztus 20–30. Beszámoló Londonba érkezésének körülményeiről, a sohói lakásáról, továbbá a Rothschild bankháznál szerzett tapasztalatokról 484
69. 1821–1822. Datálatlan részletek London nevezetesebb templomairól, az angolok vallásos életével kapcsolatos benyomásokról, közvetlen tapasztalatokról 489
70. 1821–1822. Rövid áttekintés a londoni pénzintézetek és az értéktőzsde működéséről, utalással Nathaniel Rothschild szerepére 500
71. 1821–1822. Rövid leírás az angol törvényhozás két házában tett látogatás alkalmával szerzett tapasztalatokról 506
72. 1821–1823. Átfogó ismertetés Londonról, a főváros környékének gazdálkodásáról, továbbá különböző tudós személyiségekkel és mintagazdaságok tulajdonosaival történt találkozásokról 512
73. 1822. Beszámoló a londoni lóispotályok működéséről, az állatorvosi intézethez képest alkalmazott hatékony gyógymódokról 544
74. 1822. Részletes leírás a London melletti Islington egyik jövedelmező tehenészetében gyűjtött tapasztalatokról 548
75. 1821. szeptember 22-23. Beszámoló Lord Egremont vendéglátásáról, a Surreyban található petworth-i kastély és környékének látnivalóiról, a helyi ménessel és egyéb állattartással kapcsolatos tapasztalatokról 551
76. 1821. október 6–7. Részletes leírás az európai hírű Woburn Abbey mintagazdaságáról 559
77. 1821. október 9–10. Átfogó leírás a norfolki Holkham Hallról, valamint a helyi mintagazdaság működéséről 568
78. 1821. november 20–23. Beszámoló a skót határvidéken és Glasgow-ban szerzett tapasztalatokról, valamint különböző tudós személyiségekkel, mintagazdaságok tulajdonosaival történt találkozásokról 575
79. 1823. október 1–30. Ismertetés a franciaországi gyapjúértékesítés jellemzőiről, valamint a főváros környékén alkalmazott technológiai gyakorlatokról 590
80. 1824. november 10–27. Áttekintés a georgikoni tanárnak a bajor főváros állatorvosi, agrárszakképzési és egyéb intézményei kapcsán szerzett tapasztalatairól 599
81. 1825. május 6–8. Megfigyelések és megjegyzések a Mantova környékén látott rizstermesztési gyakorlatról 608

LEHRMANN JÓZSEF ÁTDOLGOZOTT NAPLÓJA, 1820–1822

82. 1820–1822. Összegzés a Morvaországban, Poroszországban, különböző német fejedelemségekben, Németalföldön, Angliában és Franciaországban szerzett kertészeti, szőlészeti és borászati tapasztalatokról 613

BIBLIOGRÁFIA

Egykorú nyomtatott és kiadott források 679
Feldolgozások 687
Rövidítések jegyzéke 691
Mértékegységek 692
Névmutató 693

*Megjegyzések egy technológiai utazás természetrajzához**

Gróf Festetics László, a Dunántúl egyik leggazdagabb földbirtokosa két fiatal alkalmazottját fogadta 1820. március 18-án bécsi palotájában. Egyikük Palleta György inspektor volt, akit Morvaország fővárosába, Brünnbe szándékozott küldeni, hogy az ottani posztógyárak képviselőivel folytatott tárgyalások eredményeképpen, a bécsi kereskedők kiiktatásával közvetlenül értékesíttethesse nekik kiterjedt birtokainak gyapját. Festetics László azonban távolabbi területek piaci és egyéb technológiai lehetőségeivel is számot vetett, mert a másik fiatalembert, Gerics Pál orvost, a gróf Festetics György által 1797-ben alapított felső- és alsófokú mezőgazdasági szakképzést nyújtó tanintézet, a Georgikon tanárát ugyanekkor több éves tanulmányútra küldte.[1]

Gerics megbízatása a Rajna menti, továbbá németalföldi, s mindenekelőtt az angliai textilipari üzemek tulajdonosaival történő kapcsolatfelvételre irányult, ráadásul útja során a korszak valamennyi jelentős tudásközpontját, tudós társaságát fel kellett keresnie. Törekednie kellett arra is, hogy a kiemelkedő gyakorlati, tudományos és szakirodalmi tevékenységet folytató személyekkel megismerkedjen. Gerics utóbb úgy emlékezett, hogy „A M[éltóságos]. Gróf beteges állapotjának ellenére is egész nap miattam fáradozott. Késő estve leve már, hogy kívánsága szerint elkészítve magától eleresztett."[2] Néhány hónappal később, 1820. július 25-én Festetics László

* A források feltárását, a külföldi kutatásokat az NKFIH 119 577 sz. projektje, valamint a KRE BTK 20612B800-as témaszámú pályázata tette lehetővé.

1 A keszthelyi tanintézet történetéhez: Süle Sándor: *A keszthelyi Georgikon, 1797–1848*, Budapest, Akadémiai, 1967. Az alapító életéhez: Kurucz György: *Keszthely grófja. Festetics György*, Budapest, Corvina, 2013.

2 MNL OL Festetics Lt Központi Birtokigazgatás, P 274 3. d. 5. Gerics Pál jelentései külföldi útjáról, 1820–1825, fol. 210. Gróf Festetics László vagyoni helyzetéhez lásd: MNL OL Festetics Lt Központi Birtokigazgatás, P 275 2. d. fol. 476–481. Gazdálkodásához, anyagi helyzetéhez az apai

egy másik georgikoni tanárt – Lehrmann József kertészeti, szőlészeti és borászati szakembert – indított útnak, hogy egyfelől piackutatást végezzen Nyugat-Európában a magyar borok értékesítési lehetőségeit illetően, másfelől általános kertészeti, szőlészeti technológiai ismereteinek gyarapítása érdekében a kor jeles fejedelmi és főúri kertjeit, kertészeti vállalkozásait, kiemelkedő bortermelő régióit felkeresse, valamint Gericshez hasonlóan elismert szakemberekkel találkozzon, s velük megfelelő konzultációkat folytasson.[3]

Utazási hagyomány és módszertan

Aligha kétséges, hogy a *Grand Tour* hagyománya, melyet a 17. század második felétől a főnemesi, illetve tehetős polgárifjak tanulmányainak elengedhetetlen részének tekintettek, továbbá a hazai protestáns értelmiség külföldi egyetemjárása részben mintát adhatott az előkészületekhez. Gerics és Lehrmann nyugat-európai utazása azonban mindenképpen különleges vállalkozásnak tekinthető. Korábban ugyanis a kora újkori utazási gyakorlat, illetve a 16. század második felétől megjelenő művek az *ars apodemica* vonatkozásában komoly utazáselméleti útmutatással szolgálhattak, de a 18–19. század fordulójának időszakát tekintve, különösen a két keszthelyi tanár intézményi, előképzettségi hátterének vonatkozásában már eltérő motivációs és célrendszerek érvényesültek. Az alapvető célkitűzés már nem az idegen és/vagy hazai föld, az idegen és hazai népesség viszonyainak, karakterének lehetséges leírására és összehasonlító vizsgálatára irányult.[4] Ezzel magyarázható, hogy a két tanulmányút előkészületeinek szempontjai, a minél teljesebb hasznosítás információs kereteinek meghatározása számos egyezést mutat a Friedrich Christoph Nicolai 1781-ben, a különböző német fejedelemségekben és Svájcban tett útjáról közzétett tizenkét kötetes művének bevezetőjében foglaltakkal. A hasznosíthatóság, vagyis a *Gemeinnützigkeit,* s így többek között a gazdasági összehasonlíthatóság érdekében Nicolai kifejti, hogy eleve meg

örökség átvételének időszakában: Kurucz György: Adminisztráció, gazdálkodás, adósságkezelés. Gróf Festetics László pénzügyi helyzete az apai örökség átvételétől a zárgondnokság időszakáig (1820–1830), *Századok,* CL. évf., 2016/3, 535–584.

3 Gerics és Lehrmann küldetésének rövid áttekintéséhez lásd: Kurucz György: Peregrinatio oeconomica. Georgikoni tanárok nyugat-európai tanulmányútjai a 19. század első évtizedeiben, *Századok,* CLI. évf., 2017/5, 1007–1023, különösen 1007–1013.

4 A kérdés átfogó elemzéséhez lásd Justin Stagl 1995-ben kiadott, *A History of Curiosity. The Theory of Travel 1500–1800* c. művének átdolgozott és kibővített német nyelvű kiadása vonatkozó részeit: Justin Stagl: *Eine Geschichte der Neugier. Die Kunst des Reisens 1550–1800*, Wien–Köln–Weimar, Böhlau, 2002. Itt főként: 94–102.

kell határozni az útvonalat, a felkeresendő helyeket, az eltöltendő időt, listát kell összeállítani a felkeresendő személyekről, információkat kell gyűjteni a rendelkezésre álló kézikönyvekből, útleírásokból. Az út során útinaplót kell vezetni, a megfelelő szakkönyveket, időszaki kiadványokat be kell szerezni, s a jelentéseket három alapelv figyelembevételével kell elkészíteni: hasznosíthatóság, aktualitás, valóság.[5]

Fontos megjegyeznünk, hogy míg korábban Itália vagy Franciaország felkeresését a társadalmi helyzet által is meghatározott műveltségideál elfogadása is indokolta, gondoljunk csak a fiatal gróf Teleki József, gróf Széchényi Ferenc vagy éppen Berzeviczy Gergely nyugat-európai utazásaira,[6] a Festetics László által útra bocsátott tanárok kimondottan gazdasági, technológiai, illetve tudományos tapasztalatok szerzése érdekében hagyták el hazájukat. Az utazás gazdasági hasznosításának gyakorlatához mindamellett a Georgikon számára elméleti és oktatásszervezési mintákkal is szolgáló első modern európai egyetem, a göttingeni Georgia Augusta tanára, Johann Beckmann alapvető műve, a *Grundsätze der teutschen Landwirtschaft* is segítséget nyújthatott, melyet egyébként az alapító Festetics György eredetileg tankönyvként kívánt bevezetni Keszthelyen.[7] Beckmann hivatkozott könyvének tematikus szakirodalmi rendszerében például a tudós társaságok időszaki kiadványai, folyóiratok, repertóriumok stb., mellett nemcsak gazdasági topográfiák szerepelnek, hanem több gazdasági tárgyú tanulmányútról kiadott mű címét is megadja. Az *Oekonomische Reise* címszó alatt Beckmann tizenkét művet ajánl, s köztük nem meglepő módon hat az angol Arthur Young, a Board of Agriculture titkára, az elismert szakíró, szerkesztő nevéhez fűződik. Youngnak a forradalom előtti Franciaországban és Írországban tett tanulmányútjairól készült összeállítása kivételével a szigetország egy-egy régiójában tett tanulmányútjainak leírásai közül négy mű angolul, illetve német fordításban, vagy akár mindkét nyelven megtalálható volt a keszthelyi családi

[5] Friedrich Christoph Nicolai: *Beschreibung einer Reise durch Deutschland und die Schweiz im Jahre 1781. Nebst Bemerkungen, Gelehrsamkeit, Industrie, Religion und Sitten,* 1–12. köt., Berlin–Stettin, Selbstverlegt, 1783–1796.

[6] H. Balázs Éva: *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus 1763–1795,* Budapest, Akadémiai, 1967; Tolnai Gábor: *Egy erdélyi gróf a felvilágosult Európában. (Teleki József utazásai 1759–1761),* Budapest, Akadémiai, 1987.

[7] Johann Beckmann: *Grundsätze der teutschen Landwirtschaft,* Göttingen-Gotha, J. C. Doeterich, 1769; Kurucz: *Keszthely grófja,* 228–229. Beckmann hivatkozott munkájának újabb kiadását Festetics György Bécsben szerezte be 1802-ben. MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok, 1802, P 279 30. d. fol. 286–287v.

könyvtárban.[8] Mindezek alapján érthető módon már Festetics György is alkalmazta a *peregrinatio oeconomica,* vagyis a gazdasági, technológiai ismeretek és tapasztalatok szerzését szolgáló tanulmányút fogalmát, midőn az 1802. szeptember 7-én kelt instrukció értelmében úgy rendelkezett, hogy „a Georgikonbeli tiszttartó és professzor Asbóth János úr 10dik szeptemberben elindul és egy oeconomica tapasztalásbeli peregrinatiót vagyis utazást végben viszen."[9]

Gerics és Lehrmann tanulmányútjának elvi megfontolásai és természetesen gyakorlati megvalósulása szempontjából alapvető jelentőségű volt a számukra kiadott két instrukció, melyek a szakterületük, illetve az eltérő feladataik miatt azonos és különböző vonásokat egyaránt tartalmaztak. A Gerics számára összeállított német nyelvű instrukció eredeti tisztázatát gróf Festetics László 1820. március 17-én látta el kézjegyével Bécsben, s másnap személyesen is fogadta a Georgikon tanárát, hogy a részleteket illetően szóban is értekezzen vele, ajánlólevekkel lássa el, illetve Gericsnek aláírásával kellett igazolnia, hogy az instrukcióban foglaltakat tudomásul vette, az útvonaltervet megkapta, s kötelezi magát, hogy útja során az előírásoknak megfelelően jár el.[10] Az instrukció szerkezetét tekintve huszonkilenc pontból és tizenhét alpontból állt. Tematikailag, illetve a meghatározott feladatok, a tapasztalatok rögzítése, közvetítése, valamint a technikai feltételek vonatkozásában három különálló részre tagolódott. A bevezető szerint a gróf azzal a céllal bocsátotta útjára Gericset, hogy birtokainak leendő főállatorvosi kinevezése előtt gazdasági, műszaki, orvosi tekintetben képezze magát, továbbá nagykereskedőkkel, gyáriparosokkal kapcsolatot építsen ki, állattenyésztési tapasztalatokat gyűjtsön, az intenzív szántóföldi növénytermesztés regionális sajátosságait, a különböző vetésforgók alkalmazását, valamint a rét- és legelőgazdálkodással kapcsolatos eljárásokat tanulmányozza.

Ezt követően az instrukció – részben a fentiekben jelzett minta szerint – megszabta, hogy milyen módon regisztrálja tapasztalatait. Először is naplót kellett vezetnie, feljegyezve az utazás célkitűzéseinek megfelelően létrejött ismeretségeket, azt, hogy milyen új eljárásokat látott/tanult el, továbbá milyen észrevételeket tesz az előbbiekkel kapcsolatban. A vonatkozó alpont szerint a pénzmozgásokat is pontosan kellett nyilvántartania. Írásbeli kötelezettségei

[8] Beckmann, J.: *Grundsätze,* 54–55; Kurucz György: Az „új mezőgazdaság" irodalma az egykori Festetics-könyvtár anyagában, *Magyar Könyvszemle,* 106. évf., 1990/1–2, 33–35; Uő.: *Keszthely grófja,* 201–203.

[9] MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok, 1802, P 279 30. d. fol. 567–568.

[10] MNL OL Festetics Lt Központi Birtokigazgatás, P 274 3. d. 5. Gerics Pál jelentései külföldi útjáról, fol. 552–564.

közé tartozott még, hogy címlistát vezessen, a levelekről és beszámolókról rövid kivonatokat készítsen, mindezekről nyilvántartást vezessen, írásos küldeményeit pedig megszámozva továbbítsa. Mindemellett a Directio számára nyolcnaponként rövid beszámolót kellett küldenie az addigi tevékenységéről, feltüntetve azt is, hogy mit tervez a következő nyolc-tizennégy napban. Az összefoglaló havi jelentésekben meghatározott kérdésekre kellett választ adnia, vagyis arra, hogy milyen gazdaságokat keresett fel, milyen tapasztalatokat gyűjtött a növénytermesztés, rétművelés, majd pedig az állattenyésztés vonatkozásában. Ezt követően be kellett számolnia arról, hogy milyen könyveket olvasott el egy hónap alatt, milyen tudós társaságokat keresett fel, s milyen állapotban találta azokat, továbbá kikkel találkozott, kiktől milyen ajánlóleveleket szerzett.

Az instrukció második tematikai egységeként értelmezhető az előzőekben megszabott teendőknek a legapróbb részletekbe menő kifejtése, egyfajta végrehajtási utasítás formájában. Az első vonatkozó alpont a munkaszervezésre, a különböző munkák irányítási, szervezési hátterének regisztrációjára vonatkozott. Ezt követően Gericsnek a szántóföldi növénytermesztés tekintetében ki kellett térnie az alkalmazott vetésforgó növényeire, a növényápolás, gyomtalanítás gyakorlatára, illetve a termés esetleges tárolására, konzerválására. Figyelemmel kellett lennie a talajadottságokra, az egységnyi területen időszakosan alkalmazott szerves vagy szervetlen trágya mennyiségére, továbbá a vetőmagmennyiségre is. Az egyes országok mértékegységeit a magyar viszonyok közt általánosan ismert rendszer szerint kellett átalakítania, így a vetésterületek esetében a magyar holdat kellett alkalmaznia. A rét és legelőművelés ismertetése során megfelelő botanikai terminológiával kellett azonosítania a „mesterséges" és „természetes" takarmánynövényeket, pontosan regisztrálnia kellett a kaszálással, forgatással, tárolással kapcsolatos eljárásokat, azt, hogy alkalmaznak-e öntözést, továbbá hogy milyen gyakran törik fel a területet, milyen fűmagokkal vetik be. Magától értetődően pontos adatokkal kellett szolgálnia arról is, hogy egységnyi legelőterületen hány, illetve milyen állatot tartanak, milyen időszakokban, valamint be kellett számolnia a legelőterületek fajtáiról, elhelyezkedéséről (pl. erdei, alföldi, hegyi). Természetesen ehhez az egységhez hozzátartozott az alkalmazott munkaeszközök számbavétele. Az újdonságnak tűnő darabokról pontos leírást kellett adnia, illetve az esetleges georgikoni, uradalmi alkalmazhatóság érdekében megfelelő modellek beszerzési lehetőségéről is tájékoztatnia kellett a Directiót, vagyis a Festetics birtokok központi igazgatási testületét. Rendkívül figyelemre méltó az a rendelkezés, hogy amennyiben Albrecht Thaer möglini mezőgazdasági intézetében a Georgikon modellállományához képest újabb darabokra bukkanna, azonnal értesítse megbízója birtokigazgatását.

Az állattenyésztéssel, állattartással összefüggésben le kellett írnia a legeltetés rendszerét, istállózó tartás esetén pedig a takarmánynövények keverésének, adagolásának gyakorlatát. Jellemző módon igen részletes utasítás vonatkozott a juhtenyésztéssel kapcsolatos tapasztalatok rögzítésének kritériumaira, mindenekelőtt a látott fajták tulajdonságainak számbavételét illetően. Figyelemmel kellett lenni az anyaállatok tartási körülményeire, táplálására, védelmére, továbbá arra, hogy milyen mennyiségű szálastakarmányt kalkulálnak a tulajdonosok meghatározott számú állatra. Ugyanebben a részben a gyapjúval való eljárások megfigyelése következett, vagyis a nyírás előtti úsztatásról, a gyapjúválogatásról, osztályozásról, bálázásról, tárolásról is rendelkezett az instrukció. Mindemellett szigorú utasítást kapott Gerics arra nézve is, hogy a megfelelő gyapjúminták beszerzéséről gondoskodjon. Végezetül rögzítenie kellett a juhászatok által alkalmazott személyzet szerződéses feltételeit, kitérve arra a fontos körülményre, hogy a darabszámhoz képest hány ember alkalmazását tartják szükségesnek az állományok tulajdonosai, s alkalmaznak-e állatorvost.

A lovak esetében hasonló elv szerint feljegyzést kellett készítenie az egyes fajtákról, a tartásuk körülményeiről, az évszakonkénti változásokról. Ugyanilyen fontos szempont volt a fiatal állatok tartási gyakorlata, a takarmányozás módja, s természetesen a kereslet és kínálat adatainak rögzítése. Gericsnek természetesen itt is ki kellett térnie az alkalmazott személyekre, beosztásuk, feladatkörük szerint, itt is megemlítve az állatorvos meglétét vagy hiányát. A szarvasmarhatartás sajátosságait ugyanilyen rendszer szerint kellett rögzítenie, regisztrálva a hízlalási és tartási gyakorlat évszakonként változó elemeit, az állatonként kalkulálható takarmány szükségletét. A tejtermelő tehenészetek leírása során a különböző fajták tulajdonságaira is ki kellett térnie.[11] Számba kellett vennie a tejfeldolgozás arányait, többek között az egységnyi tejből előállítható vaj mennyiségét, de ugyanezen témakörben maradva, pontosan le kellett írnia a sajtgyártás során alkalmazott technológiai eljárásokat, az egyes sajtok tulajdonságait, a feldolgozó helyiségek elrendezését, az alkalmazott eszközöket.

A sertésekkel kapcsolatos megfigyelési szempontok közül mindenképpen figyelemre méltó, hogy néhány fajtát előzetesen is megnevez a dokumentum. Gericsnek a lotaringiai, hannoveri és vesztfáliai fajtákról kellett információval szolgálnia, különös tekintettel a takarmányozásra, a burgonya, a bab és a pillangós növények alkalmazására. Hasonlóan az előbbiekhez, itt is

[11] A Georgikon tehenészete számára Festetics László számos bajorországi és svájci fajtát hozatott. MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok, 1821, P 279 124. d. Ternio II. fol. 81.

elkülönítve kellett regisztrálnia az évszakonként változó tartási gyakorlatot. Az állattenyésztéssel, illetve állattartással kapcsolatos pontokkal együtt szerepelt egy olyan meghagyás is, hogy minden jelesebb tudásközpontban fel kell keresnie az állatorvosi intézeteket, leírást kell adnia az intézet működéséről, de természetesen ismeretséget kellett kötnie jelesebb állatorvosokkal, egyetemi tanárokkal.

Piackutatási szempontokat tükröző részeket is tartalmazott a Gerics számára készített utasítás, melynek első eleme a főbb gyáripari központok felkeresésére irányult. Magától értetődően Gericsnek a gyapjúfeldolgozás valamennyi munkafázisára ki kellett térnie, ezek között kulcsfontosságú volt a bálákba kötött gyapjú válogatása és osztályozása. De ugyanilyen fontos volt a különböző gyapjúfajták meghatározott finomságú és minőségű szövetek előállításához való alkalmasságának kérdése. Ebben a vonatkozásban nem egyszerű feladatot kapott, mivel ki kellett derítenie, hogy az egyes termelők, pl. Eduard von Lichnowsky herceg, Esterházy Pál herceg, a londoni osztrák nagykövet, sőt Festetics László nagybátyja, gróf Eszterházy Károly vagy éppen Festetics László és más Habsburg birodalmi nagybirtokos gazdálkodók gyapját milyenre értékelik a kereskedők, s be lehet-e azonosítani a gyárakba kerülő nyersanyagot. Mindezeken túlmenően külön pont rendelkezett arról, hogy Gericsnek a rajnai, németalföldi és angliai textiliparosokkal, kereskedőkkel „barátságos viszonyt" kell kialakítania, pontos elérhetőségüket egy külön erre a célra tartott *Addressbuch*-ba feljegyeznie, hogy hazatérését követően akár a Directio, akár maga a gróf közvetlenül kapcsolatba léphessen velük.

Az instrukció a nagyobb birtokközpontokhoz kapcsolódó mintagazdaságok termelési gyakorlatára vonatkozó megfigyeléseken túlmenően a főnemesi családok reprezentatív kertjeinek, valamint a különböző nagyvárosok, egyetemek botanikus kertjeinek leírására is kötelezte a georgikoni tanárt. Ennek megfelelően udvari kertészekkel, dísznövénytermesztéssel foglalkozó kertész vállalkozókkal, kereskedőkkel szintén kapcsolatba kellett lépnie, s a megbízójától kapott visszajelzés alapján különleges magvakat, szaporítóanyagot is be kellett szereznie.

A harmadik tartalmi egység a küldetésével kapcsolatos diszkrecionális és egyéb technikai elemeket foglalta magában. Szigorúan meghagyták számára, hogy csakis személyre szólóan adhatja át ajánlóleveleit, alkalmazottaknak semmiképpen. Folyamatosan törekednie kellett további ajánlólevelek beszerzésére, az út célkitűzéseinek megfelelően tudós társaságok tagjaihoz, állatorvosokhoz, mintagazdaságok tulajdonosaihoz éppúgy, mint gyáriparosokhoz vagy bankárokhoz. Az instrukció rendelkezett még arról is, hogy gyalogosan

folytatott útja során fogadjon fel kalauzt, poggyászát az útvonaltervnek megfelelően előre továbbítsa, kitérőt csak alapos indokkal, előzetes engedéllyel tehet, azonban a meghatározott útvonalhoz mindig vissza kell térnie. Természetesen a korábbiakban már jelzett módon feltétlenül értesítenie kellett a Directiót vagy megbízóját a kitérőről, majd pedig részletes jelentéssel kellett igazolnia eredményességét.

Mindemellett folyamatosan képeznie kellett magát, így Brüsszelben angol nyelvtanárt kellett fogadnia, s nem mellékes szempont volt, hogy jelentéseit a szükségesnek tartott idegen nyelvű annotáció alkalmazásával, de kizárólag magyar nyelven írhatta. További lényeges meghagyás volt Gerics számára, hogy a tudomány embereivel folytatott beszélgetések alkalmával kerülje a politikai megnyilatkozásokat, s kerülje a politikailag kompromittált személyekkel való találkozást, illetve Magyarországról csakis úgy nyilatkozzon, hogy az emberek elégedettek, s nem kívánnak különösebb változásokat a honi állapotok tekintetében.[12] Ami az utazással kapcsolatos kiadásait illeti, a 100 pengő forint havi fizetésén felül szállásra, esetleges egyéb kiadásaira további 150 forintot kapott, valamint egyéb dologi kiadásokra, könyvek beszerzésére, mezőgazdasági eszközök és gépek modelljeinek készíttetésére újabb 100 forint állt rendelkezésére. (Egy-egy modell elkészítésének az ára maximum 15 forint lehetett, a drágábbnak tartott tételek estében engedélyt kellett kérnie a Directiótól.) Fontos megemlítenünk, hogy az instrukció megszabta azt is, mely bankházakhoz fordulhat külföldön. Berlinben például az európai hírű Wilhelm Christian Benecke bankjánál intézhette pénzügyeit, válthatta be hitellevelét, míg Drezdában Michael Kaskel bankházánál.[13] A meghatározott ütemezés szerint az induláshoz képest egy év múltán, vagyis 1821 áprilisában kellett Ostendében vagy Dunkerque-ben hajóra szállnia, s átkelnie Angliába, továbbá a csatolt lista szerint összesen 183 helység érintésével kellett előírt feladatait teljesítenie. Az instrukció utolsó része, a huszonkilencedik pont jócskán felülmúlta valamennyi korábban említett tematikus egység terjedelmét, mivel az útvonalat, a felkeresendő személyeket illetően további kiegészítéseket tartalmazott, konkrétan megszabva, hogy az egyes helyszíneken mire kell elsősorban figyelmet fordítania.

Gericshez képest Lehrmann instrukcióját a csatolt útvonaltervvel együtt néhány hónappal később, vagyis 1820. július 25-i dátummal jegyezte fel gróf Festetics László. A bevezetőben Gerics instrukciójához hasonlóan utalt

[12] MNL OL Festetics Lt Központi Birtokigazgatás, P 274 3. d. 5. Gerics Pál jelentései külföldi útjáról, fol. 557. A georgikoni tanár magyar nyelvű jelentései a nyelv konkrét állapota, a szóhasználat, a hangrend, az ortográfia alakulása szempontjából egyaránt fontos korpusznak tekinthetők.

[13] Uo., fol. 557v. Kaskel, Michael (1775–1845) az 1771-ben nyílt bankház igazgatója.

arra, hogy milyen meggondolásból indítja útnak, vagyis a tanulmányutat követően kertészként és fővincellérként kívánta alkalmazni.[14] A Lehrmann tanulmányútját meghatározó dokumentum viszont eltérést mutat abban a tekintetben, hogy bár az instrukció huszonhat pontból és tíz alpontból áll, ez esetben nincs olyan jellegű elméleti, elvi bevezetés, mint Gerics esetében, hanem a megbízó rögtön a konkrét tapasztalati térrel kapcsolatos gyakorlati teendőkre tér át. Gericsével összevetve Lehrmann Szilézián, Felső-Szászországon, illetve a porosz területeken keresztül haladva, részben párhuzamos útvonalat követett, melynek során parkokat, díszkerteket, gyümölcsösöket, kertészeteket, azután pedig a hannoveri területeket elhagyva híres borászatokat keresett fel. Azonos vonás viszont, hogy a Gerics számára meghatározott forma szerint tartozott jelentéseit, összefoglaló beszámolóit elkészíteni és megküldeni. A magyar borok értékesítési gyakorlatát érintő megfigyeléseit is kamatoztatnia kellett, különösen a sziléziai irányú kiviteli lehetőségek felmérése tekintetében, úgyhogy ebben a vonatkozásban Gerics piackutató tevékenységéhez hasonló feladatot kapott.[15]

További eltérést jelent viszont, hogy egy meghatározott helyszínen, Haarlemben kellett elkészítenie első összefoglaló beszámolóját, s megküldenie Keszthelyre. Ugyanígy fontos megjegyeznünk, hogy jelentéseit, naplóját stb., nem magyarul, hanem németül volt köteles írni,[16] de Gericshez hasonlóan nyelvtudását neki is fejlesztenie kellett, s az instrukció szerint Haarlemben angol és francia nyelvtanárt kellett fogadnia. Fizetése, útjának financiális háttere szintén eltérést mutat, hiszen havi fizetése 60 pengő forint volt, egyéb kiadásaira 40 pengő forintot kapott, illetve modellek, könyvek, térképek stb. beszerzésére 100 váltóforintot.[17] Semmiképpen sem állítható azonban, hogy Lehrmann nem rendelkezett megfelelő anyagi háttérrel, hiszen a nagyobb városokban való tartózkodása idején, vagyis Berlinben, Frankfurt am Mainban 200, míg Amszterdamban 300 pengő forintra volt jogosult. Fontos megemlítenünk még, hogy jóllehet a két georgikoni tanár útvonalterve

[14] MNL OL Festetics Lt Központi Birtokigazgatás, P 274 3. d. 6. Lehrmann József jelentései külföldi útjáról, fol. 8–13.

[15] Uo., fol. 8v.

[16] Számos egyéb írása mellett Lehrmann 1826. április 22-én Directióhoz intézett jelentése is igazolja, hogy kiválóan fogalmazott magyar nyelven. MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok, 1826, P 279 149. d. Ternio II. (nincs folio vagy numerus).

[17] A korszak magyarországi pénzügyi viszonyaihoz lásd Kurucz: Adminisztráció, gazdálkodás, 563–564.

érthető okokból nem esett egybe, találkozásaik alkalmával, így berlini, hollandiai, s a jövőbeni angliai tartózkodása idején Lehrmann köteles volt konzultálni Gericcsel.[18]

A Lehrmann-nak készült instrukció útvonalterve eltérést mutat abban a tekintetben is, hogy a magyar fiatalember szőlészeti és borászati ismereteit elsősorban régiókhoz kötődően gyarapíthatta. Ennek megfelelően az instrukció negyedik pontja határozottan a Rajna, a Majna, a Mosel és a Neckar vidékére utasította, ahol a Bodenheimer, Laubenheimer, Niernsteiner, Markebrunner, Hochheimer, Rüderheimer, Johannesberger és a Steinwein borok készítésének tanulmányozása, az alkalmazott tárolási, borkezelési eljárások, illetve a szezonális növényápolási, metszési s a szaporítási ismeretek elsajátítása volt a feladata. Természetesen figyelemmel kellett lennie a talajadottságokra, a szőlőskertek fekvésére, s az alkalmazott eszközökre is. A Directiónak küldött beszámolóban öt kérdésre kellett válaszolnia, vagyis arra, hogy az eltelt hónapban milyen szezonális munkákkal kapcsolatban szerzett, illetve sajátított el ismereteket, milyen szőlőfajtákról készített leírást, milyen szőlőművelési kultúrát ismert meg, milyen szakirodalmat olvasott, s végezetül mit tart mindezeken felül említésre méltónak. Ezzel összefüggésben a megfelelő eszközmodellek, szaporítóanyagok, magvak, szakkönyvek beszerzése ügyében folyamatosan kapcsolatban kellett maradnia a Directióval. A diszkrecionális eljárási kötelezettségek, valamint a lehetőség szerinti minél több ajánlólevél beszerzésének előírása Lehrmann-nak írt instrukcióban is fellelhető, csakúgy mint a meghatározott bankházakkal való kapcsolatfelvétel. Fontos megemlítenünk, hogy az instrukció tisztázatában utólagos betoldással szerepel a Bethmann frankfurti bankházhoz való hozzárendelés.

A Gerics számára készült instrukcióhoz hasonlóan, bár közel sem olyan terjedelemben, itt is található egy-egy helyszínhez köthetően rövid utalás arra, hogy mire fordítson különös figyelmet. Útja első kiemelt állomásán Johann von Liechtenstein herceg eisgrubi kastélykertjét kellett tanulmányoznia. Ezután Breslaun át Potsdam, Wörlitz, Pilnitz, Dessau fejedelmi kertjeit kellett felkeresnie, majd Berlin következett, ahol külön figyelmet kellett szentelnie a charlottenburgi park sajátosságainak, majd Weimar, Kassel, Wilhelmshöhe fejedelmi parkjait kellett tanulmányoznia, a különleges növényekről jegyzéket készítenie. A korábbiakban már említett bortermelő régiók felkeresésén túlmenően személyes ismeretségeket is kellett kötnie, így Frankfurtban a Manskopf Sarasin kereskedő és bankár dinasztia

[18] MNL OL Festetics Lt Központi Birtokigazgatás, P 274 3. d. 6. Lehrmann József jelentései külföldi útjáról, fol. 11v.

tagjaival. Ezután Darmstadt, Aschaffenburg következett, majd ellátogatott a schwetzingeni botanikus kertbe, Karlsruhében pedig neves konyhakertészeteket keresett fel. Neussban a kor elismert főnemes botanikusával, Joseph von Salm-Reifferscheidt-Dyck herceggel kellett személyes ismeretséget kötnie, s tekintélyére alapozva további ajánlóleveleket beszereznie. Ezután Németalföld felé vette útját, ahol nemcsak az amszterdami kertészetekkel ismerkedett meg, hanem a jövedelmező németalföldi szeszpárlatok készítésének technológiáját is tanulmányozta. A tél folyamán Haarlemben kellett intenzív angol nyelvórákat vennie. Ezt követően Leiden, Brüsszel Aachen érintésével visszatért Frankfurt am Main környékére, hogy a tavaszi szőlőmunkákat tanulmányozza. A Gericsnek írt instrukcióhoz hasonlóan további útvonal és főbb megfigyelési szempontok megadása nélkül ezen a ponton zárult a Lehrmann számára szóló utasítás. A csatolt útvonalterv – nem számítva, hogy esetenként vissza kell térnie egy-egy városba – 61 tételt tartalmaz, tehát pontosan harmada a Gerics számára előírtaknak.

Útvonal, kapcsolati háló, gyakorlat

Gerics Bécsből történt távozását követően első beszámolóját 1820. március 20-án küldte a meg a Directiónak Brünnből, majd kilenc nappal később Troppauból írt Festetics Lászlónak.[19] Július végi indulását követően Lehrmann is hasonlóképpen küldte jelentéseit, illetve rövidebb beszámolóit a megbízó részére. Mindkettejük számára az első nagyobb állomás Brünn volt. Gerics naplójának későbbi átdolgozásában úgy emlékezett erről, hogy „Brünnben először is André urat, az »Oeconomische Neuigkeiten und Verhandlungen« tzimü folyó irat szerkesztőjét kerestük fel.[20] Az érdemes öreg szivesen fogadott bennünket, s megmutatván ásvány és gyapju mustra gyüjteményét, tanúságos gazdasági beszélgetés utánn ajánlásokat adott a helybeli nevezetességek meg tekinthetése végett, s hasonlókat további utamra is igért."[21] Az instrukcióban előírt eljáráshoz képest komoly gondot okozott számára a megfelelő ajánlólevelek begyűjtése, s a posztógyárosok zöme, Karl Offermann kivételével, csupán visszafogott tájékoztatást adott

[19] MNL OL Festetics Lt Központi Birtokigazgatás, P 274 3. d. 5. Gerics Pál jelentései külföldi útjáról, 1819–1825, fol. 37, 384–385.

[20] André, Christian Carl (1763–1831), természettudós, Szászországból költözött Morvaországba, az *Oekonomische Neuigkeiten und Verhandlungen* szerkesztője, a Juhtenyésztő Társaság titkára.

[21] OSZK Kézirattár Quart. Hung., 3727/1 fol. 8v.

számára.[22] Ezt követően neves sziléziai porosz főnemesi családok kastélyait, mintagazdaságait kereste fel, többek között Hans Heinrich Hochberg gróf birtokát, majd pedig Friederike von Reden grófnéval, szül. Riedesel bárónővel találkozott, aki vendégként fogadta, birtokán körbevezettette, ajánlólevelekkel látta el.[23] Eckersdorfot juhászata miatt kereste fel, s az özvegy Magnis grófné, szül. Louise von Götzen rendkívül szívesen fogadta.

Szászország kiemelkedő helyszínnek számított útja során. Lipcsét és Drezdát egyaránt felkereste, ahol a gyapjúkereskedéssel kapcsolatos gyakorlat tanulmányozásán túlmenően a helyi állatorvosi egyesületeket látogatta végig, majd Hallénak vette útját.[24] A freibergi bányászati akadémián is megfordult, vezetője Wilhelm August Lampadius professzor volt.[25] Lehrmann Gericshez hasonlóan maga is Brünnön, Troppaun keresztül haladt Breslau felé, ahol az egyetemen Ludolf Christian Treviranus professzorral is megismerkedett, s megengedték neki, hogy az egyetem botanikus kertjében magvakat gyűjtsön.[26]

Berlin mindkettejük számára meghatározó élményt adott. A királyi botanikus kertben Heinrich Friedrich Link professzor vezette körbe őket. Gerics a Charitéről orvosi szemmel adott leírást, mint ahogy Franz Mesmer gyógymódjának alkalmazott berlini gyakorlatáról is beszámolt. Charlottenburg parkját közösen járták végig, s jellemző az is, hogy Gerics, nyilván műveltsége, könnyed francia nyelvismerete miatt még a korábban említett, gazdag berlini bankárnak, Beneckének a házába is meghívást kapott, az uralkodó születésnapja alkalmából adott vacsorára.[27] Jelentése szerint utóbb Karl Asmund Rudolphival, a modern parazitológia európai hírű szakemberével is találkozott, Albrecht Thaer pedig szintén igen szívesen fogadta. Gróf Peter Friedrich von Itzenplitz kunersdorfi birtokán juhokat boncolt fel együtt a gróffal, hogy egy helyi járvány okozóját felderítsék.[28]

Gerics és Lehrmann útjai Berlinben szétváltak, s utóbbi elsősorban fejedelmi kastélyparkokat keresett fel, kertészeti szakemberekkel ismerkedett meg. Ellátogatott Potsdamba, Köthenbe, Weimarba, Gothában pedig Johann Rudolf Eyserbeck udvari főkertész révén angliai kertészekhez, királyi

[22] MNL OL Festetics Lt Központi Birtokigazgatás, P 274 3. d. 5. Gerics Pál jelentései külföldi útjáról, 1819–1825, fol. 384.

[23] Uo., fol. 387.

[24] Uo., fol. 391–391v.

[25] OSZK Kézirattár Quart. Hung., 3727/1 fol. 84v.

[26] MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok, 1822, P 279. 130. d. Ternio III. fol. 83.

[27] Uo., OSZK Kézirattár Quart. Hung., 3727/2 fol. 46v. A pesti német színház egy korábbi színésze szólította meg a két keszthelyi tanárt. Uo., fol. 58.

[28] MNL OL Festetics Lt Központi Birtokigazgatás, P 274 3. d. 5. Gerics Pál jelentései külföldi útjáról, 1819–1825, fol. 395–397v.

parkok igazgatóihoz kapott ajánlóleveleket.[29] Gerics ezután útja egyik kiemelt állomására, Göttingenbe is ellátogatott, mely „annyi érdemes férfiakra, annyi jelességre nézve" számára a legfontosabb intézmény volt német földön. Az orvos, természettudós Johann Friedrich Blumenbach kabinetjeit, gyűjteményeit feltárta előtte. Johann Tobias Mayer, a kísérleti fizika professzora először látszólag közömbösen fogadta, s egy meghatározott időpontra rendelte vissza, amikor is aztán egy elektromágneses kísérletet rendezett számára, s Gericset a terembe lépésekor magyar nyelven üdvözölte, s magyarul tárgyalt vele![30] Göttingenben egyébként Németalföldre szóló ajánlóleveleket is kapott. Lehrmann Frankfurt am Main érintésével a régió borászatát tanulmányozta, Johann Georg Pickel vegyésszel, würzburgi professzorral is megismerkedett, s tőle a tavaszi fagykárok elleni védekezés módszertanát sajátította el. Ezt követően Stuttgart, Karlsruhe érintésével Heidelbergnek vette útját, ahol Johann Christian Metzgert, a heidelbergi kastély és az egyetemi botanikus kert felügyelőjét kereste fel.[31]

Novemberben a Rajna mentén ismét találkoztak, majd Lehrmann különböző borászatokat, pincéket keresett fel, s ekkor került sor első franciaországi útjára. Főbb állomásai Strassbourg, Colmar, Mühlhausen, Nancy, Chalons, Epernay, Rheims voltak. Brüsszelből Hollandiába ment tovább, ahol minden jelentős kertészetet felkeresett.[32] Gerics a nagyvárosok textilgyárosaival igyekezett kapcsolatokat kiépíteni, s az új év első napján már Brüsszelből küldte első beszámolóját megbízójának, sajnálkozva, hogy a „magyar gyapjút itt igen ócsárolják, a rossz mosás miatt leginkább, s a gyengeség miatt, finomságát dicsérik, azonban betsülni nem akarják az előbb megnevezett rossz minéműség miatt."[33] Kétszer is elutazott Utrecht és Leyden, továbbá számos más hollandiai település érintésével Amszterdamba, s utóbb nemcsak tudományos intézetekről, hanem a börzéről is részletes leírás adott. Rosszallóan jegyezte meg, hogy az utrechti egyetemi Museum Medicum gazdag, de itt nem kapott kellő vezetést, s amikor teára meghívták, arra akarták rábírni, hogy a múzeumot írásban hasonlítsa össze a göttingeni Friedrich Benjamin Osiander orvosprofesszor gyűjteményével. Gerics azonban ezt elhárította, mondván, hogy útjának célja nem a vitatkozás, hanem az ismeretszerzés.[34]

[29] MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok, 1822, P 279. 130. d. Ternio III. fol. 90–91v.
[30] OSZK Kézirattár Quart. Hung., 3727/2 fol. 105.
[31] MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok, 1822, P 279 130. d. Ternio III. fol. 93–95.
[32] Uo., fol. 99v, 114v–125v.
[33] MNL OL Festetics Lt Központi Birtokigazgatás, P 274 3. d. 5. Gerics Pál jelentései külföldi útjáról, 1819–1825, fol. 407–410v.
[34] OSZK Kézirattár Quart. Hung., 3727/3 fol. 28, 51–54, 61.

A Directiónak küldött 1821. szeptember 11-i jelentésében számolt be arról, hogy Lehrmann-nal együtt Calais-ban hajóra szállt, s az átkelést követően Londonnak vették útjukat. Feltétlenül megjegyzésre érdemesnek tartotta, hogy a művelt területeket sövény választja el, a gabonakévéket pedig a hazaitól eltérő módon halmozzák fel. Londonban társával együtt először a parkokat keresték fel, melyek feltűnő sajátossága, hogy „természetes együgyűség [egyszerűség] által ajánlják magokat", s az angolok a pázsitra fordítják a legnagyobb gondot. Hampton Court, Cumberland Lodge, St. James Park, Windsor, Royal Cottage, Kew mellett a sussexi Petworth kastélyának kertjét is felkeresték.[35] London a lovakat sújtó különböző betegségek, sérülések gyógyítása szempontjából adott sokat számára, majd októberben már a kelet-angliai grófságokon keresztül York érintésével Skócia felé vette útját. Az európai hírű Holkham Hallban Thomas William Coke személyesen fogadta, lovat nyergeltetett, együtt járták be a mintagazdaságot.[36] Útban Skócia felé a Newcastle környéki szénbányákat is felkereste, a vasúti áruszállításról is beszámolt megbízójának. Elégedetten írt Sir John Sinclairnél tett látogatásairól. A skót főnemes és elismert szakíró, a Board of Agriculture korábbi elnöke több alkalommal is vendégül látta, s „örült, ő felette, hallván, hogy a magyar mezei gazdaság is gyámatyára talált Kegyelmes Uramban".[37] Ezután Manchester, majd Liverpool következett, ahol ugyan hajóra szállt, hogy átkeljen Írországba, de a vihar miatt a hajó kapitánya kénytelen volt visszatérni a kikötőbe. Dél felé vette útját, s ellátogatott a textilipari üzemeiről nevezetes Bradfordba, majd Oxfordon át visszatért Londonba, ahol nemcsak tudományos társaságok ülésein vett részt (Royal Society, London Veterinary Medical Society stb.), hanem ezt követő délnyugat-angliai útja alkalmával Edward Jenner sebésszel, a himlőoltás angliai kikísérletezőjével is találkozott. Sir Edward Sabine, a Horticultural Society titkára adott számára ajánlóleveleket, s londoni tartózkodása idején gróf Széchenyi Istvántól vette át megbízója újabb utasításait.[38]

Érthető módon London valamennyi nagy kórházát végigjárta, naplójában részletes leírást adott a St. Bartholomew's Hospital, a St. Thomas's

[35] MNL OL Festetics Lt Központi Birtokigazgatás, P 274 3. d. 5. Gerics Pál jelentései külföldi útjáról, 1819–1825 fol. 145–146.

[36] OSZK Kézirattár Quart. Hung. 3727/5 fol. 149v-150.

[37] OSZK Kézirattár Quart. Hung. 3727/5 fol. 149–150; MNL OL Festetics Lt Központi Birtokigazgatás, P 274 3. d. 5. Gerics Pál jelentései külföldi útjáról, 1819–1825, fol. 433–439v.

[38] Kurucz György: Tanulmányúton Nyugat-Európában. Gerics Pál georgikoni tanár angliai levelei gróf Festetics Lászlóhoz, *Agrártörténeti Szemle,* 39. évf., 1997/3–4, 666, 690–691, 711–713; MNL OL Festetics Lt Központi Birtokigazgatás, P 274 3. d. 5. Gerics Pál jelentései külföldi útjáról, 1819–1825, fol. 425–426, 455, 460–463.

Hospital, a Guy's Hospital, a Middlesex Hospital, a London Hospital, valamint a St. George's Hospital működéséről, az egyes kórházakban folytatott gyakorlati szakképzésről. A St. Thomas's Hospitalban az elkülönített nemi betegek különböző szimptómáiról jegyezte fel tapasztalatait, többek között, „a mit szinte borzasztó volt látni, hogy több, még fel nem serdült gyermekek is voltak itt, kiknek inyvitorlája már nem volt, orrcsontjaik elemésztettek". A kórházban, illetve a gyűjteményben az oktató sebész, Astley Cooper vezette végig a georgikoni tanárt két olasz vendég társaságában. A Guy's Hospital gyűjteményét szintén megtekintette, naplójában az érdekes eseteket (pl. pikkelysömör), ugyanígy feljegyezte, csakúgy mint az adott kórházban előadott tárgyakat, illetve az orvosok neveit. William Allen az orvosi vegyészet, John Millington a „Physica vagy amint itt mondják experimental Philosophy", John Haighton a fiziológia, Charles Bell a „fogak alkotásáról és betegségéről", James Cholmeley a patológia és gyógyszerészeti ismeretek, James Blundell pedig a szülészet előadója volt. Az orvosi szakképzés két híres londoni helyszínét, a Windmill Streeten és a Blenheim Streeten található Theathrum Anatomicumot szintén felkereste, s fontosnak tartotta megjegyezni, hogy az előbbi helyszínen, jóllehet a St. George's Hospital orvosa volt, Sir Everard Home ingyen tartotta előadásait a kórház gyakornokainak.[39]

Lehrmann Gericshez képest pár hónap után elhagyta Angliát, s Párizsba utazott, ahol a város nevezetes parkjait, kertészeteit kereste fel, majd ismét ellátogatott a Marne menti megyékbe, s közvetlen tapasztalatokat gyűjtött a különböző szőlőfajtákról, borkezelési eljárásokról.[40] Ezután Gironde felé vette útját, s Bordeaux-ból több jelentést küldött megbízója, illetve a Directio számára a régió szőlőtermesztési és borkultúrájáról.[41] Gerics 1823. áprilisában Boulogne-ból keltezett jelentésében számolt be Festetics Lászlónak Londonderry őrgrófja North Craybeli gazdaságáról, megjegyezve, hogy juhászatából herceg Esterházy Pálnak huszonöt merinó juhot adott el 1818-ban.[42] Lehrmannhoz hasonlóan ő maga is ellátogatott Champagne-ba, ahol Jean-Rémy Moët (1758–1841) borkereskedő, ampelológus pincészetét is felkereste.[43] A fővárosban minden jeles természettudományos intézménybe ellátogatott, továbbá előadásokat hallgatott az orvoskaron, s igen jónak

[39] Uo., fol. 134v–135.

[40] MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok, 1822, P 279. 130. d. Ternio III. fol. 135–139.

[41] Ld. 36. sz. jelentését a Directióhoz, Bordeaux, 1822. augusztus 7. MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok, 1822, P 279. 130. d. Ternio II. (nincs folio).

[42] MNL OL Festetics Lt Központi Birtokigazgatás, P 274 3. d. 5. Gerics Pál jelentései külföldi útjáról, 1819–1825, fol. 466–467v.

[43] Uo., fol. 302.

tartotta, hogy a hallgatók a különböző betegségekre szakosodott kórházakba járnak gyakorlatra, így például a Hôpital de Saint-Louis-ban a bőrbetegek, míg egy másik kórházban a „buja senyves nyavalyák" kezeléséről szereznek tapasztalatot.[44] A főváros élelmiszerellátásában szerepet játszó épületeket, intézményeket (például Halle aux Vins) is tanulmányozta, s felkereste az Alfort-ban található állatorvosi tanintézetet.[45] Párizsból 49 könyvet, 4 illusztrációt, 5 modellt, 12 állatgyógyászattal kapcsolatos eszközt küldött Keszthelyre.[46]

Franciaországot követően mindkét tanár Svájcnak vette útját, de tudományos intézetet csak Gerics keresett fel, méghozzá Genfben. A Sociéte pour l'Avancement des Arts ipari és mezőgazdasági osztályülésén vett részt, s angliai tapasztalatai alapján a cséplés gépesítése mellett szólalt fel.[47] Ezt követően Innsbruckon át Itáliának vette útját, s Lehrmannhoz hasonlóan Piemontot, Lombardiát és Toszkánát is felkereste, s északon az árasztásos rétművelést, a rizstermesztést tanulmányozta. Részletesen leírta a bolognai egyetem gyűjteményeit, melyeket már némileg elavultnak tartott, s találkozott Giuseppe Casparo Mezzofanti bíborossal, a híres nyelvésszel, akivel természetesen magyarul társalgott.[48] Ezt követően Román át Nápolyig utazott tovább, de dél-itáliai útjáról tudományos szempontból különlegesnek tartható észrevételt nem tett. Ezután Lehrmann-nal együtt Milánóból küldte utolsó jelentéseit megbízójuknak, illetve a Directiónak.[49]

Szövegkorpusz és válogatás

Az utazás során keletkezett iratanyag, a teljes szövegkorpusz egy olyan komplex információs forrás, vagyis önmagát tekintve egy olyan *open source,* melyet derivatív módon lehet lebontani, s differenciált módon értelmezni.[50]

[44] OSZK Kézirattár Quart. Hung., 3727/7 fol. 80v.

[45] MNL OL Festetics Lt Központi Birtokigazgatás, P 274 3. d. 5. Gerics Pál jelentései külföldi útjáról, 1819–1825, fol. 311.

[46] Uo., fol. 328–328v.

[47] OSZK Kézirattár Quart. Hung., 3727/8 fol.

[48] OSZK Kézirattár Quart. Hung., 3727/10 fol. 120–122.

[49] MNL OL Festetics Lt Központi Birtokigazgatás, P 274 3. d. 5. Gerics Pál jelentései külföldi útjáról, 1819–1825, fol. 374–377, 505–506v; MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok, 1825, P 279 144. d. Ternio II. (nincs folio).

[50] Winfried Siebers: Ungleiche Lehrfahrten – Kavalieren und Gelehrte, in Hermann Bausinger – Klaus Beyrer – Gottfried Korf (Hrsg.): *Reisekultur: Von der Pilgerfahrt zum modernen Tourismus,* München, Ch. Beck, 1999, 50; Constanze Baum: Bode in Paris. Das Journal einer Reise von Weimar nach

A vizsgálódás kiindulópontját három meghatározó elem, vagyis a cél, tér, idő/időtartam együttesen képezi, viszont ezen belül kell, illetve lehet a különböző szempontok szerint tovább differenciálni, akár pl. az utazás során keletkezett iratok jellege, műfaja szerint, akár pedig úgy, hogy az utazáshoz köthetően, de immáron más tér/idő relációban papírra vetett anyagot vizsgáljuk. Ez utóbbi esetben meghatározó szempont, hogy a szerző esetleg utólagosan átdolgozza eredeti feljegyzéseit, netán komparatív értelmezési lehetőséggel él, vagyis nem a konkrét helyszínen és időben veti papírra gondolatait, különválasztva az indulást megelőzően kézhez vett instrukciókat. Az utazás során keletkezett jegyzetek – még ha azok az utazás célja, vagyis adott esetben a *peregrinatio oeconomica* szempontrendszeréhez igazodnak is –, egyúttal a személyes, de magától értetődően továbbra is a tér és az idő relációjának függvényében maradva, a kulturális emlékezet forrásaiként is értelmezhetők. A feljegyzések „eredetisége", vagyis az adott helyszínen készített feljegyzések vagy rajzok, az utóbb megfogalmazott jelentések, illetve a napló elkészítése esetében külön szerepet játszhat az utólagos reflexió. Gerics átdolgozott, s a hazai olvasóközönségnek szánt *Európa miveltebb tartományiban tett utazási jegyzések* című kéziratos naplója szolgáltat példát erre, melynek számos lábjegyzete az eredeti szituációt megörökítő leírást „intertextuális" eszközökkel árnyalja.

Meghatározó elemként kell figyelembe venni az egyediség, a hitelesség, továbbá az eredetiség kérdését. Itt ugyanis nemcsak arról van szó, hogy személytelen módon technológiai folyamatokat regisztrálnak a georgikoni tanárok, adott esetben a hasznosíthatóság elsődlegességére tekintettel vetik papírra a látottakat, hanem egy-egy technológiai leírás megszületéséhez meghatározó feltétel a fogadó vagy közvetítő személy attitűdje, segítőkészsége is. Lényeges eszköz a közvetlen párbeszédre való utalás, vagy egy-egy kérdésfeltevésre kapott reakció, annak visszaidézése pedig szintén az eredetiség és hitelesség szempontjából esik latba. Mindamellett ugyanilyen jelentőséggel bír az utazás időtartamán belül egy-egy találkozás előzményének, a kapcsolati háló kialakulási folyamatának visszaidézése. Példaként említhetjük az esetet, amikor Gerics egy olyan állatorvoslást tanuló angol fiatalemberrel találkozott a franciaországi Alfort állatorvosi intézetében, aki Prosper Ludwig von Arenberg herceg jóvoltából folytatta tanulmányait, s akivel három évvel

Frankreich im Jahr 1787 im Kontext von Reiseliteratur und moderner Stadterfahrung, in Cord-Friedrich Berghagen – Gerd Biegel – Till Kinzel (Hrsg.): *Johann Joachim Christoph Bode. Studien zu Leben und Werk,* Heidelberg, Winter, 2017, 51.

korábban, még a göttingeni egyetemen ismerkedett meg. Jellemző módon átdolgozott naplójában erről már nem tett említést, hanem a Directiónak küldött 1824. január 6-i jelentésében számolt be róla.[51]

A *peregrinatio oeconomica* kapcsán keletkezett iratanyagok hitelessége mindemellett származhat az enciklopédikus műveltségre utaló szóhasználatból, a leírás tárgyszerűségéből, valamint az utazás időszakában rendelkezésre álló, vagy az utólagos átdolgozás idején már megjelent újabb szakirodalomra való hivatkozásból. Nem elhanyagolható szempont az összevetés, a tapasztalati tér és idő pontos rekonstrukciója, s nem mellékesen – látszólag paradox módon – az érzelmi azonosulásra utaló megfogalmazás, pl. sajnálkozás amiatt, hogy egy-egy régió vagy ország piacain a magyar áruk forgalmazása akadályokba ütközik. A korábbi időszakok utazási gyakorlatához képest ráadásul egyértelmű szemléletbeli változást jelent, hogy itt átértékelődött a puszta kuriozitás regisztrálása és közvetítése, melyek régebben az utazások szempontjából eleve meghatározó motivációs elemként jöhettek számításba, vagyis mindez érzékelhető az ilyen jellegű tárgyak, jelenségek lejegyzésének elhagyásában vagy éppen kritikával történő leírásában.

A két fiatalember közel öt évig tartó tanulmányútja során keletkezett iratanyag, mely a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzött egykori Festetics családi levéltár megfelelő fondjaiban, illetve az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található, időben és térben rendkívül tág kitekintést kínál. Gerics és Lehrmann jelentései és naplói alapján Szilézián, Szászországon, Poroszországon, a Hannoveri Királyságon, továbbá az észak-német városokon át a Rajna-vidéken, Németalföldön, Anglián, Skócián, Franciaországon, Svájcon, Itálián keresztül követhetjük figyelemmel útjukat.[52] Festetics László utasítására Gerics magyar nyelven levelezett megbízójával, magyarul állította össze útinaplóját, illetve küldte jelentéseit a keszthelyi központi birtokigazgatási szerv, a Directio számára, vagyis a gróf a nyelvet közvetítő és identifikációs médiumként egyaránt fontosnak tartotta. Lehrmann az utasításnak megfelelően német nyelven regisztrálta tapasztalatait, de a Gerics nevéhez fűződő iratanyag mennyisége és differenciáltsága felülmúlja tanártársáét, amit az is jelez, hogy 55 levelet küldött megbízója, 83 jelentést a Directio számára, továbbá évekkel az utazást követően – feltehetően kiadásra szánva – *Európa miveltebb tartományiban tett utazási jegyzések* címmel a jóval ezer folio

[51] MNL OL Festetics Lt Központi Birtokigazgatás, P 274 3. d. 5. Gerics Pál jelentései külföldi útjáról, 1819–1825, fol. 311–314v.

[52] Gerics jelentéseiről először Süle Sándor tett említést, de a nagy terjedelmű iratanyag vizsgálatába nem bocsátkozott. Süle: *A keszthelyi Georgikon,* 75.

terjedelmet meghaladó útinapló tisztázatát is hátrahagyta.[53] Természetesen a Lehrmann nevéhez fűződő iratanyag sem lebecsülendő, hiszen 28 levelet küldött Festetics Lászlónak, 71 jelentést a Directiónak, viszont német nyelvű összegző jelentésének, vagyis *Reisebeschreibung*jának csak alig ötven foliónyi töredéke áll rendelkezésünkre.

Az itt közreadott szövegválogatás az előbbiekben részletesen elemzett szempontokra figyelemmel három fő csoportba osztható. Először a német nyelvű instrukciók, majd a megbízó és a Directio számára küldött jelentések, végül az átdolgozott naplórészletek következnek. Ezek a szövegek alapvetően magyar nyelven íródtak, de található köztük észak-amerikai indiánoktól származó angol nyelvű levélmásolat is, melyet Gerics továbbított Festetics Lászlónak. A Lehrmann József által küldött iratanyag természetesen kizárólag német nyelvű. A georgikoni tanárok által küldött jelentések tartalmukat tekintve az utazás célkitűzéseinek megfelelő tematikát (gazdálkodás, állatorvosi gyakorlat, kapcsolati háló, piackutatás stb.) követik, míg a Gerics által utólag átdolgozott naplórészletek számos érdekességet, egyedi élményt is megörökítettek a kor utazási, étkezési, szórakozási, hitéleti, vagy éppen társas érintkezési gyakorlatát illetően.

Az egyes szövegeket mai helyesírással, szöveghűen, sorszámmal és dátummal, rövid tartalmi összefoglalással, a megfelelő lelőhely feltüntetésével, az általános archeográfiai szabályok figyelembevételével adjuk közre. Az adott szövegrészen belül a tárgytól esetleg elütő vagy túl hosszadalmas kifejtések elhagyása esetén zárójelben rövid összegzést adunk a kihagyott részek tartalmáról. A szövegen belül a szögletes zárójelbe tett három pont – […] – arra utal, hogy a szó vagy szövegrész olvashatatlan. Az idegen kifejezéseket, régies magyar szavakat magyarázattal, fordítással láttuk el, továbbá a különböző történeti személyiségek, földrajzi nevek, intézmények stb. azonosítását lábjegyzetek és névmutató segíti.

[53] OSZK Kézirattár, 3727/1–10.

Utazási instrukciók, 1820–1821

1.
Bécs, 1820. március 17.
Gróf Festetics László általános utazási rendelkezései Gerics Pál számára

Reise Instruction für den Paul Gerits 1820

1º Nach dem der Haupt Endzweck dieser Reise dahin zielt den oberwähnten Gerits zu einen Ober-Veterinaer meines sammtlichen Viehstandes in oeconomischer, technischer und ärtztlicher hinsicht zu bilden,[54] und ihn mit den Großhändlern und Haupt-Wollfabrikanten bekannt zu machen, um künftighin meine Wollgeschäfte direkt mit ihnen abschlüßen [sic] zu können, so wird seine Hauptpflicht seyn alle jene auf seiner Reise vorzukommenden Gegenstände zu benutzen die theils mittelbar, theils unmittelbar auf die Viehzucht als Schaafe, Pferde, Rinde, Borsten und Federvieh in obgenannten Rücksichten einen Bezug haben, so wie auch sich bestreben gründliche Känntnisse von den in jeder Gegend eingeführten Fruchtwechsel und Koppelsystemen von den künstlichen und natürlichen Wiesen, so wie auch von dem allerhand Weiden zu verschaffen und pränotiren.

2tens Von demnach diese in obiger Hinsicht zu unternehmende Reise aufs beste zu benutzen ist nöthig:

a) Ein Tagebuch zu führen, worinn er die Geschäfte eines jeden Tages, seine gemachten Bekanntschaften, Kenntnissen, Erfahrungen, und andere Bemerkungen genau verzeichnet, um davon monathlich

[54] A Kehrn Vilmos (1790–?) főmérnök kézírásával készült, s gróf Festetics László által aláírt jelen szöveg mellett, melynek végén egyébként Gerics kötelezettséget vállal az instrukcióban foglaltak teljesítésére, fennmaradt egy másik kéztől származó másolat. Ez biztosan ugyanekkor kelt, mivel a datálás Kehrn kézírásával olvasható a másolat végén. A másolatban viszont a kezdő sorok egy részét törölték, minden bizonnyal a gróf utasítására, s a következő betoldással módosították: „[…] den oberwähnten Gerics mit mehreren Gelehrten kennen zu lernen, durch ihn neuere Gelehrten, etc. Anstalten zu besichtigen und überhaupt selben in oekonomischer, technischer und ärztlicher Hinsicht zu bilden ". A fentiek alapján kétségtelennek látszik, hogy ez utóbbi másolati példány maradt Gericsnél.

meiner Keszthelyer Güter Direktion nachfolgende Fragen, und zu verfolgenden Aufträgen und Kommissionen eine ausführliche Relation abstatten zu können.

b) Ein *Geldjournal* worinn die ihm wo immer assignirten Gelder in Empfang gesetzt, und in die Rubrik theils sein ausgeworfenes Monatsgeld, theils aber jene Ausgaben die auf Transporte, Briefporto, Sprachmeister, wer auf Ankaufe der von mir bewilligten Bücher, Reise-Karten, Reise-Beschreibungen, Modellen, etz. gemacht werden, welches Journal Gerits mit Schluß eines jeden Monaths concludirt, und den Kurzen Extrakt daran sowohl der Einnahme als auch der Ausgaben der Direktion zusendet.

c) Ein *Adressbuch,* worinn alle erhaltene Adressen, und Empfehlungsschreiben, sowohl die jenigen die er schon hat, als auch die, die er unterwegs noch bekommen wird, eingeschreiben werden.

d) Ein *Brief und Relations Prothokoll*, worinn die von mir, wenn meiner Direktion angelangten Briefe samt ihren Effektuativum in kurzen extrahirt, so wie auch seine offiziosen Briefe und Relationen extraktiren eingetragen werden. Alle Berichte und Briefe die er absendet müssen numerirt werden, nach der kurrent Zahl, um zu wissen, ob kein Brief dazwischen verlohren gegangen; welches auch von Seite der Direkzion geschehen wird. – Ausser der monatlichen Relation, muß er auch alle acht Tage der Direkzion kurz rapportiren, wo er sich befindet, wo und wie er verflossenen acht Tage zugebracht, und wo und wie er künftige 8-14 Tage zuzubringen glaubt, weniger darher nicht schreiben, öfter schreiben wird ihm frei stehen.

3tens Die monatlich zu beantwortenden Fragen sind:

a) Welche Wirtschaften oder Höfe hat er in diesem Monate besucht, und was für Kentnisse, Erfahrungen, und Bemerkungen in der Aker und Wiesenkultur etc. und mit wessen Hülfe und Empfehlung sich überall gesammelt?

b) Was für ein Viehstappel [sic] hat er in jeden diesen Höfe gefunden z[um]. B[eispiel]. Schafe, Pferde, Rind, Borsten und Federvieh, wie wird er behandelt sowohl in ökonomischer als ärztlicher Hinsicht?

c) Welche Bücher hat er in diesem Monate gelesen, und benutzt, welche ökonomische Institute, und dergleichen Societäten als auch gelehrte Gesellschaften, welche Messen, Schaaf- und Pferde Vereine, und Tierarzneianstalt besucht, und in welchen Zustande jedes gefunden?

d) Welche vorzügliche Bücher die auf die Punkto 1º erklärten Hinsichten einen Bezug haben, hat er bey diesem oder jenem Buchhändler, und wie ist der Preis, um sie von Seite der Direktion bestellen zu können? Welche Reise Karten oder dergleichen Bücher die zu dieser oder jener Provinz Durchreise nothwendig sind hat er sich angeschaft? Welche er jedoch vor seiner Abreise nach England in Brüssel nach der in punkto 25. gegebene Weisung zurückzulassen hat?
e) Was für Bekanntschaften hat er in diesem Monate gemacht, welche Gegenden wünschte er im künftigen Monate zu besuchen, und was für neue Empfehlungen hat er sich dazu verschaft, und wie ist er mit seinen vorigen Empfehlungen überall aufgenommen werden?
f) Welche Briefe und Aufträge sind ihm in diesem Monate von mir oder von der Direktion zugekommen, und wir war ihre Effektuation?
g) Wie war der Kassabestand, und was für extraordinäre Auslagen glaubt er in künftigen Monate zu haben?
h) Was hat er sonst zu bemerken?

4tens Bei Besichtigung des Akerbaues ist auf folgendes Rücksicht zu nehmen

a) Die Administration des Ganzen, wie und durch was für Beamte sie geschieht?
b) Auf den Fruchtwechsel oben der dortigen Localität Boden, Kraftaufwand, und übrigen Verhältnissen angemessen ist, dessen Eintheilung, Düngerzustand animalisch, vegetabilisch und mineralische Pferchung, Bearbeitung mit eigenem Pferd, Ochenszügen oder Robotkräften, durch was für Ackergeräthe, und Machinen, Ernte Manipulation, und Körner Ertrag nach einer gewissen Ackerfläche berechnet, aber aufs ungarische Joch zu 1200 quadrat Ruthreducirt, ihre technische Verwendung, Konservation der Produkte, und Rentirung des Ganzen.
c) Welche Futterkreuter in Fruchtwechsel aufgenommen, deren Kultur, Benutzung zum Grünfutter oder Heu, und mit was für Vortheilen, Fassung auf ein Joch, etc.?
d) Welche Behackfrüchte, wie werden sie auf dem Felder bis zur Erndte, oder Läse behandelt, konservirt, und verwendet, zu welcher Jahreszeit, und für welches Vieh, wie war ihre Fassung per Joch, und wie rentirt sich der Anbau?

5tens Beim Wiesenbau

a) Künstliche, worunter oben die Futterkräuter zu nennen.
b) Natürliche deren Verhältniß zum Ackerbau, Lage, Qualität, 1, 2, 3 schärig, ob sie gedüngt werden oder nicht, entwässert oder auf die Lombardische Art durch Anstauung, oder englische durch Uiberrieselung bewässert, und mit welchen Folgen die zur Manipulation, Fessung pro Math von 800 Quadraten Zentner Aufbewahrung, Verwendung nach seinen Classen für dieses oder jenes Vieh.

6tens Bey Weiden

a) Künstliche welche mit gewissenen Gräsern oder Kleearten angebaut, auf mehrere Jahre zur Weide belassen, von dieser oder jener Gattung Vieh nach einer gewissenen Ordnung abgeweidet werden, wie alle diese Weiden beschaffen sind, und welcher Vorsicht man bei der Abweidung sich bedienet, und wieviel Stück Vieh von jeder Gattung auf einen Joch während der ganzen Weidezeit ernährt werden.
b) Natürliche hoch oder niedrige Feld, Wald, oder Haideweide, Art ihrer Benutzung und Verbesserung.

7tens Soviel als möglich soll Gerits trachten, sich Saamen von seltenen und ruhmlichen Futterkräutern, und Getreidesorten, etc. zu verschaffen. – Sollte er beim Staatsrath Thaer[55] in Mögelin oder auch anderwärts besondere Ackermachinen, und Modelle finden, welche in Georgikon nicht vorhanden sind, so soll er der Direkzion davon referiren, wie theuer sie sowohl in Großen als auch in Modelle verfertigt zu stehen kommen, und durch welche Wege und Adresse man sie am leichtesten beziechen könne; Worauf dann meine Direktion Anstalt treffen wird zu deren Herbeischaffung, welche aber Gerits nicht abzuwarten, sondern nach seiner Intsrukzion seine Reise weiter fortgesetzen hat.

8tens Bei Besichtigung der *Schaafe*
Ihr Race oder Stamm, echt original spanisch von welchem Cavanyen und durch welche Hände erhalten: Mestitzen, wie und seit wieviel Jahren veredelt, und auf welche Art man, ob durch Innzucht oder durch Auffrischungen fremder Stöhre zu Werke gegangen ist, Körper und Wollbeschreibung /:im Vergleich der feinsten Liechnovszkyschen Mutterschaaf und Stöhrwolle:/

[55] Thaer, Albrecht (1752–1828), orvos, porosz államtanácsos, szakíró.

ihr Unterhalt, sowohl Sommer als Winterszeit, die Futterqualität, und Quantität auf ein Stück jeder Art Vieh im galten, trächtigen, und abgelammte Zustande gerechnet, ob sie in der Sommerstallfutterung von grünen oder trockenen Futterkräutern leben, und mit welcher Vorsicht besonders bei Einführung der ersteren Methode, ihre Tränke, Art und Qualität der Salzlecke, die Art und Zeit des Bespringens, Pflege des Bäumer, Zeichnung und spätere Musterung, die Manipulation der Schwemmer, Wollschur und Sortirung der Wolle.

Ob das Brakvieh nicht auf eine vortheilhafte Art gemästet wird, zu welcher Art Tucher, Käsmir, Merinos zeugen, und was Gattung die Tücher verarbeitet wird, wer sie gekauft hat, wie hoch der Zentner oder Stein auf ungarisches Gewicht reduzirt, im Preise sey, auf wieviel Jahre und unter was für Konditionen der Kontrakt geschlossen, was für Prospekte man zu jetzigen, und künftigen Wollverkauf hat, wohin und welchen Groshändlern, etc. man deshalb in Verbindung steht?

Wie die Widder, Mutterschafe und Lämmer 1ter Klasse verkauft werden, was für und wie viel Dienstleuthe bey jeder Schäferey von so viel Stück die im angestellt sind, und wie ist ihr Salair und Convention.

Wie die Schafstellungen und Futterraufen beschaffen sind? Wie wird der Schafdünger behandelt oder wird mit dem Schaafen gepfercht, und wie viel Schaafe nehert man auf eine gewisse Ackerfläche zur Bepferchung von dieser oder jener Qualität Boden.

Ferner soll der Gerics trachten, von jeder ausgezeichneten Schäferey sich Wollmuster zu verschaffen und daraus eine besondere Wollmuster Charte sich verfertigen, wozu man dann die Schopf, Rücken, und die heiterste Unterschenkel Wolle nimmt, ohne jedoch die Wollspitzen zu besiegeln.

9tens Bey *Pferden*

Obs Zahme, halb, und ganz wilde, private oder Staatsgestütte oder Landesbeschellereyen sind, Rass der Stutten, Bescheller, Grösse der Pferde, Verordnung, Verpflegung, Sommer und Winterszeit, durch natürliche und künstliche Fütterung, dann Art und Weise, Beschellzeit, frey oder aus der Hand Erziehung der Follen, Aufstellung, Verordnung. Werth- und Verkaufspreis und wohin der gröste Absatz ist, wie die Futteraufkrippen, und Stallungen beschaffen sind, was für Personal dabey ist, z. B[eispiel]. Stallgestuttmeister, Veterinär.

10. Beym *Rindvieh*
Die Rasse und die Vorzüge einer von der andern in Hinsicht und Größe, Nutzung z. B[eispiel]. die Friesländer, Niederländer und Schweitzer Rassen gegeneinander gestellt etc., wie sie sich verhalten, ihre Bau, Färbe, Nutzung, Futtermethode, in halben und ganzen Stallfutterung Sommer und Winterszeit, Tränke, und Salzen, die übrigen Vortheile in der Behandlung und Pflege der Kühe, und Nachwuches, wieviel Futter auf ein Stück gerechnet, wie und wann es gereicht wird, ob die Kühe milchreich sind, wieviel Grad nach dem Fellenbergischen Milchmesser in ein Glas gestellt, enthält, und wieviel Halbe Milch man auf eine Halbe Oberst, Rasen, oder Schmeken im durschnitt bey jeder Fütterung braucht, und von wieviel Halbe Oberst man ein Pfund Butter bekommt, ob man ferner keine neue Versuche gemacht, was für einen Einfluß eine jedes Futter auf die Milchqualität, und Quantität habe, was für Gattungen Käse verfertigt werde, wohin und mit welchen Vortheile wird alles verschliest, wie sind die Milchkeller und Käsebehälter beschaffen, wie die Stallungen und Futterraufen, wieviel Personal auf eine Anzahl Kühe gerechnet wird, und wie sie besoldet sind, wie die Dungergruben beschaffen sind, und ob und wie theuer von jeder Gattung Vieh verkauft wird, und wie sie sich das ganze rentirt. Krankheiten und deren Heilmittel. – Bewährte Meinungen und vieljährige Erfahrungen geschickter Viehzüchter bei einem oder dem andern Vieh.

Art der Mastung[56] [sic].

11. Beym *Borstvieh*
Abkunft etc. wie beym vorhergehenden etc. vorzüglich aber wird empfohlen, auf die Zucht der Lothringer, Westphaelischen und Hanöverischen Schweine aufmerksam zu seyn, ihre Pflege und Futter besonders dort wo Sommerstallfütterung der grün abgemähter Klee zu Häcksel geschnitten, in Bodinge eingesalzt, eingetreten und nach 24 Stunden verfüttert wird, zur Winterszeit aber allerhand Brühfutter, gedämpfte Kartoffeln und Saubohnen verfüttert werden. Wie und mit welchen Vortheil alles dieses geschieht.

12. Was das *veterinarische* betrifft so soll Gerits trachten mit berühmten Ärzten z. B[eispiel]. in Berlin Rohlwes[57] Bekanntschaft zu machen, und sowohl durch sie als auch Thierspitäler bewährte Heilmethoden in allerhand Krankheiten bey jedem Vieh sich eigen zu machen.

[56] Mästung.
[57] Rohlwes, Johann Nikolaus (1755–1823), állatorvos, tanácsos.

13. Sein Hauptaugenmerk soll darauf gerichtet seyn, alle vorzukommende Wollkoppereyen, Wollsortirungen, und was immer für Art Wolle und Tuch Fabriken zu besuchen, bey den vorzüglichen, und rufbareren Wollsortirungs Geschäften selbst einzugreiffen, und mit zu sortiren, um durch dergleichen Uibung [sic] und eigener Handanlegung eine Festigkeit von der erforderlichen Wollqualitäten zu erhalten, und die dabey üblichen technischen Bemüungen und andere praktische Handgriffe, und Vortheile dadurch gründlich zu erlernen, bey der Verfertigung allerhand Tuch und Wollzeuge soll er vorzüglich darauf achten, welche Arbeiten man noch mit den Wolle in der Fabrik, z. B[eispiel]. Fabrikwäsche besondere Sortirung und Färbe zu dem daraus zu verfertigenden Zeuge vornimmt, wodurch er dann die Fertigkeit erreicht genau zu unterschieden, welche Wolle zu diesem oder jenem Stofe mehr geeignet ist und warum nebst allen hier wieder vorzukommenden technischen Ausdrücken welche Wissenschaft und Kenntnis für jeden rationellen Schafzüchter fast unentbehrlich als die Basis aller Schafmusterungen und Wollsortirungen angesehen werden muß.

Ferner hat er überall und vorzüglich in den Niederlanden, Holland und England auszuforschen, in welchem Rufe diese oder jede Wolle z. B[eispiel]. des Fürsten Lichnovszky,[58] Geisler,[59] Lamberg,[60] H[er]z[o]g Alberts,[61] Kaiserlichen Papinieren, Fürst und Karl Eszterházysche,[62] Hunyadysche,[63] und meine eigene stehe etc. wenn möglich die Klassifikation alle von der Österreichischen Monarchie und Sachsen dahin ausgeführten Wolle zu erhalten, welches vom großen Einfluß für die Zukunft wäre.

14. Von demnach vorstehender Punckt No. 13. genau aufzufassen, ist nothwendig mit allen Groß und Wollhändlern Tuch und andere Wollzeug Fabrik Eigenthümern, denn Bevollmächtigten und Werkführers vorzüglich in Niederlanden, etc. genaue Bekanntschaft anzuknüpfen, und mit selben in freundschaftliche Verhältnisse zu treten, ihre vollkommene Adressen sich zu verschaffen, und im Adresbuche ausführlich aufzuschreiben, um

[58] Lichnowsky, Eduard Johann Maria von (1789–1845), herceg, erdetileg birodalmi grófi címmel rendelkező, sziléziai főnemesi család, csehországi földbirtokos, mecénás.

[59] Geisler (?–?), báró, porosz főnemes, a Királyi Morva-Sziléziai Gazdasági Társaság tagja.

[60] Lamberg, Johann Nepomuk von (1764–1828), gróf, cseh- és morvaországi földbirtokos, állattenyésztő.

[61] Albert Kázmér (1738–1822), szász-tescheni herceg, Mária Terézia veje, Magyaróváron, s a Habsburg Birodalom más területein fekvő birtokain mintagazdaságokat hozott létre.

[62] Utalás herceg Esterházy Pál (1786–1866) angliai követre, valamint gróf Eszterházy Károly (1756–1828) dunántúli földbirtokosokra.

[63] Hunyady József (1773–1822), gróf, állattenyésztő. A konjunkturális viszonyokhoz alkalmazkodva somogyi uradalmaiban jelentős juhtenyésztést folytattak.

bey seiner Rückkunft möglich zu machen, daß ich oder meine Direktion sich in dierekten Verkehr und Wollverkaufe mit obigen Ausländern setzen kann, um dadurch den mit der Wolle Monopol treibenden Wollhändlern auszuweichen; weßhalb er überall jeden zu wissen machen soll, daß ich jährlich gegen 1000 Zentner[64] Winterwolle habe, worunter der dritten Theil prima und zwey Drittheile secunda Wolle ist, die aber in drey Jahren nach meiner, dann Gerits bewussten Manipulation lauter Prima seyn wird, und daß ich aus schon erwähnten Rücksichten selbe unmittelbar in die erste Hand an Ausländer zu verkaufen wünsche, denn bis jetzt haben deshalb die Ausländer meine Wolle nicht direkte gekauft, weil die Wolle nicht sortirt war, und welches ich als Produzent nicht thun konnte, und kann, übrigens aber ist der Wollverlust dabey noch mehrjährigen Versuchen in den Wiener Wollkoppereyen und Sortirungen nicht mehr als 10 bis 11 Prozent, welches aber die Verkäufer dem Ausländern höher anzuschlagen scheinen, um die Ausländer davon abzuschrecken, welches doch für sie ungemein besser wäre die Wolle selbst aus erster Hand zu kaufen und den großen Profit, den die Monopolisten als Unterhändler durch sie ziehen, selbst zu behalten.

Dieses ist das kürzeste und sicherste Mittel wodurch Gerits meiner Wolle Ruf und sichere Absatz ins Ausland verschaffen, und sich dadurch schöne Verdienste um mich sammeln kann, weßhalb er auch den jeneseits benannten Groß und Wollhändlern etc. sowohl meine eigene als auch die Adresse an meine Güther Direction geben muß.

15. Die Endes spezifizirten Empfehlungsschreiben wird Gerits überall den betreffenden selbst und nicht ihre Buchhelter [sic], oder einen anderen, persöhnlich übergeben, jedoch mit der Vorsicht, daß er einander seine Empfehlungen und Adressen zeigt, sondern sich benehme, als er gar keine hätte, um dadurch keine jalousie zu erwecken, und desto mehrere neue Adressen sich verschaffen zu können; und soll von allen wieder weitere Empfehlungen zu seiner Reise vorzüglich in die Niederlande, Holland und England sich ausbitten, die jedoch so lauten müßten daß wenn er auch erst in einem halben Jahre dahin käme, dennoch Gebrauch davon zu machen wäre, folglich muß er sich von einem Ort zu andern immer mit neuen Empfehlungen versehen, um dadurch in voraus seiner weitere Aufnahme, und wieder weitere Empfehlungen versichert zu seyn, welche an Gelehrte, Kaufleute, Bankiers, Oekonomen, Ärzte, Gärtner und Pferdezüchter lauten müßen um dadurch von allen sehenswürdigsten Gegenständen zu

[64] Bécsi mázsa = 56 kg.

profitiren; auch soll er über diesen Punkt in den wöchentlichen Rapporten der Direktion kurz referiren, von der Aufnahme einer jeden Empfehlung, wie auch von der sich neuerdings erworbenen Empfehlungen zu seiner weitere Reise. Das umständliche darüber setzt er in sein Tagebuch, welches er in Brüssel abkopirt, und selbes mit sicherer Gelegenheit vor seiner Abreise nach England nach der Punkto 25. bestimmten Weisung expedirt.

Es soll ihn nicht irre machen, wenn er über einen Gegenstand ausführlich in seinem Tagebuch pränotirt, daß es deshalb nicht nöthig wäre, über den Gegenstand, auch in der Relation auf seine Frage kurz zu referiren, oder vice versa; dann es muß immer beides geschehen.

16. Um desto mehr diese Reise zu benutzen, so soll er bey seiner Fußreisen einen Wegweiser aufnehmen, und dieser kann ihm seinen Mantelsack tragen in den Oertern, wo wenig zu sehen ist, soll er sich nicht lange aufhalten, um Zeit zu gewinnen, auf jenen Oertern wo sehenswürdigen Gegendstände sind, desto länger verweilen zu können.

Nach seiner endesgesetzten Marschroute soll er die Reise vornehmen, und wessen immer Rath die Route nicht ändern, sondern alle diese Oerter, und Städte, die ihm nicht vorgeschrieben sind, bereisen; sollte jedoch hie und da was merkwürdiges zu sehen seyn, so kann er auch seitwärts dahin excurriren, jedoch von da immer wieder zurück auf die in der Marschroute bezeichneten Oerter zurückkehren, und so wieder fortreisen, ohne das mindeste vernahlässiget zu haben.

17. Auf seiner Reise soll er auch die vorkommenden Gärten z. B[eispiel]. von Potsdam, Wilhelmshöhe bei Cassel, und die Treybereien vorzüglich in Holland genau ansehen und Kentnisse von ihren Style wie sie angelegt sind, und deren Behandlung sich verschaffen, so wie auch mit den berühmteren Hof- und anderen Handelsgärtnern Bekanntschaft machen und ihre vollständige Adresse in das Adressbuch und in die Reisbeschreibung pränotiren, um auch mit diesen Männern eine Direkzion in Korrespondenz setzen zu können.

18. Seine Pässe hat er allen Kaiserlichen Österreichischen Botschaftern, Ministern, Gesandten, Bevollmächtigtern, Residenten und Konsule in der Durchreise zu zeigen, und sich ihrer weiteren Protection empfehlen, ferner muß er sich auch immer bey der Gesandschaften jener Höfe melden, und die Pässe unterschreiben lassen, deren Länder er auf seiner zukünftigen

Reise betritt; was das übrige Unterschreiben seiner Pässe in den zu passirenden Städten und Gränzämter betrift, so muß er sich dort nach den landesüblichen Gebrauche richten.

In Neuss soll er dem Fürsten Joseph Salm Dyck[65] mit der Uibergabe meines Briefes seine persöhnliche Aufwartung machen, und sich seine weitere Rath, so wie auch weitere Adressen ausbitten.

19. Dem Gerits wird auch hiemit aufgetragen, sich zu bemühen, die Uibersetzung des Handbuches für Reisende zur Konversation von der Frau v[on] Genlis[66] schwedischer, norwegischer und dänischer Sprache in Leipzig, Berlin, Greifswalde, Hamburg, Altona, in Brüssel und Amsterdam oder sonst in Holland in niederländisch, holländischer Sprache zu bekommen.

20. Auf seiner Reise wird ihm ferner empfohlen die mitgenommenen, und noch anzuschaffenden Bücher fleißig zu lesen, sich in der englischen Sprache durch Hülfe eines englischen Sprachmeisters in Brüssel vorzüglich üben, so wie auch unterwegs jede Gelegenheit zur Erlernung dieser Sprache benutzen, weßhalb er immer bei sich eine englische Sprachlehre, dergleiche Sack Dictionär führen soll.

21. Alle seine Berichte und Korrespondens führt er in ungarischen Sprache, kommen aber technische Ausdrücke vor, so kann er sie deutsch, oder noch der dortigen Landessprachen holländisch, englisch, französisch, etc. inter Parenthesien ausdrücken.

22. Wenn er mit Gelehrten, Professoren, und andere Schriftstellern zusammen kommt, so soll er sich in keine politische Diskurse und Umtriebe einlassen, so wie auch nicht einmal davon sprechen, noch Umgang mit jenen Persone haben, die wegen politischen Meinungen verdächtig sind; sollte man ihn fragen, wie man in Ungarn ist, so soll er jeden versichern, daß man in Ungarn mit dermaligen Verhältnissen sehr glücklich, vergnügt, zufrieden und ruhig lebt, und gar nicht mehr übrig zu wünschen bleibe.

[65] Salm-Reifferscheidt-Dyck, Joseph von (1773–1861), herceg, botanikus.

[66] Madame de Genlis, szül. Caroline Stéphanie Félicité du Crest de Saint-Aubin, Comtesse de (1746–1830), írónő, pedagógus.

Uiberhaupt soll er sich nicht viel bey Universitäten aufhalten, sondern nur ihre Merkwürdigkeiten, Museen, Bibliotheken, und Sammlungen anschauen, und nachdem er mit den in guten Ruf stehenden Gelehrten und anderen großen Schriftstellern Bekanntschaft gemacht hat, wieder weiter fortreisen.

23. Nachdem er jezt Einhundert Gulden W[iener] W[ährung] monathlich gehabt, so werden ihm noch dazu so lange seine ihm vorgeschriebene Reise dauert, Einhundertfünfzig Gulden W[iener] W[ährung] zugeschlagen, folglich monathlich Zweihundertfünfzig W[iener] W[ährung] oder Einhundert Gulden Zwanzigern ausgeworfen, womit er sein Quartier, und sein übriges Fortkommen versehen muß, außer diesen Summen bekommt er noch monathlich Einhundert Gulden in Zwanzigern ins Ausland zur Verrechnung wovon er verschieden selten Sämereyen, Modellen, insofern sie nicht zehn höchtens fünfzehn Gulden übersteigen, und sie des Preises werth finde, sind sie aber theurer, so muß er es mit seiner Opinion der Direction schreiben, die dann das weitere schon besorgen wird, ohne daß Gerics sich im mindesten wege einer Resolution wo verweile, dadurch unnütze Kosten verursachen. – Ferner kann er davon die Sprechmeister, Briefporto, Wegweiser bestreiten, so wie auch zu seiner weiteren Fortreise nothwendigen und genauen Provinzial Charten (in dem auf der ihm mitgegebenen allgemeine Charte nur Städte und Hauptoerter bezeichnet sind) Reisebeschreibungen und der gleichen Bücher, die für Reisende nothwendig sind, Sprachlehren und andere Handelsschematismen, alles aber um billige, mässige Preise davon anschaffen.

Post Specien und extra Gelegenheiten aufzunehmen darf nicht angerechnet werden, sondern höchtens mit Diligence, um keine hohe Auslagen dadurch zu verursachen, indem er mehr Fußreisen machen soll, ausgenommen es wäre ausser der Strasse, und da soll er auch trachten mit mehreren in Compagnie auf einen Wegen fortzukommen, so das daß ganze dann nur gering Anschlag kommen dürfte.

24. In Wien erhält er jetzt pro Monath Marz 250 G[ulden] W[iener] W[ährung] die erste Hälfte Marz bis 15ten wird ihm auf obige Art drein [sic] gerechnet, ferner pro April 250 G[ulden] W[iener] W[ährung]; für dem Monath May bekommt er schon nach Punkte 23 berechneten Zwey Hundert G[ulden] in Zwanzigern zu Wien, die Gelder auf den Monath Juny in Dresden beym Herrn Michael Kaskel pro July, August, September aber Sechshundert Gulden Silber bey dem Hernn Christian Wilhelm v[on]

Beneke[67] Banquir in Berlin, wo er dann kein Geld bis Aachen erhebt er es bey den Herrn Imhaus et Walter,[68] und zwar wieder Sechshundert Gulden Silber auf die Monathe October, November und December; und die Gelder pro Januar, Februar und Maerz in Brüssel zu welchen er sich die creditive bey den Herrn Klotz[69] et Welker[70] in Frankfurth am Mayn abholen muß; in Brüssel soll er die Wintermonathe zubringen und sich in der englischen Sprache, wie Punkto 20. schon gesagt perfectionieren, von Brüssel aus muß er dann auch Excursionen nach Utrecht, Amsterdam und übrige Niederlande vornehmen, und mit allen größeren Kaufleuten, Wollhändlern, Bankiers und Fabrikanten, wie Punkt 14 gesagt Bekanntschaften anknüpfen, und ihre Adressen sich ausbitten, etc. vide Marschroute.

Im April 1821 fährt er dann uber Ostende oder Dünkerque nach England, wozu ihm noch eine nähere Instruction nach Brüssel zugemittelt wird.

25. Uiber jede Ausgabe die er von dem dazu monatlich bestimmten Einhundert Gulden im Zwanzigern bestreitet, hat er sich mit glaubwürdigen guten Dokumenten, oder Beilagen von Position zu Position zu versehen, und selbe nach ihrer laufenden Zahl im Geldjournal zu prenotiren von seiner Abreise nach England wird er in Brüssel sein Geldjournal von Anbeginn seiner Reise von Wien aus bis zur Abreise nach England schlüssen, und die Copia davon mit seiner Unterschrift versehen, sammt allen dazu gehörigen Dokumenten auf meine später zu erfolgende Weisung Bereitschaft halten, kraft welcher ich ihm ein sicheres Haus in Brüssel anweisen werde, welchen er seine Rechnungen mit dem Punkt 15 abkopirten Tagebuch wird übergeben und zwar gut versiegelt und gepackt, von wo es dann am sichersten in meine Hände kommt, um durch eine andere Gelegenheit nicht etwa zu verliehren.

26. Eben so auch alle Bücher, die er Theils von Wien mitgenommen, theils auch unterwegs z[um]. B[eispiel]. Reisebeschreibungen vorzüglich von Niederlanden etc. in so weit er selbe nach England nicht brauchen kann, wird er ebenfals vor seiner Abreseise nach England als Herrschaftliche Bücher und Karten für meine Bibliothek laut Punkto

[67] Kaskel, Michael (1775–1845), az 1771-ben alapított Kaskel Bankház tulajdonosa. Benecke, Wilhelm Christian (1779–1860), bankár.

[68] Utalás Imhaus, Rütger Ambroisius (1777–1833), aacheni gyáriparos és bankár vállalkozására.

[69] Klotz, Johann Karl (1782–1848), gyapjúkereskedő, vállalkozó, bankár.

[70] Welker (?–?), kereskedő, vállalkozó.

25. in Brüssel zurück zu lassen nicht ermangeln.

27. Auf seiner ganzen Reise kann er sein fortkommen dadurch erleichtern, daß er von einer Hauptstadt zur andern gelegenheitlich oder per Diligence seinen Kofer mit seinen entbehrlichen Sachen als Kleidungsstücken, übriger Wäsche und schon ausgelesenen Büchern erpackt voraus schicket, nebst einem Brief daß das dortige Postamt den Kofer solange zurückbehalte, bis er nicht selbst ankommt.

Was aber seine Empfehlungen, und die in der Reise Instruction vorgeschriebenen Tagebücher etc. und ander wichtige Pränotationen, Schriften, und Geldassignationen, und Gelder selbst betrift, so muß er selbe immer in seinem Felleisen bei sich haben, um daß mindeste davon entwendet werde.

28. Seine hier in Wien zurückgelassene Sachen sollen in Gegenwart des Sekretärs Smidth inventirt und das Inventarium mit beiderseitigen Unterschriften und Siegel versehen, in den Koffer gelegt werden, welcher ebenfalls mit beiderseitigen Siegel besiegelt, meinem Tafeldecker Johann Ferenczy[71] zum aufheben in meiner Garderobe zu übergeben ist, eine Copie von dem Inventarium soll unter die Agential Akten aufgehoben, und eine andere davon kann sich der Gerics mitnehmen.

29. Diese Reise beginnt in Wien mit Begleitung Inpsektors Palleta,[72] der ihm während seiner Reise soviel als möglich bei Beurtheilung verschiedener oekonomischen Gegenstände eine Praktische Routin beizubringen trachten wird und ihm persöhnlich in Schlesien geschicktere Oeconomen zu seiner ferneren Ausbildung empfehlen soll, über Brünn, Olmütz, Sternberg[73] zum Herrn Grafen Wrbna[74] nach Grossherlitz,[75] ferner über Troppau[76] auf die fürstlich Lichnovszkysche Güter Grätz,[77] Kuchelna,[78] Krischanowitz,[79]

[71] Ferenczy János (?–?), azonosíthatatlan, gróf Festetics László alkalmazottja.
[72] Palleta György (?–?), gróf Festetics László birtokainak inspektora.
[73] Ma: Šternberk, Cseh Köztársaság.
[74] Vrbna, Eugen Dominik von (1786–1848), gróf, csehországi földbirtokos.
[75] Ma: Velké Heraltice, Cseh Köztársaság.
[76] Ma: Opava, Cseh Köztársaság.
[77] Ma: Hradec nad Moravicí, Cseh Köztársaság.
[78] Ma: Chuchelná, Cseh Köztársaság.
[79] Ma: Krzyżanowice, Lengyelország.

Borutin,[80] Hilveti Hof, Lichtenberg,[81] wo er sich vorzüglich eine genaue gründliche Kenntnis der Wolle im ganzen Umfange, so wie auch von den Schweizereyen, und übrigen Wirtschaftsverhältnisse und Manipulation als Vorbereitung zu seiner großen Reise gründlich verschaffen, und sich mit Wollmustern zur Probe und Vergleich gegen andere Wollgattungen versehen soll; von Krischanowitz excurirt er auf die Güter des Herrn Grafen Larisch[82] über kaiserlich Oberberg nach Polnisch und Mährisch Leuten zum Amtmann Joseph Remiasch[83] schaut die Schaaf Papinieren und den vor 2 Jahren neu angelegten Schweitzerstall an, wo der Stall innere Einrichtung durch Tränke und Abwässerung der Urinschlauche sammt Düngergruben etc. mit übrigen Wohnungen ganz nach Fellenberg[84] angelegt ist, ferner die Güter Freystadt,[85] Carwin,[86] wo die ausgedehnten Teichwirtschaften mit den ansehnlichen Schweitzereyen von 80-130 Stück Kuhen, schönen, feinen Schafherden, und überhaupt alle Wirtschaftsbranchen als sehr raffinirt mit dem Ganzen grösten Einklang sind. Von da nach Pless um das dortige Gestütt und andere Wirtschaftsgegenstände in Augenschein zu nehmen, welches bis 15ten April gescheen kann. Von da reist er über Ratibor.[87] Leobschütz,[88] Neustadt,[89] Neisse,[90] in die Grafschaft Glatz[91] nach Ekartsdorf[92] zu den Herrn Grafen Anton und Wilhelm Magnis,[93] besieht ihre in der Nähe liegenden Güther, ihre vorzügliche Schaafherden, Kühe, Ackerbau, mit starken Futterbau, in Kalkdüngung, und Ackermaschienen nach gegebener Anleitung, verschaft sich auch Wollmuster, und reist dann über Glatz, Frankenstein[94] auf die gräflich Hochbergischen Güter Fürstenstein,[95]

[80] Ma: Borucin, Lengyelország.
[81] Hilvetihof, a mai Štěpánkovice külterületén található mintagazdaság. Lichtenberg: ma: Kolnica, Lengyelország.
[82] Larisch-Moennich, Heinrich von (1793–1859), gróf, sziléziai földbirtokos.
[83] Remiasch, Josef (?–?), azonosíthatatlan, a helyi birtokigazgatás tisztje.
[84] Fellenberg, Philipp Emanuel (1771–1844), svájci mezőgazdasági szakiskola alapítója, pedagógus.
[85] Ma: Kożuchów, Lengyelország.
[86] Ma: Karviná, Cseh Köztársaság.
[87] Ma: Racibórz, Lengyelország.
[88] Ma: Głubczyce, Lengyelország.
[89] Ma: Prudnik, Lengyelország.
[90] Ma: Nysa, Lengyelország.
[91] Ma: Kłodzko, Lengyelország.
[92] Helyesen: Eckersdorf. Ma: Bożków, Lengyelország.
[93] Magnis, Anton von (1786–1861), gróf, sziléziai porosz földbirtokos és fivére, Wilhelm (1787–1851).
[94] Ma: Ząbkowice Śląskie, Lengyelország.
[95] Ma: Książ, Lengyelország.

Rohnstock[96] und Puschkau,[97] wo wie ausserst geschickter Oberamtmann Töltsch[98] ist, und unter dessen Oberaufsicht die Wechselwirtschaft in großen auf allen Dominien seit 1795 im Flor ist, gleich in der Nachbarschaft sind, auch die Güter des Baron Richthofen[99] der 1801 die Theorie des Ackerbaues heraus gegeben,[100] sehenswürdig; von da über Jauer[101] nach Liegnitz,[102] […] Nachbarschaft das dorf Schirach des Herrn Oberamtmanns Block[103] als Musterwirtschaft mit der feinsten Schaf Papinier in ganzer Stallfütterung aufgestellt ist, von wo man Stöhre [sic] pro 80 Ducaten abnimmt; nicht weit davon ist die König[liche] preussische Stammschäferey für Schlesien, die der König von Preussen vor eingen Jahren von Rambouillet, Malmaison, Marschal, Moncei, Murat, Minister Chaptal,[104] und Herrn v[on] Böcking[105] gekauft, worunter die Monceischen die feinster sind, und nach ihren Körper uns Wolle in besonderen Henden als eigen Rassen gehalten und gepflegt werden. Von da nach Hainau, Bunzlau, Görlitz, Bautzen, Dresden in dessen Umgebung die Königliche Stammschäfereyen, Thiergarten, Stolpen, Rennersdorf sind; ferner werden die Schafe von dem Herrn Grafen Schönburg[106] Rochsburg vom Fürst Heinrich Reuss 63ten[107] in Kliphausen, so wie die des Herrn General Majors v[on]. Leisen[108] bei Pirna, des Grafen Einsiedel[109] etc. gelobt, weshalb Gerits trachten muß nach Dresden bis 15ten May zu kommen, in Dresden nur so viel sahckundige Wollhändler und Oekonomen eine gründliche Wollkentnis vom so sehr berühmten sächsischen Herden erreichen kann, und dann gleich auf die obenbenannten Schäfereyen exkurriren, die mit Ende May geschoren werden, um vorher alle in der Wolle genau zu untersuchen und Wollmuster von jeder Gattung

96 Ma: Roztoka, Lengyelország.
97 Ma: Pastuchów, Lengyelország.
98 Töltsch (?–?), azonosíthatatlan, a birtokigazgatás tisztje.
99 Richthofen, Karl Andreas von (1762–1836), báró, államtanácsos, mezőgazdász.
100 A hivatkozott mű: Karl Andreas Samuel von Richthofen: *Entwurf einer Ackerbau-Theorie nach der Natur und den neuern Erfahrungen,* Leipzig, Fleischer, 1801.
101 Ma: Jawor, Lengyelország.
102 Ma: Legnica, Lengyelország.
103 Block, Albrecht (1774–1847), állattenyésztő, mezőgazdász, az Anhalti Hercegségben található schieraui juhtenyésztő telep igazgatója.
104 Chaptal, Jean-Antoine (1756–1832), vegyész, mezőgazdász, ampelológus, államférfi. Írásai közül kimelkedik a *Traité théorique et pratique sur la culture de la vigne, avec l'art de faire le vin, les eaux-de-vie, esprit de vin, vinaigres simples et composés* c. Párizsban 1801-ben közreadott kétkötetes munkája.
105 Böcking, Heinrich (1785–1862), kereskedő, bankár.
106 Schönburg, Gottlob Carl Ludwig (1762–1842), gróf, földbirtokos, katona.
107 Henrik (1786–1841), Reuss zu Köstritz hercege, Klipphausen birtokosa.
108 Leisen (?–?), azonosíthatatlan.
109 Einsiedel, Heinrich von (1768–1842), gróf, földbirtokos.

etc. zu erhalten, auch soll er in Stolpen, oder wo am richtigsten in Sachsen manipulirt wird, der Schafschwemmen und Schafschur beiwohnen, und nach diesem geendigten Geschäfte wird er nach Dresden zurückkehren, um seine übrigen Adressen abzugeben, und sich mit neuen zu versehen, so wie auch das sehenswürdigste in Augenschein zu nehmen, und so wie von allen, so auch vorzüglich von den in Sachsen gemachten Erfindungen der Direction nach seinen Fragen referiren. – Von Dresden über Meissen gegen Leipzig, wo die meisten Güter zur Erhaltung zahlreicher Schäfereyen in ganzjährigen Stallfütterung eingerichtet sind. Von Leipzig über Halle ins Herzogthum Köthen, Nienburg, Hoym, Dessau, wozu der Anhaltische herzogliche Regierungsrath 18 Empfehlungen gegeben, und wo man auf den theils verpachteten, theils in eigener Regie stehenden Höfen, Schäferyen von 4000 Stück findet. – Von da über Barbi,[110] Zerbst, nach Potsdam, wo Kecht[111] wohnt, der wegen seiner neuen Weinrebenmethode auf Trillagen zu scheiden merkwürdig ist; auch ist 2 Meilen von Potsdam der könig[liche] preussische Oberamtmann Herr Uibel,[112] ein kenntnißvoller, sehr freundschaftlicher Mann, der eine bedeutende Schafzucht zu Paretz hat. – Von da nach Berlin, wo er sich um den Herrn Staatsrath Thaer erkundiget, den Herrn Professor Hermbstedt[113] und Rohlwes besucht, und sich durch deren Hülfe und seine Empfehlungen das sehenswürdigste ansieht, mit neuen Empfehlungen sich versieht, und nach Mögelin auf das oekonomische Institut des Staatsraths Thaer abreiset, wo er sich eine genaue Notitz von der Organisation des ganzen Instituts sowohl im theoretischen als praktischen Zugehör der Felder, Wiesen, etc. Viehstandes verschafen muß, so wie auch mit den Professoren Bekanntschaft machen, wieviel Schüler da sind, wie das Institut im Rufe ist, etc. ausforschen, ferner sich das Verzeichnis der dortigen Ackermachiene, und Modelle ausbitten, und sich über den Preis in loco, und nach Berlin gestellt, in natürlicher Größe, und in Modelle verschaffen, und alles umständlich der Direction darüber schreiben. Auch bitte er sich vom Herrn Thaer eine Adresse zu den dort in der nähe liegenden könig[lichen] Stammschäfereyen aus, über die er die Oberaufsicht in der Mark führt, und die so zusammengestellt sind, wie die Partner in Schlesien. Von da kehrt er wieder nach Berlin zurück, von wo er nach Königshorst geht, auf welchem

[110] Helyesen: Barby, Szász-Anhalt.
[111] Kecht, Johann Siegmund (1751–1825), borászati szakíró.
[112] Übel (Uebel), Andreas Ludwig von (1796–1856), gazdálkodó.
[113] Helyesen: Hermbstädt, Sigismund Friedrich (1760–1833), vegyész, egyetemi tanár.

Kameral Guthe Herr Oberamtmann Mayer[114] angestellt ist. Dieses Gut besteht aus einem abgezapften Morast von 800-900 Joch und enthält, in mehreren Höfen zusammen 800 Stück Melkkühe ohngefehr [sic].

Von da über Alt und Neu Strelitz, Neubrandenburg ins Mecklenburgische, wo nach Qualität eines jeden Bodens die Höfe in 5-12 Koppeln abgetheilt bewirtschaftet werden. Hier ist die Pferdezucht in einem sehr blühenden Zustande, die Schafzucht aber erst im Entstehen. Ferner über Friedland, Anklam und Greifswalde, wohin ihm vom Professor Royko[115] eine Adresse nachgeschickt wird. Von da über Dem[m]in nach […], wo das vorzüglichste Gestütt des Herrn Grafen von Plessen[116] ist, das jährlich bey 120 Folle aufzieht, und deren sämmtliche Stutten zu den Wirtschaftsarbeiten verwendet werden, auch die übrige Wirtschaft sit sehenswerth. Von Ivenack nach Neustadt an der Dosse worin die Könglich Preussisches Gestütt ist, 1 ½ Stunden davon wohnt der Stallmeister Herr Krelle[117] der jungere, der ein sehr gut eingerichtetes Gut zu Wusterhausen hat. Von da über Hagenow nach Hamburg, in dessen Umgebung der fruchtbarsten Boden von der Elbe und Fluth begünstigt ist, und die schönste Weide, die mir gedüngt werden darf, dann auch unermeßliche Stercken, die 6-12 Jahre nur zur Weide benutzt, dann gedrescht und ohne Düng 3-4 Jahren mit allerhand Früchten und Handelskräutern bestellt werden.

Von Hamburg aus excurirt Gerics ins Holsteinische um auch hier die mehreren Koppeln eingetheilte Wirtschaft in Augenschein zu nehmen, die Ackerkrummer besteht aus Gest- oder Sandsteppen, und aus Marschboden vorzüglich um Neuenbruck und Glückstadt wo diese sogenannten Marschweiden sehenswerth sind. Uibrigens soll der Unterschied zwischen den Mecklenburgischen und Holsteinischen Koppeln herrschen, daß die erstere ihre schwächer gedüngten Koppeln durch eine ausgezeichnet sorgsame Bearbeitung in zimlich erträglichen Zustande zu erhalten suchen, die Holsteiner aber die sich nicht nur auf einen schönen Pferdeschlag, sondern auch auf Rindviehzucht mehr verlegen, bearbeiten ihre Felder weniger um die Grasmarbe nicht auf viele Jahre zu zerstöhren, düngen aber dafür desto stärker, auf welches alles Gerits aufmerksam seyn soll.

Von Hamburg über Werden nach Hoya an der Weser, in dessen Nähe das Königlich Hannoversche [sic] Muttergestütt in Sommer waidet, welche Waide so gut ist die Hoyaer Bürger für die Sommer Waide einer Kuch auch 3 Friedrichs

[114] Mayer (?–?), azonosíthatatlan.
[115] Roykó János (1774–1838), georgikoni professzor.
[116] Maltzahn, Gustav von (1788–1862), báró, Ivenack örököse, Pless grófja.
[117] Krelle (?–?), azonosíthatatlan.

d'or zahlen, das Gestütt selbst ist sonst zu Memsen 2 Stunden von Hoya, wo der Gestüttmeister Herr Havemann[118] sehr eingefälliger Mann ist, und einen eigenen Hof mit Wechselwirtschaft zum *Hengst* besitzt, in Memsen werden nur Wagenpferde gezogen. Am Hoya herum sind sehr große Bauernhöfe worunter die Siebenmayerer merkwürdig sind, deren jeder ein Hof von 300-400 Joch vom besten Marschboden besitzt; der Boden besteht aus Graß und Marschboden, im ganz Hannoverschen ist hier die schönste Pferdezucht, jeder Bauer besitzt 10-12 Zugstüten, wovon sie die Follen um 10-14 *Friedrichs d'or* verkaufen; ausserdem stehen in Hoya 5 Königlich Landesbescheller aus Celle, welche die allerschönsten und von englischer Abkunft sind.

Ein zweites Könglich Hannoversches Gestütt ist in Neuhaus, 6 Meilen jeneseits von Hannover ohnweit Einbeck Reitschlag gezogen wird, und wodurch Gerits ebenfalls passirt.

Uibrigens sind bey Hannover große verpachtete Aemter Koldingen und Kalenberg, Wirtschaften von großem Styl; die Shafzucht ist wegen mindrigen massen Waiden nicht sehr veredelt. In Kalenberg ist eine starke Brauerey, wo der in Hanover [sic] beliebte Breihan gemacht wird und weit und breit verführt; der dortige Amtmann hält 120 Pferde theils zur Wirtschaft, theils zu Bierfuhren nach Hanover.

Wien den 17ten Maerz 1820

Ladislaus Graf Festetics m[anu] p[ropria]

Daß ich eine Exemplar von dieser verstehenden Reise-Instrucion samt der speciellen Marcheroute richtig zu meiner Richtschnur erhalten habe und mich für deren püncktliche Befolgung verbindlich mache, bekräftige hiemit wie oben.

Paul Gerits m[anu] p[ropria]

Die Specielle Marche-Route des Paul Gerits

1. Wien
2. Wolkersdorf
3. Wilfersdorf
4. Poisdorf[119]
5. Nikolsburg
6. Pohrlitz

[118] Havemann, Ernst Daniel Wilhelm (?–?), ménesmester.
[119] Helyesen: Poysdorf.

7. Raygern
8. Modritz
9. Brünn
10. Posoritz
11. Wischau
12. Prödlitz
13. Prosnitz
14. Ollmütz
15. Sternberg
16. Bährn[120]
17. Hof
18. Dorf Teschen
19. Grosherlitz
20. Troppau
21. Hoftitsch
22. Kuchelna
23. Krischanowitz
24. Oberberg
25. Polnisch Leuthen
26. Freystadt
27. Schwartzwasser
28. Pless
29. Ribnick
30. Ratibor
31. Bauervitz
32. Leobschütz
33. Neustadt
34. Neisse
35. Ottmachau
36. Glats /Ekartsdorf/
37. Frankenstein
38. Schweidnitz
39. Fürstenstein
40. Rohnstock
41. Puschkau
42. Strigau
43. Jauer
44. Liegnitz /Schirach Panthen/
45. Haynau
46. Bunzlau
47. Görlitz
48. Wissenberg
49. Bautzen
50. Bischofswerden
51. Dresden
(Stolpen, Rennersdorf, Pirna)
52. Meissen /Rochsburg/
53. Stauchitz
54. Wermsdorf
55. Wurzen
56. Leipzig
57. Scheuditz
58. Groskugel
59. Halle
60. Löbegin
61. Köthen
62. Dessau
63. Bernburg
64. Hoym
65. Nienburg
66. Kalbe
67. Barbi
68. Zerbst
69. Belzig
80. Buchholz
81. Belitz
82. Potsdam /Paretz/
83. Zettendorf
84. Charlottenburg
85. Berlin
86. Möglin
87. Spandau
88. Nauen
89. Königshorst

[120] Helyesen: Bärn.

90. Fehrbellin
91. Alt und Neu Rappin
92. Rheinsberg
93. Fürstenberg
94. Strelitz
95. Neubrandeburg
96. Friedland, Anklam Greifswald
97. Demin
98. Ivenack
99. Stauenhagen
100. Hagenau
101. Wanglin
102. Libitz
103. Parchim
104. Neustadt an der Dosse
105. Hagenow/Wusterhausen
106. Gallin
107. Büchen
108. Brunsdorf
109. Bergedorf
110. Hamburg /Altona/Holstein
111. Glückstadt
112. Harburg
113. Rothenburg
114. Verden
115. Hoya/Memsen
116. Neustadt
117. Hanover
118. Pattensen
119. Tiedenviese
120. Mehle
121. Gronau
122. Alfeld
123. Einbeck
124. Nordheim
125. Göttingen
126. Münden
127. Kassel
128. Wabern
129. Jesberg
130. Neustadt
131. Homburg
132. Giessen
133. Buzbach[121]
134. Friedberg
135. Frankfurt a[m]/M[ain]
136. Königstein
137. Würges
138. Limburg
139. Schaumburg
140. Nassau
141. Coblenz[122]
142. Andernach
143. Rheineck
144. Rheinmagen
145. Bonn
146. Köln
147. Zons
148. Neuss
/:Duisburg unterhalb Düsseldorf:/
149. Elsen
150. Tütz[123]
151. Jülich
152. Eschweiler
153. Aachen
154. Eupen
155. Verziers
156. Limburg
157. Herve
158. Lüttich (Maastricht)

[121] Helyesen: Butzbach.
[122] Helyesen: Koblenz.
[123] Helyesen: Titz.

159. Namur
160. Mons
161. Nivelles
162. Enghien
163. Brüssel
164. Vilvorden
165. Antwerpen
166. Breda
167. Dordrecht
168. Rotterdam
169. Delft
170. Harlem
171. Amsterdam
172. Utrecht
173. Sorkum
174. Hertogenbusch
175. Tournhout
176. Mechel[e]n
177. Brüssel
178. Tournay
179. Courtray
180. Ypern
181. Gent
182. Brugge
183. Ostende

MNL OL P 274 3. d. 5. fol. 552–564.

2.
Bécs, 1820. július 25.
Gróf Festetics László általános utazási rendelkezései Lehrmann József számára

Reise Instruktion für den Joseph Lehrmann

1820

1tens Da diese Reise blos dessen Vervollkommnung im Weinbaue, und in der Gartenkunst, dann in der Behandlung der Wein, sohin dessen Ausbildung zum Gärtner, und zum OberWinzer [sic] in meinen Gütern zur Absicht hat: so hat Lehrman [sic] allen was auch diese Gegenstände irgend einen Bezug haben mag, seine ganze Aufmerksamkeit zu widmen, um durch den Erwerb nützlicher Kenntnisse hierin, diesen Zwecke zu entsprechen. – Diesem zufolge wird ihm

2tens Die am Ende beigefügten Reise Route vorgezeichnet, welche er genau zu beobachten, und in keinem Falle von der selben abzuweichen hat. – Sollte jedoch ausser dieser Route in einer kleinen Entfernung von wenigen Meilen etwas erhebliches, unter der Bedingung einen kleinen Ausflug dahin zu machen, um alsobald in die vorgeschriebene Reise wieder zurückzukehren.

3tens In Hinsicht der Gärtnerei wird ihm vorzugsweise die ObstBauzucht [sic] empfohlen, von deren Pfege um Veredlung er in verschiedenen Gegenden seiner Reise sich gründliche Kenntnisse zu sammeln Gelegenheit haben wird. Nebst diesen soll er jedoch auch die übrigen Zweige der Gärtnerei, besonders Treibereien und Küchengärtnerei nicht vernachlässigen.

4tens Sein Hauptgeschäft ist aber stets der Weinbau und Weinlese, dann die Behandlung der Wein, welche er in ihrem ganzen Umfange sich eigen zu machen bemüht seyn soll, und in den Gegenden des Rheins, Main,

Mosel und Neckar, wo der Bodenheimer, Laubenheimer, Niernsteiner, Markebrunner, Hochheimer, Rüderheimer, Johannesberger, und Steinwein, etc. erzeugt werden, sowohl in heuerigem Herbste vor und nach der Weinlese, als auch in künftigen frühlinge beim Anbringen des Scheidens und der übrigen Weinpflanzen Arbeiten praktisch zu erlernen hat.

5tens Daher er bei jeder Verrichtung dieser Weingarten verbreiten, zu den verschiedenen Jahreszeiten in einen, oder anderen Orte dieser Gegenden persönlich zugegen seyn, die Art, oder die verschiedenen Arten der Bearbeitung und Pflege sich eigen machen, die Ursachen und Wirkungen derselben sich erkundigen und nichts ausser acht lassen soll, was diesen Gegenstand betrift; So auch

6tens Wenn auch Verschiedenheit des Bodens, vor dessen Behandlung sich auch verschiedenen Geräthe, oder Werkzeuge dabei bedienet wird, hat er solches aufzuzeichen, und laut der im § 12. vorkommenden Weisung, von den vorzüglichenen sich Zeichnungen und Modellen zu verschaffen, und mittels den Diligenze an die Direktion zu übersenden.

7tens Die Aufbewahrung und Ergießung des Weines ist ein eben so wichtiger Gegenstand, wie dessen Erzeugung. Lehrmann hat sich daher nicht minder hierin, als in den vorherzeichnenden genau von allen zu unterrichten, alle ihm vorkommende bedeutendere Keller zu besichtigen, und nach der Behandlung der Wein zu erkundigen und zu belehren. – Endlich hat er

8tens Uiber dem Weinhandel besonders aber in Hinsicht der aus Ungarn, namentlich aus Oedenburg und Rust nach Schlesien: jährlich zu verführende Wein die möglichen Kunden einzuziehen, sich die besten Absatzörter für die ungarischen Weine anzumerken, und sich angelegen seyn lassen, mit einigen bedeutenderen Weinhändlern z[um]. B[eispiel]. in Troppau und Breslau Bekanntschaften zu schließen.

9tens Zu mehrerer Benutzung dieser Reise wird ihm aufgetragen folgende Bücher zu führen: als,

a) Ein *Tagebuch:* worin er die Geschäfte eines jeden Tages, seine gemachte Bekanntschaften, Kenntnisse, Erfahrungen, und anderen Bemerkungen genau verzeichnet, um daran monathlich meiner Keszthelyer Güter Direktion die ihm von der selben nachträglich

zuzustellenden Fragen beantworten, dann über die zeitweise zu erfolgenden Aufträge einen ausführlichen Bericht erstatten zu können.

b) Ein *Geldjournal,* worin die ihm wo immer angewiesenen Gelder in Empfang gesetzt, und in die Rubrik Ausgabe theils ausgeworfenes Monathgeld, theils aber seine Ausgaben die auf Transporte, Briefporto, Sprachmeister, oder auf Ankaufe der von mir bewilligten Bücher, Reise Karten, Reisebeschreibungen, etc., gemacht worden, welches Journal Lehrmann mit dem Schlusse eines jeden Monats abschließt, und den Kurzen Auszug davon sowohl der Einrechnen als auch der Ausgaben der Direkzion zusendet.

c) Ein *Adressbuch,* worin alle erhaltene Addressen, und Empfehlungsschreiben, sowohl die jenigen die er schon hat, als auch die, die er unterweges noch bekommen wird, eingeschrieben werden.

d) Ein *Brief- und Relations-Prothokoll:* worin die von mir, oder meiner Direkzion angelangten Briefe samt ihren Befolgungen, so wie auch alle ämtliche Briefe und Berichte im kurzen Auszuge eingetragen werden. – Alle Berichte und Briefe, die er absendet, müssen numerirt werden, nach der kurrent Zahl, um zu wissen, ob kein Brief dazwischen verlohren gegangen seyn; welches auch von seite der Direkzion geschehen wird. – Ausser der monathlichen Berichte, muß er auch alle Nachtrege der Direkzion kurz repportiren, wo er sich befindet, wo, und wie er verflossenen acht Tage zugebracht, und wo, und wie er künftige acht-vierzehn Tage zuzubringen glaubt; wenigen darf er nicht schreiben, öfter zu schreiben, wird ihm frei stehen.

10tens Die monathlich zu verantwortenden Fragen werden ihm von der

Keszthelyer Güter Direkzion nachträglich zugesendet; indess hat er seine Berichte nach dem ihm vorgelegten Fragepunkte zu erstatten:

a) Welche Arbeiten beim Weinbau hat Lehrmann im verflossenen Monate gelernt, und ausgeübt, und was urteilt selber darüber?

b) Welche Traubensorte, oder Karakter derselben hat er in seine Bothanische Beschreibungen aufgenommen?

c) Mit welchen vorzüglichen Weinpflanzenn [sic] hat er Bekanntschaft gemacht, und führt die vorzüglichste Kulturart, die als Muster angenommen werden kann; einige Beschreibung dieser Kultur-Art.

d) Was für Bücher hat er gelesen, was hat er daraus angemerkt.
e) Was findet er sonst noch zu bemerken, und zu berichten.

11tens Wenn er auf seiner Reise Weinreben von ausserlesenen Sorten, dann guten Samen von Küchengewächse, und Blumen, besonders perennierenden erhalten kann, soll er solche, so wie auch

12tens Von nützlichen Geräthen, Werkzeugen, und Machienen, z[um]. B[eispiel]. verbesserten Weinpressen, etc. soll er Zeichnungen, besonders aber Modellen für meinen Rechnung anschaffen, und mittels der Diligenze oder anderer guten Gelegenheit überschicken, dann die Preise der Machiene selbst, wie solche in loco zustehen kommen berichten.

13tens Die endes spezifizirten Empfehlungs-Schreibens wird Lehrmann überall den betreffenden selbst persönlich und nicht ihren Untergeordneten oder einem andern übergeben, jedoch aus der Vorsicht, daß er niemanden seine Empfehlungen und Adressen zeige, sondern sich benehmen, als wenn er gar keine hätte, um dadurch keine jalousie zu erweken, und desto mehrere neue Adresse sich verschaffen zu können, und soll von allen wieder weitere Empfehlungen seiner Reise vorzüglich in die Rheingegenden, Holland und Frankreich und auch England sich ausbitten, die jedoch so lauten müßten, daß wenn er auch erst in einem halben Jahre dahin käme, den noch Gebrauch daran zu machen wäre, folglich muß er sich von meinem Ort zu andere immer mit neuen Empfehlungen versehen, um dadurch in voraus seiner weitere Aufnahme, und wieder weitere Empfehlungen versichert zu seyn, welche an Weinpflänzer, Weinhändler und Gärtner lauten müssen, um dadurch allen sehenswürdigen Gegenständen zu profitiren; auch soll er über diesen Punkt in den wöchentlichen Rapporten der Direkzion kurz referiren von der Aufnahme einer jeden Empfehlung, wie auch von sich neuerdings erworbenen Empfehlungen zu seiner weiteren Reise; das umständlichere darüber setzt er in sein Tagebuch, welches er in Ha[a]rlem abkopirt, und selbes mit sicherer Gelegenheit von seiner Abreise aus Frankfurt a[m]/m[ain] nach der Punkte 21. bestimmten Weisung expedirt.

Er soll ihn nicht irre machen, wenn er über einen Gegenstand ausführlich in seinem Tagebuch pränotirt, daß es deshalb nicht nöthig wäre, über den Gegenstand auch in der Relation auf seine Fragen kurz zu referiren oder vice versa; denn es muß einer beides geschehen.

14. Um desto mehr diese Reise zu benutzen, soll er bei seinem Fuß reisen, einen Wegweiser aufnehmen. In den Örtern wo wenig zu sehen ist, soll er sich nicht lange aufhalten, um Zeit zu gewinnen, auf jenen Orten, wo sehenswürdigen Gegenstände sind, desto länger verweilen zu können.

15. Seine Pässe hat er allen kais[erlichen]. Oester[reichischen]. Botschaftern, Ministern, Gesandten, Bevollmächtigten, Residenten und Konsule in der Durchreise zu zeigen, und sich ihrer weiteren Protektion empfehlen; ferner muß er sich auf einer bei den Gesandschaften jener Höfe melden, und die Pässe unterschreiben lassen; deren Länder er auf seiner zukünftigen Reise betritt; was das übrige Unterschreiben seiner Pässe in den zu passirenden Städten und Gränzämtern [sic] betrift, muß er sich nach dem dortlandes üblichen Gebrauche richten.

16. Auf seiner Reise wird ihm ferner empfohlen die mitgenommenen und noch anzuschaffenden Bücher fleißig zu lesen, und sich in der französichen und englischen Sprache durch Hülfe eines Sprachmeisters in Ha[a]rlem vorzüglich üben, so wie auch unterweges jede Gelegenheit zur Erlernung dieser Sprachen benutzen, weshalb er einer Sprachleren und dergleichen Sack Dictionäre [sic] führen soll.

17. Alle seine Berichte und Korrespondenzen führt er in deutscher Sprache, kommen aber technische Ausdrücke vor, so kann er die nach der dortigen Landessprache holländisch, englisch, französisch inter parenthesien ausdrücken.

18. Soll er sich in keine politischen Diskurse und Umtriebe einlassen, so wie auch nicht einmal davon sprechen, noch Umgang mit jenen Personen haben, die wegen politischen Meinungen verdächtig sind, sollte man ihre fragen wie man in Ungarn ist, so soll er jeden versichern, daß man in Ungarn mit den dermaligen Verhältnissen sehr glücklich, vergnügt, zufrieden und ruhig lebt, und gar nichts zu wünschen übrig bleibe.

19ten So lange seine Reise dauert werden ihm monatlich sechzig Gulden in k[aiserlichen]. k[öniglichen]. Zwanzigern oder Einhundertfünfzig Gulden in Wiener Währung bewilliget, wovon er seine Reise, Quartier, und das übrige vorkommende bestreiten muß. Ausserdem erhält er monatlich virzig Gulden k[aiserlichen]. k[öniglichen]. Zwanziger, oder Einhundert Gulden in EinlößScheinen [sic], auf Rechnung für Postporto, nothwendige

Bücher, Karten Saamen, Modellen und Transport etc. in so ferne sie zehn bis fünfzehn in k[aiserlichen]. k[öniglichen]. Zwanzigern nicht übersteigen, und der selbe des Preises werth finden wird; sind sie aber theurer, so mußer sie Gutachten darüber der Direkzion berichten, die dann urc e weitere, ohne daß er es abzuwerten brauchet, besorgen wird – ferner kann er hievon dem Sprachmeister in der französischen und englischen Sprache, derer Erlernung ihm besonders empfohlen wird, bezahlen.

20sten In Wien erhält er für die Monate Juli und August Zweihundert Gulden in k[aiserlichen]. k[öniglichen]. Zwanzigern. In Berlin für den Monat September Einhundert Gulden in k[aiserlichen]. k[öniglichen]. Zwanzigern.[124]

In Frankfurt am Main für die Monate Oktober und November Zweihundert Gulden in k[aiserlichen]. k[öniglichen]. Zwanzigern.[125]

In Amsterdam für die Monate Dezember 1820. dann Jenner und Februar 1821. Dreihundert Gulden in k[aiserlichen]. k[öniglichen]. Zwanzigern.

In Frankfurt a[m]/m[ain] für die Monate März und April 1821 Zweihundert Gulden in k[aiserlichen]. k[öniglichen]. Zwanzigern.

Dann ebenfals in Frankfurt a/m für die Monate May und Juni 1821. Zweihundert Gulden in k[aiserlichen]. k[öniglichen]. Zwanzigern,[126] worüber um Wechsel dahin bereits[127] für die bestimmten Zeit die Anweisungen überschikt worden sind, welche die H[erren]. Liebenberg & Söhne[128] aus Wien besorgt haben.

21tens Uiber jede Ausgabe die er von der dazu monathlich bestimmten Vierzig Gulden in Zwanzigern bestimtet, hat er sich mit glaubwürdigen guten Dokumenten oder Beilagen von Position zu Position zu versehen und selbe nach ihrer laufenden Zahl in Geldjournal zu pränotiren. Von seiner Abreise nach Engelland [sic] in künftigen Jahr wird er in Frankfurt a[m]/m[ain] sein Geldjournal von Anbeginn seiner Reise von Wien aus bis dahin abschliessen, und die Kopie davon mit seiner Unterschrift versehen samt

[124] A margón betoldás: „Bei den Gebrüder Veit", vagyis utalás a Veit, Salomon (1751–1821) által alapított Bankhaus Gebrüder Veit pénzügyi szolgáltatására.

[125] A margón betoldás: „Gebrüder Bethmann", azaz utalás a Bethmann, Simon Moritz (1768–1826) által irányított bankházra. A francia háborúk idején a Habsburg uralkodó és az orosz cár számára is folyósított kölcsönöket, a Rothschild család mellett a kor uralkodóházainak legfontosabb hitelezője.

[126] A margón betoldás: „Bethmann".

[127] Betoldás a szövegben.

[128] Utalás Liebenberg Ignác (1772–1844), temesvári születésű bécsi zsidó nagykereskedő, bankár vállalkozására.

allen dazu gehörigen Dokumenten auf meine später zu erfolgende Weisung in Bereitschaft halten, Kraft welcher ich ihm ein sicheres Haus in Frankfurt a[m]/m[ain] anweisen werde, welchen er seine Rechnungen mit dem Punkto 13. abkopirten Tagebuche übergeben wird, und zwar gut versiegelt, und gepeckt, von wo es dann am sichersten in meine Hände kommt, um durch eine andere Gelegenheit nicht etwas zu verliehren.

22. Eben so auch alle Bücher, die er theils von Wien mitgenommen, theils auch unterwegs z[um]. B[eispiel]. Reisebeschreibungen, besonders über den local Weinbau, etc. in so weit er selbe ferner nicht brauchen kann, wird er ebenfalls vor seiner Abreise nach Engelland als Herrschaftliche Bücher und Karten für meine Bibliothek laut Punkt 21. in Frankfurt a[m]/m[ain] zurückzulassen, nicht ermangeln.

23. Auf seiner ganzen Reise kann er sein Fortkommen dadurch erleichtern, daß er von einer Hauptstadt zur andere gelegenheitlich oder per Diligenze seinen Kofer mit seinen entbehrlichen Sachen als Kleidungsstücken, übriger Wäsche, und schon asugelassenen Büchern bepackt voraus schicket, nebst einem Brief daß das dortige Postamt den Kofer solange zurückbehalte bis er nicht selbst ankömmet. – Was aber seine Empfehlungen und die in der Reise Instruktion vorgeschriebenen Tagebücher, etc. und andere wichtige Pränotationen, Schriften, Geldassignationen, und Gelder selbst betrift, muß er selbe immer in seinem FellEisen bei sich haben, damit nicht das mindeste davon entwendet werde.

24. Lehrmann hat zwar auf seiner Reise den P[aul] Gerits nicht aufzusuchen, wenn sie jedoch auf ihrer Reise in einem Orte, zusammentreffen, sie sollen sie sich ihre gemachten Erfahrungen mittheilen, und einander mit Rath und That unterstützen; in welcher Hinsicht die Beiden Reise Routen gegenseitig mitgetheilt werden; ohne daß einer oder der andere von seiner Reiseroute abweichen.

25. Die Reise beginnt von Wien über Mähren, Schlesien, Preußen, Sachsen in die Gegenden des Rhein, nach Niederland, Holland, und zurück an den Rhein, auf welcher ihm besonders empfohlen werden:

In Eisgrub der Garten des Fürsten Liechtenstein[129] wegen Propagation der Weinreben, deren verschiedenen Sorten, und den grossen englischen Anlagen. – Troppau und Breszlau [sic] wegen den Handel mit Ungarischen Weinen, besonders von dem Oedenburger und Ruster gebürgen [sic] – Berlin, San Soucci, und Charlottenburg wegen merkwürdigen Treibereien. In Berlin erhält die Zahlung für dem Monat September. – In Potsdam die Bothanischen Gärten. Werlitz[130] und Dessau die schönen Garten Anlagen – Leipzig und Pil[l]nitz die königlich[en] Sommergärten – in Weimar – dann in Cassel und Wilhelmshöhe die sehr schönen Anlagen und Plantagen.

Da Frankfurt am Main der Zentralpunkt seiner erstjährigen Reise ist, und er der heurigen Weinlese in den Rheingegenden beiwohnen muß, so wird ihm aufgetragen unausbleiblich bis 20ten September einzutreffen, von wo durch sowohl heuer vor, in, und nach der Weinlese, als auch in künftigen Frühling beim Schneiden und den übrigen Weinbau Arbeiten gegenwärtig seyn soll; zu welchen Erde er alle Gegenden des Rheins, Mains der Mosel und Ne[c]kars wo vorzügliche Weinbau ist, besonders die Bodenheimer, Laubenheimer, Niernsteiner, Hochheimer, Rüdesheimer, Johannesberger, und Steinweingebirge bereiset. – In Frankfurth erhält er bei seiner ersten dahin tueht die Zahlung für den Monat October, und bei der zweiten, für den Monat November. In betref des Weinhandels und der Weinkultur hat er sich an Manskopf–Sarrasin[131] zu wenden und mehreren Bekanntschaften zu schließen.

Darmstadt und Aschaffenburg hat vorzügliche Gärten. – In Schwetzingen die Botanik – Carlsruhe schöne Plantagen und Küchengärten. – In Neuss soll er den Fürsten Joseph Salm-Dyck mit der Uibergabe eines Briefes seine persöhnliche Aufwartung machen, und sich seinen weiteren Rath, so wie auch weitere Adressen ausbitten.

In Holland wird ihm die Besichtigung der Gärten und Treibereien empfohlen um sich Kenntnisse von den Style in welchen sie angelegt sind, und Bekanntschaften mit den Hof- und Handelsgärtnern zu verschaffen. Auch hat er die Branntweinbrennereien, und Bereitung des Obstweines z[um]. B[eispiel]. Zinder genau zu beobachten. – In Amsterdam erhält er die Zahlung für die Monate Dezember 1820, dann Jenner und Februar 1821. – In Ha[a]rlem soll er die Wintermonate zubringen, und sich in der

[129] Liechtenstein, Johann Baptist von (1760–1836), herceg, tábornok, az angol tájkertészet pártolója, bécsi építkezéseivel divatot teremtett.

[130] Helyesen: Wörlitz.

[131] Utalás Manskopf, Jacob Philipp (1777–1859), bankár, borkereskedő és fivére, Jacob Wilhelm (1788–1851) vállalkozására. Nem eldönthető, hogy a Sarazin család melyik tagjáról van szó.

französichen und englischen Sprachen wie § 16. schon gesagt wurde, bilden. In Februar reiset er zurück über Leiden, Brussel, Aachen, nach Frankfurt a[m]/M[ain] wo er vor Anfang des Rebenschnittes eintreffen muß, und wo er seine Zahlung für die Monate Märtz und April 1821 erhält. Bereiset die Gegenden des Rheins, Mosel und Ne[c]kars welche er im Herbste zur Weinlese Zeit besucht hat, um den Weinbaugeschäften im Frühlinge beizuwohnen, nach deren Verrichtung er wieder nach Frakfurt a[m]/M[ain] zurückkehrt, wo er die Zahlung für die Monate May und Juni 1821 empfängt, und die weitere Befehle der Direkzio [sic] abwartet.

26. In Verfolg der § 19 und 20. nachdem er in Wien seine Zahlung für die Monate Juli und August 1820 erhalten hat, werden ihm zur Erhebung seiner Zahlung und Auslagen drei Créditivs, und zwar an die H[errn] Gebr[üder]. Veit in Berlin über 100f[loreni] Herrn Gebrüder Bethmann in Frakfurt a[m]/M[ain] über 600 f[loreni], Herrn Goll & Company[132] in H[a]arlem über 300 f[loreni], zusammen über Eintausend Gulden in k[aiserlichen]. k[öniglichen]. Zwanzigern, nachstehenden Inhalts und Vorzeigen dieses ist Joseph Lehrmann mein Gärtner welcher laut der Ihnen zugesandten Ausweisung der Herrn I[gnaz] edlen v[on]. Liebenberg und Söhnen in Wien den Betrag von – – Gulden in k[aiserlichen]. k[öniglichen]. Zwanzigern gegen Uibergabe dieses Briefes, und dessen eigene Bestätigung zu erheben hat. Wien am 25t[en]. Juli 1820. Ladislaus Graf v[on]. Festetics m[anu]. p[ropria]. gegen Revers mitgegeben.

Ladislaus Graf v[on]. Festetics m[anu]. p[ropria].

Reise Route für den Joseph Lehrmann

von Wien nach Eisgrub, Nikolsburg, Brünn, Kremsier, Ollmütz [sic], Troppau, Breslau, Berlin, Potsdam, Charlottenburg, Dessau, Köthen, Leipzig (Striegnitz), Meissen, Jena, Weimar, Gotha, Eisenach, Cassel (Wilhelmshöhe), Mahrburg [sic], Giessen, Frankfurt a[m]/M[ain], Darmstadt, Aschaffenburg, Würzburg, Bischofsheim, Mannheim, Schwetzingen, Heidelberg, Rastadt,[133] Carlsruhe, Maintz [sic] und zurück nach Frakfurt a[m]/M[ain], Coblentz, Trier, Luxenburg [sic] von da zurück, Geroldstein [sic], Andernach, Bonn, Kölln [sic], Neuss, Geldern,

[132] Goll, Johan (1756–1821), kereskedő, bankár vállalkozása.
[133] Helyesen: Rastatt.

Nimwegen, Utrecht, Amsterdam, Ha[a]rlem, Leiden, Haag, Rotterdam, Dordrecht, Breda, Antwerpen, Mecheln, Brüssel, Lüttich, Aachen, Neuss, Kölln bis Frankfurt a[m]/M[ain] von da Rastadt wie oben, dann zurück nach Francfurt a[m]/M[ain]

Wien, am 25 July 1820.

Ladislaus Graf v[on]. Festetics m[anu]. p[ropria].

MNL OL P 274 3. d. 6. fol. 8-13.

3.
Bécs, 1821. április 7.
Gróf Festetics László rendelkezései Lehrmann József számára a Rajna és Mosel környéki, valamint a franciaországi szőlő- és borkultúra tanulmányozásához

Anhang
zur Reise Instruction des Joseph Lehrmann

1º Sowohl die Säumereien, als auch die Cataloge, welche Er auf seinen Reisen auf was immer für eine Art erhält, eben so die in seinen Brief d[e]. d[ato]. Mainz 24ten März erwähnten Preß und Kelter[134] Modelle, und auch andere dergleichen Modelle, welche Er sich in Frankreich und England verschaffen wird, hat er den gewöhnlichen Adresse einer zu überschicken; und so oft er eine künftihg vom Auslande Bäume, Reben, Saamen, oder Pflanzen sendet, so soll Er einer genau die Eigenschaften eines jeden, in was für einen Boden, Lage, über Winter vermacht, oder etwa auf einem wärmere Orte aufbewahrt, die Vermehrung davon durch Saamen, Stöcklinge, oder andere Veredlung, etc. zu beschreiben, und solche Beschreibung zugleich mitschicken.

2º Nachdem Lehrmann sein Ihm laut seiner Instruction resolvirten Reise-Gelder ohnehin bis Ende Juny angewiesen hat, so habe ich ihm jetzt bey Klotz et Welker[135] in Frankfurt a[m]/m[ain] fünfzig gulden in K[aiserlichen]. K[öniglichen]. zwanzigern als Geschenk angewiesen, Er hat sich also bei Klotz et Welker in Frankfurth a/m zu melden, die ihm gegen seine Quittung die besagte fünfzig Gulden ausbezahlen werden, auch wird er hier seinen neuen Paß finden, seinen alten Paß aber soll er nachdem er seinen neuen einem Österreichischen Gesandte vorgewiesen hat, gleich

[134] Gyümölcstörő eszköz, lat. *calcatorium,* többnyire középorsós présszerkezet.
[135] Utalás a Klotz, Johann Karl (1782–1848) kereskedő nevével fémjelzett bankházra.

erga recepisse zurückschicken; auch kann er die besagten fünfzig Gulden in Brüssel bei „Zinn et Donner"[136] erheben, wenn er solche in Frankfurth a[m]/m[ain] nicht erheben wollte oder könnte.

3º Bei den vorkommenden Weingärten Besitzern hat er sich genau zu erkundigen, wie sie ihre Weingärten anlegen, mit was für Vortheile, wie sie die Alten verjüngen, wo und wie occulirt oder copulirt wird.

4º Da das Verhältniß der Reben und Trauben-Sorten, die Gattung des zu erzeugenden Weines, am meisten bestimmt, und in dem es ein Haupt-Erforderniß ist, daß die Trauben zu gleicher Zeit reif und zeitig werden, da sonst die später reifenden Sauer und folglich früher und zur umzeit geleßt werden, so hat er bei jeder Reben und Trauben Sorte genau zu bemerken wenn selbe reif und zeitig werde, eben so hat er auf seinen Reisen zu berücksichtigen, und biß genau auf zuzeichnen, welche Reben und Trauben-Sorten, was für Wein und Weinsaft ihrer Art und Qualität mit Rücksicht der Lage des Weinberges, und der Beschaffenheit des Bodens erzeugen, und in welcher Verhältniß die verschiedenen Sorten Reben gepflanzt werden, um vorzügliche Wein hervorzubringen, so z[um]. b[eispiel]. giebt zu den nehmlichen Wein eine Gattung Trauben dem Weine selbst, eine andere die Farbe, eine dritte das bouquét, oder den aromatischen Geruch, eben so verschafft demselben Weine eine andere Sorte die Ausdauer, eine die Süse, und eine andere das narcotische und Geistige, diese Verhältnisse genau kennen zu lernen soll Lehrmann keine Mühe scheuen; denn dadurch könnte bezweckt werden, daß Man auch in unsere Clima die vorzüglichsten Weine durch nachgeahmte Anpflanzungen hervorbringen könnte.

4tens[137] In Deutschland giebt es zwey Reben-Sorten, die selbst in ungünstigsten Sommer eine leidentliche Reise erlangen. Sie geben einen angenehmen Wein. Diese Reben sind die der kupferfarbige Traminer, und die frühe rote Burgunder Traube. Seit einer Zeit ist auch am Rhein eine andere Reben-Sorte bekannt, welche auserst günstige Resultate verspricht, man nennt sie Ortlieber, ihre vorzüge bestehen darinn, daß sie in jeden Boden fortkömmt [sic], von Frost, Melthau und Insekten nicht leidet, schon im dritten Jahre reichlich trägt, und sehr früh reift. Herr Philipp Dumont[138] ein

[136] Utalás a Donner Bankház alapítójára, Conrad Hinrich Donner (1774–1854) hamburgi kereskedőre és bankárra.

[137] Tollhiba, a szöveg ismétli a négyes tétel megjelölést.

[138] Dumont, Philippe (?–?), azonosíthatatlan.

wissenschaftlicher Pomologue in Mainz hat eine bedeutende Anpflanzung dieser Reben-Sorten veranstalltet. Außer den kleinen Rießling, der am Rhein stark gebaut, und vorzüglich angerühmt wird, kennt man eben noch 30 andere Sorten.

5º Die Lehre von Schnitt der Reben mit steter Weinsicht, auf die Trauben Gattung auf die Natur des Bodens, der Düngung, die Lage des Weingartens ist von nicht zuberechnender Wichtigkeit. Die Franzosen sind mit den deutschen Weinpflanzern den Wein-Gart-Düngung wegen in offenen Wiederspuche Beide Partheien beruffen sich hartnäckig auch ihre Erfahrung.

6º Da alle gepropfte, geäugelte oder kopulierte Reben um 14 bis 20 Tage früher reifen, so sind diese Operationen für den Weinbau von ungemeinen Vortheil, das so genannte Bastadiren der Reben scheint kein eitles Project, sondern wahre Tatsache zu seyn.

7º In Frankreich wird ihm die Erklärung der neuen Methode des Riegelns der Weinbau empfohlen. Es wird nehmlich an Sproßen der Weinstücke in einer gewißen höhe die Haut eines Ringes ausgeschnitten, um dadurch die Vegetation der Reben zu fernern, bis sie außer aller Gefahr der Frühlingsfrörste [sic] sich befinden, und erlernen in wiefern solche gefährlich und in wiefern zuträglich ist.

8º Die Schützung der Weinberge vor Spätfrösten durch Rauchfeuer, fordert eigene Räucher Ordnungen, die in den Wein-Markungen beobachtet werden müßen.

9º Das Geschäft des Kelterns ist noch immer unbehülflich und gewiß vieler verbesserungen fähig. – Die Erfindung der Schrauben mit doppelter Kraft sollte wohl zur Kelter-Verbesserung angewendet seyn.

10º Außerdem hat Lehrmann genau zu beobachten und sich aufzuzeichnen. a) Ob man den Most allsogleich von der Preße in die Fäßer füllet, und sowohl in den Keller schafft, wie bei uns, oder ob man ihn die erste häftige Gährung in eigens dazu eingerichteten Kammern oder Vorkellern, und in besonders dazu bestimmten Bottichen untergehen läßt. b) Ob man den Wein, und wann man selben vom Lager abzieht, und ob man ein mehrmahliges nahheriges Abziehen für vortheilhaft fält? und welche

Vortheile und Handgriffe sind dabei zu bemerken. c) Ob man den Wein nicht etwa nach mehr oder weniger überstandenen Gährung auf bouteillen abzieht, wie solches in Frankreich gewöhnlich seyn soll; und wie hat man damit unzugehen. d.) Wie man den Wein zu schönen pflegt, ob mit Hausenblase, oder mit Eyweiß, oder mit Gumi etc. und welches Verfahren man dabei vertrachtet?

11º Ein Hauptgebreche der deutschen Weine in schlechten Jahren ist Armuth an Zucker, und Reichthum an Säure; aber man ist in Besitz eines Verfahrens, durch welches diesen Mängeln abgeholfen, und zum Beispiel dem Rheinweine jener Fein-Geschmack und Fein-Geruch (bouqet) verschafft wird, welcher den Rheinwein charakterisirt.

12º Den Gleuco-Oenometer wird bei uns nur empyrisch benutzt, man verfährt in Deutschland so rationelle [sic] damit, daß er beim vinifications-Process unentbehrlich wird.

13º Der Wein wird bei richtiger Pf[l]ege in der Zeit adler, sein Würzstoff und sein Pflanzenhartz entwickeln sich, und der Weingeist wird in Verbindung des Harzes und der Säure zu Aether oder Naphta gebildet, daher das Alter des Weines. Die deutschen dürften es in diesen Wissen weiter gebracht haben.

14º Im Rhein-Gau sind nebst dem Schloss-Johannesbergern, die Grafenberger Weingärten auch sehr berühmt. Ihre Besitzer sind die Herr Mappes[139] zu Maynz. Ihnen folgen die Rüdesheimer, und Markbrunner, die übrigen urc essend 2te Classe unter den Weinbergen zwischen Worms und Bingen längst den Ufern des Rheins ist der Scharlachberger oben an, ihm folgt der Niernsteiner, der Laubenheimer, u[nd]. s[o]. w[eiter]. Asmannshausen [sic] nahe bei Rüdseheim liefert einen höchst edlen rothen Wein. – Die besten Main- Weine liefern die Weingärten von Hochheim, Wickert, Bergen u[nd]. s[o]. w[eiter]. – Unter den Namen der Franken-Wein kommen der Stein Wein und Leisten Wein, als die edelsten am OberMaine [sic] wachsend. Die übrigen Franken Wein sind samt den Pfalzern, und Neckar Weinen mehr Geist und Gewürzlos; Dieß nehmliche gilt von den Rebensorten, welchen die Gegend von der Hardt und an der Mosel liefert.

[139] Mappes, Johann Heinrich von (1757–1845), borkereskedő, vállalkozó, politikus.

15º Die Obst Weine machen als Surrogate des Trauben Weins, eine rühmliche Ausnahme; der Anbau des Obstes, und das daraus bereitete Geträncke ist eine ergiebige Quelle des Wohlstandes mehrerer Länder und Provinzen.

16º Zu Karlstadt am Main müht sich Dr. Geist[140] um die Verbesserung des Weinbaues, und die Mittel, welche der Staat vielfacher Beziehung hiezu wähjlen kann.

17º Die Plantageen des berühmten des Niederländischen Pomologen Dr Van Mons[141] sollen der Stadt Brüssel zur Zierde gereichen.

18º Auch soll er sich bei Artaria & Fontaine[142] Kunsthändler in Mannheim melden, und selben erklären daß er von mir sey, und man möchte ihm sagen wo die neuen eisernen Reifpreßen, dort Wein-Kelter genannt, von denen ich schon eine durch diesen Herrn bestellt habe, verfertigt werde, diese soll er dann ansehen, und sich die Art diese zu gebrauchen eigen machen, auch deren Vortheile kennen zu lernen trachten, und auch gleich darüber an die Direction schreiben.

19º Er wird abermals erinnert zu Frankfurt a[m]/m[ain] die Herrn Manskopf und Sarazin Adressen in die Weingegenden, und den vorzüglichsten Weinwirthen von Frankreich zu ersuchen, und immer den Grundsatz treu befolgen, daß er wo eine Adresse abgiebt, er sich wieder neue ausbitte, und immer das Verzeichniss der erhaltenen Empfehlungsschreiben der Direction fleiß einschicken.

20º In Oberrheinischen departament unweit Ensisheim soll er zu die Gebrüder Baumann[143] nach Bolwill oder Bollweiler, die eine Baumschule von 40 bis 50 Joch, und überdieß schöne plantagen besitzen gehen, und Ihnen beiliegende Brief und adresse übergeben, und sie um Adressen an Weinwirthe, Weinhändler und Gärtner in Frankreich ersuchen, auch sich ihren Rath über seine Rückreise nach Brüssel durch Frankreich in Hinsicht der Reben-cultur und Garten-Kunst ausbitten.

[140] Geist, Johann (1787–1863), orvos, ampelológus.
[141] Mons, Jan Baptist van (1765–1842), orvos, vegyész, mezőgazdász.
[142] Utalás Artaria, Domenico (1765–1823), mannheimi műkereskedő vállalkozására.
[143] Utalás Baumann, Joseph Bernard (1775–1859), kertész, kereskedő, valamint fivére, August (1779–1867) vállalkozására.

21º Da Lehrmann mit Gerits anfangs July von Brüssel aus nach England, wo er die Monathe July und Augusti zubringen wird, reisen soll, folglich sich mit Gerits verabreden muß, daß sie mit Ende Juny oder höchstens Mitte July bestimmt in Brüssel zusammenkommen, so soll er auch Gerits mit der Adresse der Herrn Zinn & Donner zu Brüssel schreiben, wie und wann sie sich in Brüssel treffen werden. Auch wird er in betreff dieser Zusammenkunft von Gerits bei die Gebrüder [sic] Baumann in Bolville [sic] vermuthlich einen Brief antreffen. – An seine Reise von Frankfurth a[m]/m[ain] nach Brüssel mit größeren Nutzen zu machen, so nehme er seinen Weg von Frankfurth a[m]/m[ain] in den Rheingegenden herunter über Strasburg [sic] wo die Handelsgärtner Julien[144] und Hodelt,[145] dann den botanischen Gärtner und Medien sich befinden, – Colmar, Ensisheim nach Bolville zu die Gebrüder Baumann, von hier aber entweder die Strasse über Nancy–Verdun–Namur etc. nach Brüssel, oder jene über Chaumont–Vitry–Rheims etc. ebenfalls nach Brüssel, auf welcher nehmlich mehr Weingebirge sind, und wo er in den Weincultur größere Ausbeute zu machen gedenckt, in diesem Hinsicht soll er nicht unterlassen die Gebrüder Baumann um Ihren Rath zu ersuchen. – Auf dieser Reise soll er sich bemühen so viel Adressen, als möglich an die Weinwirthe und Weinhändler von Burgund, Champagne, und Bordeaux, wie auch an Gärtner von Frankreich und England zu sammeln, um künftigen Herbst das übrige Frankreich mit größeren Vortheil bereisen zu können.

22º Mit Hülfe der Herrn Manskopf und Sarazin in Frankfurth a[m]/m[ain] soll er einen Reise-Plan, und mit den Gebrüder Baumann in Bolville auch einen (oder auch einen andern den er etwa tauglich findet diesen Reise Plan zu entwerfen) sowohl erstere, als auch letztere bisherige Reise Instruction mündlich mittheilend, auf seine künftige von England urc e Monath September anzutrettende Reise nach Frankreich verfertigen, und mir selbe jetzt allsogleich einschicken, daß ich ihm einen ordre darüber ertheilen könne. Diese Reise Pläne müssen so verfaßt seyn, daß er den Herbst und die Weinlese in Burgund, Champagne, und in den Gegenden, wo die vorzüglichste Gattung Weine wachsen, den Winter in Paris wo er auch folgende Merkwürdigkeiten aufmerksam gemacht wird:

[144] Julien (?–?), azonosíthatatlan.
[145] Hodelt (?–?), azonosíthatatlan.

In Suner prés Paris, der Garten des Herzogs Vaudemont,[146] und eben da der Garten des berühmten Handelsgärtners Cels,[147] deßen Garten sowohl wegen Seltenheit der Pflanze, als auch wegen deren besonderen Cultur merkwürdig ist zu sehen sind, auch befinden sich da noch mehrere Handelsgärten, als: Noisett,[148] Bucklin,[149] Godefroy[150] a Vildevrai.[151] – Unter der nehmhafteren Königlichen Gärten sind die von Luxemburg, Jardin á Faubourg, Monmart, wegen ihrer vorzüglichen Baum-Cultur berühmt, dann der schöne Botanische Garten dessen Vorsteher die Brüder Thuin,[152] einer botanischer Gärtner, der andere Professor der Botanik und Director des Museums, an welchen er Adressen sich zu verschaffen bemühen soll. – In Malmaison ist der Garten des Herzogs Eugene,[153] die Gärten in St. Germain, St. Cloud, Versailles, Petit Agrand, und des wegen seiner Wasserleitungen berühmte Trianon. – Außer diesen sind noch merkwürdig der Garten des Herzog v[on]. Orleans[154] zu Faubourg Mormoton,[155] der Garten des Herrn Boursant[156] mit verschiedenen Pflanzen und Träubhäusern versehen, in der Gegend von Paris zu Montray[157] die besondere Behandlungs Art der Pfirsichbaume merkwürdig und andere Örten von großen Treibereien und Glashäuser zu sehen sind, z[um]. b[eispiel]. Versailles, Fontainbleau, das folgende frühjahr bis in die Gegend von Bordeaux, und den Sommer in berühmten pomologischen und ander Gärten zubringen.

23º Es werden hier zwei Briefe beigelegt, eine an Hofrath Gergens[158] der Arzneigelehrtheit Doctor und praktischer Artzt zu Geisenheim in Rheingau, der andere an Johann Georg Preißler[159] Handelsmann zu Mainz,

[146] Utalás Joseph-Marie de Lorraine (1759–1812), Vaudémont hercegének özvegye, szül. Louise de Montmorency-Logny (1762–1833) birtokában lévő kastélyra és kertre.

[147] Az Alexandre Pioteau (1766–1854) szerkesztésében közreadott *Le Bon jardinier* c. almanach több évfolyama is említi a Cels család Mont-Rouge-on található vállalkozását, mely 1787-ben indult.

[148] Noisettes, Louis Claude (1772–1849), botanikus, mezőgazdász.

[149] Bucklin (?–?), azonosíthatatlan.

[150] Godfroy (?–?), azonosíthatatlan.

[151] Ville d'Avray.

[152] Utalás Thouin, André (1747–1824), botanikus, kertész, szakíró, valamint fivére, Gabriel (1754–1829) tevékenységére.

[153] Beauharnais, Eugène (1781–1824), hadvezér, itáliai alkirály, Napóleon mostohafia.

[154] D'Orléans, Louis-Philippe (1773–1850), Orléans hercege, 1830-tól 1848-ig Lajos Fülöp néven Franciaország királya.

[155] Lábjegyzetben kérdőjellel korrigálva: Montmartre.

[156] Boursault, ? (?–1843), dísznövénykertész.

[157] Lábjegyzetben korrigálva: Vitze Motreuille.

[158] Gergens (?–?), azonosíthatatlan.

[159] Preissler, Johann Georg (?–?), azonosíthatatlan.

dies Herrn hat Lehrmann aufzusuchen, und Ihnen diese Briefe zu übergeben. – Auf jeden Fall muß Lehrmann, wenn er allenfalls Mainz auch schon verlassen hätte dorthin wieder zurückkehren, um diese zwei von den hiesigen Hofrath Baron v[on] Diller[160] geschriebenen Briefe abzugeben, in den an den Herrn Georg Pfeister[161] addresirten Brief sind noch zwey andere eingeschlossen, wo er auch überall hinzugehen hat, nicht nur in die Rheingegenden, sondern an Besitzer vorzüglichen Weingärten, Weinwirthe und Weinhändler in Frankreich sich Adressen auszubitten. – Auch würde es aber nicht viel machen, wenn Lehrmann dadurch auch seiner Briefe nach Brüssel ein wenig sich verspäten und vielleicht erst bis Mitte July nach Brüssel kommen würde, nur müste er in dieser Hinsicht Gerits unter der besagten Adresse davon benachrichten. – Ich habe durch Herrn Hofrath Baron v[on] Diller bis künftigen Herbst schicken wird. Lehrmann hat also denselben zu ersuchen, daß die Reben bei Zeiten und mit guten Wurzeln abgeschickt werden, damit selbe noch den künftigen Herbst gleich versetzt werden könne.

24º Hiemit bevollmächtige ich Lehrmann für mich Neuen Tausend in den Rhein und Mosel Gegenden, wo es ihm am besten dünckt [sic] zu bestellen, und solche auszuhandeln, so daß ich solche bis künftigen Herbst mit guten Wurzeln versehen bekommen. – Diese Reben müssen zur Bereitung der vorzüglichsten Wein geeignet seyn, und im Verhältniß zu dem schon bestellten vier Tausend Rislingen, auch mit Rücksicht, daß sie zur gleicher Zeit reifen sollen, gewählt werden. Auch kann wenn er es für gut findet, die Bestellungen oder einen Theil der selben bei den Schwager des Baron Diller machen, aber auch an anderen Örtern, eben so wenn die vier Tausend Rießlingen in Verhältniß zu den ganzen Quantum von Dreizehn Tausend noch nicht zu viel wären, könnten auch noch solche bestellt werden. – Diese Reben sollen an das hiesige Haus banquier Geimüller[162] speditirt werden, und sollte Lehrmann eine Darangabe wo geben müssen, so werde ich bei Klotz et Welker in Frankfurt a[m]/m[ain] Zwey Hundert Gulden k. k. Zwanziger auf alle fälle darauf anweisen, die hernach Lehrmann gegen seine Quittung dort erheben wird [sic] können; auch soll er mir gleich schreiben, ob und wie viel er da Geld erhoben hat; sonst aber werde ich den ganzen Betrag bei Übernahme der Reben an Geimüller hier in Wien bezahlen.

[160] Diller, Herman Josef von (1766–1832), báró, császári királyi tanácsos.
[161] Pfeister, Georg (?–?), azonosíthatatlan.
[162] Geymüller, Johann Heinrich von (1754–1824), báró, bankár, nagykereskedő.

Lehrmann hat mir also gleich wenn er Reben bestellt, wie theuer er sie gekauft, durch wem solche speditirt, und wo und wieviel für selbe bezahlt soll, so hat er auch genau die Sorten der Reben und ihre Eigenschaften zu berichten.

Wien, den 7ten April 1821.

Ladislaus Graf v[on]. Festetics

MNL OL P 274 3. d. 6. fol. 16-20.

Gerics Pál levelei gróf Festetics Lászlóhoz,
1820–1825

4.
Buchwald, 1820. május 3.
Tájékoztatás sziléziai birtokosoknál tett látogatásról, valamint a nyírott gyapjú helyi osztályozási és csomagolási módjáról

Nagyméltóságú Gróf!
Kegyelmes Uram!

Úgy tetszik, hogy a legkellemetesebb kötelességeim egyikét teljesítem, midőn Kegyelmes Uram kegyes akaratja következésében eddig való utamról tudósítást teszek.

(Részletek porosz uradalmi tisztekkel történt találkozásokról, utalásokkal gróf Festetics László családi kapcsolataira.)

Ekersdorfból Fürstensteinba jöttem, de az idevaló tisztektől igen hidegen fogadtattam. Gróf Hochberg[163] már kilenc esztendő óta Virskowitzon[164] lakik, Breslaun túl nyolc mérföldnyire. Az Anhalt-kötheni hercegtől[165] hozzá címezett levelet oda küldöttem, hozzá mellékelvén egy más általam írottat. Fürstensteinből Buchwaldnak[166] vettem utamat, ahol grófné Reden miniszterné[167] asszonysággal megismerkedtem. Igen szívesen fogadott, szép ajánlásokat nyertem tőle, úgy mint Kliphausenbe a 63. Prinz Heinrichhez, Kunersdorfba[168] grófné Itzenplitzhez,[169] Neuhofba Eisenach mellett Landmarschall Riedesel Györgyhöz,[170] és Möglinbe az öreg Thaerhez. Ez az asszonyság valóságos dísze az egész környéknek. Midőn az atyja, ama

[163] Hochberg, Hans Heinrich von (1768–1833), gróf, sziléziai földbirtokos.
[164] Helyesen: Wilschkowitz. Ma: Wilczkowice, Lengyelország.
[165] Frigyes Ferdinánd (1769–1830), Anhalt-Köthen hercege, katona, a hercegséget a kiskorú unokatestvérének halálát követően 1818-ban örökölte.
[166] Ma: Bukowiec, Lengyelország.
[167] Reden, Friedrich Wilhelm von (1752–1815), gróf, porosz államminiszter felesége, szül. Friederike von Riedesel Freiin zu Eisenach (1774–1854) bárónő.
[168] Ma: Kunowice, Lengyelország.
[169] Itzenplitz grófné, szül. Borcke, Henriette Charlotte von (1772–1848), gróf Peter Alexander von Itzenplitz (1768–1834) földbirtokos felesége.
[170] Riedesel, Georg Karl von (1785–1854), báró.

híres Riedesel generális,[171] az amerikai statusok ellen az angles részről katonáskodott, ő is Amerikában volt. A buchwaldi gazdaság igen takaros, s a kastélyon kívül négy majorból áll. Az egész egy anglus kertet ábrázol. Ma délután Kupferbergen[172] által Jauer felé térni szándékozok [sic]. Menet Rohnstockot[173] és Bartzendorfot,[174] báró Richthofen gazdaságát megnézem. Azután Panten,[175] Schierau[176] és Gröditzbergnek[177] veszem utamat, s azon igyekszem, hogy mennél előbb a szaxóniai nyájakat megláthassam, mert megtörténhetnék, hogy az idő felmelegültével előbb hozzákezdenek a nyíréshez, mint gondoltuk volna.

Erről a környékről minden uraságok a breslaui vásárra, mely június elején fog esni, szokták vitetni gyapjokat. Grófné Reden már harmadik esztendeje, hogy Rowland és Osborne[178] anglusoknak adja el gyapját, akiknek Zittau mellett Libauban[179] és Neusalzban[180] gyapjú depozitoriumok van. A buchwaldi gyapjú kevés ugyan, mert az egész csupáncsak ezer darabból áll, hanem becses a gyapjú egyformasága miatt. Itt a gyapjat nem bundaszám szerint gömbölygetik össze, hanem öt bundát vesznek egybe, és minekutána a rondább és mocskosabb részeket, úgymint a hátulsó részekről valókat elcsípkedik, és félrevetik, spagáttal összekötik, és zsákba rakják. Itt ezen a környéken mindegyre havaz és fagy, mintha az áprilisi szép idők után májusra ismét a tél akarna beköszönteni. – Méltóztassék ezután is, Kegyelmes Uram, tapasztalt kegyességével hozzám viseltetni, amelyre midőn teljes tehetségemből érdemesnek lenni igyekszem, mély tisztelettel, örök hálaindulattal vagyok és maradok

Kegyelmes Uramnak
lekötelezettje, legkisebb szolgája
Buchwaldban május 3-án 1820-ban

Gerics Pál M[aga] K[ezével]

MNL OL P 274 3. d. 5. fol. 387–387v

[171] Riedesel, Friedrich Adolf von (1738–1800), báró, tábornok.
[172] Ma: Miedzianka, Lengyelország.
[173] Ma: Roztoka, Lengyelország.
[174] Helyesen: Barzdorf, ma: Bartoszówek, Lengyelország.
[175] Ma: Pątnów Legnicki, Lengyelország.
[176] Ma: Strupice, Lengyelország.
[177] Ma: Grodziec, Lengyelország.
[178] Rowland (?–?), Osborne (?–?), mindkettő azonosíthatatlan.
[179] Helyesen: Löbau.
[180] Ma: Nowa Sol, Lengyelország.

5.
Lipcse, 1820. július 5.
Beszámoló a szászországi állatorvosi gyakorlat színvonaláról, továbbá a helyi kereskedők vélekedéséről a gróf Festetics László és nagybátyja, gróf Festetics Imre birtokairól származó gyapjúval kapcsolatban

Nagyméltóságú Gróf!
Kegyelmes Uram!

Minekelőtte Lipcséből továbbutaznék, kötelességemnek tartottam úti tudósításomat továbbfolytatni. – Utolszor írt levelem értelme szerint a múlt hónap huszadikán érkeztem meg Lipcsébe; ezóta itt helyben és a környéken töltöttem időmet. Helyben a baromorvosi tapasztalásra még annyit se gyűjthettem, mint Drezdában.

(Utalások a helyi állatorvosi gyakorlatra, melyet Gerics meglehetősen elmaradottnak ítél, majd beszámol Campe gyapjúkereskedővel történt megismerkedéséről.)

Itt hallottam először hírét Méltóságos Uram gyapjának. Campe[181] emberei igen alázták; maga Campe nem akart talán róla megemlékezni. A M[éltóságos]. Gróf Imre Festetics[182] uraságnak gyapjából 30 mázsa port vertek ki. – Campe tart kereskedést az ausztriai gyapjakkal is, de úgy, hogy maga embereit oda nem küldi, hanem a bécsi gyapjúkereskedőktől vesz. Így sokkal jobban hozzájut, mintha maga embereit küldené le.

(További részletek a Drezda környékén felkeresett parasztgazdaságokról, különböző hivatalnokokkal történt találkozásáról, valamint a helyi állatorvosi egyesületek rivalizálásáról.)

Még ma szándékozom Hála[183] felé az elejbém szabott úton megindulni.

Méltóztassék ezután is további kegyességében kegyelmesen megtartani, amelyre midőn érdemesnek lenni igyekszem, mély tisztelettel maradok

[181] Campe, Heinrich Wilhelm (1771–1862), kereskedő, mecénás, bajor konzul.
[182] Festetics Imre (1764–1847), a Georgikon alapítójának öccse, kőszegpatyi birtokán országos hírű juhászata volt.
[183] Halle.

Kegyelmes Uramnak
Lipcsén július ötödikén 1820-ban
örökre lekötelezettje legkisebb szolgája,

Gerics

MNL OL P 274 3. d. 5. fol. 391–391v.

6.
Dessau, 1820. július 22.
Jelentés az anhalti gyapjú áráról és a helyi állattartás jellemzőiről, valamint Dessauba érkezéséről

Nagyméltóságú Gróf!
Kegyelmes Uram!

Az utolsó alkalommal Lipcsén és a környéken töltött időmről számoltam, most Anhaltról van szerencsém tudósítást adni. – Lipcsét e folyó hónap hetedikén hagyám oda, és Schkeuditzen, Grosskugelen által Halle városába megérkeztem. Csak elcsudálkoztam, hogy ezen híres univerzitásnál még csak leckét sem tartanak a baromorvoslásról.

(Rövid beszámoló arról, hogy miként fogadták egyes tisztek Köthenben.)

Az Anhalt-kötheni jószágok mind ki vannak árendálva, hat esztendőre, amely idő alatt minden árendás köteles földjeit kétszer megtrágyázni, és dreifelder wirtschaftot[184] tartani. Juhtenyésztésük nem a legjobb, gyapjuk 10-15 talléron adatott el a múlt esztendőn, többnyire mindenhol. De nem is lehet ingerük a nemesítésre, minthogy százanként vesznek el a birkák, kivált a Saale melléken.

(Gerics hosszasan kárhoztatja, hogy nem orvosolják a különböző juhbetegségeket.)

Szarvasmarhájuk mindenhol rész szerint honi, rész szerint ostfriesi faj, és pálinkaseprővel, lóherrel, esparcettel, lucernával tartják. Szénájuk szűkön van, azért lovaiknak is zabot, borsót, árpát és szecskát keverve adnak. Egész utamban nem láttam annyi káposztát és veres répát termeszteni mint Anhaltban.

(Rövid ismertetés dessaui fogadtatásáról, majd tervezett útvonalára utalva zárja levelét.)

[184] Háromnyomásos gazdálkodás.

Kegyelmes Uramnak

Dessauban július 22-én 1820.

örökre lekötelezettje, legkisebb szolgája,

Gerics Pál M[aga]K[ezével]

MNL OL P 274 3. d. 5. fol. 392–392v.

7.
Berlin, 1820. szeptember 6.
Részletes ismertetés a möglini tanintézetről és Albrecht Thaerről szerzett benyomásokról, továbbá az Itzenplitz gróf kunersdorfi birtokain tapasztalt juhbetegség sajátosságairól

Nagyméltóságú Gróf!
Kegyelmes Uram!

Úgy tetszik, hogy nyugodtabb lélekkel folytathatom tovább utamat, ha Berlinből kiindultom előtt Kegyelmes Uramat néhány sorokkal megtisztelem, és augusztus nyolcadikától volt történeteimről tudósítást adandok.

Minekutána Berlinnek engem érdeklő emlékezetességeit, melyekről a IX. szám alatt írt levelemben említést tevék, megtekintettem, Lands- és Strausbergen által Mögelinbe [sic] vettem utamat. Itt az öreg Staatsrathot[185] betegen találtam, de általa mégis igen szívesen fogadtattam. Társaságát mások unalmasnak, kellemetlennek mondották. Én ellenkezőt találtam. Egykor velem együtt lévén Kegyelmes Uram levelét soronként felvette előttem. A többi között a modelákról lévén a szó, azt mondó, hogy ami modelái vannak, azoknak mását Wösendorfba megküldötte, s onnét illendőbb áron meg lehetne szerezni; egyébiránt is az ő machinistája a növendékek számára se tud elegendő modelát csinálni.

(Hosszas utalás Thaer segítőkészségére, ajánlólevelére, melyet Gerics szóról szóra megküld Festetics Lászlónak.)

Az öreg Staatsrath megígérte, hogy Kegyelmes Uramnak írand, addig is általam kívánta szíves üdvözlését jelenteni. Körte[186] és Störig[187] tanítókban igen értelmes és szíves embereket találtam. Az intézet híre Berlin környékén nagy és kedvező, távolabb változó; némelyek még Sziléziában azt mondák:

[185] Thaer, Albrecht (1752–1828), orvos, porosz államtanácsos, szakíró. Előbb 1802-ben Cellében, majd 1806-ban Möglinben alapított iskolát. 1798-ban Hannoverben jelentette meg háromkötetes művét a korban mintául szolgáló angol mezőgazdaságról *Einleitung zur Kenntniss der englischen Landwirtschaft* címmel.

[186] Körte, Heinrich Friedrich Franz (1782–1845), mezőgazdász, természettudós, Albrecht Thaer veje.

[187] Störig, Johann Erich (1790–1854), orvos, mezőgazdász, tanár.

„minuet praesentia famam".[188] Mennyire legyen ez igaz, általláthatja, ki a környülállásokat ismeri. Én részemről az intézetet helyesnek találom, noha némelyeket én másképp rendelve szerettem volna. A gazdaság nyomorult, általjában véve; de ki tehet a természet mostohasága ellen ínye szerint mindent egyaránt jóvá, kivált, ha nagy summa felesleges pénze nincs? Azt igaznak találom, hogy „kellemetesebb Thaer könyveivel, mint gazdaságával mulatni", de következik-e éppen ezért, hogy a való környülállások közt, – egyrészről a föveny pusztában, másrészről a posványban, – rossz a gazdaság?

(A möglini látogatást követő útvonal ismertetése, a frankenfeldei birtok juhászatának rövid leírása.)

Kunersdorfban grófné Reden őexcellenciájának ajánlása után, egy szívem szerint való házra találtam. Gróf Itzenplitz uraságé ez, akivel való lételem, valamint kellemre nézve a burkusok közt hasonlíthatatlan, úgy szív és észbeli gyarapodásomra nézve megbecsülhetetlen marad örökké. Tudniillik a juhok, kik nyáron által a fövenyes halmokon legelnek, megszorulást kapnak belükben, erre kérődzésüket majd elvesztik, elsoványodnak, s akármely szorgos bánás és orvoslás ellenére is eldöglenek, hanem ha még a nyavalya el nem hatalmazott, az oderbrucki kövér legelőre hajtatnak; amely juhok ezen legelőn hasmenést kapnak, azok meggyógyulnak, a többiek elvesznek. Az ilyen nyavalyában sínylődők, vagy megdöglöttek gyomrában számtalan sokaságú férgek találtattak, melyeket ama nagy entomológ Rudolphi[189] sem ismert fajra nézve.

(További részletek Rudolphi és Itzenplitz gróf együttműködéséről.)

Minő ember, s hazafi legyen a jó gróf, csak abból könnyen kitetszik, hogy midőn mások a kerengés, inaszakadtság (Traber, Knupper) és ama különös féregbetegségben titkolództak, s azzal a kosvásárlóknak kárt tettek, ez félretevé tulajdon hasznát, értelmes férfiakat jószágára költségesen idézett, számtalanokat seregéből lemetszett, hogy ezúttal a betegség közelebbi ismeretére juthatván, alkalmatosabb orvoslás módot találhasson, az emberiségnek s tudománynak használhasson. Az én kedvemért is csuda készséggel lemetszett egy gyomorféreg betegségben szenvedő szép birkát. Ajánlásokat adott Londonba, Amszterdamba és Berlinbe.

(Utalások berlini útjára, megemlítve Rudolphival való találkozását is.)

Egyébiránt további kegyes oltalmába ajánlván magamat, mély tisztelettel vagyok és maradok

[188] A jelenlét kisebbíti a hírnevet.

[189] Rudolphi, Karl Asmund (1771–1832), parazitológus, rovarkutató. Európai hírnevet szerző műve: *Entozoorum sive vermium intestinalium, historia naturalis,* 1–2. köt., Amstelodami, Sumtibus Tabernae Librariae et Artium, 1808–1810.

Kegyelmes Uramnak
Berlinben szeptember 6-án 1820. örökre lekötelezettje, legkisebb szolgája
Gerics Pál M[aga] K[ezével]

MNL OL P 274 3. d. 5. fol. 395–397v.

8.
Göttingen, 1820. október 22.
Beszámoló a königshorsti porosz királyi mintagazdaság tehenészetének működéséről, Hannover környékének lótartási gyakorlatáról és egy alsó-szászországi parasztgazdaságban tett látogatásról

Nagyméltóságú Gróf!
Kegyelmes Uram!

A múlt hónap hatodikáról, melyen Berlint odahagytam, szólott utolsó levelein. Azóta nagy utat [sic], s sok eseteken mentem által.

(Részletek a königshorsti mintagazdaságba érkezésének körülményeiről.)

Amit a königshorsti gazdaságról mondhatok, leginkább a következendőkben áll, tudni illik: első Friedrich Wilhelm[190] burkus király egy 20 000 holdnyira terjedő mocsáros helyet 1719. esztendőben kiszáraztani, sok csatornák által a víztől, a sűrű bokrok, mely számtalan farkasoknak rejtek, s menedékhelyet ada, s az egész környéknek azáltal veszedelmes, s rettegtető vala, kiirtása által, fűzfáknak a csatornák mentében ültetése, s több efféle által mívelhetővé, s használhatóvá tett, a pfalziakat, kiket a vallás miatt támadott üldözés honukból kizárt, az itt megtelepedésre indította. Az ideszállított népnek Königshorstban 1732. esztendőben templomot is építtetett. Az utána következő fejedelmek is ügyeltek a környékre, nevezetesen a Nagy Friedrich,[191] aki magának egy kis házat is építtetett itten, de amely csak fából lévén, egy használhatatlan düledék most. Königshausnak nevezik. – A gazdaság mostani állapotját ami illeti, az öt majorra oszlik, név szerint Nordhof, Kuhnberg, Lobe of Sand, Hertefeld és Königshorst nevű majorokra. A fő hely Königshorst, az árendás lakhelye. A gazdaság egész ereje a szarvasmarha tartásában, s annak írós vajra, s túróra használásában áll. Számszerint 12 000 tehenek [sic] tartattak eddig, de a múlt esztendőn egy 200 darabra készült istálló a menkőütés által okozott tűz által megemésztetve lévén most 660-tól 650 darabig tartanak ostfriesi, jütlandi és honi fajból, nyáron a legelőn,

[190] I. Frigyes Vilmos (1713–1740), porosz király.
[191] II. Frigyes (1740–1786), porosz király.

télen az istállóban, nem csupa szénával. – Emlékezetes az istállók készülete. Az istálló tudni illik úgy van készülve, hogy sorban állanak a marhák, fejjel a nagy folyosó felé, mely nyolclábnyi szélességre a két állás között elnyúlik. Az állás úgy van elintézve, hogy minden öt darabra 14 lábnyi tér esik, elől egy hosszat [sic] nyúló téglából alkotott vályú, hátul egy hosszat, s menetelesen nyúló fedett csatorna, amelybe a tehenek vizelete önként le, és az istállóból kiszivárog. Az etetővályú és az említett csatorna köze fövennyel fel van töltve, s hátulról eldeszkázva, a csatornához közelebb, vagy attól távolabbra, amint a marha hosszúsága kívánja. A fövenyről a deszkán által nem szabad a marhának kilépni, amely ha mégis megtörténne, rövidebbre köttetik. Itt az a cél, hogy az alja a marhának mindig szárazon maradjon, s a ganéj, amely a fedett csatorna felé esik, s melybe a vizelet leszivárog, könnyű móddal, s rövid idő alatt az istállóból kitakaríttathassék, s ereszről is a levegő tisztaságát ügyeltethessék. A középfolyosó felett négy, öt csaptató nyílások vannak, amelyeken által a szénapadlásról a takarmány lehányatik. A folyosó végén, a középirányban, egy szivattyús kút van, amelyből egy mozogható [sic] vályú segítségével mind a két sor etetővályúba friss víz eresztethetik. Az istállónak ezen elkészítése lehetségessé teszi, hogy az istállóban szükséges dolgot két személy könnyen elvégezheti; egy leány tudni illik a vályúforma jászolba takarítja azt, amit egy férfiú gyermek felülről lehányt. A vízszivattyúzást, s kiganajozást közerővel véghezviszik. – A vályúhoz megkívántató téglát különös formában vetik, amelyet az alant idezárt ábrázolásban érthetővé tenni igyekszem. – Az etetés rendje az, hogy este és reggel hosszú szalmát, délben vágottat (Kaffnak nevezik) polyvával vegyítve, közidőben szénát kapnak. – A tejjel való bánás különösen megérdemli a figyelmet. A kifejt tej nyári időben egy rézedénybe (Eimer) öszvetöltetik, egy kőkádba, melybe azalatt friss víz szivattyúztatott, betetetik, a rézedényben levő tej mindaddig kevertetik, míg egészen meg nem hűlt, azután a tejespincébe levitetik, és általszűretik az ezen végre rendelt medencékbe (Molden = Molkern). Az este szűrt tej másnap reggel lefeleztetik, amely végre egy közönséges tányérnagyságú horpadt cintábla szolgál. A lefelezés este ismételtetik, és a következő reggelen harmadszor, s utolszor vetetik le a tejfel. Az összegyűjtött fel egy nagy hordóba összetöltetik, s több személyek által a köpű mozgásba hozatik, és írós vajjá készíttetik. A köpű három leány által húzatik, ugyanannyi köteleknél fogva közönségesen, olyanformán, mint a harangbódéról [sic], a másikáról meg a tejfeles hordóban leszolgáló köpülő tányér. Az így készült vaj különösen jó ízű, s mint egy delicatesse Berlinben nagy áron megvetetik. Az író a sertvések táplálására fordíttatik. A tejnek azon része, mely a lefelezés után visszamaradt, túró készítésre fordíttatik.

(További részletek a helyi sajtkészítési eljárásokról, állattartásról, a fácánoskertről.)

A földmívelés nincs bizonyos rendhez kötve, a földnek nagyobb része legelő a tehenészés Hollanderey – miatt. Amely rész állandóan gabonatermesztésre használtatik, azon a dreyfelder szisztéma van bevéve, olyformán, hogy a megganézott föld árpával vagy rapsszal[192] vettetik be, azután rozzsal, azután parlagnak hagyatik.

Megelégedve hagytam el Königshorstot, s nagyon örültem, hogy ezt a szép gazdaságot láthattam, s újabb ismeretekkel gyarapodhattam. Fehrbellin felé ballagván, s a Rhein folyón általkelvén egy különös tüneményen csak elámultam. Az egész telek egy magas káposztafajjal volt erdő gyanánt beborítva, melyet a lakosok Hohekohlnak[193] neveznek, esztendőn által baromtáplálásra használnak. Szintolyan a vele való bánás, mint a mi káposztánkkal nálunk. A Rajnától fogva egész Arensbergig, kivált Weissensee környékén igen nagy divatban van ezen káposztanem mívelése. Magvat szereztem, s ezennel megküldeni bátorkodom. Ha ezen növény az én kedves honomban haszonvehető lenne, olyanforma földbe[n] legjobban tenyészne, amilyenről a Hévíz környékén emlékezem.

(Út Ihlenfeldig, a neubrandenburgi homokpuszták, látogatás Rügen szigetén, Neustadtban, valamint megjegyzések a lúdtenyésztésről.)

Az éjszakai hideg nedves levegő azonban annyira megsanyart, hogy hidegleléssel értem el Hamburgot. Itt a környéken egy egész hétig mulattam. Blankenesen felől Glückstadt felé menvén az északi Aegyptust – ugyanis itt az Elba úgy öntözi meg a marschföldet[194] kiöntése, megáradása, s eltakarodtával iszapos sár visszahagyásával, mint a Nílus Egyiptomot – nézőre vettem, s itt a gyapjú egyenes eladására – ám itt csak szállításhely van – helyet nem lelvén, az Albison[195] általkeltem, s a kijegyzett úton Hoyába jöttem.

Hoyának reám nézve elég emlékezetessége van. Havemann ezekkel megismerkedtetett. A ménes Hoyához nem messze, anglus fajzatból kocsilovakat nevel. Most 72 kanca van, holott teljes állapotban 120-nak kellene lenni. Kocsilovakat nevel ez a ménes, a többi között isabellin[196] színűeket az anglus király használására. De veszedelmes lehetne ezekkel a járás fényes nappal, mivel rosszul látnak – kakerlakok.[197] A lótenyésztéssel az öszvértenyésztés

[192] Repce, *Brassica napus, L.*

[193] Feltehetően *Brassica oleracea convar acephala provar viridis, L.*, vagyis takarmánykáposztáról van szó.

[194] Mocsaras, ingoványos terület.

[195] Elba.

[196] Fakó.

[197] Vakok.

is össze van foglalva. Két szamármonyásuk[198] van, az egyik máltai, az angol király ajándéka, a másik déli Franciaországból való, két kancatársával együtt Bonaparte Jeromos[199] hagyománya. Ezek a máltaitól nagyságukra nézve nagyon különböznek, még inkább szőrükre nézve. Ezeknek szőrük igen hosszít, minden részén az egész testüknek; egész Papagenót[200] mutat a külsejük. – Hoya környékén továbbá emlékezetesek hét parasztbirtokok, melyeket valaha hét egynevű Siebenmayerok bírtak. Most Siebenmayer csak hat van, a hetedik birtoka a kamarához esett, a bükkeni Siebenmayer tehát most a király. Kíváncsiságom annyira vitt, hogy az egyiket meglátogattam, azt tudni illik, kit a jó Schröder[201] – fogadós gazdám – mint legtudósabbnak, vagyonosabbnak vallott. Ez a wührdeni udvart[202] bírja másfél órányi távolságra Hoyától. Gazdag ember, szíves ember, de ha bársony gubába burkolózna is, csak paraszt maradna a Wilhelm Siebenmayer zu Wührden[203] (így írja magát ez a birtokról; a másik Ernst Siebenmayer zu Mahlen,[204] és így a többi). Hogy bementem, éppen a tyúkjait kukoricázta. Emberséges kérésemet úgy vette, mintha tudja Isten micsoda sehonnai egy szelet kenyeret koldulni jött volna. Passzusomat kívánta látni; addig az ajtaján se eresztett be! Hogy rectificáltam[205] magamat egy rongyos pecsétes papiros által (ezt kell mondanom, mert szavamnak, magam viseletének nem hitt), helyemet alig lelte, nem tudott eleget követni rajtam elkövetett gorombaságáról.

(További részletek a Siebenmayernál töltött időről, valamint a Hannover környékén felkeresett istállókról.)

Az idezárt nyövevénymagvakról csak azt akarom megjegyezni, hogy a földnek olyan nemébe[n] jó volna a tenyésztést próbálni, amilyenben itt tapasztaltam, s feljebb említést tettem. A káposztanemek változó befolyások alatt könnyen elfajzanak, mint a herrenhauseniak is mondák, azért annál inkább tanácsos lenne az említett pontra ügyelni. Méltóztassék Kegyelmes Uram ezen csekélységet úgy tekinteni, mint buzgó igyekezetem zálogát.

198 Mén.

199 Bonaparte, Jérôme (1784–1860), Napoleon legfiatalabb öccse, Vesztfália királya.

200 *A varázsfuvola* c. Mozart opera jellegzetes alakja.

201 Schröder (?–?), azonosíthatatlan.

202 Hofnak, vagyis udvarnak nevezték az egybeépített lakó- és gazdasági épületegyüttest, az önálló paraszti birtok központját. Az alsó-szászországi Tecklenburg szabadtéri néprajzi múzeumában számos példáját láthatjuk ennek az építkezési módnak.

203 Siebenmayer, Wilhelm (?–?), azonosíthatatlan.

204 Siebenmayer, Ernst (?–?), azonosíthatatlan.

205 Igazoltam.

Ha talán nem oly foganatja lenne is ezen nyövevénynek kedvelt honomban, mint ezen a környéken, vigasztal az a meggyőződés, hogy a csekélyben is használni igyekeztem, s legalább a jóakaratnak híjával nem voltam.

Kegyelmes Uramnak
Göttingában október 22-én 1820.
Örökre lekötelezettje, legkisebb szolgája
Gerics Pál [Maga] K[ezével]

MNL OL P 274 3. d. 5. fol. 398–404v.

9.
Frankfurt am Main, 1820. november 16. Részletes leírás a göttingeni és giesseni professzorokkal történt találkozásról, a hesseni rendek ünnepségéről, valamint a wartburgi látogatásról és frankfurti bankárokkal folytatott tárgyalásokról

Nagyméltóságú Gróf!
Kegyelmes Uram!

Göttingától búcsút vevén, egy kis félretéréssel folytattam tovább utamat Kassel, Giessen, s Eisenach vidéke volt leginkább tartózkodásom helye. Most Frankfurtból van szerencsém értekezésemet alázatosan előterjeszteni.

Göttingában utam céljára ugyan kevés épülést találtam, mindazonáltal ezen kis Athénére örökké örömmel fogok visszaemlékezni. A tudományok székénél olyan lelket találtam az érdemes tanítókban, milyent más univerzitásnál nem soha [sic]. Blumenbach[206] úr volt az első, akit az ajánlásokból kifogytom után meglátogattam. Csak a nagy Festetics nevet kelle említenem. Az öregség terhe alatt remegő, de szüntelen foglalatoskodó tisztes öreg nagy készséggel mutatta meg kicsiny, de megbecsülhetetlen gyűjteményét, melyekről darabonként közelebb értekezett becses munkáiban. Agykoponya gyűjteményét látni kell; az autopsziának[207] ezen esetben csak a hív gipszöntés lehetne jó szurrogátuma.[208] Osiander[209] úrról azt mondhatom csak, hogy az ő oskolájába szeretnék némely németet küldeni avégett, hogy ott tanulná meg, mint kelljen egy tanulni kívánó utast fogadni. Nálam Osiander úr emlékezete örökké becses, s míg a szív bennem verni még érezni fog, örökre felejthetetlen fog maradni. Tartsa meg soká az ég a tudományok, s az emberiség javára Nesztor[210] évekig! – Hálaadón emlékezem vissza tanácsnok Meyer[211] úrra is,

[206] Blumenbach, Johann Friedrich (1752–1840), orvos, a *Georgia Augusta* professzora. Szakíróként *Handbuch der vergleichenden Anatomie* c. 1805-ben Göttingenben kiadott művével alapozta meg hírnevét.

[207] Boncolás, tetemvizsgálat.

[208] Helyettesítő, pótlék.

[209] Osiander, Friedrich Benjamin (1759–1822), orvos, szülész. Rendkívül gazdag szakírói tevékenysége mellett az egyetem anatómiai múzeumának létrehozásáért is sokat tett.

[210] Görög mitológiai alak.

[211] Meyer, Ernst Heinrich (1791–1858), botanikus. Nevét mindenekelőtt az újvilági növényfajok leírásával és rendszerezésével tette ismertté.

aki nemcsak szívesen elmutatta Lichtenberg[212] néhai kabinetjét, hanem némely experimentumokat is, melyek a természettudomány kedvelőjének igen kellemetesek lehetnek. Itt említem azt, amelyből Oestedt[213] a régen gyanított analógiát a galvanizmus és magnetizmus közt bebizonyíthatni gondolja. Tudni illik a mágnestű felett hosszában eresztett torrens galvanicus[214] napkeletre, alatt hosszában napnyugatra szinte 90 grádics[215] távolságra elmozdította azt. Az egyenesen leeresztett szikra csak ingadozásba hozta, de el nem mozdította a tűt irányából. Meyer úr szeretné majd megtudni, mit ítél ezen próbatételre a nagy angol Davy,[216] s mit van Marum[217] Ha[a]rlemben?

(További részletek az egyetem kémiai kísérleteiről, utalás más professzorokkal történt találkozásaira.)

Giessenről csaknem olyan formán szólhatok, mint Göttingáról. Walter[218] szívesen fogadott Angyalffy[219] úr ajánlására. Éppen akkor kapott Würzburgból néhány kolompért, mely arakatska névvel neveztetik a Pera-belieknél[220] [sic], s mely Humboldt Sándor[221] és Bonpland[222] előtt is ismeretlen volt. Szerettem volna tőle Keszthelyre nyerhetni, ha a tenyésztésnek bizonyosabb voltáért a 14 darab kolompért meg nem osztotta volna. De ezt a jövendőre remélhetni. Ami Giessen emlékezetét reám nézve megörökítette, az Medicinalrath Ritgen,[223] Willbrand[224] és Nebel,[225] akiknek eszközlése által a hess[eni] rendek

[212] Lichtenberg, Georg Christoph (1742–1799), matematikus, természettudós, a magyar hallgatók iránti segítőkészsége folytán már életében a „magyarok barátja"-ként tartották számon.

[213] Helyesen: Ørsted, Hans Christian (1777–1851), dán fizikus, természettudós. Előbb gyógyszerészeti vizsgát tett, majd Göttingenben, Berlinben és Weimarban tanult, s természetfilozófiai tanulmányokkal is foglalkozott. A koppenhágai egyetem professzoraként 1820-ban fedezte fel az elektromágnesességet.

[214] Galvanikus áram.

[215] Fok.

[216] Davy, Sir Humphry (1778–1829), angol vegyész, feltaláló.

[217] Marum, Martinus van (1750–1837), holland biológus, természettudós, a haarlemi egyetem tanára.

[218] Helyesen: Walther, Friedrich Ludwig (1759–1824), egyetemi tanár. Hihetetlenül gazdag szakírói tevékenysége során többek között erdészeti kézikönyveket, valamint latin–német mezőgazdasági szótárt is megjelentetett.

[219] Angyalffy Mátyás András (1776–1839), mezőgazdasági szakíró, a Georgikon tanára, 1824-től adta ki *Mezei Gazdák Barátja* című szaklapját.

[220] Peru.

[221] Humboldt, Alexander von (1769–1859), természettudós, botanikus, nyelvész.

[222] Bonpland, Aimé-Jacques Goujaud (1773–1858), botanikus, természettudós. Humboldttal közösen tanulmányutat tett Közép- és Dél-Amerikában.

[223] Ritgen, Ferdinand Franz (1787–1867), orvos, tanácsos. A Giesseni Egyetem professzoraként anatómiát adott elő.

[224] Willbrand, Johann Bernhard (1769–1846), orvos. A Giesseni Egyetemen kísérleteivel tette ismertté nevét.

[225] Nebel, Ernst Ludwig (1772–1854), állatorvos, gyógyszerész. Nebel régi orvoscsaládból származott, s szakirodalmi tevékenysége során ő publikálta az első német állatgyógyászati történeti feldolgozást.

örömünnepében nekem is részt vennem lehetett. Itt szinte honomban leltem magamat. Minekutána a hessen-darmstadti fejedelem[226] s fejedelemné egészségére, a nép, s egyes érdemes személyek éltére verseztek, s ittak volna, Schaumann[227] pedagogiarcha[228] érzékeny köszönetet mondott a rendeknek, hogy egy idegent is részelni engedtek örömünnepükben. Azután ittunk – de csak magunk között, mert másképp az ünnep céljával ellenkeztünk volna Kegyelmes Uram, s a nagy Festetics família egészségéért, virágzásáért, a magyarok javáért!

(Az ünnepélyen részt vett további személyek felsorolása.)

Neuenhofban Landmarschall Riedesel urat, kihez testvérnénje miniszterné Reden őexcellenciája ajánlott, nem találtam fel, megtekintvén tehát az itteni gazdaságot Lauterbachba, ahol tartózkodott, szándékoztam. Azonban Eisenach csak kétórányi távolságra lévén, meg nem állhatám, Wartburgot meg ne tekintsem, Wartburgot, melynek nevezetével annyi, s oly nagy emlékezetek vannak kapcsolva, kivált az ókorból, a magyarra nézve is! – Az újabbról eléggé tudva van Luther,[229] s a jenai studenteknek százados ünnepe, históriája. Én Jeruzsálemi Andrásunk[230] idejére visszaemlékezvén – érzékenyül váltam meg Wartburg kies környékétől, s ha Kegyelmes Uram javára valamit remélhettem volna utamból, be örömest elhatottam volna Jenáig, Saxoniának azon gyönyörűbb részén, melyet beutazhatni örökké vágyódtam!

(További részletek Gerics útitervéről, a frankfurti bankházaknál folytatott tárgyalásairól, megemlítve Lehrmann-nal történt újabb találkozását.)

Kegyelmes Uramnak
november 16-án 1820-ban, maini Frankfurtban

örökre lekötelezettje, legkisebb szolgája
Gerics Pál
M[aga] K[ezével]

MNL OL P 274 3. d. 5. fol. 405–406v.

[226] György Károly (1753–1830), előbb 1790 és 1806 közt Hessen-Darmstadt tartománygrófja, majd 1806-tól haláláig hesseni nagyherceg.

[227] Schaumann, Andreas (1781–1845), pedagógus, egyetemi tanár.

[228] Felügyelőtanár.

[229] Luther, Martin (1483–1546), reformátor.

[230] Gerics itt II. András (ur. 1205–1235) lányára, Árpád-házi Szent Erzsébetre (1207–1231) utal. A magyar hercegnő IV. Lajos (1200–1227) türingiai őrgróf feleségeként Wartburgban élt.

10.
Aachen, 1820. október 20.
Beszámoló a Rajna melléki textiliparosok magyar gyapjúval kapcsolatos fenntartásairól, valamint Gerics tanácsai a lenyírt gyapjú szakszerűbb kezelése és jobb értékesítése érdekében

Aachen, december 20-án 1820.

Nagyméltóságú Gróf!
Kegyelmes Uram!

Véget értem csakugyan Rajna melléki utamban, s Aachenben már néhány napokat eltöltöttem. A Rajna környéke, – Bonn, Neuss, s Düsseldorf vidékét ide nem értvén –, semmi megírni érdemes emlékezetességet nem szolgáltatott reám nézve, mert se Appel[231] ecsetjéhez, se Bacchus fürtös botjához nem szegődtem, s az itt különösen szépen kifejlett természetet csak téli köntösében csudálhattam. Ez a fő ok, hogy már egy hónap óta nem írtam. Most annyiféle jött össze, hogy melyiken kezdjem tudósításomat, alig bírálhatom el. Méltóztassék megengedni, hogy először is irántam tett kegyes rendeléséről hálaemlítést tegyek, s azután, mennyire mehettem dolgomban, előadjam.

(Részletek Gericsnek az egyes bankházak aacheni irodájában tett látogatásáról.)

Visszatérek ismét a Rajna mellé. – Az egész jobbparton a mükeleni gazdaság pótolék [sic] volt az egész tájért. General Hompesch[232] őexcellenciája, Sturm[233] úr ajánlására maga vezetett körül gyönyörű gazdaságában. Amit az angolok, s hollandusoknál hasznosnak talált, itt haszonra fordította az értelmes s jó öreg. Nagy hasznot vesz különösen a szénából, melyet a két óra járásnyi távolságra levő Düsseldorfban nagy áron elad esztendőnként. Ezen a parton levő fabrikás helységek nem annyira érdekeltek, mint Camp,[234]

[231] Appel, Jakob (1680–1751), tájképfestő.
[232] Hompesch, Ferdinand Ludwig von (1766–1831), báró, lovassági tábornok.
[233] Sturm, Karl Christian (1781–1826), mezőgazdász, egyetemi tanár, a tiefurti kamarai birtok igazgatója, Goethe körének tagja.
[234] Helyesen: Kamp, Heinrich (1786–1853), kereskedő, bankár, vállalkozó, gyáriparos.

Brinknek[235] társa, kihez a kölni banquir Herstatt[236] ajánlott. Ez sokakra figyelmessé tett, minthogy maga is sokat utazott, s ifjú létére is sokat tapasztalt. A fabrikák selyemből s nemesebb ércből dolgoznak, vannak azonban pamut- s posztófabrikás helységek is, amelyek közül engem csak az utolsó neműek interesszáltak. Lennep csaknem mind posztósokból áll, de akik kisebb kiterjedésben, s csak a közelebb levő tartományoknak alábbvaló gyapjából dolgoznak. Fő gyapjúkereskedők a környéken Fuhrmann[237] Lennepben, és Carnap[238] társa Elberfeldben; Carnap azt a kinyilatkoztatást tevé, hogy „olyan nagy partie gyapjúba, mint Kegyelmes Uramé, bele se merne akadni." A java magyar gyapjú nem jön erre a környékre, csak az engedelmért könyörgök: „ungarisch Trekk".[239]

(További részletek a Rajna bal partján működő textiliparosokkal történt megismerkedéséről.)

Salm őhercegsége, a gyapjúeladásról fordulván elő a szó, otthon fabrikát állíttatni, vagy a gyapjat az ausztriai határon kívül valamely helyen, p[éldának]. o[káért]. Regensburgban vagy Frankfurtban lerakni, a breslaui vásárra vitetni, vagy az Adriai-tengerhez szállítani, alkalmatosnak ítélé. Itt Kegyelmes Uram bölcs ítéletének nem akarok elejbe kapni. Csak azt jegyzete meg, ha vásárra adni akarná gyapját a magyar gazda, adja a bécsi vagy pesti vásárra, ahol szortírozatlan (rohe Wolle) gyapjú árultatik. Frankfurtban nyers vagy válogatatlan gyapjút nem árulnak.

Az akadályokról, melyek a gyapjúnak mitőlünk a külföldre szállítását gazda által mindeddig lehetetlenné tették, azt jegyzete meg, hogy a bécsi zsidók a fabrikánsokat a magyar gyapjú iránt előítéletekkel megtöltötték, amelyeken felül kevés hatott, mint előbb Kellererről[240] említém. A gyapjúval kereskedőket féken tartják, úgyhogy kevés mer egy gazdával, kivált, ha kicsiny a nyírés mennyisége, esztendőnként alkuba ereszkedni, noha vannak, kik az ő nexusukkal nem sokat törődnek.

Még némely észrevételeket közölni kötelességemnek tartom: A mosás tisztaságára sokat tartanak. Ha a zsír nagyon kimosott, a gyapjú nem tartható, s ha esztendő alatt el nem adathatnék, veszendő. Ha igen zsíros a gyapjú, akkor a fontba több esik ugyan, de amelyet az alkuban reá tud a vásárló. A nagyon zsíros gyapjú is veszendő hosszabb időre, kivált, ha a mosás

[235] Brink, Johann Heinrich (1743–1817), kereskedő, vállalkozó.
[236] Herstatt, Friedrich Peter (1775–1851), bankár, a kölni Herstatt Bankház vezetője.
[237] Fuhrmann, Johann Daniel (1760–1835), gyapjúkereskedő, vállalkozó.
[238] Carnap, Peter Wilhelm (1752–1824), kereskedő.
[239] Magyar mocsok.
[240] Kelleter, Edmund Joseph (1741–1821), gyáriparos.

után nem egészen száradott ki a gyapjú. Az egyforma középszerű gyapjúra igen sokat tartanak a finom s goromba zavarék között, annál többet pedig az egyforma finom gyapjúra. Minden gyapjúk közt a saxóniait legtöbbre becsülik.

Kegyelmes Uramnak enyésztig lekötelezettje
Gerics Pá1

MNL OL P 274 3. d. 5. fol. 407–408v.

11.
Brüsszel, 1821. január 1.
Ismertetés a flandriai gyárosok és kereskedők számára történő közvetlen értékesítési lehetőségekről, illetve a gondos állattartás és gyapjúosztályozás szükségességéről

Nagyméltóságú Gróf!
Kegyelmes Uram!

Csak most lehete megtelepednem Brüsszelben. Ittlételemnek, s az újabb esztendőnek zsengéjét íme ezennel Kegyelmes Uramnak áldozom, úgy, mint aki tehetségemet Kegyelmes Uram szolgálatjára tehetem.

Aachent elhagyván, a környéken levő fabrikás helységeket beutaztam, név szerint, Eupent, Hodimontot, Ensivalt, s Verviers-t. Ezen a környéken legtöbb magyarországi gyapjú dolgoztatik fel. Esterházy, Hunyady, herceg Albert nevük legismeretesebbek gyapjokról. A Festetics név ismeretesebb Aachenben a gyapjúkereskedőknél. Egyéberánt ezen fabrikás helységekről azon megjegyzéseket kellene ismételnem, melyeket utolszor Aachenben írt levelemben felhoztam; azzal a megjegyzéssel mindazonáltal, hogy az idevaló gyapjúsok többnyire a bécsieknek, lipcseieknek, s az aachenieknek biztosai, de akik mitőlünk is igen örömest általveszik a gyapjút, mint gazdáktól, de csak „in comission", amint magokat a kereskedésben kifejezni szokták. Ha eddig nem jelentették is magukat a gyapjúkereskedők, remélem nemsokára meg fog az történni, írás, vagy személyes megjelenés által. Reám nézve bizonyos az, hogy rajtam a lehetségig semmi nem múlt.

Kívánnám, hogy a gyapjú ára iránt valami bizonyost írhatnék. Azonban meg kell vallanom, hogy csak a maguk hasznára beszélő kereskedők s fabrikások ellenkező állításukból semmi igazra nem juthattam, s minden törekedésemnek trotzára[241] se tehetek e részben szolgálatot. Azzal kell tehát megelégednem, hogy néhány észrevételeket a gyapjú iránt közöljek.

Kegyelmes Uram! A magyar gyapjat általjában itt igen ócsárolják, a rossz mosás miatt leginkább, s a gyengeség miatt, finomságát dicsérik, azonban becsülni nem akarják az előbb megnevezett rossz minéműség miatt.

[241] Ellenére.

Kegyelmes Uram jószágára tudom helytelenebbek ezek a vádak, mivel a nyájak jóltartására elég szorgos, s alkalmas gond fordíttatik, azonban kötelességemnek tartom mégis azt megjegyezni, hogy a beteges individuumoktól való bundákat szintúgy, mint a döglöttekről valókat tanácsos volna mindenhol különrakatni, s megjegyezni. A vevő történetből ugyanis könnyen éppen az ilyenekről való, s valóban erőtlen gyapjat húzhatná ki próbaképpen a zsákból, s aszerint ítélné meg a többit is, s aszerint fizetne. Másképp is jobb egyenes úton járni, ha vagyonunknak jó hírt, nevet, keletet, magunknak hitelt – creditet – szerezni akarunk. Csak egyszer ismeretes legyen a jó portéka, kapva fogják ragadni, kivált ha tapasztalják, hogy a gazda őszintén, s igazán lát dolgához. Többnyire pedig helyes vagy helytelen-e az említett vád, kitetszik önként, ha az olyas gazdákra gondolunk, kik tehetségük felett nagyszámú birkaseregeket tengődtetnek, ahelyett, hogy mérséklett számmal, s jól tartanának. Annyi bizonyos, hogy mi a helyes bánás, s tartás által, az egészségesek bundájának, a betegek, gyengék, s döglöttekétől való szorgos különválasztása által az ilyenféle vádaknak, s az innét származható károknak, mindenkor kikerülhetünk.

A gyapjú tisztaságára nézve óhajtanám, hogy azon birkaúsztatók, melyeket Kegyelmes Uram még otthonlétemben felállíttatni szándékozott, a közelebbi nyírésre elkészülve, s használhatók lennének. Úgy nem kellene attól tartani, hogy a mosás alkalmatosságával felzavart vízből földes részek üllepedjenek a gyapjúszálak közé, s a leghelyesebben véghezvitt mosásnak becsét is meg ne kisebbítsék.

(Rövid utalás a híres limburgi sajtra, a rendkívül zord időjárásra, végezetül jókívánságait küldi az új esztendőre.)

Kegyelmes uramnak örökre lekötelezettje, legkisebb szolgája
Gerics Pál M[aga] K[ezével]

MNL OL P 274 3. d. 5. fol. 409–410v.

12.
Brüsszel, 1821. július 4.
Beszámoló a georgikoni tanár hollandiai tartózkodásáról, angliai útjának előkészületeiről

Nagyméltóságú Gróf!
Kegyelmes Uram!

Április negyedikén költ levelét július másodikán vettem, – mondhatom – egy leírhatatlan örömmel. De, hogy az ahhoz mellékelt supplement, melyet legalábbis egy fertály esztendővel előbbre várhattam, nem tovább folytatandó, hanem hátra hagyott utamat tárgyazta, csak elküldtem. Hollandia ismeti beutazására rendet [sic] időm eltellett, előbb, hogysem instrukcióm megérkezett volna. Június végére halasztott instrukcióm se érkezett még meg. Mindent szívesen, s készséggel megtennék, valamit tisztem pontosan teljesíteni parancsol. Alig határozhatom el, mit tegyek, midőn egyszerre annyi egymással összeütköző környülállások adják magokat elő! – Sok tanakodás után végre abban állapodtam meg, hogy még vagy egy hétig Brüszszel környékén várakozzak, ha talán ez idő alatt Kegyelmes Uram további rendelése, melyet utolsó levelem, de még inkább Kegyelmes Uram utolsó rendjeinek következésében minden órára remélek, megérkezne, azután pedig – ha hasztalan várakoztam volna – Hollandia felé meginduljak. Ez az út, terheinek ellenére is, kellemes leszen, a haszon miatt, melyet általa remélek. De Angliába teendő utam majd olyan idő szakaszra fog esni, amelyben más idegen onnét kikívánkozik. Légyen az akármint azonban, Kegyelmes Uram utolsó levelére haladék nélkül értekezni kötelességem.

Kegyelmes Uram utolsó rendelésében azt méltóztatott meghagyni, hogy több értelmes férfiaktól, s nevezetesen Van Marumtól tanulván ki, mint lehetne az angliai utat mennél nagyobb haszonnal elintézni. – Erről gondoskodtam ugyan, noha tudósítást adni elmulattam. Van Marum úr tanácsával mindazonáltal élnem nem lehetett, minthogy Haarlemben létemkor,

felesége halála miatt szomorú volt, s ajánlásomat is csak Bennet[242] úr által fogadtatta el. Ez így lévén, ha most tüstént Haarlemben teremhetnék is, alig bátorkodhatnék nála alkalmatlankodni, azért is, hogy Lehrmannt is elég hidegen fogadta, s kevésbé járt néki kezére. – Azonban mások tanácsát kikérni, most is, el nem mulattam, nevezetesen a Niederlandi Archiater Harbauer[243] úrét, kihez Landmarschal Riedesel György úr Ő Excellenciája ajánlott volt. – Ha minden tanácsokat egy sommába veszek, azokat íme következendő pontokban adhatom elő, tudni illik: 1°) Mindenek azt javallották, hogy előbb Franciaországban, nevezetesen az alfort-i oskolánál[244] fordulnék meg, s azután mennék Angliába.

2°) Hogy a nemesebb fajú lovakkal való bánás miatt Hampton Court, Petworth, New Market, New Malton és Cheveleyre, a terhe hordók miatt különösen London vidékére kellene figyelmeznem.

3°) Hogy a mezei gazdaságnál használtatni szokott lófajjal való bánásra nézve mindent feltalálnék a yorki grófságban.

4°) Hogy a birkákkal, s szarvasmarhákkal való bánás módját Anglia déli részén, az az a szorosb értelemben úgy nevezett Angliában jól felvehetném, ahol egyszersmind a rét-, s földmívelésben fellelhetnék mindent, valami csak egy mezei gazdát illethet, kivált a királyi jószágokon, yorki herceg,[245] Lord Egremont,[246] Bedford,[247] etc. birtokain, John Bulmer,[248] M. Lee[249] s több más kisebb, nagyobb árendásoknál; csak hogy evégett

5°) Olyas időszakaszt kellene választanom, melyben a telek a víztől, a levegő a sűrű ködtől szabadabb, tehát nem a késő őszt, annál kevesebbé a telet. – A kézi művekre nézve

6°) London s annak környéke egyetlen egy pont, ahol nem csupán csak a nemzeti művek, hanem a világ egyéb részeiről is legnagyobb mennyiségben találtatnak az emberi szorgalomnak mindenféle gyümölcsei

[242] Bennet, Jan Arnold (1758–1828), orvos, állatorvos.
[243] Harbauer, François-Joseph (1774–1824), orvos, egyetemi tanár.
[244] Utalás a franciaországi Alfort-ban található École Royale Vétérinaire-re.
[245] Frigyes (1763–1827), III. György angol király második fia.
[246] Wyndham, George (1751–1837), Egremont harmadik grófja.
[247] Russell, John (1766–1839), Bedford hatodik hercege. Híres mintagazdasága volt a befordshire-i Woburnben, ahol az évenkénti gyapjúbemutatók nagy feltűnést keltettek A woburni gazdaság elismertségét azonban bátyja, Francis Russell (1765–1802), Bedford ötödik hercege alapozta meg.
[248] Bulmer, John (?–?), azonosíthatatlan.
[249] Lee, M. (?–?), azonosíthatatlan.

7°) Valamint az elkészülés, a nemzet szokásaival, tartományával való előleges isméret elkerülhetetlenül szükséges, az előre elkészítése a Marcheroutenak[250] hasztalan lenne, minthogy annak elintézése leginkább londoni ajánlásimtól, s ott teendő ismeretségeimtől függene.

Ezekből azt vélem, hogy ha még a nyár közepével Angliába mehetnék, legjobb volna télen Párizsban vagy Alfort-ban lennem; vagy ha ez a hollandi út, vagy instrukciómnak még tovább késte miatt nem lehetne a telet Párizsban vagy Alfort-ban töltenem, s úgy tavasz féllel Angliába átutaznom. Én ennek egyikétől sem vagyok idegen; csak Kegyelmes Uram rendelését vehetném már egyszer! Azonban ha Angliában kellene telelnem, jó kedvvel megindulnom lehetetlen leszen; nem azért, mintha a jóakarat vagy készség héjával[251] volnék, hanem mivel előre látom, hogy a téli rövid, s alkalmatlan napokban, kevésre mehetek, egyéb eránt erősen meg vagyok győződve, hogy Kegyelmes Uram úgy fogja ezutáni utamat is kegyesen elintézni, hogy az idő és költségnek uzsorájával mennél több hasznos ismereteket gyűjthessek az uradalom javára.

Azon ifjú, ki Madame Genlis Manuelje[252] fordítását magára vállalta, Sommerhausen Heinrichnak[253] nevezi magát. Beszéde hebegős, s érthetetlen lévén, semmi tisztséget nem visel, hanem írás, s fordítás által érdemel magának valamit, s úgy éldegél. Lakása: Rue aux Choux Nro 77. – További aggódása Kegyelmes Uramnak ezen munka miatt nem leszen szükséges, minthogy az már 1819-ben Amszterdamban francia, angol, s német textussal egyetemben kijött már, de amelyről nekem egy brüsszeli könyvárus se tudott hírt mondani. Lehrmann megszerzette ezt Amszterdamban létekor. A Donner kegyesen asszignált 700 forintokat 1810 frankban és solfban felvettem, amely ízbéli kegyességét Kegyelmes Uramnak alázatosan köszönöm.

Sajnálkodva kelle értenem, hogy némely magyar kifejezéseim, minden igyekezetem ellenére is érthetetlenek voltak, s arra adának alkalmatosságot, hogy az mondatnék felőlem, mintha én új szavakat gondoltam volna ki. Amellett, hogy ebbéli hibámért alázatosan engedelmet kérek, csak azt jegyzem meg, hogy én egy írásomban sem éltem még más szavakkal, mint amelyek klasszikus íróinknál folyamban vannak. Ahol csak egy szó, vagy csak gyaníthatóképpen adhatna is alkalmat az érthetetlenségre, vagy félremagyarázásra, zárjelekkel, deák, német, etc. kifejezésekkel éltem. Példát adhat erre

[250] Útvonal.
[251] Híjával.
[252] Utalás Madame Genlis számos kiadást megért *Manuel de Voyageur, or the Travellers Pocket Companion* c. könyvére, mely 1815-ben Londonban jelent meg először.
[253] Sommerhausen, Heinrich (?–?), azonosíthatatlan.

talán minden relációm, sőt Kegyelmes Uramhoz írt leveleim is, amelyekben mindazonáltal az ilyes zárjelekkel s magyarázatokkal visszatartózkodva éltem, minthogy az, úgy tetszék, egy kevessé [sic] talán illetlen is, felesleges is. Azt az egy esetet nem értem ide, midőn a passust útilevélnek bérmáltam. De itt is a szót „passus" zár közé szorítottam. – Annyi bizonyos, hogy a tiszta magyar kifejezésnek barátja, úgy az idétlen neologizmusnak – mint minden miszticizmusnak esküdt ellensége vagyok: s ha eddig azon voltam, hogy értelmesek legyenek szavaim – amit mindezen megkívánhat tőlem méltán, annál inkább pedig jó Uraságom –, megkettőztetett igyekezettel azon leszek ezután, hogy magyar kifejezéseim mennél értelmesebbek legyenek.

Hogy két hónapi relációmat egybeforrasztottam, okaimat előadám. Ezek ugyan ki nem mentenek igaz, mert az elejbém szabott törvénynek nem tettem eleget. Ezután ilyenféle feddést nem fogok megérdemelni, csak most nyerjek engedelmet. – Azt az egyet remélem, tunyaságról [sic] senki sem fog vádolni. – Vajha a szóban levő idő alatt olyas környülállások közt lehettem volna, hogy bebizonyíthatnám, minő kevéssé felejtkezém meg kötelességeimről! – Senkinek nem lehetne nagyobb vigasztalása, s belső megelégedése (vajki szép jutalom ez!); mintha én szüntelen, sok, szép ismeretekkel gyarapodhatnék, s azokról értekezheznék! – Ennyit Kegyelmes Uram utolján vett levelére. Instrukcióm tartalékját[254] a lehetségig teljesíteni kötelességem.

Lehrmann július elsőjén érkezett meg ide. Vele együtt az új passusunkat a Cs[ászári]. követnél megvizíroztattuk.[255] Az előbbenieket ím ezennel, amint parancsolni méltóztatott, megküldjük.

Niederlandban ezután minden marhás gazda esztendőnként bizonyos somma pénzt fog fizetni marhájáról. Ezen módon egy kapitalis gyűjtetik, amelyből járvány nyavalya – epizooti[256] – idején, a veszendő marhák vagy dögletes betegségek által marhájokban kárt vallott gazdák indemnizáltatnak.[257] Ha valahol, az én honomban igazán szükség volna ilyenről gondoskodni. A gazdának ahhoz nem volna oka marhája nyavalyáját, tán más ezerek helyrehozhatatlan kárával, eltitkolni, ha veszendő marháját bejelentvén, kárát megtéríttetni remélhetné.

Csak úgy zárhatom bé levelemet, ha erős eltökélésemet, melyet utam kezdetén tettem, most ismét megújítom. – Vajha oly szerencsés legyek, hogy

[254] Tartalmát.
[255] Láttamoztattuk.
[256] Epidémia.
[257] Kármentesíttetnek.

utam által uraságomnak, hazámnak használhattam! – Méltóztasson tovább is kegyes oltalmában megtartani, amelyért bizodalommal esdekelvén, mély tisztelettel vagyok s maradok

Kegyelmes Uramnak
Brüsszelben július 4-én 1821.

lekötelezettje
legkisebb szolgája Gerics Pál m[aga]
k[ezével]

MNL OL P 274 3. d. 5. fol. 421–422v.

13.
London, 1821. augusztus 9.
Beszámoló különleges angol patkók beszerzéséről és Richard Brighttal történt megismerkedéséről

Nagyméltóságú Gróf!
Kegyelmes Uram!

Noha csak tegnapelőtt eresztém útnak júliusban tett utam eránt írt jelentésemet, lehetetlen volt mindazonáltal tennem, hogy ezen jó alkalmat ne használjam, s néhány rendek által Kegyelmes Uramat ne üdvözöljem.

Különös újsággal kedveskedni ezúttal nincsen szerencsém, minthogy amit, Anglia nyugati részében emlékezetest találtam, azt rész szerént Bath-ban, rész szerént Londonban költ leveleimben sommásan leírtam. Azonban, az ide mellékelt könyvecskét, melynek címje ez: „Interesting particulars, relative to that great national undertaking, the Breakwater, now constructing in Plymouth found & C" s amelyről júliusi relációmban említést tettem. Remélem kedvesen fogja venni Kegyelmes Uram, valamint azon patkó exemplárt is, melyet Bracy Clark,[258] s társai közönségessé tenni igyekeznek. Ezen patkót B[racy]. Clark „*Steel tablet expounding shoe*"-nak nevezte, hogy megkülönböztesse attól, melyet 1809-ben talált, s expounding *shoe* nevezet alatt ismeretessé tett, de amely a várakozásnak nem felelt meg. Az úgynevezett „*Steel tablet*" által nagy javítást tett találmányán a tudós B[racy]. Clark, de éppen ez által drágábbá is tette, úgyhogy azok, kik a patkó alkalmatos voltán kifogást tenni nem tudtak, annak árát drágállották. Hogy tehát a drágaság a jó ügynek ne ártson, B[racy]. Clark a birminghami vashámorban készíttet ilyes patkókat, amelyek illendőbb áron fognak kelni: az ide mellékelt patkót Bristolban szerzettem, Hart[259] műhelyéből. – A többi két patkó New Marketból való, a versenyt futó lovak lábára. Neve racing plate.

[258] Clark, Bracy (1771–1860), kvéker állatorvos, szakíró.
[259] Hart (?–?), azonosíthatatlan.

Doctor Richard Bright[260] úrral megismérkedtem végre.

Míg Londonban leend, mindenben segédül lenni ígérkezett. Különösen tiszteli Kegyelmes Uramat. Remélem, a cséplő machina modelák, s az azokkal levő egyéb holmi már megérkezettek, valamint az azóta útnak eresztett leveleim is. Mindenesetre alázatosan kérem Kegyelmes Uramat, hogy az elsőbbekre nézve kivált tudósíttatni ne terheltessen. Egyéberánt is további instrukciómat, melyet áprilisban költ levelében megígérni méltóztatott, remélem, ha az eddig meg nem történt, rövid idő alatt útnak eresztetni méltóztatik. Midőn ez eránt alázatos esedezésemet megismétlem, további ke[gye]ségébe ajánlván maradok, mély tisztelettel,

Kegyelmes uram
Londonban Augusztus 9-én 1811-ben

lekötelezettje legkisebb szolgája
Gerics Pál m[aga] k[ezével]

MNL OL P 274 3. d. 5. fol. 424–424v.

[260] Bright, Richard (1789–1858), orvos, író, utazó.

14.
London, 1821. augusztus 31.
Gerics benyomásai a genti gazdasági társaságról és Kewban, a botanikuskertben tett látogatásáról

London, augusztus 31. 1821.
Nagyméltóságú Gróf!
Kegyelmes Uram!

E folyó hónap tizedikén hagytam el Lehrmann-nal együtt Brüsszelt; tizenhatodikban a tengerszoroson által kelvén a Hesperiák[261] kertjébe megérkeztem, s íme most Londonból van szerencsém tudósítást adni. – Brüsszelből Gentnek; onnét Lille-nek, s Calais-nak vettük utunkat. Gentben a többi között megismérkedhedtem Chemia Professor Hauff Károly[262] úrral, aki az univerzitás épületeibe elvezetett, s Delbecque[263] secretáriussal megismérkedtetett. Vélém, hogy a genti gazdaságbeli társaság, mely annáljairól annyira elhíresedett, gazdag szerszámos kamarával fog bírni; azonban, egy eke s lenvágó modelájoknál, egyebek nincsen; Delbecque ezt is haszonvehetetlennek mondá. Az univerzitás gyűjteményei között emlékezetes a Museum Physicochemicum, kivált az optikához tartozó instrumentumokra nézve. Ezek közt emlékezetes egy nagy cső, melyben az úgy nevezett tubus Gregorianus,[264] Newton[265] és Huygens[266] csője egyesülve van. Ezen kívül egy kaleidoszkóp, amely legalábbis kétszáz esztendős lehet. Ebben az objektum szegletre öszvemenő tükrök köré van fixálva, amidőn az újabb időkben feltaláltban az objektum mozogható [sic]. Ez az, amiről több újságok említést tettek néhány esztendőkkel előbb annak megmutatására,

[261] Helyesen: Heszperidák, vagyis Zeusz lányai, akik nyugaton, az óceán mellékén élnek, s őrzik az istenek kertjét, melyben aranyalmák teremnek.
[262] Hauff, Johann Karl (1766–1846), vegyész, egyetemi tanár.
[263] Delbecque, Vinzenz Joseph (1772–1843), teológus, tanácsos, Gent városának szellemi életében jelentős szerepet játszott.
[264] Gregory, James (1638–1675), skót matematikus, csillagász.
[265] Newton, Sir Isaac (1642–1727), matematikus, természettudós.
[266] Huygens, Christian (1629–1695), fizikus, matematikus.

hogy a kaleidoszkóp nem új találmány. Egyéb gyűjteményei az univerzitásnak csak kezdetben vannak. A Museum Naturalium csak kezdetben van, többnyire minden preparátumok az idén készültek. Legbecsesebbek a szeletek, mellyek az *Anatomia Comparativa* kedvéért szereztetnek öszve. A helye mindenik gyűjteménynek olyan, hogy a portól, s fal nedvességtől csak elromolhatnak. Azonban a város költségén készül az univerzitásnak most egy épületje, amelyre már egy milliom forintok vannak szánva. Ebben három igen nagy szála[267] már nagyobb részént el van készülve az említett gyűjtemények tartására s elrendelésére, használására. Ennél a tudománybeli intézetnél az vetetett törvényül, hogy az épületekre a városnak kell gondjának lenni; a többire pedig mind a kormányozó széknek. – A Schelde mellett sok és nagy kiterjedésű vászon fejérítések vannak, de amelyekben Hauff úr bizonyítása szerént semmi különös mesterségjök sincsen. A vásznat lúggal pázgollyák,[268] s a Schelde vízével öntözik a megfejéredésig. – Az univerzitás füves kertje mint egy 7000 speciest számlál, Mussje[269] főkertész szava szerént. Az *Agave americana*[270] éppen virágzásban volt, valamint a *Cactus speciosissimus*[271] is, amelyet a brüsszeliek újságjaikban is hírleltek. – Flandria mezein, átmentünkkor a gabonát már nagyobb részén learatva találtuk, de a szorgalomnak jó művelésnek nyomait azért lehetetlen volt mindenhol meg nem ismérni. A telek [sic] mindenhol eleven sövénnyel kerétik bé, amely ékességül szolgál ugyan, de még annál nagyobb haszonul, minthogy az bizonyos idő elfolyta után tüzelő materiálét ád, s addig is a mívelt homokot a szél ellen oltalmazza. Szebbnél szebb len földeket láttam, de azon rekeszeket, mellyel a lent – Schwerzként[272] – oltalmaznák, a megdűlés ellen, sehol sem. Talán csak most nem volt, s az általam beutazott környéken, erre szükség.

A tengerszoroson déli 12 órától fogva estvéli nyolcig voltunk. A tengeri betegségen mindenönk minden további következés nélkül által esett.

Dovertől fogva egész Londonig míveltebbnél míveltebb tájékot látánk, noha hellyel közzel elég kopár teleket is vehetnénk észre. Ez a környék úgy elfoglala engem, hogy első pillanatban alig csodálhatám sok innét megfordultak anglomániáját. Londonban báró Moser[273] utasítása után Hauptman Bauer[274]

[267] Terem.
[268] Pácolják, áztatják.
[269] Helyesen: Mussche, Jean-Henri (1765–1834), a Genti Egyetem főkertésze.
[270] Közönséges agávé.
[271] Kaktuszféle.
[272] Schwerz, Johann Nepomuk von (1759–1844), mezőgazdász, szakíró.
[273] Moser, Karl Ferdinand (1788–1847), báró, diplomata.
[274] Bauer (?–?), kapitány, osztrák császári diplomata, azonosíthatatlan.

Kais[erliche]. Oster[reichischer]. Gesandschafts-Cavalierral megismérkedtünk, aki Weatherley[275] úrhoz egy ajánlást adott. Ez amit előmentségünkre[276] tehet, ígérete szerént el nem fogja mulatni. Eddig vele egyetemben Esterházy őhercegsége istállóját, egy porcolán [sic] immobiliás boltot, s egy kocsimagazint, meg egy mészárszéket látánk. Campe,[277] Hunneman[278] és Poland[279] házával megismérkedénk, valamint van Mons, ajánlása után a Horticultural Society secretáriusával, Sabine[280] úrral is, akinek eszközlése és közbenjárása által Lord Bedford, Egremont, Guildford[281] s többekhez ajánlást még ebben a két napban remélek. Kew-ben[282] megfordultunk már egyszer, de a nagy kincsek közt 3-4 óráig való lételünk se volt elég, hogy Európának a külföldi nyövevényekben való gazdagságát egészen átnézhettük volna. Vezérünk Bauer[283] úr volt, egy feldsbergi születésű német. Ennek [Aitonnak][284] s a kertnek kedvéért még egyszer meg kell fordulnunk Kew-ben. – Lehrmann szeptember tizedikéig szándékozik itt maradni. Addig együtt London környékét bejárni igyekszünk. Akkor én vele együtt Brighthelm Stone-ig lemegyek, s azután Petworth-nek Lord Egremonthoz, Heytesburynak Mr. Everetthez[285] veszem utamat, onnét azt továbbfolytatni szándékozom úgy, hogy Holy Headnél Dublinba általkeljek, s ha innét Irlandot bejártam, Port Patrick, Glasgow és Edinburgh felé indulok, s Yorkon által Londonba vissza. Teljes erőmmel azon leszek, hogy jó uraságomnak, s kedvelt hazámnak javára mennél többet tehessek. – Weatherley úr kívánja általam Kegyelmes Uramat üdvözöletni. – Én pedig további kegyességéért alázatosan esedezvén, mély tisztelettel vagyok s maradok

Kegyelmes Uramnak

lekötelezettje, legkisebb szolgája
Gerics Pál

MNL OL P 274 3. d. 5. fol. 425–426v.

[275] Weatherley, Henry Oswald (1770–1843), kereskedő, vállalkozó. Gróf Széchenyi István révén már korábban is kapcsolatban állt gróf Festetics Lászlóval. Ld. a Weatherley által Trieszten át Keszthelyre továbbított, s az általa összeállított lóápolással és patkolással kapcsolatos eszközök 1820. augusztus 4-én Londonban kelt listáját. MNL OL Festetics Lt Növénytermesztés, vetésforgó, műtrágyázás, talajvizsgálati jegyzőkönyvek, 1799–1940, P 275 139. d. VII. 113. fol. 23.

[276] Előmenetel.

[277] Nem azonosítható, hogy a kiterjedt Campe család melyik tagjáról van szó.

[278] Hunneman, John (1760–1839), botanikus.

[279] Poland (?–?), azonosíthatatlan.

[280] Sabine, Joseph (1770–1837), természettudós.

[281] Helyesen: Guilford. North, Frederick (1766–1827), Guilford ötödik grófja.

[282] Utalás a Királyi Botanikus Kertre.

[283] Bauer, Franz Andreas (1758–1840), kertész, származási helye Feldsberg (ma: Valtice, Cseh Köztársaság).

[284] Aiton, William Townsend (1766–1849), kertész, botanikus, a Royal Botanic Gardens igazgatója.

[285] Everett, Joseph (1793–1865), gyáriparos, a Society of Antiquaries tagja.

15.
London, 1821. szeptember 25.
Beszámoló az angol parkokról, a királyi ménesről és Lord Egremont mintagazdaságáról

London, szeptember 25. 1821.

Nagyméltóságú Gróf!
Kegyelmes Uram!

Valamint Londonba megérkeztemről értekezni el nem mulattam, úgy tovább itt tartózkodásom eránt is alázatos jelentésemet megküldeni elmúlhatatlan kötelességemnek tartom.

Még Lehrmann – szeptember 14-én – Londont el nem hagyta, véle együtt jártam meg a városban s környékén levő párkokat, füvész, s kereskedő kerteket: azután pedig egyedül jártam utam célja után; és azt vallhatom, hogy tapasztalásbeli gyarapodásommal megelégszem.

Az angol parkok a természetes együgyűség[286] által ajánlják magokat. Bennek legnagyobb gond van a pázsitra, kivált a' szembe tűnőbb helyeken. A *the pleasure ground* Hampton Courtban, Windsorban, Cumberland Lodge,[287] és Royal Cottage nevű párkokban a pázsit, mind rakott gyöpből áll, s minden kilenced nap megkaszáltatik. Az öntözésre nincsen szükség, a gyakorta való eső, s csaknem szüntelen való köd miatt. A pázsit szépsége annyira érdeklett, hogy lehetetlen volt a fűnemek neve után kérdezősködnöm. Azon a helyen ahol a gyöpöt felvágják *Cynosorus cristatus*,[288] s több por és *Festuca*[289] szemeket találtam. Megjegyzést érdemel az, hogy a szénának se a réten, se a szénapiacon azt a kellemetes szagát nem érezhetni, amelyet minálunk tapasztalhatunk. Az-é az oka, hogy többnyire tökéletes megérése

[286] Egyszerűség.
[287] Az épület, mely a Windsori Parkban található, II. György király (1727–1760) második fiáról, Vilmos Ágostról (1721–1765), Cumberland hercegéről kapta nevét. A herceg 1746-tól volt az épület tulajdonosa.
[288] Fésűfű vagy taréjos cincor.
[289] Csenkeszfélék.

előtt vágják le a füvet, vagy az, hogy a gyakran borult ég s nedvesb levegő miatt az aroma kelletiképpen nem fejlődhetik ki, mint minálunk. Ha arra gondolok, hogy minálunk se várják a füvek tökéletes megérését, kivált a sarjúzásnál; meg arra, hogy itt is ugyanazon fűnemek vannak nagyobb mennyiségben, melyek minálunk, mindent az utolsóbbra hárítani hajlandó vagyok, annyival inkább, minthogy Hollandiában is hasonló tapasztalást tettem. – Lord Egremont parkja Petworth-ben úgy látszék, még a ház előtt is, csak úgy vetett pázsít, mégis olyan szép csaknem, mint a feljebb említetteknél a rakott.

A szénájára nézve mégis semmi különbséget sem találtam. – A fák többnyire kevés számmal vannak, vagy egyenként szanaszét, s csak a széleken, úgy mint a S[aint]. James parkban, vagy kisebb csoportokban, úgy mint a Hyde Parkban. Többet együtt, úgy hogy erdőnek lehetne mondani, még eddig csak Richmondban, Kew-ban, s a windsori nagy parkban láttam. Az egyenes rendbe rakott fákat, kivált megnyirbálva, gyűlölik az anglusok. A windsori kis párk avenue is ki fog vágatni, Aiton szavaként. Innét azt vélhetné valaki, hogy itt allée sincs. Én már csak három helyen emlékezem alléera London vidékén, ti. a S[aint]. James Mall, mintegy 1 000 lépés hosszaságon, a Hampton Court-i avenue, és a windsori Long Walkra. Az elsőnek semmi különössége sincs. A két utolsóban a szélesen kiterjedés legemlékezetesebb. Az allée szélessége mintegy 200 lépésnyi, s igen szép pázsitja van, amelynek közepén olyan szélességű göbécsezett[290] út van, hogy egy kocsi a másikát kísérheti. De minő jussal tarthatják a Long Walkot első allée-nak egész Európában? Azt meg nem mondhatnám.

A füvészkertek közt a kew-i leggazdagabb a külföldi növényekre nézve, minthogy ide gyűjtetik először a világ minden részéről öszve. – Kár, hogy a parlament már nem sokat ügyel reá! – Nagyobb sommát nem aplaidálnak[291] a kertre, mint már reá van szánva. Azért az üvegházak s emberek száma nem szaporodhat. Ha p[éldának]. o[káért]. 200 új plánta megérkezik, az ugyanannyit ismét kiszorít az üvegházakból, s veszendővé lesz. Sehol se láttam még azt a jó intézetet a füvek – *gramina*[292] – eránt, mint amelyet itt volt látni alkalmam. A füvek t[udni]. i[llik]. nemek szerént ágyakra úgy vannak felosztva, hogy az ágyak választékja nem ásatik meg, s a föld csak a plánta körül porkáltatik[293] fel, így az általgyökerezés könnyen megakadályoztathatik, egyébként is a tisztaságra itt megkettőztetett igyekezettel ügyelnek. A többi

[290] Kaviccsal, zúzalék kővel felszórt.
[291] Fordítanak.
[292] Szénafélék.
[293] Fellazítás, porhanyítás.

eránt hónapi relációmban bővebben értekezni el nem mulatom. A melegházakról mindazonáltal megjegyzem itt is azt, hogy azok többnyire gőzzel fűtnek [sic], úgy, hogy a gőz nem csak a vascsőn által melegít, s így egy izgató – irritamentum – gyanánt szolgál, hanem apró csapokon kény szerént a levegőbe ki is jöhet, s a plántának táplálást is adhat. A szőlőmívelés meleg házakban igen nagy, kivált Grange-nél[294] Dalstonban. Egyes nagy tükéket [sic] Hampton Courtban láthattam és Cumberland Lodge-ben. A Hampton Court-i tőke 1769. esztendőben ültettetett egy esztendőben 2 272 fejet termett, az idén is igen sok van rajta. Az üvegház, amelyet egészen be van [sic], 72 láb hosszaságú, és 20 láb szélességű. Gyökere a házon kívül szinte a Thamesig elterjed, amely ha igaz, a gyökere legalábbis 100 lépésnyire terjed. A Cumberland Lodge-ben levő tőke kisebb valamivel, minthogy csak egy 70 lábnyi hosszú és 16 lábnyi széles melegházat fed bé. De még ez nagyobb ereje beli, minthogy még csak 18 esztendős. Ezen most mintegy másfél ezer fej volt, noha már sokat leszedtek róla. Petworth-ben a szőlőveszők most a házon kívül vannak, s csak későbben hajtják be a melegházba.

Ménest mindeddig még csak kettőt láthattam. Hampton Courton a királyét,[295] és Petworth-ben Lord Egremontét. Hampton Courtban csak három monyás[296] van most, egy fejér arabs, igen derék, mintegy 20 esztendős, neve Malcolme, egy három esztendős bluthengst renn race,[297] igen szép, s jó erejebeli, csakhogy a talpának van most az egyik első lábán baja. Neve Waterloo. A harmadik egy ügyefogyott bluthengst, ugyanannyi idős mint az előbbeni, de nevet csak úgy kap, ha jól tud futni. A kancák 23-an vannak, s többnyire más monyassával eresztetnek öszve. Híres monyasok tartatnak némely a privatusok[298] által, vagy egész egyesületek által, s 10-20-25 guineáért[299] hágáskor használtathatnak. Itt Rubens, Soarcer és Blooke monyasok csikai legszebbek voltak. A legelő igen nagy a ménesnél, s nagy költséggel 32 kerítéssel ugyanannyi részre fel van osztva, 12 kerítések, a csikók számára mintegy öt ölnyi nagyságnak, a többiek mind nagyobbak. Egy kerítésben csak 2-3 darab van, négyen felül soha sincs. Minden kerítésben egy fészer van 10-15 lépésnyire körüldeszkázva, alatt szalmával beterítve, s vizes, abrakos vályúkkal, színes sráglyával provideálva.[300] A víz

[294] Grange, James (?–?) kertész, vállalkozó Dalstonban.
[295] IV. György (1820–1827) brit és hannoveri király.
[296] Mén.
[297] Telivér versenymén.
[298] Magánosok.
[299] 1 guinea – 21 shilling, vagyis 1 font 1 shilling.
[300] Saroglyával, itt: elválasztó ráccsal ellátva.

csők segítségével van a vályúkhoz vezetve. Az ajtóknál cilinderek vannak függős eránya úgy helyeztetve, hogyha a ló hozzájok ér, körülfordul, s magában kárt nem tesz. – Csak akkor eresztetnek öszve a lovak egymással, ha mind a két nemű a harmadik esztendőt meghaladta, úgy mindazonáltal, hogy az atyafiságot szorgalmatosan elkerülik. Mindég a legelőn vannak, esztendőt által, ha a rossz idő a fészerbe szorítja őket, a szénán kívül, amely valamely kevés mennyiségben mindég van a sráglában, lucernát, v[agy] sárgarépát rágva s korpával meghintve kapnak, zabot csak egy marokkal közbe közbe. – A petworth-i ménesnél számosabban vannak a monyások, minthogy Lord Egremont semmi idegen monyást nem használ soha ménesénél. Én négy igen derék úgy nevezett bluthengstet[301] láttam: Octavius, egy fején szürke, mely a vörsönt futásba[302] már többször premiumot kapott. Frolik,[303] Wellbone[304] és Johanna, amely legtöbbre becsültetik. A párosításban itt is elkerültetik az atyafiság. Az elörökölő csonthibájú (mit erblicken knochen fehlern behaftet)[305] lovak a párosítástól kizáratnak, amellyel mások kevesebbé törődnek. – A legelőn kívül kapnak minden nap korpát egy iccére valót, s egy marok zabot, vagy rozsot. A legelő itt is osztályokra van szabva, de a kerítések se nem oly nagyok, se nem oly szépek mint Hampton Courtban.

A hypiátriában[306] igen sok újra találtam, minthogy a klíma mineműsége, s még inkább a lónak kevés kímélése sok betegségre ád okot. Legszámosabb a sántaságnak sokféle neme, melyet most Sewell[307] a lábszár érző inának által vágása által gyógyít. Ez a felfedezés neki sok ellenséget, de egyszersmind nagy nevet s becsületet szerzett. Ez az operáció azonban mások által csak palliativumnak[308] tartatik, s csak ott használható, ahol még organikus hiba nem fejtődött ki. – White[309] a tetanust – Wilkinson[310] módja szerént úgy gyógyítja, hogy érvágás után, ha erre szükség van, a hátgerinc hosszat, valamint a görcsös tagot is terpenténnel békeni, s frissen lenyúzott birka bőrrel befödi, ópiumot, kámfort uncia[311] számra ád (electuariumban)[312]

[301] Telivér mén.
[302] Versenyfutásban.
[303] Helyesen: Frolic.
[304] Helyesen: Wahlebone. Szobra ma is megtalálható a petworth-i kastély kiállításában: No. 89a.
[305] Látható csonthibával terhelt.
[306] Lovak gyógyítása.
[307] Sewell, William (1781–1853), londoni állatorvos.
[308] Tünetet enyhítő, megszüntető, de a betegséget meg nem gyógyító szer.
[309] White, James (1780? –1840?), londoni állatorvos.
[310] Wilkinson, William (?–?) Newcastle upon Tyne-i állatorvos.
[311] 1 uncia = 28,35 gr.
[312] Nyelet, méz vagy kovász összeállására emlékeztető gyógyszer belső használatra.

s (distérban).[313] Itt azonban az a kérdés forog mindég fenn, ha a ló ér-e annyit, mint amennyibe a kúra kerül. A takonynak – Rotz – semmi antidotuma[314] nem lévén a Manke[315] gennyességet próbálták beótani, olyan formán E[dward]. Jenner[316] a tehénhimlővel bánt. De a tapasztalásoknak szaporodni kell még, hogy egy pro servativumra indukciót[317] lehessen csinálni. A nagy hajtás a publikus kocsiknál a tüdőbéli, gyomor, s bélbeli gyakori betegségekre ád alkalmat, olyanokra, amelyek nálunk névnél fogva is alig ismeretesek, úgy a tüdőnek azon betegsége, amelyet broken wind névvel neveznek, ilyen állapotban a tüdő vagy megszakad, vagy a funkciója úgy elváltozik, hogy sokszor egészen a tüdő masszája a levegő által tetsző hólyagokra kifeszül, s minden ugró ereje elveszvén öszve annál kevesebbé eshetik, mennél inkább a megszorult levegő cellulákban[318] a test melege által kifeszül. Ezt az állapotot az asztmával – Dampf – könnyen fel lehetne cserélni, ha a betegség kezdetére vissza nem menne az ember, s úgy arra, amit lát, ítéletet tenne. En ezt az állapotot tán legalkalmatosabban *emphysema salmonalis*nak[319] nevezhetném. A gyomor s bél gyengeségét pedig, mely a sok hajtás s egyszersmind koplalás, kifáradás, azután rendetlen, s felettébb való abrakolás által csak – dispepsia chronicának.[320] A catarrhusnak[321] egy veszedelmes neme, melyet itt distemper[322] névvel neveznek, nemcsak az úgy nevezett stage coach[323] lovaknál, hanem a méneseknél is gyakorta sok károkat tesz. A klíma változó temperatúrája ád okot erre, s különösen a nedves hideg rossz kimenetre ha a revellensek,[324] s a vérzés nem használ, többnyire kárba vész a ló.

Majort, vagy úgy nevezett farmot még csak egyet látogathattam meg, Sussexen tudni illik, Petworth-ban, Lord Egermontnál. Ez a legjobb gazdaságnak tartatik a környéken, amelyen a földmívelés nemigen nagyon haladott elő, akár a föld terméketlenségére, akár az ügyetlenség miatt (amint magok mondják, want of agricultural skill), ami valóban csudálhatni olyan nagy város közellétén, oly sok jó utak mellett. A legszebb párkok az idomatlan

[313] Kenet.
[314] Ellenszer.
[315] Manke (?–?), azonosíthatatlan.
[316] Jenner, Edward (1749–1823), orvos, a himlőoltás angliai kikísérletezője.
[317] Ellenszer, ellenhatás.
[318] Sejtek.
[319] Felfuvódás.
[320] Hasmenéssel járó krónikus emésztési zavar.
[321] Hurut.
[322] Takonykór.
[323] Delizsánsz, postakocsi.
[324] Meghajtó szerek.

pusztával váltva vannak Londontól két három mért földön túl szinte az Oakhamba félre vezető útig. Helyesen mondja azért báró Kevenberg,[325] hogy az a szörnyű sok pénz, mely subscriptió[326] által köznyomorúság könnyebbítésére, vagy enyhítésére esztendőnként öszveadatik, az ilyes helyek urbariálására[327] fordíttatnék, s egyszeri adással nem rövid ideig tartó, hanem állandó jó eszközöltetnék. – Most a baromtenyésztés van inkább divatban az egész Surrey és Sussex grófságokban, noha egyes helyeken mindazonáltal jó gazdaságokra találhatni. Azt mondják, hogy egy acre rentje[328] itt alig megy két shillingen felül, holott az Norfolkban, Bedfordban, Northumberlandban ötvent is meghalad. A barmok [között] első itt is a ló, tulajdon tűzhely után, a kívánságok sorában. E tekéntetben is a már felhozott petworth-i lótenyésztés első. A szarvas marhának egy különös schlagja, Sussex race,[329] míveltetik leginkább, úgyhogy azok inkább hízlalásra, mint más célokra tartatnak. A tehenek igen kevés, de jó tejet adnak. Az ökrök mezei munkákra is használtatnak, de nem addig, míg egészen elvénülnek, s a hízlalásra alkalmatlanabbak lehetnek. A juhfaj, Southdown race-nak neveztetik, a sussexi főbb hegyekről, s télen nyáron kinn vannak a szabadon. Formájok olyan, mind [sic] az úgy nevezett heide schnulok.[330] Hízlalásra tartatnak főképp. Lord Egremontnak juhai az ezer számot nem haladják meg. – Csak elámultak hát Kegyelmes Uram 50 000-én. – A földet úgy míveli Lord Egremont árendása, hogy trágyában turnipsot[331] vet. Azután lóhert zabbal termeszt, azt első esztendőben szénára, másodikban részént szénázásra, részént legelőre használja, azután búzát vet. – Reménységem van, hogy októberben a legjobb mezei gazdaságokat megláthatom mind Angliában, mind Skóciában.

A Simpathelnak nevezett *asclepias syriaca*[332] fajról azt hallám, hogy vele csak próbák tetettek, a pamut szöveseknél, úgyhogy egyrészt a pamut *(gossipium)*[333] helyett, ebből a sympathelből (asclepien) vettek volna, azon célból, hogy a materiának nagyobb fényt szerezzenek, anélkül hogy selymet vegyítsenek a pamut közé, nevezetesen az úgy nevezett satinet,[334] velveret,[335]

[325] Kevenberg (?–?), báró, Rajna menti nemesi család, azonosíthatatlan.
[326] Hozzájárulás, előjegyzés.
[327] Földbérletté alakítás.
[328] Acre – 0,4 ha, rent – bérleti díj.
[329] Fajta.
[330] Német juhfajta.
[331] Tarlórépa, *Brassica rapa,* L.
[332] Selyemkóró, krépia.
[333] Gyapot, *Gossypium arboreum,* L.
[334] Szatén, hernyóselyem és pamut keveréke.
[335] Bársony egy fajtája, puha tapintású finom szövet.

velvantin[336] szöveteknél tettek próbát, de azzal olyan formán jártak, mint a franciák, kik a *dictonia grandit*[337] termesztését hajófa végett projektálták. Fája ennek elég kemény, s a víz erejével soká truccol,[338] de meleget kíván, s állandót.

Meglátogattam Lancaster[339] iskoláját is egyszer, hogy helyes megfogásom,[340] legyen ezen kölcsönös tanulás s tanítás módról, melyre igen keveset adtam eddig azért, mivel a somogyi falusi oskolában, Lancaster nélkül is megvolt nálunk a „mutua instructió",[341] de amely az oskolamester tunyaságából vagy kórbeli aggságából eredeti, s csak rossz lehetett, midőn az egész oskola egy céda, de a tanítótól szeretett gyermek gondjára bízatott. De más vélekedésre jövék, hogy a csuda rendet, s előmenetelt látám, melyet Lancaster mély belátása, s jó szíve szerze. Az individuális kimívelés a nevelésben s tanításban tagadhatatlanul becsesb, de ha valamely surrogatum[342] jó, hasznos, úgy valóban az Lancaster metódusa a szegénység mívelésére, s méltán használtatik az Európának minden országában, csak minálunk nem. Pedig ha Pestalótzi[343] bemenetelt lelhetett, miért nem inkább ez is? – Lehetetlen volt ekkor hazánk Bedfordjára nem gondolkodnom!

Utolsó levelemben azt írám, hogy Oxfordon, Holyheadon által Irlandba veszem utamat, s onnét Port Patricknál Skóciába átkelvén Edingburgh-on, Yorkon, s Cambridge által Londonba ismét visszajövök, azonban másoknak helyesb tanácsára hajolván az utat megfordítva teendem, úgyhogy először Woburnba Lord Bedfordhoz, onnét Cambridge-be, és úgy tovább megyek. – Utam célját, s Kegyelmes Uram akaratját szemem előtt viselem, hogy további kegyességéhez méltó lehessek, amelyért alázatosan esedezvén, mély tisztelettel vagyok s maradok

Kegyelmes uramnak

lekötelezettje legkissebb szolgája
Gerics

MNL OL P 274 3. d. 5. fol. 427–429v.

[336] Velvantin v. velveteen, pamutbársony.
[337] Egzotikus fafajta.
[338] Dacol.
[339] Lancaster, Joseph (1778–1838), pedagógus, a róla elnevezett rendszer kidolgozója.
[340] Felfogásom.
[341] Kölcsönös tanítás.
[342] Helyettes vagy pótszer.
[343] Pestalozzi, Johann Heinrich (1746–1827), pedagógus, oktatási, nevelési program kidolgozója.

16.
1821. július–szeptember.
Keltezés nélküli levél, mely Gerics Londonba indulásának előzményeivel kapcsolatos részletekről tudósít

Nagyméltóságú Gróf!
Kegyelmes Uram!

Véget értem már a hollandi útban is, szerencsésen. Kegyelmes Uram kegyes parancsit szemem előtt tartám. Mennyire mentem? Az ide mellékelt relációm, tanúm fog lenni. Megküldöm ezúttal azon modellákat, melyeket Kegyelmes Uram Doelból kívánni méltóztatott. Hozzáadék egy más hollandi eszközt is, kicsinyben; s rövid idő alatt talán küldhetnék ugyan azon tájékot illetőket ismét. Most az angliai út van előttünk mindenönknek. Az alkalmas időt vesztegelni itt nem akarjuk tovább. Reméljük, hogy Kegyelmes Uramnak erántunk való kegyes rendeléseit Londonban veendjük. Gróf Mier[344] őexcellenciáját, és C. J. Donnert megkértük, hogy ha valami hozzánk szóló innét eltávoztunk után kezekhez jövendene, azt őexcellenciája a londoni udvarnál levő császári királyi követünkhez küldeni méltóztatnék, C. J. Donner pedig azon házhoz, melyhez minket ajánlott volt Londonba.

Éppen indulni akarnánk, midőn tegnap Klotz és Welker házától Kegyelmes Uram assignatiója ide megérkezett. Azt mind a ketten felezve Londonra és Párizsra felvettük. Méltóztassék Kegyelmes Uram ez ízbéli kegyességéért alázatos köszönetünket kegyesen elfogadni, s arról meggyőződve lenni, hogy az ilyes nagy áldozatját Kegyelmes Uram szándoka szerént az uradalom s haza javára használni igyekezzünk. Mély tisztelettel maradok egyéb eránt is

Kegyelmes Uramnak lekötelezettje legkisebb szolgája
Gerics Pál

MNL OL P 274 3. d. 5. fol. 430–430v.

[344] Mier, Felix von (1788–1858), gróf, brüsszeli osztrák követ.

17.
Liverpool, 1821. október 15.
Beszámoló az írországi út elmaradásáról és egy woburni minta alapján készített mázsáló szerkezet modelljének beszerzéséről

Nagyméltóságú Gróf!
Kegyelmes Uram!

A múlt hónap huszonhatodikán indultam ki Londonból a schotlandi útra azzal a szándékkal, hogy utóbbi levelem értelméhez képest Yorkon által Edinburgh-ba, onnét Glasgow-ra által Port Patrickba s Irlandba menjek. Azonban Yorkba nyerhetvén ajánló leveleket, minekutána Bedford, Cambridge, Norfolk, s leicesteri grófságokat megjártam, Manchester s Liverpool felé intéztem utamat. Itt is gyümölcstelen volt az ígéretek után való fáradozás. Mit tévő legyek? A fordulatot ellenkező arányban Glasgow felé egyenesen teendem, lemondván az irlandi útról, minthogy el nem gondolhatom úgy is, mennyibe egyezne meg Kegyelmes Uram akaratjával, ha a mostani környülállások közt oda mennék, oda ahol utam céljára egyéb eránt se sok gyarapodást remélhetek. Egy ösztönöm volt csak ezen útra, t[udni]. i[llik]. a Gieseke[345] mineralogie professzorral való megismérkedés, de ez sincs otthon amint hallám.

Eddig tett utamban gyűjtött tapasztalásimról, az ide mellékelt hónapi relációban, amint kötelességem kívánja, előadám, amennyiben azok a közelebb elmúlt hónapra tartoznak.

Az októberben gyűjtöttek eránt is rövid idő múlva értekezni fogok. Itt csak arról emlékezem, hogy eddig tett utamban a leghíresebb gazdaságokat látni volt alkalmatosságom, nevezet szerént a bedfordi hercegét Woburban, Crockfordét[346] Newmarket mellett, Coke-ét Holkham Hallban,[347]

[345] Giesecke, Karl Ludwig (1761–1833), író, mineralógus.
[346] Crockford, William (1776–1844), vállalkozó, szerencsejátékos.
[347] Coke, Thomas William (1754–1842), Leicester első grófja, második rangemelés, mezőgazdász, a norfolki Holkham Hall és mintagazdaság tulajdonosa. A lenyűgöző kastélyt itáliai minták alapján

Smith-ét[348] Dishleyben, ahol Bakewell[349] fajával is megismérkedhettem. Legtöbb féle gazdaságbeli eszközöket Holkham Hallban láttam, de amelyeknek megszerzése eránt kicsinyben – modelában – Weatherley-vel előbb szükség lesz értekeznem, minthogy nem tudhatom még minő eszközöket küldött Kegyelmes Uramnak. A bedfordi herceg jószágán a többi között különösen megtetszett egy mázsa, mely a terhes szekerek, göbölök[350] […] mérésére használtatni szok [sic].

Ilyen formák vannak a vámházaknál is (bey der Turnpike) a publikus utakon. Ezen mázsa a földszínnel (horizon) egy eányos, s éppen azért a szekeret, marhát könnyen reá állíthatni s megmérhetni. – Azonban a woburni mechanikus csak a csupa[351] modeláért 10 font sterlinget kérvén a modela készíttetésbe mindaddig akadni nem bártorkodom, még vagy vissza nem tértemmel Londonba illendőbb áron modelát nem szerezhetek, vagy Kegyelmes Uramtól 15 forintoknál többre meghatalmazva nem leszek. Az anglusok általjában a modela készítésre igen nehezen határozzák el magokat, s ha az megtörténik, amint veszem észre, kevéssel jön a munka modelája olcsóbban, mint az egész eszköz nagyban. De a nagynak meg a transportja, annyi távolságra, mennyire nem menne?!

Igen óhajtva várom Kegyelmes Uram további kegyes rendeléseit. Weatherley úr megígérte, hogy Edinburgh-ba írand nekem, s ha Kegyelmes Uramtól vagy a Te[kin]t[e]tes Directiótól valami érkezend, utánam küldendi.

Midőn e rendbéli kegyességéért alázatosan könyörgök, magamat további kegyes oltalmába ajánlván vagyok s maradok

Kegyelmes Uramnak
Liverpoolba[n] október 15-én 1821-ben

lekötelezettje, legkisebb szolgája
Gerics Pál

MNL OL P 274 3. d. 5. fol. 431–432v.

William Kent (1685–1748) tervezte a 18. század elején. A kastély körül elterülő park Lancelot v. „Capability" Brown (1716–1783) nevéhez fűződik. Holkham Hallt ma is több ezer látogató keresi fel évente.

348 Smith, William (?–?), mezőgazdász, állattenyésztő.

349 Bakewell, Robert (1725–1795), állattenyésztő a leicestershire-i Dishleyben.

350 Göböly, hízómarha.

351 Csupán.

18.
Edinburgh, 1821. október 29.
Részletes leírás egy skóciai tejgazdaságról és a Sir John Sinclairrel való találkozásról

Edinburgh október 29-én 1821

Nagyméltóságú Gróf!
Kegyelmes Uram!

Elértem végre Skóciát is. S minekutána a környéken néhány gazdaságokat meglátogattam, elmúlhatatlan kötelességemnek tartám Kegyelmes Uramat innét is üdvözölni, s tett utam eránt tudósítani.

Itt a földet általjában nagyobb szorgalommal mívelve találtam, mint Anglia északi részén, de se Crockford, se Coke Esquire birtokának mását nem leltem fel; annál kevesebbé a bedfordi herceg woburni jószágának. Azonban Harley[352] gazdaságát Willowbankban, Glasgow-hoz közel, a maga nemében egyetlen egynek mondhatom, amely mind a honiak, mind az idegenek figyelmét teljes mértékben megérdemli. Ezen gazdaságnak fő célja a téjnek [sic] mennél nagyobb mennyiségben lehető megszerzése. Mellékes cél a városbéliek mulatása, ferdők, olvasó s játszó szobák. Én itt csak arról emlékezem, ami a mezei gazdát illeti, s csak röviden, minthogy a dolognak bővebb előadását az októberi relációmban rövid idő alatt megküldendem. – Száz darab marha van öszveállítva egy tágas istállóban, az úgy nevezett short horned cattle[353] fajból, melyet Hollandiából származottnak tartanak. Az elrendelés négyes sorban úgy vagyon, hogy minden sor között hosszat szabadjárás van.

Az épület tágas; alatt háromrendű boltokra van, úgy hogy több helyeken lyukak vannak hagyva rajta, amelyeken a ganéj a boltozatok alá le, s ottan öszvetakaríttatik. Egy felül a boltok alá szekérrel is lejárhatni, s a trágyát úgy kitisztítani, másfelül a ganéj levet egy szivattyú által lajtba húzhatni, s a földre kivitetni. – Felül a padláson esik bé a világosság, a födélen hagyott ablakokon.

[352] Harley, William (1770–1829), skót vállalkozó, mezőgazdász.
[353] Rövid szarvú marha.

Ami az intézetet legemlékezetesebbé teszi, az a gőz műszer – Dampfmaschine –, amelynek segétségével nem csak a kolompért, s répát megfőzi, hanem a vágó szerszámot s köpülőt mozgásba hoz, minden szobákat elmelegít, a fürdőt, konyhát, pék vagy sütőházat, mosóházat meleg vízzel elgőz [sic]. Tudni illik egy távolról való forrásvíz rejtek csatornák segétségével az udvarba van vezetve, úgyhogy itten esése is van a víznek. A víz az udvaron kétfelé osztatik; egy része hidegen oszol el, csévék által mindenhová, ahol csak szükség lehet a hideg vízre; más része egy nagy kádhoz hasonló rézfazékba – Dampfkessel – van vezetve. Ebből azután a víz rész szerént gőz formában, rész szerént mint meleg víz a feljebb említett célokra használtatik. Az egész majorban mindenhol van hideg, s meleg víz, anélkül hogy valahol szivattyúzni vagy meregetni kellene. A csap fordítása elégséges erre mindenhol. Harley rövid idő alatt rézre metszésekkel együtt közre bocsátja intézete sommás leírását. – Ezen kívül a gazdaságon kívül remélem, hogy ami itt figyelmet érdemel, megláthatok mindent.

Sir John Sinclair,[354] ez az éltes tisztes öreg, aki igyekezetemben nagyon részt vett, s szerencsére érdemesített, segétségét örömest megígérte. Örült, ő felette, hallván, hogy a magyar mezei gazdaság is gyámatyára talált Kegyelmes Uramban. Meghagyta, hogy Kegyelmes Uramat nevével tisztelni el ne mulassam. Ezt én ezennel igen örömest teljesítem, s a tőle nyert ajándékból, az ide mellékelt réz metszéssel mely minden magyart érdekelhetne, Kegyelmes Uramat is részeltetni bátorkodom. Méltóztassék azt szokott kegyességével elfogadni. – Vajha nem ily csekélységgel, hanem mással lehetne kedveskednem!

A mezei gazdaságra Sir John Sinclair erőlködése után ugyancsak van Edinburgh-ban egy tanító szék felállítva. Doctor Coventry[355] van ezzel megbízva. Ez egy igen derék ember lehet. S éppen azért sajnálom, hogy minden ajánlásom mellett sincs reményem vele megismérkedhetni, minthogy utazásáról, melyet tapasztalása öregbítése végett teszen, hat hetek előtt nem várják vissza. A veterinériára[356] se itt, se a többi univerzitásoknál nincs tanító szék. Vannak azonban igen értelmes lóorvosok, kik privatim ebben a részben is oktatást adnak. Ezek közül Burt,[357] akinek csak egy tanítványa van, igen

[354] Sinclair, Sir John (1764–1832), Ulbster bárója, szakíró, a Board of Agriculture elnöke. Sinclair munkásságáról először Pethe Ferenc (1762–1832) tudósította a magyar olvasókat első szaklapjában. *Vis'gálódó Magyar Gazda,* II. évf., 1797/22, 169–170.

[355] Coventry, Andrew (1764–1832), a mezőgazdasági tanszék vezető professzora.

[356] Állatgyógyászat.

[357] Burt, James (1778–?), állatorvos.

épületes volt reám nézve társaságával. Az általa feltalált expansion shoe-t,[358] valamint más egyéb modelákat, s magvakat, melyeket öszveszereztem egy alkalmatossággal a még szerzendőkkel megküldeni el nem mulasztom.

Sinclair úr ismeretségén kívül emlékezetet érdemel P. Monró,[359] aki nem régiben a felfútt kérődzők torkába elasticus csőt tolni javaslott, D. Cowper,[360] Hooker,[361] Millar,[362] Bell,[363] Drury,[364] James,[365] Fellborg,[366] s Patrick Neil[367] a Caledonian Harticular [sic][368] és Vernerian [sic] Society[369] secretáriusával tett ismeretség.

Az aratásba itt október végével értek csak véget. Hanem ez rendkívül való dolog, az idei esztendő mostohasága miatt, amint mondják. Télen egy hét sincs, hogy kinn ne dolgozhatnának.

Egy anglus a füst megemésztésével itt igen nagy figyelmet vont magára. Nagy érdemet szerez magának, ha próbatételei nagyban is elsülnek. Miben álljon titka tulajdonképpen? Nem tudom. Annyi bizonyos már régen, hogy a gyertyafüst, ha láng ér hozzá meggyúl; mért nem gyúlna meg hát a kőszénfüst, csak benne a caloricum excessive[370] koncentráltasson. De éppen ez nehézség.

Ismét London felé veszem vissza utamat, s csak november huszadika táján remélem, hogy megérkezhetem. Mély tisztelettel vagyok, s maradok

Kegyelmes Uramnak

kötelezett legkisebb szolgája
Gerics Pál m[aga]. k[ezével].

MNL OL P 274 3. d. 5. fol. 433–435v.

[358] Feszítő patkó.
[359] Monroe, Alexander (1773–1859), orvos, anatómus.
[360] Couper, James (?–1836), teológus, lelkész, egyetemi tanár.
[361] Hooker, William James (1785–1865), botanikus, egyetemi tanár.
[362] Millar, James (1762–1827), orvos, természettudós, szakíró.
[363] Bell, Thomas (1792–1880), orvos, sebész.
[364] Drury, William (?–?), elmeosztály igazgató.
[365] James, John (1788–1869), orvos, sebész.
[366] Fellborg, (?–?), dán utazó, azonosíthatatlan.
[367] Neil, Patrick (1776–1851), botanikus, kertész, természettudós.
[368] Helyesen: Caledonian Horticultural Society.
[369] Helyesen: Wernerian Natural History Society.
[370] Magas hőfok.

19.
Woodstock, 1821. november 30.
További részletek Gerics átkelési kísérletéről Írországba, valamint leírás egy yorkshire-i bányában látott vasútról, egy papírmalomról és blenheimi látogatásáról

Nagyméltóságú Gróf!
Kegyelmes Uram!

A múlt hónap utolsóján indultam ki Edinburgh-ból Londonba visszafelé. Sir John Sinclair úrtól s másoktól nyert ajánlásimmal West Lothianban, Northumberlandban s a yorki grófságban tartózkodtam leginkább, még nem avégett Liverpoolba jöttem, hogy az innét minden nap menő paketbottal[371] Dublinba általkeljek. Hogy ezen feladott útra ismét elszántam magamat, fő okom volt az, hogy Gieseke dublini mineralogiae professzornak útjáról visszatérését hallottam. Szerencsétlenségemre a hajó, melyen voltam, 16 órai hányattatása után nagyon megkárosodva ismét visszatért Liverpoolba. Azután még harmad napra se volt annyi erőm vagy bátorságom, hogy hajóra kelhettem volna. Tovább folytattam tehát ismét London felé utamat, még végre Woodstockot elértem. Midőn október 29-én levelemben november huszadikát emlétém, mint Londonba ismét megérkezésem idejét, koránt se gondoltam, hogy még ide is oly későn, s éppen ilyen okból érjek!

Amint ezen vissza feltett utamban tapasztalhattam, a napokban, az ezen hónapra adandó relációban, bőven leírni kötelességemnek tartom, itt most alkalommal csak azt említem, hogy Lothianban ama nevezetes Rennie[372] és Brown[373] gazdaságát, azután Lee,[374] és többekét láttam. Valamint northumberlandi s több más vasutakat. Azon alkotmányokat, melyek által a szekerek meg terhelve fel s alá járnak a bányáknál, anélkül, hogy lóra volna szükség. Egy papiros malmot, melyben a papiros csupa mechanismus által elkészült, anélkül, hogy emberi kézre szükség volna, szinte az elszedésig,

[371] Helyesen: packet boat, vagyis postahajó.
[372] Rennie, George (1749–1828), mezőgazdász, szakíró.
[373] Brown, Robert (1757–1831), mezőgazdász, szakíró.
[374] Lee (?–?), azonosíthatatlan.

amely nem árkusonként, hanem öl számra, egy áspa[375] – Haspel – segétségével történik meg. Emlékezetes még egy malom is, melynek minden íze öntött vasból van, s egy olyan sugár vízzel jön mozgásba, mint – a vezető cső után ítélve – mint a kezem szára. Eaton Hallban Lord Grosvenor[376] ménesében ama híres Blooke monyást láttam, s itt tegnap azon kertet, mellyel valaha az angol nemzet, néhai győztes bajnokját Marlboroughot[377] megtisztelte. Ezt mindenki legszebb párknak tartja Angliában. Én csak pusztán, minden ékeitől megfosztva s borult idővel láthattam a mester művét egy kertésznek, s könnyen a köz ítéletre állok. Vilhelmshöhöz[378] mérni még se merném. Leírását s plánját megszereztem.

Mit tevő legyek a következő hónapban? El nem ítélhetem. Londonba megérkeztemmel, meg vagyok győződve, hogy Kegyelmes Uram további kegyes rendelését veendem. S ím ez leszen törvényem. – Most még egy hét legalább bele telik, még Londonba érhetek, minthogy innét Heytesbury felé Wiltshire-be szándékozom, hogy Everettel s más gyapjúból dolgozó fabrikásokkal közelebbi ismeretségre lépjek. Azután, ha Kegyelmes Uram, vagy Te[kin]t[e]tes Directio levelét vagy két hét múlva nem veendeném, ha az utam célját érdeklő emlékezetességeket megláttam, a doveri tengerszoroson átkelni szándékozom, s a telet nagyobb részént Alfortban tölteni. Párizsban mindazonáltal addig megmaradnom szükséges lenne, még az intézet elöljáróival, a Cs[ászári]. követséggel, s más utam célját illetőkkel megismérkedtem. – Azonban alázatosan esedezem, Kegyelmes Uram kegyes akaratja kinyilatkoztatásáért, hogy midőn utam célja után látok, egyszersmind Kegyelmes Uram akaratával megegyezőleg utazhassak.

Mély tisztelettel vagyok, s maradok

Kegyelmes Uramnak

lekötelezettje, legkisebb szolgája
Gerics Pál m[aga]. k[ezével].

Woodstockban, November
30-án 1821 eszt[endő]ben

MNL OL P 274 3. d. 5. fol. 436–437v.

[375] Csörlő.
[376] Grosvenor, Robert (1767–1845), Grosvenor második grófja, utóbb Westminster márkija.
[377] Churchill, John (1650–1722), Marlborough első hercege, hadvezér.
[378] Helyesen: Wilhelmshöhe.

20.
London, 1821. december 14.
Jelentés a spanyolországi út elmaradásának okairól, valamint egy angol cséplőgép modelljének beszerzési lehetőségéről

Nagy Méltóságú Gróf!
Kegyelmes Uram!

Ismét egy újabb tanúját vettem Kegyelmes Uram erántam való kegyes gondoskodásának augusztus 27-én költ levelében, amelyben Esterházy Pál őhercegségéhez s Weatherley úrhoz intézett ajánlásokról s assignátiókról emlékezni méltóztatik. Midőn Kegyelmes Uramnak ezen ízbéli kegyességéért is alázatos köszönettel hódolok, azt kell egyszersmind jelentenem, hogy ezen levél csak október vége felé érkezett meg Londonba, amaz pedig még most sem. Donner úr Párizsba küldötte ezt, ahonnét remélem a napokban kezemhez érkezik.

Utam leírását, számadásomat, könyveimet, az adott instrukció értelméhez képest Brüsszelben hagytam, minekelőtte Angliába megindultam volna. A megküldést készséggel vállalta magára Donner úr, amidőn ez eránt gróf Mier Felix, őexcellenciájának kérésemmel alkalmatlankodni nem bátorkodtam, minthogy néhány napokkal előbb passusom elküldését sem fogadta el. Csudálkozva kellett értenem, hogy október másodikáig kézhez nem vett semmit is.

Mennyire igyekeztem legyen utam céljának, s Kegyelmes Uram várakozásának megfelelni, eddig való értekezésimben valamennyire bebizonyítani igyekeztem. Az ezutániak, akarom hogy megkettőztetett szorgalmam tanúi legyenek. A kegyesen ajánlott spanyol nyelvre nézve mindazonáltal őszintén azt kelletik vallanom, hogy mióta Bécset elhagytam, arra nem sokat ügyelhettem. Figyelmem annyi felé lévén megosztva, bizony elég volt minden napnak a maga terhe. Mostan azonban igenis nekifogok. Elég ingerem Kegyelmes Uram akaratja, a nyelv szépsége, az útra szükséges volta. – Spanyol társaságban még nem lehettem, se még az oda teendő út eránt nem értekezhettem senkivel, mióta itt vagyok, a kontinensen tett utamban igenis.

Amit tanácsul vettem, itt sommába véve előadni kötelességemnek tartom. A németek igenlették szándékomat a spanyol út eránt, különösen Oberamtmann Block Sziléziában, a kliphauseni herceg[379] és többek. A hollandusok nem javallották, legkevésbé Doktor Bennet, Leidenben, aki szinte kötelességemnek mondta, ha uramat szeretem, s javát akarom, a spanyol utat ellenezni; minthogy minden zűr-zavar, a mezei gazda nem sokban gyarapodhat, a föld, rét, mívelésre nézve úgy, mint a baromtenyésztésre nézve. Mennyiben legyen igaza Bennetnek, úgy tetszik a közhírleveleknek több cikkelye eléggé bébizonyítja, amelyek tanúsága mellé a […] inspektor Ammon[380] tulajdon szavait hozom fel csak. „Sollte man nicht glauben daß mit der edlen Pferdezucht selbst auch die Kenntniß derselben in einem Lande ganz untergangen seyn müsse, wo man Arabische Stuten zur Maulthierzucht und dänische Pferde zur Veredlung der Pferdezucht anwendet?!"[381] – Engem ami illet: volt egy idő, amelyben a Spanyolországra való emlékezet egy tündér világot állított képzelődésem elejbe. Ennek igen természetes következése lőn az oda való vágyódás. Kevés csorba esett ebben még, noha az újabb Spanyolországnak koránt sincs annyi ingere. Távol legyen azonban tőlem, hogy a feljebb említett okokkal csak iszonyodásomat palástoljam. A készség, kedv, csak ott ér hatást nálam, hol minden küszködésem ellenére se tehetek valami jót. Kegyelmes Uram akaratja itt is zsinórmértékem leszen.

A Wilson[382] úrnak küldött komondorok mind a tízen megérkeztek, s épen, jó állapotban vannak. A cséplő machinát, ami illeti, a modellázást a mechanikus nem örömest ugyan, de a haszon kedvéért mégis felvállalná, de 30 font sterlingen alul nem. Ezen somma már magában is tetemes lévén, Weatherley úr modelát nem készíttetett. Az ő tanácsa az, hogy egy mechanikus menne le immár Keszthelyre, ki ne csak a machinát felállítaná hanem a vele való élést is megmutatná. Mennyiben legyen szükség Keszthelyen egy angol mechanikusra, én el nem ítélhetem. A machina felállítására, remélem, egy jó rajzolat levezet, a vele való élést, Robert Brown[383] megküldetett munkája megmutatja. A *machina fixára*[384] nézve illendő áron szert nem tehetvén Weatherley, ím az ide mellékelt rajzolatot készítette el. Ehhez azt

[379] LXIII. Henrik (1786–1841), Reuss zu Köstritz hercege.

[380] Ammon (?–?), azonosíthatatlan.

[381] „Nem gondolhatja az ember, hogy a nemes lótenyésztés, csakúgy mint annak ismerete jó állapotban lehet ott, hol az arab méneket igásállat tenyésztésére, a dán lovakat pedig lótenyésztésre használják."

[382] Wilson, Richard (1759–1834), ügyvéd, parlamenti képviselő, Northumberland hercegének pártfogoltja.

[383] Minden bizonnyal Robert Brown *A Treaties on Agriculture and Rural Affairs* c. 1811-ben Edinburghban megjelent művére utal.

[384] Épületben működő, rögzített cséplőgép.

a megjegyzést kell tennem, hogy az itt megjegyzett részek közül a gerendák, úgy mint inkább az épülethez, mint a machinához tartozó részek, otthon készülni supponáltattak.[385] Némely részek ismét fölös számmal küldettek meg avégett, hogy egyik haszon vehetetlen lenne, a másikat helyébe lehessen tenni. Úgy hallám, hogy a sodró[386] (roller, Streichwalze) két exemplárban van, így némely apró kerekek, ékek azon rúdnak egyike, amely mindenik figurában, sub novo 2° van megjegyezve, s amelyhez a lovak fogatnak otthon készülni supponáltatik, egyike meg van küldve. Több megjegyezni valóm nincs, amivel távolról használhatnék.

Woodstockban írt s Oxfordból útnak eresztett utolsó levelemben kinyilatkoztatott szándékomat örömest megváltoztatván, értvén Kegyelmes Uram szándékát. Amit veendő instrukcióm elejbém adand, Kegyelmes Uram akaratjával megegyezőleg teljesíteni, kötelességemnek tartom. – Egyéb eránt kikérem további kegyes oltalmát, s mély tisztelettel maradok

Kegyelmes Uramnak lekötelezettje legkisebb szolgája
Londonban december 14-én 1821-ben Gerics Pál

MNL OL P 274 3. d. 5. fol.. 438–439v.

[385] Ajánltattak.
[386] Görgő.

21.
London, 1821. december 18.
A ló bokaízületének operációja a királyi istállókban

Nagy Méltóságú Gróf!
Kegyelmes Uram!

Mennél inkább igyekeztem minden tetteimet Kegyelmes Uram akaratja szerént elintézni, annál nehezebben esett, midőn november elsőjén költ leveléből azt kell-e értenem, hogy a brüsszeli assignatióval való bánásom hibásan és semmi instrukció szerént, s Kegyelmes Uram akaratja ellen történt. Távol legyen tőlem, hogy hibámat mentegetni akarjam, csak azon esedezem, hogy legutolsó leveleimből kitetsző környülállásaimat tekéntetbe venni, s kegyesen megengedni méltóztassék. Instrukcióm, melyre Brüsszelben hónapokig vártam, mái napig se jött kezemhez. Hogy Angliában legalábbis egy egész esztendeig maradandok, alig egy hete, hogy értésemre esett. Elindultamkor csak azt hallottam, hogy mindenönk számára assignatio van. A dolgot, gondolám, úgy intézem el legjobban, ha azt felezve Londonra, s Párizsra assignáltatom. Egyéb eránt a Párizsra assignált pénznek itteni felvétele semmi nehézséget sem szenved, ami eránt már Brüsszelben is, a váltólevelek felvételekor kérdezősködtem. Csak attól kell tartanom, hogy Kegyelmes Uram Woodstockból adott írásomat is rossz néven veszi, s tán arra magyarázni méltóztatik, mintha önnön fejem, s nem Kegyelmes Uram akaratja után akartam volna indulni. Pedig az éppen oly igaz tanúja hű indulatomnak, valamint azon környülállásnak, hogy mely kevéssé voltam Kegyelmes Uram akaratjáról instruálva, noha szokott kegyessége szerént instrukciómat jó idején útnak eresztetni méltóztatott.

Hogy Weatherley úr mindeddig nem felelt a modelák s rajzolatok eránt, oka az, hogy ő se vett Kegyelmes Uram annyi levelei közül egyet is egész eddig. Hogy most írt, nem kétlem, minthogy ő nekem azt mondotta, hogy azon alkalommal, mellyel az én levelemet, s a bele zárt rajzolatokat elküldi, ő is meg fogja tisztelni Kegyelmes Uramat levelével. Én ő nála igen gyakorta

megfordulok. Tudja mindég hollétemet, s honomból minden leveleim ő általa jöttek eddig kezemhez. Kezemre fog járni mindenben, megígérte. Most egy „Pi[c]kle house"-ba[387] nyertem tőle ajánlást, s ha ezen útnak végére jártam más technika intézetekre való eszközlését kérendem ki. Ecet fabrikába meg sehol se nyerhetett bemenetelt számomra.

A múltkor Sewell úr gyógyítása módjáról emlékezvén, környülállásos leírást nem adhattam, minthogy az operációnak véghezvitelét magam még nem láttam. Szándékom volt azonban az eránt, idővel bővebben értekeznem, s tennen tapasztalásaimat is egyszersmind előadnom. Most, minthogy Kegyelmes Uram utolsó levelében arról említést tenni méltóztatott, arról bővebb tudósítást adni kötelességemnek tartottam. – Sewell úr a sántaságot, minekutána sokféle orvosságokkal haszontalanul traktálta, arra a gondolatra vetemedett, hogy a lábhoz lemenő érző inat által vágja, ezáltal a szenvedő tagban az érzést eltörölje, a fájdalomnak véget vetvén az állatot még használhatóvá tegye. Próbatételeit olyan individuumokon vivén véghez, amelyek sántaságának fő oka csupán a lábban – *in ped extremo* – volt, anélkül hogy abban valami szembetűnő dezorganizáció[388] lett volna, a publikum nagyobb része az úgynevezett nerve operation,[389] mint újságon igen kapott, úgyhogy mindenféle sánta lovat érző szóra operáltak. De, hogy némely operált lovak körmöket elvesztették, mások lábakon nagy daganatot kaptak, mások lábok érzékenységét elvesztvén botorkálók, bátortalan lépésűek, könnyen elesők lettek, ismét mások, noha hónapokig baj nélkül voltak, megsántultak ismét, s haszon vehetetlenek lettek újra, a nagy publikum előtt, kivált a posta mesterek landkocsisok előtt ezen gyógyítás mód annyira elvesztette creditjét, hogy csak az olyanok gyakorolják most, kik függetlenebb állapotjok miatt a köz előítéleteken túl felemelkedhetnek. Ilyen Sewell úr a collegium veterinariumnál,[390] Goodwin[391] a királyi lovak mellett. Mások így tetszik, nem meggyőződésből, hanem inkább politikából nem gyakorolják, ilyennek tapasztaltam itt Fieldet,[392] Edinburgh-ban […]. De ha közvélekedés valamely jó eránt megvan azokra, vajon azért a jó jó lenni megszűn-é, hogy az azzal való helytelen élés rosszat szül? – „Infallible receipts are infallible

[387] Helyesen: pickle house. Zöldségfeldolgozó, savanyító üzem.
[388] Rendellenesség.
[389] Az ideg operációja.
[390] The London Veterinary Medical Society.
[391] Goodwin, Joseph (1768–1845), állatorvos, sebész.
[392] Field, John (1768–1833), önálló praxissal is rendelkező állatorvos.

nonsense"[393] azt mondja Laurence,[394] igen helyesen s igazán. Itt is igazság az extremumok[395] közt van. A *Nerving* vagy *nerve operation* mindég jó fog maradni, csak ott használtassék, ahol indikáció[396] van reá. Ha az universale remedium[397] (ez egy a legnagyobb […] közül a világon) nem tehet is, epochát[398] fog tenni a hyppiatriában. Ami az operáció véghezvitelét illeti, az valamint rövid, együgyű,[399] úgy könnyű is. Az ím így megy véghez: az operátor a pulzus tapintásával felkeresi a bokaeret, s azt feltalálván, annál fogva határozza meg, mely helyen akarja által vágni az érző inat. Közönségesen azon helyen szoknak [sic] operációt tenni, amely a nyűgcsuklón (Geschelgelenk, Fetlok joint anglusoknál)[400] felül mintegy két ujjnyira esik, itt a nervus igen superficialis[401] reá akadni, igen könnyű az arteria pulzusánál fogva. Máshelyen ritkábban operálnak, minthogy az operáció is nehezebb, a gyógyítás vagy az operáció következése sem oly foganatos. Ezen helyek nevezet szerént: 1°) térden alul három vagy négy ujjnyi távolságra itt azon kívül, hogy a *ligamentum Capsulare*[402] könnyen megsértetődhetik, a nervusnak elágazása van, s azért, ha az operáció mind a két oldalon véghez vitetik is, az érzékenység mégis fennmarad. 2°) oldalaslag ezen helyen, a hozzá éppen a nyűg – Geschel – szok vettetni, az ez im Geschelgelenke selbst,[403] két vagy három ujjal alább az elsőben említett helynél, de itt, mind a két oldalon két nervust kell operálni, s arteria megsértése könnyen megtörténhetik. – Ha a hely meghatároztatott (legyen szabad itt Goodwin szavaival élnem, aki így szól: „a bőr metszessék fel hosszat, mintegy másfél, vagy két ujjnyira s a cellularis substantia removeáltatván[404] az arteria vena, s a nervus egymás mellett lenni találtatik, a nervust az arteria belső oldalánál feltalálván, egy tőbe [sic] öltött cérnát húzasson el alatta keresztül, s egy kevés megrántással ennek segétségével választasson el a nervus az arteriától. Ez megtörténvén, a nervusból el lehet metszeni annyit, amennyi szükségesnek láttatik, azután zárasson be a bőr egy tőöjtéssel, többnyire magától begyógyul. Azután

[393] „A biztosnak mondott receptek biztosra vehető ostobaságnak tekinthetők".
[394] Helyesen: Lawrence, John (1753–1839), szakíró, orvos, az állatokkal való etikus bánásmód első szószólója.
[395] Szélsőségek.
[396] Orvosilag javasolt.
[397] Általános gyógyszer.
[398] Korszakot.
[399] Egyszerű.
[400] Helyesen: fetlock joint, vagyis bokaízület.
[401] Az ideg felületileg tapintható.
[402] Ízületi tok.
[403] Magában a bokaízületben.
[404] A sejtállomány eltávolíttatván.

érvágás és purgáció[405] hasznos lehet. (A New System of Shoing Horses, by J. Goodwin Veterinary surgeon to his Majesty London, 1820. pagina 100a.) Javasoltatik, hogy az operáció csak olyan individuumokon suscipiáltasson,[406] amelyeknek sántaságát az eleven köröm gyulladása okozta, amelyek sántaságának oka a nyűg csuklón alul van, minthogy az ér általvágásának csak a vágáson alul terjed el a következése. Amely individuumok lába dezorganizálva van, az egyes darabok öszveforrtak, ott ezen operáció nem sokat használ, minthogy az olyas lovak a fájdalom megszűntével testek terhét az eddig kéméllett lábra reá eresztik, amely alatt a tapasztalás bizonyítása szerént, csonttörés, ínszakadás, s a láb megdagadása következik, és a ló ismét haszonvehetetlenné lesz. A köröm elvesztése gyakorta megtörtént az operáció után, de inkább más accidentális[407] okokból, mint az operáció következésében; minthogy az tapasztaltatott, hogy a köröm reprodukciója nagyobb az operáció után, mint azelőtt volt, azért némelyek a gyenge, vékony körmű sántákat operálni javasolják; de mások meg az ilyenekre nézve az operációt éppen ellenzik. Gondolom azonban, hogy ezeket úgy lehet megegyeztetni egymással, ha vékony s gyenge sántákat, melyek az eleven körömben öszvenőlések nincsen, ú[gy].m[int]. a koronára, navicularis csontra, laminákra s a corneóra,[408] etc. nézve akarunk operálni, minthogy a többieknek a köröm gyengesége mellett, az öszvenövések (ankylosis) miatt előbb megtetszik a test terhének effektusa, mint a vékony köröm megvastagodhatna s erősödhetne. – Sewell úrnak különös[409] leírása tudva nincs. A *Philosophical transactióba*,[410] s az újabb jobb nevű veterinárius könyvekben a többi között erről is vagyon szó, nevezetesen Goodwinnak feljebb említett munkájában és James White[411] „A treatise on Veterinary Medicine, London, 1820-1. 4 vol." című munkájában. Mindenik a *Founder v foundering* (fouxbure dans le sabot)[412] articulus után traktá1 a felhozott operációról. J. White első és negyedik darabjában, a nevezett artikulusokon kívül occasionaliter[413] több helyen is, minthogy egy betegséget is ugyanazon darabban háromszor is előhoz, amely rendetlensége és tautologiája[414] miatt más munkát régen már

[405] Belek megtisztítása.
[406] Végeztessék el.
[407] Véletlen.
[408] Pártacsont, csőralakú csont, térdlemezek.
[409] Külön.
[410] The Philosophical Transactions.
[411] White, James (1780? –1840?), londoni állatorvos.
[412] Patagyulladás.
[413] Alkalmanként.
[414] Szócséplés.

eldobtam volna, ha az övére többszöri olvasásommal többről többet nem gyarapodnék. Az unalmas repeticiói közt levő praktikus igazságokat úgy veszem tőle, mint drága gyönyöröket. Goodwin másképp ír: rendbe, s csípősen. Mind a kettőt megküldeni nem kérem, ha a nerva operáció monográfiája után való járásom ezután is gyümölcstelen lenne.

Hogy hónapi relációmat mindjárt a hónap első napjaiban meg nem küldhettem, kivált az angliai útról, az legkevesebbé sem akaratommal történt. Ha a helyeknek milyenségét ide nem értem is, csupán az a környülállás maga, hogy éjcakáim nagyobb része a jegyzőkönyvek, s levelezések között lévén megoszolva, soha se készülhetek el arra az időre relációmmal, amelyre igyekeztem. Ezután még jobban fogok iparkodni, csak Kegyelmes Uram környülállásimat tekéntetbe venni s kegyesen megengedni méltóztasson.

Abból, hogy jegyzőkönyvem hosszabb kidolgozására emlékeztettem, sejdítem, hogy Brüsszelben hagyott egy másom mégis kezéhez ment Kegyelmes Uramnak. Ez eránt pedig előbb annak talán eltévedésétől kezdék tartani. Egyéb eránt további kegyességét s oltalmát kikérvén, mély tisztelettel vagyok s maradok.

Kegyelmes Uramnak
London, decemberben 18-án 1821-ben

lekötelezettje, legkisebb szolgája
Gerics Pál m[anu]p[roprial.

MNL OL P 274 3. d. 5. fol. 440–441v.

22.
London, 1822. január 18.
További részletek a lovak idegoperációját követően fellépő komplikációkról

Nagyméltóságú Gróf!
Kegyelmes Uram!

Értésemre esvén a bokaín átvágás (nerving, vagy nerve operation) eránt kegyesen kinyilatkoztatott akaratja, nem késtem avégett utolsó levelemben bővebben értekezni. Különös nyomtatvány nem lévén ezen tárgyról közrebocsájtva, ím ezennel James White munkáinak azon részeit megküldeni bátorkodom, amelyekben a nervingről szó vagyon. Az első és harmadik darabban bő leírást ad, s azt egy réztáblával meg is világosítja. Nevezet szerént az első kötet 443–452-ik lapjain, és a harmadik kötet 148–164. lapjain. Több helyeken is teszen a nervoperációról említést, azonban a szóba[n] levő operáció eránt semmi különöst nem talál az, aki a feljebb említett helyeket általolvasta, azt az egy helyet kivévén, amelyet Tomo 3° pag.180. a trilog alatt felhoz. J. White a mostani baromorvosok közt egy igen jeles író. Munkái becsesek, minthogy azok nagyobb részént csupa tapasztalásbéli tanúságokat foglalnak magokban. Szoros rend írásában nincs, valamint a többi angol veterináriusokéban.

A baromorvosi intézetnél Sewell úr gondviselése alatt van most egy szürke ló, amely három esztendővel előbb mind a két első bokáján mind a két felül operáltatott. Ezen idő alatt a ló egészséges volt, s soha se sántétott. Január első napjaiban tüdőgyulladásba esett. A tüdőgyulladás megcsillapodott, az orvosi bánás következésében, s a ló jobban lett. Ma, azaz Január 18-án regvelre a reconvalescensben[415] azt vettük észre, hogy sántít. Tudni illik, a tüdőgyulladás megszűnvén, az eleven körömben gyulladás támadott, (inflamatio merastatica, seu per depositionens materie narbose exorta)[416]

[415] Lábadozó, gyógyuló félben levő.
[416] Elhalásos patagyulladás.

az érzés visszatért, s a sántaság úgy következett. Sewell úr a talpán vért ereszteni parancsolt az első jobb lábon. Egy meszelynyire [1 meszely = 0,35-0,45 l – K. Gy.] való vér csapoltatván le ebből a pulzus gyorsasága mindenik lábban jól alá szállott, s mostan a másik láb ezen okból nem véreztetett meg. – Mely kimenetele legyen a körömgyulladásnak, csak a jövendő mutathatja meg. Mindenesetre emlékezetes az érzékenység visszatérte, fiziológiai tekintetben, s az úgynevezett Nerving históriájára nézve.

Sewell úr azt mondá, hogy most a koppenhágaiak, és petersburgiak is próbát kezdenek a nervoperócióval.

Némely modelákat kívántam megszerezni, Schotlandból visszatértem óta, de a felette drága árak miatt, különös engedelem nélkül azokat megkészíttetni nem bátorkodtam. Értem itt nevezet szerént azon mázsát (weighing engine) melyet Woburnban, a bedfordi herceg jószágán láttam, s azon lenvágót, melyet Holkham Hallban Coke úr birtokán láttam. A mázsa modeláját hat louis d'orért,[417] vagyis Guineáért elkészítené Wein, olcsóbban ugyan, mint a woburni mechanikus, de mégis felette drágán. Egy Guinea 9 fl. 52 Xr 3 pf c.m[418] eszerént a megengedett 15 forint jóval meghaladtatik. A lenvágó eránt azt mondá Wein,[419] hogy a machina felső részét, mely nagyobb részént öntött vasból van, négy guineáért által engedné, s hozzája állást otthon készíthetnénk. A modelát pedig igen csekéllyel csinálhatná meg olcsóbb áron. – Alázatosan könyörgök azért, ha Kegyelmes Uram ez eránt kinyilatkoztatni méltóztatnék kegyes akaratját, amelyhez képest örömest alkalmaztatni fogom magamat.

A napokban báró Moser úr eszközlése által gróf Struensével[420] megismérkedhettem, atyafia s barátja lévén ama híres Humbold Sándornak – aki már több esztendők óta készül ázsiai útjára Párizsban. – Általa remélek egy ajánlást. – Egyéberánt további kegyes oltalmában ajánlván magamat, mély tisztelettel vagyok s maradok

Kegyelmes Uramnak lekötelezettje, legkisebb szolgája
Londonban január 18-án 1822-ben Gerics Pál

MNL OL P 274 3. d. 5. fol. 442–443 v.

[417] Lajos arany.
[418] Fl. – forint, xr. – krajcár, pf. - pengőforint, c.m. – Conventionsmünze.
[419] Wein (?–?), azonosíthatatlan.
[420] Struense (?–?), nem azonosítható, hogy a kiterjedt család melyik tagjával találkozott.

23.
London, 1822. január 24.
Beszámoló a Londoni Állatorvosi Társaság üléséről

Nagyméltóságú Gróf!
Kegyelmes Uram!

Éppen most esett értésemre, Weatherly úr által, hogy Esterházy Pál őhercegsége a jövő márciusban egy csoport angol fajta lovakat fog küldeni Magyarországba. Mennyiben legyen szándéka Kegyelmes Uramnak angol lovakat szerezni, s mennyiben lehetne ezen idő alatt olyas darabokra szert tenni, melyek Kegyelmes Uram tetszését s nagy költséget megérdemlenék, arról elegendő tudományom nincsen. Azt vélem mindazonáltal, hogy ha talán eltekéllett akaratja volna Kegyelmes Uramnak angol fajta lovakat is tenyészteni, a transport ezen alkalommal legkönnyebben s legkevesebb költséggel történhetne meg, ha ez eránt őhercegségével közelebbi értekezésbe ereszkedni méltóztatnék. Én mindenesetre alkalmatosságról haladék nélkül hírt adni kötelességemnek tartottam volna, ha szinte Weatherley úr ez eránt nem ösztönzött volna is. Tegnapelőtt azaz januárius huszonkettődikén, tartotta ismét a „London Veterinary Medical Society" heti gyűlését, amely különösen nevezetes arról, hogy Sewell úr is megjelent benne, s egy emlékezetes írást a nervoperáció eránt felolvasott. Az írás foglalatja egy fél árkuson azt adja elő, hogy egy ló, amely sok ideig sántaságban sínylődött, mindenféle orvosságokkal haszontalan orvosoltatott, a bokán levő érző inak által vágása után ismét haszonvehetővé lett. Az írás felolvasása után szóval azt az észrevételt tevé Sewell úr, hogy az operáció éppen a tegnapi napon öt esztendő előtt, vitetett véghez legelőször (azaz 1818-ik esztendőben januárius huszonegyedikén), semmi értekezést eránta nyomtatásban közre nem bocsájtott, hanem tovább tapasztalásokat gyűjteni igyekezett. Az említett esztendő lefolytával 40 darab sánta lovat operált a bokán, amelyek közül mostan ötödik esztendőben még 10 darab haszonvehető van életben. Azután ajánlott a gyülekezetnek egy veterinárius könyvet, melyet Peal 1814-ben

kiadott.[421] – Ezen társaságot a tanulók, kik lóorvosok lenni szándékoznak, s a publikus baromorvosi intézetnél vannak, formálják olymódon, hogy magok közül egy presidenst és secretáriust választván, minden kedden estvéli hét órakor a kollégium auditóriumában öszvegyülekeznek, s először a héten előfordult betegségről, azután egy már előre választott tárgyról (mint most p[éldának].o[káért]. a […]) tanakodnak. Az ilyen gyülekezet igen hasznos lehet, de csak úgy, ha valamely tapasztalt férfiú megjelenik közöttük, s vetekedésöket eligazétja. Ami pedig itten rend szerént nem történik meg, minthogy Sewell úr is csak közben korban jelenik meg közöttük, s két gyűlésben legalább, amelyekben én jelen voltam, mindig nyolc óra után. Azonban ha senki meg nem jelenne is közöttük, ezen társaság formálása az itteni baromorvoslást tanulókra nézve szükséges volt, úgy mint egy surrogatom praelectionum therapeuticarum.[422] Az intézetnél tudni illik regveli 11 órakor mindennap istálló látogatás lévén, a nevendékek semmi különös oktatást nem kapnak. Sewell úr mint asszisztens, csak ordinál,[423] a remediumokat egy kis könyvbe feljegyzi, anélkül hogy valakivel indikációkat formáltatna, s mindabban gyakorolná, amit az intézet célja a tanulókra nézve megkíván. Coleman[424] úrnak minden héten háromszor kellene 12 órakor rend szerént leckét adni az anatómiából s fiziológiából, ha azt folyvást tenni gyakorta vissza térő száraz fájdalmai – arthritis[425] – engednék. A betegségek eránt, az orvosságok eránt, orvoslás mód eránt semmi különös lecke nem tartatik. A betegségekről csak akkor van egy kis emlékezet, midőn az anatómiában valamely rész alkotása előadatik. Ilyen környülállások közt szükséges volt a tanulóknak magok közt egyesülni, hogy aki mit tud valamely felvett tárgyról, legyen az írásból, vagy tapasztalásból, a többivel közölje.

Kegyelmes Uramnak azon levele, melyből az agusztus 27-én költ soraiban említést tenni, s július elein útnak ereszteni méltóztatott, még most sem érkezett kezemhez. Őhercegségéhez mindazonáltal, amint illett, mint követemhez menni el nem mulattam. Igen magasztalta Kegyelmes Uram hazafiúi buzgóságát, s ajánlotta, Kegyelmes Uram kedvéért, igen örömest protekcióját. – Ami engemet illet, szemem előtt viselem Kegyelmes Uram akaratját, s amit az uradalom, s haza javára tennem lehetséges, teljes erőmből

[421] A hivatkozott munka: Thomas Peale: *Observations, Chiefly Practical, on Some of the More Common Diseases of the Horse,* Cork, Bolster, 1814.

[422] Kiegészítő gyógyászati előadás.

[423] Elrendel.

[424] Coleman, Edward (1766–1839), sebész, anatómus, 1793-tól a London Veterinary College tanára.

[425] Ízületi gyulladás.

mindenkor iparkodom. Teljes bizodalommal esedezem azért Kegyelmes Uramnak további kegyességéért, amidőn magamat alázatosan oltalmába ajánlván mély tisztelettel vagyok, s maradok

Kegyelmes Uramnak
Londonban január 24-én 1822-ben.

lekötelezettje, legkisebb szolgája
Gerics Pál M[aga]k[ezével].

MNL OL P 274 3. d. 5. fol. 444-445v.

24.
London, 1822. február 8.
Jelentés észak-amerikai növények magvainak beszerzéséről és a különböző mezőgazdasági gépek modelljeinek megrendelésével kapcsolatos nehézségekről

Nagyméltóságú Gróf!
Kegyelmes Uram!

Január végén érkeztek meg az angol kereskedők északi Amerikából – az általak hozott friss magvakból ötven félét szereztem Kegyelmes Uram számára. Azon fajokból, melyeket evégre Lehrmann-nal együttlétemkor különösen kijegyzettem, azokat most ím ezennel megküldöm. A plánták mind perennánsok[426] lesznek, s olyanok, melyek a mi éghajlatunkat a szabadon is ki fogják állani.

A múlt napokban közlött velem Weatherley úr egy levelet, amelyben Arnold[427] által a cséplő machina modelák minél előbb lehető megküldésére megkéretett. Mivel a levél Kegyelmes Uramnak december 24-én költ rendelése következésében íratott, nyilván kitetszik, hogy Kegyelmes Uram nem vette még kezéhez a machinák rajzolatjait s a modelák eránt tett tudósításomat, amidőn Arnold levele útnak eresztetett. Hogy azóta minden kezéhez ment Kegyelmes Uramnak a bécsi kurír által, nincs semmi okom, hogy kételkedjem. Azt jelenteni mindazonáltal köteles vagyok, hogy Weatherley urat a modela készíttetése eránt még most is idegennek találtam, elannyira hogy Arnold levelére még feleletet adni sem akar, noha avégett nyilvános szavakkal megkéretett. Engemet ami illet, midőn Kegyelmes Uram akaratját megértém, tüstént, mint egy nekem adott parancsolatot teljesítettem volna azt, ha Wein illendőbb áron – mint a mi pénzünk szerént csaknem 300 azaz háromszáz forint ezüstért – a modela elkészítést felfogadta volna, és ha én meg volnék arról győződve, vajon a rajzolatok, s a modelák eránt adott tudósítás vétele nem fogja-e Kegyelmes Uramat más gondolatra bírni. Eszerént tehát még Kegyelmes Uram további kegyes parancsát nem veendem,

[426] Évelők..
[427] Arnold (?–?), azonosíthatatlan.

a modela készíttetésbe avatkozni nem merek. Kegyelmes Uramnak azon levele eránt, melybe instrukcióm Esterházy Pál őhercegségéhez, s Weatherley úrhoz szóló levelek voltak zárva, decemberi tudósításomban azt írám, hogy „az Párizsban van, s rövid idő alatt veendem". Lehrmann t[udni].i[llik]. november huszadikán azt írá, hogy „az én nevem alatt egy nagy levél van Párizsban Dom. Paravaynál[428], akihez Donnertől váltó levelem van. A levélnek felül írása secretarius Schmidt[429] írásához hasonló, s a pecséten E & J betűk vannak". Hogy ezen szavakat Kegyelmes Uramnak Augustus 27-én költ levelével öszvetartám, lehetetlen volt a fent említett levélre nem konkludálnom, annyival is inkább, minthogy privát levelezésem se honiakkal, se idegenekkel nem lévén, csak Kegyelmes Uramtól s a Te[kin]t[e]tes Directiótól várhatnék levelet. Azonban a párizsi levél első februáriusban kezemhez jött. Mindenben a levél külseje a róla adott leírással megegyezett, de benne, csak elhűlék, hogy nem Kegyelmes Uram várva várt levelét leltem, hanem ahelyett egy nem várt barátságos levelet Niederlandból. – Ez így lévén, mást nem gondolhattam, mint azt, hogy Kegyelmes Uramnak szóban levő levele, t[udni]. i[llik]. az, amelyben instrukcióm, s Esterházy Pál őhercegségéhez s Weatherley úrhoz intézett levelei zárva vannak, vagy eltévedett, vagy elveszett egészen, egyébként még Brüsszelbe kezemhez jöhetett volna, […] csak augusztus tizedikén indultam ki. Bátorkodom azért Kegyelmes Uram színe előtt ismét alázatosan esedezni avégett, hogy további instrukciómat megküldeni méltóztassék, egyébként nem fogom tudni, hogy passust mely tartományokra kérjek ki az itten levő Császári K[irályi]. követségnél, minthogy a mostani passusom ideje a jövő március hatodikával ismét kitelik. – Ez ideig azonban, remélem, hogy Kegyelmes Uram kegyes rendelését további utam eránt veendem, amelyet, hogy Kegyelmes Uram akaratjához képest vihessek ki, buzgón igyekszem, s további kegyes oltalmában ajánlván magamat mély tisztelettel s háladó indulattal vagyok s maradok

Kegyelmes Uramnak
Londonban február 8-án 1822-ben

lekötelezettje legkisebb szolgája
Gerics Pál M[aga]k[ezével].

MNL OL P 274 3. d. 5. fol. 446–450 v.

[428] Helyesen: Paravey, Pierre François (1775–1828), bankár.
[429] Schmidt Ferenc (?–?), gróf Festetics László titkára.

25.
London, 1822. március.
Beszámoló az Angliában forgalmazott gyapjúfajták minősítéséről és értékesítéséről

Nagy Méltóságú Gróf!
Kegyelmes Uram!

Vettem januárius harmadikán s huszonkettődikén költ leveleit. Mindeniknek több pontjai eránt bő jelentést adtam ezen idő alatt útnak eresztett írásaimban, melyek remélem már megérkeztek. Illendőnek tartom mindazonáltal, hogy Kegyelmes Uram leveleinek minden cikkelye eránt különösen értekezzek.

Sewell úr eránt azt méltóztatott Kegyelmes Uram meghagyni, hogy: 1° „annak a nerv operációról írt, s már egyszer megrendelt könyvét szerezném, s küldeném meg. 2° hogy annak módjáról, mellyel ő a sántaságot megelőzni szokta, környülállásosan referáljak, s azt deák nyelven levelemhez adnectáljam[430] minthogy abból, amint ez eránt relációmban írtam, azt tökéletesen meg nem érthetni." – Kegyelmes Uram! Valamint teljes igyekezettel azon voltam, hogy ne csak pontosan teljesítsem kinyilatkoztatott akaratját, hanem azt, amiben s ahogyan lehet meg is előzzem, annyival inkább sajnálom, hogy a jelenvaló rendelésnek betű szerént eleget nem tehetek, hanem az eránt kénytelen vagyok azt jelenteni, hogy: 1° Sewell úrnak a nervoperációról semmi könyve sincs nyomtatva. Ezt már Kegyelmes Uram első meghagyására is írtam, s minthogy más monográfiáról való tudakozódásom is sikertelen volt, azon kívül, hogy a szóban levő operáció eránt bőven értekeztem, J. White munkáinak azon részeit is, melyekben a nerve operációról szó van, megküldém. White nem csak környülállásosan leírja az operációt, hanem azt képekkel is megvilágosítja, s érthetővé teszi a dolgot azok előtt is, akik egyéb eránt a ló lábát minden ízére nézve tökéletesen nem ismérik. Ezen kívül öszvegyűjtött a szerző minden tapasztalásokat, melyek eddig e részben

[430] Csatoljam.

tétettek, s azokból következtetéseket vont ki, s azon eseteket meghatározta, amelyekben a bokaín átvágásából hasznot vagy inkább kárt várhatni. Ezen munkát én még augusztusban megszerzettem, nem tudván annak otthon is meglétéről semmit. Azonban ha Kegyelmes Uram ezen kiadást az 1814-vel amely Keszthelyen meg vagyon öszvetartani[431] méltóztatik, tüstént meg fog tétszeni [sic], hogy az újabb kiadás megvétele éppen nem volt felesleg való. A többi két részt nem küldém meg, minthogy Bauer úr különösen meghagyta, hogy a paketa nagy ne legyen. Csak addig tartóztatom azt vissza, még egy más alkalom elő nem adja magát. 2° Sewell úr, amint eddig való írásimból kinyilvánosodik, nem tulajdonosa vagy fővigyázója valamely ménesnek, istállónak, vagy lónak, hanem *veterinarius*, azt is mint Professor Coleman asszisztense, subordinátus; következésképpen az ő tehetsége csak annyira terjed, hogy a hozzája vezetett beteg lovakat orvosolhatja, korántsem pedig, hogy sántaságaikat megelőzze. Ha valahol, igazán itt, bátran elmondhatni azt az orvosról, általján véve, hogy mindent megbetegétene, ha tehetségében állana, minden speciosum consiliumjának[432] ellenére is. A „London Veterinary College, fájdalom!" – ismét legkevesebbé vetetődhetik ki, tudni illik ez mely az angoloknál szintúgy, mint a szomszéd franciáknál, pénzszomjáról elég isméretes. Nevezete *patent fabrik*[433] sokaknál szinte proverbiális[434] lett. – Amit tehát Sewell a sántaság megelőzése eránt tehet, az csak tanács, az is nem másképpen, mint Coleman princípiumaival megegyezőleg adva, ha szinte maga az ellenkezőről volna is meggyőződve. Coleman princípiumai nálunk is elég ismeretesek, nem csak Bojánus[435] német fordításából, hanem a praxisból is. Eszerént „azon módról mellyel Sewell a sántaságot megelőzni szokta, igazán véve, szó se lehet". – Az én jelentésemnek is csupán csak a nerv operáció volt célja, úgy mint amelyről, mint itten tett tapasztalásról, számolni tartoztam. Nem kívánhatom tehát senkitől, hogy kiértse belőle azon módot, mellyel Sewell úr a sántaságot megelőzni szokta. Egyéb eránt a sántaság prophilaxisa[436], a lovakra nézve egy olyan probléma, amelyet resolválni[437] már sok elmés férfiú akart, de még senki se tudott. Vizsgálja bár akárki a barom-orvoslás történeteit, Lafosse[438] idejétől fogva mai napig. Az én eddig

[431] Összehasonlítani.
[432] Különleges tanács.
[433] Szabadalmaztatott termék.
[434] Közmondásos.
[435] Bojanus, Ludwig Heinrich (1776–1827), orvos, természettudós.
[436] Megelőzés.
[437] Megoldani.
[438] Lafosse, Pillippe Étienne (1738–1820), állatorvos.

való észrevételeim még olyan resultatumot nem adhatnak, melyek a szoros krízist a tapasztalás próbakövénél kiállhassák. Méltóztassék tehát kegyesen megengedni, hogy azokat akkor adhassam elő, midőn azt mondhatom, hogy: „íme most megérett gyümölccsel kedveskedhetem."

Továbbá méltóztatott megkívánni, hogy a „lovak exteriurjéről[439] írt újabb angol könyveket Weatherley úr tanácslásával küldeném meg". – Ezen részben szerencsésebb valék Kegyelmes Uram akaratját teljesíthetnem. Az exterieurnak azon részére nézve, mely az angol lófajokat illeti, egyetlen egy munka van tökéletes, s ez John Laurence munkája. Tökéletesnek mindazonáltal ezt se lehetne szoros értelemben vallani, noha a képek remek daraboknak tartatnak. Ezen munkát most íme megküldöm. A többi lófajokra nézve angol nyelven semmi munkára sem tehettem szert, noha Weatherley tanácsán kívül minden a dologhoz értő ismerősömét kikértem. Francia nyelven vagyon egy pompás munka, amelyet Weatherley Párizsban létekor Esterházy Pá1 őhercegsége számára meg is szerzett. Ő dicséri e munkát általjában, ámbár az angol fajok portraitjaival [sic] nincsen teljesen megelégedve. A szerző nevét ugyan meg nem tudta mondani W[eatherley]. úr, hanem azt mondá róla, hogy „he is the first horse-portrait painter at Paris",[440] amely karakterizálásnál fogva idővel ezen munkával is megismérkedhetem, s ha parancsolni méltóztatik, meg is szerzem. Az exterieur physiologica s pathologica részére Richard Laurence és Taplin[441] munkái igen becsesek, s helyre hozzák azon fogyatkozást (ha mégis annak lehetne nevezni), amelyet egyes rajzolatban szenvednek az angolok. Értem azt, hogy olyas kép, mint amilyen a keszthelyi scholások falán vagy Pöllnitz munkájában[442] idealizálva van, az anglusoknál nem találtatik. Itten Ploen[443] és Havemann[444] ideája sincsen egy angol munkában is, az exterieurre nézve kivive. Amit e részben találtam, megszerzém, s megküldeni nem késem.

Ami John Laurence munkáit illeti, a „Philosophical and Practical Treatise"-n[445] kívül, amely már megvan Kegyelmes Uram könyvtárában,

[439] Külsőjéről.

[440] „Ő az első lóportré festő Párizsban."

[441] A hivatkozott művek: Richard Lawrence: *An Inquiry into the Structure of Animal Economy of the Horse,* London–Birmingham, Author, 1800; William Taplin: *Improved Compendium of Farriery,* London, Crosby, 1811.

[442] A hivatkozott munka: G[eorg]. L[udwig]. Pöllnitz: *Von militärische Reitschule oder praktische Anweisung,* Halberstadt, Vogler, 1819.

[443] Ploen, Johann Christian (?–?), a berlini Ritterakademie istállómestere.

[444] A hivatkozott munka: August Conrad Havemann: *Anleitung zur Beurteilung des Äussern des Pferdes,* Hannover, Ritscher, 1799.

[445] A pontos cím: John Lawrence: *Philosophical and Practical Treatise on Horses,* London, Longman, 1796.

azok ím e következendők: A historie of the horse and delineation of the race horse – 4° London, 1809.;[446] A general treatise on cattle, the ox, sheep and the swine edit. London, 1809.;[447] The modern land steward. Second edition with additions. London, 1806.;[448] The new farmers calendar, or monthly remembrances. London, 1807.;[449] The farmers pocket Calendar in 12, London, 1809.;[450] British Field Sports, by J. Scott. London, 1820. in 8°.;[451] The Sportsmans repository, comprising a complete series of highly finished engravings representing the horse and dog in all their manner by Mr. J. Scott. London, 1820.[452]

Ezen munkák közül a két utolsó költött név alatt van. A szerző valóságos neve t[udni).i[Ilik]. nem *Scott,* hanem John Laurence. Ezek legszebbek, legbecsesesebbek. *Alken's national sports in Britain. London, 1821 with 50 plates in 5 parts* című munkában[453] a prefatió is John Laurence munkája. Tartalékja azonban nem különböz a British Field Sportstól, s Laurence maga vallása szerént a munkának se becse se érdeme. – Ezen munkákat megvettem mind, az első és utolsó című munkán kívül. A historie of the horse t[udni].i[illik]. a sportsman repositoryban[454] foglaltatik. A képek benne ugyanazok, a textus megváltoztatva s javítva, s a kutya famíliák képeivel s históriájával szaporítva. Alken[455] megvételére semmi okom se volt. A megküldést akkorra kell halasztanom, még a modelák elkészülnek, ha addig más alkalommal azokat el nem küldhetem.

Franciaországba készültöm okát feljebb említett leveleimben kinyilatkoztattam. Nem is volna most az eránt egyéb mondanivalóm, ha Kegyelmes Uram januáriusi leveléből egy olyas meghatározás nem tetszene ki, amelyet én legkevesebbé se várhattam volna. Utam fő célja a baromorvoslás s mezei

[446] A pontos cím: John Lawrence: *The History and Delineation of the Horse, in All His Varieties,* London, Albion, 1809.

[447] A pontos cím: John Lawrence: *A General Treatise on Cattle, the Ox, the Sheep and the Swine,* London, Sherwood, Neely and Jones, 1809.

[448] A pontos cím: John Lawrence: *The Modern Land Steward,* London, Whittingham, 1806.

[449] A szerző feltüntetése nélkül közzétett kiadvány: *The New Farmer's Calendar, or Monthly Remembrancer,* London, Symonds, 1806.

[450] A szerző feltüntetése nélkül közzétett kiadvány: *The Farmer's Pocket Calendar,* London, Symonds, 1809.

[451] A pontos cím: William Henry Scott: *British Field Sports, London,* Sherwood, Neely and Jones, 1820.

[452] A pontos cím: John Scott: *The Sportsman's Repository, Comprising a Complete Series of Highly Finished Engravings Representing the Horse and Dog in All Their Varieties, Executed in the Line Manner,* London, Sherwood, Neely and Jones, 1820.

[453] Henry Alken: *The National Sports of Great Britain,* London, McLean, 1821.

[454] Ld. 452. lábjegyzet.

[455] Alken, Henry Thomas (1785–1851), festő, rézmetsző.

gazdaság lévén, teljesen meg voltam arról győződve, hogy Angliából akár messze forduljak, honomba visszatértem mindenesetre Franciaországon által történend meg. Mit mond a világ, ha Spanyolországba visszamenek, s kikerülöm a tartományt, amelyben utam céljára legtöbb gyarapodást várhatnék? Piumről[456] Normandiában, Pompadourról[457] Limousinba, Rambouille-ről etc., melyek mind a spanyolországi félen esnek, nem is szólok; csak Alfort-t említem *(az École royale vétérinaire & rurale à Alfort),* amely a nálánál csak négy esztendővel idősb lyoni oskolával együtt, példa gyanánt szolgált mindeddig, egész Európában; amelynek majma is magok az angolok is mind a mái napig (hiszen, a nemzeti gyűlölség ellenére is azt vallja Sewell és Bracy Clark, hogy ott a briton is elég követésre valót talál. – Coleman szisztémája 20 esztendő után is mi egyéb, mint az egyéb eránt igen ügyes Lafosse hibás vélekedése? Melyet Vial Saint Bell[458] Londonban első veterinaire professzor, a lyoni oskola néhai nevendéke ide által hozott. – Goodwin szisztémája mi, mint a francia patkolás mód, – mely Alfortban kezdődött – követése?) és még egytől sem haladtatott meg; ám azt mondja Edward Planta,[459] aki elég keserűen szemrehányásokat teszen a francia nemzetnek: „this Institution is the noblest of the kind in Europe, and is conducted on principles, wich [sic] tend more to the improvement of the art, then the emolument of the professors. Lectures are delivered by seven of the most eminent teachers" etc.,[460] ahol Bourgelat[461] valaha érdemet, s halhatatlan nevet szerzett; ahol Huzard,[462] Dulong,[463] Desmarest,[464] Girard,[465] […], Dury,[466] Yvart,[467] és a két Barthélémyek[468] mint megannyi jeles tudósok, érdemes írók tündöklenek; ahová a boldogult gróf is – ama nagy érdemű hazafi – felejthetetlen gyámolóm!!! – ki a veterinaria eránt való buzgóságomat, s annak okait jól

[456] Pium (?–?), azonosíthatatlan.

[457] Utalás Château de Pompadourra, mely egyebek mellett méneséről volt híres a korban.

[458] Saint Bel, Charles Vial de (1753–1793), állatorvos, anatómus.

[459] Hivatkozás a kor népszerű franciaországi útikönyvére: Edward Planta: *A New Picture of Paris, or the Stranger's Guide to the French Metropolis,* London, Leigh, 1814.

[460] „Ez az intézmény a maga nemében a legnemesebbek közé tartozik Európában, s oly elvek szerint irányíttatik, hogy inkább a gyógyászatnak kedvez, semmint a professzorok vetélkedésének. A hét legkiválóbb tanár tart előadásokat…"

[461] Bourgelat, Claude (1712–1779), ügyvéd, állatorvos, akadémikus.

[462] Huzard, Jean-Baptiste (1755–1838), orvos, állatorvos, a francia állatorvosi iskolák főfelügyelője.

[463] Dulong, Pierre Louis (1785–1838), vegyész, fizikus, egyetemi tanár.

[464] Desmarest, Anselme Gaëtan (1784–1838) zoológus, természettudós, szakíró.

[465] Girard, Jean (1770–1852), állatorvos, anatómus.

[466] Dury (?–?), azonosíthatatlan.

[467] Yvart, Charles-August (1798–1873), állatorvos, sebész.

[468] Barthélémy, Éloi (1785–1851), patológus, állatorvos. A szövegben való utalás a másik személyre azonosíthatatlan.

ismére, Bécsből megfordultam után egyenesen küldeni szándékozott. Idetértem utam céljával nem ellenkezhet, hanem igenis megegyezne. Azért remélem, hogy Kegyelmes Uram Franciaországba készültömet nem csak rossz néven nem veendi, hanem az odautazásra kegyesen engedelmet is adni méltóztatik, amelyért is teljes bizodalommal esedezek [sic]. Ha Franciaországon által utazhatok Spanyolország felé, a spanyol utat is nagyobb előmenetellel teendem meg, minthogy alkalmam leszen olyas intézetekkel megismérkedni, amelyek Spanyolországból veszik eredeteket, p[éldának].o[káért]. Ternaux-Rousseau[469] gyapjúkereskedő *gyapjúmosója,* melyre már Aachenben Zathelle[470] figyelmetessé tett, s több ilyenfélék. – Spanyolországban, ha olyan forma eránybban teendem utamat, mint amelyben a juh fókák [sic] fel alá hajtatnak, megesmérkedhetem mindennel, a mi egy veterinárius és mezei gazda figyelmét megérdemli; Bordeaux-ból t[udni].i[llik]. a vízen Bilbaóba menni, onnét Leon, Segovia, Aranjuez, Guadaloupe, Cordova, Granada, Baéne[471] felé le, azután Castilia […] Aragon felé felfordulván, Barcelonából déli Franciaországba vízen, vagy Bellegarde s Perpignan felé szárazon menni, s amint tovább rendelni méltóztatik, vagy Lyon, s Rosier[472] felé fel, vagy Lancy s Hofwyl felé & jobbra térhetek. Spanyolországból Párizs felé Alfortnak térni hasztalan idő s pénz vesztegetés volna. – Mi íratja ezen sorokat velem? Önként kinyilvánosodik. – Ha mindég készen teljesítém értekeződés nélkül, Kegyelmes Uram akaratját, s azt kötelességnek, erkölcsnek véltem. Most Kegyelmes Uramnak más meghatározásáért nem buzognom úgy tetszik egy megbocsáthatatlan vétek lenne, minthogy ezen emlékeztetés nélkül, utam célját, a haza oltárára teendő áldozatot (mely Kegyelmes Uramnak szintúgy szívén van, mint nékem) kompromittálnám.

A gyapjúkereskedés eránt nem értekeztem mindeddig, korántsem azért, mintha utam *egyik fő célját* szemem elől eltévesztettem volna (ám erről Liverpoolban és Woodstockban költ leveleim is tanúk lehetnek), hanem azért, mivel érezvén a kereskedés dolgában való ügyetlenségemet, az ez eránt való értekezést akkorra halasztottam, amidőn nyugati részéről Angliának, ahol legtöbb finom posztó fabrikák vannak, megfordulnék, s ezen pontban is mennél tökéletesebb tudósítást adhatnék. Ami a gyapjú kereskedőkkel való ismeretséget illeti azt relációimban feljegyzettem. A többi eránt pedig, azt, amit Weatherley úr írt copiázni[473] szükségtelen lett volna. Most azonban, minthogy Kegyelmes

469 Ternaux-Rousseau, Étienne Louis (1765–1830), gyáriparos, vállalkozó, bankár.
470 Zathelle (?–?), azonosíthatatlan.
471 Helyesen: Baena.
472 Helyesen: La Rosière.
473 Másolatot készíteni.

Uram a gyapjú szortírozás, s kereskedés eránt említést tenni méltóztatott, amit eddig tapasztaltam, megírni ezennel elmúlhatatlannak, [sic] noha még West Englandon, a már tudva levő okok miatt mindeddig meg nem fordulhattam. – Az Angliába hozott gyapjú (Spain- German- és French-wool) spanyol, német és francia gyapjú név alatt ismeretes. A spanyol gyapjú ismét Leonese, Segovia, Soria, Seville és Portugal wool nevezetekkel különböztetik meg. – A német gyapjat meg Saxon electora1 (ha nem királyi majorokról való is a gyapjú), Austrian, Silesian, Bohemian, Moravian és Hungarian wool nevezettel. A francia gyapjat nem a tartományok neve szerént különböztetik meg, hanem a mosásnál fogva mosottra vagy mosatlanra (French washed & French in the grease). Ezen sokféle gyapjak közt a saxoniainak legnagyobb a becse, s azért a vásáron is megkülönböztetik 1°) electoral electa,[474] ez ismét a) *electa prima* és b) *electa secunda* nevekkel, 2°) prima, 3°) secunda, 4°) tertia nevezetekkel. Ezen subdivisiokat[475] más gyapjakra nézve nem tapasztaltam, minthogy azok a fő divíziók szerént hozatnak a vásárra, mindazonáltal *Kaida sorte*[476] nélkül. Megjegyzést érdemel az különösen, hogy a gyapjú, ha bundában van szortírozva (avagy amint mondják *in fleece*) drágábban fizettetik meg, mint ha az fürtökben (in locks) van. Ez nekem igen természetesnek lenni látszik. Mert az olyan gyapjú, amely bundában szortíroztathatik (was im Pelze aushält) nagy nemességet, finom, s egyerányosságot[477] teszen fel. Az olyan sorte, amely egy seregből van, ugyan azon okból többre becsültetik annál, amely több seregekből van öszvekészítve, ha valamivel finomabb is, de egyéb tulajdonságára nézve nem egyenaránytos. Erről a pontról már Aachenből is közlöttem észrevételeket. – Mindenféle gyapjúnak mostan folyó ára ím e következendő, font szám szerént shillingekben:

Saxon electoral wool					
	a) electa	7 shilling	6 pence	- 9 schilling	- pence
	b) prima	5 –	6 –	7 –	3 –
	c) secunda				
	1) in locks	2 –	–	4 –	–
	2) in fleece	3 –	6 –	4 –	9 –
Austrian wool }					
Hungarian - }	Prima	4 –	9 –	7	
Silesian - }	Secunda	2 –	6 –	4	
Bohemia - }	Tertia	2 – -	-	3 –	6 –

474 Szász választófejedelemségi.
475 Alsóbb besorolású.
476 Durva, kevert szálú fajta.
477 Egyenletességet.

Moravian –					
Spain wool	a) Leonese	3 –	6 –	4 –	6 –
	b) Segovia	3 –	6 –	3 –	9 –
	c) Soria	2 –	9 –	3 –	3 –
	d) Seville	2 –	3 –	3 –	–
	e) Portugal	1 –	6 –	2 –	6 –
French wool	a) washed	2 shilling	pence	5 shilling	6 pence
	b) in grease	–	6 –	2 –	–

A spanyol gyapjat nyírás után mosva egész bundában kell érteni. A francia gyapjat mintegy egész bundában, akár legyen mosva, akár nem. Az ausztriai etc. gyapjat fürtökben szortírozva, nyírás előtt mosva. A kivett ár elölről (p[éldának].o[káért]. az első sorban a Saxon electánál 7 sh[illing]. 6 pence) minimum hátulról (mint ugyanazon sorban a 9 sh 3 pence) maximumot jelent. Egy shilling a mi pénzünkhez annyi mint 28 xr C.M. hat pence vagyis félshilling annyi mint 14 xr C.M.

A magyar gyapjas gazdák közt herceg Esterházy gyapja ismeretes, s igen becses Angliában, minekutána azt maga itten megismérte. Azonban az angol kereskedőkkel való nexusából nem nagy dicsősége van, vagy haszna, minthogy ezen egyenes nexusa procurálásával[478] milliókat vesztett, s ez nem az én mondásom, hanem az angoloké. – Kegyelmes Uram gyapja név szerént annyiban esmértes itten, hogy Weatherley úr a hercegi jószágokról hozott gyapjú mustrákat itten Kegyelmes Uram gyapja gyanánt mutatta elő a kereskedőknek, s én azt mindenhol hírleltem. A magyar producensek neve egyéb eránt itt nem esméretes, minthogy a bécsi Zwischenhändlereknek[479] kivált interesséje[480] azt kívánja, hogy arról ne szóljanak, hanem ha középszerű, azt az ország nevéről nevezzék, ha pedig finom s jeles, azt saxoniainak bérmálják. – Egyéb eránt elkél itt mindenféle gyapjú, de az alávaló[481] a külföldi árusra nézve sohasem, minthogy az ideszállítás terhe mintegy mint a vám (the duty) ő reá száll. A költség mindegy, akár finom legyen a gyapjú, akár goromba, egész a vásár állásig. A vásáron a jelesb tulajdonságok szerént határoztatik meg a gyapjú ára. A vámot ami illeti, az mindegy külföldi gyapjú fontra *hat pence* az az 14 Xr Conv[entions]. Münze. a 10 Octobris Anni 1819 (amely idő előtt a vám egy font gyapjúról csak *egy penny* volt). Ezen hat pence meg fog maradni még az idén egész esztendő által. A jövő január kezdetével

[478] Megszerzésével.
[479] Közvetítő kereskedők.
[480] Érdeke.
[481] Gyengébb minőségű.

ismét feljebb fog emeltetni. Ebből kitetszik miért a kereskedők csak finom gyapjat szállítanak Angliába, *s Kaida fortet* éppen nem. A java gyapjút is, hacsak annak itt már előre bizonyos helye nincs, csak négy fontra osztják, ritkán többre.

Amit gyapjú eránt megjegyezni szükséges, ha a mi környékünkről azt haszonnal akarjuk szállítani, a következendő pontokat, melyek öszvevéve az itten ez eránt vett tanácsokból. A gyapjat mosva s montírozva[482] kell idehozni. A mosatlan gyapjú kerestetik ugyan, de jeles haszonnal ritkán adatik el. A mosást a nyírás előtt kell véghez vinni. Ez egy ok, ami a saxoniai gyapjat a spanyol és francia gyapjúnál becsesebbé teszi. A franciák kik juhaikat igen kémélik [sic], általján véve, kevesebb nyereséggel megelégszenek inkább, hogysem juhaikat a gyapjúmosás által kitegyék, kivált az olyan helyeken, ha a helybeli klíma gyakran, s hertelen változó. – A szortírozás igen szükséges, kivált az olyan gazdaságokra nézve, amelyeken a juhseregek nem egyeránnyosak, nem egyformák a gyapjú mineműségére nézve. Azonban azt csak a négy fő classis vagy sorte szerént a testen, a nyírés alkalmatosságával különböztetheti meg. A subtilis[483] elosztásokba tetemes kár nélkül a gazda nem avatkozhatik, azért is, hogy a távol levő fabrikánsoknak mindenki pretensióit[484] nem tudhatja, azért is, hogy professióbeli sortirokat[485] a maga gyapja miatt távolról nem hozathat, vagy ha hozatott, a partie[486] kiszortírozása után a majoron nem foglalatoskodtathat. A mezei gazda figyelme egyéberánt is sok fele lévén megosztva, még kevesebbé mulathat a szortírozással, mint a fabrikáns, aki hogy a dolgot, s költséget ne szaporítsa hasztalanul, nem örömest veszen más gyapjút, mint amilyenre szüksége van. Egész partie gyapjat is csak az olyas fabrikákba szerezhetni, amelyhez többféle materiák készülnek, s annál fogva mindenféle sorte haszonra fordíttathatik.

A saxóniai gyapjú legkapósabb itten. Általjában a spanyolinál többre becsültetik. Nagyobb része, s java a sax[487] gyapjúnak Hamburgon, s Antwerpen által jön ide. Az állossa[488] Németországban dolgoztatik fel. A mi környékünkről is részént ezen helyeken, részént Trieszten által szállíttatik a gyapjú Angliába.

[482] Bálába kötve.
[483] Finom, magasabb minőség szerint.
[484] Igényeit.
[485] Hivatásos osztályozók.
[486] Adag, mennyiség.
[487] Szászországi.
[488] Aljasa, vagyis a rosszabb minőségű.

A bécsi kereskedők közül Liebenberg, Lackenbacher,[489] és Kaan[490] nagy nexusban vannak mindenhol. Liebenberg commissionerje[491] Hamburgban Musenbecker,[492] Lackenbacheré Rosen Junive;[493] Kaané Averdiek,[494] Antwerpenben Turger Falken,[495] itten magának van háza, nem régen egy a legszebb londoni piacon, amelyet Louis Kaan[496] vezet. Eleinte ő Niederheimban tartózkodott, ahol Schloss[497] a komissionerja, azután itt Rückerrel[498] volt társaságba[n], s most maga van. Nexusa Franciaországban is úgy van. – Északi-Amerikával nagy az angolok kereskedése a gyapjúra nézve is. Mindazonáltal a fel nem dolgozott gyapjú (rohe Wolle) mennyisége csekély az adva szállított fabrikátumokhoz képest, minthogy a fortélyos angolok ennél fogva is valamely nemű függésben igyekeznek tartani az egyébként szabad statusokat. Másként is a gyapjúmívekre nézve egész Amerika nagy részént az anglusoktól s franciáktól függ, a többi tengeren járó nemzeteknek (az ausztriaikat nem lehetne ideérteni, amint tudva van, még a dalmáciai, velencei, s lombardi partok nem jutottak) magok szükségére se lévén elegendő fabrikátuma. Spanyolországban, magában az anya tartományban is, drága áron fordul vissza tennen produkált gyapja az angol fabrikákból. Az angol kikötőhelyek közt ezen tekéntetben a londoni, liverpooli és bristoliakat legfontosabbnak lenni hallottam. Liverpoolban Geller & Son,[499] Earle & Comp.[500] ilyen szállítással foglalatoskodik. Londonban A. Rücker,[501] Sillen[502] és Grantoff[503] a West Englandiakról, valamint minden egyébről ami a gyapjat illeti onnét megfordultommal remélem megnyugtató tudósítást adhatok.

Kegyelmes Uramnak július 9-ről, s június 16-ról 1821 Weatherley úrhoz datált levelei most februarius tizenkettődikén érkeztek meg Londonba.

489 Lackenbacher, Bernhard Heinrich (1796–1858), nagykanizsai származású zsidó kereskedő.
490 Kaan, Heinrich Samuel (1776–1844), bécsi zsidó kereskedő, vállalkozó.
491 Megbízottja.
492 Musenbecker (?–?), azonosíthatatlan.
493 Rosen Junive (?–?), azonosíthatatlan.
494 Averdiek (?–?), azonosíthatatlan.
495 Turger Falken (?–?), azonosíthatatlan.
496 Kaan, Louis (1797–1866), zsidó kereskedő, vállalkozó.
497 Schloss (?–?), azonosíthatatlan.
498 Rücker (?–?), azonosíthatatlan.
499 Geller (?–?), azonosíthatatlan.
500 Earle (?–?), azonosíthatatlan.
501 Hamburgi eredetű kereskedődinasztia, feltehetően John Anthony Rücker (?–?) vállalkozó.
502 Sillen (?–?), azonosíthatatlan.
503 Grantoff (?–?), azonosíthatatlan.

Az ezen idő tájban én hozzám írt levelei pedig Esterházy Pál őhercegségéhez szóló levéllel egyetemben, tán örökre elveszett. Amint már erről egyszer tudósítást tettem.

A „General Stead-book”[504] második s egyszersmind utolsó része is kijött már, erre Kegyelmes Uram nevében prenumerált[505] volt Weatherley úr, s azt én egy guineával kifizettem. Minél előbb lehet a többi[t] egymással együtt megküldenem.

A patkolás dolgában mennyire igyekeztem legyen tisztára jönni a jövő hónapi relációmban előadni el nem mulatom. Akarva halasztám eddig az ez eránt való értekezést továbbra, hogy kívánt resultatumokkal kapcsolhassam öszve jelentésemet, mely töredékekben (Bruchstückweiß) előadva kevésre vezetne. – Az eleven sövények eránt ezúttal értekeztem hónapi jelentésemben. Az ezen tárgyra szolgáló írásokat már előbb megszerzem, amint relációmból kitetszik.

A komondorokra nézve, azon kívül, amit eddig jelenték, ezen alkalommal azt mondhatom, hogy ketteje az ideküldötteknek, melyeket Weatherley uramnak ajándékozni méltóztatott, megkölkezett; s őhercegsége, Esterházy Pál, akinek birtokában vannak most, herceg Wellingtonnak[506] juttatott két kölkei, a többi komondorok Wilson úr jószágán vannak Suffolkban.

Ha csak egy kérésemnek vagyon még helye Kegyelmes Uram színe előtt, teljes bizodalommal azért könyörgök, hogy a spanyolországi utat innét Franciaországon által tehetni megengedni méltóztassék. Utam fő céljára, a haza szent szeretetére kérem Kegyelmes Uramat. Ezen esdeklésem foganatja eránt jó reménységben lévén, további kegyes oltalmába ajánlom magamat, s mély tisztelettel maradok

Kegyelmes Uramnak

lekötelezettje legkissebb szolgája
Gerics Pál

MNL OL P 274 3. d. 5. fol. 451–454v.

[504] Helyesen: studbook – törzskönyv.
[505] Előfizetett.
[506] Wellesley, Sir Arthur (1769–1862), Wellington első hercege, katona, államférfi.

26.
London, 1822. április 2.
Jelentés gróf Széchenyi István várható megérkezéséről és egyes modellek elküldéséről

Nagyméltóságú Gróf!
Kegyelmes Uram!

Vettem a múlt hónap tizennegyedikén költ levelét, az abba zárt campsorialissal[507] együtt. Méltóztassék ez eránt elfogadni alázatos köszönetemet. Kegyelmes Uramnak gróf Széchenyi István[508] őnagysága által küldött levelét csak akkor veendhetem, ha a nevezett M[éltóságos]. uraság ide megérkezend. Veterinariusát már egy hete hogy előre elküldötté. Maga a napokban váratik.

A cséplő és mázsálló machinák rövid idő múlva elkészülnek. Megküldések eránt Kaan Lajos tanácsát amint Kegyelmes Uram meghagyni méltóztatott, kikértem. Ő a megküldést is teljes készséggel magára vállalta, s pedig Hamburgon által, minthogy a niederlandi[509] és francia partoknál visitatio[510] nélkül Transito[511] nem adatik.

Midőn ezekről haladék nélkül jelentést tenni kötelességemnek tartom, további kegyességébe ajánlván magamat, mély tisztelettel vagyok s maradok

Kegyelmes Uramnak
Londonban április másodikán 1822-ben

lekötelezettje legkisebb szolgája
P[ál]. Gerics m[aga]k[ezével]

MNL OL P 274 3. d. 5. f. 455.

[507] Váltó.
[508] Széchenyi István (1790–1861), gróf, politikus, író.
[509] Hollandiai.
[510] Itt: láttamozás.
[511] Átutazási engedély.

27.
London, 1822. április 10.
Jelentés a Henry Oswald Weatherley-vel való viszony megromlásáról és egyes könyvek beszerzésének elhalasztásáról

Nagyméltóságú Gróf!
Kegyelmes Uram!

Elképzelem, mint fog csudálkozni, s tán neheztelni is, hogy januáriusi leveleire mindeddig nem érkezett semmi válasz. – Rajtam semmi nem múlt. Hogy, február 18-án, Kegyelmes Uram levelét vevém, amint ille, Weatherley úr, s mások tanácsát kikérém azon munkák eránt, melyeket megkívánni méltóztatott. Megszerzém azokat, s erántok sub XXXIII. értekeztem. – Levelem megküldését, melyet Sewell pro semper[512] megígére most is magára vállalta, azonban azt nem csak feltartóztatta, hanem a vele levő „sportsmans repositoryt"[513] még öszve is irkálta. Április másodikán költ levelemet, mellyel Kegyelmes Uramnak március 14-én költ levelére válaszoltam, sub XXXIV. már útnak eresztettem volt (a közpostán, minthogy azt most Weatherley úr – ad speciem[514] – kicsisége miatt nem vállalta el) midőn levelem elkéstét, s az említett könyvvel való méltatlan bánást észrevevém. Mit volt tennem? A könyvet, s levelet visszakérém, hogy ezt haladék nélkül a postára adjam, amazt pedig addig visszatartóztassam, még a modelák elkészülnek s azokkal együtt rövid idő múlva kevesebb költséggel megküldjem. Eltökélém magamban egyszersmind, hogy Weatherley urat ezután legkisebbel se terheljem; minthogy szóval s cselekedettel is eléggé értésemre adá, hogy a velünk levő nexusba egészen beleunt.

A cséplő machina modélák a jövő héten elkészülnek, minthogy [Weit][515] azt emberségére fogadá. Kaan Lajos a megküldésre teljes készséggel ajánlotta magát.

[512] Mindenkorra.
[513] Ld. 452. lábjegyzet.
[514] Különösen.
[515] Weit (?–?), azonosíthatatlan.

Azon munkát, melynek szerzőjét Weatherley úr (Nro. XXXIII. levelem értelme szerént) first-horse-portrait-painter névvel karakterizált, itten csak úgy kaphatni meg, ha commissiót ad reá az ember, s mindenesetre igen drága leszen, amint hallám, a nagy *duty*[516] miatt. Illendőbben constituálhatni[517] azt Bécsben, vagy még illendőbben megszerezhetni Párizsban. A szerző nevét, melyet Weatherley meg nem tudott mondani kitudtam, s ez: Charles Vernet.[518]

Sub Nro. XXXIII. írt levelemben jelentést tevék a General stood [sic] book eránt is, melyre Kegyelmes Uram nevéhez Weatherley úr prenumerált volt. Nem tudom bizonyosan megvan-e otthon az első része vagy nincs. Az utolsó esetben, még itt vagyok, arra könnyen szert tehetnék, s tennék, nehogy Kegyelmes Uram könyvtárában a második darab is ennek hejjával hasztalan lenne. Ugyanazon levelemben John Lawrence munkáit specifikáltam.[519] Ezen lajstromban első helyet foglal azon munka, mely e címet viseli: „A historie of the horse, and delineation of the race horse".[520] – Én ezen munkát nem vettem meg, minthogy a szerző maga azt mondó, hogy [aki] a sportsman's repositoryt bírja, az a feljebb említett munkában semmi különöset nem talál. Az abban levő képek mind megvannak a sportsman's repositoryban, a textus is értelmére nézve meg van javítva változva. Az elsőről tulajdon szemeimmel meggyőződtem még a szerzőnél magánál. Azon környülállás miatt, hogy a repository a régi, s legelsőbb munkájának képeit, s tartalékját értelmére nézve magában foglalja a másiknak becse alábbszállott, úgyhogy az most nem is kerestetik. Ennél fogva tehát én se szereztem azt meg Kegyelmes Uram számára, nehogy haszontalan költséget tudva és akarva tegyek. Remélhetem azért, hogy Kegyelmes Uram ezen tettemet jóvá fogja hagyni, s arra nem magyarázni, hogy kegyes rendelését, „John Lawrence minden munkáinak megszerzése eránt" pontosan teljesíteni nem akartam. Ha ítéletemben talán hibáztam, méltóztassék az eránt, valamint Vernei munkája s a general stood-book második első része eránt is tudósítani. Gróf Szechényi [sic] István úr őnagysága még most sem érkezett meg Londonba. Veterinariusa, akit előreküldött, nem várja őtet nehezebben mint én, nevezetesen Kegyelmes Uram levele miatt, melyet csak az ő megérkeztével veendhetek.

Méltóságos Uramnak erántam való kegyessége, s ismeretes készségem felessé teszi, hogy okokat hordjak fel mentségemül, februáriusi levelemnek

[516] Vám.
[517] Megalkothatni.
[518] Vernet, Charles (1758–1836), festő, a francia akadémia tagja.
[519] Meghatároztam.
[520] „A ló története és a versenyló ábrázolása."

annyira elkéste miatt; bizodalmasan remélem, hogy amennyiben én vádolható volnék, azért kegyesen megengedni méltóztatik. – Mindent jóvá tenni iparkodván, további kegyes oltalmába ajánlván vagyok s maradok, mély tisztelettel

Kegyelmes Uramnak
Londonban április 10-én 1822

lekötelezettje, legkisebb szolgája
Gerics Pál M[aga]k[ezével].

MNL OL P 274 3. d. 5. fol. 456–457v.

28.
London, 1822. május 30.
Beszámoló gépmodellek beszerzéséről és továbbításáról

London, május 30. 1822.

Nagyméltóságú Gróf!
Kegyelmes Uram!

A múlt hónap 11-én költ levelét lehetetlen volt másképp, mint nagyon megilletődve olvasnom, minthogy azáltal értésemre esett, hogy

1°) Brüsszelben hagyott holmim még most sem érkezett kézhez. Én ezt felette fájlalom; nem azért, mintha Kegyelmes Uram annak történhető elveszte által kárt vallana, hanem azért leginkább hogy annak késő vétele által várakozásában soká felfüggesztetett, s mindeddig megcsalattatott. Ha gyanakodnom lehet azt gondolom, hogy az a niederlandi határon akadt fel, ahol t[udni].i[llik]. magamnak is, Brüsszelbe előre küldött kofferom miatt, a vele levő deklaráció ellenére is, elég bajom volt. Azonban akármiben legyen a hátramaradás oka, Brüsszelbe ez eránt írnom elmúlhatatlan leszen. Remélem, ennek következésében rövid idő múlva hírt veszen Kegyelmes Uram. Ami az általadást illeti, annak minden környülállási ím ezek: – Hogy én Angliába jöttem, Donner úr Hollandiában volt. Oda mentében Antwerpenben jöttem öszve vele, s hátra hagyandó holmim elküldése végett megkértem. Minthogy azt szívesen megtenni teljes készséggel ígérkezett, írásaimat s a könyveket egy verschlagba[521] zártam amelynek széle, hossza úgy volt hagyva, hogy a folio formára másolt journál a pakoláshoz öszvehajtani ne kellessék. Wächter[522] egy ifjú, aki Donner úr dolgát otthon nem létében ellátja, vette azt által, egy Kegyelmes Uramhoz intézett levéllel, s a verschlagban levő egy másnak deklarációjával. Egy kisebb verschlagot, – melynek hossza kevéssel haladott meg egy arasztot – a doeli modelákkal s egyéb apróléksságokkal együtt magam akarám postára adni, midőn útnak indultam. Azonban az fel nem

[521] Doboz, láda.
[522] Wächter (?–?), azonosíthatatlan.

vétetett, minthogy a niederlandi postáknak a határon kívül levőkkel az egy Aachent kivévén, direkte semmi nexusok sincsen. Nem volt tehát egyebet mit tennem, hanem ennek megküldését is Donner úrra bíznom. Idő nem volt többé, hogy magam személyesen adjam kézhez, mivel a diligence[523] menő félben volt. Pedig az erre adott pénzt se akarám ismét elveszteni. Lehrmanntól se kívántam elmaradni. Azért háziasszonyomat kérém meg, hogy maga vigye (ne úgy küldje) el azt Donnerhez. Hogy ő ezt megtette, nem kételkedem, mivel készségeket, tapasztalásból eléggé ismérem, másként ezzel megbízni nem bátorkodtam volna. – Ha történetből ezen egy más elveszne, kész vagyok mindent helyreállítani. A modelákra nézve „Radcliff's reports on agriculture of Flanders"[524] nevű munkát megszerzettem, amelyben az ottani eszközök skála[525] szerént le vannak rajzolva, s magyarázva. Eszerént csinosabb modelát is lehet készíttetni, s nagyobb tökéletességgel mintsem azt a doeli kerékgyártótól lehetett várni. Az írásokat is le fogom másolni ismét, noha egyéb eránt is tett tapasztalásimról bőven számot adtam. Pedig vajmi keservesen éj s nappali zsugorgással, s hátramaradással másoltam le elsőben is! De ezáltal csak készségemet akarom újobban [sic] bebizonyítani.

2°) Madame Genlis Manueljének hollandus fordítására nézve tett tudósítást is igen érzékenyen vettem. Azonban mindent csak magam vigyázatlanságának kell tulajdonítanom. Megismérem önként, mely nagyot hibáztam. Mentségemül azért okokat felhordani éppen nem akarok. Mindazonáltal ezen dologban tett lépéseimet ím ezennel környülállásosan előadom. Az említett munka hollandus fordításának egész utamban nem hallám hírét: Brüsszelben szintúgy, noha minden könyvárast megjártam. Frank[526] azt mondá, hogy ha az valahol, úgy a niederlandi fővárosban megvolna, ha valakinek, úgy az őnéki tudtára kellene lenni leginkább, ha exemplar nem találtatnék is belőle könyvesboltjában. Azon mondása Franknak annál fontosabbnak tetszett, mennél inkább meggyőződve lehettem, hogy ő a nevezett munkának mindenféle fordításait különféle kiadásban studiose[527] megszerzé. Frank ajánlásával és nógatásával tehát ez eránt Sommerhausennal öszveereszkedtem. S azon alkalommal, midőn az orosz és lengyel fordítások eránt, melyeket Franknál láttam, tudósítást adék, ez eránt is értekeztem. Kegyelmes Uram feleletét július másodikán vevém szinte. Azonban,

[523] Delizsánsz, postakocsi.
[524] Thomas Radcliffe: *A Survey of the Agriculture of Eastern and Western Flanders,* London, John Harding, 1819.
[525] Mértékarányosan.
[526] Frank (?–?), azonosíthatatlan.
[527] Gondosan.

hogy helytelenül cselekedtem, csak akkor vevém észre, midőn Ha[a]rlemben Lehrmann-nál azon fordítást láttam. Visszafordultomra Sommerhausen a munkával készen volt, csak letisztázni kellett volna még. Mit volt tennem? Tett hibámat örömest helyrehoztam volna, de Hollandiából visszatérvén amit hónapi fizetésemből öszveszerezhetnék koránt se volt annyi, hogy Sommerhausentől kielégíthettem volna, amit pedig igen kívántam, nem azért mintha őtet arra érdemesnek ítéltem vagy tőle tartottam volna, hanem mivel Kegyelmes Uramat az én hibám kellemetlen következésétől örömest megkímélhettem volna. Magam erszénye elégtelen lévén, az extra cassával diszponálni nem merészeltem, annyival is inkább, minthogy megértém, hogy Kegyelmes Uram Sommerhausen *ad minimumját is* sokallja, s nekem mindaddig újabb assignatio Angliára, vagy annak csak híre is kezemhez nem jött volt. – Kegyelmes Uram azt méltóztatik utolsó levelében emléteni, hogy Sommerhausen írt Keszthelyre, s ő írását egy, de dato 14e Januarii levélben velem is közleni méltóztatott. Nekem ezen napon költ levél mindeddig nem jött kezemhez; annálfogva Sommerhausen levelét se vehettem. Egyéberánt eddig útnak eresztett leveleimben az eránt értekeztem volna. Januarius 22-én, s március 12-én költ leveleimben Kegyelmes Uramnak a feljebb említett levél eránt említése nem levén, azon levél elmaradtát is csak mostan tudhattam meg. Azonban elgondolom minő lehet Sommerhausen levele foglalatja. Aki csökönös megátalkodással az ad minimumot meghatározza. Azután pedig (midőn a nyomtatásban is meglevő fordítás általam tudtára esett) – önként szinte felényire leszáll – nyilván, hogy verzióra jutalom nélkül ne maradjon; aki – amint Kegyelmes Uram leveléből értém – azt meré írni, hogy munkáját nekem által adta, az igaz nem lévén; én, mondom, az olyan emberről minden nemű alacson lelkűséget feltehetek. Megkénált ugyan ő ezzel, az igaz, de hogyan vegyek én által maculatát,[528] annyi pénzért?! S hogyan merjek M[éltóságos]. Uraságomnak törüléssel korrektúrával tölt kisebb nagyobb foliusokat, fél árkusokat küldeni, ha Sommerhausen arcájában fért azt általadni? A szóban levő írás nem volt letisztázva még akkor, hogy Sommerhausennak tudtára adtam a hollandus fordításnak nyomtatásban meglételét, s utóbb Kegyelmes Uram deklarációját. Fel lehetne-e azt tenni hát, hogy ő azóta letisztázta? – Azonban én ezen környülállásos előadással magamat legkevesebbé sem akarom menteni (mert érzem mennyiben legyek bűnös. A kárhoztató ítéletet pedig maga a bűn mondatja ki; s ez kínzóbb a lélekisméretnek mint ezen bíró vagy törvény szentenciája!), annál kevesebbé Sommerhausent vádolni, aki ajánlójával együtt, tőlem, csak megvetést

[528] Tisztázatot.

érdemel. Mindazonáltal, ha Kegyelmes Uram színe előtt, egy kérésemnek helye van még, csak azért esedezem, hogy ezen alkalmatlan dolgot úgy méltóztassék elintézni, amint az Kegyelmes Uram szívének s nevének egyaránt becsületére válik, ha szinte az az én megrövidülésemmel történne is meg.

3°) A dánus és svecus[529] fordítások eránt mindeddig tett lépéseim sikertelenek voltak. Azon leszek azonban, hogy reájok szert tehessek.

4°) Március 12-én januariustól júniusig járandó somma eránt adott assignatióját Kegyelmes Uramnak vettem, s ez eránt április másodikáról haladék nélkül tudósítást is adtam. Ezt megismétlem itt azon okból egyedül, hogy Kegyelmes Uram arról ismét tudósítást kívánni méltóztatott.

5°) Vettem ezúttal passusomat is („gut auf die Reiße [sic] nach Calais zurück")[530] megjegyzéssel. Remélem Kegyelmes Uram a megígért instrukció megküldését sokára halasztani nem méltóztatik. S ezért alázatosan könyörgök.

6°) A modelák nagyobb részént készek végre, s remélem, hogy azokat a napokban útnak ereszthetem. Az azok eránt teendő észrevételeimet különösen, sub (ide mellékelem), Louis Kaan fogja Hamburgon általküldeni Bécsbe, az atyjához, aki azt Kegyelmes Uramnak által fogja adni. A verschlagban (melynek hossza 5 1/2 szélessége s magassága 4 láb[531] circiter,[532] amint az arasztal[533] mérés után vehetni) a két cséplő machina modela, egy mázsa híd (weighing bridge) modela, s egy lenvágó modela leszen, könyvekkel, melyek mind használva voltak, s tárgyak egyedül a mezei gazdaság vagy a baromorvoslás, Edinburgh, Dublin, Newcastle és Oxford topográfiáján kívül. A verschlag minden oldalán GFL betűk vannak ismértető jelül fel írva. Ezen jeleknél fogva, ha a szükség úgy hozná magával, a verschlagot reklamálhatni. Amely a cseh vagy ausztriai határokon szükséges lehet az idegen országi könyvek miatt, amelyek eránt való szoros vigyázása a mi kormányzó székünknek, amely az erkölcsi megvesztegetődést ezen részről is meggátolni igyekszik, elég ismeretes.

7°) Az ide mellékelt írásból ki fog az is tetszeni, hogy ezúttal James White munkájának második, s negyedik darabja is meg fog érkezni, s annál fogva az otthon levő első és harmadik darabbal az egész munka komplett leszen. Igen örültem azon, hogy ezen utolsóbb helyen említett darabok megérkeztek Bécsbe, s hogy azokat Kegyelmes Uram szívesen vette. James White-nak van

[529] Svéd.
[530] „Érvényes Calais-ba visszaútra."
[531] 1 láb – 30,48 cm.
[532] Körülbelül.
[533] Arasz – 18-20 cm.

egy kis dictionariumja[534] is a veterináriára. Ezt is megszerzettem, s utóbb ezt is meg fogom küldeni a többi még itt levő könyvekkel s más holmival. Ennyit Kegyelmes Uram levelére feleletül.

Richard Wilson Bildestonben, ahová Newmarketből magával kivitt, szép lótenyésztéssel bír. – Ez eránt relációmban, melyet nem sokára útnak eresztek, bőven fogok értekezni. – A magyar komondorok közül csak egy pár van birtokában. Egy kan, cerberusként, az ajtónál kapott helyet. A nősténye az angol kutyaháznak egy osztályát foglalja el két kölkeivel. A többit árendásai közt felosztá. – Midőn Wilson úr részéről is minden jókat Kegyelmes Uramnak kívánni szerencsém van, mély tisztelettel ajánlván magamat további oltalmába vagyok és maradok.

Kegyelmes Uramnak

lekötelezettje legkisebb szolgája
Gerics Pál m[aga]k[ezével].

MNL OL P 274 3. d. 5. fol. 458–459.

[534] Szótár.

29.
Bath, 1822. július 17.
Jelentés az angliai gyapjúkereskedési gyakorlatról és a georgikoni tanár Edward Jennerrel történt találkozásáról

17 július 1822. Bath

Nagyméltóságú Gróf!
Kegyelmes Uram!

Hogy a modelákat útnak eresztém, haladék nélkül útnak indultam Angliának azon része felé, amelyre már régóta készültem, de többféle, s eddig adott tudósításimból eléggé ismeretes környülállások által visszatartóztattam. – Tett tapasztalásimról az ide mellékelt jelentésemben instrukcióm értelméhez képest számoltam. – Jelentésem foglalatjából önként kitetszik, hogy azon környék, melyet a múlt hónapban beutaztam volt, nem annyira mezei gazdaságára mint a posztó fabrikákra nézve különösen emlékezetes. – Itt nem mulattam el semmit, amit Kegyelmes Uram gyapja hírlelésére, s becsére nézve az adott utasítás szerént tennem tehetségemben volt. – A vevőről kétség se lehet. Azonban az a fontos kérdés, mennyiben lehetne hasznosabb az uradalomnak az angol fabrikánsokkal direkte nexusban lenni. Arról mindenik megvan győződve, hogy a gyapjút az első kézből mindég illendőbb áron veheti meg, mint a gyapjú kereskedőtől: mégis inkább ezekkel lép nexusba, minthogy általok mindenkori, s akármely féle szükségét könnyebben megelégítheti, ha szinte kevesebb nyereséggel is. A gyapjú kereskedők kiküldöttjei (muster riders) számtalanok itten, akik egész esztendőn által csak mustrájokat hordozzák körül, s a kívánt gyapjúnemet a mindenfelé regulariter[535] járó transport szekerek által (ritkábban a mindenfelé elágazó kanálisokon) haladék nélkül megküldik, anélkül, hogy a fabrikánsoknak a materiale eránt legkevesebbet is aggódnának. Azért a távollevő mezei gazdával öszveereszkedni nem kívánnak, vagy amint tulajdon kifejezések mondják „we can have nothing to

[535] Rendszeresen.

do with the staplers".[536] A gyapjúkereskedők azok előbb készek, kivált, akik magok lemennek Németországba, de feltételeik hasonló módon hangzók azon levél tartalékjához, melyet eredetiben Aachenből megküldöttem. A többiek solidusabbak,[537] mint p[éldának].o[káért]. Barrow és Vizer[538] Bristolban, akik minden többit [sic] gyapjúkereskedőt könnyen tönkre tehetnének, a gazdákkal nem gondolnak, hanem a helybeli gyapjúkereskedőkkel lépnek inkább nexusba, úgy mint Barrow Biedermannal s Kaannal, Liebenberggel. Ennélfogva igen igaznak találom azt, amit Wilson úr mondott a múltkor, hogy ha gyapjúnkkal gyümölcsösen akarunk Angliában bánni, Londonban depót s ágenst különösen kell tartanunk, vagy pedig commissióba adunk más gyapjúkereskedőnek, hogy a portéka eladására olyan idő választasson, midőn a gyapjúnak fenn van az ára. Az első esetben minden remélhető nyereségünk könnyen a depóra, transportra, agensre, etc. felmenne, a második esetben az ügyes commissioner magát nem felejtené el, ha szinte az a gyapjas gazda megrövidülésével történne is meg. Azt ide kellene még érteni, hogy a kereskedéssel járó változandóságot mindég készen kell várni. – Amerikával Anglián által nekünk semmi hasznos nexusunk nem lehet. Ha arra vágyódunk mégis, azt legjobb kimenettel remélhetjük az olasz vagy dalmáciai partokon által. Jóra való adressokat Amerikára, noha váltig iparkodtam, még mindeddig nem szerezhettem. – Ezt a gyapjúkereskedés eránt.

A baromorvosi tudományra nézve valamelyest gyarapodtam az emberiségnek ama nagy jótévője által, Dr. Edward Jenner által, akihez minden ajánlás nélkül mentem; de tőle éppen azért elég hidegen fogadtattam, még nem kevés ideig való együtt beszélgetés után oly szoros barátságba estünk, hogy az elválás még harmadnap múlva is mindenönknek igen nehezére esett, noha későn korán mindég együtt voltunk ezen idő alatt. – A *stringhalt*ról[539] jelentésemben említést tettem, nem úgy a szarvasmarhák vérvizeletéről *(red water),* csupán azon okból, mivel James White azt munkájának negyedik kötetében bőven leírja. Jenner úr t[udni].i[llik]. ez eránt azt tapasztalta, hogy az említett betegség az olyas helyeken uralkodik, a hol a marhák álló vizet isznak, megszűnt az olyas helyeken, ahol a feljebb tisztelt orvos tanácsára kutak ásattak. A betegség tulajdonképpen az artéria coronaria inflamatiójában[540] áll, a vérvizelés csak szimptoma. Amint azt a szekciókból[541] bizonyosan állí-

[536] „Semmi közünk a válogatókhoz."
[537] Üzletileg szilárdabbak.
[538] Barrow, J. (?–?) és Wiser, R. W. (?–?) kereskedők vállalkozása, mindkettő azonosíthatatlan.
[539] Ínpók a lovak lábán.
[540] Koronaér-gyulladás.
[541] Boncolás.

tani lehet. Az orvoslás az indító ok eltávoztatásán kívül az úgynevezett cura antiphlogisticában[542] áll. – A juhhimlő újság volt Jenner úr előtt. Minő kedvesen venné ő azt, hogy Liebbald[543] úrnak a juhhimlő eránt írt munkájával, mely a szerzőnek szintúgy, mint az Intézet alkotó s fenntartójának a külföldiek előtt is nagy s érdemes nevet szerze, megajándékoztatnék?! – Mindenfelől, szinte Kínából is vett himlőről írt könyveket s ajándék; – csak az én *hazámból* nem!! (melyről a jó s egyéb eránt tudós öreg, oly keveset tudott, hogy pláne azt kérdezte tőlem, ha vajon Magyarország Tirolisnak[544] nem egy része-e?). Egyik ajándékát, melyet Amerikából vett, s amelyet az arany láncnál, garter rendnél[545] is többre becsült Jenner, lehetetlen volt, hogy Kegyelmes Urammal ne közöljem. Minden *ember* érzékenyül fogja olvasni, hiszen, ha szinte a népek s nemzetek karaktere esméretében kedvet nem lelne is. Áll ez egy angol nyelven írt beszédből, és egy övből. Amazt lemásoltam. Emezt csak leírásban adhatom, az a alatt ide mellékelt papiroson.

A jelentésemben említett vetőmachina leírását éppen ma másoltam le azzal a szándékkal, hogy azt ezen alkalommal megküldjem. Azonban a rajzolásban való ügyetlenségem miatt a kép olyan esetlen leve, hogy azt megküldeni nem bátorkodtam. A leírást visszatartóztatom tehát addig, még a machinát Londonban modelában megszerezhetem. Doktor Jenner mély tisztelettel üdvözli Kegyelmes Uramat. Amidőn ezt az ő megismétlett kérésére, s meghagyására igen szívesen jelentem, teljes bizodalommal könyörögni bátorkodom, ha egy exemplart Liebbald úr munkájából nékie a követség útján küldeni méltóztatnék. Az valamint Kegyelmes Uramnak érdemet, úgy az érdemlett öregnek kimondhatatlan örömöt fog szerezni. Egy kisded helyben „Berkeley, Gloucestershire" veendeni fogja. – Remélem, ezen levelet a machinák megelőzik, melyeket május hónap végén útnak eresztettem. Mély tisztelettel vagyok s maradok

Kegyelmes Uramnak lekötelezettje, Gerics Pál m[aga]k[ezével).

MNL OL P 274 3. d. 5. fol. 460–462.

[542] Gyulladás elleni gyógymód.

[543] Liebbald Gyula (1780–1846), állatorvos, szakíró, a Georgikon és a magyaróvári mezőgazdasági akadémia tanára.

[544] Tirol.

[545] Térdszalagrend – The Order of the Garter.

30.
London, 1807. november 8.
Gerics előbbi levelében említett angol nyelvű melléklet, vagyis a kanadai indián törzsfőnökök által Edward Jennerhez intézett levél másolata

Speech of the five nations assembled in Council at Fort George in Upper Canada to Doctor Jenner London on 8th November 1807.

Present

Lieut. Colonel Proctor[546] 41st Reg[imen]t commanding the Garrison William Clans[547] Esquire Dep. Superintendent General Lieut Sanders[548] 41st Regt

Ensign Bullok[549]	d[etto]	
David Prize[550]	d[etto]	Interpretors
Benjamin Fairchild[551]		

Brother… Our Father has delivered to us the book you sent to instruct us, how to use the discovery, which the great spirit made to you, whereby the smallpox, that fatal enemy of our tribes, may be driven from the earth. We have deposited your book in the hands of the man of skill, whom our great father employs to attend us when sick or wounded.

We shall not fail to teach our children to speak the name of Jenner and to thank the great spirit for bestowing upon him so much wisdom and so much benevolence.

We send with this belt and string of wampum, in token of our acceptance of your precious gift, and we beseech the great spirit to take care of you in this work and in the land of spirits.

546 Helyesen: Procter, Henry (1763–1822), alezredes.
547 Clans, William (?–?), azonosíthatatlan.
548 Sanders (?–?), a 41. gyalogezred tisztje, azonosíthatatlan.
549 Helyesen: Bullock, Richard (?–?), a 41. gyalogezred tisztje.
550 Prize, David (?–?), azonosíthatatlan.
551 Fairchild, Benjamin (?–?), azonosíthatatlan.

Chief names	Tribes signatures	Interpretations of the names	Nations
Devadtharanegea		Two pointed arrows	Mohawks
Dehayouwagegh		Two Wampum belts	
Aigowane		Clear Sky	
Aunai		Feathers on his head	Onondagas
Cosconete		Moving a tree with brush and planting it	
Ouindaki		A town destroyer	Senecas
Cougheaw		Raven	Oneidas
Ussuegtagethe		Belt Carrier	
Saweoyewatan		Disturber of Sleep	
Eajawagehte		Fight Carrier	

A textusban előhozott öv és kötő (belt and string of Wampum) korallgyűrűkből van készítve olyan formán, hogy fél ujjnyi hosszaságra vagdalt korall darabok egymás mellett elnyúló hét veres spagét[552] szálakra fel vannak fűzve, úgy, hogy a két szélső sorok barnák, a többi öt sorok pedig fejérekből állanak. A kötő hasonló módon fejér s barna korallokból van, de csak három szál spagétra fűzve úgy, hogy a barna gyűrűk a fejérekkel váltva vannak. – Ezen övet Doktor Jenner mindenek felett becsüli, nem belső értékéért, hanem azért, mivel az egy jó nép hálaadó indulatjának záloga. – A levelet még senkinek sem engedte lemásolni, mint nékem.

MNL OL P 274 3. d. 5. fol. 462v–463.

[552] Spárga.

31.
London, 1823. május 31.
Beszámoló Richard Bright orvossal történt találkozásról, valamint különböző modellek, könyvek beszerzéséről

Nagyméltóságú Gróf!
Kegyelmes Uram!

Vettem a múlt februárius ötödikén költ levelét, s vele együtt augusztus elsőjén költ levelének mását, meg Dr. Liebbald úr munkáját. Ez által értésemre esett, mi volt légyen Kegyelmes Uram szándéka az idei utam eránt, valamint az is, hogy az eddig küldött holmik, noha elég későn, csakugyan megérkeztek mégis.

Azon idő alatt, még Kegyelmes Uram levele, s azzal a néki szánt könyv megérkezett, Doktor Jenner meghalt. Nem kétlem, hogy ez a közhír levelek által minálunk is már régen tudva van. Gloucesterben már egy provinciális monumentum votizáltatott[553] emlékezetére, Londonban most egy nacionális monument eránt van szó. – Ő az emberiség legnagyobb jótévői közé tartozik. Béke porainak! – Doctor Brightnál lévén azóta, a szó szokás szerént Keszthelyre fordult, s a többi közt Liebbald úrra. Ezen alkalmat én arra használám, hogy megkérdjem, vajon bírja-e munkáját? Midőn nemmel felele, azzal megtiszteltem őtet. Bright úr igen szívesen vette. S igen érzékeny indulattal emlékezett Kegyelmes Uram egyéb ajándékairól. A magyar karakterről etc. illik azt is megjegyeznem itt, hogy Magyarországról írt munkája, minden hibái mellett, Book of reference for Hungary,[554] amint mondani szokják [sic]. Méltó tehát, hogy egy jóindulatú ember hívebben informáltasson, tán következhető kiadására. Ezzel a nemzeti karakterünk, ami egyébként is becses az angoloknál, nagyon fog nyerni. Ha az ég haza vezérel, ami rajtam áll e részben, nem fogom elmulatni. De Bright, s hitvese szívesen üdvözli Kegyelmes Uramat.

[553] Helyi emlékmű szavaztatott.

[554] Utalás Richard Bright könyvére: *Travels from Vienna through Lower Hungary with some Remarks on the State of Vienna during the Congress, in the year 1814,* Edinburgh, Archibald Constable, 1818.

Gregory[555] horizontális malma modeláját committáltam.[556] Kegyelmes Uram 10-15 font sterlinget méltóztatott reá szánni első szóra. Én hét fontban alkudtam meg. Emellett a Reveley[557] által proponált horizontális malmát is committáltam, amely méltán jutalomra érdemesíttetett, minthogy Gregorynak minden hibáit kikerülte, együgyűbbé, bátrabbá, olcsóbbá, s haszonvehetőbbé tette. Az ára ennek öt font sterling leszen. Még ezen kívül egy vertikális szélmalom modelára is adtam commissiót, azon formára, amely itt legbecsesebbnek tartatik. *Selfajusting Millnek*[558] nevezik az angolok azt, amely magától a szél után fordul. Ezen modela ára három font sterling. Elkészülését lehetetlen elvárnom. A pénzt Kaannak által adom majd, aki fogadta, hogy azt meg fogja küldeni. A többi modelák is ő általa fognak megküldetni. Remélem, hogy magam is útnak indulhatok április harmadikán, vagy negyedikén.

Kegyelmes Uram méltóztatott rendelni utolsó levelében, hogy „olyan kálhának, mint New Bethlehemben vagyon, mely alul fűttetvén, a meleget a felső traktusokba is szolgáltatja, modeláját készíttessek, úgy pedig, hogy a kémény formája is rajt legyen". – Én ebből azt veszem észre, hogy – Maximum oblitus est[559] […]. Értem azt, hogy midőn a New Bethlehem eránt tettem tudósítást, a kálha milyenségét leírni elmulattam. Másként nem hiszem, hogy modela eránt rendelést tenni méltóztatott volna. Illő tehát, hogy most az akkori hibámat helyre hozzam. A New Bethlehem-i kálha igen együgyű. Midőn azon részt, amelyben a tűzhely van, a föld alatt levő traktusban levő részét egy oszlop paedesztáljához[560] hasonlíthatni, úgy a többi részt, mely a földszint levő traktusban, s az emeletekbe felnyúlik egy szimpla négyszegi oszlopnak mondhatni. Voltaképpen pedig ezen rész a tüzelőhöz képest kémény, de minthogy az a legfelső traktus plafondjáig [sic] öntött vasból van, kálha gyanánt szolgál, szintén úgy, mint Eduard Keller[561] posztó szárasztójáról Aachenből írván, tettem említést. A legfelső plafondnál van a vas hegyébe tégla rakva, s ez a tégla épület a háztetőn kiér s a füstöt kitakarodni engedi, minekutána annak melege a kéménynek vasból álló részén, mint aféle jó konduktor[562] által, nagyobb részént a házban eloszlott. Formája

[555] Gregory, Olinthus Gilbert (1774–1841), matematikus, mérnök.
[556] Megbízást adtam.
[557] Reveley, Henry Willey (1788–1875), pisai egyetemen tanult mérnök, aki Ausztráliába kivándorolt.
[558] Helyesen: selfadjusting.
[559] Kötelességünk törekedni a legtöbbre.
[560] Talapzat.
[561] Kelleter, Edmund Joseph (1741–1821), aki elsőként üzemeltetett gőzgépet a posztógyárában.
[562] Vezető.

ilyen az a a tüzelő, a b kémény, amelynek ércből levő része egyszersmind kálha gyanánt szolgál.[563] – A dolog együgyűsége-e, vagy elmebéli nyughatatlanságom (Miért nem leheték csendes elmével? Az, aki engem közelebbről ismér, s tudja mi hat itt reám physice & moraliter, az mondom önként meg fogja azt fejteni; másnak fóliánsokkal sem mondhatok valamit!)?, vagy inkább mindenik környülállás öszvevéve okozta, hogy tudósításomat írván gondolatimat a legjobb igyekezet s akarat mellett sem szedhettem kelletiképpen öszve, amelynek természetes következése az volt, hogy éppen a dolog velejét, bökkenőjét hagytam ki, vagy legalább, ha ez nem történt, leírásom elégtelen, s homályos volt. Távol vagyok az ilyes hibát mentegetni. Meg kell azt ismérnem. Örömest jóvátenni igyekszem azt, s a hasonlót tehetségem szerént megelőzni. Remélem, Kegyelmes Uram, környülállásira tekéntetbe vételével meg fog engedni. – A bethlehemi kálha modelája helyett egy más forma kálhát rajzoltattam Baileyve1,[564] szekciókkal,[565] minthogy azok által a dolognak hogyan volta érthetőbb, mint a modela által, amelyet baj nélkül el nem lehetne pusztítani. Ez is öntött vas. Dekoráció gyanánt szolgálhat valamely szalon közepén, vagy mint egyéb házi bútor egy fal mellett elállhat, anélkül, hogy az egyéb eránt jó szerűen épült szobában a mobíliák szimmetriáját elrontaná. A füst alá felé vonja magát, s ennélfogva a kürtő kéményt úgy el lehet maszkérozni, hogy a kálhát csak a meleg árulja el az idegen előtt. Ez közelebbi leírással együtt a modelákkal fog megérkezni.

Méltóztatott továbbá megkívánni, hogy tudjam meg, ha vajon a richmondi herceg[566] telekén levő *ilex aquifolium*[567] sövény magból-é vagy más módon tenyészett? – Magból igenis, olyan formán, mint a[z] *eraregus oxyacantha ulex europeus,*[568] vagy más sövény. Ezt a London környékén levő kertészektől hallám; de helyben sem lehetne többre bizonyodni,[569] mint hogy az említett sövények nagy időre mutatnak, s a most élők a sövény eredetét csak ab analogia beszélenék el. Az eleven sövények eránt megvettem már régen Fr[ancis]. Blaikie[570] klasszikusnak ítélt munkáját. Azonban London enciklopédiája ebben is legjobb, legbővebb, legvilágosabb. Egyéberánt ezen

[563] A rajz nem található a levél mellékletében.
[564] Bailey (?–?), azonosíthatatlan.
[565] Metszetek.
[566] Gordon-Lennox, Charles (1791–1860), Richmond ötödik hercege.
[567] Magyal.
[568] Sülzanót.
[569] Megbizonyosodni.
[570] Blaikie, Francis (1771–1857), mezőgazdász, szakíró, számos gyakorlati kézikönyv szerzője. Tizenkét évig élt és dolgozott Holkham Hallban. A hivatkozott mű: Francis Blaikie: *On the Management of Farm-Yard Manure,* London, Harding, 1820.

tárgyról többször is értekezvén, most csak azt akarom megjegyezni, hogy a nemrégiben megérkezett amerikai friss magvak mellé, a többi közt mind a két varietását megszereztem az *ilex aquifolium*nak, s azt magammal együtt Párizsba viszem el, hogy ottan, ha a Cs[ászári]. követségnél alkalom nem lenne, azt haladék nélkül a postára feladjam. Mert a modelák két hónap előtt nehezen fognak Hamburgon át megérkezni. – Vajha a magvak nálunk is oly szépen tenyésznének, mint az angol klíma alatt!

Bracy Clark patkoló machináját is megszerzém. A vele való élést megtanultam, s ha hazámba megérkezhetek egyszer, arra mindenkit könnyen megtaníthatok; amint [sic] írásban akármennyi szó szaporítással se lehetne kelletiképpen megtenni. A General Stoodbook [sic] első részét is megszerzettem, s a többi eggyel mással együtt megküldendem.

White munkája tökéletes, amint az Kegyelmes Uram könyvtárában két kiadásban megvan. Az egész négy darabból áll, úgyhogy egyik kötet a másiktól nem függ, s éppen azért egyenként is meg lehet kapni. Az első rész hyppiatria,[571] a második pharmacologia veterinaria,[572] a harmadik kötet tulajdonképpen toldalék az első részhez, minthogy csupán csak a lovak betegségei eránt szól, s olyanok eránt, amelyek már az első kötetben is előfordultak. A negyedik darab a szarvasmarhák, juhok, sertvések, s az ebek betegségeit adja elő. A kiadásnak különböző ideje minden részre nézve, meg a különböző cím a tónusok folyószám szerént való megjegyzése könnyen arra vezet mindenkit első tekéntettel, hogy mindenik darab különös munka, s annak mindenike incomplete.[573] Azonban a munkával való közelebbi megismérkedés tüstént kimutatja, hogy nem mind szisztéma az, amit az angol ezzel a speciosus[574] titulussal nevez. A megküldendő könyvek közt több ilyes példa fordul elő, úgy mint R. Dickson,[575] etc. munkáiban. Én ezeket inkább rapszódiának nevezném, s úgy tenne minden józan földim, anélkül, hogy a munka belső becséből valamit le kellene vonni. White mindég becses fog maradni, amennyiben az a tapasztalás gyümölcse. Az első rész ismét kijött az idén ezzel a 13-ik kiadásban, amidőn a negyedik csak két kiadást élt meg. Megvettem ezt is, és szándékom az útra velem megtartani. Azonban Kegyelmes Uram diszpozíciójára leszen mindég. Meg kell mégis jegyeznem, hogy annak, aki az előbbi kiadást bírja, ezért nem sokat fog kapni, minthogy a 12-ik kiadásból sok ki van hagyva, anélkül hogy a kihagyottak helye valami

571 Lóismeret.
572 Állatgyógyászat.
573 Nem teljes.
574 Különleges.
575 Dickson, Richard W. (1759–1824), orvos, szakíró.

újjal volna kipótolva. A cuprumok[576] száma szaporodott csak tudni illik, a negyedik rész első kiadásában levő táblák az első részbe tetettek által, minthogy azok mind a lovakhoz tartoznak, ennél fogva az utolsó rész cuprum nélkül jött ki 1822-ben. Kegyelmes Uramnak mind a kettő meg van.

Egyéb megjegyzendőm mostanra nincsen. A többi eránt ha a francia földre lépek mindjárt, s azután ismét Párizsból fogok értekezni. Csak azon egy pontra nézve, amely az idén Franciaországba s a jövő tavasszal 1824. Helvecia[577] által honomba visszatérni, rendel [sic], van egy alázatos kérd' és kérésem. Okaimat majd alább említeni fogom. – Ha Helveciából kiindulok, vajon Münchenen, vagy Majlandon[578] által méltóztatik haza igazítani. Turin,[579] Majland, München a veterinariusnak egyeránt interessant hely. Én mindenik útra csak nem egyeránt indifferens vagyok, s finom mértéken itt is csak Kegyelmes Uram akaratja leend. Ezt pedig tán a jövendő környülállások fogják közelebbre meghatározni, tán ha most már megvan is határozva szándéka, esztendő forgása alatt egy nem várt történet rajta változást tehet. Mindenesetre bátorkodtam annak kegyes kinyilatkoztatása eránt esedezni, azért hogy 1°) azon esetre ha a Pó völgyén hosszat kellene mennem, azon csekélységben, amit az olasz nyelvből tanultam valaha, Franciaországban létemkor gyarapodni igyekezvén, 2°) mert Reveley, s atyafiai, kiknek az olasz tudósokkal s kereskedőkkel nagy nexusok van, sok adressal provideálnának s Párizsban létemkor. Reveley egy igen elmés ingenieur, tagja ama híres társaságnak for the encouragement of arts, manufacture and commerce,[580] Rómában nevelkedett fel, utóbb Pisában ama híres Giuseppe Venturolinak[581] kit az angolok az élők közt legjobb matematikusnak s mechanikus autornak[582] tartanak; – noha magok, s méltán ebbéli elsőségekért a praxisban, – s méltán büszkélkednek. Venturoli mechanikája tavaly jött ki ezen cím alatt: *Elements of theorie of mechanics*.[583] A másik ezen cím alatt: *Elements of practical mechanics*[584] éppen most jött ki a cambridge-i prés alul, D. D. Creswell[585] fordítása után: tanítványa volt. Utóbb Livornóban telepe-

[576] Rézmetszet.
[577] Svájc.
[578] Milánó.
[579] Torino.
[580] A mesterségek, az ipar és a kereskedelem elősegítésére.
[581] Venturoli, Giuseppe Angelo (1749–1821), építész, feltaláló.
[582] Szerző, szakíró.
[583] Giuseppe Venturoli: *Elements of the Theory of Mechanics,* Cambridge, J. Nicholson & Son, 1822.
[584] Giuseppe Venturoli: *Elements of Practical Mechanics,* Cambridge, J. Deighton & Sons, 1823.
[585] Creswell, D. D. (?–?), azonosíthatatlan.

dett meg, de az atyja meghalálozván famíliájával együtt Angliába visszatért. Vele tett ismeretségemet, – Arthur Aikin[586] által – a legnagyobb nyereségeim közé számlálom.

Midőn ez eránt Kegyelmes Uram rendelését alázatosan kikérem, mély tisztelettel vagyok s maradok

Londonban március 3-án 1823-ban

lekötelezettje legkisebb szolgája
Gerics Pál m[aga]k[ezével].

MNL OL P 274 3. d. 5. fol. 464–465v.

[586] Aikin, Arthur (1773–1754), vegyész, természettudós.

32.
Boulogne-sur-Mer, 1823. április.
Ismertetés egyes dél-angliai birtokosok, valamint Londonderry őrgrófja gazdálkodási gyakorlatáról

Nagyméltóságú Gróf!
Kegyelmes Uram!

Későbben indulhaték ki Londonból, mint a múlt hónap 31-én költ, s Courier által útnak eresztett levelemben jelentem. Dolgaimat kelletiképpen lehetetlen volt rendbe szednem április első napjaira – leginkább a húsvéti innepek miatt –, amint remélem. A haza küldendő holmit 13-ban adhatám csak által Louis Kaannak. Ez megtörténvén Londont 14-ben hagytam el. Aznap csak Dartfordig jövék hogy onnét North Crayba, Marquis Londonderry[587] jószágát megtekénthessem. Doverbe 15-ben érkeztem meg. Onnét 16-ban keltem által Boulogne-ba; s még ma remélem, hogy dél tájba[n] Párizsba vehetem utamat egyenesen. – Ennyi csak, amit általjában illik utam eránt megjegyeznem azon helyen, melyen először szárazat értem. Különösen pedig csak az első nap emlékezetes, értem annyiban, amennyire ismeretem, s tapasztalásom szaporodott. Ez eránt, amit mondhatok a következendőkben áll.

North Krayban azon telek, melyet Marquis Londonderry bír mintegy 200 holdnyi földre terjed. A föld milyenségére nézve általjában igen rossz. Mívelhető csak kétharmad része. Ennek egy része a ház körül levő kertre van szánva, a másika a szántás alatt van. A harmadik rész, melyet nagy költség nélkül nem lehetne mívelni, legelőnek van hagyva. A kert Thomson[588] által igen jól míveltetik, s jó rendben tartatik. Az úgy nevezett pleasure ground a ház előtt igen szép. Zöld pázsitja, meg két nagy libanoni cédrusa valami felséges. Körül a lombok igen sűrűek lehetnek, ha kizöldült minden. – A zöldséges kertben csak azt jegyezhetem meg újság gyanánt,

[587] Stewart, Charles William (1778–1854), Londonderry harmadik őrgrófja.
[588] Thomson (?–?), Lord Londonderry alkalmazottja, azonosíthatatlan.

hogy a rheum – amennyire csak kifejlődni kezdő leveleiből ítélhettem, *rheum palmatum*.[589] Thomson a speciest nem tudta meghatározva szisztematikus nevénél fogva megmondani itt nem annyira gyökeréért mint gyenge leveleiért, vagyis inkább leveleinek száraiért míveltetik. A levelek, ha egy kevessé [sic] kifejlődtek, cserép edénnyel néhány napokig leboríttatnak, olyan formán, mint a spárgával, etc. tenni szokás, azután a levelek leszaggattatnak töveknél, a levél egészen lefosztatik, valamint a külső zöldellő veres részeit a levél szárának, s a levél szára maga úgy, s olyan célokra használtatik, mint a tüske szőlő[590] *(ribes grossularia),* úgy mint sauce-nak, marhahús mellé, etc. Az íze kellemetes, s minthogy a tüske szőlő igen becses, s amint tudva van tavasszal nem kapható, a rheum szárából – Stiel und Stengel[591] – készült surrogatom[592] ilyenhez igen becses. – A szántás alatt levő rész úgy míveltetik, hogy egy osztály clóverrel[593] [sic] vettetik be először, azután búzával. Itt parlag hagyatik egy esztendeig, amely megtrágyáztatván répával – turnip – azután ismét búzával vettetik bé. Végre ismét lóhere vettetik, többnyire zabbal, s így tovább. – Azon rész, amely különös mívelés alatt nincsen, leginkább posványos vagy vizenyős volta miatt, azon néhány tehén, s bivaly tartatik a ház szükségére. Birkák voltak azelőtt, csupán merinók, a teleken, mintegy másfél százan. Azonban a merinó tenyésztéssel még az előbbeni Marquis felhagyott, s azokat eladni (a többi közt herceg Esterházynak huszonötöt 1818-ban amint Thomson mondotta), az úgy nevezett Southdown fajt, melyet Angliában legtöbben kedvelnek, hozta be. A Southdownok száma is olyan mint előbb a merinóké volt, az az, 150 circiter. Táplálások főképpen a turnip, azután a legelő, vagy tarló, egy kis akol is van galabétva[594] a birkás által magától, hogy sanyarú télben, esőben, s élés üdején legyen egy kis menedék helyek. Az épület ugyan idomtalan, de megfelel teljesen céljának, minthogy az idő viszontagsága ellen való oltalmával a birkát jobb egészségben, s teljes számban megtartja, amit nem mondhatni rossz időben a szomszédok falkájáról, amelyekben olyanhoz a betegség vagy a dög nem ritka, noha egyéb eránt telekjek, legelőjük ha nem jobb is, legalább nem alább való. A baromfiak háza igen tiszta, s szellős; rossz szag éppen nincs bennek, ami pedig közönséges. Ez leginkább azáltal távoztatik el, hogy az ablak az ajtó ellenében által lévén a levegőt megfissítheti könnyen, ami nem történhetik meg, ha a tyúkház

589 Tenyeres rebarbara.
590 Egres.
591 Szár és nyél.
592 Adalék vagy kiegészítés.
593 Lóhere, *Trifolium, L.*
594 Összeeszkábálva.

ablaka az ajtó mellett, s nem által ellenben vagyon. Egy rekeszben van egy nehány féle didelphis.[595] Egy másba egy pár strucc – *struthio camelus* –, melyet a Marquis 300 guineán szerzett. Ennél több strucc nincsen most Angliában. Az egész telek árendában van felvéve oly feltételek alatt, hogy az mindaddig (a már megholt) Lord Castlereagh[596] birtoka alatt maradjon, még ő (tudni illik a már megholt Lord) és Lady Castlereagh[597] fog élni s még azután tizenegy esztendeig, amely idő alatt az mostani Marquis Londonderryre szálljon, s ha ő neki azután volna szándéka a jószágot továbbra is megtartani árendában (vagy amint itt szokják [sic] mondani: *on lease*) neki legyen ahhoz minden egyéb előtt első jussa. Innét igen kivilágosodik micsoda helytelen vád volt az a boldogult Marquis ellen, hogy ő London körül sok jószágot vett volna, hogy Paul's Cray, Foot Cray, North Cray etc. az ő tulajdona volna. Nem csak mindezekhez nem volt semmi köze a boldogult Marquisnak, hanem a North Crayban bírt telekje is csak árendában van felvéve, s nem örökre. Egyébként pedig a teleknek a körül levőkhez képest igen alá való belső érdeme szintúgy, mint külső kelleme, vagy haszna. Ami különösen szép benne, s a magyarnak igen szemébe tűnő, az a ház előtt levő szép zöld pázsit, két libanoni cédrussal. De ez az angol polgárok előtt, még a szomszédoknál sem úgy van; mert a cédrus itt nem ritkaság. Boulogne-nak azért vettem utamat Calais helyett, hogy ezzel nem csak az úti költség valamennyiben kevesebbe került, hanem azért is, hogy ha valami üres idő esne, még utamnak tovább folytatására alkalom érkezik, addig inkább Boulogne körül üdöznék [sic], minthogy Calais-ban két napok alatt a környéket, de amelynek egyéb eránt sincs valami különössége, eléggé kitanulhattam. Boulogne-ból egyenesen Párizsba veszem utamat, a legrövidebb úton, mert ha szándékom mellett megmaradván Normandia felé egy kevéssé kitérnék, hogy a Dupin[598] vagy Argentani[599] ménest, az első francia posztó fabrikás környéket, Louviers-t, etc., megtekéntsem, attól kellene tartanom, hogy minden provisiomból[600] kikopok, minekelőtte Párizsba érhetnék. Egyéb eránt is ezen környékre szükséges ajánlásoknak héjával vagyok. Párizsba ismeretségeket kell előbb tennem, hogy akármi excursiót[601] Franciaországban haszonnal tehessek.

595 Erszényes patkány, oposszum.
596 Castlereagh, Robert Stewart (1769–1822), politikus, államférfi.
597 Hobart, Amelia Anne (1772–1829), Castlereagh felesége.
598 Helyesen: Haras National du Pin.
599 Helyesen: Pays d´Argentan.
600 Ellátmány.
601 Kirándulás.

Lehrmann is talán ott leszen még most, noha néki a múlt decemberben s februáriusban írt leveleimre feleletet nem vehettem még, s nem tudhatom, hogy vette-é levelemet vagy Párizst már elhagyta.

Mióta a haza küldendő egy, mást Kaannak általadtam, egy tubus ferruminatoriust[602] is vettem. Ez első az után, amelyet Gurney[603] a londoni tudós társaság előtt elő mutatott, s érte arany medállal megtiszteltetett. Ezt némely amerikai friss magvakkal, s egyéb angol veteményekkel, úgy mint brasica oleracea frutesceus[604] (mely Bedford hercegnél Woburnben már nyolc esztendőt ért) L […], cedrus libani magvakkal etc., s relációmmal együtt Párizsból megküldöm. – Addig is magamat további kegyességébe ajánlván mély tisztelettel vagyok

Kegyelmes Uramnak lekötelezettje, legkisebb szolgája

Gerics Pál m[aga]k[ezével]

MNL OL P 274 3. d. 5. fol. 466–467v.

[602] Oxigén és hidrogén elegyítésével működő forrasztócső.
[603] Gurney, Goldsworthy (1793–1875), fizikus, feltaláló.
[604] Káposztaféle.

33.
Stuttgart, 1824. november 3.
Rövid beszámoló a hofwyli tapasztalatokról, a Stuttgart környéki királyi ménes felkereséséről, valamint a hohenheimi gazdasági tanintézetről szerzett benyomásokról

Nagyméltóságú Gróf!
Kegyelmes Uram!

Meghaladván Franciaországot szeptember utolsó napjával októbert Helvéciában és Württembergben töltém, olyan megelégedéssel, amilyenre alig számolhattam. Genfben Decandolle[605] meghívott egy ülésbe, melyet a Société des Arts, Section d'Agriculture[606] október 3-án tartottak. Itt alkalmatosságom volt a legjelesebb Sveitzer[607] gazdákkal megismerkedni. Favre[608] és Doktor Gosse[609] is nagy segétségemre voltak, legkivált az által, hogy báró Stael-Holstein[610] ismeretségéhez jutattak Coppet-ben, aki most hozata által Angliából Cotswold, Southdown és merino fajú juhokat, mindenikből négy anyát és két kost. Syringe[611] különösen figyelmessé tett azon vasdrótból készült hídra, mely első a maga nemében, azon próbahíd után, melyet Seguin[612] Annonay-ban felállított. Ez eránt Ingenieur Dufour[613] munkáját, mint hasznos újságot megszerezni, s küldeni kötelességemnek tartottam.

Fellenberghez Bertier-től[614] Lyonban újonnan vettem ajánlást. Megvallom elidegenedett lélekkel voltam előre intézetéhez, annyi befolyása volt reám némely tudósok által vett hírnek Hofwyl eránt. Azonban alig jövék valaha

605 Candolle, Augustin Pyramus de (1778–1841), botanikus, természettudós.
606 A mesterségek elősegítését szolgáló társaság mezőgazdasági osztályülése.
607 Svájci.
608 Favre, Jean-Claude (1778–1845), orvos, állatorvos.
609 Gosse, Louis-André (1791–1873), orvos.
610 Holstein, Johann Erich Stael von (1777–1845), báró, mezőgazdász.
611 Syringe (?–?), azonosíthatatlan.
612 Seguin, Marc (1786–1875), francia mérnök, feltaláló.
613 Dufour, Guillaume-Henri (1787–1875), ausztriai születésű svájci mérnök, katona.
614 Bertier, Antoine (1761–1854), kereskedő, földbirtokos.

ki egy intézetből annyira feltelt szívvel, s felderült elmével, mint Hofwylből, csak azt sajnálom, hogy intézeténél vagy három hónapig nem mulathattam. Nem tapasztaltam azt, hogy láthatatlan az idegen előtt, kivált ha a látogatóban nem csupa kíváncsiságot veszen észre hajlás nélkül az igazság rovására megvizsgálni, s magvakat, melyek utóbb jól gyümölcsöznének, honjába vinni igyekszik. Ha mindenekkel olyan szíve szerént nyiltan beszél Fellenberg, mint énvelem, nem csudálom, hogy a gáncsokat fürkészők legszebb intézetét, legártatlanabb szándékát is megmásolják, oskoláját meg nem érdemlett rossz hírbe hozzák. Úgy tetszik, hogy Fellenberg gúnyolói vagy irigyek, vagy tudatlanok, nem emelhetvén fel magokat olyan pontra, melyből intézetét kelletiképpen felvehetnék, s úgy ítélhetnének róla. Kegyelmes Uramat többször igen nagy részvétellel hozta elő, elevenen emlékezett meg képéről, minden mozdulatairól, de a vele levő eránt hiában törte fejét, se nevéről, se képéről nem emlékezett többé. Meghagyta különösen is, hogy nevével is tisztelni Kegyelmes Uramat el ne mulassam, amit én ezennel örömest teljesítek. – Bernben Anker veterinaire[615] professzor a Georgikonnak szinte imádója, Zürichben Michael és Conrad Würth[616] igen szívesen kezemre jártak.

Hechingenben Oeconomie Director Heid,[617] Verwalter Metzger[618] szívesen elvezettek a hercegi majorokba. Őhercegsége[619] éppen ittlétemkor érkezvén meg az útról, azt adta tudtomra s örömömre, hogy Kegyelmes Uramat s egész famíliáját jó egészségben hagyta. Udvarlásomat nem fogadá el, az úttól még másnap is fáradt lévén. – Stuttgartban báró Cotta[620] és André[621] úr igen különös szívességgel voltak erántam, s nemcsak arra segétettek, hogy őfelségének[622] hasonlíthatatlan orientális ménesét megláthattam, hanem még máshová is adtak ajánlást, melyeknek látottját majd további utamban tapasztalandom. A württembergi király achalmi jószágán tenyészt kasmíri kecskéket, s velek spanyol juhokat, melyeket a názi[623] fókánál[624] vett, mely tudni illik most elsőnek tartatik Franciaországban. Az anyaménes Kloster Weiblban van a Neckar mellett, a kancacsikók, s az anyaménesnek

[615] Anker, Samuel (1791–1860), állatorvos.
[616] Würth, Michael (?–?) és Conrad (?–?), azonosíthatatlan.
[617] Heid (?–?), azonosíthatatlan.
[618] Metzger (?–?), azonosíthatatlan.
[619] Hohenzollern-Hechingen, Friedrich Franz von (1757–1844), herceg, tábornok.
[620] Cotta, Johann Friedrich von (1764–1832), báró, természettudós, jogász, könyvkiadó, politikus.
[621] André, Christian Carl (1763–1831), természettudós, Szászországból költözött Morvaországba, az *Oekonomische Neuigkeiten und Verhandlungen* szerkesztője, a Juhtenyésztő Társaság titkára.
[622] I. Vilmos (1816–1864), Württemberg királya.
[623] Château de Nazé, a Loire völgyében.
[624] Itt: nyáj.

legnemesebb része Scharnhausenben. A monyáscsikók Kleinhohenheimban állanak. A monyások Stuttgartban vannak, arabs, perzsa és núbiai fajok, csak ezeknek tiszta maradékát fogja megtartani őfelsége a maga ménesében, a kevert vérűeken utóbb ki fog adni.[625] Addig is, kivált a landbeschälei istállóban mindenféle nemzet lovát láthatni, magyarokat is, nagy számmal. Kételkedem is, hogy valahol annyiféle fajú lovat lehetne látni egyszerre, mint Stuttgartban és környékén.

Hohenheimban is állott fel egy mezei gazdaságbeli oskola, mióta az úton vagyok Schwerz igazgatása alatt, aki kötelességemmé tette, hogy tiszteletét megvigyem Kegyelmes Uramhoz. Szinte annyit kívántak tőlem Pictet[626] Lamayból, báró Stael és André. Amidőn én ezt teljesítem további kegyességébe ajánlván magamat, mély tisztelettel vagyok, s maradok

Kegyelmes Uramnak

lekötelezettje, legkisebb
szolgája Gerics Pál M[anu] p[ropria]

Stuttgartban, november 3-án 1824.

MNL OL P 274 3. d. 5. fol. 495–496v.

[625] Túl fog adni.
[626] Pictet, Charles (1755–1824), katona, diplomata, mezőgazdász.

34.
Milánó, 1824. december 20.
Jelentés különböző szakkönyvek beszerzéséről és Keszthelyre történt továbbításáról, valamint a milánói állatorvosi intézetben tett látogatásról

Mailand, december 20-án 1824.

Nagyméltóságú Gróf!
Kegyelmes Uram!

Felette nagy volt örömöm, hogy Polonceau[627] munkáját kedvesen venni méltóztatott, valamint azon is, hogy Keszthelyen ezután fajta kecskék is tenyészni fognak.

Kegyelmes Uramnak ebbéli szándéka későn ese ugyan tudtomra, mindazonáltal nem mulattam el ezen ágra is figyelmezni, ahol arra alkalmatosságom esett. Egyeébként Staatsrath Hazzinak[628] ezen című új munkáját is „Über die Veredlung des Landwirtschaftlichen Viehstandes zugleich die Grundlage des National Wohls und Reichtum, München, 1824"[629] megküldöttem volna ahelyett, hogy megtanulása végett magammal elhoztam. Több helytelen állítások vannak ugyan benne; mindazonáltal egy igen jó könyv általjában, s a kasmíri kecskék eránt is néhány szép észrevételeket foglal magába, amelyek miatt bátorkodom annak Bécsben még egyszeri megszerzését ajánlani, addig is, míg az általam megszerzett exemplárt az uradalmi könyvtárba megküldeni alkalmatosságom lehet. Az ezen könyvben előforduló észrevételek mellé azt az egy jegyzést itten tenni bátorkodom, hogy az istálló építésben arra leginkább kellene ügyelni, hogy mennél hidegebb legyen a levegő benne. Evégett annak magas pozíciójának, tágasnak, szellősnek, s különösen délről magas, s leveles fákkal beárnyékozottnak kellene lenni.

[627] Polonceau, Antoine Remy (1778–847), matematikus, mérnök. Nem azonosítható, hogy melyik művére utal Gerics.

[628] Hazzi, Joseph von (1768–1845), államtanácsos, mezőgazdász, szakíró.

[629] Helyesen: Joseph von Hazzi: Über die Veredlung des Landwirtschaftlichen Viehstandes zugleich einer Grundlage des Wohls und Reichtum einer Nation, München, Lindauer, 1824.

Feltételek, melyeket Vonyarcon igen elérhetni, s amelyekről a pelyhével több vagy kevesebb mennyisége, vagy éppen kiveszése az ellenkező esetben tehát a tenyésztésnek fő célja függ. Stuttgartból tévén értekezésemet, felhoztam úgy tetszik egy közönséges német fajta kecskét példában, amelynek jóllehet semmi atyafisága nem volt a nemesebb fajtákkal, mégis bőven hozott pelyhet, csupán azért, hogy gyenge korától fogva hűs levegőn tartatott.

Ezen kecskéről való az a mustra is, melyet több gyapjúmustrák közt utolsó relációmmal megküldöttem. Ezen észrevételem tán felesleg való leszen, de inkább így kész vagyok hibázni, mint mulasztással, ahol nekem az út tapasztalásbeli leckét adott, az uradalom hasznán nem tespedni. – Más ilyen munkákról nincs ismeretem. Ha Párizsból eljöttöm óta valamely jött volna ki, annak megszerzése s küldése eránt Huzard úrnak, aki egyébként is magára vállalta Series második részének, s a Bibliotheque [sic] Médicalelal kijövő Recuille Véterinaire hátra levő füzetjeinek megküldését. Én ezen munkákra előre fizettem. Azon reménységben, hogy Kegyelmes Uram azt jóváhagyni méltóztatik. Ő neki írtam a pelyhet elválasztó fésűk vagy más ilyes instrumentumokat megszerzését [sic] is, amelyet utolsó levelében kegyesen meghagyni méltóztatott. – Alázatosan köszönöm Kegyelmes Uramnak passzusunk eránt való gondoskodását, valamint azon kegyességét is, amellyel további utamban kegyesen figyelmetessé tenni méltóztatott némely pontokra, amelyekre tán anélkül minden jó igyekezetem mellett sem gondolkodtam volna. Passzusaink eránt azonban azt az észrevételt kell tennem, hogy azok október 6-án küldettek Párizsba, amint azt Gyurkovics[630] úrtól vett levélből megértettük. Azonban az, még nem jött kezemhez. Gondolom egyedül azért, hogy az ajánlott levelek csak az azt illetőknek adatnak ki, minekutána Bureau-ba egy rendes levéllel meghívattak, s nevöket a recette könyvbe[631] beleírták. Ennélfogva szükségesnek találtuk a levélpostai direkcióhoz írni, amelynek következésében reméljük, hogy az nemsokára meg fog érkezni.

A télnek legalább egy részét Nápolyban vagy Rómában töltendjük, ha azt idején kezünkhöz vehetjük. Addig is Mailand környékén az időt hasznosan tölteni igyekezünk, rész szerént az itteni emlékezetek megtekintésével, rész szerént magunknak az olasz nyelvbeli tökéletesítésével, s a további útra való készülettel. – Egy darab papirost bátorkodtam ide mellékelni újság

[630] Gyurkovics (?–?), azonosíthatatlan.
[631] Beérkezett küldemények.

gyanánt, mely Mailandban szalmából készült. Mi módon? Ezt majd a folyó hónapra adandó értekezésemben leírni szándékozom ha a fábrikát Doktor Brianzoni[632] közbenjárása által megtekénthetem.

Kegyelmes Uram utolsó levelének végén azt az észrevételt tenni méltóztatott, hogy a Párizsból megküldött könyvek, etc., lajstromában nem volt utazásom leírása folytatása. – Én azt felette sajnálom, hogy ezen észrevételre alkalmatosságot kelle adnom, holott mindenben igyekszem szó nélkül is Kegyelmes Uram várakozásának megfelelni legalább ha azt meghaladó gyenge tehetségemtől ki nem telhetik. Váltig iparkodtam, de annyira nem jöhettem, hogy további utazásom folytatását elkészíthettem volna, sőt csekély reménységem, hogy ezt Mailandban létemben is teljesíthessem, noha éjcakákat fordítok nappallá. Kegyelmes Uram remélem ezen elmulasztásomat önként kegyesen ki fogja menteni, még azt magam jóvátehetem, amelyért alázatosan esedezve magamat további kegyességébe ajánlván mély tisztelettel vagyok s maradok

Kegyelmes Uramnak lekötelezettje,
legkisebb szolgája Gerics Pál M[anu] p[ropria]

MNL OL P 274 3. d. 5. fol. 500–501v.

[632] Brianzoni (?–?), azonosíthatatlan.

35.
Firenze, 1825. február 22.
Beszámoló a lombardiai rétművelésről és a toszkánai gazdálkodási gyakorlatról

Nagyméltóságú Gróf!
Kegyelmes Uram!

Azon idő alatt, melyben decemberre adandó értekezésünket elkészítének s útnak ereszténk, Párizsból megérkezett passzusainkat is az azt illető konzuloknál vizíroztattuk[633] egész Neápolisig[634]. Azután minden késedelem nélkül megindultunk Pavia felé. Onnét az új úton Genua felé tartánk, s Carrarán, Luccán, Pisán által még Februárius eleivel Florenziába[635] megérkeztünk. Nem mulattunk el semmit, hogy meg ne vizsgáljunk, ami utunk céljához tartozandó volt, s arról tett észrevételeinket, az ide mellékelt hónapi relációnkban megírtuk. Mindazonáltal kötelességemnek tartom Kegyelmes Uramat egyszersmind rövidebb sommában is tudósítani ez eránt.

Ezen utunk valamint kevés ideig tartott csak, úgy fölötte interessáns[636] volt az több tekéntetben, de leginkább a helybeli klímának, s annálfogva a produktumoknak hertelen megváltozására nézve. Hogy Mailandból megindultunk, erősen esett a hó, s az idő annál inkább hűlni látszott, mennél inkább közelítettünk az Appenninek tetejéhez. Lombardiát elhagyván, a marciták – szüntelen öntözött rétek – nem gyakorta látszottak, annálfogva a telek havas, vagy legalább ékeiből kipusztult volt, kivált a Scrivia mellett, ahol a kiáradás csak a romlás képét hagyta maga után, az egyéberánt is vadon teleken. De, hogy a déli tengert megpillantánk, minden egyszerre megváltozott előttünk. Az út egyszerre porossá változott, a levegő érezhetőképpen melegebb s melegebb lett. A telek mindinkább zöldült, mennél inkább előbbre

[633] Láttamoztattuk.
[634] Nápoly.
[635] Firenze.
[636] Érdekes.

haladtunk. Ciprusok, olajfák, borostyánok, fügék, pignoliti – *pinus pinea*[637] –, s végre San Piero d'Arena nevű külső városában Genuának citrom- s narancsfák szabad földben, gerjesztették mindinkább csudálkozásunkat. Nervi körén alig látánk egyebet, ami különösen szembetűnt volna citrom és narancskerteknél. Sorinál, egy parasztház előtt szabadon, *Phoenix dactilifer*át[638] is vetünk észre. Tovább mindenhol csak olajerdőt látánk az Appenninek déli, s a tengerhez közel eső oldalán, alatt [sic] zöldellő vetésekkel, virágzásban levő cukorborsóval s lóbabbal,[639] virágzó barackfákkal, s lugasokra eresztett szőlőkkel váltva. Reccónál kezdődtek a gesztenyeerdők az olyas helyeken, melyeknek más, mint déli pozíciója volt. Egész Sestriig tartott a tájék szépsége, s különössége, mely mindenőnket egészen elfoglalt. De itt kétnapi utunkban csak vadon, s hellyel-közzel mívelt, s lakott környékre találánk. Még Spezia felé mentünkben a scéna meg nem változott. Lucca határában legszorgosabbnak találtuk a földmívelést. Noha egész utunkban, ahol kultúra nyomára akadtunk, azt valóságos kerti mívelésnek kelle mondanunk.

Engem különösen interessált Pisa környéke, leginkább az ott levő gulyája s teveménese miatt a toszkánai nagyhercegnek. A lóménest nem találtam én többé Coltanóban, mint azt Huzard mondotta, minthogy az már kilenc esztendő óta Cecinában van. Ide Sienából szántam exkurzióimat tenni, de minthogy a sienai út, amelyen előbb volt szándékunk menni, valóságos idővesztegetés volna reánk nézve, minthogy az Arezzo felé vezető út sokkal tanulságosabb minden tekéntetben, még Florenzből szándékom Cecinába egy exkurziót tenni. Visszajöttömig Lehrmann a maga részére elég tanulságot vehet Florenzben s a környéken. Minthogy ezen útban többnyire mindenhol együtt fordultunk meg, adott értekezésemben a földnek kerti mívelését leírni egészen őreá hagyám, mint őtet illető tárgyat. A barmokkal való bánás módját akár gazdasági, akár orvosi tekéntetben magamnak tartván. Remélem, hogy Kegyelmes Uram ezen tervemet több okokból jóváhagyni méltóztatik.

A pisai múzeumban különösen interessált egy birka kitömve, melynek anyja muflon volt, atyja pedig egy barbariai kövérfarkú kos.[640] Feje, s lábai az anyjára ütöttek, s olyanforma sűrű szőrrel voltak benyőlve, mint az őz vagy

[637] Mandulafenyő.

[638] Közönséges datolyapálma.

[639] *Vicia faba, L.*

[640] A korszak magyarországi szakírói közül többen foglalkoztak ezzel a fajtával. Lásd többek között Pethe Ferenc, az egykori georgikoni tanár szaklapjában *A pallérozottabb juhtenyésztésről az Ehrenfels' esméretes törsökjuhait illetően* címmel közzétett írást. *Nemzeti Gazda,* III. évf., 1817/2, 33–42.

szarvasé, dereka, s farka pedig olyan volt, mint az apjáé, tudni illik középszerű finomságú gyapjúval benyőlt, s emellett a farka kövér. Egy példa, melyen a kosnak a gyapjúra való befolyása úgy szólván tapasztalható.

Februárius el fog telleni jóformán még Florenzből továbbfolytathatjuk utunkat. Mindenesetre azon leszünk, hogy Kegyelmes Uram várakozásának mennél inkább megfelelhessünk, s további kegyes pártfogását megérdemelhessük, amelyért alázatosan esedezvén mély tisztelettel vagyok, s maradok Kegyelmes Uramnak lekötelezettje

Florenzben, Februárius 22-én 1825.

legkisebb szolgája
Gerics Pál

MNL OL P 274 3. d. 5. fol. 507–508v.

Gerics Pál és Lehrmann József jelentései a Directióhoz, 1821–1825

36.
London, 1821. szeptember 11.
Gerics beszámolója a genti egyetemről, a város környékén található kertekről, különleges növényfajtákról, továbbá egy béloperációval kapcsolatos megfigyeléseiről

London, szeptember 11-én 1821.

Tekintetes Directio!

Hogy a múlt hónap tizedikével Brüsszelt elhagytam Lehrmann társaságában, Genten által Calais-ba vettem utamat, s a tengerszoroson átkelvén egyenesen Londonba jöttem, s annak környékén voltam többnyire. Amit tapasztalhattam, amennyire ez augusztus hónapot illeti, íme ezennel az elejbém tett kérdések rend[j]e szerint értekezésemben előadni kötelességemnek tartom. Úgy mint:

Mely gazdaságokat vagy majorokat látogatott meg ebben a hónapban?

Gentben, s annak környékén a jelesebb kertekben megfordultam. Az univerzitásé ezek közt első helyet érdemel. Flórája gazdasága [sic] annyira megy, hogy a kertigazgató Mussche úr szava után 7 000 specieseket[641] számlálnak. Ezek között emlékezetes egy nagy *Agave americana,*[642] amely éppen ittlétünkkor kezdett virágozni. A virág szára 3-4 rőfnyi[643] lehetett hosszúságára nézve; vastagságát tán legalkalmasabban egy ember karjához hasonlíthatnám. Levelei oly erősek voltak, hogy tövükhöz közel, kivált engem, könnyen megbírtak volna. A ritkaságok közé tartozik különösen egy arocaria excelsa és imbricata.[644] Jelesek még: *coripha umbraculi fera*[645] és *borassus flabelli formis*[646] pálmanercek is nagyságok miatt. A *cactus speciosus* és *speciosissimus*[647]

[641] Faj.
[642] Agave.
[643] A korban általánosan a 77,75 cm-es bécsi rőföt használták Magyarországon.
[644] Helyesen: *Araucaria, L.,* dél-amerikai fenyőfélék.
[645] Helyesen: *Corypha umbraculifera, L.,* ernyőpálma.
[646] Helyesen: *Borassus flabellife, L.,* Palmira-pálma, megtalálható Indiától Burmáig.
[647] Kaktuszfélék, *Cactoceae. L.*

szépen virágzott ittlétünkkor, anélkül, hogy nagy újságokban kihirdettetett volna, mint az a brüsszelieknél történt. Az üvegházakon az emlékezetes, hogy az üvegtáblák rámái közt hosszan egy-egy kis bemetszés van, hogy az eső- vagy megolvadott hócseppek lefolyhassanak, anélkül, hogy a plántákra essenek, s azoknak ártalmat okozzanak. Az ablakrámák egy *planum inclinatumon*[648] csiga segítségével mozdulnak alá s fel. A kinn lévő plánták úgy vannak elrendelve, hogy egyrészt Linné[649] szisztémája szerint egyenes apró szakaszokban, másrészt Iussieu[650] ideája szerint csoportokba van ültetve, s szövevényes utakkal, némely jeles emberek bustjeikkel[651] vannak díszesítve. Szebb, s nagyobb tujákat[652] nem láttam még sehol is [sic], mint itt. Az univerzitás kertjén kívül jeles Cassel[653] és van Dame[654] [sic] kereskedők kertje. Amase-ban az azaleáknak[655] egy neme, mely úgy eredeti, hogy Cassel az *Azalea variegatas es A[zalea] tricolor* magvakat egyűvé vetette: amely kikelvén, mindeniktől különböző, igen kellemetes színekkel játszó, s teljes virágú új faj eredeti. Emennél számtalan sokaságú magnóliák,[656] azaleák, rododendronok vannak szabadon, úgyhogy egy frankért szép darabokat eladhat. – Majorokat ebben a hónapban Lehrmann társam útja fizetős lévén, nem láthattam másképp, mint az útról. Az így szerzett ismeretem és tapasztalásom e részben tehát csak csekély lehet. Egész utam hosszat homokos teleket [sic] láttam, de csuda szorgalommal mívelve. Minden gazda teleke eleven sövénnyel van körülvéve, vagy csepőtékkel,[657] amely időközben tűzre való fát is ad, s azonkívül arra is szolgál, hogy a mívelt és trágyázott homokot a szél el ne hordja. Ahol új szántást láttam, mindenhol cilinderrel[658] s lábbal

648 Ferde lap.

649 Linné, Carl von (1707–1778), botanikus, a róla elnevezett nomenklatúra kidolgozója. Mint a szövegrész is mutatja, Gerics jól ismerte kora valamennyi növénymeghatározási rendszerét.

650 Iussieu, Bernard de (1699–1777), botanikus, Trianon kertjének főfelügyelője, egy saját rendszer kidolgozója. Bátyja, Antoine de Iussieu (1686–1758) maga is elismert botanikus, a francia főváros botanikuskertjének felügyelője.

651 Mellszobor.

652 *Thuja occidentalis, L.*

653 Cassel, Franz Peter (1784–1821), kölni születésű orvos, botanikus, 1819-től a Genti Egyetem professzora. Kölni gimnáziumi tanárként állította ősze fő művét: *Lehrbuch der natürlichen Pflanzenordnung*, Frankfurt am Main, Andreä, 1817.

654 Helyesen: Damme, van (?–?), azonosíthatatlan.

655 *Azalea, L.= Rhododendron L.* Szinonim elnevezések.

656 *Magnolia spp.*

657 Sövény.

658 Henger.

le volt a föld nyomva, tiporva. A gabona mindenhol le volt már aratva, s föld hosszat a kévék kupacokba állítva olyan formán, mint minálunk a kendert szokják [sic] összerakni, míg a mag ki nem csépeltetett.

Mely könyveket olvasott ebben a hónapban? Mely gazdaságbeli intézeteket, mely gazdaságbeli vagy más tudós társaságokat, juh- és lóegyesületeket, baromorvosi intézeteket látogatott meg, s mely állapotban talált mindent?

Olvasó könyvem csak „Leighs New Picture of London" volt.[659] Gentben megismerkedtem Delbecque úrral, ki szekretáriusa amaz elhíresült gazdaságbeli társaságnak, mely annáljaiban[660] a flandriai, s máshonnani gazdaságbeli nevezetességeket annyi hírrel, s haszonnal közli. Remélem, hogy nevezetes […] oeconomicumra is találandok itten. De mindjárt tudtomra esett, hogy egy eke és lenvágó modelájokon kívül semmijek sincsen. Ezek is éppen haszonvehetetlenek. Az univerzitás gyűjteményei is csak kezdetben vannak. Említést csak a sokféle szeletek[661] érdemelnek az *anatomia comparatá*ra[662] nézve, amelyből lecke is adatik. A veterinariára még nincsen tanító szék ezen univerzitásnál. Jeles azonban a physico chemicum, mely tudós Hauff Károly úr gondviselése alatt vagyon. Ebben emlékezetes különösen az optikát illető műszerek gyűjteménye, nevezetesen egy teleszkóp, melyen Newton, Gregor[y], és Huygens ideája egyesülve van. Ez a király ajándéka. Egy kaleidoszkóp, mely több száz esztendős lehet már, amelyben az objektum fixálva[663] van a szegletre összerakott tükrök között, s a szem különböző pontokról láthatja azt. Ezt Hauff úr Harderwykből,[664] a híres Neuhof[665] kabinetből szerezte meg. Elég tanú, hogy a kaleidoszkóp nem szinte új találmány. Többféle tubusok,[666] tükrök, összetehető, s részeire elbontható szemmodelákon kívül emlékezetes egy-egy nagy üveg cucurbita,[667] melyet haszonnal lehetne a bélszakadásoknál alkalmaztatni. Ennek hosszas leírását adta a feltaláló maga Hauff Károly úr *De usu medicae antliae pneumaticae,* Francofurti ad Moenum 1818.[668] című munkájában. A dolog

[659] Leigh, Samuel: *New Picture of England and Wales,* London, Clowes, 1820. A Gerics által használt példány fellelhető az egykori Festetics családi könyvtárban.

[660] Évkönyv.

[661] Boncolásból származó szekciók.

[662] Összehasonlító anatómia.

[663] Rögzítve.

[664] Helyesen: Harderwijk.

[665] Helyesen: Nieuhoff, Johan (1618–1672), holland diplomata, utazó.

[666] Itt: lombik, kémcső.

[667] Csésze, köpöly.

[668] A mű pontos címe: *De usu antliae pneumaticae in arte medica comment,* Gandae et Francofurti ad Moenum, Houdin, 1818.

arra megy itt ki, hogy egy üveg cucurbitában a levegő megritkíttatik, s egy kampanára[669] srófoltatik. Ha ezt valaki *„in repositione hernia”*[670] használni akarná, a kampanát a mezítelen hasra állítaná, s a cucurbität vele közösíteni,[671] kellene. Ekkor mindjárt *secundum legem equilibrium*[672] a campana üregébe tódul minden, ami az üveg alá esik (valamint azt a köpöly résznél láthatni), de éppen azért üreg származik a hasban *(in abdominis cavo)*,[673] s a kinyomuló belek helyükre önként visszatérnek. – Az idea igen szép! Sok esetekben igen jóltevő lehet a szenvedőnek! De próbát mindeddig tudtomra senki se tett vele. Az *incarceratió*nál[674] azonban csak az operáció segíthet, s csak úgy, ha az kelletekor jó korán vitetik véghez. – Az univerzitás bibliotékája elég nagy, de az újabb időbeliekből szegény. Közös minden városbeliekkel, nem csak az univerzitás tagjaival. A város költségén épül az univerzitás számára egy roppant épület, mely Gentnek máris igazán nagy dísze, 1 000 000 frank van reá szánva. Az épületekre a városnak, a többire a kormányozó széknek kell gondjának lenni. – Londonban a Horticultural Society szekretáriusával[675] van Mons ajánlása után megismerkedtünk, s a szeptember negyedikére eső gyülekezetre meghívattattunk, s több ajánlásokra reménységet nyertünk.

(További részletek a rendelkezésére álló készpénzekről.)

Gerics Pál M[aga] K[ezével]

MNL OL P 274 3. d. 5. fol. 145–147v.

[669] Hengeralakú edény.
[670] A sérv visszahelyezése.
[671] Kombinálni.
[672] A kiegyenlítődés második tőrvénye szerint.
[673] Hasüregben.
[674] Kizáródás.
[675] Ld. 280. lábjegyzet.

37.
Liverpool, 1821. október 15.
Gerics részletes beszámolója Woburn Abbeyben és Petworth-ben tett látogatásáról, gazdálkodási módszerekről, pénzügyi helyzetéről, neves angliai kertészek eredményeiről, a Királyi Botanikus Kertről és Windsorról

Tekintetes Directio!

A közelebb eltelt szeptember hónap ismét kötelességem egyikének teljesítésére emlékeztet. Ím ezennel az ezen hónapban tett utakról, s azokon gyűjtött tapasztalásokról számolok az elejbém tett kérdések rende szerint, amint következik.

Mely gazdaságokat vagy majorokat látogatott meg ebben a hónapban, mely ismereteket, tapasztalásokat, észrevételeket tett a föld, rét, etc., mívelésében? S kinek segítsége, s ajánlása által? Minémű barmokat talált a majorok mindenikében, ú[gy]. m[int]. juhokat, lovakat. szarvasmarhákat, sertvéseket, apró baromfiakat, etc., mint bánnak velük, mind gazdasági, mind orvosi tekintetben?

Az ezen hónapban meglátogatott gazdaságok közt első helyen kell említenem a woburnit, ahol a bedfordi herceg nyáron által lakik. – A föld itt nagyobb részint fövenyes és sovány, mindazonáltal a szorgos mívelés által szép, s termékeny. A mívelés úgy megy végbe, hogy parlag helyett két egymás után következő esztendőkben réti füvek termesztetnek. A vetés bőven trágyázott földön történik. A magvak neme többféle, de úgy, hogy a *Lolium perenne,*[676] s a *Festuca elatior*[677] a többit meghaladja. A vetett réteknek egy része legelő, midőn a másik kaszálóra használtatik. Az olyas rétek mindazonáltal, melyek magasabb, s termékenyetlenebb [sic] helyen vannak, csupán legelőre használtatnak. A rét mívelése szorgos. A rét egyik sarkán, vagy inkább szegletén mély gödrök vannak ásva, amelyekbe az esővíz összegyűjtetik, s a rét

[676] Angolperje, *Lolium perenne L.*
[677] Csenkesz féle, *Festuca elatior L., nom. ambig.=Festuca pratensis Huds.*

megöntözésére használtatik. Minthogy pedig ezen reservoirok[678] a rétnek felemeltebb helyén vannak, a rétöntözés könnyen megtörténhetik, midőn a reservoirból a keresztül-kasul vágó csatornákba általmegyen a víz. A csatornák nem azon irányba vannak húzva, mely felé a víznek esése van, hanem arra, amerre a víz a csatornában szabadon folyhat mindaddig, míg az egész kanális meg nem telik. Ekkor a gátak – valvula[679] – betétele által a csatornában levő vizet oda lehet árasztani, ahova tetszik. Azonban ezen reservoiroknak ritkán van kelletek,[680] minthogy a parkban levő tavak vize is ide származtathatik. Az öntözésre többnyire ezen víz használtatik, oly kimenetellel, hogy egy acre[681] közönségesen két tun[682] szénát ad. Soha szebb rétet ennél még nem láttam. Úgy tetszik, hogy az annyira dicsért memseni vagy hoyai rét ennek alig árnyéka. Ezen rétek megjárásakor alkalmam volt az angol széna szaga iránt eligazodnom, s az igaz okára jöhetnem: 'miért a londoni piacon, s a környéken látott szénának nem tapasztaltam aromatikos szagát?' 1.) a sok eső, a fűnem, a rétnek lapályos vizenyőssége az, amiből vezérem[683] mindent megfejtett. – A fű magvát, vetésre, úgy veszik, minthogy azt gazdaságosabbnak találják, mint a magtermesztést. – A rét felszántatván 2.) trágyában turnip[684] vettetik. 3.) Árpa lóherrel. 4.) Lóher termesztetik, 5.) búza, vagy zab lóherrel. A trágyázáskor a fehér föld (lime)[685] nagy mennyiségben használtatik. Ennek készítéséről majd alább. – A barmokat ami illeti; 1.) Birkák vannak mindössze 1600 darab, ez úgy nevezett southdown (Angliában favorit) fajból, melyek négy majorra vannak elosztva úgy, hogy rossz időben az istállóban szénával, turnippel, s tört borsóval tartatnak, máskor pedig kinn legeltetnek. Sót soha se kapnak. Minthogy a bedfordi herceg merino juhairól hallottam is, olvastam is valamit, kérdést tettem azok iránt, hogy hol vannak? Vagy tartatnak-e a többiek nemesítésére, vagy maguk közt szaporodva? – Erről semmit sem akart a gazda tudni. – A szarvasmarháknak három féle faja míveltetik Woburnben, t[udni]. i[llik]. Devon- és Hertfordshire-beliek, meg holdernessiek. Amazok vonóban, s hízlalásra, ezen utolsók pedig tejelésre használtatnak. A tejelők legelővel, s turnippel, a göbölyök szénával, s olajpogácsával tápláltatnak. A széna mennyisége nincs meghatározva. Annyit kapnak, amennyit

[678] Tározó.
[679] Zsilip.
[680] Ritkán szükségesek.
[681] 1 acre = 0,4 ha, 1125 négyszögöl.
[682] 1 tun = 40 bécsi mázsa.
[683] Kalauz.
[684] Tarlórépa, *Brassica rapa L. subsp. rapa Briq.*
[685] Mész.

megemészthetnek. Olajpogácsát pedig kettőnél többet nem kapnak naponként. A göbölyistálló elrendelése úgy van, hogy egy hosszas négyszegű épületben a fal mellett mindenütt jászolok vannak úgy, hogy a jászolba ismét egy négyszegletes, szurokkal beöntött edény vagyon friss vízzel. Az épület közepén pedig az éléskamara vagyon. Ezt az ide mellékelt ábrázolás világosabbá fogja tenni. – Az ökrök kordélyokban használtatnak mindenféle majorbeli munkákra. A kordélyba úgy vannak befogva, mint a lovak fogatni szoknak [sic], s zabla segítségével kormányoztatnak. A zabla, s kantár készülete hasonló a lovakéhoz. Az utolsó azonban amattól annyiban különböz, hogy fent a szíj közepe ki-, s becsatoltathatik, amely alkotása a zablának a szarvak miatt szükséges. Az ökrök lába meg van patkolva úgy, hogy mindenik körmön különös patkó vagyon. E patkónak egy párját megszereztem, melyet a többi küldendőkkel együtt veend a Te[kin]t[e]tes Directio. – Az állítás[686] leábrázolását, mely az ökör patkolására használtatik, ide mellékelem. – Lovai a hercegnek tenyésztésre kevés számmal vannak; két kanca t[udni]. i[llik]. és egy monyás,[687] melyek különös[688] rekeszben legelnek. A csikókkal együtt legelve találtam két lámabirkát is, melyeket a herceg Amerikából vett. Termetük hasonló a tevééhez csaknem, de kisebbek. A nőstény világos hamuszínű szőrrel, vagy inkább gyapjúval bír, a kanjáé valamivel sötétebb. Igen serény futók, félénkek; lehetetlen volt őket megfoghatni.

A major elrendelését ami illeti, az a következendőkből áll: amint az ember Woburn felől a majorba vezető főúton megyen, balkézre esik a gazdának vagy igazgatónak a lakása, jobbkézre a major, úgyhogy a gazda lakását a majorból egy tágas út választja el. A majorban középhelyet foglal el a malom, s cséplő machina egy fedél alatt. A malom alkotása igen emlékezetes, minthogy az víz által, s ha ennek a mennyisége nem volna elég a kerékhajtásra, lóerővel hozatik folyamba. A víz a parkban levő tavakból van rejtek csők [sic] segítségével a majorba (tudniillik amelynek fekvése a tavakhoz képest alacsonyabb) s a malomba vezetve; a rejtek csőkből egy-két függősen perpendiculariter álló csőkben egyenesen fel, s onnét a malom nagy kerekére leszökik. De ez a viz nem mindig elég a malomra, amely esetben az őrlőkő egy kerék által, mely máskor a cséplő machina mozdítására használtatik, jön mozgásba, amely hogy megtörténhessék, csak a közorsót kell kivenni, s a kereket a csép helyett a malomkővel összekötni. Ezt az ide mellékelt ábrázolás világosabbá fogja tenni. A malomnál az egyik fő idea az, t[udni]. i[llik]. a víz származtatására

[686] Patkoláshoz használt kaloda.
[687] Mén.
[688] Külön.

s felszöktetésére nézve, amelyet az Inkey[689] deszkametszőjénél igen szépen realizálva láttam. A liszt háromféle, amely egyúttal készül, t[udni]. i[llik]. a szita, amely az oldalán adja ki a lisztet, fenn sűrű, alább ritkább gyolcsból van készülve, s aszerint az által vert liszt is finomabb vagy gorombább. – A malomtól jobbra van a granarium[690] melynek az a különlegessége, hogy az ajtónak fele egyszersmind grádics[691] gyanánt szolgál. A malomnak másik felén van a göbölyistálló. (Mind a kettő ábrázolatját ide mellékelem.) A göbölyistállónak által ellenében van egy szála,[692] amelyben azelőtt többnyire nyírés alkalmatosságával gyülekezet (meeting) tartatott. Ezen gyűlések két esztendő óta megszűntek, s a szála gyapjas kamara gyanánt használtatik. Benne függ mindazonáltal most is a boldogult herceg (az angol gazdaságnak ama halhatatlan atyja) oszlopképe[693] rajzolatja, amelynek az originálja a londoni Russell Square-t (legszebb piac Londonban) díszesíti. Ezen szálával egyes a birkaakol. A göbölyistálló és akol, meg a göbölyistálló, s malom között vannak a trágyagödrök, kikövezve, hosszas négyszeg formában úgy, hogy a gödrök közepe felé mélyebb, gödrösebb. Ezen épületekkel paralel hátulról nyúlik hosszat egy épület, melynek egyik szélén a kovácsműhely van; a többi a dolgos lovaknak úgy van szánva, hogy minden Zugnak[694] különös istállója van. Hátrább ugyanezen épülettel paralel van az ökrök udvara, s istállója. Ezzel oldalhossz balra esik a baromfiak udvara. A lóistálló előtt vannak az itató vályúk, melyekbe a rejtekcsőkön idevezetett tóvíz feladja magát. – A majortól távolabbra van az uraság lakása, melynek frontját a megszerzett 'Leigh's Picture of England and Wales' szépen előállitja.[695] A pompás épület, mely valaha cisztercita lakás volt, most két négyszegű nagy udvart formál, sok szép képekkel, régi és újabb statuákkal[696] díszeskedik. Oldalközt [sic], a ponttól jobbra esik az úgy nevezett pleasure ground,[697] amelynek egy szakasza csupán füveknek van szánva. Mindenféle faj különösen el van rekesztve deszkákkal a tövénél, hogy egyik bokor a másikhoz el ne gyökerezzen. Azon füvek, melyek a vizenyős helyet szeretik, cserépedénybe vannak téve, s minthogy a füvek elrendelése Linné szisztémája szerint van, az eszerint kijelelt [sic] helyre egy gödörbe helyheztetve. Ezen kis füves

[689] Dél-dunántúli földbirtokos család.
[690] Magtár.
[691] Lépcső.
[692] Terem.
[693] Egészalakos.
[694] Fogat.
[695] Bemutatja.
[696] Szobrokkal.
[697] Díszkert.

kertből egy hosszú oszlopos folyosón (colonnade) által a tejes pincébe (dairy) juthatni. Ezen épület kínai ízlésre van készülve, egy a fák által beárnyékozott helyen olyformán, hogy az egész pavilon körül a tető mintegy három lábnyira kiszolgál,[698] hogy az épület környülete esőben szárazon, melegben hűsön tartassék. Az épület hosszat [sic] négyszegű. A délre eső oldalát kivévén nagy, földig lenyúló ablakok, vagyis inkább ajtókkal, melyeknek üvege kipingált, van felkészítve. Az ajtón belül néhány lépcsők [sic] vezetnek le, ahol mindenféle igaz kínai edények vannak rendbe helyhezve, némelyekben tejfel, édes tej, vagy túró van téve. Kívülről mindenik ajtó előtt sűrű vasrostélyok vannak, amelyek mindig be vannak zárva, az üvegajtóknak legalább egyike nyitva hagyatván többnyire. Egy kis távolságra ettől egy hasonló ízléssel készült húsos kamara van; a falak helyén dupla renddel vannak lécek felszegezve, valamint minálunk a kukoricagóréknál, belül rudak vannak keresztül nyújtva, amelyeken sonka, szalonna volt felakasztva. Valamelyes távolságra ettől van egy gömbölyű épület (rondelle), amelynek falai szintúgy lécezve vannak. Középütt egy oszlop nyúlik fel, amely körül erős abroncsok vannak helyhezve. Az abroncsokon néhány foglyok, s nyulak függöttek. Ezen épületek azonban inkább mulatság, s kedvtöltés kedvéért láttatnak készülve lenni, amelyre nem csak az egész készület, hanem más környülállások is, úgy mint a konyhához távollétel, s csak a pleasure groundon lehető odajutás, a tejnek, tejfelnek, túrónak vadnak, szalonnának kevés volta (hogy hasonlatossággal éljek, egy szegény paraszt, akinek csak egy tehene, s egy leölő sertvése van, az is mutatna elő annyit kamarájában), etc. mutatnak; előjelei azonban a boldogult herceg ártatlan idő-, s kedvtöltésének. – A feljebb adott majorleírás a parkfarmot illeti, amelyről azt kell megjegyeznem, hogy a gazda házán, lóistállón, s kovácsműhelyen kívül, minden majorbeli épület fából van, veresre megfestve. A többi három majorbeli épületeknek semmi különössége nincs. Az asztagok azokban téglából rakott lábon, a parkfarmban pedig faragott köveken állanak, olyformán, mint azt Sir John Sinclair kódexében[699] lerajzolta.

Továbbá illik említenem Lord Egremont gazdaságát. Ennek külső tekintete is más, mint a bedfordi hercegé. A majorok a parkon kívül vannak árendába[700] adva. Épületjeiben éppen semmi követésre valót nem láthatni, t[udni]. i[llik]. amelyekre igen kevés gond láttatik lenni. A birkák számára semmi fedél nincsen. A göbölyöknek és ökröknek számára egy fészer van

[698] Kinyúlik.

[699] Utalás Sinclair művére: Sir John Sinclair: *The Code of Agriculture, Including Observations on Gardens, Orchards, Woods, and Plantations,* London, Sherwood, Neely, Jones, 1819.

[700] Bérbe.

az almáskert – orchard – falához csinálva. Annál emlékezetesebb a park, amelynek 14 mérföld a kerülete. Ez minden különös ékességgel amit a mesterség adhat szűkölködik, elég gazdag lévén a természet ékeivel. Csak a hegytetőn láttam egy […] tornyot, (mely belvedere[701] gyanánt szolgál) s egynéhány hársfák árnyékában egy fehér márványoszlopot. Az urasági lakás egy nagy pompás épület, egy csendes völgyben van, által ellenében a tónak, melynek kerülete mindenféle házi állatokkal csaknem mindig el van foglalva. A tón túl, déli nyugatra, hosszan elnyúlnak a legelők, melyek kívülről élő fákkal, belülről karókkal vannak bekerítve, s több szakaszokra elosztva. A ménes 7 monyásbol, s 20-30 kancából áll. A monyások közt egy 10 esztendős szürke, igen becsültetik, minthogy szép, s már többször nyert a versenyt futásban. Octavius, Frolick, és Whalebone[702] is becsesek, s mind különös rekeszben az istállóban tartatnak. A többiek kinn voltak, de nevek még nincsen, minthogy még futáson nem voltak. A legelőnek minden kerítéséhez, a felemeltebb helyen, van egy istálló, amely rossz időben a lovaknak menedékhelyül szolgál. Az istálló úgy van helyheztetve egyébiránt, hogy az a deszka- vagy karókerítés által kétfele oszol, s egyik része egyik kerítésbe szolgál, a másik a másikba.

(Utalás a Londoni Állatorvosi Iskolában, valamint Lehrmann-nal a Kertészti Társaságnál tett látogatásra.)

Mely levelek mentek tőlem vagy Directiómtól kezéhez? Minő állapotban volt a kassza a hónap végeztével?

Augusztus végével maradott a kasszában:

a) Váltó levélben 944 frank 65 centime
b) Készpénzben
   1.) francia pénz 1840 frank 2.) angles pénz 62 font sterling 10 shilling 8 pfenig ebből költöttem:
      a) a megengedett célokra mindössze 5 font sterling 13 shilling 2 pfenig
      b) szeptemberi fizetésem fejében kivettem 10 font sterling 12 shilling 5 pfenig Marad: 46 font ster[ling]

3 shilling 1 pfenig

Van-e még valami észrevétele?

[701] Kilátó.

[702] Wahlebone szobra ma is megtalálható a Petworth House-ban kiállított műtárgyak közt: *No. 89a.*

Az angol kertészek közül elsőnek tartatik Conrad Loddiges[703] Hackney-ben, aki hatvan esztendők előtt Németországból ide szakadt. Kertészkedését a geográfia tudományával kezdette, az idegen plántákkal való bánásban mindig a klíma lévén szeme előtt. Szerencsés volt nyövevényekkel [sic] való bánásban, mint kertész társai, akik a globológiával[704] való foglalatoskodását eleinte nevetségessé tenni igyekeztek. Kertjében van plánta ami sub gradii 60° latitudinis meridionalis & 82° latitudinis septerritonalis[705] tenyészik. A kertbe bemenetkor két üvegház különösen magára vonja a figyelmet, t[udni]. i[llik]. a pálmaház, mely öntöttvas oszlopokon nyugszik, fele, s oldala csupa üveg, tágas, s tropika plántákkal tele lévén, a benne lévő majd egy más világ részébe [sic] lenni gondolhatná magát. A nyövevényeken kívül, melyeket katalógusában előad, nevezetet érdemel: 1.) a mesterséges eső, amelyet úgy eszközölt ki Loddiges, hogy egy vascsőt egyenesen felfele állíttatott a fal mellett, és ezzel egybekötött egy más csőt, amely apró lyukakkal által van lyuggatva, s az ablakráma alatt a házban hosszat [sic] a plánták felett elnyújtva. A víz a perpendikuláris[706] csőbe fel, s ebből ismét a horizontális csőbe általszökik, ha amazon a csap megfordíttatik. A horizontális cső lyukain ismét a víz eső formában a plántákra leesik. Ezen találmányért egy medált kapott Loddiges. 2.) A szellőztetés. A tető fele igen magasan fenn lévén az ablakok helyhezve, az ablak kinyitás és szellőztetés nehezen menne véghez, ha az ablak úgy nem volna készítve, hogy a kötő megeresztésével az ablak önként kinyílana, t[udni]. i[llik]. a sarkok alább vannak az ablakrámára csinálva, hogysem ahová a centrum gravitatis[707] esik. Ezt, valamint a ház formáját is ábrázolatban ide mellékelem. A ház eddig kályhákkal fűlt, ezután gőzzel fog fűlni, valamint a vasház is, amely különösen magára vonja a figyelmet, formáját ide mellékelem. Róla csak azt jegyzem meg, hogy északi része domború, csupa vasból van, déli része rézből. Amaz kameliákkal[708] van megrakva, s egy szép *Aroccaria excelsá*val[709] felékesítve, emez pedig Neu Holland-i[710] plántáknak van szánva.

[703] Loddiges, Joachim Conrad (1738–1826), német származású kertész. Számos mediterrán és trópusi dísznövény angliai meghonosítása fűződik nevéhez. A fiaival közösen irányított családi kertészet Hackney-ben, a Mare Streeten működött. Fia, George (1784–1846) további elismerést szerzett az apja által indított vállalkozásnak.

[704] Itt: eredeti, természetes viszonyok szerinti dísznövénynevelés.

[705] A déli szélesség 60. foka alatt, és az északi szélesség 82. foka alatt.

[706] Függőleges.

[707] Súlypont.

[708] *Camellia, L.*

[709] Helyesen: *Araucaria excelsa L.,* dél-amerikai fenyőféle.

[710] Ausztrália.

Mr. Lee[711] Hammersmith-ben valaha Loddigest megelőzte, most utána van. 300 species ericaja[712] van, sok proteaja,[713] kameliája, egy nagy *Araucaria excelsa, Mimosa glauca*[714] v[agy]. *Esterházia*[715] etc. Mr. Grange Dalstonban arról nevezetes, hogy szilvát, barackot, de leginkább szőlőt nagy menynyiségben hajt, amely végre melegvízgőzt használt. A vízgőz, a damfkesselből[716] a gőzcsőkbe általvezettetvén, csapfordítás engedtetik, csapon eresztetik ki a melegház üregébe, ahol a meleg által egy ingerlő, a vizgőz által egy tápláló eszköz adatik egyúttal a plántáknak. Mile Endben Archibald Thomson[717] magból nevelt magnoliákat. Egy ezen úttal nyert különös faja a maga nevéről *Magnolia Thompsoniá*nak nevezett. Tuját bujtással szaporít, amely nemű plántából Loddiges igen két szép spallert[718] nevelt. Egy nagy specimen *Laurus camphorá*ja[719] szabadon van, s csak télen fedetik be. Egyébiránt ez is, mint Whitley,[720] Brame[721] és Milne,[722] magvakkal kereskedik. Smith[723] veteménye nem annyira ritkasága, mint sokasága által nevezetes. Még inkább Colline,[724] akik mint kereskedők a plántákkal a tenyésztést, nem annyira sokfélében, mint nagyban űzik. – A kew-i Királyi Kert[725] arról emlékezetes, hogy itt gyűlnek össze először a világ minden részéről a plánták. A kert gazdagabb az idegen, mint a honi nyövevényekben. Itt volt alkalmam látni a *hydrangia v. hortensia podonia arborescens*[726] és *rosa chinensis*[727] első exemplárjait, melyek Európába jöttek egymás mellett. – Mint gazda a füvek iránt voltam leginkább interessálva. Még eddig mindenhol csaknem rendetlenül, s kevés gonddal ápolva találtam a füveket, itt különös szorgalommal. Azon kívül, hogy

[711] Lee, James (1754–1824), skót származású kertész, Linné rendszerét követő szakíró. Lewis Kennedyvel (?–1782) társulva az 1750-es évektől árult facsemetéket, dísznövényeket.
[712] *Ericaceae, L.,* hangafélék.
[713] *Protea, L.,* csodafenyő.
[714] Mimóza.
[715] *Esterhazy Scrophulariceae, L.,* Bolíviában és Brazíliában található.
[716] Vízmelegítő.
[717] Thomson, Archibald (1752–1832), kertész, vállalkozó.
[718] Helyesen: *espalier,* vagyis lécrácshoz támasztva nevelt fa.
[719] Babérféle, *Lauraceae, L.,* kámforfa, *Cinnamonum camnphora, L.* Takarással áttelel.
[720] Whitley, Reginald (1754–1835), kertész, a vállalkozás alapítója.
[721] Brames, Peter (?–1834), kertész.
[722] Milne, Thomas (c. 1767–1838), kertész.
[723] Smith (?–?), kertész, azonosíthatatlan.
[724] Colline (?–?), kertész, azonosíthatatlan.
[725] A Királyi Botanikus Kert, népszerű nevén Kew Gardens, a mai London dél-nyugati részén, a Temze jobb partján található. Frigyes walesi herceg (1707–1751), a későbbi III. György (1760–1820) király apja alapította a 18. század közepén.
[726] Helyesen: *Hydrangea arborescens, L.,* cserjés hortenzia.
[727] Kínai rózsa.

a tisztaság nagy volt ezen részben, az igen megérdemli az emlékezetet s követést, hogy midőn a füveknek szánt osztály koncentrikus cirkuláris ágyakra elosztatott, minden faj között a föld mintegy 4 vagy 5 ujjnyira megásatlanul hagyatott, avégett, hogy alatt a füvek egymáshoz által ne gyökerezhessenek. Ezen osztályban egy *phytophysiologica*[728] emlékezetesség, t[udni]. i[llik]. egy nagy *carpinus,*[729] amely egy más fának törzsökébe van oltva. Szembetűnő az rajta nagyon, hogy kérge színe, s egész formája különböz attól, amelyből táplálását veszi, s törzsökénél sokkal vastagabb. Egyébiránt ez az osztály is eleven sövénnyel van bekerítve, s a szél, hideg ellen oltalmazva. Az arborétum gazdag a rhododendronokban, magnoliákban, azaliákban, dísze azonban egy *Pinus zembra,*[730] s egy *Cedrus libani,* amelynek társait III. György egy paroxizmusában[731] kivágatni parancsolta. A kert Európában a külföldi plántákra nézve elsőnek tartatik. Kár, hogy a fundust a Parlament semmivel se nagyobbítja. Ha új nyövevények érkeznek meg, az előbb hozottaknak nagy része veszendő, minthogy az újonnan nyert plánták számához képest se a melegházak, se a legények száma nem szaporíttatik.

Windsorban két park van. Valamint minden angol parkok az együgyűséggel,[732] szép pázsittal ajánlják magukat, úgy ezek is. Az úgy nevezett little park nagyobb részint igen kopár teleken vagyon, nem csak a gyöp, hanem az alatta levő föld is sok helyre úgy van hordva, a kopár meszes sziklák hegyébe, amelynek megmutathatása végett egy meredek hely studia[733] míveletlen hagyatott. Ez szép kontrasztív egyszersmind a többi mívelt telekkel. A nagy parkban, ahova az úgy nevezett Long Walk[734] (első allénak tartják az angolok Európában) vezet. Emlékezetes a Royal Cottage, egy paraszt ház, szép pakolt gyöppel,[735] amelynek egy része éppen készülőben volt, a többi pedig minden kilenced nap kaszáltatni szokott. Cumberland Lodge, ahol egy 72 láb hosszú és 16 láb szélességű melegházban egy nagy tőke van, amelynek töve a férgek ellen mohával van befedve, 18 esztendős, és most 1 500 fejnél többet mutathatott. A melegház tőkéjével álmélkodásra indított bennünk [sic]: gőzzel fűl. Ennél még nagyobb a Hampton Court-i tőke, amely egy 72 láb hosszúságú és 20 láb szélességű melegházat elfoglal, de nem olyan

[728] Növényélettani.
[729] *Carpinus betullus, L.,* gyertyán.
[730] Helyesen: *Pinus cembra, L.,* havasi fenyő.
[731] Kitörés, roham.
[732] Egyszerűséggel.
[733] Tanulmányozásra.
[734] Fákkal szegélyezett nagy sétány.
[735] Gyepkockákkal.

jó vegetációban van, noha gyökerét szintén a Temze vizéig elnyúlni mondják. Ez utolsó 1769-ben ültettetett, 2 272 fejet hozott már egyszer, de most a Cumberland Lodge-beli termékenyebb. Hampton Courtban a darazsakat úgy fogják el a gyümölcsprédálástól, hogy cukrot olvasztanak fel serben, s azt egy széles szájú üvegben a gyümölcs mellé függesztik. A darazsak ideszállnak, s elvesznek. – A labirintusról, s a kert többi emlékezetességéről „Leighs New Picture of London and Its Environs" bőven értekezik. Én tehát csak a ménest hozom fel, amely a kerttel határos. Az öreg ménes 3 monyásból és 23 kancából áll. A monyások közt Malcolme, egy 20 esztendős fehér arabs igen derék. Waterloo, egy 3 esztendős pej igen szép, hanem egyik talpa gyenge, úgyhogy neki a kerekpatkót […] viselnie kell a gyenge talpú lábán. A harmadik nyomorék, minthogy még versenyt nem futott, névtelen. Ezen monyásokon kívül használtatnak másoké is […] csikók nagyobb részét más monyások fajzatinak találtam nagyobb részint. A csikók nagyobb része Rubenstől és Blooke-tól valók; az utolsóról valók a legszebbek. – Legelőjük igen jó van, amelyek 32 szakaszra vannak elosztva, hosszat kőfal, szélben deszka a kerítés. Az egész kerítésen belül karfák mennek körül, mintegy 3 lábnyi távolságra a kerítéstől, s 5 v[agy]. 6 lábnyi magasságra a földtől. Minden kerítésben van egy istálló, amelyben sráglya,[736] egy abrakos vályú van pléhvel, és egy itatóvályú cinnel kiverve. Az istállót hol 10, hol 15 1épésnyire egy kerítés veszi körül, ahova télen és esős időben szalma hordatik, hogy száraz helyen fickándozhassanak. Az ajtószárfába karvastagságú, s körül forgó cilinderek vannak szabva, hogy a lovak maguknak ne árthassanak. Közönséges táplálásuk a legelő, mindazonáltal van széna vagy lucerna kevés mennyiségben mindegyik istállóban. Ezen a takarmányon kívül sárgarépát is kapnak gyakorta téli időben, vágva és korpával meghintve, kivált olyankor, midőn a legelőt a hó ellepte, vagy az esővíz elborította.

Liverpool, október 15. 821. P[ál] Gerics M[aga]. K[ezével].

MNL OL P 274 3. d. 5. fol. 149–154v.

[736] Saroglya. Itt: elválasztó rács, fal.

38.
Woodstock, 1821. november 30.
Gerics tudósítása Holkham Hallban és más gazdaságokban tett látogatásáról, továbbá a skóciai tudományos szervezetekkel és a newmarketi lóversenyekkel kapcsolatos tapasztalatairól

Tekintetes Directio!

Mely tapasztalásokat gyűjthettem légyen a múlt októberben, ím ezen értekezésemben arról számolni igyekszem. Most is az elejbém feltett kérdések rendéhez tartom magamat, amely így következik:

Mely gazdaságokat vagy majorokat látogatott meg ebben a hónapban? Mely ismereteket, tapasztalásokat, észrevételeket tett a föld-, rét-, etc. mívelésben? S kinek segítsége, s ajánlása által? Minémű barmokat talált mindenikében az általa meglátogatott majoroknak? Hogy bánnak velük, mind gazdasági, mind orvosi tekintetben?

Októberben tett utamban volt alkalmam látni a legnevezetesebb angol gazdaságokat. Ide tartozik legelőször is a Holkham Hall-i, mely Thomas William Coke Esquire birtoka, és sokak által a bedfordi herceg gazdaságánál is többre becsültetik. A rét-, földmívelés igen jeles, úgyhogy mióta Coke úr Norfolkban gazdálkodik, a házbeli szükségre nem csak elegendő mennyiségben terem a gabona, hanem nagy mennyiségben exportáltatik is, nevezetesen a wellsi kikötőhelyből Londonba. Coke úr maga kormányozza 1700 ho[l]d föld mívelését, máshol árendába vannak adva javai. Egy nagy telek minden további mívelés nélkül el van hagyva, s csak nyúltenyésztésre használtatik, oly haszonnal, hogy esztendőnként 14 vagy 15 száz [sic] nyulat kivadászhatnak. Ami földmívelést illeti, az úgy megy véghez, hogy mély szántásba bő trágyába 1.) répát, babot, kolompért vet, azután 2.) árpát lóherrel, 3.) lóhert, 4.) búzát termeszt. Zabot egy szemet se. Egy különös szekcióban len és kender míveltetik, de ez a szakasz nincs a többi földdel, s annak turnusával egybekapcsolva, minthogy az inkább a leányok kedvéért, mint gazdaságbeli haszon végett míveltetik, a föld nem lévén ezen

célra alkalmatos. Az első szántás igen mélyen vitetik véghez, amely végre az úgy nevezett grúbert[737] használják. (Mind a grúber, mind az eke le van rajzolva Sinclairnél.)[738] A többi szántás, a gabonanemekre t[udni]. i[llik]. nem oly mély. Mind a vetés előtt, mind a vetés után nagy vascilinderek[739] vonszoltatnak a földön hosszat, s a vetés mindig drill machina[740] segítségével megy véghez. Mr. Blaikie, inspektor, eleinte igen ellene volt a drill machinának, most mindenféle vetést annak segítségével viszen véghez. Egy vető eszközben azt kívánná meg a többi tulajdonságok közt, hogy azt szélben is lehessen használni. Evégett a vető eleibe egy rámába kifeszített vásznat függesztett. A lentörésre egy különös machinát láttam itt használni. Bandy[741] készítménye ez, s ha Weatherley úr a többi machinák közt ezt meg nem küldötte, azt Londonba visszatértemkor azt megszerezni – kicsinyben – modelában érdemesnek tartom.

Az állati trágyának azon nemén kívül, melyet a ganéjból készít, mást is használ Coke úr: t[udni]. i[llik]. mindenféle állatok csontjait összeveszi, két egymásba vágó cilinder közt összetördelteti és a szántóföldre elszóratja. Ezen kívül fehér földet is használ azon mód, mint más helyeken a meszet szokták. A trágyakészítés iránt Blaikie egy munkát irt, amelyet Londonban megszerezni szándékozom.

A vetni való magvat úgy készítik el, hogy azt részenként rostában fogják fel, s egy ládában megmossák. Az üres és könnyű magvak jobban feladják magukat, mintha azok nagy mennyiségben egyszerre beáztatnának. A vetésre egy holdra három mérőt vesznek az árpából, négyet a búzából, s az ilyen bő vetést igen hasznosnak találják.[742] A jobbnemű földekben Coke leghasznosabbnak találta a vetéssorokat úgy intézni, hogy azok északról dél felé menjenek. A soványabbakban keletről északnak irányozni jobbnak találta. Hogyan történhetik ez? A tüneményt ugyan nem tudja megfejteni magának elegendőképpen, de azt tapasztalta, hogy az említett irányban mindig jobb aratása volt, mintha a sorokat ellenkező mód intézte el a drillérozásban.[743] Aratáskor nem vár tökéletes megérést, minthogy a gyakor [sic] szél miatt

[737] Angolul: *scarifier.*

[738] Sir John Sinclair: *Grundsätze des Ackerbaues, nebst Bemerkungen über Gartenbau, Obstbaumzucht, Forstkultur und Holzpflanzung,* fordította Joseph Ritter von Schreibers, Wien, Heubner, 1819.

[739] Henger.

[740] Vetőgép.

[741] Helyesen: Bundy, William (?–?) feltaláló, matematikus.

[742] A relatív terméshozamok összehasonlító adataihoz lásd Charles Wilson: The British Isles, in Charles Wilson – Geoffrey Parker (eds.): *An Introduction to the Sources of European Economic History 1500–1800,* London – New York, Cornell, 1977, 121.

[743] Vetésben.

igen sok magot elvesztene. A mag becsére nézve mégsem alább való a londoni piacon, mint a teljes értében aratóké, minthogy az övé szinte olyan áron elkel. A gabona asztagokban van. Ezek iránt az emlékezetes, hogy az asztagok alját, a földtől fogva mintegy két lábnyi magasságra bemalteroztatja. Az ilyen asztagok három esztendeig is elállnak anélkül, hogy az egerek, etc., kárt tennének. Eleinte két lábnyi magasságú állásokat csináltatott téglából minden asztagnak, azután az asztagok alját ismét bevakoltatta, mintegy két lábnyi nagyságra. De minthogy az állásnak semmi különös hasznát nem tapasztalta, azokra ezután nem fog költségeskedni. Az állásokat is lerontotta, kivévén a négyszegleteken. A mag kitisztítása az egyik pajtás kertben cséplők által, a másikban egy cséplő műszer segítségével megy végbe. A műszernek semmi különössége nincs, ilyen forma van csaknem minden majorban hat vagy négy, öt lóerőre. Gondolom a Weatherley által cséplő műszer ennek a közönségesen használtatni szokottnak mása.

A rétmívelés is jeles, különösen a *Dactylis glomerata*t,[744] melyet az angolok közönségesen Coke's footnak neveznek. A rétek megöntözése olyan formán megy véghez, mint a bedfordi herceg rétjeiről említém, t[udni]. i[llik]. a rétnek azon részén, melyről a többire esés – fall – lehet, összegyűjtetik az eső, s más víz, s csatornák által mindenfelé elvezettetik. – Ami a barmokat illeti, a juhoknak itt kedvelt faja, az úgy nevezett southdown sheep neveltetik, esztendőnként ezeregynéhány száz. Most, ittlétemkor 300 darab volt egyszerre hizlalóban, t[udni]. i[llik]. a turnip földön (300 acre) a répasorok úgy fordíttatnak haszonra, hogy váltva egy rend kiszedetik a szarvasmarhák számára; a többi megmaradott sorokat bekerítik, s a juhokat reá hajtják. Ezek először a levelet emésztik meg, azután a répa kihúzdalva hányatik elébük, míg más szakasz répa kerítésbe nem jönnek. Egyébiránt se télen, se nyáron nincsenek fedél alatt. – A szarvasmarhák faja devonshire-i pirókok,[745] formájuk, becsük olyan forma, mint minálunk a tiroli fiaknak. A tejelők jó időben a legelőn vannak, szarvuk végén egy rézgolyóbis lévén, hogy egymásba a döféssel kárt ne tegyenek. A hizlalók a pajtás kertek rekeszében a sertvésekkel együtt vannak, s […] tartatnak, meg turnipsal. Télen felfedett istállóban vannak. – A majorbeli épületek nincsenek mind együtt. A gazdaság úgy lévén elintézve a 14 mérföldnyi parkban, hogy a szemnek egy tetsző kép állíttasson eleibe. A major az úri lakástól távol a déli szélen van, cséplő pajtával, magtárral – *granarium* –, szerszámos fészerrel, kovácsműhellyel és sertvés istállóval. – Más két helyen van ismét két pajtáskert. A nyugatra esőben

[744] Csomós ebír, *ang.* orchard grass.
[745] Vöröses színű szarvasmarha.

lévő pajta hosszas négyszegű épület, semmi különösséggel nem bír, cséplésre használtatik. A napnyugati pajtáskertben lévő épület kereszt formában van, úgyhogy az egyik szárnya a cséplő machinára, a másik granariumnak, a többi kettő gabonatartásra van szánva.

Az elsőbb helyen említett udvar, vagy úgy nevezett park farm elrendelése emlékezetesebb, hogysem annak leábrázolását ide ne mellékelném. Vezérem Coke úr maga volt. Hozzája Twinoe[746] úr ajánlott. – Ezen nagygazda példája után sok gazdaságot láthatni, de amelyeken könnyen megtetszik, hogy csak követés mindenik, kivált a közelebbi vidékeken.

Különös emlékezetet érdemel továbbá William Crockford majorja Newmarkethoz közel, amely Bloomnak[747] van árendába adva, azon részei kivévén, mely a lótenyésztésre van szánva. A földet igen szorgalmasan mívelve találtam. Bloom négyszer szánt a gyökeres veteményekre, s bőven trágyáz alájok. Azután árpát vagy zabot vet lóherrel. Harmadik esztendőben a lóhert részint szénának, részint legelőnek használja. Negyedikben búzát termeszt egyszeri szántásban. Éppen vetéskor valék itten, s volt alkalmam látni, hogy egyfelől a lóhertábla felszántatott, s azután két asszony a felszántott földön egymáshoz közel lyukakat csináltak egy ilyen forma vaseszköz segítségével: ↓ Ezek után két kis leánykák jöttek elő, kik a balkarjukon levő kosárból 3-4 szem búzát vetettek egy-egy lyukba. Ezek után ismét más két leányok porrá tört csontot hintettek a búza magvak fölé. Azután a lyukakat földdel behintették és megtapodták. Bloom ezt a búzarakást – to set wheat – sokkal hasznosabbnak ítéli, mint a vetésnek akármi nemét. Elhiszem, annyival inkább is, minthogy mások ítélete, s tulajdon tapasztalásom által meggyőződtem arról, minő derék gazda Bloom, s távol van minden teóriáktól. – Ám egész házában egy könyvet se láttam, s beszédjéből tudománybeli mívelésre éppen nem konkludálhattam. Mindent csak tapasztalása után mondhat jónak vagy rossznak; de azt kétlem, hogy kivihetné ki azt nagyban, amit Bloom kis telekjén, egy népes helység közellétében.

A föld mívelésére 16 darab Suffolk fajú[748] lovakat [sic] tart, vágott zabszalmával, s darált babbal. Ezeknek istállóját különös leírásban idemellékelni szükségesnek tartom, minthogy az nemcsak sokrészről ajánlja magát, hanem egyszersmind alkalmat ad némely megjobbításokra, melyeket [sic] az istállóépítésben megkívántatnak tehenei csak a ház szükségére vannak. 500 darab juhai mindig a szabad ég alatt, s többnyire répával élődnek. Sertvést

[746] Twinoe (?–?), azonosíthatatlan.
[747] Bloom (?–?), azonosíthatatlan.
[748] Angolul: *Suffolk punch.*

számosan tart Bloom, úgyhogy némely esztendőkben kétszáz darab sertvése van. Kolompérral, répával, s mindenféle eleggyel tartja őket. – A lovakat ami illeti, azoknak tenyésztése a majorhoz közel van, de ahhoz Bloomnak semmi köze sincs. A birtokos maga lókereskedő lévén, maga lát a méneshez. Az egész hét kancából, három monyásból, és néhány csikókból áll. A monyások hágatásra kiadatnak bérben, s sokat behajtanak uroknak, minthogy kettejök azon monyások közé tartoznak, kik az országban legnagyobb névre kaptak. Rubens, egy igen derék világos pej, most a tizenhatodik esztendőben van. King Richard hét esztendős, setét pej. A harmadik még nincs három esztendős, s nevetlen, minthogy még vörsönt[749] nem futott, de igen különös szépségű, s sokat ígérő. – A velük való bánásról semmi különös megjegyzésem nincs, minthogy azt a petworth-i bánásmóddal megegyezőnek találtam, azt az egyet kivévén, hogy itt a víz egy különös reservoire-ban gyűjtik össze [sic], minthogy a friss kútvíz meszes, s rossz. A legelők itt is be vannak kerítve, hol sövénnyel, hol karókkal. Az épületek nyomorultak, s sövényezettek, mint nagyobb részint a somogyi parasztházak, de most új épületek vannak kezdetben, amelyek a major derék épületei mellé illendők lesznek. A gyökeres vetemények közt, valamint más suffolki gazdák, úgy Bloom is a sárgarépát, a turnips mellett nagy mennyiségben termeszti. A búzanemek közt egyedül az úgy nevezett egyiptomi fajt míveli.

Willowbankben Harley gazdasága talán egyetlen egy a maga nemében. Fő célja ennek a glasgow-iakat friss tejjel elgyőzni. Evégett 100 darab marha az úgynevezett short horned cattle[750] fajból, melyet Hollandiából ideszakadottnak állítanak, van összeállítva, négyes sorban, úgyhogy mindenfelül a marhához hozzá lehessen férni, amint azt az ide mellékelt leábrázolásból egy tekintettel láthatni. Előttük hosszat nyúlik egy alacsony jászol, melynek alkotása olyan forma, mint múltkor a hollandiai relációmban említém. De ezen jászolba csak széna vagy más zöldség adatik nekik. A vágott, vagy forrázott takarmányadásra vasabroncsos sajtárok használtatnak. Ezek, hogy fel ne dűlhessenek, egy fel, s alá mozogható, s egyenesen lefüggő cserény[751] közé csíptetik. A cserényt egyéb iránt, ha egészen le nem eresztetik a vályú vagyis jászol külső szélére, saroglya gyanánt, s arra szolgál, hogy a széna, s más zöld takarmány a jászolon túl ne hulljon el. Hátulról hosszat nyúlik mindenik sor marha megett egy csatorna, mely a ganéjt felveszi. Ezen csatornáknak mindenike a feneken levő lyukak által összefügg az istálló alatt

[749] Verseny.
[750] Rövidszarvú marha.
[751] Itt: elválasztó vagy takaró lap.

levő boltozattal. A ganéj egy huruglya[752] által csak a lyuk felé taszíttatik, amelyen által a boltozat alá esvén határba rakatik, s trágyának készíttetik. Lejárás van ide szekérrel is, amelyre a trágyát felrakhatni annak idejében, s a földre kitakaríthatni. A marhák állásoknál rekeszekbe vannak állítva, úgyhogy minden rekeszben két tehén vagyon egy vasdoronghoz oldalaslag megkötve, amit az ábrázolat jobban megvilágíthat.

Az istállónak ezen elrendelésénél legemlékezetesebb a víz használása. Egy közel lévő víz, melynek a majorba esése van, rejtett csatornák által az udvarba van vezetve. Itt az kétfelé oszlik, egy része hidegen van elszármaztatva mindenhova, ahol a majorban hideg vízre lehet szükség. Más része egy nagy rézkádba gyűl össze, ahol a kőszén tüze által megmelegülvén ismét rejtek csőkön mindenhova eloszlik, ahol meleg vízre szükség van; a gőzes része nemcsak minden kályhákat a házban, majorban megmelegít, hanem a kuppot[753] (Butterruhrfass), répavágót mozgásba hozza, a répát, kolompért megfőzi. A machináknak ugyan magában véve semmi különösségek nincs, hanem az emlékezetes, mint vannak azok a gőzműszerrel összeszerkesztetve, s általa mozgásba hozva. Ide táblabeli rajzolat volna szükség, de amelyet adni tehetségemben nincsen. Egyéb iránt is Harley rövid idő alatt ezen intézetének leírását táblákkal megvilágítva, közre fogja bocsátani. – A marhákkal való bánás igen szorgos. A bőr tisztaságára igen figyelnek. A vakarás, s kefélés minden nap legalább egyszer megtörténik. Az etetést öt órakor kezdik reggel, s a jobb időszakaszban zöld eleséget, késő ősszel, télen, s tavasz elején szénával forrázott vagy vágott répával, s kolompérral meg az égető seprejével váltva adnak nekik. A fejés regvel és estve meg[y] véghez. Minden fejőkanna belső oldalára egy skála van vágva, amelynek fogva a tejnek mindenkori mennyiségét minden nap, s annak apadását vagy bővülését is, ez protokollumból[754] megláthatni. A tejes pince hűs, minthogy fákkal van egyfelől, másfelől épületekkel körülvéve, s szellő minden irányban férhet a helyhez, a falakon lévő rostélyos lyukakon. Azon edények, melyekben a tej árultatik, úgy vannak alkalmazva, hogy a fedelükön egy kis lyuk van hagyva a levegőnek, de melyen vizet be nem ereszthetni a tej megvesztegetése végett. Ez érthetőbb leszen az ide mellékelt ábrázolatból. A majorban van egy pék vagy fűtőház is, olvasásra, játékra szánt szobák, ferdők a férfi-, s asszonyszemélyek, s gyermekek számára külön. Ezek iránt az a legfőbb nevezetesség, hogy a kályhák melegítése a följebb említett gőzös fazékból elvezetett csők

[752] A végén kis kerékkel ellátott hosszúnyelű villa.
[753] Köpülő.
[754] Itt: feljegyzés.

által történik. Harleyhoz Doktor Hooker úr ajánlott, s maga tisztbeli foglalatosságában a környéken lévén feltartóztatva, vezetőül az ipát, egy éltes, tisztes izlandi[755] öreget adta mellém.

Mely kiterjedésű telek lenne elegendő ezen marhák kitartására? Minő legyen a bevett termésváltozás[756] rend[j]e?

Meg nem tudhattam, minthogy Harley úr maga mindig nyomomban volt, s noha más kérdéseimre megnyugtató feleletet adott, itt igen udvariasan elkerülte az egyenes feleletet. Több szavait összevévén csak azt következtethetem, hogy tán bizonyos turnusa nincsen, hanem a szükséghez képest, majd e[z], majd ama takarmánytermesztéshez kap, s eleséget néha pénzen is veszen.

Végre említem Dishleyt, a leicesteri grófságban, hol valaha Bakewell élt, az úgy nevezett Dishley vagy New Leicester juhfajt szerzetté, s a megjavított marhatenyésztés módnak atyja (father of the improved breeding, amint Sir J[ohn]. Sinclair nevezi) lett. Ha Woburnt kiveszem, eddig való utamban alig fogott el oly érzés, mint itt. Azért-e, hogy Bakewell emlékezete kellemmel foglalta el elmémet? Azért-e, hogy a majornak egész külseje az eddig látott majoroktól különböző, s inkább egy magyar, mint angol gazdasághoz hasonlónak tetszett, s ilyenkor könnyen, s örömest visszagondoltam honomba magamat? Tanúságul azonban csak az szolgált többnyire, amit láthattam. Vezetőmmel nem sokra mehettem, minthogy az öreg Smith[757] – Dishleynek mostani tulajdonosa –, nem volt otthon, s az ő távollétében a gazdaságra ügyelő fia tisztbeli dolgában foglalatoskodott.

(Langley Priory és egyéb kisebb jelentőségű gazdaság állattartásának és növénytermesztésének jellemzése.)

Mely könyveket olvasott ebben a hónapban, mely gadaságbeli vagy más tudós társaságokat, intézeteket, vásárokat, juh- és lóegyesületeket, baromorvosi intézeteket látogatott meg, s mely állapotban talált mindent?

Időközben Sir John Sinclair Code of Agriculture-ja volt olvasó könyvem, és Leigh's New Picture of England and Wales meg New Picture of Edinburgh. Különös gyülekezetben nem voltam, amelynek a gazdaság lett volna tárgya, minthogy az ilyesek itt, noha gyakorta, de nem az ilyes időszakaszban tartatnak. – Más tudós társaságok gyülekezete sem volt ezen alkalommal. Egyes tagokkal mindazonáltal megismerkedtem, gyűjteményeiket

[755] Millar (?–?), azonosíthatatlan.
[756] Vetésforgó.
[757] Smith (?–?), azonosíthatatlan.

megnéztem. Úgy nevezetesen Edinburgh-ban a Veterinary Society[758] kabinetjét, mely tiszta ásványdarabokkal díszeskedik, s az univerzitáséval egyesülve van, t[udni] i[llik] amelynek épületében van a társaság gyülekezetei. A Caledonian Horticultural Society,[759] ameddig a derék Patrick Neilt Hollandiában, s Franciaországban utaztatta, egy experimentális kertet akar felállítani a kerti mívelésre nézve, de minden csak plán még. – A kereskedőknek Waterloo Roomja Edinburgh-ban mindenféle merkantilis és politikus periodika írásokkal bővelkedik.

Newmarketben[760] október két első napjaiban tartatott a lóegyesület első októberi gyülekezete (first October Meeting, vagy the Grand Duke Michael Stakes[761]). Minden napon versenyfutás volt ezen idő alatt, meg lólicitáció. Mindeniknek elsőjén jelen voltam. Az első napra 65 futó volt kandidálva, de ezek közül csak 24 futott, t[udni]. i[llik]. 6 elsőben egy mérföldet, azután 18 két mérföldet Lord Grosvenor[762] három esztendős csikaja, Thunderboldt, győzött, s 200 guineát[763] nyert. Angol vérrel kellene bírnom talán, hogy a szegény marha ilyenkori kínzásában mulatságot lelhetnék. Engem jobban érdeklett volna a kandidátusokkal való bánásmód látás – the training – ha a titkolódzó Boice, Perkins, vagy Robertsonnál[764] bemenetet nyertem volna. A lólicitációban azt a különöst vettem észre, hogy először a legnagyobb árt mondják ki, azután alább szállanak. P[éldának]. o[káért]. egy szép kancát első szóra 40 guineára tartottak, azután lassanként nyolc guineára szállottak le az áruval [sic], de azon se kelt el. Minálunk, amint tudva van, ez ellenkező módon történik. – Baromorvosi intézet az egész környéken nincs amelyen utaztam. Egyes kovácsok látnak a gyógyításhoz, s tanítványokat is nevelnek, anélkül hogy különös institutumjok volna. Burt[765] azonban, Edinburgh-ban,

[758] Skóciában az agráregyesületi és oktatási szervezetek, intézmények kialakulása a 18. század utolsó harmadában kezdődött. A The Highland Society of Edinburgh 1784-ben alakult meg, s a város egyetemén 1790-től működött mezőgazdasági tanszék. Gerics látogatása idején az Edinburgh-i Állatorvosi Iskola szellemiségét elsősorban William Dick (1793–1866) tanári tevékenysége határozta meg, s egy időben több külföldi hallgatója volt az intézménynek, mint skóciai vagy angol.

[759] A Skót Kertészeti Társaságot 1809-ben alapították, a The Highland Society of Edinburgh tagjainak kezdeményezésére.

[760] A suffolki, kelet-angliai város 1752-től adott otthont a Jockey Clubnak. Newmarketben már I. Jakab (1603–1625) uralkodásának időszakától rendeztek lóversenyeket.

[761] Minden év október 1-jén tartják, ötven guinea értékű nagydíj.

[762] Lord Grosvenor a lóversenyek állandó vendége volt. Lovai számos alkalommal diadalmaskodtak, de Grosvenor Londonban a Belgravia építtetőjeként is megörökítette nevét.

[763] 1 guinea = 1 font 1 shilling.

[764] Boice (?–?), Perkins (?–?) és Robertson (?–?) feltehetően trénerek, mindhárom azonosíthatatlan.

[765] Burt, James (1778–?), állatorvos.

mind physiologica mind pathologica preparátumokkal bír, amelyek mind a ló lábát illetik, de nem egy kovácsműhely szegletét, hanem akármi derék kabinetet is ékesíthetnének.

Woodstock, november 30-án 1821-ben

Gerics Pál M[aga] k[ezével]

MNL OL P 274 3. d. 5. fol. 155–163v.

39.
London, 1822. január 14.
Gerics ismertetése különböző londoni állatvásárokról és piacokról

Tekintetes Directio!

Ez a harmadik december, melyet idegen földön zárék be. – Most is azon belső vigasztalással zárám be az esztendőt, mint eddig. Semmit nem mulattam el, ami tőlem kitellett. – Azonban, hogy „kész a lélek, de a test erőtlen" csak most eltellett esztendőben tanultam meg, mit jelentsen teljes értelemben. – Menynyiben gyarapodhattam a közelebb elmúlt december lefolytával, ím a következendő értekezés a szokott kérdések rend[j]e szerint elő fogják adni.

(Részletes beszámoló olvasmányairól, különböző ajánlólevelek beszerzéséről.)

Ebben a hónapban két vásáron voltam jelen. Egy lóvásáron, és egy marhavásáron. A lóvásár a Hyde Park Corneren tartatott, egy arra a végre szánt udvarban. Itt az udvar két oldalán istállók vannak, amelybe az eladandó lovak szoknak [sic] szállíttatni. Az egyik oldalon hosszat nyúlik egy fészer, amelynek végén egy cancellus[766] van csinálva, a licitáns számára. A licitálandó ló ez elejbe vezettetik, azután a folyosón hosszat fel-alá futni engedtetik. – A licitáció egyéb iránt olyan formán ment véghez, mint a múltkor, Newmarketről említém, t[udni]. i[llik]. a kiáltó először a legnagyobb sommát mondja ki, azután amint az igérők szólnak lejjebb száll. 400-500 guineán kezdik, 40-30 guineán végzik. Ittlétemkor egy derék szürke 300 guineán ment el, egy pej 50 guineán. A többiek többnyire közép áron keltek el. – A lóvásárral együtt kutyavásár is tartatott, de a kutyaárusok nem az udvarban telepedtek le, hanem azon az úton, amelyen a lóárusok ki, s be kelle járni. Az ilyenforma lóvásár ugyanezen a helyen minden hétfőn tartatik.

A marhavásár Goswell Street, West Smithfieldben tartatott december 16-án. Ez a marhavásár különböző attól, amely West Smithfield piacán a szabad levegőn tartatik. Itt t[udni]. i[llik]. nem a csupa adás, s vevés volt

[766] Karzat, emelvény.

a vásár célja, hanem egyszersmind ösztön és jutalom adás a szorgalmatos gazdáknak, kik a baromtartásra nézve akármely tekintetben érdemet tettek. Itt a barmoknak nagyobb része az udvaron volt sráglyák közé rekeszelve. A kisebb rész, amely sertvésekből, s két dámvadakból állott, istállókba voltak rekesztve, úgy mindazonáltal, hogy aki bemenetet nyert az udvarba, – s ezt mindenki megnyerheti egy shillingért = 28 Xr[767] C[onventions]. M[ünze]. –, az ezen rekeszekbe is szabadon bemehet. Az első sorban állottak rendben rekeszek közt a birkák. Fajuk, idejük, táplálásuk (mivel híztak, csupa legelőn-e, turnipson-e, vagy mindeniken, vagy más módon?), s gazdájuk neve egy cédulára a rekesz mellé, vagy a falra fel voltak jegyezve. Emellett öregebb betűkkel, ha kiknek a társuk jutalmat adtak [sic], a somma fel volt írva. Példa kedvéért ide egyet feljegyzek:

Faj – Southdown (a sussexi hegyekről vett név) Breed – Southdown
Idős – 3 esztendős Age – three years old
Takarmány – réti legelő, s turnip Feeding[768] – pasture and turnip Jutalom – 20 guinea Reward[769] – 20 guineas Bloomfield[770] árendás vagy anglusul: Breeder Bloomfield

Azután a göbölyök, tehenek, sertvések hasonló mód voltak elrendelve. A vásárnak vége lévén öt órakor, ebéd tartatott a fogadóban, ahol a meghatározott ebéd árának letételével, mely egy guinea volt, mindenkinek részt venni lehetett. Ezen alkalommal új subscriptio[771] tétetett a tavasszal ismét tartandó vásáron megjelenő érdemes gazdák megjutalmazására. Ezen vásárt 'Duke of Bedfords Autumnal Cattle Show'-nak[772] nevezik, arról, hogy a bedfordi herceg protekciója alatt megy ez véghez, nem pedig, amint magam is gondoltam – de elég hibásan – az annunciációból,[773] mintha csupán csak a herceg barmai tétetnének ki. Minden gazdának nyitva áll a hely, ha a helypénzt leteszi. – A helyről még kell bővebben értekeznem. Az anglusok klímája igen gyakorta, s hirtelen változó lévén, a kereskedés végett kis helyeken is vannak épületek felállítva, amelyeknek fedele alatt az idő viszontagsága ellen mind az ember, mind a portéka bátorságban lehet, s a kereskedés akadályt nem szenved. Egyedül a nagy marhavásár állásokat kell ezen

767 Krajcár.
768 Takarmányrépával táplálás.
769 Jutalom.
770 Bloomfield (?–?), azonosíthatatlan.
771 Előjegyzés.
772 Bedford hercegének őszi állatbemutatója.
773 Közlemény, hirdetés.

észrevétel alól kivennem, t[udni]. i[llik]. ahol ezer meg ezereknek fedelet készíteni csaknem lehetetlen volna. A kisebb marhavásár állások azonban fedéllel vannak felkészülve. Ilyen például azon hely, ahol az előbb leírott marhavásár tartatott. Ez tulajdonképpen egy négyszegű udvar, mely körül a három oldal istállókból, a negyedik lakószobákból áll. Az udvar egész tere négy sor oszlopokon, melyek in quicuncem[774] vannak elrendelve, nyugvó fedéllel van beárnyékozva. A szükséges világosság négy nagy laternán[775] szolgál le a tetőről. Egyik felől van grádics felállítva, amely a ház felsőbb emeletének pitvarába, vagyis a folyosójába vezet. Ezen folyosó egyszersmind az udvarra nézve egy galéria gyanánt szolgál, amelyről az egész vásárt egy tekintettel általnézhetni.

(További részletek Gerics olvasmányairól, a British Museumban tett látogatásáról.)

London, január 14-én 1822-ben Gerics Pál M[aga] k[ezével]

MNL OL P 274 3. d. 5. fol. 170–176v.

[774] Négyszögben.
[775] Lámpás.

40.
Bordeaux, 1822. augusztus 7.
Lehrmann jelentése a Directiónak Gironde szőlőművelési gyakorlatáról, valamint a Bordeaux környéki szőlőbirtokokról

No. 36

Gehorsamster Bericht
für July 822

1tens Die Verrichtungen in den Weinbau des Departements der *Gironde* oder für gewöhnlich im *Bordelais* waren von verflossenen Monath in guten Stand erhaltenen Weinbergen das Aufbinden und das dritte Hauen. Diese Arbeit wird immer fortgesezt, wo sie nicht geendigt wurde. Man pflanzt in den geringeren Weingärten zwischen den weit voneinander abstehenden Furchen Bohnen *(Phaseolus)*, Saubohnen *(Vicia faba)*[776] welche wenn sie noch jung sind roh gegessen werden, und wenn die Hülsen troken werden, gekocht zur Nahrung der ärmeren Classe menschen dienen. Einige ziehen darin sogar Kartoffel. – Wo die Weingärten mit dergleichen Producten noch angesät werden, hat die Culturart mit der Machine (Pflugeisen) anstatt der Haue nicht Statt.

a) Große Weinbergs Besitzer an der Südseite von Bordeaux haben in ihren Weingarten-Terrain auch eine kleine Parthie Acacia Plantage */:Robinia pseudoaccacia:/.* Diese ist auf 6 Fuß weit nach der Breite und 4 Fuß weit nach der Länge in Zeilen gepflanzt. In den ersten 4-5 Jahren bis sie nicht alles beschatten, bauet man Gemüß[777] verschiedener Art inzwischen. Durch die Pflege was da Gemüß erfordert nehmen diese Bäume an Wachsthum sehr zu. Wenn einmal wegen den Schatten der Bäume nichts mehr fortkommt, so werden sie über der Erdfleche abgesägt daß es keine Rißе in untern Stock giebt. In diesem Jahr kann der Boden noch bebaut werden mit etwas; und die untere Augen des abgetriebenen Stockes treiben mehrere Schlößlinge mit

[776] Disznóbab.
[777] Helyesen: Gemüse.

geraden Stämmen aus, welche als Reserve der oftmahls nöthigen Weinpfähle dienen. Wenn der Boden für diesen Baum angemessen ist, kann er alle 5 Jahre abgetrieben werden.

b) Manche Proprietars welche einen Bach oder sumpfigen Ort in ihrer Possession haben, ließen Korbweiden *(Salix viminalis)*[778] hinpflanzen; wo die schwaicheren Ruthen zum Aufbinden der Weinstöcke und die stärkeren an Korbflechter verkauft werden.

c) Was die Culturart der Weinberge betrifft, ist jene wo man mit dem Pflugeisen /in Georgicon Cultivateur genannt/ den Zwischenraum der auf 4-5 Fuß weit abstehenden Weinstockreihen bearbeitet die gewöhnlichste.

d) Zwischen jeden mit der Machine bearbeitenden Zwischenraum ist eine doppelte Weinstockreihe 13/4 bis 2 Fuß nach der Länge und die Breite von einander. Da aber das Pflugeisen die Mitte diesen engen Doppelreihe nicht bearbeiten weder zu nahe an beyden Seiten der Weinstöcke geführt werden kann, so muß nothwendiger Weise dieser Theil mit der Haue behackt werden. Wo diese Culturart Statt findet müssen die Weinstöcke einen Schaft von ein bis zwey Fuß höhe haben, und von da erst die Scheickeln, Zapfen und Reeben sich erheben. Wenn ein Weingarten erst vor kurzem angelegt wurde, so muß beim Schneiden dafür gesorgt werden daß die Stöcke einen Schaft bekommen, und denen Schenkeln so kleinen Raum als möglich urc e, damit dieselben nicht sich schon von unten an auszubreiten anfangen, und folglich das Pflugeisen weniger Raum bearbeiten, oder diese eher entweder durch das Vieh oder durch das Eisen beschädigt werden könnten.

e) Er kann hier nur nach der Länge geackert werden. In südlichen Frankreich bey Montpellier, Nimes, Avignon etc. wo die Plantation […] angelegt ist wird nach der Länge und nach der Breite geackert. Auf diese Art gezogene Weinstöcke können wie es leicht ersichtlich ist mehr Feuchtholz ertragen. a) Weil sie so weit voneinander abstehen b) Weil sie mehr Sonne und Luft genießen c) Weil die Erde von ihren Nahrungstheilen nicht so geschwind ausgesaugt wird.

f) Man behauptet daß ein Weingarten auf diese Art behandelt nicht weniger an Ertrag bringt, wie jener den ganz ohne einen weiten Zwischenraum zu lassen (Weingartdick) ausgesezt ist. Die Qualitaet würde aber besonders in etwas kälteren Clima in verkährten Verhältniss stehen.

g) Auf Berge kann diese Culturart nicht ausgeführt werden, rücksichtlich aus Mangel der üppigen Vegetation, der Weinstöcke, die solche Schnitt nicht

[778] Kosárkötő fűz.

ertragen. Dahero hat man da oder an mangeren eine andere Art, wo die Weinstöcke 2 3/4 -3 Fuß weit am ganzen Land ausgesetzt sind, und jede Auflokerung der Erde mit der Haue verrichtet wird.

h) In der Gegend von Cérons, Barsac, Preignac, Beaumes, Sauternes, Langon sind die meisten Wenberge wo man die besten weißen Weine diese Departements zieht auf ebenen Felde in heissen sandigen mit Kieß vermengten lokeren Boden.

i) Pfirsiche von einigen Ortschaften welche in Weingärten geduldet werden, sind hochstämig gezogen, und die früchte doch vortrefflichen Geschmack. Die von Cérons und Preignac haben einen Ruhm zu Bordeaux wie zu Paris die von Montreuil und Vitry. Man hat sie in Weingärten von vielen Sorten der wolligen und glatten mit festen und ablösigen Stein, so auch mehrere Gattung Nectarinen nackte Pfirsiche.

2do Unter den Traubensorten sind folgende zum weißen Weine bestimmt und ihre Haupteigenschaften anerkannt.

a) *Sauvignon* giebt einen trockenen, feurigen und starken Wein von gelber Farbe, aber um die güte dieses Weins zu erhalten, muß er mit andere Gattungen vermischt werden.

b) *Semillon* einen geistigen feinen und angenehmen Wein von guten Geschmack und Bouquet.

c) *Malvoisie* soll den Wein lange erhalten, hat Körper und ist fein.

d) *Muscadelle* macht einen zarten angenehmen Wein, hält sich aber nicht langen und nimmt zu Ende eine dunkle Farbe.

e) *Blanquette* einen klaren kernigen Wein von guten Geschmack der sich lange hält.

f) *Enrageat* oder *Folle blanche* macht einen herben, harten etwas geistigen Wein. Ist besonders zum Brandtwein brennen empfohlen, oder rothe Weine vermischt, tauglich.

g) *Pomme gris* geringer Sorten sind *h) Chaloss i) Blancauba k) Pruera*. Diese Gattungen werden auch mit andere Namen in mehreren Ortschaften bezeichnet, und wahrscheinlich auch mehrere davon in Ungarn bekannt sein, wovon ich einige späterhin besser erkennen werde.

3io Mit meinen Empfehlungen nach Cérons an Herrn Forthulon[779] Weinmakler [sic], nach Barsac an Herrn Casterac[780] Bindermeister, und nach Preignac an Herrn Senson[781] Proprietaer habe ich auch zu Beaume und

[779] Forthulon (?–?), azonosíthatatlan.
[780] Casterac (?–?), azonosíthatatlan.
[781] Senson (?–?), azonosíthatatlan.

zu Sauternes die vorzüglichsten Clos sammt andere freyen Weingärten zu sehen bekommen, und entweder mit den Proprietaers oder in Ermangelung dessen mit ihren Winzer Bekantschaft gemacht, und über Gegenstände nachgeforscht, als bey Herrn Titon[782] außer dem Clos noch ein schöner Garten nach französischen Geschmack mit schön geschnittenen oval und pyramidenförmigen Cupressen, Spalieren und in den Abtheilungen Gemüß und Blumengarten M[onsieur]. Guillout[783] auch ein Clos außer sein übrigen Terrain, M[onsieur]. Le Comte Alexandre Leursalus,[784] M[onsieur]. Lacoste,[785] M[onsieur]. Girot.[786] Diese sind mit unter die reichesten Proprieatars. Die besten Weingärten sind meistens mit Mauern eingefangen. Herr Girot hat auch eine schöne Gärtnerey auf seiner Landgut und eine schöne Orangerie.

a) Die in dieser Gegend gemeinen weißen Weinen sind zweyerley Arte. Die jenige an der rechten Seite der Garonne sind weniger geistig, trocken, und ein Bouquet wie man sagt, nach Gewürznelken das diesen Wein caracterisirt. Die besten von dieser Seite *Vignobles de graves*. – An der linken Seite des Flüßes zu Sauternes, Barsac, Preignac, Cérons, Beaumes, Langon, etc., sind halbliquerartig und stark. Zu dieser Eigenschaft mag auch vieles beytragen die öftere Leese mit der Auswahl der reifesten und besten Trauben wo hingegen in der Graves nur einmal und ganz die Leese geendigt wird.

b) Der Wein von Sauternes nimmt unter den liquorensen weißen Wein den ersten Rang ein. Giebt den kräftigsten, feinsten, und geistigen Wein von guten Geschmack und Bouquet. Die vorzüglichsten mit dieser Gemarkung des H[errn] Grafen […]. Zu Barsac sollen sie nach geistiger seyn, aber geringer an den andern Eigenschaften. Preignac hat die Eigenschaften von Boden, aber weniger Geschmack und Geist, so auch Beaumes, Langon, und Cérons hat mehrere ausgezeichnete Flecken, die im Preis nach den obigen von bester Qualität folgen. Gehören aber in allgemeinen schon zur zweyten Classe. Die übrigen Ortschaften nächst Bordeaux nehmen immer *graduatim*[787] ab.

[782] Titon (?–?), azonosíthatatlan.
[783] Gouillout (?–?), azonosíthatatlan.
[784] Helyesen: Lur-Saluces, Louis-Alexander de (1774–1846), szőlőbirtokos.
[785] Lacoste (?–?), azonosíthatatlan.
[786] Girot (?–?), azonosíthatatlan.
[787] Fokozatosan.

c) Unter den Namen *Vins graves* sind die Flecken St. Bris und Carbonnieux welche die sogenannten trockenen Weine bringen, die geschätztesten. – Das Gewächs von Pontac zeichnet sich aus durch seinen Geschmack, Bouquet, und Geist.

d) Der Haupt-Weinhandel ist zu Bordeaux und das Entrepot[788] nicht nur von diesen Departement sondern von mehreren andern dessen Weine in auswärtigen Handel bekannt sind, hier abgesetzt.

e) Die Weine von den Departement der Gironde gehen stückweise Tonneau genannt, welches aus vier pieces besteht, diesen heißen Barriques. Jedes dieser Barriques soll 108 Pots[789] (ein gewisses Maß von diesem Land) enthalten. Was gleich ist mit 228 Litres oder 30 Velten.[790] Ein Litres [sic] ist das neue französische Maaß.

f) Bey einer neuen Anlage wird zwey Fuß tief rigelt und der Weinberg mit Blindholz ausgesezt.

g) Die frischen Monathe May und Juni waren für den Weinstock zur Begünstigung des Reifwerdens sehr wirkend. Den 10ten July habe ich zu Cérons bey H[errn]. Forthulon außer seinem Clos reife Trauben gegessen. Man verspricht sich eine sehr gute und reife Erndte, die schlossen nicht die Hoffnung auf eine so traurige Art, sogar auf das künftige Jahr entriß Einige Gemarkungen haben davon sehr gelitten.

4ten Beym H[errn]. v[on]. Bethmann & Co. auf dem Landgut Bethmann Picon genannt, (welches bis auf eine Seite, wo ein Bach die Gränze von Gut scheidet mit einer Mauer eingefangen ist), mit diesen Herrn selbst alles durchgelaufen. Wo dieses Gut liegt wird auch Graves genannt, ist aber an der linken Seite von der Garonne, und erzeugt rothen Wein von zweyter Classe. Der Graves an der rechten Seite hat den berühmten weißen Wein, wo von oben gesagt wurde.

a) Der Eingang mit einem eisernen Gitterthor fürt durch einen Rüsteralleé[791] bis zur Mitte des Hauptgebäudes. Auf der andern Seite von diesem Gebäude der englische Garten mit einer Orangerie, Küchengarten, Zwergobstbaum Parthie und ein Theil von Weingarten, welcher von da aus zu sehen ist. Einige Treppen tief führen von da in Garten [sic]. – Wo der beste Wein wächst ist eine etwas erhabene Lage und grob kiesiger Boden. – Der Schnitt der Weinstöcke auf 2 Fuß auch noch höher geschnittene Schenkel, und in Reichen auf 3 ¼ Fuß weit.

788 Árulerakat.
789 1 pot = 1,975 l.
790 1 velten = 7,6 l.
791 *Ulmus minor, L.*, mezei szilfa.

5ten In Bothanischen-Garten die *Acacia julibriscin*[792] zu blühen in freyem Lande das erstemal gesehen. Die blumen Rifpenförmig mit mehreren Knospen bündeln von weis-röthlicher Farbe. Die blätter ziehen sich des Abends zusammen.

6ten Auch werden hier und auf dem Gut des H[errn]. Girot mit der *Gossypium herbaceum*[793] (Baumwolle) eine einjährige Pflanze in Indien einheimisch und so großen Nutzen aus der in der Saamenhülle enthaltenden Wolle zieht, Versuche seit mehreren Jahren gemacht. Aber diese Pflanze findet nicht einmal hier ihr angemessenes Clima. Man säet sie im Frühjahr in Töpfe mit leichter Erde, und stürzt sie später ins freye Land an eine sehr warme Lage. Den *Punica granatum*[794] (Granatenbaum) mit früchten in freyem Lande gesehen.

7ten An Bücher habe ich gelesen A[ndré]. Julliens[795] *Manuel du sommelier ou instruction pratique sur la manière de soigner vins dritte* Auflage von Jahr 1822 in Paris.[796] Dieses Werk hat Verdienst wegen der Erfindung mehrerer Instrumenten zum Ablassen und Füllen der Weine entweder in Bouteillen oder in Fässer, welche durch die Berührung der äussern Luft von ihren Haupt-Eigenschaften verlieren wir z[um]. B[eispiel]. die Champagner Weine wegen ihrer Mousse, und die Burgunder feinen Weine wegen ihr Bouquettes. Diese Instrumente sind alle in Kupferstich dargestellt, so enthält es auch noch einige Recepte von seiner Erfindung die bey Ihm gekauft werden müssen, trübe Weine ohne Schaden zu klären mit beigelegten Puder. Er erhiellt [sic] dafür in 819 von der Jury ein Medaille bei der exposition der Producenten der Industrie.

(További részletek és utalások a Chaptal művei nyomán ismertté vált lepárlási gyakorlatról.)

F) Was findet er sonst zu bemerken?

a) Die Vorgeschriebenen Fragepunkten von meiner ersten Instruction habe ich seit mehrerern abgeschickten Relationen nicht vorgesetzt, nachdem diese nur blos für den Weinbau auf dem Felde eingerichtet sind, dahero die übrigen mir auferlegten Gegenstände nicht darauf nicht beantwortet werden können.

792 *Acacia (Albizia) julibrissin, L.*, perzsa selyemakác.

793 *Gossypium herbaceum, L.*, levantei gyapot.

794 *Punica granatum, L.*, gránátalma.

795 Jullien, André (1766–1832), ampelológus, szakíró.

796 André Jullien: *Manuel du sommelier ou instruction pratique sur la manière de soigner vins dritte,* Paris, Colas, Huzard, 1822.

In diesem Monath werde ich die Reise an die nördliche Seite von Bordeaux in der Gegend von Médoc wo die so geschäzten rothen Weine wachsen unternehmen, und während der Leesezeit mich da aufhalten; welche Ende August oder höchstens mit anfangs September beginnen wird. Mit zwey Empfehlungen nach Médoc eine nach den Clos de Latour wovon ich Bekanntschaft mit den Regisseur des Gutes gemacht habe, bin versorgt. Herrvon Bethmann & C° und Herr Lajeune Prinziger[797] werden mir noch die nöthigen an die besten Gegenden verschaffen, wo von einige auch nach Cognac lauten werden, wo der besre franz. Branntwein unter den Namen Cognac fabrizirt wird.

Über die weitere Entscheidung wiederhohle ich meine inständigste Bitte an Einer Löblichen Güter Direction solche meiner gnädigsten Herrschaft in Hinsicht der weiteren Instruction und der erbittenden weiteren Unterstützung vorzulegen, wenn ich auf die mir bisher zugesagten Gnaden noch einer Anspruch wagen darf. Es sind über drey Monathe verflossen, wo ich in weit entfernten Lande auf die nöthige Hilfsquelle meiner allergnädigster Herrschaft zwischen Furcht und Hoffnung warte, was ich mir nicht zu entziffern weis, ob die Briefposten unterwegs liegen bleiben, oder vielleicht durch eine mir unbewußte Ursache auf alle Hoffnungen von meinen Mäcen verzichten muß. Wenn aber dieses wäre, würde ich doch über diese traurige Lage auch benachrichtigt worden seyn, um meiner Laufbahn eine andere Wendung geben zu können. – Wenn vielleicht noch nicht auf meine oft wiederhohlte Bitte am Weg seyn soll, oder in Verlust gerathen ist, so hoffe ich daß diese Klage in meiner baldigen traurigen Lage bei Einer löblichen Güter-Direction nicht vergeblich seyn wird, deren Nachricht von grösten Werth für den bleibt, der sich zu nennen wagt,

Euer löblichen Güter Direction

Bordeaux, am 7ten August 822 unterthänigster Diener

Joseph Lehrmann M[anu] P[ropria]

Cassa Verrechnung

			franc	cents
Rest von	Monath	Juni	504	85
Ausgabe von	”	Juli	166	”
Remanenz	”	August	338	85

MNL OL P 279 Directorátusi Ügyiratok 1822. 130. d. T. II. (nincs numerus vagy folio)

[797] Prinzinger (?–?), azonosíthatatlan.

41.
Bordeaux, 1822. szeptember 8.
Lehrmann beszámolója a Directiónak a Bordeaux környéki díszkertekről, továbbá a Médocban általános borszőlőfajtákról, a helyi szőlőművelésről, borászati gyakorlatról, valamint az egyes borok klasszifikációjáról

No. 37

Gehorsamster Bericht
von Monath August

Den Garten des Herrn Raba[798] welcher 1 ¼ Stund von Bordeaux entfernt liegt betreffend. – Dieser in seiner Art schöner und mit vielen festen Aufwand unterhaltender Garten aus vielen großen gehauenen Alléen und zweymal des Jahres geschnittenen Spalieren die durch die verschiedenen Vorstellungen solcher Zieraden und der Regelmäßigkeit durch ihre Formen welche sie der Natur abgezwungen haben ein bizarmässiges Ganzes bilden, und dem forschenden Auge allen umfassenden Raum bis auf die vor ihr gezogene Linie durch Alléen oder Spalieren verspert gefällt den jetzigen Geschmack mehr oder weniger. Diese regelmässige Pflanzungen stellen durch den künstlichen Schnitt Balustraden, Arcaden, Tempeln, Peristile, Colonnen, Thürmen, und mehrere verschiedenen Formen vor.

Beym Eingang sieht man die Friedensgöttin (La Paix) und den mittleren Theil der Schloßfaçade wohin hohe Spaliere von Carpinus[799] und Ulmus[800] führen, und oben durch den Schnitt einen Vorsprung bilden. Auf beiden Seiten dieser Spalier Rüster (Ulmus) Alléen mit schönen in zwischen gehauenen Rasen. – Die Hof mit einen gegen 3 Fuß hohen Mauer mit Absätze für Vasen hat beym Eingang zwey Sphinx. Rechter Hand beim Eingang die schöne Statue der Friedensgöttin und drey Lindenkugelbäume nach der Breite des Hofes in der Reihe. Auf beiden Seiten Symetrisch hochstämmige Lindenspaliere in der Form eines Peristyls (Säulengang) und oben mit Thürmen.

[798] Raba (?–?), azonosíthatatlan.
[799] Gyertyán.
[800] Szil.

An dieser anstossenden Figur links nach der Küchengarten noch eine regulaire Lindenparthie an allen Seiten Bögen vorstellend. – Von Hof führt der Weg rechter Hand in Eine Laube, wo man das Zwitschern und Gesang mehrerer Gattungen Singvögel und Tauben in zwey schöne Vogelhäuser eingespert hört. – Jede besondere Parthie wird mit den Gegenstand übereinstimmende Inschrift in Versen angezeugt. Die erste Allée heist Allée de Nina. 2te Allée de Cenotaphe (Ehrengrabmahl). In der Mitte ein Obelisque stalactitenförmig gehauen. 3te Allée de l'enfant prodigée. 4te Allée de Rendezvous. 5te Inschrift des Schlosses „Hic mens lassate quiescit"[801] und vor dem Schlosse rechter Hand ein Bassine mit Neptuns Gruppe garnirt mit künstlichen Spalieren, auf der linken Seite auch zwey andere Gruppen, die ich in […] Tage wegen ihrer sonderbaren Form aufgezeichnet habe. In der Mitte dieser auf beiden Seiten angelegten Gruppen ist ein Laubwerk aus Buchs angelegt, deren Figuren mit verschieden [sic] farbigen Sande hin und werden in offenen Plätzen ausgelegt ist. Hinter diesen mehrere Blumenparterre wo sich besonders Hybiscus syriacus[802] durch ihre verschiedene Farben in der Blüthe auszeichneten, welche in den etwas erhobenen Parabetten mit Rosen und andere Blumen in Reihen vertheilt waren. – Von diesen Parthien nähert man sich dem Labirinthe dessen Inschrift dem Eingang zu unternehmen waret. Weiterhin kommt man in einen Hain dessen Plantage aus hochstämige Bäumen besteht.

Um die Jagd und Hirten-Parthie eine Einfassung von Kugel-Lindenbäumen, welche das Aussehen einer Orangerie von weiten haben. In der Mitte dieser beiden Parthien auf einer Anhöhe eine Windmühle vorstellend, garwährt eine hübsche Aussicht. – An den linken Flügel des Schlosses stoßt ein hübscher Küchengarten an, dessen Tafeln Zwergobstbäumen garniren. Die Gränze der Anlage welche lebendige Zäune oder Hecken scheiden sind von einer Seite Weingärten von der andere Viehweiden, von der dritten junges angelegtes Gebüchs aus Accacien, die 4te macht die Haupt Straße aus.

Statuen die im Garten vertheilt stehen sind folgend. Ceres, Neptun, La Paix, L'Amour, Basque.[803] L'Enfant Prodigue der Schweine hüthet und steht nachdenkend vor seiner Cabane. Hercule einen Löwen bändigend. Psyche & L'Amour, Venus, Pomona, Bacchus, Mercure. Ein Sinbild le temps decouvre la Verité, Faune, Braconnier.[804] Vis á vis Haupt Gebäu ein Pavillon des Muses. Außerdem hin und wieder zertheilte Pavillons, Lauben, Schattengänge und Ruhebänke.

[801] Itt megpihen a fáradt lélek.
[802] Kerti mályvacserje.
[803] Feltehetően a baszk mitológia főistennője.
[804] Vadorzó.

Anmerkungen über die Verfahrungsart des Einherbstens und des Weinmachens zu Médoc.

Von Leesen. Das Sortiren der Trauben beym Leesen hängt von verschiedenen Umständen ab. In den vorzüglichsten Weinbergen wo man keine andere Sorte als die Carmeret außer Carméner[805] duldet, ist keine Auswahl nöthig. Kleine Proprietaires die ihre Weingärten sehr zerstreut haben, und nach ihrer Terrain verschiedene Sorten pflanzen, machen selten eine Auswahl.

Die abgelesenen Trauben werden in Bottichen von Weinbergen ins Preskohr (!) gebracht, und da abgeleert. Eine Ladung mit zwey Kufen kann 15 bis 20 Menschen beschäftigen und dieses folgender Weise

a) die abgeleerte Massa der Trauben, welche schon durch die Schweere selbst beym führen zerquetscht ist, wird durch mehrere Mausleute mit Rechen von 4-5 Zähnen rund herum durch das Picken und Schlagen von den Kämmen befreyt. Diese Kämme werden dann in ein anderes Kohr gebracht, und durch das hin und her reiben auf einen Rest. Die noch an den Kämmen hängen gebliebenen Beeren durchgeschlagen und die Kämme dann auf einen Haufen zusammengebracht, wovon Piquet[806] /Wässerler/ gemacht wird.

b) Die abgekämten Beeren werden durch die Tretter so viel wie möglich zerquetscht. Der Saft läuft von der schiefen Garwanne in eine untergestellte Botich. Wenn daher wegen den zum Theil ausgedrückten Saft der Beeren die Massa zu dick wird, so gehen die Abkämmer mit den Rechenrücken diese auseinander getrettene Massa auf einen oder mehrere Haufen zusammenschieben, und lassen den Saft etwas ablaufen. Wenn nichts mehr abfließt wird das Tretten wieder erneuert, und nur immer von Rand des Haufens einige Zoll breit herunter getretten, damit nicht durch das Hin und Herspringen vielleicht zu viele Beere ganz blieben. Nachdem diese Massa das zweytemal ganz und klein zerquetscht ist, wird es mit dem abgelaufenen Saft in die große Kufe (deren nach der Größe des Weingartens und nach der Verhältniß des Jahressegens mehr oder weniger aufgestellt sind) geschüttet und miteinander vermengt.

Wie lang der Most in der Kufe bleiben muß, läßt sich keine bestimmten Zeit angeben und hierin liegt der Grund den Wein seine möglichsten guten Eigenschaften urc e, wenn man den Moment trifft und zu benutzen weis (!). Da aber dieser günstige Moment von mehreren Einflüssen abhängt die die Fermentation in der Kufe leiten, so wird hier eine wichtige

[805] Helyesen: Carménère, a cabernet egy fajtája, neve a *carmin,* vagyis a vörös színárnyalatát jelölő szóból eredeztethető.

[806] Helyesen: *piquette,* vagyis törkölybor, csiger.

Combination dieser auf den Most wirkenden Productions-factoren durch mehrere Beobachtungen und gemachten Experimenten zum sichersten Leitfaden dienen. – In Médoc in den vorzüglichsten Weinbergen wird der Most von der Kufe abgelassen, wenn er seine Süße verliert und einen weinigen Geschmack angenommen hat, wo der Zuckerstoff schon mehr oder weniger zersetzt ist. – Das Gleuco-oenometers welchen Cadet de veau[807] und andere Schriftsteller zur sichereren Kenntniß des Abkufens nach den angenommenen Grad angeben oder empfehlen, bedient man sich in den berühmtesten Weinerndten (wo ich mehrere als Chateau Lafitte, Latour, etc beywohnte) nirgends. Geringere Proprietaires kennen dessen Gebrauch und das Instrument gar nicht.

Wenn die Gährung in der Kufe sich einstellt, bildet der Balg und die Körner sammt den schleunigen Theilen einen Hut, welcher wenn der Wein eine duncklere Farbe bekommen soll öfters mit den Saft vermengt worden muß. – Ist die Gährung endlich heftig, so erdehnt sich die Massa in der Kufe und nimmt den leer gelassenen Raum dessen von oben noch ein. – Einige bedecken die Kufe mit einem Deckel, andere legen auf den Hut die Rappen oder Kämen, um das verfliegen des Gewürzstoffes und des Geistes zu verhindern. Andere lassen es ganz frey wo der Hut zu dessen Zweck dient.

Beym Ablassen und in Fässer zu füllen wird mit einem Hammer der Hapfen von der Kufe oben der Boden-Taube sitzend etwas geringelt und mit der kupfernen oder hölzernen Pippe einwerts geschlagen, welcher mit einen an obigen Theil der Kufe befestigten starken faden heraufgezogen wird.

Mit den Bälgen welche den Hut bildeten werden meistens die Weißen Trauben vermengt und davon auch rother Wein gemacht, oder mit den Kämmen verfaulten und unreifen Trauben mit Wasser besprängt ein schlechtes Getränk für Tagwerker und Dienstleute gemacht.

Zu feine Weine werden nur *Carmenet* und *Carménere* gelesen. Andere Sorten giebt es sehr wenig in Guten Lage wo feine Weine gemacht werden einige Örter ausgenommen, wo solche Sorten nicht fortkommen.

In mehreren großen Gütern hat man steinernen Gorwannen, zum austretten. Weinkeltern habe ich keine geasehen, weil alle hier abgekämmt und die Beeren wie oben gesagt behandelt werden. Die Großen Kufen zur Weingährung sind auf Steinpfeiler mit starken Querfosten die den Boden der Kufe halten, gestellt, und stehen ganz frey, um bei einer Gefahr nachhelfen

[807] Helyesen: Cadet de Vaux, Antoine Alexis (1743–1828), vegyész, *Instruction sur l'art de faire le vin* c., több kiadásban megjelent munkája, mely később német fordításban is olvasható volt.

zu können. Diese Kufen enthalten 10 bis 20 Tonneaux,[808] ein Tonneux 4 Barriqs,[809] in welchen die Weine überal verstickt werden. Der Most wird immer in neue Barriqs gefüllt. Das Holz zu dieser Fässer wird aus den nördlichen Gegenden gezogen. urc e Land gewachsen Eichenholz wird zu gute Weine nicht gern genommen, ob es viel wohlfeiler zu stehen kommt.

Von den Traubengattungen Die Haupt Gattungen der Trauben von der Graves heißen *Carmeret et Carmenére* (Graves nennt man einen kiesigen den Weinstock geeigneten Boden) Diese Sorten geben einen feinen, zarten und angenehmen Wein voll mit *Bouquet.*

Malbek[810] einen stark gefärbten schwarzen Wein der bald trinkbar wird aber auch bald einschlägt.

Gros et Petit Verdot erzeugt eine schöne Farbe, gutes Bouquet, und haltbar.

Petouille ist in geringen Lagen sehr häufig. Giebt viel Wein ohne Kraft und Farbe.

Alicante oder *Teinturier*[811] wird nur blos wegen seiner duncklen Farbe gepflanzt um geringen Weinen eine schöne Farbe zug geben. Der Saft davon soll hart und unangenehm seyn.

Man findet auch Anpflanzungen von weißen Traubensorten, die südlich von Bordeaux wo die weißen geschäzt werden, häufig gepflanzt sind, und in der Relation von Juli eingerückt wurden.

Durch eigene Ansichten und in Médoc gemachten Bekanntschaften über die Culturart folgende Erfahrungen angemerkt:

Von Boden Wo die besten Weine Médocs gewonnen werden, ist locker und kiesiger Boden von rötlicher oder schwärzlicher Farbe der vorzüglichste. In einer Tiefe von 18 bis 24 Zoll befindet sich an mehreren Oerter eine aus gelben Sandkörnern zusammengepreßte Erdschichte Aloss[812] genannt, die bey einer Anlage wenn sich solche von zu geringerer Tiefe schon zeigt mit Krampen aufgehauen werden muß. Ist aber diese Schichte von hinreichender Tiefe so läßt man selbe liegen und pflanzt die jungen Reben darauf, welcher man in der gehörigen Tiefe antreffend eine gute Qualität des Bodens zuschreibt. Diese Schichte soll die nöthige Feuchtigkeit und Wärme länger conservieren und den Weinstock bei dessen Ermangelung zu führen.

[808] Érlelő hordó.
[809] Barrique hordó, 225 l.
[810] Helyesen: Malbec.
[811] Színező bor.
[812] Lösz.

Anpflanzung Die Anpflanzung in einen bis 24 Zoll tief rigolten Boden mit Blindholz auf eine Weite und Breite von 36 bis 40 Zoll. Wo der Boden auch in der Tiefe Fruchtbar ist wird anstatt rigolen nur ein eben so breiter Graben wie die Reben von einander gesezt werden und von zwey Fuß tiefe gezogen, und mit Blindholz ausgesezt. Wenn man gutes und lange Holz hat. so legt man es in eine mit der Bauerde angefüllte Lage von 15 bis 18 Zoll tiefe, und läßt die Spitze der Reben wo wo es nach der angegebenen Weite nöthig ist, aufgehen. Drey bis 4 Jahrelang besteht die Arbeit des jungen Weinstockes in zurückzuschneiden und öfters die Erde auflockern. In 4ten Jahre schlägt man gewöhnlich die Stecken-Trümmel von 2-2 ¼ Fuß in einer geraden Linie nach der Anpflanzung in die Erde, deren Höhe selten ein Fuß über der Erdfläche beträgt und bindet an selbe die horizontal liegenden Stangen an, welche zur Befestigung der Schenkeln und der Fruchtreben dienen.

Ein tragbarer in guten Stand gehaltenen Weingarten wird folgendermassen behandelt. a) *Das Schneiden* Diese Arbeit dauert von Ende November angefangen bis Ende Februar. Der Form des Stockes bildet zwey von einander abstehende Schenkeln die sich rechts und links nach der Querstange richten. Ein jeder dieser Schenkel bekommt beym Schnitt eine Fruchterbe von 7 bis 10 Knoten (Augen) und wenn sich Holz von unten bildet auf 1 Knoten. Auf das zukünftige Jahr wird hauptsächlich darauf gesehen die jetzige Fruchtrebe je kürzer, wenn es möglich ist auf das lezte Aug wenn dieser Trieb stark genug ist um wieder die neue Fruchtrebe zu bilden, zurückzuschneiden. Da aber alle Jahr auf diese Art die Schenkeln sich mehr oder weniger verläugnen, so müssen selbe nach dem sie die Querlatte übersteigen längst dieser hingezogen, und angebunden werden. b) Nach den Schnitt die augehäufelte Erde mit den Pflugeisen von dem Weinstock in die Mitte der Furche gezogen. Zwischen den Stöcken wo die Machine nicht wirken kann, durch Weibsleute mit einer kleinen Haue weggeschart, und die Thauwurzeln weggeschnitten. Die sich verlängerte Fruchtrebe oder Schenkeln an die Querlatte gehaftet. d) Anfangs May die Unnützen Seitentriebe oder Räuber abgezwickt. e) Vor der Blüthe die zweyte Façon das heißt die Erde zu den Weinstock mit dem Cultivateur hingezogen. f) Ungefähr in 6 Wochen nach der zweyten Façon die aufgehäufelte Erde herunter gezogen. g) Gegen Ende Juli oder anfangs August die lezte Façon mit dem Cultivateur die Erde wieder zugezogen, aber vorher die kreuzenden Reben hin und wieder angeheftet oder nur nach der Linie gerichtet. Bey den meisten giebt man sich die Mühe gar nicht, sondern schneidet sie ab.

Die Verjüngerung geschieht theils durch Ablegen junger starker jähriger Reben wenn Stöcke aussterben. – Bey veralteten oder zu sehr verlängerten Schenkeln werden auch solche Reben geduldet die sich am untern Theil

des Weinstocks bildeten, und kräftiges Holztreiben, welche im ersten Jahr darauf einen Knoten und immer so lange kurz gehalten werden müssen, bis der verlängerte alte Schenkel sich entkräftet, und dieser nach dem Abwerfen des urc essen Stelle verteilt.

In den vertieften Lagen und Massen wie bey Macon zwar auch in Médoc wird zwischen jeder Linie ein Graben gezogen (an mehreren Örter zwischen zwey Reihen einen Graben) und die Erde zu dem Stock geworfen. Diese Gräben dienen die überflüssige Feuchtigkeit von den Stöcken abzuleiten. Weinberge dieser Art sind bis 5 Fuß weit von einander abstehend mit Bögen, Zapfen und hohen aufrechtstehenden Schenkeln. – Geben viel aber den allerschlechtesten Wein für Cabares.[813]

An der rechten Seite der Gironde *vis a vis* von Médoc sind die Weinberge auch auf hohe Schenkeln, Bögen und Zapfen, welche an mehrere Pfähle gespreizt werden müssen, und die Auflockerung der Erde mit Hauen verrichtet. Diese sind auch keine Weine zum Verschicken. Diese und um Bordeaux sich befindliche Weingärten werden jetz (!) angefangen zum ablösen. – Bey Langon, Sauternes, Beaum, Preignac etc. wird erst in 14 Tägen gelesen und dabey alle Jahre sortirt, was bey rothe Weine nicht der Fall ist.

Die vorzüglichsten Gewächse der rothen dieses Departements urc e folgender Ordnung eingetheilt. Chateau Lafitte, Latour, Chateau Margaux und Haut Brion, wovon ich die drey ersten in Médoc besuchte. Das vierte liegt eine Stunde von Bordeaux. – Etwas weniger Ruhm haben Clos Rozan, Clos de Gorze, Clos La-Roze, Clos Bran-mouton, Pichon Longville, Calon. Die übrigen nehmen Stufenweise ab. In Médoc war die Leese außer der Gemeinde von Margaux welches von […] zerstört wurde so reich daß sie nicht nur wegen der Menge sondern auch wegen der zuhoffenden Güte […]

Bey Herrn von Bethmann & C° ist über diese oberwähnte Summa von die Herrn Lackenbacher aus Wien noch keine accreditirte Nachricht angekommen.

[813] Helyesen: Cabardès, Carcassone-tól északra fekvő dél-franciaországi bortermelő régió.

Euer Löblichen Güter-Direction
Bordeaux am 8ten September 822

gehorsamster Diener
Joseph Lehrmann M[anu] P[ropria]

Cassa Verrechnung

	franc	cents
Remanenc von Monath Juli	338	85
Ausgabe von Monath August	165	5
Bleiben zur Verrechnung auf September	173	80

MNL OL P 279 Directorátusi Ügyiratok 1822. 131. d. T. V. fol. 348a–d.

42.
Párizs, 1823. november 10.
Gerics részletes jelentése Champagne-ben tett útjának technológiai, gazdálkodási, ampelológiai tárgyú megfigyeléseiről, továbbá a franciaországi lótenyésztés központjában, Rosiers-ben szerzett tapasztalatairól

Párizs, november 10-én 1823

Tekintetes Directio!

Hogy a folyó hónap elejével a múlt hónapban tett exkurziómról megérkeztem, kötelességemnek tartom az időnként megfelelendő kérdések rende szerént tett tapasztalásokról értekezni. Az ím így következik:

„Mely gazdaságokat vagy majorokat látogatott meg a múlt hónapban? etc."

1. Champagne-ban Ternaux[814] ajánlásával Moët[815] Epernay Maire gazdaságát meglátogattam. Moët maga úton lévén famíliája szívesen fogadott, de ismeretbéli gyarapodásomban annak távollétét helyre nem hozhatta. Amit eránta megjegyezni érdemesnek ítéltem abban áll, hogy Moët a legnagyobb bor kereskedő Champagne-ban, de nem a legnagyobb producens. Pincéje egyetlen egy a maga nemében. Mintegy öt holdnyi teleket foglal, mészkő *(carbonas calcareae)* sziklában van kivágva annyira, hogy egy milliom butellya[816] elférhet benne. Most azonban csak 700 000 volt benne. Az egész egy földalatti labirintushoz hasonlít, szélessége átaljában öt vagy hatlábnyi. Ezen tér úgy van elrendelve, hogy középett hosszat megy egy szabad tér, amely a ki s bejárásra szolgál. Emellett mind a kétfelül a butellyák vannak elrendelve. Amelyekben a bor tiszta s clarificálva[817] van, azok nyakkal vannak öszverakva egymás felé úgy, hogy egy rakás ember nagyságig felér. Amelyekben a bor még nincs clarificálva azok hárántékossan vannak széjjel lefelé burítva, s egy arra a végre

[814] Ternaux-Rousseau, Étienne Louis (1765–1830), gyáriparos, bankár.
[815] Moët, Jean-Rémy (1758–1841), borkereskedő, ampelológus, habzó borral kereskedő borház tulajdonosa.
[816] Butélia, palack.
[817] Letisztulva.

készített keskeny asztalokra – melyek mintegy arasznyira egymástól át vannak luggatva helyheztetve. A clarificatio lassú és költséges dolog, s abban áll, hogy a hárántékosan leforditott butellyák vigyázva kinyittatnak, s a nyakokba leszállott seprő kieresztetik, s az öveg ismét bedugaszoltatik. A dugasz dróttal megerősíttetik, s beszurkoltatik vagy gyántáztatik. Az ilyen egy munka tíz sol, vagyis a mi pénzünkben 11 ½ krajcárba – n[ota]. b[ene]. konvenciós pénzben – kerül minden egy butellyára nézve. Azon butellyák, melyek messze küldetnek, legalább háromszori clarificatión mennek átal, tehát csak a csupa clarificatióra 34 ½ krajcárral kell számlálni, a császári húszasokban. Egy ok, miért olyan drága a champagne-i bor. Más ok, hogy többet ne említsek, a sok öveg elpattanása, amely mint történjen, könnyen megértheti az, aki tudja, hogy mennyi ereje van a szénsavanynak – *acidum carbonicum* – mely a fermentatio[818] alatt kifejtődik, midőn az kifeszül, s kiszabadulni igyekszik. De hogy a kárt meg lehessen érteni, az ilyen nagy pincébe kell lettnek lenni. Én nékem néha egészen által ázott a csizmám talpa Moët-nél a borban, noha a járásnak hagyott hely mellett mind a két felül egy kis árok van hagyva, mely az elpattant övegekből kiáradott bort magába veszi, s elvezeti. A palló egy ujjnyi vastagságra *arciter*[819] gipsszel van beborítva, amely sulykokkal veretik le, olyan formán, mint minálunk az ucák köveit (Pflaster) szokták leverni, s elegyengetni. Az ilyen célra használt gipsznek égettnek kell lenni, s minekutána az a pallón egy ujjnyi vagy nagyobb vastagságúra elszóratott gipsz, vízzel locsoltatik meg, s azután elsulykoltatik. Egy részén a pincének éppen akkor pallolták[820] ki ilyen formán midőn Épernayban voltam.

Ezen pince felett van egy nagy kikövezett út, mely Párizsból Chalons-ba vezet, továbbá Moët-nak két nagy udvara három oldalon, mindenik nagy épületekkel, s csak az utca felül stachétákkal,[821] s a kert, melyben egy vadon vízesés van kicsinyben, amint egy közel levő erdőben nagyban s természetesen láthatni. Tapasztalásom itt többre nem terjedt a feljebb említett ok miatt, és azért, hogy az Ay Maire-hez mint legnagyobb, s legértelmesebb gazdához volt ajánlásom. Az Ay Maire Lasnier Marlin,[822] hogy hozzája érkeztem, először is kertjébe vezetett, ahol is egy experimentumjának[823] kimenetelét mutatta. Tapasztalván azt t[udni] i[llik], hogy a sok szőlő, vagy, amint itt nevezik, chasalas, ha megérett kifolyatja a levét, sok félét próbált, hogy azt

[818] Alkoholos erjedés.
[819] Védő.
[820] Sulykolták.
[821] Fából készült léckerítés.
[822] Lasnier, Marlin (?–?), a champagne–i Ay városka polgármestere.
[823] Kísérlet.

meg akadályoztassa; Moët-vel egyetemben hasztalan tette minden fáradságát, s költségét, a múlt tavasszal mind a ketten a Maison Annuilaire-t[824] vették elő, amely máshol már szinte feledékenységbe jött. A bimbó alatt némely tükéken [sic] az idei hajtáson, másoknál a tavaszi vesszőn lekerítették a szőlővessző hejját [sic], mintegy fél ujjnyira virágzáskor, olyan kimenetellel, hogy azon szőlőfejek, melyek az említett módon megmetszett vesszőkön nőttek, nem folyatták el levöket mint a többiek, de szőlőszemek nem nőttek olyan nagyra, s színök nem volt olyan szép sárgászöld mint a többieké, hanem csupa zöld, noha a kóstolás által meg lehete mindenkinek bizonyodni, hogy még a legzöldebb, még a legkisebb, s éretlennek tetsző szem is tökéletesen megért volt. Ezen egy esztendei tapasztalásból tehát annyi tetszett ki, hogy ezáltal a virágzás körbeli bemetszés által a nedvesség, vagyis lév kifolyás megakadályoztathatik. Okát ezen kifolyásnak tartják a vesszőben fel s alá járó nedvesség sokaságát vagy csípősségét. De akármiben álljon az, az ilyes operációnak hasznos vagy ártalmas voltát csak a helybéli környülállásokhoz képest ítélhetni el. Az ilyen kifolyós tőkék többnyire ifjak, gyengék. A feles nedvesség kiürítése nem árt-e nekik olyan formán, mint a jó erejebeli gyermeknek az érvágás? Felülmúlja-e az esztendőbeli hasznot, melyet a megoltalmazott, s mentett lévből várhatni? A tőkének hosszabb élete, s öregbedésével ennek a róla származott bor milyensége, s mennyisége? – Erre amellett, amit a józan ész, s a gyümölcsfákkal tett tapasztalás mond, a tovább folytatott próbák, s észrevételek feleljenek jövendőben. Annyi bizonyos, hogy ezen operáció nem új Colombe-ben Metz mellett, százados fán láttam, de egyébként Thouin úr is mutatott ilyest az École d'Agriculture Pratique nevű osztályában a párizsi füveskertnek. Lasnier azután a szőlőhegyre vezetett ki. Itt is hasonló forma incisiókat[825] tett, melyeknek látszatja az volt, amelyet éppen most említék.

Innét a pincére került a sor. Az úr maga a pincemester, a vincellér, mindent, amint tudták, megmagyarázni igyekeztek. Nagy részént, amit tőlök láttam, vagy hallottam, megegyez azon leírásokkal, melyeket már ide jöttöm előtt Bosc[826] és Jullien[827] topográfiájában olvastam. Szabad legyen tehát ezek munkáira mutatnom a hely leírására, a szőlő munkálására, s bor készítésre nézve, s csak azt előadnom, amit ennen tapasztalásomnak vagy még máshol le

[824] Helyesen: Maison Annulaire, metszésfajta.

[825] Metszéseket.

[826] Bosc, Louis Augustin Guillaume (1759–1828), botanikus, vegyész, akadémikus, élete végén a párizsi Természettudományi Múzeum igazgatója.

[827] Utalás André Jullien több kiadást megért munkájára, mely *Topographie de tous les vignobles connus, contenant : leur position géographique, l'indication du genre et de la qualité des produits de chaque cru, les lieux où se font les chargements et le principal commerce de vin* címmel 1816-ban jelent meg Párizsban.

nem írtnak, mondhatok. Champagne teleke[828] nagyobb részént meszes föld, nevezet szerént azon tájokon, hol a legjobb borok teremnek. Ay, Epernay, Hofwiller, […], Sillery név szerént. Ezen környékeken a földnek eredeti állapotját alig lehet megítélni, annyira elváltozott a culture által. De ha a Mont Chez Nous nevű hegyláncot olyan helyeken vizsgálja valaki, ahol még a föld míveletlen maradt, mint teszem az erdőkben, s azzal, amit itt láthatni, az Ayhoz közel levő lignites és márgagödröket, a teleknek geologica alkotása könnyen meg fog tetszeni. Villers Cotterets-nél M[onsieu]r Vincent[829] a reimsi Collegiumnál Matheseos professzor, s egyszersmind mineralógussal egy kis mineralogica excursiót tévén álmélkodva tapasztaltam a conchék[830] sokaságát, melyek még nem váltak volt porhanyóvá, azokat felnyitánk kés segétségével, s az organica struktúrát könnyen láthatánk. Máskor a késnek nem volt semmi hatalma, minthogy a csigahajak[831] kőmasszává váltak. s az ilyeneken a csiga belső struktúrája nem igen tetszett meg, minthogy azok a felnyitáskor a kés alatt többnyire öszveromlottak. Vincent úr, aki az egész hegyláncot megjárta, azt mondá, hogy különösen ott legnagyobb mennyiségben talált ilyes organikus eredetű mészföldet, ahol a legjobb nemű bor terem Champagne-ban. Az mellett azon gödröket megtekéntém, ahonnét többféle földnemeket kiásnak a szőlősgazdák, s azokat trágyával öszvekevervén esztendőnként a barázdákba hordanak. Itten láttam stratumokban[832] az úgy nevezett lignites és marne nevű ásványokat. A lignites az többnyire feketés színű, mikor kiássák akkor többnyire szívós, de ha megszáradt, amely pedig könnyen, s hamar megtörténik, porhányóvá [sic] és éghetővé válik. Ezt a vincellér burine noir[833] névvel nevezte. A marne már ásáskor szívós, s szappanyforma. Ha egy darabot a kezébe veszen az ember, s azt eltörni akarja, elhajlik, mint a tészta; de nem ragadós semmit is, mint az agyagföld. Azonban ha a szabad levegőn hagyatik, egy darab ideig porhanyóvá vál, de nem ég meg, mint az előbb említett ásvány. Ezt pedig noirnak nevezik közönségesen. A burine és a puding [sic] nyárban kiásatván az egész őszig a szabad levegőn hagyják, azután fövénnyel, s trágyával öszvekeverik, úgyhogy az alsó stratum föveny legyen, a második puding, a harmadik […], a negyedik félig érett trágya. Azután ismét fövény, puding, etc. Ezen keverék esztendő múlva alkalmatos, hogy a szőlőbe hordják. Ezen

828 Területe.
829 Vincent, Alexandre Joseph Hidulphe (1797–1868), matematikus, a Collége Royal de Reims tanára.
830 Tengeri csigák házai.
831 Csigahéj.
832 Rétegekben.
833 Fekete véset.

keverékből áll nagyobb része a mívelt földnek Ay környékén a meszes földnek. Egy lábnyi mélységű föld ritka, sok helyett alig van féllábnyi, máshol találni mégis másfél, kétlábnyi mélységűt is. S mégis itt egy hold mívelt föld tízezer frank! Amikor más helyeken 4-5 ezerért is kaphatni egy holdat. Az említett ásványokból szerzettem magamnak specimeneket[834] a Keszthelyi Múzeum[835] számára, ahol két megbecsülhetetlen darab van már ilyen forma. Midőn az ásványgyűjteményeket rendbe szedtem Keszthelyen, két salzburgi minera[836] akadt kezembe, melyek ideát adhatnak kicsinben arról, amit itt nagyban láthatni. A minera mindegyik ökölnyi nagyságú, csaknem tsupa conchákból áll. Mindenik Salzburg környékéről való, amint a katalógusban meg van jegyezve. Hogy ezt említettem, több okom van: 1º hogy akinek alkalma nincs nagyban látni azt, amit az a kis exemplár mutat, valamennyire legalább ítéletet tehessen Lamar[c]k[837] azon állításáról, hogy a mészföld – *terra calcarea* – organikus eredetű-é, vagy nem. Aki a geológiában nem jártas, mosolyodni fog, s *nem*mel felelni. Más, ha szinte Tamás hitetlenségével bírna is, nehezen hiszem, hogy meg ne tántorodna, s komolyan az *igen* felé ne hajlana. 2º Hogy olyan sepciement még egész utamban szépségére nézve, a maga nemében, eddig még nem láttam, még a British Museumot s a Cabinet d'Histoire Naturelle du Jardin du Roi-t[838] sem vévén ki. Megjegyzem azt azonban, hogy Bécsben egy kabinetet[839] sem ismerek. Tán ott lehet hasonló. – Igen visszatetszett az Ayban, hogy Lasmier-nél csupa fekete szőlőt láttam, s a bor mégis, melyet készített, mind fejér volt.

1º Hogy nálunk a legnagyobb kiterjedésű szőlőknél, p[éldának]. o[káért]. Pest vármegyében, ahol közönséges esztendővel is 5-600 akót szüretelnek. A prés kétszerte legalább kisebb. De eloszlott mindjárt álmélkodásom, hogy megértém, hogy azon igyekeznek, hogy a szőlő, mely egy nap leszedetik éjszakán kipréseltessen. Ha pedig annyit nem szedhetnek, egy nap akármi okból, hogy a prés megteljen, csak az első terhet várják meg más napon, s azzal az előbbeni szedést egyszersmind kipréselik.

[834] Mintapéldány.
[835] A Georgikon múzeuma.
[836] Megkövült tengeri csigákból álló kőzet.
[837] Lamarck, Jean-Baptiste (1744–1829) francia természettudós, 1779-től akadémikus, egyebek mellett 1801-ben Párizsban tette közzé *Système des animaux sans vertèbres* c. korszakos jelentőségű munkáját, s az élővilág koherens evolucionista vizsgálatának első jelentős tudománytörténeti képviselőjeként tette ismertté nevét.
[838] Természettudományi Múzeum.
[839] Itt: gyűjtemény.

A kipréselt levet mindjárt elszűrik, ahonnét önként ki tetszik az, 2º hogy a bornak fejérnek kelle lenni, mint hogy az *extractivum, principium colorans,*[840] mely a szőlő héján lévő nyálkás nedvességben, következéspépen a törkölyben marad vissza, mivel az csak a fermentatio alatt megyen által a lévbe. Az így elszűrt lév nyolc hónapig hagyatik a törkőn, nagy edényekben, azután butellyákba fejtetik le. Egyéberánt itt hosszasan kiereszkednem felesleg való volna. Ám Chaptal, Bosc, Jullien ezen tárgyakról eleget írtak. Lehrmann mint vincellér itt tartózkodott. A Chaptal munkáiban lerajzolt prések, etc., modeláit megküldötte. Csak egyet jegyzek még meg, t[udni]. i[llik]. hogy Lasnier az idén egy machinát fog próbára venni, mely a szénsavany kifejtődésével az alkohol elrepülését megakadályoztatná. […] Materiáléja bádog, az *a* része vízzel töltetik meg. A *b* az aknalyukba dugatik. Hathatósága önként kitetszik. Ha Lehrmann meg nem küldötte, szándékom megszerezni, noha az idea nem új, jóllehet itt még nem vették neki eddig hasznát. De ez eránt még Lehrmann-nal is akarok értekezni.

2.) Colombe-ban Metz mellett megtekéntém báró Tsudy[841] [sic] telekjét. Igen szívesen fogadtattam. Azonban csak a kert, mely utam fő célja volt, interesszálhatott. A majorok, melyeknek mind a hárma árendában van, semmi tekéntetben sem érdemelnek különös emlékezetet. A kert emlékezetes, mint a legnagyobb faoskola a fenyvesekre nézve (pepiniére pour la famille des coniféres) s mint honja egy új oltásnemének, melyet az öreg Thouin leckéiben s írásában *(Monographie des greffes)*[842] nem győzött eleget magasztalni. Kár, hogy ez a szép intézet jövő tavasszal egészen megszűn lenni! – A báró megholt, a gyermekek javáért még a hátra levő fák is (mindöszve az egy, két és négyesztendősek, mintegy kétszázezer darabra mennek) el fognak adatni, s a föld gabonatermesztésre használtatni. Ami ezen alkalommal itt megjegyzendőm volna, ezen című könyv „Essai sur la greffe de l'herbe des plantes et des arbes par Mr le Baron Tschoudy, burgeois de Glaris, á Metz 1819",[843] s Thouin úrnak feljebb megnevezett munkájában bőven meg van írva. Itt tehát nekem csak azt kell megjegyeznem, ami ott nem jelentetik, t[udni]. i[llik]. Tschoudy [sic] úr egész teleke mintegy 900 holdból áll, különbféle lévén a föld természetére nézve. Az egész birtoknak fele, a rónább része a kertnek volt

[840] A fő színező kivonat.

[841] Helyesen: Tschudy, Jean-Joseph (1764–1822), báró, svájci eredetű kertész, aki a nápolyi király szolgálatát otthagyva a Bourbon-restauráció idején tért vissza Franciaországba.

[842] Thouin, André: *Monographie des greffes: ou, Description technique des diverses sortes de greffes employées pour la multiplication des Végétaux,* Paris, Huzard, 1821.

[843] Helyesen: *Essai sur la greffe de l'herbe des plantes et des arbes par Mr le Baron Tschudy, burgeois de Glaris,* Metz, Antoine, 1819.

szánva, a többi mezei gazdasághoz tartozik. Három kis major van rajta, ezeknek árendásaik leginkább marhatartásból élnek, minthogy a Meuse gyakori kiáradása a lapályos földeket szántásra használni nem engedi. Marhájok 10-12 tehénből áll, s ugyanannyi hízlalásra vett ürükből, s egy pár taligás, s egy pár szekeres lóból. A birkák a nekik rossz legelő miatt nem tenyészhetnek itten. Azonban a posványban itt számos sertvést tartanak, s ezen a környéken láttam először seregben sertvéseket, hol 50-60, hol 100-120-200 darabot. A felemeltebb, s szározabb [sic] helyeken gabona termesztetik, de csak annyi mennyiségben, hogy abból az árenda fejében adandó rész, s az árendás kenyere esztendőn által kikerüljön. A tehenek teje, vaja, túrója jó áron elkél a közel levő városban Metzben. A kert *seminarium*ra,[844] *plantarium*ra s *partie de plaisir*-re[845] oszlik. A *seminarium* alkotása legemlékezetesebb. Az egy posványos teleken van, részenként úgy van felosztva, hogy egy ágy mellett egy ugyanakkora forma nagyságú árok van. Az árokból kihányt föld az ágyak feljebb emelésére használtatott. Maga az árok nemcsak a posvány víz felvételére szolgál, hanem egyszersmind a pocok, vagyis vakondokoknak a veteménytől való eltávoztatására. Nemkülönben az ágyaknak megnedvesítésére is használ. A *plantarium* az fövenyes agyag, valamint a kertnek többi része is. A kerítés egyfelül kőfallal, másfelül eleven sövénnyel van. Az eleven sövénynek azon része tetsze nekem különösnek, hogy a tujafák ferdén voltak ültetve, úgyhogy az egyike a két sornak a másikkal ellenkező eránban van, ilyen formán ### – ahol a két ellenkezők öszveérnek, öszvehagyják az ágat nyőlni [sic], s ez által egy meglehetős erősségű kerítés származik [sic]. De ez különössége eránt emlékezetes csak, s nem szépsége vagy jóságára nézve. A tuják szépsége a petit allée-ben[846] tetsze ki, ahol két sorban a *juniperus virginiana*[847] a *thuja orientalissal*[848] van. A *grand avenu* vagy *allée*[849] az mindenféle fákból áll, melyek mintegy másfél, s néhol kétölnyi távolságra vannak ültetve a Metz felé vezető út mellett két sorban. Ez az allée a *dendrologiá*t kedvelőknek legtöbb mulatságot szerezhetne, a mezeigazdát pedig közelebbről érdeklené egy közel levő vetett erdő. Ez csupa fenyvesből áll, földe fövenyes, amely minekutána felszántatott, a plantariumból vett nevendékek *pinus sylvestris*[850] fajtákkal

[844] Magoncnevelő.
[845] Mulatókert, angol megfelelője a *pleasure ground*.
[846] Kis sétány.
[847] Virginiai boróka.
[848] Keleti tuja, tud. *Platycladus orientalis, L.*
[849] Nagy sétány.
[850] Erdei fenyő.

in quicuncem[851] ültettetett. Ezen erdő már ezelőtt régenten másnemű fákkal volt elvetve, hasonló rendben. Ezen fák árnyékot tartottak néhány esztendeig, még a fenyvesek jól megfogamodtak [sic], azután pedig kivágattak. Nem lenne ez hasznos jegyzet nálunk az olyan helyekre nézve, hol a coniferek[852] famíliájához tartozandók, a fenyvesek a nyári nap heve által sülnek? Annyi bizonyos, hogy az élő fa árnyéka a hévséget jobban mérsékli, mint a deszkából, nádból vagy szalmából készült oltalom falé. Ennyit Colombe eránt.

3.) Lotaringiában különös emlékezetet érdemel Roville, hol egy nagy hazafi, s emberbarát *Berthier le pere*[853] több esztendők óta egy gazdaságot állított fel, melynek legnagyobb részét a múlt július hónapban Matthieu Dombasle[854] úrnak árendába által adta, olyan feltétellel, hogy a major egyszersmind *ferme èxperimentale*[855] legyen. Dombasle a franciáknál az, ami Nagy-Britanniában Sir John Sinclair, kinek munkáját lefordította, s most tán ki fogja adni. Ő valaha Dombasle helység ura volt. Ezen javától még alig kelhete szárnyra, midőn a francia zendülés által megfosztatott. Mégsem követte Belloniát[856] sehová is. Természete csak a békét kedvelvén, a Múzsákkal szövetkeze öszve, a kémiára meg a földmívelésre adá magát. Amabban mint ment légyen elő, Sir Humphry Davy Agricultural Chemistryjére[857] tett reakciója Sur la fabrication du sucre de Beterave[858] tett írása meg fabrikája elég jó tanú. Azonban éppen a fabrika okozta éppen szerencsétlenségét, midőn az legnagyobb virágzásban volt. A dolgozók helyett idegen katonák tanyáztak nála, kik még a keresett javait is megemésztették, azon kívül, hogy mindennek véget vetettek. Innét származa sajnos állapotja, amelyen Berthier emberszeretete segétette.

[851] *In quicuncem digere* – már római mezőgazdasági munkákban előforduló csoportosítás, melynek lényege, hogy a növényeket ötösével, kereszt alakban, egy dobókockán látható elrendezés szerint ültetik.

[852] Toboztermők, tud. *Pinophyta, L.*

[853] Thomas Berthier (?–?), mintagazdaság alapítója Roville-ben. További részletekkel lásd Matthieu de Dombasle: *Annales Agricoles de Roville, ou mélanges d'agriculture, d'économie rurale et de législation agricole,* Paris, Huzard, 56–57; M. Botti: Rapport sur l'exploitation du domaine de M. le Baron Louis, à Petit-Bry, *Annales Administratives et Scientifique de L'Agriculture Française,* III. évf., 1829/20, 175–188.

[854] Dombasle, Mattieu de (1777–1843), mezőgazdasági szakíró, mintagazdaság működtetője, foglalkozott a cukor kristályosításának technológiai eljárásával.

[855] Kísérleti gazdaság.

[856] Utalás Bellona istennőre, Mars testvérére.

[857] Sir Humphry Davy *Elements of Agricultural Chemistry* c. művét egy évvel a londoni kiadást követően Kisszántói Pethe Ferenc magyarul is megjelentette, 1815-ben.

[858] A cukorrépa hasznosításáról közzétett műve: *Faits et observations sur la fabrication du sucre de betteraves et sur la distillation des mélasses,* Paris, Huzard, 1822.

Ezen jegyzéseket teszem, hogy ha valamit szülend jövendőben a roville-i ferme experimentale,[859] lehessen arról az igazgató karakterénél fogva is ítéletet tenni. Azonban Roville-ben, amint a jóakarat, s buzgóság nagy, úgy az eszközök a keszthelyi Georgikonra nézve igen csekélyek. Az egész telek 85 hektárból áll, melynek a gazdát is el kell tartani, s az experimentálás által a gazdaságbeli tapasztalást szaporítani, s ez által a közjóra hasznot hajtani. A teleknek a Marne mellett levő része lapályos, kövecses, fövenyes, de egyéb eránt elég termékeny, részént a trágyázás, részént a kiöntéskor visszaáradott iszapos s kövér föld következtében. Távolabb a folyótól egy kis hegyecske nyúlik hosszat, melynek teteje erdős, oldala szőlőhegy, alja szántás, és komlós, meg veteményes kert.

A földmívelés jeles, különösen a szántásra nézve. Az eke Dombasle nevéről van nevezve, aki t[udni]. i[llik]. azt kitalálta, s egy különös munkában lerajzolta, s leírta. Ezt én megszerzettem. Azért arról itt hosszasan kiereszkednem nem szükséges. Az eke elejbe ökröket fog olyan módon, mely már méltán követőket talált az egész környéken. Az iga, vagy a szarvkötél helyett kamotot[860] használ, amelynek alkotása éppen nem különböz a nálunk is némelyeknél szokásban lévő lókamotnál, egyéb, hogy itt a kamot kétfelé nyílható. Fenn a nyakcsiga erányában a két öszvemenő horgas fák, melyek a kamotnak bázis gyanánt szolgálnak, egy vassarok által – charmée vagy Gelenk[861] – vannak öszvefoglalva, alatta pedig csattal és két szíjjal. Másképpen az ökör szarva miatt a kamotot nem lehetne feltenni. Oldalaslag a kamotról lánc függ le mind a két felül, amely az ekéhez függesztett förhénchez[862] akasztatik. A marhát egy a szájra telekelt kötélnél fogva kormányozzák, olyan formán, mint a mi magyar parasztjaink lovaikat szokják [sic] kötőfékjeiknél fogva.

Hogy csupa szóval tudnák útba igazítani őket vagy durrogatással, azt még sehol se láttam. Még Oberamtmann English[863] se mehetett semmire is e részben, noha magyar bérest vitt Grabowkába,[864] hogy ő a többieket is megtanítsa. Az ökrök meg vannak patkolva is, s helyesebben, jobban, mint herceg Bedfordnál láttam, de az állás lónak való inkább, mint ökörnek. Modelát szerzettem ezen patkóra, amelyet majd több holmival megküldendek. Száma az ökröknek 14 darab. Ezek csupán a föld mívelésére vetetnek, s ha erejekben hanyatlani kezdenek, meghízlaltatnak terhe hordásra, útra hat ló van. Juhok

[859] Nem pusztán kísérleteket folytattak, hanem mintagazdaságként is működött.
[860] A nyakhám (kumet hám) tájnyelvi változata.
[861] Csukló.
[862] Kisefa vagy hámfa.
[863] English (?–?), uradalmi tiszt, azonosíthatatlan.
[864] A sziléziai Grabowka. Ma: Grabówka, Lengyelország.

a Lancy falkából valók, elég finomak, de csak háromszázan vannak. A velek való bánás módja olyan, mint a rambouillet-iaknál. A turnus[865] még nincs megállapítva. A földet előbb ki akarja tanulni Dombasle úr, s tapasztalásból nem a kémiai analízis után fogja azt elintézni. Az idén kolompért sokat termesztett volt, amelyet az új kormányzás alatt is nagy mennyiségben fognak termeszteni, s azt pálinkaégetésre használni. A pálinkaégető most készül egy Nancy német kolompáros[866] s egy faluzó pintér[867] legény által, ki a háború alatt Csehországból szakadt ide, Magyarországot jól isméri és szereti, elegendő ok volt, hogy mindjárt földijének fogott. A pálinkaház mindjárt jól fog elrendeltetni, a hely szűk voltához képest. A törő, s kolompérfőző fazék a ház egyik végiben, a kazán a másikban ellenben által. Hosszat oldalaslag, egyfelül öt Maishbottig[868] midőn a másik oldal szabad. A Maishbottigok felett egy csiga leszen, amely által a megfőlt s tört kolompér feltekertetni fog, s a kádokba öntetni. Különösséget azonban csak a kazán körül láthatni, amely abban áll, hogy az xx[869] kazányokba teendő massza előbb *a* edénybe tétetik, amely egyszersmind első hűtő, és maismelegítő gyanánt szolgál. Ez által sok tűzifa megkéméltetik, s a kazán se romol annyira a temperaturának hevesebb változása miatt. A második hűtő b vízzel van megtöltve. A csők egymással öszvetekeredve mennek által mind a ketten. Minekutánna az m-nél az a kádba beeresztettek. Az n-nél csap van, ez a hűtőt s xx kazánokat öszvekapcsoló csőkön, amelyeken által a megmelegített maish a kazánokba általeresztetik. Minek utána a d-nél a már kiégetett massza kieresztetett.

„Mely könyveket olvasott, melyeket szerzett meg ennél vagy annál a könyvárosnál?"

:/:

„Mely gazadságbéli társaságokat, intézeteket, juh- és lóegyesületeket etc., látogatott meg?"

Berthier mostoha fiához Parisothoz[870] utasított Rosiéres-be.[871] Ő Marquies de Vaugirardhoz,[872] a rosiéres-i királyi ménes direktorához elvezetett. Csaknem napestig velem volt mind a kettő, s a ménesnél. Mindenik értelmes,

[865] Vetésforgó.
[866] Rézműves.
[867] Fazekas.
[868] Cefrekádak.
[869] Nincs ábrázolás.
[870] Parisot (?–?), azonosíthatatlan.
[871] Rosières-aux-Salines
[872] Vaugiraud, Marie Joseph Pierre Guillaume de (1774–1854), őrgróf, 1818–1840 között a rosièresii királyi ménes igazgatója.

s a lovakkal bánni tudó emberek lévén, egy napom ismét tanulsággal teljes lévén. Amit a ménes iránt megjegyzenem illik, ím e következendőben áll: a ménes Rosiéres-ben akkor kezdődött, midőn Bis-Pontban[873] megszűnt. Az ottani ménes ide kelvén által, Strubberg[874] testvérje a Neustadt an der Dosse-i[875] directornak itt is velek levén egy darabig a párositásban a *pria piumo*t,[876] az atyafiakat párosította csak öszve. Elmentekor is arra kérte successorát,[877] hogy a bis-pontiakat csak magok közt szaporitsa, s akármi egyéb vérrel ne keverje öszve, a bis-ponti monyásokat[878] pedig normandi kancákkal. Némelyeket azonban csupa próba kedvéért magok közt eresztett öszve. A dolog kimenetele olyan lett, hogy a nemesebb vérnek mindjárt az első generációban volt látszatja. Virgoncabbak voltak mindazon csikók, melyek bis-pontiaktól származtak. A marquies principiumának látottja szinte tapotható[879] volt a lábakon. Ahol tudni illik vékonyabb csontok, finomabb erek, szőrök s tömörültebben láttattak, a bokán nem volt hosszszőr, mint a kordélyos lófajoknál. A *flexor* és *extensor tendonok*at[880] messziről meg lehete már különböztetni, ami amazoknál közelről sem legkönnyebben történhetett meg, pedig már ez maga a nemesség egy jelének tartatik. Ebből az tetszik ki, hogy a tenyésztésre nézve keresztelnek[881] Rosiéres-ben – cross breeding. Ennek mennyivel legyen több becse az *in and in*[882] felett, tán a schieraui gazda maximája legjobban kifejezi t[udni]. i[llik]. a marhákat magok között kell párosítani ott, ahol nemesebb vérre nem tehetni szert. Amint ezt megteheti a gazda, s nem teszi, előítéletében megátalkodott. Amidőn idegen vért hoz be fókájába[883] ha szinte rosszabbat is, balgatagság, amit elkövet. Az egyébbként való bánás is a lovakkal különböz itt, az előbbenitől szintúgy, mint a máshol bevett módtól. Naponként azok, melyek az istállóban vannak 8-10 font szénát és 1 icce zabot kapnak naponként háromszori szakaszban, kétszer itatás. Amely darabok a legelőn vannak

[873] Gerics itt a Zweibrückeni Hercegség francia elnevezésére utal. A francia forradalmi csapatok 1793-ban foglalták el, a hercegi ménest pedig hadizsákmányként elvitték.

[874] Strubberg, Georg Heinrich (?–?), a Zweibrückeni Hercegség egykori istállómestere, aki a francia megszállás idején került Lotaringiába.

[875] A porosz állami ménesbirtok, melynek megszervezésére Carl Heinrich von Lindenau (1755–1842) porosz királyi tanácsos kapott utasítást 1788-ban.

[876] Itt: előbb a sajátjával.

[877] Utódát.

[878] Ének.

[879] Tapintható.

[880] Feszítő- és hajlítóinakat.

[881] Kereszteznek.

[882] Beltenyészet.

[883] Falkájába.

éhomra, minekelőtte kieresztetnek, zabjok adatik ki nekik először, mely porciójoknak egy része a réten levő fészerben vetetik elő, nap közben. Hogy annyira megy a zab mennyisége a széna felett, általjában, s hogy a legelőre menendőknek éhóra [sic] adatik, oka a széna s legelő rossz volta.

A telek olyan, amilyen legkevesebbé illik ménesnek. A méneshez tartozó telek mind posványos, s vízkiáradásoknak kitett föld. A fű rajta olyan, amit közönségesen a mi németeink verheuertnak[884] neveznének, de a sós források meg egy különös tulajdonságot adnak nekik. A kútvíz is szintúgy bír sós részekkel, mint a folyó, amely a posványos teleken foly által. Innét származtatja a direktor úr a felpuffadt hast a legelőn levőknél, akik szabadon ihatnak a folyóból. Próba kedvéért három csikót kerítésben tartatott, s csak szabott időben, kétszer napjában, s keveset hágy nekik inni. Ezek nem voltak annyira felpuffadtak – keubauchig.[885] Azt állítják némelyek, hogy az ilyen has megkisebbül, igenis meglehet azt némely esetekben engedni, de a többször csikózott kanca hasa is megkisebbül, anélkül, hogy ezen részek a néhai, s tán jó proporciója a több részekkel helyre álljon ismét. A Marquis úrnak ezen raticiniumját[886] csak azért jegyzem itt fel, mert ebből is megtessen, mennyire kelljen a csikóknak felpuffadását, mely tán a feles vagy rossz széna következése lehet egyszersmind. A teleknek egy része erdős, itt egy írtást tetetett M[arqui]s Vaugirard valami hat holdnyira valót. Ezt éppen ittlétemkor szántatta fel, s a monyásokkal. Két eke volt munkában, mindenikéhez négy normandi monyás volt fogva. Ketten voltak mindenik zugnál[887] a piqueurök.[888] Az egyik az elsők egyikén ült, s a lovakra ügyelt, a másik az ekével bánt. Izzadtak ugyan a szokatlan dologtól, de semmi kár nem esett bennek. Máskor a monyások nem szoríttatnak ilyes munkára; a direktor csak próbára akarta erejöket tenni, s gyakorolni. De minálunk a nagy áru monyásokkal így próbára tenni az erőt, s így gyakorolni nagy vétek volna, mert a történhető veszedelmet, s kárt sohase múlja fel az ilyen parádés dolgosok munkájából vett haszon.

A földet lóherrel szándékozott bevettetni M[arquis] Vaugirard úr, de Parisot ezt a tapasztalásból vett maximája szerént helytelennek állítván könnyen reá hajlott tanácsára, s azt mondá, hogy zabbal, s fűmaggal vetendi bé. Száma a monyásoknak 60, többnyire normandiaiak; egy arabs, s négy anglus van csak köztök. A kancák húszan vannak, hat közülök még a Deux Pontiakból

[884] Csenevész.
[885] Puffadásig.
[886] Számvetését.
[887] Itt: az eke elé fogott lovak.
[888] Vezetők, felügyelők.

valók, s anyjok tulajdonképpen a roziéres-i ménesnek. Legjelesebb köztök beduin arabs, fejéres szürke, mint a biponti fajbeliek. Azután Funford, anglus fajta, kinek noha Newmarketben az extensor tendója laxatióba[889] jött, mégis drágán megvetetett a ménes számára, s fajzata a legszebbek közé tartozik. Diamond, ki az anglus Racing Annalban[890] szerencsétlensége miatt jegyezve marad, két esztendő óta csak maradékiban él. De ennek is az egyike oda van. Nelson t[udni]. i[llik]., akinek torokgyékja[891] metastatice[892] csánkjába szállott, s akiből valami hasznot vehetőt nem várnak többé. Robinson lába is hibás volt, de nem meggyógyulhatatlanul. Mit produkálhasson Rosiéres-aux-Salines azt a direktor úr egy specimenben akarta megmutatni. Acteon nevű fejér ló középszerű nagyság, nehéz Schlag,[893] kevesebbé úgy futásra, mint mérséklettebb terhekre, több időre, alkalmatosnak látszott. Amasio deliebb termetű volt, de gyengébb ereje arra látszott mutatni, hogy innét haszonnal mást nem, mint dragonyos féle lovat várhatni. A ménesben van két csikó, melyeket a Marquis vett a környéken. Az egyiket nagyságáért, két esztendős csak, s mégis felülhaladja valamennyit nagyságával, de termete igen idomtalan. A direktor úr meg akarja próbálni, milyen leszen még tovább az itteni legelőnek befolyása a test további kiformálására nézve. A másik egy igen szép csikó, melynek szépségéhez képest igen leszállott az ára, azért, hogy a bal lapickáján [sic] egy mély gödör látszik, s kivált, ha a ló mozdulásban van, az egész oldalt nagyon elcsúfítja. Ami legemlékezetesebb, a ló se nem sántít, se fájdalomnak jelét nem adja, ha ezen táj megnyomatik. Ez is tehát csak próba kedvéért van a ménesnél. Az épületeket, ami illeti, azok nem pompásak ugyan mint Pinben,[894] de elég jól készültek belső alkotásokra nézve, ugyanazon principiumok szerént mint a piniek, egyébként pedig együgyűebbek.[895] Mindöszve csak egy négyszegű udvart formálnak, melynek három oldala istálló, s fészer. Egyen a lakások vannak, s mellettek a téli lóoskola. A nyári lóoskola az udvar közepén van, egy nagy tér faoszlopokkal van körül véve, s rajtok két sor kötél egymás felett által huzva, s ebből áll a kerítés. A legelőt, ami illeti, az milyen legyen, könnyen megérthetni a mondottakból, csak azt kell még ez eránt továbbá észrevennem, hogy egy nagy része a legelőnek a körül levő birtokosoktól bérbe van véve. Ezen kibérlett résznek egy darabja

[889] Megereszkedett.
[890] Turf évkönyv.
[891] *Diphteritis.*
[892] Áttétel következtében.
[893] Fajta.
[894] Le Pin, Seine-et-Marne.
[895] Egyszerűbbek.

dombos, s erdős, a másik lapály. Amazt emlétem jóságáért, s azért, hogy azt a ménes telekjéhez megvenni szándékozik az adminisztráció. Azon esetre ha a ménest máshova, alkalmatosabb helyre át nem teendik. Emezt pedig csupán azért, mivel itt láttam *trifolium repens*t[896] annyit, hogy csaknem arra a gondolatra vetemedtem, hogy tán annak magvát vetették el itten, vagy tán akarva tenyészik.

Sedanban s a környéken minden jelesb posztófabrikában megfordultam, ú[gy]. m[int]. Neuflies,[897] Terneaux,[898] Desmere,[899] Robert,[900] Bechet,[901] Desirée,[902] s Labrosse-nál[903] nevezet szerént. A mechanizmusokat nem találtam itt átaljában oly tökéleteseknek, mint az angoloknál vagy a niederrheiniaknál,[904] de a fabricatum mineműségére nézve szebbet, s jobbat nem sehol. Azonban utam fő célját ez csak mellesleg érdekli. Legnagyobb gondom az volt, hogy az uradalom gyapjának jó hírt, s ha lehet vevőt szerezzek. Adressokat váltottam vett instrukcióm értelméhez képest. A mosóalkotmány eránt, melyet Lamotte[905] sedani patikáros s Maire felállítani akart, a tárgy hasonló voltáért a múlt hónapra adott észrevételeimben értekeztem. Peignon és Rousseau,[906] mely valaha az első ház volt Sedanban, s akiknek fabrikájokból jött az a híres fekete posztó, mely ezen helyet minden egyéb francia fabrika elejbe emelte, nincs többé, tavaly banquerotte-á[907] lett.

Villette-ben az öreg huta, melyben az *illatok* vagy Villette-ek (így nevezik Champagne-ban a boros bouteillyákat az öreg huta nevéről vagy helyéről) készülnek, semmi különös emlékezetest nem mutat. Azon principium, mely az övegnek azt a különös setétzöld színt adja, már a természettől benn van a silicában,[908] mely *oxidum ferrivel s manganes*sel[909] teljes. Ettől megszabadítani költséges is volna, kevesebbet is volna a borkereskedőknek kellemetes akármi tekéntetre nézve. Én is azt gondoltam ez eránt, amit más, t[udni].

[896] Fehér here.
[897] Helyesen: Neuflize, André Poupart de (1784–1836), bankár, gyáros, Sedan polgármestere.
[898] Helyesen: Ternaux, Guillaume Louis (1763–1833), textilgyáros, kereskedő, bankár.
[899] Desmere (?–?), azonosíthatatlan.
[900] Robert (?–?), azonosíthatatlan.
[901] Helyesen: Béchet, Paul Charles (1790–1853), sedani, később párizsi textilgyáros.
[902] Desirée (?–?), azonosíthatatlan.
[903] Helyesen: Brosse, Adrien de la (?–?), sedani textilgyáros.
[904] Alsó-rajnai.
[905] Lamotte (?–?), azonosíthatatlan.
[906] Peignon (?–?), Rousseau (?–?), mindkettő azonosíthatatlan. A fekete posztót 1688-tól gyártották.
[907] Csődbe ment.
[908] Szilicium-dioxid.
[909] Vas-oxiddal és mangánnal.

i[llik]. hogy valamint a kék üveget kobalt hozzátételével teszik olyanná, a champagne-i butellyák is olyan formán festetnek meg. Másképp van az eset a finom zöld üvegekkel, de amelyek itt nem készíttetnek.

Bouxviller-ben megtekéntém Petri[910] úr fabrikáit is, melyeket nyolcadmagával tart, valami négy óra járásra van Saverne-től. Az épületek többnyire mind a hanaui grófok rezidenciájához tartozandók voltak. Először a bányát tekéntém meg. Itten kőszén, schistus,[911] témsót[912] [sic] foglal magában, stratumokban[913] van egymást váltva. Amaz tüzelésre, emez témsó készítésre használtatik. Azonban a timsó minerában nem találtatik a témsó készen formálva, hanem csak elementumaira nézve van benne. Ritkán találni olyas ércekre, melyeken a timsó már a természettől készen formálva találtatik, s kivirágzik – *eflorescit* – mint azon specimenben[914] láthatni, melyet a Múzeum számára magammal elhoztam. Szintúgy halmokra rakják itt is a minera port, s azután kilúgozzák, s kristalizálják, mint a freywaldi[915] témsó fabrikáról említém utazásom első esztendejében. Azonban itt a hozzáadandó hamuzsírt[916] – *potache* – nem veszik, hanem maguk készítik, tavaszféllel, többnyire azon hamuból, melyet télen által Zabern, s Pfalzburg környékén meg helyben öszvevettek. Az ammóniát is magok készítik, amely végre egy zsidóval kontraktust tettek, aki esztendő által legalább 1 000 darab lovat szerez nekik. Ezeknek vérök, húsok, csontja, ökörszarvak, s körmök különös kazánban desztilláltatnak. Részben ugyanott a csontok kalcináltatnak,[917] s azok egyszersmind Berliner blau.[918] Emez utolsó fontos leszen a posztófabrikákra nézve, különösen, minthogy egy lyoni patikáros[919] az idei expozíción egy darab posztót mutatott elő, mely mint az indigóval festett, olyan volt. Azonban, amint a reagens által kibizonyodott *Prussia potassea* vagy amint újabban nevezik a francia kémikusok hydro-cyanate ferruré de protoxide[920] által volt megfestve. Miért nem jött erre előbb vagy csak 12 esztendő előtt? Egy milliom frank jutalmat vett volna elmésségéért. Azonban ezen patikáros

[910] Petri, Charles Louis (?–?), gyáriparos.
[911] Szerves eredetű, réteges kőszén-ásvány.
[912] Kálium-alumínium szulfát.
[913] Rétegekben.
[914] Példány.
[915] Larisch-Moennich, Heinrich (1793–1859), gróf, sziléziai földbirtokos tulajdona.
[916] *Potassium carbonate,* ang., vagy kálium-karbonát, az üveg és szappangyártás segédanyaga.
[917] Kémiailag megkötött víz eltávolítása.
[918] Sötétkék színárnyalat, „Preußisch blau" néven szintén ismert.
[919] Patikus.
[920] A leíráshoz lásd: Louis Jacques Thénard: *Traité de Chimie Élémentaire, Théorique et Pratique,* Paris, Crochard, 1821, 608.

procedurája is a festésben, mint Charles Petri módja a festék elkészítésében titok. Mindazonáltal az ottan levő két derék kémikus ismeretsége és társasága elég tanuságos [sic] volt reám nézve más tekéntetben. Ezeknek nevök Pauli[921] és Schröder.[922]

Mely tájra kíván jutni a jövendő hónapban, etc.?

Eddig többnyire csak künn voltam. Most egy darabig Párizstól és Charantontól nem akarok messze távozni, hogy a veterináriában is többet gyarapodhassam.

Mely állapotban volt a kassza a hónap végével?

Október elejével volt a kasszában mindöszve	936 frank	50 centimes
ebből erogáltam októberben:		
1º hónapi fizetésem fejében	260 fr[ank]	60 centimes
2º különbféle megengedett célokra	258 fr[ank]	- -
mindöszve	518 fr[ank]	60 centimes

P[aulus] Gerics M[anu]. p[ropria].

U[tó]. I[rat].
André[923] és Macon[924] cukorfabrikájáról akarva nem értekeztem, minthogy erántok semmi különösséget nem mondhatnék, ami Dombasle munkájában (Sur le fabrication du sucre de betraves edit 2º 1823) bőven meg nem volna írva. Egyébb eránt is szándékom legalább a Chanteloup,[925] Chatillon,[926] Javelle[927] s Bracyeket[928] megvizsgálni, s ezen fontos tárgy eránt észrevételeimet egyszerre előadni.

MNL OL P 274 3. d. 5. fol. 302–306v.

[921] Pauli (?–?), azonosíthatatlan.
[922] Schröder (?–?), azonosíthatatlan.
[923] André (?–?), azonosíthatatlan.
[924] Macon (?–?), azonosíthatatlan.
[925] Chanteloup (?–?), azonosíthatatlan.
[926] Chatillon (?–?), azonosíthatatlan.
[927] Javelle (?–?), azonosíthatatlan.
[928] Bracy (?–?), azonosíthatatlan.

43.
Párizs, 1823. december 11.
Gerics jelentése a Directiónak Elzászban szerzett földművelési, szesz- és ecetgyártási tapasztalatairól

Párizs 11 december 1823

Tekéntetes Directio!

Utolsó utamban a múlt hónapban értem véget, egy részéről tehát az ezen alkalommal gyűjtött tapasztalásoknak mostan, midőn novemberre adandó értekezésemet beküldöm, a szokott kérdések rende szerént amint következik:

Mely gazdaságokat és majorokat látogatott meg ebben a hónapban?

Herrenwaldhof Elzászban több tekéntetre nézve is emlékezetes. Ez még új exploitatio,[929] valaha erdő volt. Mennet[930] egy gazdag strassbourgi banquir Ostertag[931] orvossal együtt megvette azt 1816-ban, s 1819 az erdőt kivágatván szántóföld gyanánt használni kezdette. Azt tartják a környékbeliek tradícióból, hogy valaha a Rajna erre folyt, amit lehetetlen volt el nem hinnem, midőn a teleket s a környéket szorosabban meg vizsgáltam, s a bingeni szorosra visszaemlékeztem, tudni illik, ahol valaha a víznek szabad folyása nem lévén a rómaiak, kik Andernachot építették, portékájokat Bingennél hajóról szekérre rakni, s egy darabig szárazon kelle terheket hordani. A rómaiak alatt aztán valami nagy földi változás, akár mesterség által, a Rajna szabad folyást kapott. Hihető, hogy ágyát itten is akkor változtatta meg, de akármint legyen ez, a teleknek szoros megvizsgálása arra vezet végre, hogy a mi termékeny föld itten vagyon, az nagyobb részént a víz által rakatott le. Mély homok van mindenhol, csak a felső réteg iszapos sár, mely a mívelés

929 Kiaknázás, vállalkozás.
930 Mennet, Johann Franz Joseph (?–?), bankár.
931 Ostertag, Gottfried Albert (c. 1770–?), strasbourgi szülészorvos.

által az alatt levő homokkal öszvekeverve lévén, a telek a legjobb kerti földdel vetekedik minéműségére nézve. A teleken keresztül-kasul járván egy göbecses[932] telekre akadtam, amely a víz folyta eránt függőleg a lapályos teleken valami 25 vagy 30 lábnyira keresztül nyúlott, de amelyet Mennet úr egy gödör betöltésére használt, s utóbb termékeny földdel behordatni, s mint a többit, úgy használni szándékozik. Ezáltal meggyőződésemben még inkább megerősödtem. Hihető, hogy ez is olyan gát lehetett, melyet Lotaringiában Marquis de Vaugirard készíttetett a Meurthe partján, hogy a víz általszakadását meggátolja, s azt régi ágya felé igazétsa. Cardinal Buoncompagni[933] is ilyen forma gáttal fogta fel a Reno vizében levő földet, amely által nemcsak a már mívelt telekeket megoltalmazta, hanem Dolomieu[934] bizonyítása szerént, sok megbűzhödt tavakat betöltött, s azon kívül, hogy Bologna egész vidékét egészségesebbé tette, jeles darab földet alkotott, melly mái napig is legelő vagy rét gyanánt használtatik. Eszerént Herrenwaldhof teleke természetére nézve olyan forma, mint a flandriai polderek, melyet a tengertül foglaltak el p[éldának]. o[káért]. Doel környékén, mely eránt harmadival tudósítottam a Te[kin]t[e]tes Directiót. A termésre nézve nagy hasonlatosságot találtam a környéken. A herrenwaldhofi teleken azonban még a turnus nincs megállapítva, minthogy Schattenau,[935] igazgatója, s mindenese Mennet úrnak nehány esztendőkig, csak próbaképpen gazdálkodik, még utóbb valami állandót felveszen. Norma gyanánt kolompért, kendert (az óriás faját – canabis gyganter) honig grasst[936] és repcét, nagyobb mennyiségben, mint gabonát. A telek hosszas négyszegű, mintegy 800 holdból álló, középett egy út által, melynek melléke fel van árkolva, s gyümölcsfákkal beültetve, két egyforma nagyságú szakaszra van osztva. Az útról mindenik osztályra az árkokon által hidak vezetnek által, melyeknek száma mindöszve 32. Alkotásra pedig olyan, hogy terhes szekerekkel is általjárhatnak rajta. Minden hídnak básissa[937] két gerenda, melyek paralelle[938] az árkokon által vannak nyújtva. A gerendákra azután erős deszkák vannak szegezve. Ezen állée Fig. 1. az *ab, aw* betűk által van jelentve az *mn* betük az ároknak az út felé eső szélét jelentik a pontozott

[932] Kavicsos.
[933] Helyesen: Boncompagni, Girolamo (1622–1684), kardinális, Bologna érseke.
[934] Dolomieu, Déodat de (1750–1801), francia geológus, mineralógus. Napóleon egyiptomi expedíciójában is részt vett.
[935] Schattenau (?–?), azonosíthatatlan.
[936] Pelyhes selyemperje, *Holcus lanatus, Poaceae, L.*
[937] Bázis, alap.
[938] Párhuzamosan.

linea által, a *h* és *d* betük erányában vannak a hidak. A telek szélén is hosszat megyen mind a kétfelül egy allée gyümölcsfákból, melyek még mint friss ültetvények, éjszakról, az *y*-nál nyárfák vannak ültetve sűrűen, ezáltal a teleket az éjszaki szél ellen oltalmazni akarták. Délről csak árokkerítés van, a fák által nem akartak a teleken árnyékot csinálni. Szükségesnek látszott azonban mégis egy csőszkunyhó, mely a *ts*-nél van felemelve. A *c* akolnak van készülve, de birkák mindeddig nem voltak a majorban. Utóbb hízlalóba szándékoznak venni 40 v[agy] 50 darabot esztendőnként.

Általellenben van a major, e mely egy hosszas négyszegű udvarból áll. Az udvart körülvevő épületek mind fából készültek, úgyhogy közben téglafal van rakva a falakba. A zöldséges kertben egy tó van az *f*-nél, mely leginkább a tüzi veszedelem miatt, amely tán megtörténhetne, mint ékesség kedvéért van készítve. A kerten kívül az *x*-nél van a kenderszáraztó. – A Fig. 2. a majort adja elő, mely kisebb formában az előbbeni ábrázolással jelentve volt. A bejárás egy csak az *x* nél Büschweiler felül. A kapu *x* triumphalis portához[939] inkább hasonló, mint egy majorbelihez, kivált jeladásra szolgál. A kapun belül egy négyszegletes városias udvarba jutni először, balra van a pálinkaégető, *d* jobbra regisseur[940] Eberle[941] lakása, *a b c* a kapunak által ellenében levő oldal alatt fészer, fent a pálinkás lakása. Ezen épület alatt általlátni a nagyudvarra az oszlopok közt, a *z*-nél a *w* cséplőpajtáig. Ugyanezen oldal a *g s c* részén is alant fészer, a *g*-nél tartatik az égetéshez szükséges fa, s közel esik mind a kolompérfőzőhöz, mely az *e*-nél van, mind a *d* pálinkaégető ház; *a* alatt a regisseur fája van. Az *f*-nél van egy nagy kideszkázott gödör, melyben az égetéstől maradt törköly eresztetik ki, s amelyből az *s* magazinba az abban magát feladó lé a szivattyú segétségével hordókra töltetik, melyet azután ecetté készítenek. A *h* pálinkás és boros pince. Az *i* ecetes pince, a *k, l* cseléd lakás, az *m* sertvés ól, az *n* általellenben tyúkház. Az *m* és *n* előtt van egy hosszas négyszegű gödör, o kikövezve trágyagödörnek. A gödörnek mind a két végén van egy árnyékszék felállítva az *ö*-nél. A *p* olajprés, a *q* ló istálló, az *r* tehénistálló, az *s* ököristálló. A *t, u* szénás pajta, a *v, v* csűr. A *w* cséplő pajta. Különösen figyelmet érdemel a *d* rész ahol kolompér pálinka égettetik fenn, a palláson [sic] pedig ecet készíttetik. A kolompér legelőször is megfőzetik gőzben. Ezen processzus éppen olyan formán megyen véghez, mint Bethmannál Riedhofban. Az őrlés is szintúgy történik meg két cilinderek[942] közt, t[udni]. i[llik]. öszveszakíttatik. Ennek egy kis képe van Dombasle

[939] Diadalív.
[940] Tisztartó.
[941] Eberle (?–?), azonosíthatatlan.
[942] Henger.

ezen című munkájában: *Instruction theoretique & pratique sur la fabrication des eaux-de-vis de grains & de pommes de terre.*[943] A Máis[944] készítése szintúgy az ő módja szerént történik meg, csakhogy itten a kovász nem a majorban készül, hanem naponként a büschweileri péktől hozatik, amely t[udni]. i[llik]. csak egy fertály órányi járásra van a majortól. A kazán jó ugyan, de igen költséges és komplikált, de a helybéli környülállásokhoz képest igen alkalmatos t[udni]. i[llik]. két kazán olyan formán van elrendelve egymás mellett, mint a roville-i experimentale ferme-ben[945] Dombasle-nál. Azután mindenik kazánból a csők egy közös hűtőbe mennek által, amely itt is maissal van megtöltve, amely midőn a csőkbe levő gőzt meghűti, az attól elragadott meleg által a kiégetésre elkészül. S ennél fogva a kazán is kéméltetik, minthogy a temperatúrája nem változik nagyot egyszerre; a tüzifa is szintúgy megkéméltetik, minthogy a Mais felmelegétésére különös tüzet nem szükség csinálni. Dombasle-nál a tekergős csők ezután egy vizes hűtőbe vezettetnek. Itt az másképp van: t[udni]. i[llik]. a cső dupla egész végig, s úgy van alkalmaztatva, hogy a külsőben egy fent levő reservoirból[946] víz foly, s az a belső csőben levő pálinkagőzt megsűríti. Ez a rész igen komplikálja a kazánt, s nagyon megdrágítja anélkül, hogy a közönséges szimpla hűtő felett valami különös hasznát tapasztalnák, csak az az egy jó van benne, hogy ott ahol az emberek járkálnak, kevesebb helyet foglal, mint más hűtőedény, noha mindent öszvevéve, ennek nagyobb a kiterjedése, de fal felé. Ezen principiumon készült hűtő több újabb könyvekben le van ábrázolva. Nevezet szerént Le Normand[947] munkájában. A desztillációnál jobban interesszált sokkal az ecetkészítés, t[udni]. i[llik]. amely a maga nemében még új volt előttem. A Mais, amely a kiégetés után máshol a barmoknak adatik, itt nagy hordókban öszvegyűjtetik, de csak a hígabb része. Ezután minden egyéb hozzáadás, vagy savanyító nélkül ecetté készül, csak azáltal, hogy az említett híg levet felmelegítik. Mérséklett melegben tartják, saválló hordókra töltögetik, hogy annál nagyobb superficiest[948] tehessenek ki a szabad levegőnek. 14 napok alatt az ecet kész, s kereskedésbe adatik. Ezen processzusnak első stádiuma t[udni]. i[llik]. a melegítés úgy történik meg, hogy egy gőz fazék csője két hordón hosszat eresztetik, mindenik hordó

[943] Matthieu de Dombasle: *Instruction théorique et pratique sur la fabrication des eaux-de-vie de grains et de pommes de terre,* Paris, Huzard, 1820.

[944] Cefre, die Maische, ném.

[945] Kísérleti gazdaság.

[946] Tartály.

[947] Helyesen: Lenormand, Louis-Sébastien (1757–1837), fizikus és feltaláló. Hivatkozott műve: *Essai sur l'art de la distillation,* Paris, Chaigneau, 1811.

[948] Felület.

mintegy harmadfél akós lehet, ezáltal kétszeri melegítéssel egy tízakós hordót megtöltenek minden nap. 14 darab edény lévén fenekére felállítva, minden nap mást töltenek meg, úgyhogy az alatt meg egy edényt kész ecettel kiürítenek, hogy származhasson [sic] ezen módon az említett törkölylévből jóféle ecet könnyen elérthetni. Azonban azt vettem észre, hogy az ecet nemigen állandó, minthogy a pincében, amely kevés hordókat láttam, mind szorgosan bevoltak [sic] gipsszel tapasztva, amelynek midőn okát kérdeztem volna, az ecetkészítő ember azt mondá, hogy ez csupa szokás nálok, de miért szokás ez mégis – kérdém, s mosolyogva azt adám hozzá kérdésemhez: hogy a levegőt egészen kizárják talán, s ezáltal az ecet megposhadását meggátolják? Erre minden felelet helyett az ecetkészítő a regisseur felé fordulva […] félénk hangon ezt mondá: Der Herr ist schien ein Essigmann,[949] s ím ebből csinálám konklúziómat. Azonban, ahol annyi sok szép van közel, mint Büschweilenben, s egy kevessé [sic] távolabb Strassbourgban, ott ugyan mégis érdemes volna ilyen ecetkészítést felállítani. Gondolom ez az ok, hogy az ecetespince azért is van földszint, amely környülállás sokat teszen az ecetre nézve, minthogy a temperatúrát itt nem lehet kény szerént reguláznì. Az ablakok s ajtók bezárása vagy felnyitása által, mint fent, ahol meleget csinálhatni mindég a gőzfazék tüzével, s azt kelletiképp mérsékelhetni az ablak, ajtó felnyitásával. A zsinórmérték itten nem a thermometrum, hanem a munkás érzékenysége. Thermometrumot se az ecetkészítésnél, se a pálinkaházban nem használnak. Az olajkészítésre nézve semmi különösséget nem vettem észre. A repce egy élén járó malomkő által töretik meg. Azután egy kevessé megpiríttatik, s egy présbe tetetik, éppen úgy, mint valaha az újlaki faluvégen a tökmag olajt láttam készíteni. – Az istállók igen jól épültek; mind az ökör-, mind a tehénistálló egyformán van elrendelve, úgyhogy keresztben két sorban vannak a marhák, hátulsó részekkel egymás felé fordulva. A jászolok folyosók által vannak egymástól elválasztva, úgyhogy mindenik felül jászol van, amelyekben a takarmányt belehányhatni anélkül, hogy a marhák közt kellene a szolgának járni. A palló kikövezett, s meneteles, olyan formán, hogy a húgy középre, a hátulsó lábok megett le, öszveszivároghat. Ezen kívül még megyen mind a kétfelül egy csatorna egész istálló hosszat, amely a rondaságot kivezeti. Láthatni ebből, hogy itt sok hely bitanglás van, minthogy az itten célul tett könnyűséget a dologban másképpen is elérhetni. Azt jegyzem meg csak, hogy a tehénistállónak csak egyharmad része volt tele 12 darab marhával, a többi üresen volt még mindeddig.

[949] Az úr ecetkészítőnek tűnt.

A lóistálló igen jól készült, a palló deszkázott, s nem meneteles, mint a szarvasmarhákénál, amely az inakat s szálas húsokat igen megerőlteti, s árt különösen az olyan állatnak, aki főképpen a lábai jósága által használ. – Az épületek általjában mind fából vannak, közben mind téglával készülve, minden fal a környéknek bevett szokása szerént. Úgy tetsze azonban, hogy az általjában jól elrendelt épületek nagyságokra nézve kelletinél nagyobbak, minthogy se istállójok, se csűrjök nem volt félig is töltve, noha egyébként az esztendő rossz voltáról éppen nem panaszkodhattak, s a betakarodás minden nemében éppen véget értek. A kendermívelés ezen teleken is nagy, valamint az egész környéken. A termesztés módja nem annyira tetszett különösnek, mint a megért kenderrel való bánások. A termesztésben tudni illik, arra vigyáznak főképpen, hogy tavasz féllel a jól elkészített földet akkor vessék be, s szabad kézzel, midőn már a hideg visszatértétől többé nem lehet félniök. A virágos kendert jólmegértében, a magost pedig félmegértében nyövik[950] ki, azon részt kivévén, amelyet a mag kedvéért tökéletes megérésig kint hagynak, s nem úgy nyövik vagy szakasztják ki, hanem úgy vágják le, mint minálunk a kukoricaszárt; éles sarlóval alulról kezdik a metszést, s azt vigyázva harántékosan intézik, úgyhogy a kenderszár megrázkódása által a mag ki ne hulljon. A kendert nem viszik áztatóra, hanem pozdorja tűz felé teszik, hogy annak melege által a kenderszálak, mint a plánta kérge a pozdorjától elváljon. Evégett csak párolgani engedik, s vigyáznak, hogy ne száradjon tökéletesen. Midőn a kender egy kevéssé általmelegedett, s izzadásba jött, a kenderszálakat úgy fosztják le szabad kézzel; az ügyesség mellyel ezt véghez viszik, nekem álmélkodást okoza, noha eléggé tudom mi legyen a gyakorlás ereje az állati organizmusra nézve. Azonban ezen operáción csak a vastagabb, s nagyobb szerű kender megyen által, a kisebb s finomabb szálakat megszáraztják, s a kendervágón megtörik előbb, mint a tilóra vagy gerebenre vinnék. Nagy része ezen itttermesztett kendernek kereskedésbe eresztetik leginkább a tengerpartokra. A száraztó egy négyszegletű gödör, hat vagy hétlábnyi magasságú, melynek közepén a lejárás van. Itt a Fig. 3-án az *a b c d* a száraztót ábrázolja, amely Herrenwaldhofban van körülkövezve, máshol pedig, a parasztoknál csak megvan a föld oldalaslag simítva. Földszint, vagyis a falak tetején keresztül nyújtatnak lécek vagy gerendák, s a kender ezekre rakatik. Az *m, n* a lejárást jelenti, az *m* a gödör fenekét, az *n* pedig a földszint éri, amint azt a Fig. 4 mutatja, amely a Fig. 3 leírt gödör szekcióját jelenti. Itt az *a* vagy a fal teteje az *n*-nel, vagyis a bemenet keletével egy horizonon van, valamint az *m*, vagyis a bemenet vége a *c*-vel, vagyis a gödör fenekével.

[950] Itt: learatják.

A buzérfű – *rubia tinctorum* – mívelése Elszász felső részében nagy kiterjedésű. Az egész telek fövenyes, s annál fogva a kapával könnyen munkálható lévén, mint Flandriában, alig találék valami különbséget az itteni mívelés közt, s a közt, amit Doel s Liefkenshoek táján láttam. M[onsieu]r Berthier száraztóját, s malmát, mint legnagyobb s jelesebbet megtekéntém Büchsweilerben, noha az utolsó ezen időszakaszban nem szok [sic] folyamban lenni. Ha, amit itt láttam, le kellene itt írnom az csak Duhamelnél Dumonceau cuprumjainak kópiája lenne, melyeket Traité de la garance nevű munkájában láttam.[951] Büschweiler környéke még emlékezetes az ottan levő sok posztó fabrikákról is, de minthogy ezen fabrikáknak honomra nézve fontossága nem lehet, minthogy azok mind goromba gyapjút dolgoznak, s az eddig látottakhoz képest csak kicsiny kiterjedésűek. A csupa jelentésnél többet írni nem tartom szükségesnek. Herrenwaldhofban és Büschweilerben egy itt már 30 esztendők óta porkoláboskodó *magyar* vezérem.

„Mely könyveket olvasott ezen hónapban? Mely gazdaságbéli intézeteket etc. látogatott meg, s mely állapotban talált mindent?"

Memoires sur l'agriculture de la Flandre francaise & sur l'economie rurale par J. Cordier, Paris 1823.[952] Aki ezen munkát olvasni fogja, az nem fogja különösnek vagy merésznek – gewagt – azon paralellát, melyet a múltkor az angol és francia gazdálkodás eránt vontam. Más látott úgy, mint én, egy tárgyat.

„Mely jelesebb könyveket talált ennél vagy annál a könyvárosnál, s mi az ára, hogy a Directió által megrendelhessem?"

A folyó 1823. esztendőben jelent meg egy folyóírás Gabonnál,[953] ezen cím alatt: *Nouvelle bibliothèque médicale, augmentée d'un recuil de médicine vétérinaire & Bulletin de l'Athénée de Médicine de Paris,* Premiére Année, à Paris 1823. Ezen munka ébresztette fel a veterináriusokat névszerént az Institutum tagjait. Akármint legyen az, elég az hozzá, hogy „Girard fils Professeur de l'anatomie veterinaire à Alfort"[954] egy prospektust adott ki,

[951] Monceau, Henry Louis Duhamel du (1700–1782), francia orvos, mezőgazdász, szakíró. A „cuprumok" utalás művének rézmetszeteire: *Traité de la garance et de sa culture,* Paris, Guerin et Delatour, MDCCLXV.

[952] Cordier, Joseph Louis (1775–1849), mérnök, szakíró, képviselő hivatkozott munkájának pontos címleírása: *Mémoires sur l'agriculture de la Flandre française et sur l'économie rurale,* Paris, Didot, 1823.

[953] A kiadó 1798–1838 között működött, orvosi műveket adott közre.

[954] Girard, Françoise-Narcisse (1796–?), orvos, állatorvos, szakíró, apja, Girard, Jean (1770–1852), szintén az alfort-i intézet tanára.

amelyben egy felállítandó baromorvosi folyóírás plánját elő adja, s az illető részét a publicumnak részvételre meghivja. Gabon[955] a *Nouvelle bibliothèque médicale*-t, különösen pedig a veterinériát illető részét csupa spekulációból vett fel (minthogy most a nemzetnek tehetősebb részénél kivált minden, ami a mezei gazdaságot illeti, dupla interesszét nyert, s azért Gabon remélhette, hogy publikációjának nagy kelete leszen a publikumnak nem orvos részénél is, – s úgy is lett valósággal), nem pedig mintha a veterinaria előmenetele szívén lett volna. Könnyen reá lehetett bírni Gabont, hogy Girardel[956] egyesüljön a veterinariára nézve; a redakciót az alfort-iak kezére adja, s a numerizálást a veterinárát illető részre is, különösen tette. Ezen elrendelésnek következésében a veterinériát illető rész független az orvosi résztől, s különösen megszerezhető, noha azt az önként kitetsző okból a prospektusban nem említik. A prospektust ezen úttal megküldöm, egy példányban, azzal a reménységgel, hogy a T[ekin]t[e]tes Directio a Georgikon számára meg fogja szereztetni. Értem a baromorvosi részt csupán, t[udni]. i[llik]., amely leginkább közelről érdekli a keszthelyi intézetet, noha az orvosi rész sem lenne szinte haszontalan, de ezen résznek különös érdemét vagy belső becsét alig mondhatnám egyéb németországi hasonló tárgyú írások felett, s azért kevesebbé találnám annak megszerzését érdemesnek. A Georgikon érdemének s becsének nagyobb részét onnét veszi, hogy a földmívelést, s ezzel az ország közboldogságát az igazgatók, s tisztek nevelésénél fogva igyekezett előmozdítani. Ilyen pontból tudtomra még senki se vette fel a mezei gazdaságot, mint a boldogult uraságunk. A baromorvosi tudományon dolgozók többnyire féloldalas kimíveléssel bírtak mindeddig, igen kevés kivétellel, mert az orvosok csak *ab analogia hominis*[957] dolgoznak nagyobb részént, a gazdák pedig, kiknek alkalmatosságok van a barmok betegsége eránt tapasztalásokat gyűjteni, az ehhez megkívántató orvosi ismeretek fogyatkozása miatt ritkán voltak azt felfogni kelletiképpen, ami előttök volt. Orvos pedig ritkán mezei gazda, vagy a mezei gazda ritkán orvos. Minő dicsősége volna az Keszthely urának, s minő érdeme, hogy a georgikoni nevendékekben két tulajdonság egyesültetne a lehetségig?! Ezen célra az említett folyóírás egy eszköz volna, minthogy nálunk ilyes munka nincsen még, s 13 frank minő csekélység annyi ezerek mellett, melyeket az uradalom a haza oltárára teszen? – Vajha az uradalom, s honom java eránt való buzgóságomtól ihlett szavaim félre ne értessenek!

[955] A címlapon „Gabon et compagnie" szerepelt.
[956] Ld. 954. lábjegyzet.
[957] Emberi analógiától levezetve.

„Mely tájra kíván jutni a jövő hónapban?" etc.

Decembert s januáriust legalább Alfort-ban szándékozom tölteni. A praktikáns kurzus 5. decemberben kezdődött el. Ha lehet, a karácsonyi innepeknek arra használom egy részét, hogy […], Monceau-t, s Nervilliers-t megtekéntem.

„Mint volt a kassza a hónap végével?"

Október végével maradt a kasszában mindöszve 417 fr[ank]. 80 centime, ebből novemberi fizetésem fejébe erogáltam 260 fr[ank]. 80 centime, marad decemberre 157 fr[ank]. 20 centime.

P[ál] Gerics

MNL OL P 274 3. d. 5. fol. 307–310v.

44.
1824. január 6.
Gerics jelentése a Directiónak az alfort-i állatorvosi intézetben szerzett tapasztalatairól

Párizs Jan[uár]. 6-án 1824.

Tekéntetes Directio!

Megküldöm ezennel decemberre adandó jelentésemet, amely egyszersmind bézáró értekezés lészen a közelebb eltellett esztendőre. Mennyire mehettem az utolsó hónap elfolyta alatt igyekezetemben, a szokott kérdésekre adandó feleletekből ki fog tetszeni. Ez ím így következeik:

„Mely gazdaságokat vagy majorokat látogatott meg abban a hónapban?

Mely gazdaságbeli vagy baromorvosi etc., intézeteket látogatott meg? S mely állapotban talált mindent?"

Eddig többnyire Párizstól távol töltém időmet. Most midőn az esztendő komorabb része kint annyi tapasztalást gyöjteni [sic] nem enged, a fővárosban s annak környékén levő s utam céljára tartozó intézeteken használni igyekeztem. Először is az alfort-i oskolára függesztettem figyelmetességemet. Ezen oskolának alkotása eránt írtam ugyan bőven Párizsból küldött első tudósításomban, amennyire tudni illik akkori ismeretemben gyarapodtam. Most midőn ottan napjában többször is megfordulok, többet tapasztalnom van alkalmatosság. Az ezutáni észrevételek tehát az első értekezéshez toldalék gyanánt szolgálhatnak.

Az intézetnek új organizácója a múlt nyáron kezdődött el. Sokan azt kívánták, hogy az Párizsba tetetnék által, ahol egyesülve van mindenféle tudományos alkotmány, de az orvosi fakultás a veterináriával héjával van. Sokan azt akarták, hogy az alfort-i telekhez vagy több föld tetessen, vagy máshol egy új intézet nagyobb kiterjedésben, de a fővároshoz közel állíttasson fel, olyan

formán, hogy a mezei gazdaság ne legyen csupa appendix[958] a baromorvosi intézethez. Mások ismét legjobbnak találták a most fennálló intézetet jobb rendbe hozni. Hol egyik, hol másik plán volt a kivitelhez közel, midőn a miniszterek szűntelen való változása miatt ismét abbahagyatott (miért nem engedik az Institutumot magoktól a tagoktól organizáltatni, mint az a Musée d'Histoire Naturelle-nél van? Az olyan közhasznú intézet lehetetlen, hogy had s békesség időben egyeránt tenyésszen, midőn az egy ember kényétől függ többet vagy kevesebbet). Mígnem a múlt esztendőben az utolsó plán oltalmazói győztek. Ennek következésében az anyaoskola megmaradott Alfort-ban, s a javítás azzal kezdetett, hogy 350 ifjú lakására egy négy traktusra készülő épületet emeltek. A falak már készen vannak, meg a tetőnek egy része, s csak a rossz idő miatt függesztetett fel egy darabig az építés. Eddig a nevendék veterináriusoknak különös házban volt az alvó helyek, különösben a refektoriomjok,[959] s múzeumjok. Most mindenjek [sic] együtt leszen. A jövő esztendőre a professzorok lakása fog megépíttetni. Auditoriumok s kabinetek, amelyek mindöszve egy négyszegű udvart fognak ábrázolni, amelynek egy része a mostani botanikuskert, melegház, a más része némely apróbbszerű épületek helyére fog esni. Ezen udvar egyik felére fog esni azután az új ispotály, a másik felére a kert, park, s experimentális szekciók, melyek mind kőbástyával vannak bekerítve. Ez mind igen szép leszen idővel. De a tudomány vagy mesterség előmenetele nem az épületek szépségétől vagy nagyságától helyes elrendelésétől függ. (Egy taplra esett plán, annak helyes kivitele, egy jó kormány első, s a lelke mindennek. A kurzus két szakaszra oszlik. Az egyik három esztendeig tart, azok számára akik *Artiste vétérinaire* diplomával megelégesznek. A második két esztendővel továbbra terjed azok kedvökért, kik *Médecin vétérinaire* diplomára vágyódnak. Amabban az anatomia, fiziológia, botanika, farmakológia, kémia, oszteológia, higienia, patológia, terápia, s veterinaria forensis[960] adatnak elő Gerard,[961] Dupuy,[962] Barthélémy, s Vatel[963] tanítók által, az ispotályok járása s operációbeli gyakorlások mellett. Emebben a zoológia, kémia, fizika, agrikultúra s biotika[964] adatik elő Latreille,[965] Dulong, s Yvart tanítók által, amidőn

[958] Toldalék.
[959] Itt: ebédlő.
[960] Törvényszéki orvostan.
[961] Helyesen: Girard, Jean (1770–1852), a Királyi Mezőgazdasági és Állatorvosi Intézet, az École Royale d'Économie Rurale et Vétérinaire igazgatója, anatómiát és fiziológiát adott elő.
[962] Dupuy, Alexis Casimir (1775–1849), állatorvos, az École Royale d'Économie Rurale et Vétérinaire tanára.
[963] Vatel, Pierre-Isidore (1795–1852), állatorvos, szakíró, számos kézikönyv szerzője.
[964] Élettan.
[965] Latreille, Pierre-André (1763–1833), pap, zoológus, rovarász, egyetemi tanár.

időközben a hallgatók előbben kurzusbeli leckék hallgatására köteleztetnek. Ki hinné, mely kevesen vannak a hallgatók az utolsó kurzusban?! Pedig jutalmak s különös konsziderációk[966] által igyekszik az Igazgató Szék nekiek erre kedvet adni. Nem hiszem, hogy a háznak szigorú rendtartása, s az onnét mennél előbb megszabadulni kívánás okozná ezt. Legfőbb oka ennek a kovácsolás, amelyre minden klasszisbeliek kivétel nélkül rendbe szoríttatnak. Mintha bizony a böltsesség a pörölyben, vagy az üllőben volna elrejtve. Ettől a gyengébb testalkotással bírók, a jobb nevelésűek irtóznak. Az orvosok közül némelyek, úgy mint Dr. Aigaleng[967] veterinariusok magok, kik az oskolán kívül funkcióban vannak, mint Morel,[968] publice feltámadtak írásaikban. A *Nouvelle bibliothèque Médicale*-ban is Tome III. Nr. 11. Cahier d'Gesobre 1823. Art. Veterinaire. Pag. 352. azt mondja egy „abonné",[969] hogy a l'art de manier le marteau est Connu à l'École de Lyon,[970] (mert éppen arról van a beszéd, de akinek az organizációja olyan, mint a két esztendővel ifjabb alfort-i oskoláé, értem a fő dologban) „Jusque depuis quinze ans c'est la condition, sine qua non, pour arriver an professorat"[971] pag. 353. „Qui on pour plus entrer dans les ecoles veterinaires que par la porte des forges." [sic][972] Csúfságból a veterinariust „Orfevre Mr. Josset"-ig[973] neveztetik, egy veterinarius, aki egy nagy kiterjedésű, költséges, de esetlen munkát kezdett a patkolásról, melynek az első része csak 110 képpel van megterhelve. (A kohó tüzét „feusacré"[974] névvel etc. kezdik illetni, loco cit. etc. T. II. Nr. 7. Cahier de Juillet 1823.) Távol vagyok én attól, hogy valakit azért csupán, hogy kovácsolni tud, megvetendőnek tartsak, hiszen a társasági életben a kovácsmesterség is olyan szükséges, mint akármelyik az előbbre kellők közül. Azért az azt űző ezen tekéntetben nem kevesebbre tarthat jusst, mint más. De itt kell azt jegyeznem, amit utamon feltetszőnek találok, s részrehajlás nélkül, amint az egy indifferens observátor[975] felfoghat. Megjegyzem azt azonban, hogy noha mindent, úgy ezt is, mint csupa utazó, indifferenter[976] vettem fel; mégis ezeránt nem lehetek teljesen indifferens, mert mint orvost, a veterinária állapotja is, akármely országban legyen az,

[966] Meggondolások.
[967] Aigelang (?–?), állatorvos, azonosíthatatlan.
[968] Morel, Pierre-François-Daniel (?–?), állatorvos.
[969] Előfizető.
[970] A kalapács használatának mestersége ismert a lyoni iskolában.
[971] Tizenöt évvel ezelőttig ez az alapvető feltétel volt a professzorsághoz.
[972] Aki inkább szeretne belépni az állatorvosi iskolába, mint a kovácsok kapuján.
[973] Lovak nevei.
[974] Szó szerinti jelentése: szent tűz.
[975] Közömbös megfigyelő.
[976] Elfogulatlanul, közömbösen.

igen közelről érdekel. Aki szavaimból egy enthusiastára[977] konkludálna, annak Morel munkájából egy articulust ezen cím alatt Traité sur la nerve Cap. IV. 1823, és egy egész könyvet: *Traité sur les causes, qui retarde*[ent] *les progresses de l'art véterinaire,* Paris, 1823,[978] Dr. Aigaleng munkáját: *Opera general* [sic] *sur la Medicine veter.*[979] etc. szeretném a kezébe adni, vagy cikkelyenként előtte felolvasni. – Mindezek csak arra valók azonban, hogy elítélni lehessen, minő lélek vezeti a nevendék s baromorvosokat. Evégett csupán mellékeltem ide egy írást is,[980] melyet, mint afféle passzust, amely beereszt, az Institutumban vele kell hordoznom [sic]. Ez egyszersmind mellékdarab lészen a Mögelinben vett szép ajánlólevélhez.

Ami a tapasztalásokat illeti, melyeket a múlt hónap lefolytában az institutum mellett gyűjtöttem a barmokkal való bánásra nézve, azok korántsem olyan számosak, mint azt előre remélettem. Oka ennek leginkább az, hogy az intézetnél a főváros távolléte miatt kevés acutus betegségek fordulnak elő, minthogy az ilyesekkel messze menni nem lehet közönségesen. Ezen környülállás ugyan a tanulóknak nem annyira akadály, mint némelyek állítják, minthogy az oskolabeli tanításnak nem az a célja, hogy mindent, amit tenniek kell, a tanítvány elejbe állítsanak. Ám ez lehetetlen. A praktikus életben sok tennivaló előfordul, amit se könyvben nem találhatni, se tanítótól nem hallhatni. Evégett elég az, ha a nevendék tehetsége kifejtődik, aktivitása jól erányoztatik, a kútfő, ahonnét gyarapodhat szárnyra kelte után nékie megmutathatik. De vajmi szép dolog az, midőn ezzel sokféle esetek observációja öszve lehet foglalva. – Ki tagadná itt a dupla hasznot? – Reám nézve, akinél princípiumai a fő dologban meg kellenek állítva lenni, csak a sokféle esetek nyerhetnek különös értéket. Sajnálom, hogy ennek híjával kelle lennem. Ami emlékezetet érdemel különösen, ím e következendő:

1. Négy taknyos lovak belsőképpen *sulfur auralium antimoniá*val[981] naponként három unciára külsőképpen *antiphlogisticus*[982] […]-kal traktáltattak,[983] oly kimenetellel, hogy állapotjok a lovaknak szembetűnőképpen megjavult. De nyavalyájok kiirtatik-e, azt még csak a jövendő fogja megmutatni. Ezen bánásmód Morel princípiumának próbálására céloz nyilván, tudni illik,

977 Lelkes személy.
978 Azonosíthatatlan mű.
979 Azonosíthatatlan mű, a megadott szerző nem szerepel Jean-Baptiste Huzard 1842-ben Párizsban, *Catalogues des Livres, dessins et estampes* címmel közreadott átfogó szakkatalógusában.
980 A melléklet hiányzik.
981 Hánytató borkő, melyet hörghurutos panaszok vagy nehezen leváló köpetek esetén alkalmaznak.
982 Gyulladáscsökkentő.
983 Kezeltettek.

ki nemrégiben azt állította, hogy a taknyosság – rotz, morve – csak csupa *inflammatio symplex*.[984] Ha a dolog ezen oldalról tekéntetik, aligha a szóba levő betegség egy *lapis offensionis*[985] nem marad továbbra a veterinariusokra nézve.

2. Négy malac van obszerváció alatt avégett, hogy meglehessen bizonyodni, ha vajon a sertvések nyüvessége – Tinnenkrankheit, Ladrerie – nem örökös-é, azaz, ha nem származik-é által a szülőktől a fajzatokra? A szóban levő malacok anyja két esztendő óta szenved a nyüvességben, amely nagyon ki van rajta fejtődve. A malacok már 21 hetesek. Azonban még egyiken sem tetszett meg még az anyjok nyavalyája. Hihető, hogy ezen betegség nem születik a fajzatokkal, hanem reája nagy dispozíciójok vagyon, melyet a helytelen tartásmód kifejtődésre hozhat. De ez eránt még a további észrevételek szóljanak. A nyüves sertvések húsa nem tilalmas a franciáknál. Ők azt csak ízetlennek tartják, egyébbként pedig nem ártalmasnak.

3. Több koszos lovak kénkővirág, eleven kéneső *excantharid* és *lugorbia*[986] porból készült kenőcs által gyógyíttattak ki. Hasonlóképpen néhány ebek is, de akiknek számára a kéneső cantharid por csak kevés mennyiségben vetetett a kénkőporhoz. Az *emporbia*[987] pedig egészen kihagyatott, azért is, hogy az ő bőrök érzékenyebbek, azért is, hogy őket nehezebb a magok nyalásától megakadályoztatni, mint a lovakat, amely által pedig az említett orvosságok belsőképpen más következéseket okoznának, mint az orvos a kenőcs által eszközölni szándékozott.

4. Egy hasadt körmű ló – seine [sic] – operált Barthelemy, úgy hogy a fibrák[988] mentében tövétől fogva egészen kivágott egy kétujjnyi szélességű körmöt a megenyelesedett [sic] rész alatt. Azután megpatkoltatta az operált körmöt, úgyhogy a kimetszett résznél eső szegletek a patkó vasához ne érhessenek. Ezen első tekéntettel félelmes és igen merész operatiónak az lett a következése, hogy nehány napok múlva legkevesebb fájdalmat se mutatott a ló, midőn lábára állíttatott. Két hét mulva könnyű dologra haszonvehető lett, de úgy, hogy a kötőt még két hónapig circiter[989] viselnie kell a lónak, amely idő alatt a köröm, mely kimetszetett, egészen ki fog pótoltatni.

5. Tüzes vasat – *cautere actuale* – applikált Barthelemy egy hideg daganat eloszlatására, s ez eránt egy szép leckét adott, de amelynek veleje Godine *le*

[984] Egyszerű gyulladás.
[985] Botránykő.
[986] Kőrisbogárporral kevert higanykenőcs.
[987] Bekenés.
[988] Izomrostok.
[989] Körülbelül.

jeune hygiène vétérinaire[990] című munkájában pag. 258–286. szépen leírva lévén, annak itt feljegyzését feleslegvalónak tartom. Csak azt jegyzem meg, hogy a London Veterinary College s Berlini Oskola tanítója a cauterium actuale sokféle haszna eránt – de csak az ügyes orvos kezében! – ugyanaz, ami az alfort-iaké, mely arra megy ki, amire az öreg Hippokratész[991] aphorizmusa ea insanabilia sunt quae ignis et ferrum non sanat.[992] Helytelen tehát James White vádja a cauterium ellen, tudni illik, aki a Sewell által kitalált neurotómiának[993] abban helyhezteti legnagyobb érdemét, hogy általa a cauteriummal való élés, ha meg nem szűnik is teljességgel, legalább nem leszen annyira divatban.

6. Sántaság többféle fordult elő, de amelyek közül csak egyféle érdemel emlékezetet, különösen, tudni illik a lapockától eredett sántaság, Schulter Lähmung.[994] Az ilyen forma esetek a franciáknál szintén oly gyakorta fordulnak elő, mint az anglusoknál. Az öszvehúzott köröm – contracted hoof, Zwangshuf – a helybéli okok miatt. Az ilyes baj többnyire a kordélyosoknál – Charettier – fordul elő, kiknek szekerek két nagy kerékre van, s többnyire nagyon meg terheltetik. Az ilyes szekér tovább mozdítása nem esik nagy terhére a marhának egyenes úton. De hegyen vagy völgyön igen megerőlteti a rudaslovat. Vegye fel valaki csak az ilyes szekeret ad theoriam vectis,[995] s értse azt hozzá, hogy a lovak az ilyes szekerek elejbe egy liniába[996] vannak fogva, meg azt, hogy a patkójok domború léte miatt tartalékjok nincsen se elöl – enpriure – se hátulról – dans les talons – az át fogja látni az ilyes baj eredetét. Én soha se győződtem meg arról annyira, mint Rouen környékén, midőn nyolc gyönyörű fejér lovat ilyes terhelyt [sic] szekér elejbe fogva a hegynek felmenni láttam, s tapasztalhattam, hogy minden terhe az utolsóra esett, midőn a többiek csak könnyen felsétáltak. De ez eránt már Normandiában tett utam felül adott értekezésemben is emlékeztem. Mit tegyen itt a veterinárius? – Négy kerekes szekeret, s könnyebb terhet ajánljon-é? Úgy, de a terhe minéműsége nem függ mindég a fuvaros kényétől. Úgy, de az arasztnyi szélességű talpak, melyet a törvény az ilyes szekerektől a kikövezett utak tartandósága miatt meg kíván, sokba kerülnek, négyre a költség dupla, a megszerzéskor már hát a konzervációra ú[gy]. m[int]. vasalásra, etc.

[990] Godine, Jean-Baptiste (1773–1848), állatorvos. A hivatkozott mű: Élémens d'hygiène Vétérinaire – Suivis de Recherches sur La Morve, Le Cornage, La Pousse et La Cauterisation, Paris, L'Huillier, 1815.

[991] Hippokratész (K. e. 460–370), a kószi orvosi iskola vezetője.

[992] Gyógyíthatatlanok azok a betegségek, melyeket a tűz és a vas nem gyógyít.

[993] A lovak érző idegének átvágásával elvégzett operáció.

[994] Válltól eredeztetett sántaság, ném.

[995] Rúd irányában.

[996] Sorban.

A többi krónikus betegségek eránt semmi különös megjegyzésem nincs, ha csak egy nagy abcessust[997] nem kellene említenem. De ennek még most sem lévén vége, a közelebbi jelentésemre jobb lesz elhalasztanom. Acutus esetek közül vagy két tüdőgyulladásról kellene egyet legalább felhoznom, ha más módban valami különöst observáltam volna. De így szükségtelen. Ennyit a prakszis eránt.

A leckék közt különösen Barthelemyé interesszált engem, tudni illik, amelyekben minden egyéb veterinárius tudományok koncentráltatnak, s próbakőre vonatnak. Ezen leckéknek reám nézve dupla volt kellemek, nemcsak az említett okok miatt, hanem azért is mivel Barthelemy igen ügyes praktikus, aki egész Európának kontinensét megjárta, mint veterinárius, s mindent mit szemmel látó tán felvehetett, s a litteratúrában is igen jártas, amely két tulajdonságot – melyet pedig ilyes tanítóban méltán meg lehet kívánni – pedig igen ritkán találni egyesülve. Nagy örömöm s megelégedésem lehet tehát az, hogy ő is, valamint a többi tanítók, minden itt levő idegenek közt igen megkülönböztet, s nem mulat el semmit, ami előmentemre szolgálhat. – Az idegenekről lévén itt egy szó, azt jegyzem meg itt még, hogy az idén is egy ismerősöm találkozott köztök, egy anglus tudni illik, kivel Göttingában ismérkedtemben, ahol az arembergi herceg[998] költségén, mint jövendőbeli istállómestere s baromorvosa Ayrernél[999] lovagolni, s Dr. Lappénél[1000] baromorvoslást tanult. Most Alfort-ba jött magát kimívelni az utolsó ágban. Minthogy diplomára vágyódik, őtet is a kovácsolásra szorítják, mint Dr. Printzet,[1001] ki a sax király[1002] költségén két esztendeig itt tanult, s a múlt decemberben Bécs felé fordult, ahová a Méltóságos Gróf ágenséhez bátorkodtam néki ajánlást adni. Hihető, hogy Keszthelyen is meg fog fordulni, amelyről a többi közt Liebbald Gyula úr munkája nagy ideát támasztott benne. Noha bizodalom híjával nem vagyok, nem bátorkodtam mégis őtet egyenesen se a Méltóságos Urasághoz, se Te[kin]t[e]tes Directióhoz ajánlani, kicsin létemet ő hozzájok képest igen érezvén. Azonban Liebbald úr eszközlése által nem kétlem, hogy az uradalomnak az idegeneknél is proverbiális hospitalitásából[1003] nem fog [sic] részesülni.

997 Tályog.
998 Arenberg, Prosper Ludwig von (1785–1861), herceg, nagybirtokos.
999 Ayrer, Ernst Ferdinand (1774–1832), a göttingeni egyetem lovászmestere.
1000 Lappe, Karl Friedrich (1787–1854), állatorvos, intézetigazgató.
1001 Helyesen: Prinz, Karl Gottlob (1795–1848), orvos, állatorvos, utóbb szász királyi állatorvos.
1002 I. Frigyes Ágost (1806–1827), Szászország királya.
1003 Közmondásos vendégszeretet.

Amit más intézeteknél nem tapasztaltam, azt a jót is találtam még a többi közt Alfort-ban, hogy a tanulók számára bitang lovak öszvevetetnek, amelyeken mindenféle operációkat próbálnak magok. Értetik az, hogy a tanítók kalauzolása alatt.

Professzor Dupuy különösen az orvosságokkal teszen experimentumokat mint Pharmacologie[1004] professzor; most nevezet szerént az *acetate de morphine*-ra[1005] nézve amellyel nemrégiben Dr. Castaing[1006] betegjeit megmérgezte. Ezeknek kimenetele eránt későbben.

„Mely könyveket használt ezen hónapban? etc."

Amely munkákat idejöttöm óta szereztem, azokat öszvehasonlítva használtam, azokkal egyetemben, mellyeket Professeur Dupuy az Intézet könyvtáránál bibliothecarius egyszersmind, és Huzard Inspecteur générales des écoles vétérinaires, használásomra szinte a szállásomra adtak. Az utolsó által jöttem ismeretére némely becses német munkáknak, melyek azóta jöttek ki, hogy én a német földet elhagytam. Ezek otthon talán előbb ismeretesek lévén mint itt, nem tartom szükségesnek rólok név szerént értekezni.

„Mely munkákat látott ennél vagy amannál a könyvárosnál?, etc."

Magendie[1007] Physiologie exp. *Journal de Physiologie Expérimentale* [et Pathologique] című folyóírás jön ki fertály esztendőnként Madame Huzard-nál.[1008] Arra 12 fr[ank] helyben 13 fr[ank] 50 centimes pour les departaments.[1009] Valamivel a külföldön még drágább leszen. Mindenesetre a Georgikonra nézve egy nagy akvizíció[1010] lenne a múlt hónapban említett veterinárius újság mellett.

[1004] Gyógyszerészettan.
[1005] Morfin alkaloida, melyet 1805-ben vontak ki először mákból.
[1006] Castaing, Edme-Samuel (1795–1823), orvos, aki nyereségvágyból elkövetett gyilkosságához először használt morfint.
[1007] Magendie, François (1783–1855), orvos, fiziológus.
[1008] Huzard, Marie–Rosalie (1767–1849), férje, Jean–Baptiste Huzard halála után önálló könyvkiadói vállalkozást vezetett.
[1009] A vidék számára.
[1010] Beszerzés, vétel.

„Mely tájra kíván jutni a jövő hónapban?"

Januáriust is Alfort-ban szándékozom tölteni, mert ezt az Intézetet minden fogyatkozási mellett is mint legjobbat az eddig látottak közt nem találom fel többé. Ezalatt remélem a Te[kin]t[e]tes Directio vagy a Méltóságos Uraság rendelése is meg fog érkezni további utam eránt. Remélem, amely, hogy meg is történne, alázatosan is könyörgök.

„Mely állapotban volt a kassza a hónap végével?"

November végén maradt 157 frank 20 centimes a kasszában. Ezen summát decemberben erogáltam[1011] fizetésem egy része fejében, amely által a hónap végével a kassza üresen maradott.

További kegyességébe ajánlván magamat, mély tisztelettel vagyok s maradok a Te[kin]t[e]tes Directiónak

lekötelezett szolgája
Gerits Pál MP

P. S. Emlékezetet érdemel még ezúttal két dolog. 1º A sztetoszkóp használása, melyet Doctor Laennec[1012] Professor an College de France kitalált, s ezen című munkájában: *De l'auscultation médiate ou Traité du diagnostic des maladies des poumons et du coeur, fondé principalement sur se* [sic] *nouveau moyen d'exploration,* Paris, 1819. 2. vol.[1013] ezen instrumentum egy másfélarasznyi facilinderből[1014] áll, amelyben egy rézcső van beeresztve, olyan formán mint az anglus flautákba.[1015] Célja, hogy az által a mell üregében levő betegségek, részek beteges állapotja tökéletesebben megismértessék. Laennec ezen exploratio[1016] mód kitalálójának nevezi magát, de mi Pesten examináltuk már a mell ürege állapotját anélkül, hogy Laennecről valaha csak hallottunk volna is; ezt mink *percussio*nak[1017] neveztük, s abban állott, hogy öt ujjainkat öszvevévén, az oldalbordákat több helyeken megkocogattuk, midőn az alatt

[1011] Folyósítottam, felvettem.
[1012] Laënnec, René-Théophiele-Hyacinthe (1781–1826), orvos, feltaláló.
[1013] R[ené]-T[héophiele]-H[yacinthe] Laennec: *De l'auscultation médiate ou Traité du diagnostic des maladies des poumons et du coeur, fondé principalement sur ce nouveau moyen d'exploration,* 1–4. köt., Paris, Brosson et Chaudé, 1819.
[1014] Henger.
[1015] Flóta.
[1016] Vizsgálat, feltárás.
[1017] Kopogtatás.

a mell üregének kongására – *resonantia* – egyik fülünkkel a megütött hely felé fordultunk. Ezen exploratio mód már az öreg Hyppocrates idejében ismeretes volt, csak olvassák meg írásait. Laennec a csőhez [sic], nem a mell üregéhez alkalmaztatja füleit. De az ő *auscultation mediate*-ja[1018] alig vezet többre, mint a mi percussiónk, értem az emberre nézve. De a barmoknál a könnyen érthető okokból nagyobb haszon lehet; s azért igen helyesnek találom, hogy az alfortiak az emberi orvoslás előmentéből minden új felfödözést hasznokra fordítani igyekezvén, a sztetoszkóppal való élést is bevették. Megszereztem ezen instrumentumot, ára csak három frank. Minálunk gondolom még neve is kevéssé ismeretes. 2º Doctor Broussais[1019] a hideglelés tudományát egészen felforgatta. Nagyobb része az orvosoknak nem tart semmit a *febris essentialis*[1020] vagy *idiopathiara,*[1021] minden hideglelést *affectio secundariá*nak[1022] tartanak. Nem kelle több a veterináriusoknak. Ők ritkán tapasztalhatván tisztán valamely hideglelést, magára véve, komplikáció nélkül, azért a febris primitiva létéről már kételkedtek régen, s ha írásaikban az eránt szót tettek, többnyire az csak azért történt, hogy az emberorvosokhoz szabták magokat. A francia orvosok, veterináriusok tehát most többnyire csak febris secundariát admittálnak.[1023] De Broussais tudománya már fundamentomában féloldalas. Nagy neve, a tudomány eránt egyébként többrendbéli érdeme könnyen elszédíthet olyasokat, kik a tapasztalás próbaköve helyett az auctoritásnak[1024] hódolnak. A józanabb orvosok tehát csak az obszerváció mellett maradnak, még elegendő tapasztalás mellett a két felekezet között bírálkodhatnak. Ennyit veterináriákra tartozó újság gyanánt.

MNL OL P 274 3. d. 5. fol. 311–314v.

[1018] Közvetlen meghallgatás.

[1019] Broussais, François-Joseph-Victor (1772–1838), orvos, az orvosi fiziológia új elméleti megalapozója. *Histoire des phlegmasies ou inflammations chroniques* c. munkája, mely 1808-ban jelent meg, komoly kritikát váltott ki a kortársakból.

[1020] Elsődleges láz, a korszakban később gyulladásként értelmezték.

[1021] Külső ok nélkül kialakuló betegség.

[1022] Következmény.

[1023] Ismernek el.

[1024] Tekintély.

45.
Milánó, 1825. június 4.
Gerics részletes jelentése a Directio számára a lombardiai rét- és fölművelésszel kapcsolatban, a chivassói királyi ménesbirtokon, továbbá különböző állatorvosi és tudományos intézetekben gyűjtött tapasztalatairól

Mailand, június 4-én 1825.

Tekintetes Directio!

Tegnap este megérkezvén Turinba[1025] tett utamról, első kötelességemnek tartám a közelebb elmúlt hónapban tett utamról értekezni. Május 3-én indultam el Bononiából,[1026] s Parmán, Lodin, Mailandon át Turinba vettem utamat, minekutána Mailandban megváltam Lehrmanntól, aki Franciaországból kijöttekor Turint, s környékét már megtekéntette. Emlékezetesebb észrevételeim a hónaponként felelendő kérdések rende szerént ím így következnek:

„Mely gazdaságokat vagy majorokat látogatott meg ebben a hónapban, etc.?"

Parma környékén a mantuai[1027] út mellett Rossi Politiae Commissarius,[1028] jeles földmívelő, három nagy majort bír. San Paolóban levő majorja régi épületekből áll, melyek mindazonáltal erősek, s a célra alkalmatosak. Különös emlékezetet érdemel először is az istálló, mint főépület, mely 40 darab marhára van készítve, kőből, olyan formán, hogy a marhaállás az épület közepén hosszat menő széles folyosó által két sorra oszlik. A jászolok a fal mellett vannak. A nyakláns egy […] abroncsról függ le. Ezen abroncs nem olyan alkalmatlan a marha nyakán, mint a kötél, vagy a lánc, s a környéken közönségesen be van véve. Az istálló pallója téglával van kirakva, az állásnál menetelesen a jászoltól a folyosó erányában lefelé, a folyosó pedig domború arra,

[1025] Torino.
[1026] Bologna.
[1027] Mantova.
[1028] Rossi (?–?), rendőrbiztos, azonosíthatatlan.

úgyhogy a folyosó mellett két felül egy-egy csatorna nyúlik hosszat, mely a vizeletet felfogja, s az istállóból a ganajos kupachoz kivezeti. Az istálló teteje boltra van,[1029] olyan formán, mint az uraságok lóistállója Olaszországban mindenhol. Három sor boltra tudni illik, melyek kétfelül a mester falakon, s középett a két sorban hosszat menő gömbölyű oszlopokon nyugosznak. A középső sor, vagyis a folyosó fölött levő boltozaton két négyszegletű lyuk van hagyva, hogy a palláson levő széna azokon egyenesen az istállóba lehányathasson. Az istálló közepén, mind a két oldalon egy nagy ajtó van. Valamint a folyosó egyik végén is, amelynek más felül egy nagy ablak felel meg.

A marhák száma most 38 volt, honi fajta, mely testalkotásra nézve igen közelít a nord-hollandi jó tejelőkéhez. Csontja is oly finom, mint bőrök. Színek azonban ezeknek egy kevéssé veres – pirókok. A velek való bánás igen együgyű. Regvel széna vettetik elejbök, vagy gyakortább csak szalma, s a megfejés után a legelőre kieresztetnek. Ha a nap hevesen kezd sütni, az istállóba visszahajtatnak, minekutána megitattattak. Azután ismét széna vettetik elejbök, s estve ismét megfejetnek. Az estvéli tej föléért inkább tétetik el, a regveli részént a ház szükségére, részént sajtcsinálásra használtatik. Alomjok nem hordatik ki egyszerre, hanem naponként csak azon része, mely elganajosodott. Sót minden héten kapnak nyelni. A sajtos műhely egyszersmind tejeskamra is. Alkotása különös. A tehénistállótól mintegy 300 lépésnyire szabadon áll a réten. Fala mintegy 3 ½ lábnyira emelkedik fel kőből; négyszegletein egy-egy oszlop emelkedik fel, melyeken nyugszik egy olyan födél, mely minden oldalról mintegy 2 ½ lábnyira áll ki. Az oszlopok köze három oldalról lécekkel van olyanformán alkotva, mint minálunk a kukorica kasok sok helyen. A déli oldal egészen kőfalból áll, s ennél van a tűzhely, s a kémény. A többi oldalaknál padok vannak, hosszat nyitva, melyekre a tejes edények rakatnak, s a készülőben levő kétnapos sajtok. Az estvéli tej kifejetvén, négy ujjnyi szélességű tágas faedényekbe szűretik, s regvel lefölöztetik a föle, mindig írós vajjá csináltatik, a téj pedig a regveli fejéssel öszvekevertetvén sajtra fordíttatik. A köpülés nagy, cilinderforma kannában megy véghez, amelyben egy lyukatos [sic] karika függősen mozdul fel, s alá, olyanformán, minta csigás kúton a veder. Ezen együgyű alkotmányt találták legalkalmatosabbnak. Egyéb formájú köpülő edények is vannak itt, de a próba alatt haszonvehetetleneknek találtattak.

A sajtkészítés úgy megy véghez, hogy a regveli és estvéli téj öszvetöltetvén egy nagy vasfazékba, borjúgyomor ázalékjával öszvekevertetik, s megaludásba hozatik. Azalatt gyenge tűz élesztetvén mindaddig keveretik,

[1029] Boltozatos építés.

s zsurmoltatik,[1030] még a túrós, vagy sajtos rész a savótól megválva egy szívós, s egyeránYos[1031] masszává nem változik. Akkor formába rakatik, minden ruhaszűrő nélkül. A forma födele fölé az előtte való napon készült sajt tételk nehezítő gyanánt, amely harmadik napon a sajtos kamarába vitetik azon helyre, mely a későbben készült sajtoknak üresen maradt. Mindenik sajt meghagyatik a maga helyén mindaddig, még a kamara meg nem tellett, s új helyre szükség nincsen. Akkor a legidősebb sajtok, melyek tán még el nem adattak, Caniagóba hordatnak, ahol Rossi egy sajtmagazint[1032] építtetett. – A sajtok sózása harmadnapon kezdődik, midőn tudni illik azok a sajtos kamarába átvitettek. Gyakorta megforgattatnak, s a penész rólok levakartatik. A megromlani kezdők félretétetnek, hogy eladassanak. A többiek két esztendő múlva tökéletesen megérteknek tartatnak. Azonban annál becsesebbek, s drágábbak, mennél idősebbek. A Parma környékén készülő sajt nem kenetik be olajjal, vagy más kenőccsel, mint azt a lodiak s hollandusok teszik. Azért nem is állanak el általjában annyira, mint amazok. Mely sajtok Olaszországban parmezán név alatt vetetnek tengeri provízióra[1033] legnagyobb mennyiségben a franciák által. Azok többnyire Lodi környékéről valók, s úgy tartják, hogy az parmezánnak csak azért neveztetik, hogy azt egy pármai hercegné tette nálok ismeretessé.

A földmívelést ami illeti, az úgy megy véghez, hogy a teleknek fele állandósan réti füveket terem: ha az öreg széna lekaszáltatott, a rét szakaszokra osztva legelőre fordíttatik. Azonban ezen része a teleknek nem marad örökösen rét, minthogy az hat-hét esztendő múlva annyira kisül, a nap heve, s az öntözésre szükséges víz nem léte miatt, hogy azt felszántani, s megtrágyázni szükségesnek találják. Midőn azalatt a mívelés alatt levő rész fordíttatik rété [sic]. Azon rész, mely mívelés alatt vagyon, első esztendőben midőn felszántatott, s megtrágyáztatott kukoricát, azután búzát terem. A tarlóba azon esztendőben köles vettetik, utóbb pedig vagy zabbal, s lóherrel, vagy réti füvekkel vettetik be. – Két más majorja van még Rossinak Caniagóban, San Paolótól mintegy félóra járásnyira. Az egyik három új épületből áll. Ezek rendesen vannak helyheztetve, úgyhogy a lakóház középett, s egy kevéssé előbbre délről a magtár – granarium –, éjszakról pedig a marhaistálló 12 darabra. Alkotására nézve hasonló az előbb leírthoz, a marhák is éppen azon fajtából valók. Ezen majorhoz egy fertály órányi távolságra van egy másik, mely még most van készülőben. Egy istálló készül 20 darab tehénre,

[1030] Morzsol.
[1031] Egyöntetű.
[1032] Raktár.
[1033] Itt: élelmiszer.

melyben a marhák jászolja a középett hosszat menő folyosó felé fog fordíttatni. A göböly istálló 10 darabra már elkészült, csak egy sorra van ez, úgyhogy a fejök a fal felé leszen fordítva, s mögöttök egy csatorna nyúlik hosszat, melyből egy lyukon az istálló alatt levő verembe eresztetik a ganéj. Azonban ezen istálló még ittlétünkkor üresen volt. Ezen majornak egyik épülete régiebb, s ebben van a marhaállás 16 darab tehénre és nyolc ökörre. Ezen marhafajta nem olyan finom csontú, s bőrű, mint a többi két majoron levő, nem is olyan jó tejelő, minthogy a jó táplálás által meghíznak inkább, mint bőven tejet adnának. De éppen ezen fajta is nagy hasznú, minthogy ezáltal nevelik a földmívelésre szükséges ökröket, amelyek minekutána szolgálatjokat megtették mint göbölyök, a hizlalóban jobbaknak találtatnak a másik fajtabelieknél.

A földmívelést, ami illeti, az még nincsen ezen majorokra nézve megállítva. Eddig még olyanformán ment véghez, mint San Paolónál, azonban minthogy a Parma folyójából csatornát vonatott Rossi földje végébe, amelynél fogva azt minden időszakaszban megöntöztetheti, remélhetni, hogy a rét örökösen megmarad rétnek, mint Lombardiában a marciták. – A többiekre a mívelés, s termésváltoztatás módja utóbb fog meghatároztatni. Addig is eleven sövények ültettettek, melyhez [sic] kerítésül, s az osztályok határa gyanánt fognak szolgálni, s már szépen üdülni[1034] kezdenek. – Az említett két major közén esik egy tejes kamara, mely egyszersmind sajtosműhely gyanánt szolgál. Ezen épület is egészen izolálva van, s elrendelésére nézve egészen megegyez a San Paolóban levővel, csakhogy ez kisebb, s falai téglából vannak alkotva, úgyhogy minden négy darab tégla egy üreg – négyszegű lyuk – marad, melynél fogva az épület szellősen marad. Ehhez néhány lépésnyire van a közönséges sajtmagazin, melyben mindenik majorból letétetik az érett sajt. Mindenik sajtba oldalaslag egy kis rovás tétetik, midőn az a formába megy. Ezen rovásra fel van metszve a sajt száma, s a major melyiksége. Ezen utolsó numerus által jelentetik, úgyhogy egyik majorból szüntelen egy rovátkolással, a másodikból kettővel, a harmadikból hárommal küldetik be a sajt. A sajtos magazin egy folyosó által két nagy szobára oszlik, s mindöszve mintegy 200 darab sajt volt ittlétünkkor bennök, mindenike átmérője kétlábnyi, magassága pedig féllábnyi. Ha a majorbeli épületek egészen elkészülnek, Rossi egy ünnepet szándékozik adni a parmai hercegné[1035] kedvéért, ki az ő majorját meglátogatta, s gazdálkodása módját példa gyanánt ajánlotta.

[1034] Itt: kihajtani, növekedni.
[1035] Mária Lujza (1791–1847), osztrák főhercegnő, Napóleon második felesége, Parma hercegnője.

Chivassóban a király[1036] bír egy nagy teleket, melyen van a híres piemonti ménes, meg egy nagy svájceria. A telek egészen rónaföld, csaknem egy rendes hosszas négyszeget ábrázol, mely minden oldalról alléval van körülvéve; egy ilyen allé megyen hosszat a telek közepén, s keresztben is, de nem éppen középett, úgyhogy a telek négy, de nem egyeránYos nagyságú szakaszokra oszlik ezen allék által, amelyeknek interszekciója[1037] helyén áll a major fő épülete. Ezen épület plánja, valamint a teleké is, megvan Brugnone[1038] ezen című munkájában: „Trattato delle razze de cavalli col disegno della regia mandria di Chivasso e quello de' prati e pascoli, Torino, 1781",[1039] melyet még Párizsból megküldöttem. Ezen épület tégla, s igen jól elrendelt, de éjszakról már dűlő félben, s támogatva van.

(További részletek az épület állagáról, szerkezetéről.)

Azonban közönségesen a víz nem a kútból jön a vályúba, hanem a felemelkedő oszlopból kiszolgáló cső győzi el a vályút friss vízzel, amely rejtek csők által van a föld alatt egy patakból ide vezetve. Ennélfogva örökké friss víz cirkulál az itató vályúban, s hogy az mégis egészen meg ne teljék, s a kifolyó víz az itató körül sárt ne okozzon, kétujjnyira lyukak vannak a vályú szélén hagyva, amelyeken a fölös víz ki, s a lyukkal közlő rejtek csők által elvezettetik. Ha ezen csatorna valami okból megreked, vagy a patak vize nagy esőzés idején zavarossá lesz, a középen levő kút vize használtatik, úgyhogy itatás idején vödrökben felhajtatik a víz, s egy elmozdítható csatorna által a vályúba vezettetik. A ménest magát, ami illeti, az 250 darab, rész szerént két rész három esztendős csikókból áll, melyek a falukon a mezei gazdáktól öszvevetetnek, itt felneveltetnek, s negyedik esztendős korukban a regementekhez elosztatnak. A velek való bánás abban áll, hogy dél tájban és estve felé egy marok zabra s vízre a major udvarába behajtatnak, máskor nappal, s jó idővel a legelőn kinn őriztetnek, éjcaka pedig s rossz időben tágas istállókban tartatnak. Minden héten egy marok só adatik nekik korpával öszvekeverve. Ispotályokban nem volt több öt lónál, melyeknek mindenike *catarralis affectió*ban[1040] volt. – A svájceria a ménestől kevés távolságra van, 86 darab tehénből áll, melyek közül 25 a nagytestű, s könnyen hízó szép fejér pigueroli fajtából való, s vonómarhák nevelésére szolgál. A többi kisebbszerű pirók honi fajta, s jól tejelő, írós vaj s sajt készítésre használtatik. A velek való

[1036] Károly Félix (1821–1831), Piemont hercege, Szardínia királya.
[1037] Metszéspont.
[1038] Brugnone, Giovanni (1741–1818), orvos, sebész, állatorvos.
[1039] Giovanni Brugnone: *Trattato delle razze de cavalli col disegno della regia mandria di Chivasso e quello de' prati e pascoli,* Torino, Reycends, MCCLXXXI.
[1040] Hurutos bántalom.

bánás olyanforma, mint a pármaiaknál. Vajok igen jó, s becses. Sajtjok nem annyira kellemetes. 16 darab ökör, mely ezen majorból származott, a ménesudvarban áll, s alomja kukoricaszárból van. A borjúk, melyek ökröknek neveltetnek fel, egy más udvaron állnak. Mostan ezek száma 12. Mind egy napon lettek, s egyformák. Azon épület, melyet itten nagy költséggel állítottak fel baromorvosi oskolának, minden használás nélkül üresen áll még most is. Nem is vetetett soha haszna azon célra, amelyre készült, minthogy a baromorvosi oskola a fővároshoz közelebb állíttatott fel […], hol egy más nagy ménes vagyon. – Itten különös szívességgel volt hozzám Rameri[1041] veterináriuson kívül a ménes direktora Cavaliere Vasco,[1042] kivel már előbb is, minekelőtte Chivassóba jöttem, ismeretes valék. Ő compossessor[1043] Vercellihez közel, Badia di Lucedio nevű […], melyet Napóleon[1044] Borghese hercegnek[1045] engedett által ama híres galéria árának fejében, mely legnagyobb ékessége a párizsi régiségek gyűjteményének.

Ezen teleken is, valamint általjában Vercelli környékén legnagyobb menynyiségben termesztetik a rizskása. A föld, ha felszántatott, tavasz féllel bevettetik, április hónapban, úgyhogy a vetés már május elején zöldelleni kezd. Trágya gyanánt a víz teszen mindent, a meleg klímán kívül, csak közben korban[1046] eresztik le a vizet, hogy meggyomlálják a vetést, ha azt valami gaz felverné. A víznek kelletiképpen való vezetésétől sok függvén a földnek elkészítése evégre legtöbb munkába kerül, tudni illik minden birtokos a maga telekjét több táblára osztja el, úgyhogy egyik tábla a másik fölött terasz formán felemelve, s emellett körül feltöltve légyen, hogy minden szakaszba a víz megáradhasson, s az ismét le és eleresztethessen. A víznek frissnek, s noha megáradottnak, mégis lassú mozgással folyónak kell lenni, úgy a rizskása szeptemberig megérik, s learattatik. Ezekből azt lehetne vélni, hogy a rizskása mívelése minálunk könnyen kivitelezhető lenne a klíma miatt. Ezt a próba és tapasztalás mutathatja meg csak. De hasznos lenne-é Magyarországra nézve? Úgy gondolom, hogy nem minden tekéntetben, leginkább azért, mivel ha egy országban igazán, a magyarban van szűke a népnek a telek kiterjedéséhez képest. Az olaszoknál is ott leggyöngébb az impopuláció,[1047]

[1041] Rameri, Giuseppe (?–?), állatorvos.
[1042] Vasco, Michelangelo (?–?), lovag, alezredes, a királyi ménes igazgatója.
[1043] Közbirtokos.
[1044] Bonaparte, Napóleon (1806–1815), francia császár.
[1045] Borghese, Camillo (1775–1832), Guastalla hercege, katona, Pauline Bonaparte (1780–1825) férje. A híres családi gyűjteményt politikai előmenetele érdekében engedte át sógorának, Napóleonnak.
[1046] Időnként.
[1047] Népesség.

ahol a rizskása tenyésztés [sic] divatban van. Ez az oka, hogy sokan a rizskása mívelést az olasz föld terméséből, sorából örömest kitudnák, ez az oka, hogy mióta az ország erejét a népesedés mennyisége után becsülik, rizskását mívelni egy városhoz közelebb öt olasz mérföldnyi távolságnál nem engedik se Piemontban, se Lombardiában. „Azt a négymillió lírát, melyet Piemont a rizskásamívelésből beveszen, könnyen meghaladná a selyembogarak szorgosabb tenyésztésével, ha a népesedés nagyobbodását, s egészségesebb voltát tekéntetbe nem kellene venni." Ezt mondja Bonafus Mátyás[1048] buzgó, s értelmes gazda, nagy hazafi, jó kalkulátor. A riso secco[1049] sem nagy pártfogást talál Olaszországban, leginkább azért, hogy bő trágyázást, s mégis többszöri megöntözést kíván, s ízetlen, noha másrészről a közönséges rizskása felett ajánlná magát, minthogy hamarább megérik, s több magvat ád. A magyar gazdáknak igazán kellene olyas termésen gondolkodni, melynek mívelése jutalmasabb volna a kereskedésben, mint a gabona, mely mindenhol bőven terem. A rizskása lenne-é az ilyen termés? – Vercelli környékén a telek állandósan rizst terem minden egyéb termésváltozás nélkül. Az érte szükséges vizet Dora Baltea vize adja, amelyből San Germano felé vont csatorna maga 135 000 frankban van kiárendálva az idénre. Novara körül, valamint Ró[1050] tájékán is, hol herceg Litti[1051] és Banquir Soresi[1052] legtöbbet bírnak. A rizskása mívelés a kukorica-, s gabonatermesztéssel váltatik fel. A rizáják[1053] öntözése különbözik a rétek – marciták – öntözésétől. Emez eránt értekeztem más alkalmatossággal, s Berra[1054] klasszikus munkáját is megküldém.

(További részletek a rizsművelés során kialakítandó teraszok szintkülönbségének sajátosságairól, az árasztásos művelés gyakorlatáról.)

Venerie[1055] Turin mellett a szardíniai király nyári lakása volt azelőtt, de a francia zendülés[1056] alkalmatosságával annyira elrontatott, hogy a királyi lakásnak csak megigazítására négymillió frank kívántatna. A virágos kertek most lólegelőkké változtattak a franciák által, s a parknak nagyobb része a ménes kedvéért rétté lett. Az istállók használtatnak még az ittlevő regement lovai számára. Olyan pompás, s roppant magasságúak ezek, hogy

[1048] Helyesen: Bonafous, Matteo (1793–1854), lyoni születésű olasz mezőgazdasági szakíró.
[1049] Rizs, *Oryza sativa, L.*
[1050] Ro, település Ferrara környékén.
[1051] Litti (?–?), azonosíthatatlan.
[1052] Soresi (?–?), bankár, azonosíthatatlan.
[1053] Rizsföld.
[1054] Berra, Domenico (1771–1835), ügyvéd, mezőgazdasági szakíró. Berra hivatkozott műve *Delle marcite memoria* címmel Milánóban jelent meg, 1811-ben.
[1055] Venaria.
[1056] Forradalom.

templomnak előbb beillenének, mint istállónak, azért elsőnek is tartattak valaha a magok nemében Európában, de csak a máshol meg nem fordult piemontiak által. – Az épület igen magas, az ablakok is olyan magasra vannak, hogy ott már a pallás vagy boltozat is megeshetne. Nem csuda hát, hogy a katonai tisztaság ellenére is nagy bűzt érezni a bemenetkor. A levegőnek éppen azon része, mely a lovakat veszi körül, soha sem újulhat meg kelletiképpen. Az ablakok magas volta, s az ajtónak csak egyfelül léte miatt. A ménes állása nem olyan pompás ugyan, de a célhoz mégis igen alkalmatos téglaépületekből áll. Ez egy hosszas négyszegű épületből áll, mely egy középen keresztülnyúló nagy fészer által, mely jártató oskola gyanánt szolgál, két egyforma nagyságú udvarra oszlik. A főbejáratnál kétfelül vannak a monyásistállók. A bal félen levő részt tele találtam még monyásokkal, a jobbfelül levő rész üresen volt, minthogy a hágómonyásoknak fele az országba ki voltak már nyári állásaikra küldve. Mindazonáltal a javát még láthattam itten. Legbecsesebb köztök Almanzor, egy hétesztendős arabs pej, egyike azon 11 monyásoknak, melyeket tavaly Drovetti[1057] (Kairóban levő francia konzul, turini születés, ki a franciáknak Aegyptusból[1058] kitakarodásakor Kairóban maradt, s a turini aegyptusi kabinet nagybecsű régiségeit öszveszerzette) Livornóba küldött. Nemcsak szépsége, s fajtájában becsült tulajdonságokkal nagymértékben meglétele által kedveltetik, hanem azért is, hogy fölötte tüzes, s jó hágó. Magánosan áll szabadon egy rekeszben, de azalatt még itt voltak kétszer kijött kerítéséből, midőn egy lovat mellette az istállóból kivezettek. Ha kivezetik, mindenkor úgy tesz, mintha hágni akarna, legyen akármely része az esztendőnek.

(További részletek a mének istállójában található lovakról.)

Ezen istálló tágas, s jól szellőzhető, minthogy az állások közt hosszat nyúló folyosónak mindenik végében egy nagy kapu van. Az istállónak hosszabb oldala jobbról a kancák istállója, fele nagy deszkarekeszekre fel van osztva két sorban, hogy a vemhesek könnyen forgolódhassanak benne, csikójokkal együtt; fele inkább fészerhez, mint istállóhoz hasonlít, minthogy hosszat sráglyák s vályúk vannak a fal mellé alkalmaztatva anélkül, hogy az egyes darabok számára állások volnának kijelölve. Itt tartózkodnak a kancák éjcakán, s rossz időben, midőn a legelőn kár nélkül kint nem hagyathatnak. A kancák istállója középen csak cserénykapu által oszlik két szakaszra. A monyások száma hatvan, valamint a kancáké is. Látni való ebből, hogy ezen intézet nem csupa ménes, hanem „depot d'étalons" is egyszersmind, mivel a monyások

[1057] Drovetti, Bernardino Michele (1776–1852), diplomata, műgyűjtő.
[1058] Egyiptom.

száma egyenlő a kancákéval. Azelőtt, hogy a franciák idejöttek, egyedül királyi ménes volt a Venerie; a franciák pedig itt is mindent olyanforma lábra állítottak, mint a magok országában. A velök való bánásmódja most is az övéké szerént való. – Betegsége az itteni ménesnek leginkább catarrhalis[1059] és reumatikus affekcióból áll, a levegő állapotjának hertelen s gyakorta való változása miatt. Ezen környülállás is az oka, hogy a csikók könnyen elkorcsosodnak, idejökbeli betegségekben, úgy mint a Druse[1060] – nem lévén rendes folyása. A Druse egyszernél többször is megjelenik ugyanazon individuumon, minthogy előszörre ki nem tisztulhatnak belőle. Gróf Condara[1061] az itteni ménes direktora, ki ittlétemkor különös szívességgel viseltetett hozzám, felette tartott attól, hogy a rekkenő meleg napok, melyek egyszerre nagy hidegre fordultak, ilyenféle bajt ne okozzanak ismét.

A méneshez tartozó rétek irrigáció[1062] alatt vannak, s osztályok szerént lévén elrendelve egy-egy szakasz legelő gyanánt szolgál, minekutána arról az előfű lekaszáltatott. – A kancák közt még 13 magyar fajta él, azon 15 darabból, melyet a király néhány esztendő előtt a bábolnai ménesben szereztetett. A méneshez közel van a baromorvosi oskola, de amelyről más cikkely alatt bővebben.

Alpignanóban Bonafous majorját tekéntém meg, leginkább a selyem bogarakkal való bánásra nézve, mely Dandolo[1063] módja szerént megyen véghez. De ez eránt csak azt mondhatnám, amit már megküldött munkájában feljegyzett volt, csak azt az egy észrevételt teszem, hogy az idén folytatja tapasztalását a kínai selyembogaraknak azon fajtájára nézve, melyek tiszta fejér selymet készítenek. Ezen fajtát mintegy ötven esztendő [sic] a francia kormányozó szék szerzette meg Kínából. De még az Olaszországban nem igen tenyésztetik. Bonafous azt nem is tartja hasznosnak. Lessona,[1064] a Turini Baromorvosi Intézet direktora közlött velem némely nyomtatványokat, melyek közül feljegyzem itt azt röviden, amit de Moussy[1065] pompadouri ménes inspektora a lóasztmáról[1066] – pousse de chevaux – 25 esztendeig foly-

[1059] Hurutos.
[1060] Kehesség, *Coryza contagiosa equorum, L.*
[1061] Condara (?–?), azonosíthatatlan.
[1062] Öntözés.
[1063] Dandolo, Vincenzo (1758–1819), gróf, vegyész, gyógyszerész, mezőgazdász, szakíró, politikus. Hivatkozott műve: *Dell'arte di governare i bachi da seta per trarre costantemente da una data quantità di foglia di gelso la maggior copia di ottimi bozzoli e dell'influenza sua sull'aumento annuo di ricchezza sì domestica che nazionale,* Milano, Sonzogno, 1815.
[1064] Lessona, Carlo (1784–1858), természettudós, állatorvos.
[1065] Moussy, Achille de (1777–?), állatorvos, a francia császári ménes felügyelője.
[1066] *Asthma bronchiale.*

tatott tapasztalásából a párizsi centrális gazdaságbeli társaság mémoire-jában inserált,[1067] s általa nagy jutalmat nyert. A lovak asztmája de Moussy szerént a tüdő véredényeinek kitágulásában – in statu aneorismatico et varicoso systematico capillaris pulmonum – áll, tulajdonképpen a szívnek és a nagyobb véredényeknek kitágulása – anerisma cordis et vasorum maiorum –, csak mellesleg való baj – morbus consectivus secundarius –, s nem a bökkenő, amint azt Godine állította. – Ezen állapotot úgy magyarázza meg de Moussy, hogy az arra való diszpozíció már a szülékről származott (azért igen jól javasolja, hogy az ilyen göthes lovak a szaporítástól kizárattassanak), de amely a száraz szénával való visszaélés által is eredhet, amennyiben tudni illik a lovak szüntelen való hasszorulásban szenvednek az ilyes életmód következésében. Az ilyen állapotban a vérnek nem lévén a belekben szabad járása, az leginkább a tüdő edényében gyűl öszve kelletinél nagyobb mennyiségben. Ennélfogva a véredények kitágulnak, s az Asthma-Dampf[1068] elkerülhetetlenné lesz, kivált, ha még erős dolog tétetik a lovakkal. A pompadouri ménesnél 25 esztendő alatt tapasztalta de Moussy, hogy a tüdőbéli nyavalya annyiban szaporodott, amennyiben jobb szénaesztendő volt, s különösen az asztmára való diszpozíció annál inkább kifejtődött [sic], mennél inkább öregbíttetett[1069] a szénaporció, úgyhogy a betegség egyszer kifejtődve lévén, annak minden stádiuma majd észrevehetővé lett. Kész remedium[1070] a diszpozíció kisebbítésére, vagy a már kifejlődött betegség csillapítására a szénaporció kisebbítése, s helyette búza és zabszalma, s közben korban[1071] búzakorpa adása. Ezen módra esztendőnként szükség van, midőn a hágatás ideje elmúlt, minthogy a lovászok, kik a monyás állásokra ki vannak küldve, azon igyekeznek, hogy mennél jobb állapotban hozzák vissza monyásaikat a méneshez, sok szénát adnak nékiek a kiszabott mértéken fölül, s ezáltal tetszőképpen jó állapotban, de egyszersmind asztmatikus diszpozícióval lenni találtatnak. Közönségesen nyáron friss fű adatik nekik, melyre szert tehetni azáltal, hogy a rétek több szakaszokra osztatnak, s a lekaszálás csak szukcesszíve[1072] történik, télen sárga vagy kerek répa, kolompér által javítják, s hozzák helyre a száraz széna által történhető bajt, a szénamennyiséget kilogrammára redukálják, s inkább a zab mennyiségét nagyobbítják.

[1067] Itt: közzétett. A hivatkozott mű: *Mémoire sur la pousse de chevaux,* Paris, Madame Huzard, 1824.
[1068] Dampf, ném., gőz.
[1069] Megnövekedett.
[1070] Gyógyszer, orvoslás.
[1071] Alkalmanként.
[1072] Egymást követő módon.

A zabszalma a vesében s vizelő hólyagban alkalmatlanságot, gyulladást, etc., okozni tapasztaltatott, ezért éjcakára a lovak száját bőrkosárral – Maulkorb[1073] – bekötik, hogy alomjokat, mely többnyire zabszalmából van, meg ne egyék. A kezdődő betegségben levőket a legelőre hajtják ki, ahol lágy hasok lévén, gyakorta való vérereszt és mellett helyreállanak. Az egészen kifejtődött betegségben is ezen bánásmódhoz nyúlnak, de amint tudva van, ezáltal csak a marha utolsó órája halasztatik továbbra anélkül, hogy előbbeni egészsége helyreállhatna.

Turinban létemkor jöve Lessonához egy tudósítása az ifjú Huzardnak[1074] a párizsi, s annak környékén levő lovak mostani állapotjára nézve. A leírásból úgy látszott, hogy az *carbuncularis*[1075] betegség, a rossz széna, s a szüntelen változó temperatúra, s erős dolog következésében. Ugyanilyen formára mutató az ifjú Girard jelentése is a Hygen, *Gazette de Santé* cím alatt ismeretes folyóírásokban. Turinban létemkor gyakran előfordult a lovakban a synochalis[1076] hideglelés, de nem epizootice.[1077] Mailandban pedig epizootice kezd uralkodni a nap nagy heve, s az éjcakai hűsesség, s a levegőnek gyakorta, s hertelen változó állapotja miatt. Ha az állatot hamar nem érik, s bőven, ismételve meg nem vérzik, két nap alatt odavesz. A hemiplégia[1078] is gyakorta előfordul most. Volpinál[1079] rövid idő alatt hármat láttam ilyeneket.

A nemsokára elmentem előtt megküldendő könyvek lajstromát magammal viendem haza, nehogy azáltal a levelet még inkább terheljem. – A többire nézve, további kegyes oltalmába ajánlva magamat mély tisztelettel vagyok, s maradok

a Te[kin]t[e]tes Directiónak

lekötelezett kész szolgája
Gerics Pál M[anu]. p[ropr]ia.

MNL OL P 274 3. d. 5. fol. 369–373v.

[1073] Szájkosár, ném.
[1074] Huzard, Jean-Baptiste (1793–1878), orvos, állatorvos.
[1075] Lépfene, vagyis a *Bacillus anthracis* által okozott fertőző betegség.
[1076] Rövid lefolyású.
[1077] Járványos állatbetegség.
[1078] Féloldali bénulás, hűdés.
[1079] Volpi, Giovanni Battista (1756–1821), a milánói állatorvosi intézet egykori tanára, szakíró.

Részletek Európa miveltebb tartományiban tett utazási jegyzések Gerics Pál által *c. átdolgozott naplóból, 1820–1825*

46.
1820. március 19. – április 12.
Áttekintés a georgikoni tanár brünni gyáripari technológiai tapasztalatairól, továbbá morvaországi és szilériai főúri mintagazdaságok tulajdonosaival történt találkozásáról, a regionális termesztési és állattenyésztési gyakorlatról

Előszó

Midőn 1818-ban a halhatatlan emlékű gróf Festetics M[éltóságos]. Tolnai Festetics György Őexcellenciája, az általa alapított Georgikon állatorvosi tanító székébe iktatni méltóztatott, mindamellett, hogy orvosi pályám alatt az állatorvoslásra különös fegyelemmel [sic] voltam, soknak híjával érezém mégis magamat, hogy hivatalomnak kelletiképpen megfelelhessek. A Bécsi Cs[ászári]. K[irályi]. Intézetbe[1080] vágyódtam tehát tökéletesbülhetés végett. Ez eránt tett esedezésemre nemcsak engedelmet, hanem segétséget is adni önként készznek nyilatkozott, sőt Alfort-ba s Berlinbe küldetésemet is megajánlani kegyeskedett a felejthetetlen Méltóság. Ő azonban tanácsosbnak vélte az 1818/19-ki oskolai esztendőt itthon tölteni, hogy azalatt határom körével is bővebben megismerkedvén, tudományos utamra is kelletiképpen elkészülhessek, de még ezen esztendő folytában

Multis ille bonis flebilis occiti!

Nulli flebilior quam mihi!![1081]

örök hálára kötelezett le maga eránt mégis már csak azáltal is, hogy halálos ágyán egyetlen fiának, Méltóságos Gróf Lászlónak, különösen ajánlott. Őnagysága nemcsak boldogult atyja erántam volt szándékát teljesítette, hanem azt nagyobb időre s térre is kiterjeszteni kegyes volt. Így történt, hogy amit óhajtottam, de remélni is csak alig mertem. Európa míveltebb részét 1820 és 25 közt beutazhattam. Még az orvoslásban tett tapasztalásim gyümölcsét megérlelve

[1080] Tierärztliche Hochschule.
[1081] Horatius után szabadon: a jó ember halálát sokan megsiratták, de senki nálam jobban.

a haza oltárára tehetem, külföldön tett észrevételeimet egyszerűen, minden szó pipere[1082] nélkül feljegyzem, úgy többnyire amint azok naplómba felvétettek, későbbi jegyzékimet csillag alatt különböztetvén meg.

Bécs

Már ötödik hónapja, hogy a Balaton kies vidékét s azzal honomat elhagytam, s Bécsben időztem, rész szerént, hogy egészségemet helyre állítsam, rész szerént hogy teendő utamra jól elkészüljek. Cocius[1083] bércein már csak hellyel-közzel volt még a télnek nyoma látható; a tavasz nyílani kezdett, s egyszerre – induló parancsoltatik.

Március 18. csupa készületben tellett el. A Méltóságos Gróf maga is, beteges állapotja ellent nem állván, egész nap én miattam fáradozott. Már éjszaka volt, hogy mint kívánsága szerént elkészültet,[1084] magától eleresztett, s más nap útnak indított. „Mitte euntem & nihil ei dixeris"[1085] ezek voltak rövid, de fontos szavai, melyeket elbúcsúztomkor hallani szerencsém volt.

[1082] Szépítés.

[1083] Itt: Kis-Kárpátok.

[1084] Gerics jegyzete: „Úgy voltam felkészülve, hogy gyalog is utazhassak. Holmim egy ládában egy középponti helyre volt előre küldendő. A legszükségesebb egy vándor táskában mindég magammal egy felveendő kalauz segétségével hordozandó. Minden egyem másom darabonként viaszos selyembe volt takarva, s így megázás ellen biztositva. Minden aprólékra volt gond, mégis midőn vándorbotomat kezembe vettem, s táskámat vállaimra illesztvén, B. tanácsnok úr, ki jelen volt, mégis azt a megjegyzést tette, hogy Őnagysága a legfontosabbról felejtkezett meg. S mi volna az? B. úr komoly állítása után kérdezve azt felelé, most enyelegve, hogy a mennykő háritó. Ez jó szeszélyre adott alkalmat. Honomba visszatértemkor azonban komolyabban jött szóba mindjárt az első ebéd felett – ismét a menkőháritó! Egy tiszt, alig ültünk le az asztalhoz, azon szomorú, s még nem is bizonyos hír előadásával kezdi meg az asztalfeli beszédet, hogy a sz------i major villámsújtás következésében leégett. Tüstént eszembe juta B. úr menkőháritója; eszembe az is, hogy az akkor még folyamban volt Bécsi Conversationsblatt a budai vár menkőháritójával történt szerencsétlenségről emlékezvén, nálunk a menkőháritók hiányát vagy kevés voltát, s az azzal bánásbani ügyetlenségünket míveletlenségünk jeléül zsinor mértékéül vevé. De hallgattam, mivel részemről legkevesebbé illett volna még enyelgő formában is észrevételt tenni; s csak neheztelhettem az olyan beszéden, melynek tárgya, csak kedvetlenséget szülhet, s azért éppen nem asztal fölé való. A dessaui herceg szólamlott meg, s a menkőháritókat ajánlotta mentőszerül. De a beszéd más tárgyra fordíttatott. Midőn ezen örülnöm lehetett volna, csak fájdalmat érezhettem, mint honját igazán szerető magyar, a Conversationsblatt tartalmára visszaemlékezvén, hogy még tőszomszédink is mindent felfognak, amit míveletlenségünk mértékéül felhozhatnak. Mennyiben lehet mértéke a menkőháritók hiánya, vagy kisebb nagyobb számban létele egy nép vagy nemzet míveltségének vagy míveletlenségének, könnyű minden vitatás nélkül is elítélni, ha megjegyzem, hogy eránylag több menkőháritót Európa legmíveltebb városában sem láttam, mint Schmiedebergben, az óriási hegyek tövében, Schneekoppe alatt, mely város pedig tudtomra míveltségről soha sem volt nevezetes, akármely tekéntetben. – Egyéb eránt miért nincs nálunk mesterséges menkőháritó mindenütt, ahol jó volna. Azt vitatni, nem ide tartozik, elég legyen azt itt megjegyezni, hogy a legmíveltebb külföldieknél sincs mindenhol."

[1085] Útjára bocsátom, szót se ejtsen.

Március 19-én 1820-ban, tiszta tavaszi regvel, de egyszersmind erős hideg széllel hagyám el Bécset egy tiszt társaságában. A tábor vonalon, s a Duna három ágán könnyen átkeltünk, mivel mind a három jég elhordta híd a karfák híjával helyre volt állítva. A Duna ágai közt lévő szigetkéken, kivált am Seitz, majd embermagosságnyira volt még az öszvetorlott jég. Borzasztó volt ennek tekéntete a habzó s zuhogó hullámok közt. A harmadik hídon átkelvén, Jedlersdorfnál kétfelé válva találtuk az utat, a balról eső Korneuburgon át Csehországba, a jobbra levő Morvaországba vezet. Melyik utat kelljen nekünk Morvába szándékozóknak választani? Nem kellett senkit kérdeznünk. A mutató táblák könnyen olvasható betűikkel tüstént eligazítottak. Vajha nálunk is volnának hasonló útmutatók, melyeket dicső II. Józsefünk idejében a németek által történt behozatásuk miatt magyarjaink Németkeresztnek neveztek! Rengeteg erdeinkben vagy az erdőtlen Alföldön jártunkban keltünkben nem kellene annyit tévelyegnünk, mulasztanunk. – Közel érénk Florisdorfot, melyből jobbunkra, a Nagy-Duna bal partján, egy út vonul el Gross-Aspern és Esslingen felé. F[enség]. Károly herceg[1086] hőstetteinek helyszínét nagy jégtáblák borították még, mint megannyi olvadékony tanúi a Duna árjának. – Volkersdorfban deleltünk. Itt hagyánk el a rónaságot, melyet kiesebb hegyi vidékre cseréltünk fel; noha amott is csinos városnak is beillő falvakon át, vagy mellett utaztunk. Alkonyat volt már, hogy Poisdorfban éjcakára megszállottunk.

20. Poisdorfon túl jobbra esik ama Liechtenstein Herceg váráról és angol kertjéről nevezetes Feldsberg. Mindamellett, hogy a természet még itt téli köntösében szunnyadozott, oda rándultam volna örömest, ha útitársam hivatalos útja s korlátolt ideje egyenesen előre haladni nem kéntelenített volna. Nikolsburgnál[1087] már Morvában voltunk. Az egész város lejtőn van. Pompásnak látszik messziről. Dietrichstein[1088] ócska vára s szabad kertje, meg a tűz által födelétől is meg fosztott két tornya, puszta temploma, a kisebb házak tömege közöl [sic]. Az egész környék igen szép s csaknem kerti módon míveltnek látszó. Szőlőhegyekkel is díszes, amit annál kevesebbé vártam, mennél inkább elfogódva voltam a véleményekben, hogy mennél inkább haladandok éjszak felé, annál hidegebb éghajlatra fogok találni, mint

[1086] Károly Lajos (1771–1847), Habsburg főherceg, a Duna bal partján található Aspern és Esslingen települések határában vívott véres ütközet győztese Napóleon csapatai felett.

[1087] Ma: Mikulov, Cseh Köztársaság.

[1088] Dietrichstein, Maximilian von (1596–1655), 1629-től nikolsburgi herceg, diplomata, császári főudvarmester.

otthon a Kárpátok felé. Nem lévén itt állapodásunk. Nikolsburgnak egyéb nevezetességét nem mondhatom, mint hogy Juda ivadéka szembetűnőleg számos. Aszerént ítélve, amint a zsidót s mást láttam, a zsidók számát három annyira lehetne tenni legalábbis, mint a kereszténykét. Nikolsburghoz még két mértföldnyi távulságra tartatik. [sic] Mi Muschaun, Mariahilfen, Pokorlitzon, Laazon, Reigern s Mödritzen[1089] át, még világossal megérkeztünk Brünnbe, csak Laazon szállottunk ki útközben egy az út mellett levő majornál, mely a seelovitzi[1090] uradalomhoz tartozik, s nem rég Albert sachsen-tescheni herceg tulajdonává vált. Itt azonban nyomorúságnál és rendetlenségnél egyebet nem láthatánk, mert egynehány hitvány birkát, melyet a dög még eddig megkémélt, egy ronda akolban szalmán tengődni láthatánk csak. Tehát külföldön is van olyan gazdaság, melyet utánoznunk se nem lehet, se nem kell?! – Pedig én azt gondoltam, noha helytelenül, *vicinnus pecus grandius*.[1091] Tudom, Wittmann[1092] kormánya alatt a seelowitzi uradalom is rövid idő alatt egészen mássá fog változni.[1093]

21. Brünnben először is André urat, az „Oeconomische Neuigkeiten und Verhandlungen" címü folyóirat szerkesztőjét kerestük fel. Az érdemes öreg szívesen fogadott bennünket, s megmutatván ásvány és gyapjúmustra gyűjteményét, tanulságos gazdasági beszélgetés után ajánlásokat adott a helybeli nevezetességek megtekinthetése végett, s hasonlókat további utamra is ígért. Amazokkal jelenleg élni akarván, mentünkben szemügyre vettük a városnak utunkban eső, vagy legalább távolról észrevehető emlékezetességeit, melyek többnyire a következendőkben öszvepontosithatók:

Brünn igen kies helyzetű város, java része a belső város, egy elszigetelt hegyen fekszik: magas, régibb ízléssel készült kőházakból áll. Ó-Brünn alább van, apró házakkal (hogyan egyeztethető meg ez a két képzet: Ó-Brünn s Brünnek régibb része? Előttem a nevezet ellentmondásosnak látszott tüstént. Nem lehet útközben antiquaria vizsgálódásba bocsátkoznom; máshol meg időm nem volt volna, mert már holnap tovább menendő valék. A hallottak és látottaknál fogva a két fogalmat úgy egyeztethetém meg, hogy a hegyen levő részt régi erősségnek, a lejjebb esőt pedig a tulajdonképp úgy nevezett Brünn

[1089] Ma: Mušov, Nová Ves, Pohořelice, Láz, Rajhrad, Modřice, Cseh Köztársaság.

[1090] Ma: Židlochovice, Cseh Köztársaság.

[1091] Szabadon: „a szomszéd kertje mindig zöldebb".

[1092] Wittmann, Antal (1770–1842), jószágigazgató, a magyaróvári mezőgazdasági tanintézet megszervezője, tanára.

[1093] Gerics jegyzete: „Hogy várakozásomban nem csalatkoztam meg, kitetszik az ezóta véghez ment munkálatból, mely ezen nagyérdemű mezei gazda *Landwirtschaftliche Hefte* címet viselő könyvének 4 és 5-ik füzetében – Becknél Bécsben 1826-ban jelent meg, leírva s ábrázolva van."

városnak, melynek a hegyen való része csak fellegvár volt, s amelynek most is elég nyomai vannak vettem). Spielberg egy mély völgy által külön vált csúcsos hegy tetején, mely a városból, nekem legalább, jó karban levőnek, s oly magosan valónak látszott, mint maga a belső város, nyugatra esik. Déli oldalán a városnak, vagyis inkább azon hegynek, melyen a belső város fekszik, van egy park, mellyel a brünniek méltán kérkednek. A telek azelőtt elhagyatott vadon pusztaság volt, de ahol a brünniek szorgalma szép ültetvények által igen kellemes mulató, s legalább ünnepeken, munkás polgáraiknak alkalmas pihenő helyet szerzett. Az ültetvények még fiatalok, de látszik, elég célszerűen elrendeltek. Kitünő ékessége az egésznek egy 60 lábnyi magosságú obeliszk, melynek négy szegü talpazatján a következő felírások olvashatók, nevezetesen a kelet éjszaki oldalon: „Franz dem befreier und wiederhersteller, dem Vater des Vaterlandes". A nyugot-éjszakin „Seinen beharrlichen Bundesgenossen", a délnyugotin: „Oesterreichs tapferem Heere", a délkeletin: „Des treuen Maehrens und Schlesiens dank M.D.C.C.C.X.V."[1094] Ezen emlék köröl nevezetes lett a hegyoldalon levő párk is, Ferenc-hegynek – Franzensberg. Ennél fogva alakulása ideje is érthető, valamint alkalma is. Ezen időszakra visszaemlékeztetve lévén, sok múlt s jövendő keresztül ment agyamon, még a távolban kékellő Kárpát bércei kedves honomba vissza nem válaszoltak, édesdeden legeltetém honom felé fordult szemeimet: a csípös levegő hidegségét nem is érzém, még társam andalgásomból fel nem rázott, s tovább menni nem kényszeritett. A Ferenc-hegy alatt pillanték meg egy nagy épületet. Arra intézénk lépteinket, s odaérvén ezen felülírás, mely a külsö kapu felett olvasható vala: „Levamini miserorum[1095] Josephus Iidus 1786", tudtunkra adá, hogy az is II. Józsefünk emberszeretetének emléke. A belső kapu felírás nem olyan egyszerű, de az intézet célját szorosabban billegző, ezen szavakkal: „Vereinigtes Josphinischer Armen- Kranken- Toll- Geburt- und Findel-Haus".[1096] Se időm se kedvem nem volt beljebb menni: vonzódásom volt ilyen intézeteket látni, de magam is beteges valék még, társam is tovább vont kelet felé, a Zwitta és Schwartza[1097] partjaira, hol Brünn legnagyobb nevezetességei, a posztó s egyéb gyárai léteznek.

[1094] Ferencnek, a haza atyjának, a szabadítónak és helyreállítónak; állhatatos szövetséges társainak; Ausztria bátor hadseregének; a hű Morvaország és Szilézia hálájaként.

[1095] Az elesettek felemelésére.

[1096] Egyesült József Szegény-, Beteg-, Kór-, Szülő- és Lelencház.

[1097] Svitava és Svratka (cseh).

A posztógyárok közt Offerman[1098] és Schöller[1099] testvérek posztógyárait s Lettmeyer[1100] tímárműhelyét tekénténk meg. Offermann maga teljes készséggel vezetett bennünket gyárába, mindent szívesen megmagyarázott, minden kérdésünkre megelégülhetésig felelt. Itt láttam először, hogy használtatik a gyapjúposztó, kasmir, s merinos nevű szövetek készítésére. Először tudni illik a készítendő portéka minéműségéhez képest megválogatott – sortirozott – gyapjú, mely már úgy vétetik a gyapjúkereskedőtől, – in dem Wollklopfereyen –, s nem a termesztőtől, mérséklett melegségű húggyal vegyített vízben megmosatik (die Fabrikwäsche), azután folyóvízben kiöblögettetik, s megszáríttatik. A szárogatás szabad levegőn történik; az arra szánt helyen az udvarnak deszkák rakatnak le; a gyapjú azokon elteríttetik, s hogy azt a szél el ne hordhassa, hálóval beteríttetik; ha a gyapjú megvan száradva, a még tán benne levő gaz, s egyéb rondaság kézzel szedetik ki (plüschen) s festékbe tétetik (Kupper blauen)[1101]; a festés után többször megöblögettetik, s ismét száraztóra tétetik ki. Ha a gyapjú a száraztótól bekerült, meggyarattatik[1102] (schrobeln), megfürtöztetik (locken), előbb csak öregéből, azután szorosabban öszvesodortatik (a merinos- és shawlszövetnek szánt gyapjút kézzel kell fonállá fonni), a szövőszékre kifeszíttetik (schweifen, die Kette machen), azután a szövés véghez vitetik (weben, einschlagen). Ha a portéka a szövőszékről levétetett, megkallóztatik[1103] (walken), megkeféltetik (rauchen, weber disteln), megszárogattatik, nyírő asztalokra feszíttetik ki, megnyíretik, s nagy kefékkel megsimíttatik, présbe tétetik, végre meleg vastáblák közbe tételével az úgy nevezett aperture[1104] megadatik. Ennyi félén megy által a gyapjú, még kereskedésbe adatik, mint kelme. Mindezen sokféle munka, az egy szárogatást kivéve, különös műszerekkel megy véghez. Ezen műszerek hosszas leírása, még képekkel is világosítva, alig tenné azok mivoltát elegendőképpen érthetővé. De egyéb eránt is nem az ilyen műszerek rajzolgatása lévén utazásom fő célja, elég leszen megjegyeznem, hogy egy nyolc ló erejével felérő gőzműszer teszi a kallókat, gyarató, fürtölő, nyirő, s kefélő mozgonyokat s tartja munkálatban.[1105]

[1098] Offerman, Karl (1792–1869), brünni textilgyáros.
[1099] Schöller, Heinrich Leopold (1792–1884), gyáriparos, vállalkozó.
[1100] Lettmeyer, H. E. (?–?), bőrkikészítéssel foglalkozó vállalkozó.
[1101] Sötétebb árnyalatú kék szín.
[1102] Meggyarattatik, vagyis meggerebeneztetik, megfésültetik.
[1103] A szövés közben magához vett szennyeződések eltávolítása vízzel.
[1104] Különválasztás, rekeszelés.
[1105] Gerics jegyzete: „Úti társam korholt, hogy Offermanéknál nem vettem hasznát zsebbeli író szereimnek, mint Ferenc hegyén az obeliszk felírásai lemásoltakor, de elcsodálkozott midőn tömött soraimban, rövid jegyzékeimben teljesebb leírást talált, mint a maga naplójában. Ezt csak azért jegyzem meg, mert az ilyen jegyezgetést pedantikusnak tartám, s igazán megmondva, átallottam is, de gyanúm is volt, s amint

M[éltóságos]. Gróf Festetics Imre ha Brünnbe[n] megfordult, a birkatenyésztő egyesület sohasem mulasztja el Offerman műhelye meglátogatását. Mi hálaérzettel vevénk búcsut a jó Offermantól, s Schöller testvérekhez menénk, de ez még csak most készült telepedéséhez, s Offermannál többet még azon esetre se mutathatna, ha már mindene rendben volna is. Ezek voltak szavai, melyeket azzal zárt bé, hogy Dürenbe testvérjeihez ajánlást ígért, s tüstént adott is.

Szerettem volna még Spielbergre is felmenni ha az idő tisztább lett volna estve felé; vagy itt mulatásunk tovább tarthatott volna. Megjegyzek azonban egy ide illő észrevételt, melyet Angliában létemkor olvastam. Egy angol követ – nevéről már nem emlékezem – Ausztrián át Konstantinopolba utazván, a többi közt Spielberget is megtekéntette. Csudálkozott az akkor is volt országos foglyok csekély számán, s nem tarthatta meg magát ezen észrevétel tételétől: vajon lehete az egész Ausztriai Birodalomban egész esztendőt át annyi vétkes, mint magában Londonban csak egy nap? Valóban, aki London számos és nagy kiterjedésü székházait s lakosi sokaságát látta, velem együtt az angol *lehetetlenjével* fog felelni.

Estve a játékszínben valánk. Dunst,[1106] Kindler[1107] és Schaetzl[1108] színészek már Pestről ismeretesek voltak előttem. Demetriust[1109] igen jelesen adták német nyelven, melyen majd minden míveltebb brünni lakos beszél, a csehen kívül. Ez igen kedvelt darabja a brünnieknek, amint mondják, de már igen sokszor adták. Az épület olyan forma nagyságú, mint a budai színház, noha nem oly ízléssel van elrendelve belseje.

22. Komor, s esős hidegben hagytuk el Brünnt. A Rauschnitz[1110] felé vezető postaúton két nevezetesség tűnt szemünkbe, t[udni]. i[llik]. az austerlitzi[1111]

---

utóbb tapasztalásom is bebizonyította, hogy az olyan mindent feljegyző utast, kivált némely titkolódzó gyárosok, ferde szemmel néznek, s akarva a valótlant is felíratják. Emlékezem még egy mindig író angolról, kivel Genfben elhitették, hogy a Genfi-tóban esztendőnként nagy héring halászat tartatik, amit ő híven feljegyzett. S meglehet, utóbb nyomtatásban is nyilvánított több példát is hozhatnék fel tulajdon tapasztalásom köréből, melyből kiviláglik, hogy az utasokat sokszor megjátszák (man hat sie zum Besten, oder man hängt ihren Bären an), azért vigyázóknak s nem vakon hívőknek kell lenniök. Ezzel azonban nem akarom azt állítani, hogy az utasnak nem kell naplót tartani. Sőt, inkább, mert akármely hív legyen is, az emlékeztető erő, csakugyan nem tarthat az meg mindent híven örökre, kivált ha több egynemű, vagy többféle is magára vonta egy napon át a vándor figyelmét. Én a mindennapi jegyzést szükségesnek tartom, ha helyes eredményekre akarunk számolni utazásunk következtében."

[1106] Dunst (?–?) vezetéknévvel több előadóművész is működött a korszakban, nem azonosítható.

[1107] Kindler, Carl (?–1847), bécsi színész, játszott még Drezdában, Berlinben.

[1108] Schäzle (?–?), azonosíthatatlan.

[1109] Az olasz költő, Pietro Antonio Domenico Bonaventura Trapassi, szerzői nevén Pietro Metastasio (1698–1782) háromfelvonásos drámája.

[1110] Ma: Rousínov, Cseh Köztársaság.

[1111] Ma: Slavkov u Brna, Cseh Köztársaság. A harmadik koalíciós háborúban Napóleon döntő győzelmet aratott 1805. december 2-án I. Sándor cár és II. Ferenc császár csapatai felett.

csatapiac, s II. József császár emlékének szentelt obeliszk. Amaz csak fájdalmas érzést gerjeszthet minden hazafi kebelben. Emez minden jobb embert igaz tiszteletre, s hálára buzdíthat. Józsefünk t[udni]. i[llik]. ezen vidéken utaztában 1769-ben augusztus 19-én, a posoritzi[1112] uradalom slavikovetzi[1113] mezején egy parasztot látott szántani; leszállott kocsijáról, s kivévén az ekeszarvát a szegény paraszt kezéből, maga egy barázdát szánt föld hosszat. A morvai rendek, hogy ezen szép tett emlékét a késő maradékkal is tudassák, ezen ekét az ország háza nagy palotájába helyheztették, s a föld végében, hol őfelsége szántott, egy magas kőobeliszket állíttattak fel a postaút közelében. Ezen emlék romlásnak kezd már indulni, s igen hihető, hogy a morvaiak nem hagyják elenyészni. Mindenesetre fennmarad a valóságos emberbarát emlékezete, nemcsak hálás népei szíveikben, hanem minden érdemet méltánylani tudó s akaró idegenében is. Józsefünk ezen tettén elmélkedvén (mert mit is hagyott volna egyebet tennem a szűntelen szakadó záporeső), lehetetlen volt vissza nem emlékeznem azon intézvényekre, melyek a mezei gazdaságra tétetnek. – Az ókorban, midőn még a mívelődés bölcsőjében volt csak, midőn a fejedelmeknek a vallás hatalmas emelcsőjét[1114] [sic] kelle politikájokkal egyesíteni, hogy népeik állandólag megtelepedvén a földmívelés által a polgárisodás alapját megvethessék, s kóbor csoportjaikat vadságokból kivetkeztethessék, akkor minden hely, erdő, mező, hegy, völgy, istenségekkel népesítetett, a földmívelés mennyből küldött isteni adománynak neveztetett; istenek nyitották meg a föld keblét; ők vetették el a magvat; ők vigyáztak érlelésére s megtartására a föld gyümölcsének; ők tétettek az emberi munkák részeseinek, sőt a munkások lajstromán elsőknek tekéntettek. – *Prima Ceres sulco glebam dimovit aratro; Prima dedit fruges…*[1115]

A régi görögök eleusiuuma[1116] hasonlóra mutat a hasonlóra több ünnepek is a régi rómaiaknál. Jelenleg, midőn az ember mívelődése már magasabb fokon áll, nem szükség, hogy a vallás a mezei gazdaságba is avatkozzék, olyan formán legalább, mint a hajdankori pogányoknál: mégis, midőn a fejedelmek, az ország nagyjai, mint megannyi földi istenek a nép szemében, a mezei gazdaság eránt érdeköket jelekkel is nyilvánítják, a durva nép érzékeire nem kevesebb hatást gyakorolnak, mint hajdantan a láthatatlan istenségek. Képzelje valaki csak a kínai császárt, ki után minden történiai

[1112] Ma: Posořce, Cseh Köztársaság.
[1113] Ma: Slavikovice, Cseh Köztársaság.
[1114] Emeltyű, előmozdító eszköz.
[1115] Részlet Publius Ovidius (Kr. e. 43 – Kr. u. 18) *Metamorphoses* c. művéből. „Ceres először ekével megforgatta a talajt, először termést adott…"
[1116] Az istenek kedveltjeinek túlvilági helye.

emléket meghaladó idő óta, esztendőnként tavasszal egész udvari pompával, zene és éneklés közt a sien mongtanra[1117] – a becsületes földmívelők mezejére – kimegy: ott a mennybelinek bemutatja áldozatját, s a népet nemcsak szóval, hanem cselekedettel is buzdítja a földmívelésre. Ugyanis letévén innepélyes öltözetét, egyszerű paraszt köntösben szánt és vet. Utána az ország nagyjai is hasonlót cselekesznek. Vagy lássa a württembergi királyt, mint veszen részt a hohenheimi oskola munkálkodásiban, mely figyelemmel halgatja Schwerznek még a trágyáról tartott beszédét is. Vagy, mint jelenik meg a bajor király[1118] esztendőnként október 19-én a Theresia téren népének közepette, s mint jutalmazza a szorgalmat, mint serkenti a hátrább maradtakat, mint vizsgálja termékeik mutatványit. Vagy Józsefet Napóleon! – bizony az idegen sem maradhat illetődés nélkül. – Mi már – hála az egeknek! – nem panaszkodhatunk Columellával: *sola res rustica, quae sine dubitatione est proxima & quasi consanguinea sapientiae est, tam discentibus egeat quam magistris. Agricolationis neque doctoris, qui profiterentur, neque discipulos cognovo.*[1119] Mert hogy egyebeket ne említsünk, hazánkban is taníttatik s tanultatik már a mezei gazdaság, s országunk nagyjai mint tekéntik a mezei gazdaságot, szabad legyen tanúságul csak egy emléket felhoznom, melynek egy példánya, a Nemzeti Múzeumban is látható. Értem itt azon emlékpénzt, melyet a halhatatlan emlékü gróf Festetics György ő cs[ászári]. k[irályi]. hercegségének, szeretve tisztelt nádorunknak[1120] azon tettét hálálni és örökítni kívánta, hogy 1801-ben augusztus 23-án a georgikoni mezőn szántani, s ezzel a magyar mezei gazdaság eránt való figyelmét nyilvánítani méltóztatott. Az említett medaille egyik oldalán kiemelt munkában van őhercegsége igen könnyen is mérhető arcvonásokkal, mint tartja a két ökör által húzott ekét.

(További részletek József nádor látogatásának jelentőségéről.)

23. Vischauban[1121] igen nagy készséggel, jól, s még afelett igen mérséklett áron szolgáltak. Ezen a környéken látám, mint ássák a fagyos, s még félig hóval borított földet a szorgalmas lakosok, hihető, komló ültetésre gödröknek, melyeket elkészíteni nem voltak képesek a korábban reájok jött tél miatt. Komló alá gondolom, mert a mező tele volt komlópózna rakásokkal. Ezen

[1117] Helyesen: sien-nong-tan, ősi kínai földművelési rituálé a császár közreműködésével. Korabeli leírását lásd John Barrow: *Travels in China,* Philadelphia, McLaughlin, 1805, 305.

[1118] I. Miksa József (1806–1825), Bajorország első királya.

[1119] Idézet Lucius Junius Moderatus Columella (4–70?) *De re rustica* c. művének bevezetőjéből. „Egyedül a gazdálkodás, mely kétségkívül a legszorosabb összefüggésben van, és a bölcsesség nővére, éppúgy szűkölködik tanítókban, mint tanulókban. A mezőgazdaságot illetően nem ismerek senkit, aki bevallottan tanítója, vagy tanulója."

[1120] József nádor (1795–1847), Habsburg főherceg, akinek keszthelyi látogatására emlékérmet vertek.

[1121] Ma: Vyškov, Cseh Köztársaság.

a vidéken láttam az első szélmalmot is. A tegnapi havas eső után igen szépen kiderült az idő délre, s noha az olvadó hó s felengedő fagy egy kevéssé alkalmatlankodott, Prosnitzban, a hanákok[1122] fővárosában, ahol deleltünk, nagyon mulattató volt reám nézve a heti vásárra bejött hanákok tekéntete, kik térdig érő vörös bugyogóban, hosszú ködményben, s kis, alacson kalapban jártak keltek. Nyelvökből egy szót sem értettem. Romlott cseh nyelvnek mondják. Délután a szép Olmütz[1123] mellett kelle elmennünk, mert utitársam passus nélkül lévén Brünnben is sokat kéntelen volt járni kelni, s ez adott nekem több éldeletre időt fél nappal, mint másképp lett volna. Sajnosan esett mégis, hogy Olmütznek csak külsejével kelle megelégednem; s pedig annyival inkább, hogy a város külseje igen kellemetes. Olmütz valaha Moravia fővárosa volt, de a kormányszék Brünnbe tétetett által azon okból, hogy Brünn nincs annyira kitéve ellenséges megrohanásnak, mint Olmütz, mely egyéberánt újabb korban nevezetessé lett arról is, hogy Lafayette[1124] a campoformioi békekötésig[1125] itt foglyoskodott, s tán azon erősségben, melyet mi jobbunkra hagytunk. E felett egy magas hegyen ékeskedik Kremsier,[1126] az olmützi érsek nyári palotája, mely valaha Norbert hattyú fiai[1127] zárdája volt. Hálásra Sternbergben telepedtünk meg. Ez volt utolsó állomásunk Morvában, melyről csak szépet s jót mondhatok tapasztalásomból, az egy laazi majort kivéve. Egyéberánt az ilyen futva tett útról csak felületes lehet az ítélet; s ítélni csak annyiban bátorkodom róla, mennyiben az egész kellemetes benyomást hagyott elmémben, ha az országot közelebbről megismérni elég, s alkalmas időm nem volt is. Teleke nagymértékben míveltnek, városai, s falvai csinosoknak, vagyonosságra mutatóknak, s lakosai jószívüeknek látszottak előttem.

24. Sternberget s omladék várát korán regvel hagytuk el. Tüstént kezdődött a vontató,[1128] melyen gyalogoltunk a kocsi után, még a hózivatar a kocsiban menedéket keresni nem kéntelenített. Különös tünemény volt előttem a zöldellő fenyves alatt a hóval lepett telek. Soká már unalmassá kezdett lenni, midőn egyszerre

[1122] Hanák, vagyis a Han folyó melléki morva népesség.
[1123] Ma: Olomouc, Cseh Köztársaság.
[1124] La Fayette, Gilbert du Motier (1757–1834), francia főnemes, aki az Egyesült Államok függetlenségi harcában is részt vett.
[1125] Az első koalíciós háborút lezáró békekötés, 1797. október 17.
[1126] Ma: Kroměříž, Cseh Köztársaság.
[1127] Utalás Szent Norbert kanonokrendjének (premontrei rend, Ordo Praemonstratensis) hófehér rendi öltözékére.
[1128] Meredély.

róna teleke a sűrű fenyves szélén előttünk kifejlett. Úgy látszott az erdőből kiértemkor, mintha a perkátai csúcsról a magyar Alföld tűnt volna szemembe! Hónak már itt nyoma sem volt, a szél is csak alig lengedezett. Troppaut csakhamar elértük. Első dolgunk volt Hilvety[1129] urat felkeresni. Vele már Bécsben ismérkedtünk meg. Alig kell említenem, hogy az értelmes mezei gazda első tekéntettel megismérhető benne.

25. Útitársam hivatalos dolgát végzé Hilvetyvel, s velök én is eljártam Lichnowsky herceg majorjait. Szűntelen változó idővel kelle küszködnünk, s igen átfázva tértünk vissza Troppauba.

27. Grätzbe mentünk őhercegségéhez tisztelkedni. Igen szíves fogadtatást találtunk. A hercegné különösen örült, hogy magyarokat láthatott, maga is magyar lévén – született gróf Zichy[1130] –, s megmutatta kabinetje ékességét. M[éltóságos]. gróf Zichy, Magyar Királyi Kamara elnökének, boldogult hitvese képét. Az érzéketlen vásznon annyi élet, annyi jeles erény volt kifejezve, amennyit ecsettel csak lehete azon sok közül, melyekkel életében tündöklött a magyar szépek felett. A hercegi lak igen kiesen fekszik egy magas hegy oromzatán, mely elölről elszigetelve látszik, s kétfelül regényesen övedzi előtte egy-egy sor hegy az előtte elnyúló tágas völgyet, melynek végében van a fejőte,[1131] egy Pistorius[1132] szerént készült pálinkaégetővel egyetemben. A fejőte 86 darab berni fajta tehenekből áll, melyek az udvar szükségére tartatnak. Az istálló pompás. Boltra készült. Itt láttam két ökröt kamotba[1133] fogva, amit Hilvety legjobbnak tart azért, hogy a legyek ellen jobban védelmezheti magát a marha mint akármi más majorban. Be örömest tovább időztem volna ezen kies vidéken, ha a herceg lovait a fázódástól kémélni nem kellett volna. Könnyen beszánkáztunk Troppauba! Másnap

28. Grossherlitzbe rándultunk ki gróf Vrbna Dominik jószágára, hol úti társam alig végzé hivatalos dolgát, midőn a jó házi úr barátságos ebéddel fogadott, melyen gróf Wallis, s gróf Locateti Ferdinánd[1134] huszár tisztek

[1129] Hilvety, Johann Franz (1768–?), tanácsos, a sziléziai Lichnowsky hercegi birtokok inspektora.

[1130] Zichy Eleonóra grófnő (1795–1873), Zichy Károly (1753–1826) konferenciaminiszter, Békés vármegye főispánjának és Khevenhüller-Metsch Anna (1759–1845) grófnő leánya.

[1131] Tehenészet.

[1132] Pistorius, Johann Heinrich Leberecht (1777–1858), Magdeburg környéki földbirtokos, kereskedő, burgonyaszesz lepárlására alkalmas készülékét 1817-ben dolgozta ki.

[1133] Nyakhám.

[1134] Az Estei Ferdinánd Károly huszárezred tisztjei, gróf Karl Wallis (?–?) és gróf Hugo Logothety (?–?) alhadnagy. *Militärschematismus des Österreichischen Kaiserthumes,* Wien, Hof- und Staats-Druckerey, 1825, 305.

is jelen voltak Troppauból. Ebéd után megmutatá a házi úr a gazdaság egy részét, amint azt a rossz idő miatt látni lehetett. Az egész egy angol párkot képez annyira, hogy a vándor mindég kertben véli magát lenni. Pompás épületei vannak, igen egyszerűen és cél erányosan, jeles fejőtéje van, s ismeretes birka tenyésztése; de igen nevezetes az adó is, mely esztendőnként 9 800 pengőre megy. Éppen harmada a jövedelemnek. Útitársammal Troppauba visszajövén, ő holmiját rendbe szedte, s délután haza felé indult. Egy darabig elkésértem Bregáts[1135] grossherlitzi inspektorral egyetemben. Tőle megválván egyedül maradtam Troppauban. Böhmét[1136] látogattam meg ez nap Trassler[1137] brünni könyvtáros ajánlásával, kinél a francia guillotinnak mintáját láttam. Egy asztal forma állásból két fa oszlop emelkedik fel. Ezen oszlopok közt nyúlik el egy deres forma pad, melyre a vesztendő lefekszik hasra, s derekára egy vas abroncs szoríttatik. Feje csak kis részben esik az oszlop közé. Nyaka éppen középre, úgyhogy a fenn függő szántó vas forma bárd egy zsineggel megrántatván, egyenesen az ember nyaka fölé eshessék, s azt rézsutos élével súlyával kettészeghesse. Böhme igen nyájas ember. Banke Antal[1138] gróf Larisch inspektorához adott Carwinbe egy ajánló levelet.

30. Úti levelemet látomásoztatván [sic] Krischanowitzre mentem ki, ahol több napokig maradandó valék, még Hilvety úr odajöhet. De az eső annyira megáztatott magánosan tett első utamban, hogy Kuchelnán meg kelle állapodnom, s ruhámat megszárogatnom.

31. Krischanowitzen van Lichnowsky hercegnek egy vadászkastélya, egy emeletre hollandus ízlésre építve, közepette egy kis angolkertnek, melynek sűrű bokrai közt fészkelő fülemilék hangicsálása, nyögdelése kellemes regvelt hozott, de amely nemsokára egész nap tartó esőzés által igen komorrá vált. Első dolgom volt a birkaaklot megtekénteni. Az épület igen egyszerű, pompa nélküli, a kastélytól kevés távolságnak keletnek fekszik, éjszaktól dél felé hosszat nyúlva, az épület közép magossága, egészen zárt, mint egyéb marhaistálló. Az ajtók mind nyugat felül vannak, az ablakok keleti és nyugoti oldalon. Kívölről a nyugoti oldalon két ölnyi tér van falhosszat elcserényelve,[1139] a cserény mellett belülről hosszat nyúlik az itatóvályú, melybe az udvar közepén levő csigás kúttól rejtek csatornán vezettetik a víz. Ezen ismérkedés azért történt, hogy a teleknek kevés esete lévén, az udvar többnyire sáros, s ha itatáshoz a birkák az udvaron sárban gázolni kénteleníttetnének, a sántaság

[1135] Bregáts (?–?), azonosíthatatlan.
[1136] Böhme (?–?), azonosíthatatlan.
[1137] Trassler, Johann Baptist (1787–1845), brünni nyomdász és könyvkereskedő.
[1138] Banke, Anton (?–?), inspektor.
[1139] Itt: belül felhúzott elválasztó fal.

meg nem szüntethetne. Most pedig a cserényen belül lévén az itató hely, amely apró göbéccsel van meghordva, s az udvar színénél magosabbra töltve, őhercegsége juhai a sártiprástól, s annál fogva a sántaságtól is mentek.[1140] Az épület belseje meglepő volt reám nézve, beléptemkor nem azért, mintha az épület különös alkotású volna, mert az igenis közönséges módon készült, gerendákra és deszkapadlásra; hanem azért, mert 1.) a mestergerendákról 3-4 ölnyi távolságra köteleken láttam felfüggesztve a kősót oly magosságra, hogy a birka azt könnyen felérhesse, s a mikor tetszik, nyalhassa. 2.) Minden kor s nemű birkát, kost, anyát, bárányt egyvelegeset együtt lenni tapasztaltam. 3.) A bemenethez átellenben egy különös rekeszben három anyát hat bárannyal találtam. Az első pontot ami illeti, a sózásra nézve éppen fukarkodnak, minthogy azt az állat egészségére nézve szintoly szükséges fűszernek tartják, mint a jónemü szénát vagy más hasonló jó takarmányt. Kőben adják, hogy akkor nyalhasson amikor, s annyit, amennyit ösztönöknél fogva nekik tetszik. Nem tartanak attól, hogy a hívtelen cseléd eltulajdonítsa a sót; azért van a tisztség vigyázó szeme mindjárt az ablaknak által ellenében. Ezen bánás a sóval méginkább különösnek tetszett előttem, midőn hallám, hogy Borussiának nincs kősava, hanem azt mind Angliából hozatják. Minden gazda megmondja előre, hogy mennyi sóra van szüksége esztendő által; s a kormány aszerént rendelkezik. Hát miért nem hozatnak kősót a közel Krakkóból, Lengyel- vagy Magyarországból? Miért inkább olyan távolról? Kérdém. A felelet az volt, hogy ez a közelebbi só drágább, minden fontja egy krajcárral, s széthordása tengelyen, s annál fogva költségesebben történne meg. Ez az oka, hogy ezen a vidéken is kevés a magyar bor, legközönségesebb s legoltsóbb a bordeaux-i, melynek vizen való szállítása olyan távolságra sem esik annyiba, mint itt közelleten a magyar bor tengelyen való szállítása.

[1140] Gerics jegyzete ennél a mondatnál: „Keszthelyen a georgikoni birkaudvar nincs hasonló esetben, mivel az udvar úgy elvan rendezve, hogy mind az öbledék kútviz, mind az esővíz egy arra a végre körül falazott verembe önként beszivároghat, s annálfogva az udvar mindég sár nélkül lehet, annyival is inkább, hogy apró göbeccsel megvan hordva. Mégis az itató vályuba rejtekcsatornán vezettetik a víz, mely a közösülő csatornák természete szerént feladván magát egy középen elnyúló vályúba ömlik ki, amelyből három keresztben lévő vályúba eloszlik. A vályúknak mindenike fenekén egy csap van, melyet itatás után ki kell venni, hogy a víz a vályúban meg ne áporodjon nyáron által, vagy a téli hideg időben be ne fagyjon. Felülről pedig hárántékosan függ le minden oldalról két deszka, élével hosszat, a két végén s felső szegleteken levő sarkokról, úgyhogy a deszkák a vályúknak födél gyanánt szolgálhassanak; ha ezek betéve vannak, a vályú tisztán marad, mert a szél nem szemetelheti bé; ha kinyittatnak, s felkapcsoltatnak, a birkáknak a vályúkon átugrálását s azzal mind a vályú elrondulását, mind az ugrálás által történhető kárt megakadályoztatják; valamint a csap minden itatás utáni kivétele is midőn egyfelül a tisztaság fenntartására szolgál, másfelül a jég kivagdalását, s azzal a vállu [sic] rongálását, s egyszersmind a jegesvíz itatást is könnyen elkerülhetővé teszi – M[éltóságos]. gróf Lászlónak ez intézetét csupán azon okból hozom fel, hogy egész mívelt Európában sem láttam ily célszerü itatást."

A só igen földes, s előttem igen szokatlan veres téglya színü lévén, bátor voltam azt mondani, hogy az említett drágább só sokkal jobb s jutalmasabb lehet, mert nincs annyi idegen rész közte. Azt vevém válaszul, hogy ez a veres só is szintoly erős, s ha nem oly tiszta is, mint a mienk féle, ezt mégis jobban szeretik, mint a mienket olcsóbb voltáért. – A minden kor és nemű birkák együttlételét ami illeti, arra nézve azt tudatták velem, hogy ők, az ösztatás idejét kivéve, mindig elletnek, azért csak decemberben veszik le a kosokat, hogy májusban ne legyen ellő vagy nagyon pocakos birkájok; mivel pedig mindenkor egyeránt jól tartatnak, jó erőben lévén két esztendőben egy-egy anya háromszor bárányozik, s pedig a buja táplálás miatt, meg a só ösztöne miatt (?) sok van, mely egyszerre kettőt ellik, s így két esztendő alatt egy anya hat bárányt nevel. Olyan volt a három utolsó, melyet az ajtó által ellenében láttam, s így a harmadik pont alatti különösség is meg volt előttem fejtve. Az etető sráglya leírását szükségtelenné teszi az 1. alatti kép.[1141]

1. Aprilis. Gyönyörű, szép tavaszi idő volt ezen napon. A kastély körül a fülemülék egyre erősen hangicsáltak. A mezőn a pacsirták hangosan cserikeltek. Honom felé a Sudettek[1142] azaz láncként kékellettek. A nap kellemetes melegen sütött; mi kellett még, hogy Oberamtmann Kudlikkal[1143] örömest menjek ki a szántóföldre? Az Odera mellett eddig rétnek használt telek feltöretett már az idén szántás által, ekével most a föld megkevertetett, keverő ekével – Ruhrmachine. Áll ez egy egyenesen lefüggő s élével előre fordított késből, s egy háromszegből, mely három darab deszkából van összeillesztve, s a gerendelyről olyan formán lefüggesztve, hogy egyik szeglete a kés vagy csoroszlya foka felé áll. Ha az eszköz mozgásba tétetik, a kés élével előre, a háromszeg felfelé túrja a földet élével, két lapos oldalával pedig széjjel. A keverő eszköz pedig keresztbe húzatik az eke által készült barázdák felett, hogy a föld egyeránosabban felmunkálva légyen. Ezen munka után a telek megboronáltatik. Az itteni boronák kicsinyek, formájokra nézve négyszegűek, mekkoraságokra nézve minden oldalról három lábnyiak, fából készültek, de vasfogasak. A fogak *in quicuncem*[1144] állanak, egy lábnyi távolságra egymástól. Három ilyen borona láncoltatik öszve, úgyhogy egy széltében kettő vétetik két ló után elölről, s egy hátulról, amint mind ezt a 2. képre nézve egy tekéntettel könnyű megérteni.[1145] Ezen boronázás által

[1141] Nincs csatolva illusztráció.
[1142] Szudéták.
[1143] Kudlik (?–?), azonosíthatatlan.
[1144] Diagonális elrendezésben.
[1145] Nincs illusztráció.

nemcsak elegyengettetik a föld, hanem a tarack is – *triticum repens*[1146] – öszve sodortatik, amint szántó vassal már felszaggattak. Ha a borona sok tarackot felszedett, a barázda végén a boronafogak közül kiszedetik, s hogy ki ne gyökerezhessen, a dűlőn megégettetik. Azonban erre ritkán van szükség, mert a szegény emberek önként mennek az uraság földére, a tarackot s egyéb gazt öszve gereblélik, haza hordják, megszárasztják, s tüzelésre használják (ezek már jobban tudnák betsülni a dűlt fát, mint a somogyi parasztjaink, csak találnának valahol!). Boronálás után a vetők jöttek elő; azok után ismét a boronálók. S így a gabonavetésnek vége lett. De alig történt ez meg, az egész napi rekkenő meg érlelte az esőt, s a szép nap égi háborúval, dörgéssel, villámlással, s nagy záporral végződött.

2. Húsvét napja lévén, a dél előtti időt részént templomban tölténk. Ezen napon az eső miatt a háztól nem távozhatván, csak az aklot, az istállót, meg a kertet vizsgáltam meg. Az akolról már tegnap szólék. Az istállóban a dolgos lovakon kívül nevezetes három csődör, egy fekete tüzes arabs, a híres Turkmainatti[1147] faja, legszebb, legjelesebb. Egy hidegvérű mecklenburgi szürke, angol vér, ez is szép, de nem oly becses. Mind a kettő kocsi lovak tenyésztésére használtatik. A harmadik egy fejér török fajta ló, dolgos lovak szaporítására. Szaporaságáról azt mondják: nicht zum umbringen.[1148] A kert, mely a kastély körül van, egy négyszegű kőfallal kerített szűk téren, angol ízléssel készült; festéses jelenetet benne nem kell keresni, mert a sűrűen tömött fáknak s bokroknak leginkább az oltalom falak elfedése volt fő cél. A konyhakert nagy; a treillageok,[1149] szintúgy mint a melegház, pusztulnak s nem ujíttatnak meg; a mostani herceg nem akar reá költeni. A citramfák [sic] mind földbe vannak ásva, s eddig igen jól tenyésztek; *aucuba japonica*,[1150] s a *verbena trifilla*[1151] is, s melynél nagyobbat is nem egykönnyen láthatni. Magassága kilenc lábnyi, átmérője a tövénél féllábnyi.

3. Borult volt az idő, s esővel fenyegetett. Kimentünk mégis Borutin felé, hogy a márga s gyeptőzeg – turfa – gödröket meglássuk, de a sok esőzés s onnét származott vízállások miatt Kudlik nem tartotta tanácsosnak a továbbhaladást, s így kéntelenek voltunk ismét Krischanowitzre visszatérni, anélkül hogy kitűzött célunkat elértük volna. Óhajtám, hogy dologtevő napon jöhetnék ki ezen helyre midőn az ásást, s a tőzeggel való bánást is

[1146] Közönséges tarackbúza.
[1147] Versenyló neve.
[1148] Elpusztíthatatlan.
[1149] Lugas.
[1150] Japán babérsom, örökzöld cserje.
[1151] Citromverbéna.

láthatnám egyszersmind. Azonban a mostani nagy dologidőben, amit a szűntelen való esőzés még inkább szűkké tesz, nem is remélhetem, hogy kívánságom teljesülhessen; mert a minden órán várt Hilvety megérkeztével én is továbbhaladok.

4. A folyvásti esőzés miatt a tisztek kinn nem foglalatoskodhatván, idejök egy részét velem megosztották, s az etetés rendét, módját, amiért már előbb is megkértem volt őket, közlötték, úgyhogy azt feljegyezhettem. Ezen tekéntetben a hallottak s tapasztaltak a következendőkben pontosíttathatnak öszve, nevezetesen A) A birkákra nézve 1º) regvel – öt óra tájban kapnak szalmát. 2º) későbben szénát. 10 óra tájban itatóra hajtatnak. 3º) Egy óra tájban nyers kolompér adatik elejbök, apróra vagdalva. Két óra tájban ismét itatás. 4º) Széna vagy borsószalma, s a bárányoknak zab. 5º) Estvére ismét szalma adatik elejbök. Minden nemű takarmány sráglyából[1152] történik, melynek formáját az 1 alatt[1153] ábrázolat elő adja. Az itatásról már feljebb szólottam. A kolompér aprítás olyan eszközzel történik, mint a Georgikonban. Ami illeti B) A szarvasmarhákat, azok 1º) regvel négy órakor kapnak szalmát, azután 2º) szecskával s polyvával kevert kolompért, mintegy hat óra tájban. Ezen takarmány megemésztése alatt meg is fejetnek. 3º) 9 óra tájban megitatják őket. Azután 4º) vágott szalmát kapnak polyvával keverve. 5º) Négy óra tájban ismét megitattatnak a kútnál, ahol, ha különössen ellenséges idő nincs, egy darab ideig kinn hagyatnak azután. 6º) Kolompér vágott szalmával, s polyvával keverve adatik elejbök, s még ezt eszik, megfejetnek, végre 7º) Széles szalma vettetik elejbök éjcakára. A takarmány mennyiséget ami illeti, az nem megy bizonyos mérték szerént. Adatik annyi, amennyit megemésztenek. Ez nekem igen különösnek tetszett, kivált a zabra nézve, de amelyet nyilvánítván, azt kaptam feleletül, hogy különböző idejiek lévén a bárányok, egyeránysosan ki nem lehet adni a zabot fő számra: hol több kell, hol kevesebb. Ami kiadatik, azt mindég feljegyzi az ellenőr, Nossek,[1154] s hogy pazarlás ne történjen, arra Kopisnak[1155] kell ügyelni.

5. Lichtenbergen vannak egyesítve az eladásra szánt juhok. Állások s tartások ezeknek is olyan, mint a krischanowitzi. 20 darab eladni való birkaborjú [sic] is áll itt, melyek vágott szalmával s polyvával kevert kolompérral tartatnak. A gabona itt nem nyomtattatik, hanem csépeltetik. A cséplők a gabona 16-od részét kapják, egyebet semmit. Lichtenberg emelt helyen lévén, nagyon szép a major körül való kilátás, különösen a kárpáti hegyláncra,

[1152] Saroglya, etető.
[1153] Illusztráció hiányzik.
[1154] Nossek (?–?), azonosíthatatlan.
[1155] Kopis (?–?), azonosíthatatlan.

a jablunkai szoros felé. Ha a Kárpát köd lepelbe borult, szép időt jövendölnek a sziléziaik; ha tiszta, szép azúrkék, s a köd a hegyek felett van, esőt jelent. Az ezen majorhoz tartozó földeken, több helyen láttam magas trágyakupacokat, ami előttem különösnek tetszett. Ennek az okát adták, hogy télen a cselédet sokszor nem tudják alkalmatosan foglalkodtatni, minthogy a trágyát kihordatják velök, amely a szűk major udvarban úgyis csak akadály. Hasonló helyzetű az ofschützi[1156] major is, ahol egy sereg anyabirka van. Emlékezetesnek látszott nekem ezen helyeken azon körülmény, hogy itt még az idén nem szántottak, mivel mindeddig igen nedves a telek, mindamellett is, hogy emeltebb s lejtősebb hely, itt még szántani sem lehetett tavaszi alá, holott Krischanowitzen csaknem véget értek már a tavaszi vetésben. Oka ennek az, hogy a Lichtenberg s Ofschütz telekének alsóbb rétege – *subsolum*[1157] – agyag, Krischanowitzé pedig homok és göbécs. Itt a víz elszivároghat, s a telek fölös nedvességétől előbb megszabadulhat, mint amott, ahol az alsó réteg csupa agyag. – Haza menet az Odera melléki fachinazást[1158] [sic] tekénténk meg. Az Odera itt nem nagyobb mint a Körös Nagyváradnál, s szintoly kártékony.

6. A termésváltozást jegyzem fel, melyek a krischanowitzi uradalomhoz tartoznak:

I. A krischanowitzi major 9 szakaszai úgy míveltetnek hogy 1º) Kolompér termesztetik erősen megtrágyázott földben; 2º) Árpa veres lóherrel; 3º) & 4º) a lóher meghagyatik részént zöld takarmánynak, részént szénának. 5º) Rozs és fejér lóher, 6º) a lóher meghagyatik legelőnek, 7º) búza. 8º) Hüvelykes vetemény fél trágyában. 9º) Rozs.

II. A lichtenbergi földek két szakaszra vannak elosztva, s a következő termésváltozás szerént míveltetnek: 1º) Hüvelkes veteményes egész trágyában. 2º) Búza fejér lóherrel. 3º) Juhlegelő. 4º) & 5º) juhlegelő. 6º) Rozs. 7º) Zab. – Ezen két szakaszokon kívül, melyek a majortól távolabb esnek, van öt kis szakasz közeleten, melyekben 1º) egész trágyával kapálni való vetemények termesztetnek, 2º) árpa veres lóherrel, 3º) és 4º) lóher. 5º) Rozs.

III. Roskauban[1159] 8 szakaszokra vannak a földek osztva ezen termésváltoztatással: 1º) Kolompér egész trágyában. 2º) Árpa veres lóherrel. 3º) & 4º) lóher. 5º) Búza. 6º) Borsó féltrágyában. 7º) Rozs. 8º) Zab.

[1156] Helyesen: Owschütz, ma: Owsiszcze, Lengyelország.
[1157] Altalaj.
[1158] Azonosíthatatlan.
[1159] Helyesen: Roschkau, ma: Roszków, Lengyelország.

IV. Borutinban 12 szakaszok vannak: 1º) kolompér egész trágyában 2º) árpa veres lóherrel 3º) lóher 4º) búza 5º) borsó 6º) rozs 7º) zab 8º) márgázás és hüvelykes vetemények 9º) búza lóherrel 10º) lóher.

V. Ugyanilyen a termésváltozás Hilvetihofnál is.

7. A grabowkai uradalom 18 kisebb-nagyobb tavat számlál, melyek mind mesterségesen készültek a középkorban, s az Odera vizével elárasztatván három esztendőig halastó gyanánt használtatni szoktak. Minden negyedik esztendőben leeresztetik rólok a víz, s akkor földmívelés alá vétetik a telek. Ezen ága a mezei gazdaságnak új lévén még előttem, illett, hogy különösen is figyelmezzek, annyival is inkább, hogy azt igen jövedelmesnek lenni hallottam. Mint készítették el kezdetben a halastavakat, egész bizonyossággal nem tudhatni, mert mindezen tavak már ember emlékezetét meghaladó időben készültek. Ki lehetett azonban venni, hogy a tavak partjai mind agyagos neműek. Mindenesetre bizonyosnak látszik az, hogy ezen nagy töltéseknek a földét azon telekről hordották öszve, melyen most a tó vagyon. Hogy a tó fenekét előbb mívelni kellett, mint azt vízzel elárasztották, mert a terméketlen földön a halak sem díszlettek volna, az bizonyos; de nem tudhatni, hogy a régiek mint mívelték, s mit míveltek. Most nem készítenek új tavakat, hanem csak a meglevőket használják, ha közeleten népes helységek nincsenek; mert az ilyen helyeken halastavakat tartani a kormány nem engedi meg, minthogy nyáron által az ilyes tavak kigőzölögése egészségtelen az emberre nézve. Az említett 18 tó nem mind egyforma nagyságú, s mélységű; hárma legsikerebb,[1160] s legkisebb, úgyhogy mélysége ezeknek alig van valamivel több félölnyinél, kiterjedése mintegy félholdnyinál. A többiek mind nagyobbak, s mélyebbek egy holdtól négyig, s két-harmad, fél ölnyi mélységűek. A töltés mindeniknél, kivált a nagyobbaknál igen erős, úgyhogy tetején mindeniknek kocsin is járni lehetne. Lejtőssége mindenik oldalról 45º körül lehet, s be van az egész gyöpösödve, s kaszáló gyanánt használtatik. Minden töltésen van függőlegesen vágva két üreg, melyek zuggókkal[1161] [sic] becsinálva, hogy a zuggó tábla fölső széle két lábnyival alacsonyabb, mint a töltés teteje, hogy zápor idején vagy hóolvadáskor se emelkedhessen feljebb kelletinél a vizének szine. Azonban, hogy a tó feles vizének kitakarodásakor a halak ki ne mehessenek, a zuggó táblájának felső része, két lábnyi magas sűrű rostéllal – Rechen – van ellátva. A két zuggó közt a tó fenekén árok van hosszat húzva, hogy midőn a tó vize leeresztetik, a halak ne a posványban maradjanak, a hol még előbb megromlanának, mint ki

[1160] Itt: sekély.
[1161] Zsilipek.

halásztathatnának, hanem az árokban a hol víz is marad, gyülhessenek öszve. A felyebb érintett három apróbb tavak ívásra és tenyésztetésre használtatnak, minthogy a halak csak sikér[1162] vízben ívnak. Minden ilyen ívó-tón (tán így lehetne megmagyarosítani a Streich vagy Leichteich szavat, mellyel az ilyen tavakat nevezik, amely szóra még eddig tán nem is volt nekünk magyaroknak szükségünk, minthogy hazánkban rendes szeléd halászat tudtomra legalább nincs is) 15 darab nagy halat számlálnak, t[udni]. i[llik]. 10 ikrást Streich fische – s 5 tejest – Milchner –, de minthogy a magló halak betételekor könnyen meghibásodhatnak, sőt el is vesznek a vizen kinnlétel, s faggatás következésében, öt anyával és két apával többet szoktak betenni, legalábbis. Az ívó tó többnyire ősszel rakatik meg, midőn az öreg halak kihalásztatnak, de néha megtörténik, hogy erős télben fenékig befagy az ívó tó, s a magnak hagyott halak is elvesznek. Ilyenkor tavasszal kell ismét az elveszetteket kipótolni. – A többi nagyobb tavak oskola – Schulteich, vagy Streckteich – és hizlaló – Satz-Haupt vagy Gewächsteich – ra oszlanak. Amazokból többnyire tavasszal rakják át az ívótóból a szaporaságot, de midőn a tél sanyarúsága miatt tavaszra elvesznek, ami azonban ritkábban történik, ősszel, s ugyanakkor rakják az esztendős nevendékeket is a fő tavakba, ahol addig tartatnak, még el adhatják. – Halászatkor lajtokba rakatnak a halak, egy-egy lajtba olyan számmal, hogy mindenik szabadon mozoghasson a vízben; úgy teszik át azután vagy más tavakba, vagy kereskedésbe adják. Hogy az apró halak el ne vesszenek, a kifolyásnál minden tó alatt van egy kis besövényezett tavacska, melyben a lefolyó vízzel kimenő halak feltartóztatnak. A halak nemei közt a compó, de még inkább a ponty becsültetik s tenyésztetik inkább, de ezek mellett kárászt, s csukát is vallamelyest, azon okból, hogy a halak egyik ellenségét, a békákat elpusztítják, s még békát találnak, addig az apró halakat nem bántják; azután pedig halemésztőkké válnak, s ezen utolsó ok miatt a többi közt nem is tenyésztik; különös tóban pedig azért nem, hogy tiszta vizek ritkán van; s ha az volna, inkább pisztrángot – *salmo fario* – tenyésztenének. – A lecsapolt telekben többnyire lóhert szoknak [sic] vetni valamely gabonanemmel, mely learattatván, a lóher szénának száríttatik meg. Negyedik esztendőben ismét halastóvá fordítandó; ami minekelőtte megtörténne, az árok kitisztíttatik, s a kihordott gaz trágya gyanánt a földekre kihordatik, vigyáznak azonban az árok tisztogatáskor arra is, hogy minden termő földet ki ne hordjanak, mert másképp ezen elmulasztásnak a halakra nézve káros következése lenne. Meg kell még jegyeznem, hogy a grabowkai majorbelieket nagyobb részént hideglelésben találtam; akik attól mentek

[1162] Sekély.

voltak is, kivétel nélkül is mind halaványok voltak. A halakon is tapasztaltak már himlőt, de a mi különös a birkákon még nem. – Grabowkában tirolis fajú tehenek vannak, s berni bikával hágattatnak. A borjak közt láttam egyet, mely nem schweitzer apjára, hanem tirolis anyjára fajzott. A majoron kívül van egy jókora halom, melyet Schwedenbergnek hívnak. Azt mondják, hogy a svédekkel volt háborús időkből való, s a rege szerént úgy támadott, hogy egy nagy tisztjöket eltemetni akarván a katonaság, mindenik egy marok földet vetett a holttest fölé. A papotniki[1163] majorban szamarak tenyésztetnek, s öreg ürü birkák tartatnak. Velikonban[1164] tartatnak a nevendék csikók, s Mürzthaler tehenek. Egy deszka metsző van ezen majorban, s alatta birka úsztató, amelynek rajzolatát, s bővebb leírását a 3. képpel adom elő, az egész munka végén.[1165]

8. Proskauban[1166] s Ruderswaldon[1167] emlékezetes a kolompér tartásmód. Nagy mértékben termesztetvén itt a kolompér, a pincében vagy vermekben nem lehet annak elegendő helyet adni. Azért szabad mezőn kéntelenek azt kitartani, valamely emeltebb helyen t[udni]. i[llik]., ahol az esővíz vagy hólé meg nem állhat, a szárazon felszedett, vagy megfuvakodott kolompért nagy határba rakják, azután szalmával, s jó földdel befödik, hogy mindazonáltal a kolompér halomnak tetejébe egy kéve zsuppot helyheztetnek, vékonyabb végét a szalma szálaknak alá felé fordítván, vastagabb véget pedig felfelé, emezt a szalma fedél felett elszélesztvén, emezt pedig egy gúzzsal öszvekötvén. Ha a szalmafedél földdel jól vastagon betakartatott, a zsúpnak a kötésen felül való része szabadon hagyatik. Ezen majorban is tartatik egy ürü sereg.

9. Ofschützben a kolompér sírhalom forma, s nem csúcsos garmadákban tartatik; itt is szinte szalmával födetik be a kolompér először, azutánn meg földdel teréttetik be jó vastgonn, s a halom körül árok vonatik, hogy az eső vagy hó lév a kolompér halom alá ne vehesse magát. A termésváltozás ezen majornál a következendő: 1º egész trágyában kolompér, 2º árpa lóherrel, 3º–4º lóher, 5º rozs, 6º zab, 7º búza, ez a belső szakaszokon. A külső szakaszokban ez a termésváltozás: 1º zab és lóher, 2º juh legelő, 3º & 4º ugyanaz. Mindezen majorokban az épületeknek se elrendelések, se alkotásokra nézve nincs különösségek, hasonlók lévén a krischanowitzihez. Pompás azonban a lichnowitzi[1168] major, s még inkább a Hilvety Hof, amely rendes négy épü-

[1163] Ma már nem létezik.
[1164] Helyesen: Wellikunt, ma: Wielikąt, Lengyelország.
[1165] Az ábra hiányzik.
[1166] Ld. 1159. lábjegyzet.
[1167] Ma: Rudyszwald, Lengyelország.
[1168] Ma már nem létezik.

letből áll. A világ négy része ellenében mindegyik szabadon áll. A bejárás négy felül van azon helyekenn, hová a szegletei esnének, ha az épületek öszve függők volnának. Itt falak helyett tölgyfa tserény s kapu van, olajos fekete festékkel bekenve. Az épületek pompássak, s kelletinél magosabbak. Egyébb eránt elrendelések belölről ollyan, millyent a krischanowitzi akolról megjegyzettem. Ezen majorban van a juhoknak törzsök serege, mely, a Hilvety mondása szerént, 1801-ben hozatott Haugwitz[1169] által Spanyolországból, több aláírók számára. De ezen sereg megérkeztekor koszos, s igen hitvány volt. A költséget sokallották több aláírók, annyival is inkább, hogy egészségbeli állapotjok is megmaradások eránt kétséget támasztott. Többen az aláírók közül tehát lemondottak a vételről. Ezek közül vett meg a boldogult herceg 40 anyát és 2 kost, kigyógyíttatta azokat s rólok tovább tenyésztett, olly formán, hogy ezen 42 darab spanyol juhból törzsök sereget alkotott, ezeket magok közt párosította, a szaporaságból eredett kosokkal az előbbeni nyájait nemesítette, de a nemesített falkákból eredett kos bárányokat kiheréltette. Ez azon híres nyáj eredete, melyből nemcsak a sziléziaik s morvák, csehek, hanem sok magyar gazdák is szerzettek törzsöknyájat. Nemére nézve a gyapjú amint tudva van, electorál[1170] vagyis escuriál féle. Igen finom, de többnyire ritkás, noha néhány darabok olyan tömöttek, hogy ilyen finomságú gyapjúban tömöttebb már alig kívánhatni. Ezen fajta igen zsíros gyapjat hordoz, amely miatt az állatok, ha gyapjok kinyőlt[1171] egy kevéssé, szurkos feketék. A törzsöknyáj 16 000 pengő forinton vétetett.[1172]

10. Végre megérkezett a régen várt Hilvety, Bregáts, grossherlitzi inspektor társaságában, ki a lichtenbergi majorban urasága számára birkákat vásárlott. Ebéd felett előkerült a többi közt a brünni utolsó gyűlése a birkatenyésztésre ügyelő egyesületnek, melyen jelen volt Moreau,[1173] híres klagenfurti posztógyáros is, s előmutatott a maga gyárában készült szöveteket erdeti spanyol gyapjúból. Báró Geisler, Salm[1174] és még három sziléziai uraság – kiket Hilvety úr nem nevezett meg, gyapjából készülteket,

[1169] Haugwitz, Christian August von (1752–1832), gróf, porosz diplomata, politikus.

[1170] A korabeli minősítés szerint a „szász választói" az első osztályú minősítésnek felelt meg.

[1171] Kinőtt.

[1172] Gerics jegyzete: „Van-é most annyi vevő a hercegi nyájoknál, mint ittlétemkor, nem tudom. Annyi bizonyos mégis, hogy azóta olyan szurkos gyapjút nem annyira kedvellik a tenyésztők, mert igen nehéz mosatni, sokat is veszt nehézségéből, de ami legrosszabb, éppen a legfinomabb darabok hajlandók az elcérnásodásra. Azonban különösen meg kell jegyeznem, hogy cérnásodásnak indult gyapjat egy darabon sem vettem észre itten, noha erre különösen figyelmeztem."

[1173] Helyesen: Moro, Franz (1762–1866), karintiai gyáriparos, aki fivéreivel működtette textilipari vállalkozását.

[1174] Salm-Reifferscheidt, Hugo Franz von (1776–1836), gróf, nagyiparos, természettudós.

s azokkal báró Ehrenfels[1175] megcáfolta. A spanyol gyapjúból készült posztó igen erős – Kerntuch – volt ha a gyapjúszálakat felborzazta, szintoly fényes maradt minden gyapjúszál, ami az itteni gyapjúból készülttel nem történt. Ezek kellemesebb tapintásúak voltak, de távul sem oly tartósságot ígérők, mint az igazi spanyol gyapjúból készült posztó.[1176] – Ebéd után teljesült kivánságom, s a borutini márga s gyeptőzek [sic] gödröket megláthatám, de munkások nélkül! – Hilvety azt mondá, hogy szarvas fejet s szarvat, a csontokat egészen ép állapotban, s magyarót [sic] találtak a tőzek [sic] gödörben. A magyaró héjjal is, noha egészen épek voltak, belül mégis mind üresen találtattak. A márga alkotó részei közt 20-30 percentre becsülte Hilvety úr a mészföld mennyiségét, ami igen hihető is volt a conchiliák[1177] sokaságánál fogva is. Ezen márgát nem stak az uradalom használja agyagossabb telkei termékenyíttésére, hanem a szomszéd uraságoknak is adnak el.

11. Hilvety úr haza ment, Bregátscsal egyetemben; én meg gróf Larisch jószágára Deutschleutenbe.[1178] Itt öszvejövék Banke Antal úrral, ki nálamnál kevéssel későbben érkezett meg. Inspektori tiszte szerént a hágó kosokat egyéb majorokra kiosztandó. Először is a régi majorba – alte Schäferey[1179] – mentünk. Itt 200 hágó kosok állottak, melyeket Banke másnap át vizsgálni, s a többi majorokra kiosztani szándékozott. A gyapjú igen finom, de a juhok nem oly buján tartottak mint Lichnowsky hercegnél. Az épület egésze fából van, s nagyon rozzant már, úgyhogy megtompolni[1180] kellett. Az etető sráglyák Remiasch elsőbb képzete szerént készültek: igen öszveszerkéztettek [sic], drágák, s mégsem célszerűek. Magok sem ajánlják. Innét neeradi[1181] tóra mentünk, mely most lecsapoltatván felszántatik, s három esztendeig mívelés alá tétetik, 1 500 holdra terjed. A neeradi majorban két egymásnak ellenben által levő istállóban van 140 darab fejös tehény. A felsőben

[1175] Ehrenfels, Josef Michael von (1767–1843), báró, mezőgazdász, állattenyésztő.

[1176] Gerics jegyzete: „Magamnak is volt eredeti spanyol gyapjúból készült köntösöm, amelynél tartóssabbal sohasem bírtam, de ami mellett igen különös volt az, hogy utolsó rongya is megtartotta igen szembe tűnő fényességét még az elkopott fonalakban is. – A spanyol ég hevesebb a Pireneuson innentieknél, s árnyéktalanok a legelők többnyire. Ezen környülményeknél fogva jobban kiérhet, hogy úgy mondjam a spanyol gyapjú ereje. A mi egünk ellenben se nem oly heves, se nem oly száraz, s legeleink nagy része erdei lévén, a gyapjú gyengébb tapintású s tán éppen azért is nem oly erős, s természettől nem oly fényes. A mesterséggel adott fény pedig eredeti ereje csökkentésével történik. Íme véleményem szerént tán így lehetne az említett tüneményeket megfejteni, magyarázni."

[1177] Tengeri csigák házai.

[1178] Ma: Dolní Lutyně, Cseh Köztársaság.

[1179] Régi juhászat.

[1180] Megtámasztani.

[1181] Helyesen: Nerad.

70 darab buga[1182] (Kolbige vagy Kolben-Schweyzerey[1183]) igen különös volt előttem annyi szarvatlan marhát látni egyszerre. Banke azt mondja, hogy mindezen 70 tehén egy olyan bikától származott, mely noha szarvas fajtától eredett, mégis nem tudni mi okból, szarv nélkül nőlt [sic] fel. A másik istállóban szintannyi szarvas tehén van, melyeknek mindenik szarva végére egy fa golyóbis van szurkolva, hogy történhető döfésük annál kevesebbé kártékony legyen. Mind a két istállóbeli marha anyjuk tirolisi, apjuk svájci származék. Az istállóknak mindenike igen pompás nagy kőépület. Középen megy hosszat egy széles folyosó, mely a két sorban álló jászolokat egymástól elválasztja. A tehenek fejjel vannak az istálló közepe felé, s hogy a jászolba ne hághassanak, a tehenek feje felett jászol hosszat lécek vannak a jászol mellett felnyúló oszlopokhoz szegezve. A velök való bánás olyan forma, mint Lichnowskyéknál. A két tehénistálló közt az udvar közepén van egy sertvés hidas, mely úgy van készülve, hogy egyik oldalon a gané kitakaríttathatik, egy azon végre hagyott kis ablakon, másfelül az eledel beadathatik hosszan nyúló vályújokba. Az aljok rostély formára van készítve két lábnyi magasságra a föld színétől. A sertvések andalúziai fajták, fekete sima szőrüek, s lekonyult fülüek. Azért tartatnak, hogy az író s savó haszonra fordíttathassék. Télen ezen tápláló szereken kívül kolompért is kapnak, nyáron pedig ahelyett legelőre eresztetnek.

OSZK Quart. Hung. 3727/1 fol. 4–34.

[1182] Kisszarvú vagy szarvatlan marha.
[1183] Tehenészet.

47.
1820. április 27. – május 7.
Részletes leírás a georgikoni tanár porosz főúri mintagazdaságok tulajdonosaival történt megismerkedéséről, az alkalmazott vetésforgókról és a juhtenyésztési, állatorvoslási gyakorlatról

27. Eckersdorfba vettem utamat, még onnét hazul hozott ajánlással egy néhai oskola társoktól az ifju gróf Magnisoknak.[1184] Az öreg grófnak,[1185] ki a mezei gazdaságot nagy szenvedéllyel, de egyszersmind értelemmel s óhajtott sikerrel üzte, csak jó emlékezete volt még fenn. Az ifjak a fővárosban tartózkodtak. Az öreg grófné[1186] egy áldott jó lélek, kihez csak magához volt szabad udvari mestere vagy nevelője nélkül menni a mostani burkus királynak, csak maga volt otthon, 8 élő leányai közül csak eggyel, Báró Faynéval,[1187] ki éppen látogatásra jött haza. Studer[1188] inspektorja se lévén itthon, Melchick Józsefnek[1189] hagyta meg, hogy kerestesse fel az Inspectort, s addig is vezetne körül a kertben vagy a majorban. Először a kertet tekéntettük meg, mely nagy kiterjedésű, angol ízlésre készült, amire igen alkalmatos, már csak annál fogva is, hogy a telek igen változó. Nagy benyomást tett azon kép, mely előttem kifejlett, midőn a nagy út fölé vetett hídra állottam. Szép a Belvederéről is; az omladékok, a barlangok, a gazdag üvegházak, s a remetelak, nemcsak a parkban, hanem azon kívül is, valóságos remetelak s kápolna, melyet a grófi ház tart. A mostan élő remete magyarországi fi, pozsonyi születés, de mégsem magyar, mert egy szót sem tud magyarul, hanem tót. Varga legény volt valaha. Ruhát s kosztot kap a grófi háznál, mégis többnyire zarándokoskodik, s koldulgat. Rómából már kétszer fordult meg, s annyit koldult öszve, hogy a kápolna elejbe egy nagy kőkeresztet emeltethetett. Noha regvel volt még, máris részeg volt, midőn vele

[1184] Magnis, Anton von (1786–1861), gróf, sziléziai porosz földbirtokos és fivére, Wilhelm (1787–1851).

[1185] Magnis, Anton Alexander von (1751–1817), gróf, mezőgazdász.

[1186] Götzen, Louise von (1763–1848), bárónő, Anton Alexander von Magnis gróf özvegye.

[1187] Helyesen: Falkenhausen, szül. Charlotte von Magnis (1791–1867), Friedrich Wilhelm von Falkenhausen (1781–1840) báró felesége.

[1188] Studer, Jakob (?–?), mezőgazdász, a hofwyli vetőszerkezet átalakítására, Studer javításaira utalás: Friedrich Benedict Weber: *Bemerkungen und Notizen über die verschiedenen Gegenstände der Landwirtschaft,* Leipzig, Barth, 1815, 63.

[1189] Melchick József (?–?), azonosíthatatlan.

öszvekerültem. – Az udvari fejőte 701 darab marhából áll. Kisebb része tiszta schweitzer, a többi mürzthali tehenektől s schweitzer bikától származott. Az új pálinka égető Pistorius szerént készült, s csak a múlt januáriusban állíttatott fel. A bárányok állása is itt van. A szántóföldön nagyon szaporán vetettek borsót a hofwyli műszerrel, melyet Studer egyszerüsbétett [sic] is. Studert itt találtuk. Nem kellett tőle kérdezni, hová való születés. Egész valója, nyelve, beszéde mindjárt elárulta, hogy helvéciai, s valamint a boldogult gróf, úgy ő is Fellenberg növendéke. Ki vezetett Mildevorwerckbe[1190] [sic]. Mentünkben láttuk a meszezőket, mint locsolják meg az oltatlan meszet mindaddig, még az önként [sic] porrá nem vál, s akkor lapáttal a lóherre szórják. A gabona alá úgy meszeztek, hogy az oltatlan meszet pár hamuval s trágyával öszvekeverték, oly mennyiségben, hogy ezen két utolsóból két annyi vétetett, mint a mészből. Ezen keveréket azután a szántóföldön elterétették s alá szántották. A major legfelemeltebb helyén van két zárt pajta, de egymástól távul építve a történhető tüzi veszedelem miatt. Az egyiken ezen felirás olvasható: *ex omnibus rebus, quibus aliquid acquiritur, nil est agricultura melius, nil iucundius, nil homine, nil libero dignius, Cicero, 1816.*[1191] A másikon ez: *Dieser Flur trotz Krieg und Nässe erhöhte fruhtbarkeit ist der Lohn sechs jähriger Nachahmung deines Hofwyler Vorbildes weiser durch Wort und That wohlthätig wirkender Emmanuel Fellenberg, 1816.*[1192] Az istállóban 58 darab mürzthali tehén van egy schweitzer bikával egyetemben, mellyel a magok faja béli helyett meghágatni fognak ezután. A birka számos. Az öreg gróf csak 3000 darabot vett által, s annyira szaporította, hogy háromszor annyit hagyott fiainak. Gróf Antalnak van most 8000, testvérjének 3000. A fajta különös t[udni]. i[llik]. magyar anyajuhoknak sléziai kosok által nemesített, nem olyan finom ugyan, mint a szász gyapjú, de mégis nagyon becses s keresett. Azért, hogy nagyobb testű egyéb birkáknál, s több gyapjút is ád. A kosok 2 ½ esztendős korokban eresztetnek meg, s csak éjcakán 25 vagy leg feljebb 30 anyát adván egynek egynek. Száz közé kettő adatik csak egyszerre, egy különös rekeszbe másik éjjel ismét más kettő, harmadik éjjel ismét amazok, negyediken emezek. Naponnand [sic] legelőre bocsájtatnak. Az ellés januáriusban kezdődik. A bárányok indigóval jegyeztetnek meg, a kos és anya billeggel. Szemet soha sem kapnak a birkák, hanem szénát és kolompért, meg legelőt, amely hol puszta parrag[1193] legelő, hol mesterséges.

[1190] Azonosíthatatlan.

[1191] „Minden dolog közt, melyben kedve telik valakinek, nincs a gazdálkodásnál kellemesebb, jobb, szabad emberhez méltóbb, Cicero, 1816." Az eckersdorfi, ma bożkówi egykori Magnis kastély közelében található magtár bejárata felett most is megtalálható ez a tábla.

[1192] „Háború és víz ellenére ezen szántó termékenysége hat évnyi utánzás eredménye bölcs szavad és cselekedeted jótékony hatására, Emmanuel Fellenberg, 1816."

[1193] Parlag.

Az erdőbe sohasem engedtetnek menni, még ott is, ahol nem fenyves, hanem más – Laubholz[1194] – erdő van. – A földmívelésnél fő tekéntettel volt a boldogult a takarmánytermesztésre, hogy mennél több marhát tarthasson. A hegyi legelőt feltöretvén, először zabot, azután kolompért, azután árpát fejér lóherrel, spanyol lóherrel, lucernával, zabbal – *avena elatior* – s pelyhes cirokkal – *holeus lamatus* – vegyest. Következendő esztendőben egyszer megkaszáltatta, s azóta legelőnek van hagyva állandólag. Máshol a földmívelés a régi hármas nyomás alapján van, de úgy, hogy azon szakaszban, mely ugar alá esne, fele veres lóherrel, fele kolompérral vettetik be. A többi két táblának egyike tavaszi, a másik őszi alá míveltetik. Egy ilyen tábla vízfakadásos lévén mindamellett, hogy igen meredek, rejtek csatornákat csináltak a föld alatt keresztül-kasul, a hofwyli példa szerént, s most rajta az erdő szélen legszebb vetés van. Erre céloz az egyik csűr német felírása. Az erdő nagyobb része meredek bérceken van, s más mívelés alá nem is vehető teleken. Minthogy szekérrel nem járhatni az ilyen meredek helyeken, a levágott fa leeregettetik a hegyoldalon Neisse folyamába, s leúszik vartáig [sic], ahol a folyam ágyába keresztül tett cserény (Kechen) segétségével fogatik fel a leúszott fa – Flossholz.[1195] Itt kiszedetik, de távol sem annyi mennyi leeregettetett, mert tolvajlás által sok elvész belőle mind amellett is, hogy erős a tilalom, s nagy a büntetés. – Haza jövet megtekénténk egy mesterséges omladékot, melyet az öreg grófné, a boldogult itthon nem létében, egy kis nevendék fenyves leg felemeltebb helyén, régi vár alakban készíttetett, de belül pompás vadásztanyává varázsolt. A fák még akkor fiatalabbak lévén, a kastély ellenében át az erdőből nagyon kitűnt, s haza jötte első regvelén kellemetesen lepte meg a későn estve jött házi urat, s a jó grófnénak ez volt célja. De ezen épület most igazi omladék, mert belsejét a franciák rablották ki. A menkőfogó[1196] vezetőjét a parasztok lopták el. A menkő belesújtott, s nagyon megrongálta. A kastély belseje igen pompás, egyszerű, de mégis igen nemes ízléssel készült, külsejéhez, kivált a kápolna stukatúr művével, meg a koncert szoba körül fejér márvány oszlopzatával. Midőn az öreg grófné előtt ezen szép jószág látásán érzett örömömet kifejezém, nem sejdítém, hogy igen érzékeny húrt érdeklek: szeléd ábrázatja elkomorodott, s azt mondá, *hátrább van az mióta férjem elhagyott bennünket!* Egyet sóhajtott, s könnyek csordultak szemeiből. Jó leánya igen ügyesen más tárgyra fordítá a szót. – Én másnap

28. Eckersdorfot elhagyván, Reichenauba,[1197] s

[1194] Lombos fa.
[1195] Uszadék fa.
[1196] Villámhárító.
[1197] Ma: Stare Bogaczowice, Lengyelország.

29. Schweidnitzon[1198] át Fürstensteinba utaztam. Gróf Hochberg, kihez az Anhalt-kötheni herceg által voltam ajánlva, Breslau melletti jószágán volt. A tisztek sem lévén itthon, a parkot jártam meg, noha lankadt állapotom inkább nyugságot kívánni látszott, azonban a regényes és festői tájak új életet hoztak belém, elannyira, hogy nap lealkonyodtával érvén vissza a fogadó előtt levő belvederre, mintegy újra születettnek vélem magamat, holott innét kiindulván tűnődtem magamban, továbbhaladjak-é vagy csak itt pihenjek. A tudni s látni vágyás győzött, s íme mely varázs ereje volt reám a szép kerti alkotványnak! Opitz,[1199] az itteni kormányzó tiszt megjövén az alatt, Pusch[1200] úr ajánlásával hozzá mentem. Nem gazdát, hanem játékos frátert találtam benne. Első volt a kártya, amivel kínált, ezt nem akarván elfogadni, billiárddal kínált meg, s punccsal a vendégfogadóban, de kitetszett, hogy nyerni, s magát traktáltatni kívánta. Elmenék hát, ahova vezetett, de ez fogadóm lévén, a billiárdba létemkor vacsorát rendeltem két személyre, s őtet mással hagytam játszani. Gyanúm megvalósodott. A játéknak civakodás lett vége. Másnap

30. Amint vacsoránál öszvebeszéltünk, elmentem Opitzhoz. 38 fajta honi tehenet, egy sereg két nyíretű birkát, s néhány szép, de nem legjobb gondviselés alatt lévő számos lovakat mutatott; minthogy a gróf a plessi[1201] csődörökkel szok [sic] hágatni, fajtájok a mondottakból érthető. Opitz azután Paskauba[1202] vitt el Töltschhöz.[1203] Ez már igazi gazda. Nemcsak nem fordította más tárgyra a beszédet, midőn én gazdasági tárgyról akarék értekezni, hanem elemében látszott lenni, hogy olyanról beszélhet. Szép tirolis fajta marhája van. A kosok csehnei [sic] majorban állanak, s onnét osztatnak ki egyéb jószágokra. Általjában a tenyésztés itt is alacson fokon áll. Azonban a földmívelés igen példás. A termesztés módja bőven le lévén a Mögelini Annalokban[1204] írva, fölösnek találom arról itt értekezni. Csak azt jegyzem meg, hogy Töltsch volt a többi Hochberg-féle tisztek mestere is. Estére visszajövénk Fürstensteinba. Másnap

1. Mai. Regvel igaz havas zivatar volt. A tüdővészben szenvedő Opitzot nem mertem megkésérteni.[1205] Elmentem hát a várba, melynél eddig

[1198] Ma: Świdnica, Lengyelország.
[1199] Opitz, Ernst (?–?), Hochberg gróf tisztje, Theodor Opitz (1820–1896) író apja.
[1200] Pusch, Georg Gottlieb (1790–1846), geológus, természettudós, szakíró.
[1201] Ma: Pszczyna, Lengyelország.
[1202] Ld. 97. lábjegyzet.
[1203] Töltsch (?–?), azonosíthatatlan. A major neve helyesen: Tschechen (ma: Czechy, Lengyelország).
[1204] Gerics az Albrecht Thaer szerkesztésében megjelentetett *Möglinsche Annalen der Landwirtschaft* c. időszaki kiadványra utal.
[1205] Megkísérteni, vagyis ebben az esetben rávenni, hogy kísérje el.

urasághoz illő épületet ilyent nem láttam. A vár egy rendes négyszeget ábrázol, a hátulsó rész közepéből emelkedik fel egy magas torony, igen szép lehet a kilátás az egész vidékre. Én nem láthaték egyebet hópelyheknél. Tiszta időben, mondják, meglátni Boroszlót is, mely ide 8 mértföld. Az épület egyéberánt újabb kori – a mostani gróf míve – lévén igen rendes, teremei [sic] újabb ízlés szerént rendeltek, bútorzottak, s ékesítettek. Nagyrészt vesz ebben különösen a fürstensteini táj festése, sok kisebb nagyobb, s sok egyforma darabokban. Azon hegyet, melyen a vár fekszik, egy szörnyű mély völgy övedzi délről és keletről (ha borult időben jól orinetálhattam magamat), a többi részen nagy tér, mező nyílik, ama felett egy híd vezet a várba, midőn a mély völgyben folyó patak zuhogását alig venni észre. Sűrű erdő borítja mind a vár hegyét, mind az ellenben által levőt, de kellemetes sétányok vannak alkotva, angol módra az egész erdőben. Minden természetesnek tetszett, pedig vajmi sok volt itt a mesterségnek tennivalója. A sok változatosságok, zuhatagok, parkos díszétvények [sic] közt csak a ritterburgot[1206] említem, mely noha nem régiség, az ókor mégis remekileg van utánozva. Omladványa csalódásig mohos régiségnek látszik. A tömlöc maga kettős falával, belsejében leásott nagy törzsökeivel azokon függő durva láncaival, szűk, s csak rémítőt mutató vasalt ablakaival, még az ököljog korába idéz vissza. A kápolna, a fegyvertár, etc. a középkorba. Az újabb időkből csak egy emlék gerjeszté fel figyelmemet: s ez a II. Friedrich[1207] tábori ágya. A parkot téli köntösben, de mégis bájolónak találtam. Minden nagy és nagyszerű benne, távol minden Lilliputiádától, mely az úgy nevezett angol kertekben csaknem mindennapi, s csak unalmat inkább, mint kellemetes mulatságot okozó. Hogy az idő felderült, Opitzcal Christinau[1208] s Liebichau[1209] nevű majorokba kimentem. Szép mívelt földeket, nem olyan marhákat láttam. – Ez minden, amit itt láthatni, mondá Opitz, hogy nála leszállottunk. Megköszöntem szívességét, fáradozását, s mondám, hogy mindjárt Buchwaldba indulok. Buchwaldba? Kérdé, s tán Waldbrunnba[1210] is? (Ez egy ferdőhely Buchwaldhoz közel.) Nem tudom még; azonban meglehet, hogy oda is kirándulok. *Oda elmenjen! Én is társ leszek.* (Ő azt gondolá, hogy a schweidnitzi kocsi, mely hozott, még itt van, mert itt uradalmi lovakon kívül más nincs kapható, s remélé, hogy azzal az én költségemen vissza is jöhet.) De hogy az apostolok utazása

[1206] Lovagvár.
[1207] II. Frigyes (1740–1786), porosz király.
[1208] Azonosíthatatlan.
[1209] Ma: Lubiechów, Lengyelország.
[1210] Helyesen: Warmbrunn, ma: Cieplice Śląskie Zdrój, Lengyelország.

módjáról szólék, nem akart többé se Waldbrunnról, se Buchwaldról nem akart tudni. Én azonban még aznap Fürstensteinban maradtam. Búcsúmat vevém azonban, mert Opitz uram társaságától menekedni akartam.

2. Neustadtból Neisseig tett utamban megtanultam, hogy nem vagyok képes, olyan nehéz táskát hordozni, mint amilyen az enyim. Egy kalauzt vettem fel, ki útmutatóm s egyszersmind terhe hordóm volt. Magam, vándorbotomat s könyvemet tartva kezemben, ballagék utána. Landeshutot[1211] értem el vele. Itt Flegel,[1212] egy schmiedebergi kalmár önként ajánlkozott magával vinni, s pedig – ingyen. Amin pedig csudálkoznom kellett, mivel Neisseben pénzért se vett fel kocsijára senki is. Flegel elvitt bezzeg kozák lovain! De megbántam csakhamar; mert midőn abban a görbe országban lejtőnek is sebesen hajtott, minden pillanatban veszettnek tartám magamat. Ő bátorított, így szokott ő mindég járni azt mondja, mégsem dűlt fel mégis soha. Nekem választásom már nem volt, amit a sors reám mért, azon meg kelle nyugodnom. Kalauzomat visszaeresztém, s nem érzém magamat képesnek terhével hegyeken mászkálni. Épen s szerencsésen vitt házához, ahol minden csinos, s takaros volt. Legjobban tetszett azonban a szép háziaszszony, ki alig szállhaték le a kocsiról, átkarolt s megcsókolt. Nem tudtam honnét jutok ezen szerencséhez, hogy engem mindjárt első meglátáskor egy szép kisasszony – amint véltem – idegen létemre is csókkal s öleléssel fogadjon, s ami még legkülönösbnek, atyja – véleményem szerént legalább – jelenlétében s jóváhagyásával. De csakhamar lehullott a hályog szemeimről. Midőn a kisasszonynak vélt háziasszony kis Fritz fiát előszólítja, a Herr Vater Justáv (Gustav) üdvözlésére. Engem t[udni]. i[llik]. ura közeli rokonának tartott, kit már régóta látni kívánt, most azt gondolta, hogy az ura azt hozta meg. Mégis házi innep kerekedett. A jó embereknek eszébe sem jutott kérdezni, ki vagyok, s honnét jövök? Vagy hová megyek? Mégis mint jóbarátot vagy atyafit igaz jószívüséggel fogadtak. A kocsibér eránti kérdés szinte fájt nekik. Menekedni igyekeztem mégis közülök, mihelyest illendőséggel lehetett, s Buchwaldon tovább folytattam utamat. Azonban minekelőtte Buchwaldról szólanék, meg kell jegyeznem, hogy Schmiedeberg takaros kis városka, s előttem feltűnő különössége az volt, hogy majd minden ház menkőfogóval van ellátva. Igen nyomorult viskó az, melyen ez hiányzik. Midőn ennek oka miatt kérdezősködtem, csakhamar kielégítő választ kaptam. Schmiedeberg a legmagasb hegy lábánál fekszik, mely az óriási hegyek láncában van, a Schneekoppe tövében, t[udni]. i[llik]. ennek teteje most is

[1211] Ma: Kamienna Góra, Lengyelország.
[1212] Flegel, Gustav (?–?), schmiedebergi kereskedő (ma: Kowary, Lengyelország).

havas. Midőn a tegnap s ma esett hó is már elolvadt, úgyhogy az egész vidéken semmi havat se látni, mint ezen hegy tetején. Pünkösd előtt ritkán enyészik el; olykor egész esztendőn át sem. Ha elenyészett is, mikor a lápban eső esik, odafenn havaz, s nem ritkaság, hogy a kepéket[1213] egészen elfödi a hó, derék aratás tájban. De az ilyen hónak mindjárt vége van, mihelyst a nap sütni kezd. Télen is gyakori a mennydörgés, s villámlás, s ím ezért szükségesek itt a menkőfogók. A hegy tetején két tó lenni mondatik, melynek mélysége feneketlen, azért is, de hogy a hegy igen meredek, s az időjárás hertelen változó, igen veszedelmes a feljárás.[1214]

Buchwaldba menet egy különös történet adta elő magát. Előttem ment egy mesterlegény forma utas. Valami két puskalövésnyi távolságra, utána egy más tisztességesebb öltözetűt láttam, ki úgy tetszett ha az előtte sietőt űzőbe vette volna. Egyszer csak azt veszem észre, hogy az első a tóba ugrik, s az ellenkező partra úszik; emez meg áll a parton, s emerre figyel. Elérvén őtet, megvalósulva tapasztaltam, amit schmiedebergi kalauzom gyanított. A vízbe ugrott egy csavargó volt, emez pedig rendőrbiztos. Vele együtt a fogadó felé ballagtam. Ő, úgy látszott, azt vélé, hogy mást vehet űzőbe. Úti levelemet rendben találta. De nemsokára elváltam tőle, mert André úr ajánlólevelével bejelentetvén magamat őxcellenciájánál, vándortáskám kastélyba vitetett, s magam előeresztettem.

Itt is jó helyen valék ismét. A grófné[1215] igen szívesen fogadott. Ő férje[1216] holta óta, örökös gyászban él itt. Atyafi árvák nevelésével, a mezei gazdasággal, s a tudományokkal foglalatoskodva. Különös kedvelője a botanikának.

[1213] Rendre rakott gabonakereszt.

[1214] Gerics jegyzete: „Ittlétemkor még igazán nem tudtam, mi a vulkán? Azóta sok kialudt, de munkást is láttam. Ide visszaemlékezve most, Schneekoppet kialudt vulkánnak tartom. Az-e valóban? Könnyű volna meghatározni a hegy körül található anyagok vizsgálatából. Én akkor még nem bírtam annyi ismérettel, hogy ezen pont eránt geologica vizsgálódást tehettem volna. Valószinü előttem a környék milyenségéből is, mert amint ide alább a buchwaldi párkról tett jegyzésemből, s a Warte környékének, s magának az épületnek benyomása emlékezetemben maradt, ott is kráter lehetett valaha, s a Warte maga a kráter közepében, s ha emlékezetm nem csal, a Warte is bazaltból épült. Bazaltot én Stolpéban láttam először, amit pedig Keszthelyen is láthattam volna, különösen a Tátikán, amely hegy valóban megérdemelné, hogy […] basaltica formációjában egyik első helyet foglalja. De mi szegény magyarok, hogy a honit kelletiképpen becsülhessük, kéntelenek voltunk eddig az idegenekével megismérkedni! – Schneekoppe nevét illetőleg, tulajdonképpen Schneekopfnak [Schnee – hó, ném., Kopf – fej, ném., – K. Gy.] kellene nevezni, de így iratik ezen név a mappákon, s így mondatik ki többnyire a míveltebbektől is. Hilvety szájából p[éldának]. o[káért]. nem ritkán hallottam Kopp, Erdeppel, etc."

[1215] Friederike von Reden grófné, szül. Riedesel bárónő (1774–1854), híres katonacsalád sarja. Anyja, Friederike von Massow (1746–1808) bárónő számos kiadást megért könyve *Die Berufreise nach Amerika* címmel 1800-ban jelent meg Berlinben.

[1216] Reden, Friedrich Wilhelm (1752–1815), gróf, porosz államminiszter.

Egyéberánt ő amerikai születés. Atyja tudni illik, General Riedesel,[1217] a braunschweigi herceg[1218] szolgálatjából angol szolgálatba állott, s éjszaki Amerikába költözött családostól, a zendülők ellen küzdendő. Ezen idő alatt született leánya, ki Európába visszatérvén, utóbb Minister Reden neje lett. André úrral levelezésben volt, gazdaságbeli dolgaira nézve, s most is az általam hozott ajánlólevélben egy feleletet vett a bárányok megmerevedése eránt, mely végett engem is megkérdezett. De csekélyebb volt még akkor tapasztalásom, hogysem kielégítőleg felelhettem volna. Most tán André úr is bizonyosan megnyugtathatólag felelhetne, ha még élne, de én is, ha kérdeztetném. Azonban ez majd más munkámban lesz majd feljegyezve, ha az Isten életemnek kedvezend.

Az egész buchwaldi birtok egy igen kellemetes angol párk. Maga a Minister Reden rendezte el, igen helyes ízléssel. A telek már természettől igen sok változatokkal bír, a mester nagy költségekkel járult hozzá, s igen ügyesen tette kellemetessé. Ha Fürstensteinban minden nagy és nagyszerű, zordon inkább, Buchwaldhoz hasonlítva, amely mindenhol mosolygó, s nyájas. Kellemeit elszámlálni nem vagyok képes. Olvasóim csak úgy szerezhetnének fogalmat, ha azt voltaképpen lerajzolhatnám. Soha sem aluszik ki emlékemből azon kép, melyet Kinászt[1219] omladékánál láttam, a Schneekoppe ellenében, hol a burkus koronaörökös, mint vezetőm, Gottlieb Gläser[1220] inspektor mondá, majd egy fertály óráig szinte magán kívül ragadtatott! A halászháznál, Reden temetőjénél, a vigyázó toronynál – Warte –, mely egy nagy katlanból látszik kiemelkedni, tetszőleg kivülről paraszt munka, mely már pusztulásnak indult, de belül igen is tartósnak, s úrilag elrendeltnek mutatkozik. Innét látni még az egész buchwaldi teleket, Waldbrunn táját, az alul színnel, felül havas tetővel díszeskedő Schneekoppet, etc.

A földmívelés egészen kerti mód üzetik, három felé. A) Buchwaldban hét szakaszban ily termés változással: 1.) trágyában kolompér, 2.) árpa lóherrel, 3.) lóher, 4.) lóher kaszálni azután legelőnek vagy pedig búza, 5.) hüvelykes vetemények, 6.) búza vagy közönségesebben rozs, 7.) len. B) Birkbergen[1221] a) kis szakaszok bizonyos megállapított termésváltozás alatt nincsenek,

[1217] Riedesel, Friedrich Adolph (1738–1800), báró, tábornok, a brit kormány által szerződés alapján felfogadott német egységek parancsnoka az amerikai függetlenségi háború idején.

[1218] Károly Vilmos (1735–1806), Braunschweig-Lüneburg-Wolfenbüttel hercege, porosz tábornagy. III. György angol király nővérével, Auguszta hercegnővel (1737–1813) kötött házassága folytán a brit gyarmati érdekek támogatója volt.

[1219] A szilézia porosz területen található Burg Kynast vagy Kienast romjai.

[1220] Gläser, Gottlieb (?–?), azonosíthatatlan.

[1221] Birkberg, ma: Brzeźnik, Lengyelország.

hanem a szükséghez képest majd ezzel, majd mással míveltetnek. b) A nagy szakaszok nyolc osztályban míveltetnek úgy, hogy 1.) trágyában kolompér vagy répa, káposzta, 2.) zab lóherrel, 3.) lóher, 4.) legelő, 5.) búza,[1222] 7.) hüvelykes teremény [sic], 8.) rozs. C) Pfaffengrundban[1223] 1.) trágyában kolompér, káposzta, vagy répa, 2.) zab lóherrel, 3.) lóher, 4.) búza termesztetik. A kastélyudvarban vannak a marhák, különösen szép a schwaitzeria. A birkaakol szörnyű magas, templomnak gondoltam volna inkább, minthogy fala 13 rőf [1 bécsi rőf = 77,75 cm] magosságú; 1 000 darab birkára készült, de felényi szám ha van telelésre. Gyapjú vevőjök eddig angolok voltak, Rowland t[udni]. i[llik]. és Osborne.

(További részletek a major gazdálkodási gyakorlatáról.)

Ajánló levelekkel ellátva

4. Rohnstockba utaztam, ahol a nevemet a kancellária[1224] tábláján felírva találám, mert Töltsch tudatá az itteni tiszttel, hogy e hónap negyedikén estvére szándékozom idejönni, amit szinte felírva találtam a nevem mellett. A föld itt is igen szépen míveltetik, az egész táblán nem látni ekenyomot, ha a föld elvetve van. Egyéb eránt Rohnstockra nézve is az a megjegyzésem, amint feljebb gróf Hochberg jószágaira nézve általjában vettem.

6. Auszt[1225] [sic] rohnstocki Amtmann elküldött Batzdorfba,[1226] báró Richthofen[1227] Landrathoz. Nagy nevet szerzett magának úgyis mint gazda, úgyis mint gazdasági író. Igen szívesen fogadott. A földmívelés nála is igen jeles, majoronként következő termésváltozással:

A) A batzdorfi majornál 1.) trágyában kolompér, káposzta, 2.) árpa lóherrel, 3.) lóher, 4.) búza, többnyire mésszel, 5.) zab, 6.) keverék trágyában, 7.) lóher, 8.) téli búza, aratás után felszántatván, 9.) borsó alá, s 10.) téli rozs alá.

B) Gross- és Kleinrosenben[1228] 1.) kolompér trágyában, 2.) árpa lóherrel, 3.) lóher, 4.) téli búza mésszel.

C) Beersdorfban[1229] 1.) trágyában kolompér, 2.) árpa lóherrel, 3.) lóher, 4.) téli búza vagy téli rozs, 5.) téli búza után zab, 6.) téli rozs után téli búza.

[1222] Kimaradt a hatodik szakasz, nyilvánvalóan Gerics tollhibája, a számozás pontatlan.
[1223] Pfaffengrund, majorság volt Buchwald mellett.
[1224] Itt: uradalmi iroda.
[1225] Aust (?–?), azonosíthatatlan.
[1226] Helyesen: Barzdorf, ma: Bartoszówek, Lengyelország.
[1227] Richthofen, Karl Andreas von (1762–1836), báró, porosz államtanácsos, mezőgazdász, nagybirtokos.
[1228] Ma: Rogóznica, Lengyelország.
[1229] Helyesen: Bersdorf, ma: Targoszyn, Lengyelország.

D) Csernikauban[1230] és Adelsbachban[1231] 1.) trágyában kolompér, 2.) borsó, 3.) téli búza, 4.) árpa lóherrel, 5.) lóher, 6.) téli rozs.

E) Kohlhöhében[1232] 1.) kolompér trágyában, 2.) búza, 3.) kolompér, 4.) árpa lóherrel, 5.) & 6.) lóher, 7.) rozs, 8.) borsó, 9.) rozs, 10.) zab.

F) Gutsdorfban[1233] 1.) parlag s trágyázás, 2.) búza lóherrel, 3.) & 4.) lóher, 5.) búza vagy rozs, 6.) borsó, 7.) rozs, 8.) zab, 9.) ugar s trágyázás, 10.) búza, 11.) kolompér, 12.) árpa lóherrel, 13.) lóher, 14.) rozs, 15.) zab, 16.) ugar.

G) Damsdorfban[1234] a B és C szerént foly két majorban a gazdaság. – Ezen termésváltoztatási rend ezelőtt tíz esztendővel kezdődött. A tenyésztést ami illeti, szép szász eredetű nyája van Barzdorfban, a rochsburgi fajból, és Gutsdorfban Nordmanntól[1235] vettek Dessauból. Ezen utolsó fajtabelieken nagyon pusztít a még nevénél fogva is ismeretlen betegség, melyet Traberkrankheitnek[1236] neveznek, amely eránt nemsokára prés alá jön a Landrathnak egy munkája. A birkatartás itt igen különös. Richthofen úr már több esztendők óta nem égetett kolompér pálinkát azon okból, hogy igen nagy adó van az égetésre vetve. Azért a kolompért 48 óráig erjedezni engedi, olyan formán, mintha égetéshez kellene készülni, s azutánn vízzel meggyengétvén az igy erjedzett kolompért, naponként három pintet [1 pint = 1,25 l] adott minden birkájának; 30 pintet szarvasmarháinak, melyek schweitzer bikával nemesíttettek. Valamint maga az uraság tanult, s mívelt ember, tisztjei is tudományos emberek, különösen Schliebener,[1237] ki a sléziai gazdasági társaságnak tagja is. Igen jeles ember az ifjú báró Richthofen[1238] is, ki is éppen atyjánál lévén ittlétemkor, kikérte, hogy hálásra ő hozzá menjek […]ra. Kivitt magával.

7. Prechtelshof[1239] mellette van Katzbachnak,[1240] melynek táján esett az erről nevezetes híres csata. Annak következésében az ifjú bárónak mindene leégett. Szépen felépült azóta mindene, birkái még szebbek, mint az atyjáéi, ő nem ád erjedt kolompért birkáinak, mert ő azt igen buja, s ingerlő takarmánynak tartja,

[1230] Helyesen: Tscharnikau majorság, ma: Czarnków külterülete.
[1231] Ma: Struga, Lengyelország.
[1232] Ma: Goczalków Górny, Lengyelország.
[1233] Helyesen: Gutschdorf, ma: Goczalków, Lengyelország.
[1234] Ma: Damianovo, Lengyelország.
[1235] Nordmann, Christian Gebhardt (1755–1823), dessaui bérlő, mezőgazdász, merinójuhászata rendkívül jövedelmezőnek bizonyult az 1810-es években.
[1236] *Paraplegia enzootica, lat.*, magyar elnevezése „surlókór".
[1237] Schliebener (?–?), azonosíthatatlan.
[1238] Richthofen, Karl Friedrich von (1787–1841), filozófus, pedagógus, aki a göttingeni egyetemen tanult.
[1239] Helyesen: Brechelshof, ma: Brachów, Lengyelország.
[1240] Ma: Kaczawa, patak Lengyelországban. Itt zajlott le 1813. augusztus 26-án a Gebhart von Blücher (1742–1819) porosz főparancsnok és Étienne Jacques MacDonald (1765–1840) francia marsall közti ütközet.

s ezért is az ő gyapja finomabb, úgy mond, mint az atyjáéi. Még nem állapított meg semmi bizonyos termésváltoztatást. Még délelőtt elmentem Pantenbe, hol az ifjú Thaer[1241] volt felügyelő a királyi törzsökseregekre. Lieutenant[1242] úrnak nevezték. Moncey, Murat, Malmaison s Rambouillet fajtákat különböztetnek, az előbbeni birtokosok, kiktől elfoglaltattak, s helyek nevétől, honnan vétettek. Mind szép escuriál féle gyapjút hozók, de szeréntem a Moncey faj mégis a többit felülmúlja. A gyapjúmustrák tartója, midőn öszvetéve van, könyvnek látszik; de ha felnyittatik, hosszat lehet húzni, mint egy vég posztót. A fenn nevezett birkák mind járvány sántaságban szenvedtek meghozatásokkor, s innét messze terjesztették ezen nyavalyát. Azért nem is tekéntetett ezen intézet jótékonynak az országra nézve, még végre Block úr ki nem gyógyította. De most is igen idegenek a birkás gazdák innét szerezni törzsöknyájat, félvén a rossztól, amely nem is létez már. Szarvasmarhájok honi fajta. – A termésváltozás három féle Pantenben. A jóféle földben, melyben a lóher díszlik, 1º kolompér termesztetik trágyában, 2º árpa lóherrel, 3º lóher, 4º búza, 5º borsó, 6º keverék,[1243] 7º téli gabona. – A középszerű földben 1º kolompér trágyában, 2º zab lóherrel, 3º lóher, 4º téli vetés trágyában, 5º téli vetés. Rossz homokos teleken: 1-5 legelő, 6º árpa vagy zab fejér lóherrel s fűmaggal. – Özöne van itt a sok gazdaságbéli folyóírásnak, s egyéb gazdaságbeli munkáknak; mégsem igen kedves tárgy a mezei gazdaságról való beszéd.[1244] Thaer György eleinte igen feszes, utóbb mégis igen nyájas volt erántam. Mégis Liegnitzbe siettem vissza éjcakára, ahol Kausch[1245] úrral remélék találkozhatni, de ő fájdalmamra nem volt otthon, s nem tudatott, mikor jövend meg.

OSZK Quart. Hung. 3727/1 fol. 48–61.

[1241] Thaer, Georg (1789–1857), mezőgazdász, az európai hírű szakíró, Albrecht Daniel Thaer (1752–1828) legidősebb fia.

[1242] Hadnagy.

[1243] Kétszeres, vagyis a rozs és búza keveréke.

[1244] A gazdasági élet valamennyi területéről átfogó áttekintést nyújt: Leopold Zedlitz: *Die Staatskräfte der Preußischen Monarchie unter Friedrich Wilhelm III,* 1–3. köt, Berlin, Maurerschen Buchhandlung, 1828.

[1245] Kausch, Johann Joseph (1751–1825), epidemiológus, a hallei orvosi karon szerzett diplomát, kiterjedt levelezői hálózattal rendelkezett, számos értekezést adott közre.

48.
1820. május 16. – május 27.
Megismerkedés Drezda kiemelkedő személyiségeivel, valamint tapasztalatszerzés Reuss zu Köstritz hercegének juhtartási gyakorlatáról

Május

16. Drezdában az ujvárosnak az Elbére néző, Bécs városáról nevezett nagy fogadóban virradtam fel. Kellemesb képet még nem láttam eddigi utamban ablakomból szállásomnak. A széles folyó, a rajta levő szép kőhíd, melyhez hasonlíthatót eddig nem láttam. A sok vitorlás hajó, milyenek honomban eddig csak a Balatonon láthatók, a nagy katholika templom, a Brühl kertje, a bástya hársosa, a szép házak s fölötte a Mária temploma[1246] kúpja, egy sajátszerű egészet állítottak szemem elejbe, melytől csak sokára, s nehezen tudám elvonni magamat. De el kelle mégis végre, s dolgom után látni. Tegnap a kapunál elvették utazó levelemet, s helyette tartózkodhatási biztosítványt – Aufenthaltcharte – nyerék. Ládámat a postára ideküldvén előre, azután kívánék legelőszöris látni; azután pénzemhez. Amott nemcsak sokat várakoznom, de még elég gorombaságot is tűrnöm kellett. A mívelt szászoknál most is közmondásban van még a postahivatalbeliek gorombasága, ha tán ezen címzet ma már nem mindenikre illik is. Pénzemet azonban Kaskell[1247] úr, teljes készséggel, s egész udvariassággal kezemhez szolgáltatta, minden lerovat nélkül, s azzal a figyelmeztetéssel, hogy legjobb porosz pénzben venni ki azon sommát, melyre meghiteleztettem, mivel a közéletben nem szász pénz forog, hanem porosz pénz, amely amannál belső becsére nézve alábbvaló lévén, feladással jár. Ezekkel rendben lévén, Borott Tódor[1248] urat, a zittaui szíves evangélikus lelkész fiát kerestem fel. Amit jó atyja meghagyásából tenni nem akartam, ő tenni kényszerített, t[udni]. i[llik]. nála venni lakásomat. Elhagyám hát a szép fogadót, s az óváros nagy piacára nyúló harmadik utca második szegletházába szállottam – alte Markt

[1246] Frauenkirche.

[1247] Helyesen: Kaskel, Michael (1775–1845), az 1771-ben alapított Kaskel Bankház tulajdonosa, igazgatója.

[1248] Borott, Theodor (c. 1790–?), kereskedő Drezdában. Az apa, Borott, Johann Baptist (1757–1832), bazini születésű evangélikus lelkész 1793-tól haláláig Zittauban szolgált.

Webergasse, zweyter Eck, rechts. Az ostraui major, mely Friedrich külváros éjszak-nyugati szélén fekszik, volt első gondom. De már itt is későn jártam. A birkák már meg voltak nyírve. Használni akarták a nyíretésre alkalmatos időt. Nem áll tehát az, hogy a szászok május második felében nyíretik meg a birkájokat, amint nálunk hallatott, hanem ha alkalmatos idő van az úsztatásra, május első felében is teljesítik.

17. Hihetővé tétetett előttem, hogy tán már minden királyi nyájak megnyírettek már, más birtokosok nyájait igyekeztem megtekénteni, s ha lehet még gyapjokban látni. Legközelebb volt Drezdához a kliphauseni jószág, melynek nyája Szászország leghíresebbjei közé számláltatott, s melynek tulajdonosához Buchwaldból volt gróf Reden ministernétől ajánlásom. A herceg nem volt otthon. Tisztje azonban jól fogadott, s tudtomra adta, hogy őhercegsége május 26-ra váratik haza, s mindjárt megérkezte után való napon fog az úsztatás megtörténni. Addig tehát máshol is megfordulni eltökélettem. A híres Rochsburg volt jelenleg utam fő célja. Annál fogva

18. Freibergnek vettem utamat. Itt mindjárt a kapunál meglátomásozták útilevelemet. Egy szegény mesterlegényt, ki az alatt még én várakoztam, bejött volt, börtönbe vitetett, s miért, hogy szennyes, s egy kevéssé szakadozott volt vándorlevele. Velem sem ceremóniáztak semmit, de nem is gorombáskodtak. A kaputól megszabadulván, a csillag fogadóba[1249] szállottam. Első volt Lampadius,[1250] kit felkerestem. Nem találván otthon, a nagy templomba menék, hogy Werner[1251] sírkövét lássam. A nagy ember, ki 1817. jún[ius]. 30-án Drezdában múlt ki e világból, az ország költségén hozatott szomorú halotti pompával Freibergbe. Tetemei a főtemplom sírboltjába tétetett le, s testvér húga Petrich[1252] híres drezdai szobrász által készíttetett egy jeles halotti emléket, mely a kórus alatt állíttatott fel, s a nagyhírü Böttiger[1253] által leíratott, s rézmetszésben közönségessé tétetett. Baráti Drezda közelében, a freibergi út mellett, hogy granitzbértz s bazalt oszlopcsoportozatból állítottak egy emléket. Werner emlékén kívül emlékezetesek a szász hercegek emlékei is, a templom épittetőjétől

[1249] Gasthof zum Goldnen Stern.

[1250] Lampadius, Wilhelm August (1772–1842), feltaláló, mérnök, a freibergi bányászati akadémia (Königlich-Sächsische Bergakademie zu Freiberg) tanára.

[1251] Werner, Abraham Gottlob (1749–1817), mineralógus, geológus, metallurgiai feltaláló, a freibergi akadémia tanára. Korabeli értékeléséhez lásd Samuel Gottlob Frisch: *Lebensbeschreibung Abraham Gottlob Werners,* Leipzig, Brockhaus, 1825.

[1252] Petrich, Franz Seraph (1770–1844), klasszicista képzőművész, Giovanni Battista Casanova (1730–1795) Drezdában működő olasz festő tanítványa.

[1253] Böttiger, Karl August (1760–1835), filológus, régész, író, egy ideig Goethe belső köréhez tartozott. Gerics feltehetően *Ideen zur Archäologie der Malerei* c., 1811-ben Drezdában megjelentetett művére utal.

– Herzog Heinrich der Fromme,[1254] ki Freibergben soká lakott is, s ugyanott 1541-ben meg is holt. Egész Johann Georg IV[1255] választófejedelemig 1694. Ezek közt legemlékezetesebb Móricé,[1256] kinek képe természeti nagyságban alabástromból van készítve, mellette tartatik páncélja, s egész hadi öltözete, melyet a sievershauseni csatában[1257] viselt. Móric neve egész ismeretes a reformáció históriájában, valamint Abraham Gottlob Werneré az ásvány s bányászat tudományában. – Ismét szállásomra visszamenvén, hallván, hogy Lampadius úr keresett, alig mondatott ez, már ismét másodszor megjelent a fogadóban, utánam kérdezősködvén. Elvezetett az itteni bányászakadémia épületébe s dolgozó műhelyébe. Nem szükség említenem sok találmányait, melyek a tudós világ előtt úgyis elég ismeretesek. Csak egy készítményét hozom fel, mely eléggé megmutatja maga, hogy mi hátra vagyunk még az elementumok tudományában, melyet nemrég tudós hazánkfia, Kerekes[1258] – kiről Lampadius egész tisztelettel emlékezett – feszegetett volt. Lampadius, t[udni]. i[llik]. öszveolvasztott több különbféle egyes, s öszvetett ásványtesteket, s minden iparkodása ellenére sem volt képes ez napig felbontani – chemia [sic] analizálni – ahonnét világos, hogyha mi oly testeket sem tudunk felbontani, melyekről bizonyosan tudjuk, hogy nem egyszerűek, nem elemes testek, hanem öszvetettek, s pedig magunk által öszvetettek, minél kevesebbé állíthatjuk azt más testről, hogy egyszerűek, elemek, csupán annálfogva, hogy azokat feloszlatni nem tudjuk, alkotó részeire. Lampadius úr egészen hódol Kerekes nézeteinek, s én is meggyőződésemnél fogva. Örömest megismérkedtetett Köhler[1259] bányászinspektor úrral, kinek felvigyázata alatt van az Akadémia ásványgyűjteménye. Ez többől áll 100 000 darabnál, mind Werner szerezménye. Az angolok 50 000 tallért ajánlottak érte önként, de a honját minden felett szerető Werner 40 000-ért az Akadémiának engedte át, úgyhogy az egyetlen leány testvérje holta után az egész somma az Akadémiára szálljon vissza. Addig pedig a kamatot húga húzhassa. A gyűjtemény Oryctognosia[1260] s Geognostica[1261] szakaszra osztva, Wernernek maga alkotta rende szerént van elsorozva. Arcképe Kügelgen[1262] által remekül festve, díszesíti ezen gyűjteményt.

[1254] V. (Jámbor) Henrik (1473–1541), meisseni gróf, szász herceg.
[1255] IV. János György (1691–1694), szász választófejedelem.
[1256] Móric (1521–1553), szász választófejedelem, 1541-től V. (Jámbor) Henrik utóda.
[1257] A sievershauseni csata 1553. július 9-én zajlott le, melynek során Móric halálos sebet kapott.
[1258] Kerekes Ferenc (1784–1850), matematikus, vegyész, a Debreceni Református Kollégium tanára.
[1259] Köhler, Alexander Wilhelm (1756–1832), bányászati szakíró, a Lipcsei Gazdasági Társaság tagja.
[1260] Ásványtan.
[1261] Földtan.
[1262] Kügelgen, Franz Gerhard (1772–1820), portréfestő, a drezdai, a porosz és az orosz művészeti akadémia tagja.

Lampadius ajánlatára Bergcommissionsrath Weiss[1263] látott el egy irománnyal, melynél fogva Schiffner[1264] Amalgamirmeister Halsbrückében az ércekkel való bánást elmutogathatta. Búcsút vevék az értem annyit fáradozott Lampadiustól, kit valóban munkásnak nevezhetni, amint én nevezni bátor is voltam, midőn műhelye rendetlenségéért mentegetődzött. Jele ez mondám, hogy az eszközök szűntelen használatban vannak. Meg vagyok győződve, ha itt minden a maga helyén szoros rendben állana, kyanometerje,[1265] photometerje,[1266] hygrometerje,[1267] magnetometerje,[1268] extractorja,[1269] swefel alcoholja,[1270] wodanja,[1271] megannyi becses eredeti munkája nem született volna! Némán hajlongott erre, de nem volt érzéketlen a nem hízelgésből, hanem érdemei méltatásából eredett szavakra.

Halsbrücke egy óra járásnyira esik Freibergtől éjszakra. Egy csatornán – Khur-Prinzen canal[1272] – hordatnak öszve csónakok segétségével minden aknákból az ásványok s egy emelő műszerrel 20 rőfnyi magosságra emeltetnek fel 50-60 mázsaszámra a műhely térére. Ott kiöntetnek, megválogattatnak, s csoportokra halmoztatnak. Minden csoport különösen öszvetöretik, megmosatik, azután megőröltetik, a malomból az amalgamirwerkre[1273] vitetik, de csak az, mely próba alkalmával kevesebb rézzel s ólommal vegyült ezüstöt mutat, s 6-8 lat [1 bánya vagy bécsi lat – 1,750 dkg] tiszta ezüstöt ígér egy mázsa [1 mázsa – 56 kg] porból. Azonban minekelőtte az eleven kénesővel[1274] öszvevegyíttetnék az így elkészült por egy tized rész-

[1263] Weiss, Christian Samuel (1780–1856), mineralógus, lipcsei és berlini egyetemi tanár, a kristályok szerkezetének geometriai eszközökkel történő vizsgálatával szerzett nevet magának.

[1264] Schiffner, Johann August (?–?), kohászati szakember, neve a szász választófejedelmi, illetve királyi almanach öntvénymestereket felsoroló listájában is többször szerepel.

[1265] Az ún. „porosz kék" szín mérésére alkalmas skála, melyet az égbolt színárnyalatainak meghatározására használtak.

[1266] Fényerősség meghatározására használt eszköz, feltehetően az amerikai születésű Benjamin Thompson (1753–1814), Rumford grófja találmányára utal a szöveg.

[1267] A légköri nedvesség mérésére használt eszköz, feltalálója Horace Bénédict de Saussure (1740–1799) svájci természettudós, fizikus.

[1268] Feltehetően Hans Christian Ørsted (1777–1851) elektromágnesességgel kapcsolatos kísérleteinek reprodukciójához alkalmas korai eszköz.

[1269] Számláló.

[1270] A Lampadius által felfedezett, vízben nem oldódó szén-diszulfid.

[1271] Lampadius a Magyarországról származó ércet *wodanium*nak nevezte el. Friedrich Strohmeyer (1776–1835), a göttingeni egyetem kísérletifizika- és kémiaprofesszora azonban nikkel, kobalt, vas, arzén, kén és nyomelemek vegyületeként határozta meg, 1820-ban.

[1272] Az elnevezés I. Frigyes Ágostra (1806–1827) utal, Szászország királyára, aki 1763 és 1805 között szász választófejedelem volt, s 1789-ben kezdeményezte a csatorna építését.

[1273] Öntvényműhely.

[1274] Higany.

nyi konyha sóval öszvevegyíttetik, s 3-4 mázsás halmokra hányatik; ha a por elég száraz, kemencékbe vettetik, melyekben 3-4 óráig veres melegre perkeltetik, vasgereblyék által szűntelen forgattatván. A perkelés véget ér, ha kénkőnek nyoma nem látszik már, t[udni]. i[llik]. a sósavany egyesül a földdel, s a nemtelen ércekkel, a soda[1275] a kénkőnek azon részével, mely a perkelés alatt el nem repült. Ezen munka alatt az ezüst tisztábban szabadul ki. A kemencéből kihúzott por megrostáltatik. A darabos részek ismét megőröltetnek, s kemencébe hányatnak, ha már mint előbb, sóval ismét öszve kevertettek. A rostán áteresztett porhoz 10/100 rész eleven kéneső, 3/100 víz, és néhány darab vaslemez, hogy a perkelés alatt készült sósavas ezüst feloszoljon, s a sósavas higany képzése meggátoltasson. Ezen keverék készítése 20 hordóban történik, melyekbe a rostán áthullott por eresztetett, s melyek négy sorban forognak tengelyeken, oly sebességgel hogy egy percre 12 fordulat számíttatik. A hordók forgása 16-18 óráig tart, mely idő alatt az említett keverék, mely a hordók üregét ¾ részre töltötte el, kénkásává, Quickberg amalgámává változik. Ami ha megtörtént, a hordók vízzel töltetnek tele, s még egy kevés ideig forgattatnak, hogy a kénkása elváljon s leüllepedhessen. A hordók tartaléka favállukba [sic] eresztetik, melyekből ismét a hüttő [sic] edényekbe foly által; ha meghült az, bőrzsákokba fogatik fel. Ezekből az eleven kéneső átnyomatik, a maradék vasedényekben tűz fölé tétetik. Megmelegülvén ismét, a kéneső az ezüstről elvál, a kürtőbe felrepül, de abban az eleven kéneső gőz felfogatik, öszvesüríttetik, s híggá válván edényekbe gyűjtetik, a tiszta ezüst a vas edény fenekén maradván. Ha réz van közte, attól megtisztíttatik, rafináltatik.[1276] Ím ennyi munkával történik csak az amalgamáció, az ásvány kitisztítása! – Hát még az ásványoknak felkeresése, bányászi mód a föld gyomrából a föld színére hordása?! – Az ezüst és egyéb ércbányák a kormány sajátságához tartoznak a szászoknál is. Azonban a fölség engedelmével szabad egyes embernek szintúgy mint társaságoknak bányászkodni, s pedig nemcsak a magok telekén, hanem a másokén is, kivévén ha a telek be volna vetve, vagy épület volna rajta. Ha merény nem sikerül, mindent tartoznak előbbeni állapotjába visszaállítani. Ellenkező esetben a bányászhivatallal fennálló törvényekhez képest egyezkedni. […] Más bányák, egyesek vagy társulatok által, hogy mennél többnek bizonyos kereset biztosíttasson, a kormány azon okból nemcsak maga tart növendékeket, hanem alattvalóinak s idegeneknek is, megengedi a tanulást, s bányászati gyakorlást. Most mintegy 300-ra megy a tanulók száma, kik

[1275] Nátrium-karbonát.
[1276] Finomíttatik.

mái napon miattam Lampadius úrtól fél órával rövidebb leckét kaptak a szokottnál. A mi selmeci bányász oskolánkat[1277] is meglátogatják némelyek. Köhler inspektor úr is volt ott látogatásképpen.

Megválván a szász bányászat ezen középpontjától Chemnitz felé tartottam Rochsburgnak, de ma már Flöhánál tovább nem érhettem. Itt ezen falucskában estvéledtem el, elfáradva is voltam, s a vidék olyannak mutatkozott, melyet világosnak látni vágytam. Azonban a fogadó nem volt ínyem szerént, nem azért mintha falusi fogadóval meg nem elégedtem volna, hanem azért, mivel midőn szállást kértem, az adaték tudtomra, hogy nem fogok egész éjjel alhatni a tomboló s zajongó sokaság miatt, mely most itt Kirmesszt (Kirchmesse) tart. Mennék a tiszteletes úrhoz, az majd befogad éjjeli szállásra. Mi jó lélek szól ebből a fogadósból! – gondolám magamban. Elmegyek azon házba. Uram! Ki hinné?! Az az ember, kinek első meglátása annyi bizodalmat öntött belém, ki könyörületességet, irgalmat hirdet, ki legalább egy becsületes magyar fertály óráig kérdezősködött tőlem, kiigazít, s vissza a fogadóba, ahonnét jövék. Reménkedésem nem használt. Végre azt mondja, nem szabad. Éppen ma hirdettem ki újra a parancsot, hogy idegent senki, semmi szín alatt befogadni ne merészeljen egyéb, mint a korcsmáros.

(Gerics elmélkedése a lelkész merevségéről.)

20. Örömmel haladék hát Chemnitzen, Hartmannsdorfon, Burgstädtchenen át Rochsburgba. A szép vidék mindinkább kettőztette volna örömömet, ha lábam a göcsörtös mellékutakon csupa seb, s hólyaggal el nem tellett volna. A rochsburgi vár közelében szép külsejével kénálkozott egy emeletes épület. Megörültem, hogy fogadó cégért pillanték meg rajta. A fogadósné éppen a ház előtt volt kisdedét ringatva ölében. Kérdez kit keresek? Én szállást keresek először; s ha azt találtam, mondám, akkor majd meg fogja tudni kit keresek. – Ó Uram! Maga tán azt gondolja, hogy ez a szép külsejű ház valami nagy vendégfogadó? (Hotel, ez volt kifejezése, amellyel a szászok városi nagy fogadóik közönségesen neveztetnek valami additamentummal[1278] p[éldának]. o[káért]. Hotel de Wienne, Hotel zur Stadt Wien.) Ezen uram igen csalatkozik. Ez csak egy nyomorult szegény falusi korcsma (eine elende arme Dorfschenke), emögött a szép magas fal mögött, mely egy emeletes palotára mutat, csak egy alatsony kunyhó van, melyben a konyhán kívül egy ivószoba van. Magunk számára egy kis szűk alvókamara. Ez minden. Azonban tessék bemenni, s meggyőződni. Elhűltem a látottakon. Az ivószoba nem nagy volt, de fülledt, büdös, a bor s dohányfüsttől. A benyíló kicsiny, csak egy ágy, egy kis asztal, s két szék.

[1277] Az 1763-tól működő selmecbányai bányatisztképző intézet.
[1278] Jelzővel, toldalékkal.

Három ember csak egymást taszigálva fordulhatott meg benne, ezen kevés bútorral annyira tele volt. – Egy lépéssel tovább menni? Még a gondolat is kín volt előttem! – Szólani mit tudtam volna? A jó lélek szánakozva nézett reám! Tessék leülni, látom fáradt, s nyugalomra van szüksége. Könnyel teltek fel szemei. Én nem szólhaték. Leültem egészen elérzékenyülve. Ha megelégszik ilyen hitvány szállással, szívesen átengedem. Mi majd valahol meghúzzuk magunkat éjcakára. Ha izzadsága szünetkezik, tessék venni egy kis lábvizet, majd az megszíjja lábait, s fogja tapasztalni, hogy megfrissül, most azonban könnyen megártana. Azzal kiment, mert új ivók, de kandik is jöttek. Ki hinné? Uradalmi tisztek! – Igen szerettem, hogy alkalmatlankodásoktól megmentett háziasszonyom, maga után betévén az ajtót. Örömest maradtam magamra hagyva, gondolatimban merengni, szenvedni. A jöttek nemsokára eltávoztak. Az asszony belépett, s kérdi, behozhatja-é a lábvizet? Intek, s egy szóval kérem. Azzal kifordult, kisdedjét letévén csakhamar egy sajtár vízzel bejön, cipőmhöz kap. Nem volt erőm ellenkezni, lehúzza kapcámat, s elszörnyed. A másik lábamat önként átengedém. A fájdalom könnyeket sajtolt ki szememből, hogy elrejtsem, az asztalra keresztben tett karomra borulék. A lankadtság miatt csakhamar elszunnyadtam. Az asszony kivitte véres kaptzámat, kidörgölé, s megszárítá. Az égető nap sugarai ezt hamar megtevék. Mire felébredtem, jó bort, kenyeret, s sajtot hozott elejbém. Kapcám talpát, engedelem kérés után, erősen megfaggyúzta, s szinét belül fordítván: így tessék felhúzni, most csak próbára, azonban ajánlanám, ezt mindenkor cselekedni, ha gyalog tetszik utazni. Meg fogja látni, soha sem törik fel a lába.[1279] Látom, nem sokat utazott még gyalog, nem lehet ebben tapasztalása. – Szinte újraszülöttnek látszottam, most már hát megmondom kit keresek, az asszony elmosolyodott midőn az uraság s a tisztek után kérdezősködtem. Majd elvezetem a várba az inspektorhoz, úgymond. Az uraság nem lakik itten. Inspector Pappsdorfot[1280] a várban feltaláltam, fogadósom kalauzolása mellett. Kérésemre elvezetett a törzsöknyájhoz – Stammschäferey –, ez meglepő s szokatlan látomány volt előttem, nem azért hogy télen-nyáron aklon tartatik, mert hiszen Block úrnál már ilyent láték, hanem az akol meg a birkák nagysága. Az akol tulajdonképpen csak félszer, de úgy van alkotva, hogy az esztergye[1281] mintegy két ölnyire kiáll az oszlopokon kívül. Az épület nem lévén magas, csak a lemenő nap sugarai süthetnek be,

[1279] Gerics jegyzete: „Az asszonynak igaza volt. Mái napig is befordítva húzom fel kapcámat, ha gyalogútra nem megyek is. Többen, kik ezt látták, tébolyodottnak tartottak. Semmi. Nekem mindannyiszor eszembe jutott, mindég hála érzet közt, rochsburgi gazda asszonyom, és az arme elende Dorfschenke [a szegény, nyomorult falusi csapszék – K. Gy.], meg a benne lakó jó szív."

[1280] Helyesen: Papsdorf, Carl (?–?), tiszttartó.

[1281] Eresz.

máskor mindég árnyékban lehetnek. Az oszlopközök csak sráglyákkal lévén bezárva, mindég friss levegőben vannak. Nagyságokat igen sajnálom, hogy meg nem mértem, de mértékemet Drezdában hagyám, hogy kalauz nélkül is mennél könnyebb terhével s költséggel tehessem meg ezen kirándulást. Azonban hozzávetve annyit mondhatok, hogy egy jó araszttal is nagyobbnak látszottak előttem, mint az eddig látott spanyol birkák. Gyapjokat nem vizsgálhattam, mert már ezek is meg voltak nyírve. Azonban amennyire kivenni lehete, igen finomnak, de ritkának látszott. Sziléziában láttam ugyan már rochsburgi eredetűeket, de azok már nem voltak meg eredetiségökben, testök nagysága legalább nem volt szembetűnő s hihető annál fogva, hogy gyapjok is megváltozott.

(További részletek a környék juhtenyésztésének általános sajátosságairól.)

26. Ellátván magamat némely utamra legszükségesb holmikkal, korán regvel a wildorfi úton Kliphausen felé ballagtam. Utamban egy sereg nyíretlen nyájat látván közel a nagy úthoz legelni, megtekéntém azt. Elcsudálkoztam, hogy Saxoniában is látni olyan durva gyapjú birkákat, milyent most már nálunk a parasztoknál is alig látni. Kérdém a birkást, kié ez a nyáj? Hátam megül hallok feleletet. Az enyim, úgy mond a tulajdonos. Én Hauptmann Mintwitz[1282] vagyok; itt van egy kis jószágom, úgy mond, hogy tetszenek birkáim? &c. Egy darab ideig elbeszélgeténk. Mintwitz úr igen emberséges embernek látszott, de honjának mezei gazdaságában oly járatlan, hogy alig hitethettem volna el magammal eddig azt, hogy a mívelt Szászhonban is van peregrinus im Israel.[1283] Ezzel némileg könnyebbült keblem, midőn hazám ellen támasztott vádokra visszagondoltam. Ami nélkül ezen tapasztalást érintetlen hagytam volna. Kliphausenben most otthon találtam a herceget, ki *Prinz Heinrich der 63te, Fürst von Reuss, Plauen und Kliphausen*-nek írja magát. A birkáit ma áztatta be. Minekelőtte ezen munkát előadjam, szükség megjegyeznem az úsztató alkotását. A birkaúsztatás egy kis patakban történik, mely Wilsdorfnál ered, s onnét éjszaknak, Kliphausen felé foly, s minekutána több apró malmokat hajtott volna, mintegy két óra járásnyi földet hosszat folyván az Elbe vizébe ömlik. A patak nem nagy, mert akárhol is könnyű volna átugorni, ha többnyire meredek nem volna a partja. Vize azonban sohasem apad ki. Ennek az ágyában, amint a réten keresztülfolya, s ahol a part alacsonyabb mintegy három ölnyi hosszúságra cövekek veretnek le a víz ágyában két sorban, oly távolságra egymástól, hogy két birka könnyen elférhessen egymás mellett. De ezzel a patak ágya egész szélessége is elfoglaltatik. A cövekek köze alatt, azaz a víz fenekénél, s mind a két oldalon, azaz

[1282] Mintwitz (?–?), azonosíthatatlan.

[1283] Utalás az egyiptomi fogságból való szabadulásra, s hogy az ígéret földjén is kóborol valaki.

a cövekek mellékén kideszkáztatik, hogy se a víz fenekétől, se a partról föld ne keveredhessen a víz közé, s zavarossá tétetvén a mosásra alkalmatlanná legyen. Alulról keresztben is a patak ágya, mintegy háromlábnyi magosságra, hogy az eldeszkázott helyben a vizet bizonyos magosságra fel lehessen tartani, már most 18 ember sorba áll egy lépésnyi távolságra egymástól; az eldeszkázott árokba a birkák a keresztben készült deszkázatnál, vagyis zuggónál hányatnak a vízbe, s azokat a sorban álló emberek egymás kezéhez tolják, lebuktatván egyszersmind mindenike a birkát, az utolsó pedig a vízből kiveszi, s a partra szállítja. Az áztatás ím ebből állott. A herceg csak a munka vége felé jött le az úsztatóhoz, lóháton, s a rétet rendelvén nekik bevett szokás szerint ideigleni legelőül, haza felé ballagtunk. A herceg paripája kantárszíját bal karjára öltvén, jobbjával az én balomat tartván. A jó hercegné – született Stollberg[1284] – félesztendős kis princét[1285] szorítva szívéhez, elejbénk jött, a munka véghezmentét, s tálaltathatást kérdezvén. Takaros ebédünk után, Sir John Sinclair gazdasági munkáját hozta elő a herceg, meg Tessier[1286] munkájának német fordittását. Ezeket elküldötte szállásomra íróeszközökkel, s néhány ív papirossal. Megmutatta passusát, mellyel gróf Hohenthal[1287] társaságában Magyarországba utazott egész Ürményig. Bécstől t[udni]. i[llik]. becsülte azt, hogy olyan kémélő volt a Pozsony vármegyei hatóság személye iránt, hogy neve kitételével megelégedett, a többit az úgy nevezett személy signaturát, görbe vonásokkal elhúzta. Mutatta franciaországbani utazásában tett észrevételeit, különösen Rambouillet eránt. Megosztotta velem az onnét hozott gyapjúmustráját, mely igen szép. Általam a többi szerzettekkel, s még szerzendőkkel a georgikoni múzeum számára küldendőt.

27. Az úsztatás olyan formán történt meg, mint tegnap az áztatás, azzal a különbséggel mégis, hogy az utolsó a folyás ellen úszott birkát megmosogatta, s a partra kitévén, gyapját lesimogatta. Minekutána az egész nyáj átment az úsztatáson, egy óra mulva ismét át kellett valamennyinek menni az úsztatónn, szinte most is folyás ellenében. Ez megtörténvén, a cipős s kapcás juhász kötő eszközét vevé elő, s kötögetve legelteté nyájait. A deszkák s cövekek pedig a Wilsbach ágyából felszedettek, megszáraztattak, s jövendőbeli használatra eltétettek.

OSZK Quart. Hung. 3727/1 fol. 83–97v.

[1284] Reuss zu Köstritz hercegné, szül. Eleonore zu Stollberg-Wernigerode (1801–1827) grófnő.
[1285] A hercegi gyermek.
[1286] Tessier, Henri-Alexandre (1741–1837), francia orvos, mezőgazdasági szakíró. Hivatkozott műve: *Über die Schaafzucht, insbesondere über die Race der Merinos,* Berlin, Hitzig, 1811.
[1287] Hohenthal, Carl Wilhelm von (1754–1825), gróf, földbirtokos.

49.
1820. június 21. – július 7.
Átfogó elemzés Szászország gazdasági lehetőségeiről, Lipcse áruforgalmi és gyapjúértékesítési gyakorlatáról

Kevés hely van a világon, mely a kereskedésre, tudományokra, jeles történetekre nézve, annyi jelentőséggel bírna, mint Lipcse, s tán lehetne állítani, hogy pár nélkül áll a maga nemében az egész világon. A tengertől, hajókázható nagy víztől távul; ha újabb időben javultak is utai, mégis inkább rosszaknak [sic] (lám Zehrennél az történt velem, ami soha, és sehol), mint különösen jókkal bír, kiterjedése, s eránylag népesedése csekély; nem dicsekedhetik se maga, se környéke se valami nevezetes kézmű, vagy gyár vagy valamely különös termesztménnyel; s mindamellett, mióta Saxonia eldaraboltatott, s kereskedése tetemesen megcsökkent, mégis nem országos, hanem világkereskedéssel bír. Nem fogja-e majd a német vasútrendszer, ha csakugyan létesülhet, a kereskedés fő eránzatát inkább Berlin felé fordítani, ahol t[udni]. i[llik]. több út öszvepontosuland. A népség több, s tán a vagyon is, mint afféle székes városban, tetemesebb? Csak a jövendő fogja megmutathatni. Nekem legalább, akármit, s mennyit beszélnek effelett a dologhoz értők, mind e minapig megfejthetetlen maradt. Amit hallék, erre nézve, s tapasztalhaték, a következendőkre szoríthatni. Lipcse, noha sok kedvezéseket tapasztalt a kormány részéről, mégis emelkedésének nagyobb részét más kormányok hibáinak köszöni. Eleven példa volt erre ittlétem ideje, hogy csak a legújabbakat említsem. Borussia el akará rontani Lipcse gyapjúkereskedését, s hogy azt annál bizonyosabban eszközölhesse, egy pompás utat vont Merseburgtól fogva Naumburgig, több millióba kerülőt, s mi lett a következése? Naumburgban június 25-én kezdődött a vásár, melyet különösen gyapjúvásárrá akart a porosz kormány tenni, s hogy Lipcse felé ne kelljen a szokott úton kerülni, azért készült költséges út, melynél se jobbat, se szebbet nem láttam egész míveltebb Európát bejártamban. Éppen ezalatt az idő alatt fordultam meg rajta, s Lipcsében is voltam. De az egész úton Weissenfelstől fogva

Merseburgig egy lelket se láttam. Ellenben a Brühl Lipcse belvárosának legtágasabb, s leghosszabb utcája, melyben laktam, tele volt gyapjús szekerekkel, elannyira, hogy nemcsak a lipcsei gyapjúvásár meg nem rontatott a poroszok által, hanem még inkább a Naumburgban tartandó is Lipcsében volt. S miért történt ez? 1.) Azért, hogy az útvám nagy, hogy a kormány az útra tett költség kamatját esztendőnként bevehesse. 2.) Hogy sokféle szorító rendszabások vannak, melyek vásárosokat arra bírják, hogy vagy más útra kerülnek, ha rosszabbra is, de amire nagy büntetés van, vagy pedig nem is mennek Naumburgba, hanem máshová. A porosz kormány itt többszörösen csalatkozott. 1.) Mert az útra költött tőke kamatjának felét se veszi be, többet beveendő, ha oly magas vámját felére legalább leszállítja, mert akkor sokan fognak járni. 2.) Mert szorongatván a kereskedést csupa kamarai tekéntetből, se a kamarát nem tölti úgy mint számolá, se a naumburgiak tőkéjöket, melyeket jó remény fejében épületjökbe öltek, kelletiképpen kamatolni nem engedi. 3.) Mivel elleneinek, kit éppen lenyomni akart, ellenkezőleg, emelkedést szerez. A szász kormány azonban nem zaklatódott mindeddig a kereskedésen, s az ezen oldalt illető törvényhozásnak az a jó oldala van, amit Colbert-től[1288] kívántak a kereskedők s gyárosok, midőn kérdezné tőlök, mit kellene tenni a gyárok s kereskedés nagyobb virágoztatására. Azt a feleletet kapta: *laissez nous faire.*[1289]

Mennyire menjen Lipcse kereskedése? Kitetszik vagy csak ezen kevés észrevételekből is. Lipcse katonákon, tanulókon, s idegeneken kívül 33 000 lakost számlál. Ezek közt 200 nagykereskedő, s 300 kisebb (Krämer) van. Mégis esztendőnként megfordít 60 000 000 tallért. Egyetlen egy váltóház fordít legalább 3-4 000 000-t! A feljebb kitett sommába azonban nem kell bele tudni a könyvkereskedést, mert ezen ág maga fordít legalább 5 000 000 tallért! S midőn más ága a kereskedésnek többé vagy kevesebbé, ha egyszer nem, máskor csökkenik, a könyvkereskedés növőben van esztendőnként, amint növőben az olvasó s muzsikakedvelő közönség száma. A portékák terhe, melyeknek körülbelüli értéke feljebb említtetett, esztendőnént meghaladni mondatik 400 000 mázsa számot. – A kereskedés leginkább űzetik kelettel, nyugattal, és éjszakkal. Legnevezetesebb ága már elejétől fogva az itteni kereskedésnek, a szőrös-prém-bundabőr, a nyersgyapjú, s szőr, meg a kikészített bőr; újabb üdőben ehhez járultak különösen a pamutkelmék,

[1288] Colbert, Jean-Baptiste (1619–1683), a merkantilista gazdaságpolitika kiemelkedő képviselője, a Francia Királyság gazdasági erejének megalapozója.
[1289] Bízza ránk!

nevezetesen Angliából. A selyemfélék, melyek azelőtt jelesb ágát vették a kereskedésnek, Franciország részéről, a felemelt behozatali vámok miatt tetemesen csökkent, noha másrészről a porosz Rajna melléki gyárak gyarapultával emelkedett. Nagy ága a kereskedésnek a sok angol, francia, s német csecse-becse, órák, üvegek, divatáruk, fényűzési cikkek, melyekkel terhe pénzt adnak a keletiek kivált, hogy egyformaságban tespedő honi készítményeik helyett újabb meg újabb félékkel láthassák el fényűző dúzsaikat.[1290] A portékát, melyet nem régi jó ismerősök vesznek, többnyire kész fizetésért adatnak el. – Feljebb említém, hogy a gyapjú egyik fő ágát teszi a gyapjúkereskedésnek Lipcsében. Ezen ág engem is közelebbről érdekelvén, igyekeztem a gyapjúkereskedőkkel is öszveköttetésbe jönni. Grasi,[1291] Speck,[1292] Campe, s Köhler[1293] urak teljes készséggel s megelőző szívességgel viseltettek erántam. Köhler urat első helyen említem, noha utolsó volt a nevezettek közt, vele való ismeretségem, s ajánlás nélküli, de egy részént éppen annál fogva becsesebb. Ő a hallei kapun kívül Paunsdorfban tartja lakását, s gyapjútárát, de van comptoirja[1294] a belvárosban is – Ritterstrasse. Ebédre a heilbronni fogadóba szokott járni, ahol én is szállva voltam. Az asztalnál többször öszvejövénk. Távulabb esvén valamennyire tőlem, csak néhány közömbös szókat váltánk. Egyszer éppen szomszédom leve. Élénkebb beszélgetés fejlődött ki nemsokára köztünk, s nemcsak ebéd felett, hanem ebéd után is tartó. A tárgy különbféle volt, de Köhler úr mindenben jártasnak mutatta magát, amiről szó volt. Végre a gyapjú is előfordult. Meghívott önként, s többszöri vele lételemet mindég tanulságosnak, s igazi éldeletnek[1295] mondhatom, s reá visszaemlékeznem csak hálával lehet. Ezt csak példájául hozom fel annak, minő megelőző szívességgel vannak Lipcse lakosai az idegenek eránt is. Nem lévén olyan hiú, azt vélni, hogy csak csekély személyem eránt lettek volna olyan kitűnő szívességgel. Campe úr szintúgy, mint Grassi a grimmai külvárosban laknak, s comptoirt szinte tartanak a belső városban. Campe nagy kerttel bír, mely angol ízlésre van készülve, a belvederei Apolló[1296] képével s egy kis kerti mulatóházzal díszesitve. Képtára legjelesebb az egész városban. Van szép ásvány gyüjteménye is. Londonban

[1290] Gazdagjaikat.
[1291] Grassi, Franz Joseph (1775–1847), közép-itáliai származású kereskedő, bankár.
[1292] Speck, Maximilian (1776–1856), lipcsei műgyűjtő, állattenyésztő, gyapjúkereskedő, Bécstől Londonig terjedő európai hálózattal.
[1293] Köhler (?–?), azonosíthatatlan.
[1294] Iroda.
[1295] Élmény.
[1296] II. Gyula (1503–1513) pápa idején a pápai udvarba került klasszikus alkotás.

is tart gyapjúraktárt s comptoirt. Ez a legvagyonosabb gyapjúkereskedők egyike. Köhler úr tudományos mívelése azonban mindeniké felett kitűnő. Ennek tanúságául elég legyen felhoznom, hogy ő talált fel egy eriometrumot – gyapjúmérőt –, mely a praktikus életben valamennyi közt leginkább használható. Speck úr a Pleissenburgban tartja lakását, raktárját, comptoirját, de vele keveset lehettem, mert amidőn ismeretségébe jutottam, éppen indulóban volt Hamburgba. Több órákat tölték ezen urak válogató és tisztító intézetében. – Wollklopferey und Sortiranstalt. Haszontalan törekedés volna az itt tapasztaltakat leírni akarni, mert 1.) a gyapjúról azóta öszvegyűlt észrevételek tudományos rendszerbe szedettek, úgyhogy az már egy nagy kiterjedésű tudománnyá alakult, kivált mióta az öreg Thaer elnöksége alatt éppen itt Lipcsében tartatott ama hires Wollconvent, s gróf Perrault de Jotempsnak[1297] a merinókról írt munkája megjelent, s csak Németországban egy esztendőben, három fordítása adatott. 2.) Mivel a gyapjú kezelése, vagyis inkább kelletiképpen való kezelhetése a gyapjú ismeretét felteszi előre, s az csupa praktikai fogásokból állván, arról voltaképpen való leírást nem is adhatni, csak a következendőket jegyzem meg tehát: 1.) noha a szász gyapjú legbecsesebb átaljában, mégis ezen becset csak az öreg számban[1298] levő birkák gyapjáról kell érteni. Mivel a bárányok mindjárt anyjok után nyíretnek meg, a gyapjok igen rövid, s mosatlan jön a kereskedő kezére. Nem úsztatják meg a szászok bárányaikat, csupán kémélés tekéntetéből, mert májusban történvén többnyire az úsztatás, az ilyenkor kivált hertelen változó idő miatt tetemes kárt vallanának a birkás gazdák. 2.) Egész Saxoniában csak az egy rochsburgi nyáj istállóztatik, s ennek hosszú, ernyedt gyapja éppen nem becsültetik, s éppen ezért a lipcsei kereskedők nem is veszik meg. 3.) Édes honom gyapjús gazdái közül, név szerént több ismeretes ugyan, nevezet szerént gróf Hunyady, gróf Eszterházy,[1299] gróf Festetics, s a helyek közül Ács különösen. Azonban a gyapjú ha egyszer öszveválogatva van, nem megy se a tenyésztő, se annak honja nevén kereskedésbe is, hanem a java szász gyapjúnak kereszteltetik többnyire, a többi sziléziainak, vagy ausztriainak. Ausztriában sokan negretti fajtákat tenyésztvén eleinte, ausztriainak mondatik az, akárhonnét érkezett Lipcsére, s ha elektorális fajta, az bizonyosan

[1297] Feuillasse, Alexandre Gaspard de (1786–?), Perrault de Jotemps vikomtja, szakíró. A hivatkozott munka Albrecht Thaer fordításában és átdolgozásában jelent meg *Ueber Wolle und Schaafzucht* címmel.

[1298] Itt: nagyszámú.

[1299] Itt minden bizonnyal a zólyomi ágból származó gróf Eszterházy Károlyra (1756–1828), Ács földbirtokosára utal Gerics. Nem mellékes, hogy Eszterházy Károly felesége Festetics Erzsébet grófnő (1760–1832), Festetics György húga volt.

szász gyapjú nevet veszen fel, még minekelőtte Britannia felé elindíttatik. S itt hely van, hogy megjegyezzem, mit egy angol posztógyáros mondott, Gloucestershire-ben, ki azt mondván, hogy ő csak szász gyapjúból gyártat, vettem magamnak szabadságot azt az észrevételt tenni, hogy tán van aközött magyar gyapjú is, s még talán a mienk is, minthogy nálunk is számos, s csupán elektorális birkák vannak, s a szász gyapjú árosok megvevén azt, szász gyapjúvá keresztelik, s mint olyat adják el. Az én gyárosom egy darabig gondolkodóban van, s végre így szólal meg: hitvány gyáros az, aki anyagát nem isméri! – Ez tehát elhiszi, hogy a szász gyapjú név alatt neki eladott gyapjú legalább, ha nem minden e név alatt Angliába vitt is, valóságosan Saxoniában termett! 4.) Noha itt is igaznak mondatni hallottam azt, amit már Drezdában hallottam, hogy némely lipcsei kereskedők gyapjúraktárakat tartanak Drezdában, hogy olcsóbb fuvarral mindjárt ott az Elbára, s azzal Hamburgba szállíttathassák gyapjokat. Lipcsében mégis azt hallám, hogy azt a nagyobb kereskedők nem cselekszik. Campe például minden gyapját szekereken viteti Hamburgig, noha nagyobb költséggel, de mégis örömestebb, minthogy szárazon az időt bizonyosabban meghatározhatja, s a megázás ellen a gyapjat jobban oltalmazhatja.

A vásári cikkelyek közt a porcolán [sic] raktárok különösen felgerjeszték figyelmemet, nem azért, mintha ezek a lipcsei vásárnak valami különös fontosságot adnának, hanem azért, mivel, Sellier et Compagnie[1300] nagykereskedő házhoz, kik a városház hosszat elnyúló, következőleg a vásár piacának éjszaki oldalát csaknem egészen elfoglaló porcolánraktárak tulajdonosai, ajánlásom volt, s általok azt tudám meg, amit hinni is alig volnék képes, ha oly hiteles kútfőből nem hallottam volna, Sellier úrnak t[udni]. i[llik]. Lipcsében szintúgy, mint Párizsban van porcolán raktára, a sèvres-i gyárból, de itt a sèvres-in kívül Meissenig, s ami igen különös, noha Meissen nagy terhű kocsival is csak két napnyi távolságra van Lipcsétől, mégis a sèvres-i porcolán olyan messziről ide szállítva, sokkal olcsóbb mint a meisseni. Igaz ugyan, hogy a meissenit magok a franciák is jobbnak, s becsesbnek tartják belső értékére nézve, mint a sèvres-it, vagyis közönségesen úgy nevezett párizsit; de minden venni akaró, ki nem tudja a meisseni porcolánnak tartósabb voltát, mindég előbb nyúl a sévresihez, mely alakjára s rajzolatjára nézve utánzása csak a Meisseninek, de olyan utánzása, hogy mind a két tekéntetben sokkal tetszetősebb a sèvres-i a meisseninél.

(További részletek a helyi porcelángyártás sajátosságairól.)

[1300] Sellier, Louis (1790–1870), francia származású kereskedő vállalkozása.

Nekem Lipcse itt most is nagy vásárt tartani látszott, ezen vásárt azokhoz mérvén, melyeket eddig máshol láttam. De midőn maga az igazi lipcsei vásár van, nem a városra vannak szorítva a sátorok és bódék, hanem a környékre is kiterjednek. Az adók, vevők nem mind a városban szállanak, mert annyi nem is szállhat meg, hanem még a távulabb levő falukban is eloszlanak, nem Saxoniából, vagy a szomszéd porosz tartományból, hanem a világnak minden részeiből, s hogy könnyen eligazodhasson minden adó s vevő, s a keresett személyre rátalálhasson, minden vásárkor egy különös „adressbuch"[1301] nyomatik. Önként érthető, hogy a lipcsei vásár álló hónapig eltart. Íme ezen gyenge rajzolat érthetővé teheti némiképpen, milyen Lipcse kereskedése!

Azonban Lipcse nemcsak nagyszerű kereskedésére nézve érdemel különös figyelmet, tudományos intézetei által is nagyon kiható. Egyeteme a régiebbek egyike. Egykori t[udni]. i[llik]. az ingolstadi, rostocki, s krakkóival, amelyek mind a prágai egyetem tanítói, s tanulói meghasonlása, s többeknek kiköltözte következésében támadtak, amint valamelyik tanító ebben vagy amabban a városban megtelepedni óhajtott, s amint a kiköltözött tanítványok e vagy ama föld szülötti voltak. Lipcse[i] egyetem a Friedrich a Küzdő[1302] által alapíttatott 1409-ben, s V. Sándor[1303] pápa által megerősíttetett. Elrendelésében valamint az 1348-ban alapult, s 20 000 tanítvánnyal dicsekedhető prágainak mintája a párizsi egyetem volt, úgy a lipcseinek a prágai szolgált előképül. Mint ott, úgy itt is az ifjúság nemzetek szerént osztatott el, azokra nézve, melyek a kormányzásra s az intézet használatára tartoznak, egyenlő jogokkal; a lipcseiek szász, meisseni, bajor, s lengyel honfiakra osztattak. Az ilyen osztályt itt Landsmannschaftnak[1304] nevezik, amely nevezetet, felébredvén a franciák elleni harcban a rajoskodó ifjúságban a nemzeti érzés, kiküszöbölni, s helyébe Burschenschaft[1305] nevet állítani igyekeztek, s tán nem helytelenül. Mert a különbféle nemzetbeli ifjúság, maga földijével tart öszve, s noha egyenlő a jog mindenikre nézve, mégis sokszor támad a különbféle nemzetbeliek közt súrlódás. Ami elkerülhető valaha, ha egy anya gyermekei közt közfal nem húzatik a Landsmannschaft által. Azonban az ifjúság ezzel nem elégedett meg, hanem szövetkezést akart minden egyetembeli ifjúság egymás közt. Ami megént némüképpen menthető volna, ha a kormányoknak attól nem kellene tartani, hogy a sok tapasztalatlan ifjúság több helyen zavarokat támaszthat, nem annyira veszedelmeseket ugyan, mit egyéb csendes

[1301] Címjegyzék.
[1302] I. Frigyes (1407–1428), szász választófejedelem.
[1303] V. Sándor (1409–1410), római pápa.
[1304] Honfiúi egyesület.
[1305] Hallgatói egyesület.

polgároknak alkalmatlanokat, a szüléknek fájdalmasokat s magoknak károsokat. Lipcse azonban korlátban tudott [sic] tartani mindég az ifjúságot, s nevezetes kiszökésekről négy század folyta alatt sem tudnak semmit. Oka az, hogy Lipcse polgárai jóllétöket nem ártandó ifjúságnak köszönik, mint több más kisebb egyetemi városok, hanem világszerte ágazó nagy kereskedésöknek. Ezen függetlenségök az ifjúságtól más tekéntetűekké s más hatásúakká teszik őket, úgyhogy sok ifjaknak jobbléte a vagyonos lakosoktól függvén, inkább az ifjúság alkalmaztatja magát a lakosokhoz s minden rendén, békében marad. Több példát hozhatnék fel tulajdon tapasztalásom köréből, ha már az itteni tanulónak külseje is a lakosok viseletmódjához alkalmazott nem volna. Itt nem látni olyan deákos sajátságokat, melyeket más német egyetemeknél feltűnőnek tapasztal az ehhez nem szokott idegen, s az úgy nevezett renommisterey[1306] Lipcsében csak megvetést vonna maga után. Ím, ez már elég ok maga is, hogy a dániai korona örökös is ezen egyetemnél tanult, kit oskolatársaival többször láttam együtt, minden külső, a többi közül kitüntető jegy nélkül. Az öreg hős Schwarzenberg[1307] maga is itt lévén Hahnemann[1308] orvoslása alatt, gyermekei az egyetemnél tanultak, midőn a kormány atyai gondoskodása a külső egyetemekre mehetés végett való engedelmet megtagadta. Azonban nemcsak a lakosokkal való viszonyok, a sok híres tanító is hóditja az ifjúságot. Ismeretesebbek ezek a mívelt közönség előtt, hogysem rendre felhozzam csak a nevezetesebbeket is szükségesnek látnám. Én csak a bölcselkedés, s orvosi karbeliekkel kívántam közelebbről ismérkedni. Amazok közül Krug,[1309] Gilbert,[1310] Pölitz[1311] érdeklett leginkább. A velök tett ismeretesség igen kellemetes visszaemlékezést, s szívességökért hálaérzést támasztott keblemben. Mind a háromnak igen sok a hallgatója, Krugnak különösen, elannyira, hogy a Platner[1312] féle auditoriumot egy oldalról ki kellett bontani, s a mellette levő szobát hozzá foglalni. Aszerént tehát Krug két szobára beszélett. Krug beszéde is, valamint Drezdában Carusé[1313] csendes, majd lehetne mondani minden elevenség, s élénkség nélküli volt, igen érthető s világos azonban. Pölitz noha beteges volt, hipochondriája miatt minden nap méregette magát, Karlsbadba készült, mégis sokkal élénkebben

[1306] Hősködés.
[1307] Gerics feltehetően Josef von Schwarzenberg (1769–1833) hercegre utal.
[1308] Hahnemann, Samuel (1755–1843), orvos, vegyész, a homeopátia rendszerének kidolgozója.
[1309] Krug, Wilhelm Traugott (1770–1842), filozófus, előbb königsbergi, majd 1809-től lipcsei egyetemi tanár.
[1310] Gilbert, Ludwig Gilbert (1769–1824), vegyész, fizikus, egyetemi tanár.
[1311] Pölitz, Karl Heinrich (1772–1838), történész, statisztikus, egyetemi tanár.
[1312] Platner, Ernst (1744–1818), orvos, filozófus, antropológus, az egyetem egykori rektora.
[1313] Carus, Carl Gustav (1789–1869), orvos, anatómus, patológus, drezdai egyetemi tanár.

beszélt. Nekem azonban mind a három igen lekötötte figyelmemet, s ha az engemet közelebbről érdeklő tárgyat elértem, alig tudnám megmondani, hogy melyik beszédét hallanám örömestebb. Krugnak éppen nála létemkor végződött a *Handbuch der Philosophie und der philosophischen Litteratur* című munkájának első kötete.[1314] Én valék szerencsés a legelső példányt még azon nedvesen megkapni. Pölitznek olyan történeti könyvtára van, amilyennel aligha dicsekhetik más privát könyvtár, ebben a nemben. Gilbertnél nem hospitáltam egyszer is, de többször volt vele szerencsém társalkodhatni, s gazdag fizikai múzeumát láthatni. Dr. Clarus,[1315] Heinroth,[1316] Jörg,[1317] s Weber[1318] letzkéit is hallottam, valamint Ribbe[1319] állatorvosét is, s gyűjteményeiket láthattam, valamint Vorrath[1320] s Lux[1321] állatorvosokét is. Lux ekkor még nem volt Hahnemann imádója, mint utóbb lett. A fenn tisztelt orvos urak nem kevesebbé köteleztek le, mint a bölcselkedési karbeliek, azonban egyik se akart Hahnemann-nal megismérkedtetni, annyira gyűlölt volt-é? Vagy azon megkülönböztetése herceg Schwarzenbergnek, hogy egyedül az ő orvosi ügyességére bízta magát, s hogy tanácsával s segétségével élhessen, Lipcsébe hozatta magát, irigységet támasztott? Nem tudom, tán mind a kettő megtörtént. Én igen tisztelem, becsülöm minden orvosi karbelieket, kikkel megismérkedni szerencsém volt, nemcsak a tudomány s az emberiség eránt tett érdemökért, hanem erántam mutatott különös szívességökért is, mivel hálára köteleztek. Azonban mindezen tekéntet nem fogja ellenezni, úgy vélem, hogy figyelembe ne vegyem – ignoráljam – azt, ami viszonyok a helybeliek közt vannak, s megismerkedni vágyódjam azzal a férfival, ki annyira magára vonta a közfigyelmet, ha szinte legkisebb igaza nem volna is. Mondám, s ifjú orvos kalauzommal lakását megmutattattam magamnak. Már többet nem akart ő is tenni, ő aki minden orvoshoz bejött velem. Ez azonban nekem elég volt. Ribbe úr éppen Hahnemannak átellenben lakott. Könnyű volt tehát nála rövidítenem az időt, még milchinseli[1322] látogatását Schwarzenbergnél elvégezte. Robajjal hozta őtet haza a herceg pompás batárja. Egy szép ősz, egészen tiszteletet parancsoló magatartású

[1314] Wilhelm Traugott Krug: *Handbuch der Philosophie und der philosophischen Literatur,* 1–2. köt., Leipzig, Brockhaus, 1820–1821.
[1315] Clarus, Johann Christian (1774–1854), orvos, sebész, egyetemi tanár.
[1316] Heinroth, Johann Christian (1773–1843), orvos, pszichiáter, pedagógus.
[1317] Jörg, Johann Christian (1779–1856), orvos, szülész, nőgyógyász.
[1318] Weber, Ernst Heinrich (1795–1878), orvos, a kísérleti pszichológia úttörője.
[1319] Ribbe, Johann Christian (1755–1828), állatorvos, egyetemi tanár.
[1320] Vorrath (?–?), azonosíthatatlan.
[1321] Lux, Johann Josef (1776–1849), állatorvos, egyetemi tanár.
[1322] Milchinsel, Lipcse elővárosában található park.

öreg szállott le, kerek kalapban, fekete köntösben, szintoly színű harisnyában, cipőben. Ábrázatja tűnvén szemembe, a flohei prédikátort véltem innepi köntösbe öltözve látni. Egy kisvártatva utána menék, már akkor levetkőzve, tarka háló köntösébe burkolva, fején egy négyszegletű magas hálósöveggel, bal hóna alatt egy vastag negyedrét kötetű könyvet tartva, szájában jobb kezével egy éppen meggyújtott cigarrót szorítva lépett ki a mellékszobából, midőn kopogtatás után hozzá beléptem. Az öreg nagyon örvendett a megtiszteltetésen, kérdett, olvastam-é munkáit? Hogy igent mondék, még jobban látszott örülni. Sokat beszélt eszméiről, üszögében[1323] levő munkáiról, az orvoslásnak jövendőbeli állapotjáról, de megvallom, hogy én Hahnemanntól csakugyan más beszédet vártam volna. Az a nagy tisztelet, mellyel hozzá járultam, annyira letörpült, mint a flohei prédikátornál. Tudós beszéde igen untatott, mert eszmecsere, csendes vitatkozás köztünk nem lehete várható. Midőn Schafkopf, unwissend[1324] névvel illette az egész orvosi közösséget, midőn ő okosabbnak akart láttatni, mint minden eddig élt orvosok összessége, s azzal megmutatni, hogy az ő tanítványa [tanítása – K. Gy.], a *lex & propheta*,[1325] már akkor láttam, hogy tanácsosb lesz nekem hallgatni, s midőn illendőséggel lehet visszavonulni. Eszembe juta Krug beszédéből, hogyha a józan észt is megtagadod tőlem atyámfia, hogyan hiteted el velem csak azt is, hogy hibáztam?!

Igen sajnálom valóban, hogy ezen azóta még nevezetesebbé lett férfiúról ilyen emléket kelle magammal vinnem. De ez történt dologként mást nem jegyezhettem meg róla. Nem hallgathatom el azonban, hogy a vele egy korúak elfogulva lévén ellene vagy mellette, s pedig szenvedélyesen, mint maga Hahnemann is, – hacsak egytagú szóval élt is p[éldának]. o[káért]. Thor[1326] – nem lehet éppen a szenvedély miatt Hahnemann igaz bírája. Én nem tartom őt olyan bálványnak, milyennek tartatni kíván. Azt sem hiszem, hogy az ő tanítványában van a törvény és a próféták. Meg vagyok azonban győződve, hogy az utókor pártatlan lesz eránta, s nem tekéntvén az emberi gyarlóságból eredett tévedéseket, el fogja ismérni, hogy az orvoslásról, s emberiségről állandó érdemet szerzett. Mennyiben ezt? Személyes nézetemet akkor fogom előadni, ha áldozatommal a haza oltárához azon öntudattal járulhatok, hogy íme a gyümölcs, melyet áldozni akarék, megérett!

De már el is tértem az egyetemiekről. Hahnemann nem tartozik azok közé. Visszatérek tehát az egyetemet illetőkre. – Midőn a lipcsei egyetem

[1323] Itt: csírájában, kezdeti állapotban.
[1324] Ostoba, tudatlan, ném.
[1325] Törvény és próféta, lat.
[1326] Balga, dőre, ném.

december 4-én 1409-ben beszenteltetett, 23 tanító volt mindöszve, a négy karnál jelenleg van 79 t[udni]. i[llik]. 11 rendes, 15 rendkívüli és 30 úgynevezett privatdozent, kik az egyetem engedelmével tanítanak, s annálfogva ki egyik, ki a másik karhoz tartozik, de az egyetem pénztárából semmi fizetést sem kap. Ezen megkülönböztetésére a tanítóknak nagyon tartanak, mert az eredeti alapítványbeliek számolhatnak csak a rektorátusra, kancelláriátusra, s dékánátusra, amelyek pedig azon kívül, hogy nagy megtiszteltetésnek tartatnak, noha csak félévig tartók, de jövedelmezők is. A rector magnificus különösen kitűnő hercegi hermelines palástjával, s sövegével, még külsejénél fogva is. Ennyi tanító számról, az elöljárók oly kitüntetéséről azt gondolhatná valaki, hogy valamint Bécsben és Pesten, igen pompásak, nagyok az egyetemi épületek, gazdagok az ahhoz tartozó gyűjtemények, úgy itt is olyasmit találhatni. De csalatkozhatnék mindenki az onnét hazul hozott képzelettel, mint én is csalatkoztam. Mert noha az alapítótól kezdve egész a mostani királyig, fejedelmileg megajándékoztatott az egyetem, Lipcsében több házakkal, azonkívül nyolc faluval, 325 hold erdővel, az egyes alapítványokból 43 330, minden kart illető 14 161, az első alapítványbeli 23 tanító fizetésére szolgáló 137 100 tallérral mint esztendei jövedelemmel bír. Ezen kívül 100 000 tallérra menő tőkét a mostani uralkodótól, s esztendőnkénti segedelmet az ország pénztárából is veszen, mégsincs semmi épület, semmi gyűjtemény a boncoláson s könyvtáron kívül, ami figyelmet gerjesztene, vagy ezen nevezetes egyetem méltóságához illő volna. A legnevezetesebb s nagyobb épület egy rozzant klastrom, többnyire apró szobákkal, ez az a híres *Paulinum,* mely ha Lipcsében nem volna, talán soha sem említtetnék, s mely már igen rozzant lévén, a mostani király,[1327] a templomon kívül lebontatni, s pompásan felépíttetni szándékozik. De a financia szorult körülményei még Isten tudja meddig halasztani kénszerítik a jószándékot. A neve azonban megvan már előre, *Augusteum Lipsiense.* Még ez felépülhet, addig többnyire minden tanító a maga szállásán ad leckéket, egyes intézeteket kivévén, melyeknél azonban szinte szállásol az illető, p[éldának]. o[káért]. a bába ház, mely Dr. Jörg kormánya alatt a füves kertben van. Ez legújabb alapítvány, minthogy még csak 1810-ben jött létre ugyan Dr. Jörg által, ki fáradhatlan a bába növendékek nevelésében s oktatásában. Leckét ád a míveltebb anyáknak is, s előadja, mint kelljen az édesanyának cselekedni fogantatás idejétől fogva elválasztásig, hogy az újonnan szülöttből erős, s egészséges ember válhasson. Soha nem fogom szívességét elfelejteni, melynél fogva nemcsak többször félbe szakasztott nappalát velem megosztotta,

[1327] I. Frigyes Ágost (1806–1827), Szászország királya.

hanem éjjeli nyugalmának egy részét is feláldozta. A bábaháznál levő füves kert Dr. Schwägrichen[1328] kormánya alatt van. Se nem nagy se nem gazdag. Különös emlékezetességéül csak azt jegyezhetem meg, hogy a teleknek felénél többjét foglala el két tó, mely csak azért nem fordíttatott még más haszonra, hogy a tó lecsapolására s betöltésére szükséges tőke hiányzik. Még az eszközölhető leszen, addig mint halastó használtatik, s esztendőnként 25 tallér jövedelmet hoz a bábaházra. Plánta csak 200 fajta van benne. Az egyik tóban egy félsziget van Trier[1329] emlékoszlopával, kinek valaha, ezen kert tulajdona volt, s most is arról neveztetik. Schwägrichen úr maga a városban lakik, s gazdag gyűjteménnyel bír, különösen a csigákra, pillékre, s a cryptogamiára[1330] nézve. A csigák gyűjteménye emlékezetes annyiból is, hogy minden még létező conchylia[1331] után egy ásványpéldány következik. Pilléit fiókokban tartja, hogy a világosság reájok ne hathasson, s színöket el ne vegye. Jörg gyűjteményében a medencék teszik a nevezetesebb részt, meg a múmiák, melyeket maga csinált faecettel. Háromszor, legfeljebb négyszer elégnek tapasztalta az állati testnek akármely részét békenni, hogy az a romlástól megóvattasson. Ittlétemkor egy kis gyermek egész teste változtatott múmiává.

A kémiai műhely – das Chemische Laboratorium – valamivel előbbeni alapítvány, mivel 1805-ben jött létre Dr. Eschenbach[1332] felügyelete alatt. Jakab ispotálya[1333] 10 kisebb nagyobb szobával 80 betegre, mindenféle műszerekkel ellátott, s felül egy kupolával világított sálájával[1334] a sebészi műtételekre, klinikumjával, s a tetszőholtak felélesztésére szolgáló eszközökkel csak 1799-ben alapíttatott. Az 1790-ben épült, 1821-ben megjavított csillagvizsgáló torony, melynél alkalmasabb helyhezésűt nem látott a híres Hell,[1335] csak 1803-ban láttatott úgy el, amint Moebius[1336] alatt találtam; a Tollhaus,[1337] vagy georgenhausi intézet is, mennyiben a tébolyodottak orvosi gond alá vétetnek Dr. Heinroth igazgatása alatt, szinte újabb időbeli, mint minden ilyes intézetek, következőleg minden gyarapodása, ami

[1328] Schwägrichen, Christian Friedrich (1775–1853), botanikus, orvos, természettudós, az egyetem botanikus kertjének igazgatója.
[1329] Trier, Johann (1716–1790), teológus, orgonista.
[1330] Spórás növények.
[1331] Kagylós állatok.
[1332] Eschenbach, Chrsitian Gotthold (1753–1831), orvos, vegyész, egyetemi tanár.
[1333] Jacobshospital.
[1334] Szála, vagyis terem.
[1335] Hell Miksa (1720–1792), csillagász, természettudós.
[1336] Moebius, August Ferdinand (1790–1868), matematikus, csillagász.
[1337] Tébolyda.

nevezetesebb, Móric választófejedelemnek a klastromoktól elvett adományin kívül, mind az első szász király hosszú kormányzási idejére visszavihető. A boncolást illető gyűjteményt majd tegnapinak mondhatni, mivel az a múlt télen (29. február. 1820) megholt Dr. J. Ch. Rosenmüller[1338] kezdeménye volt, s azóta Dr. Weber és Bock[1339] különösen gyarapították. Rosenmüllerről még most is élénken hallottam emlékezni több mívelt társaságokban, amely arra mutat, mennyire méltányoltatnak az itteni egyetem tagjai a mívelt lakosok által, kikre tőlök annyi fény háramlik s viszont. Ezekből kitetszik, hogy az egyetem nagy híre, neve, becse az egyetembeliek személyes érdeme által, s korántsem a külső fény vagy az egyetem gazdag volta által emelkedett oly magasra.

A szegényebb sorsú ifjak számára mind olcsóbb szállás, az egyetem épületeiben, az úgy nevezett tabularokban, mind élelmezések eránt a konviktóriumban 19 asztalnál 222 ifjú láttatik el, csekély bérért, annyira, hogy az majd ingyen esik. Ezen kívül számos stipendiumok is osztatnak ki a tanulók közt, s ez mind részént fejedelmek, részént egyesek alapítványából. Többen találják élelmöket, s betegségökben ápolásokat a vagyonos lipcsei lakosoknál. Illyeneket is többeket ismértem itt-tartózkodásom alatt.

A tudományos egyetemen kívül több intézetei vannak Lipcsének, melyek az itt tanulók mívelődésére hatnak, olyan a szép mesterségek akadémiája, mely a múlt század vége felé hazánkfia Oeser[1340] kormánya alatt létesült. Oesernek még fennállanak több jeles festései, mind középületekben, milyen Sz[ent]. Miklós temploma, a koncertszála, mind egyes gazdag lakosok házaiban, milyen Dufouré[1341] s többeké. Milyen kedvelője legyen Lipcse a szépmívészetnek, kiviláglik csak abból is, hogy Lipcse már régen dicsekhetik jeles játékszínnel, s számos színész társasággal, mely állandó, aminek nagyobb városok sem örülhetnek. Köz lovagoskola, vivóhely – Fechtboden –, számos képtárak, melyek egyesek tulajdonai ugyan, de a hozzájuthatás igen könnyű, milyen Campe bajor konzulé, Baumgaertner[1342] porosz konzulé, Keil[1343] s Speck s többeké, ide számlálom az újabb időben alakult díszkerteket, milyen több van.

[1338] Rosenmüller, Johann Christian (1771–1820), orvos, sebész.

[1339] Bock, August Karl (1782–1833), orvos, anatómus.

[1340] Oeser, Adam Friedrich (1717–1799), pozsonyi születésű barokk festő, aki bécsi mestereknél tanult, de egy szerencsétlen kocsmai verekedés miatt menekülni kényszerült, s Szászországban telepedett le.

[1341] Dufour-Féronce, Albert (1798–1861), híres lipcsei kereskedődinasztia tagja, de Oeser megrendelője nyilvánvalóan az apja volt, Ferdinand Dufour (1766–1817), aki a tekintélyes vagyont is megalapozta.

[1342] Helyesen: Baumgärtner, Friedrich (1759–1843), könyvkiadó, lapszerkesztő, 1816-tól a Porosz Királyság főkonzulja Szászországban.

[1343] Keil, Johann Georg (1781–1857), költő, író, fordító, Goethe körének tagja.

Első helyet érdemel, – nem orvos előtt értem, ki a trieri kertet elől fogja érdekéhez képest tenni – a Reichenbach-féle, mely a Fleischer Platzról egy díszes kapun át egy hosszú sétány végében már messziről figyelmet gerjeszt, a belvederei Apolló jeles másával. Ehhez közel balra esik egy gömböleg[1344] kerti épület, s előtte egy négyszegű csúcsos faragott kő, azon a helyen, melyről Ponyatovszky[1345] a megáradott Elsterbe ugrott. Ezen kis folyó, mely délről, s délkeletről a kertet nagyobb részént határozza, s mely ittlétemkor olyan kicsiny volt, hogy egy jó izmos béka könnyen átugorhatá. A kő úgy tele van vésve, hogy egy tőt [sic] is alig lehetne meg nem sértett helyre lebökni, s mondják még most is, gyakorta lengyel könnyel áztatik. Balról egy nagy gyöptér közepén szomorú füzekkel körülvéve van Ponyatovszky sírköve antik szarkofág formára minden felírás nélkül. Két tó, s néhány csoport fák s bokrok ékesittik a kertet, meg egy kis fátzányos, hol először láttam eleven arany s ezüst fátzányt. Ezzel határos hátulról Reichel[1346] kertje – Reichelsgarten –, melybe a ferdők s Struve[1347] mesterséges ásvány vizei sok látogatót tsődittenek. Jeles nagy épületekkel díszes egyéberánt, melyek bérbe adatnak ki. Ebben a kertben lakik Krug is, s ajtajával átellenben, csak egy csarnokkal elválasztva Brockhaus,[1348] ki szintoly vastag s eleven, mint Krug magas, száraz, s csendes. – Reichel kertje mellett van a már feljebb említett trieri. Löhr[1349] kertje nagy és egyszerűsége miatt szép, tava partja Castor és Pollux képével ékesítve.[1350] Bosensgarten lármás mulatságra és lakmározásra, Breiters[1351] Wintergarten pipázásra – Tabagie – szolgál, de szépségéről oly keveset lehet mondani, mint a Milchinseléről, mely egyedül arról lett nevezetes, hogy herceg Schwarzenberg abban vette lakását. A legkedveltebb sétányok egyike, noha nem mesterkélt, a Rózsavölgy – Rosenthal. De ezzel már íme kinn vagyunk a városon.

Lipcsének csekély kiterjedéséhez képest nagy lévén népessége, nagy következőleg az emésztés is; kivált soká tartó nagy vásárok alkalmával; emellett sűrűen lévén népes helységekkel körülvéve, a mezei gazdaság olyanszerű,

[1344] Köralapú.

[1345] Poniatowski, Józef Antoni (1762–1813), lengyel herceg, a török háború alatt II. József szárnysegéde, utóbb a Napóleon által létrehozott Varsói Hercegség hadügyminisztere. A lipcsei csatát követően, a visszavonulás során vízbe fulladt.

[1346] Reichel, Erdmann Traugott (1748–1832), kereskedő, mecénás, a róla elnevezett kert tulajdonosa.

[1347] Struve, Friedrich Adolph (1781–1840), orvos, gyógyszerész, a természetes ásványvizek és ivókúrák kultuszának kiemelkedő alakja.

[1348] Brockhaus, Friedrich Arnold (1772–1823), német enciklopédiakiadó, szerkesztő.

[1349] Löhr, Eberhard Heinrich (1725–1798), kereskedő, bankár, városi tanácsos, a róla elnevezett kert tulajdonosa.

[1350] Dioszkuroszok, Zeusz ikerfiai.

[1351] Breiter, Christian August (1776–1840), udvari kertész és botanikus, 1809 körül üvegház-komplexumot létesített.

mint népes nagy városok közelében lenni szokott. A termesztés t[udni]. i[llik]. kertmívelésé, a tenyésztés téjszerzésre [sic] szoríttatik. A kertmívelést illetőleg konyhakerti zöldségek termesztetnek leginkább. Azon kívül a kertnek a házhoz közelebb eső része díszkert alakban mutatkozik, úgy mégis, hogy gyümölcsfák s ékesítő bokrok közt mennél több zöld telek hagyatik, amely fűmaggal, vagy lóherrel vettetik el. S ez még a parasztok házairól is értendő, melyek például Schönfeldben többnyire mind emeletesek, s gazdagon bútorozottak, mert vásár alkalmával a városba tóduló idegeneknek szállásul szolgálnak. A fejőte tartás[1352] a kis telekhez képest nagyban űzetik állandós istállózással. Például emlétek néhányat, melyet Pohl[1353] úr társaságában tekéntettem meg, Naundorfban. Frege[1354] úr bír egy kies kis jószágot, melyen a takaros úrilak egy négyszegű udvarral, s vas stacheta[1355] kerítéssel van a majortól elválasztva, s körül magosan oldott rózsafákkal díszesítve. A majorudvar hasonlag négyszegű, egyik oldalon van a trágyagödör, másikon a marhaállás vasrudakból öszveállitva, olyan formán, hogy mind a trágya gödörnek három lábnyi magasra felemelkedő falai, mind az állás záradéka, kártékony ütközés, s súrlódás elkerülése végett, nem egyenes szegletre mennek ki, mint a fal felül eső részen, hanem négy szegletre gömbölyített. Az istállóban azt a különösséget vettem észre, hogy minden marhaállásnál mind a két felül lécek vannak függőlegesen leeresztve a gerendáról, az öklelés eltávoztatása végett. Különös azonban, hogy noha még máshol ilyenforma rendelkezést nem láttam, anélkül pedig, hogy az öklelés következésében valamelyik marhában kár történt volna, mégis itt kelle először látnom egy tehenet, melynek a hasa egészen leszállott borja tartójával együtt, az öklelés miatt. Nem tudom, hogy borjúzik meg majd a sérült tehény! – A tehenek tiroli fajták, a bikák svájciak. Amazok 30-an, emezek ketten vannak, szénával s lóherrel tartatnak, s minthogy tejelés a fő cél, napjában háromszor itattatnak meg.

Schönfelden 16 darab ostfrízi marhából álló fejőte hasonló mód tartatik. A város majorjában hasonlólag. Itt az istálló igen gőzös lévén, az ablakok berakattak, s a fedél alatt kétannyi szelelő lyuk vágatott a falakon, mint az ablak száma volt. A lyukak négyszegűek, s minden oldalról egy talpnyi nagyságúak. Ez Pohl úr tanácsára történt. Mindazonáltal Pohl úr maga is kicsinyeli még a szelelő lyukakat. – Távulabbra a macherni gazdaságot

[1352] Tejtermelő tehenészet.
[1353] Pohl, Johann Friedrich (1768–1850), botanikus, gazdasági szakíró, a lipcsei egyetem technológia-professzora.
[1354] Frege, Christian Gottlob (1778–1858), bankár.
[1355] Vasrúd.

mondották különösen emlékezetesnek. Noha itt Löbellel[1356] megfordultam már, igen szívesen vettem mégis, Campe úr önkéntes ajánlását, s Hentzelman factorával[1357] az ő szép angol alkalmával[1358] Machernbe kirándultam. Szerencsém vala a tulajdonos urat is idekinn találni, aki maga teljes készséggel megmutogatta nemcsak díszkertjét, mely a közönségnek is nyitva áll, hanem egész gazdaságát is. 300 darabból álló juhnyája, még az 1765-ben Saxoniába jött spanyol kosok ivadékja, melyet gróf Lindenau[1359] ezen jószágnak előbbeni birtokosa szerzett meg, s egész ekkorig másfélével öszve nem kevertetett, amit egyedül még a kliphauseni hercegéről mondhatni, állított. Regvel kihajtat előtt megitatnak, azután legelőre eresztetnek, télen szénával tartatnak. Az etető sráglya két lajtorjából áll, mely kötélen függ le a gerendáról a vállú fölé, a két felső végén egy keresztbe eresztett rudacskával öszve foglalva. Ez nyáron által felhúzatik, hogy az akolban, midőn nem használtatik, ne akadályoskodjék. – Fejőtéje 30 darab schweitzer tehényből és két bikából áll. A kazán esőlékjével,[1360] s zöldséggel tartatnak. Vizök az istállóban szintúgy, mint az udvarban levő állás vályújába eresztetik, hogy elegendőt ihassanak. A fejőtével sertvés tenyésztés is van öszvekapcsolva. Ezeken is különös udvara s annak közepén egy különös trágyagödör. Ilyen fajta sertvéseket még csak Campe úrnál láttam. Ő Angliából hozatta. Kínai fajta, amely már nálunk is azóta több helyen elszaporodott. – Pálinka főzésének semmi különössége. Kolompérból történik. A termésváltozás így következik: 1.) trágyában kolompér, 2.) zab s lóher, 3.) lóher, 4.) búza, 5.) hüvelykes vetemény, 6.) rozs. Díszkertje, noha sík téren van, nagy változatossága által az ültetvénynek igen mulattató. Legszebb tájnak tartatik.

A *Liriodendron partie,*[1361] melyet Wilhelmusruhénak neveznek a lipcsei csata óta, minthogy a porosz király ezen fáknak árnyéka alatt nyugodott a csata előtti napon, én teljes virágzásban találtam. Ezen kívül emlékezetes egy fenyves bokorban egy piramis, melynek belseje kriptaformára van elrendelve, meg egy régi forma Ritterburg,[1362] melyet először ittlétem előtt kevéssel kiraboltak. A rochsburgi sereg annyal[1363] innét vette eredetét. Kosokat először Lohmenben vásárlottak, azután Rambouillet-ben, ahonnét van azoknak

[1356] Löbel (?–?), azonosíthatatlan.
[1357] Hentzelman (?–?), azonosíthatatlan. Factor – felvásárló.
[1358] Angol kocsi.
[1359] Lindenau, Heinrich Gottlob (1723–1789), gróf, földbirtokos.
[1360] Cefre.
[1361] Tulipánfacsoport, a *Magnoliaceae, L.,* vagyis a liliomfafélék családjához tartozik.
[1362] Lovagvár.
[1363] Anyáival.

termetesebb volta. Snetgen[1364] úr azt mondja, hogy egész Saxoniában csak a rochsburgi nyáj tartatik istállón, gyapja azonban a lipcsei gyapjúkereskedők által sohasem vásároltatik meg, többnyire altenburgiaknak adja el. Snetgen úr előmbe tett egy nagy könyvet, hogy a látogatók sorába írnám fel nevemet. Ezt már megtevém mondám Drezdából jöttömkor. A helyet felkeresém, s megmutatám neki. Nem érté, amit írtam, s kérdé, micsoda nyelven volna az írás? Magyarul mondám. Magyarul? Úgymond, s egy kevéssé elmosolyodott. A mosolygás egy kissé keserűnek látszott előttem. S csakugyan az is volt, amint nemsokára kitetszett. Ne akadjak fel megváltoztán, azt mondja, igen kellemetlen érzést támaszta benne a magyar név hallása. Néhány esztendővel ezelőtt egy magyar gróf birkákat válogatott nálam, kialkudta, s kért, hogy ne nyíressem meg, tüstént haza érkezte után érte fog küldeni. Hittem szavának, de sokallván a várakozást, írtam neki. Nem is felelt. Én nem azt általlom, hogy birkáimat nem vette meg, hanem azt, hogy gavallér létére sem tartotta meg szavát, sőt még feleletre sem méltatott. Ez által árnyékot vetett nemzetére is, nemcsak magára. Csak magára, mondám, ő nem magyar. A magyarnak sajátja adott szavának ura lenni. Minden nemzetnek van salakja. Az egyes vétkéért hiba volna az egészet kárhoztatni. Megegyezett, s kért, hogy németül írjam fel most azt, amit magyarul írtam. Snetgen úr még nagyobb szívességgel láttatott ezután erántam lenni. Marasztalt, herceg Schwarzenberget is várja úgymond, de ő, hihető ismét rosszabbul érezvén magát, nem jött ki. Mi, hogy a telehold feljött, Hentzelmannal visszajöttünk Lipcsébe. Utunkba esett a híres Borsdorf, mely hasonnevű almafajtájáról lett nevezetessé.

Weissenfelsbe vettem utamat. Markanstädtben megtekéntém azon majort, melyben 1706 a híres béke köttetett XII. Károly[1365] svéd király, s August II. választófejedelem[1366] s egyszersmind lengyel király között, melynek következésében nemcsak lemondott August a lengyel királyi székről, hanem Lesczinszky Szaniszlónak[1367] örvendező levelet is kénteleníttetett írni, a korona drágaságait visszaküldeni, s Patkult,[1368] a svédek elleni szövetség szerzőjét kiadni. Azon öveg táblának, melyre Károly francia nyelven búcsúzó versét írta, csak híre van fenn.

[1364] Snetgen (?–?), azonosíthatatlan.
[1365] XII. Károly (1697–1718), Svédország királya.
[1366] II. Ágost (1670–1733), lengyel király 1697 és 1704 közt, majd 1709-től 1733-ig, szász választófejedelem 1697 és 1733 közt.
[1367] I. Leszczyński Szaniszló (1677–1766), lengyel király 1704 és 1709 közt, majd 1733 és 1736 közt.
[1368] Patkul, Johann Reinhold (1660–1707), livóniai nemes, svéd alattvaló, XII. Károly kivégeztette.

Markanstädttel a szász határt elhagyám. Ismét burkus földön voltam. Lützenbe menet balról, közel a falhoz, találtam egy nagy gránit sziklát nyárfákkal körülvéve, minden emlékírás nélkül. Mégis mindenki tudja, hogy itt esett el Gusztáv Adolf[1369] svéd király. A lakosok azt tartják, hogy a parasztok könnyezve hengerétették azon helyre, melyet a király vére áztatott. Történetileg azonban tudva van, hogy Adolf holtteste ezen helytől távolabb találtatott. Mindazonáltal híres marad ezen kő földisméreti tekéntetben, minthogy egyike ez azon elszórt gránittömegeknek, melyek Németország róna földén találtatnak, távul az ős hegyektől. Innét egész Görschenig terjedt a csatapiac a 30 esztendős háborúban, amidőn Adolf november 30-án 1632 Wallensteinnal[1370] megütközött, s életét vesztette. Ugyanazon hely nevezetessé lőn 1813-ban május 2-án történt csatáról, mellyel Napóleon oly fényes győzedelmet vett a Frigyeseken,[1371] hogy a németek azt mondották: még nincs feltalálva a mesterség Napóleont meggyőzni. A franciák lützeni, a Frigyesek Großgörscheni csatának nevezik. A porosz király Grossgörschenhez közel egy öntöttvas obeliszket emeltetett fel, melyhez 100 lépésnyire van egy fiatal tölgy, mely alatt a hessen-homburgi herceg[1372] megholt. Lützen maga csekély kis helység, legfeljebb 1000 lakossal bír, de semmi más különös emlékezetességgel. A városon kívül jobbra esik egy emeletes kastély, mely a francia háborúban öszvelövöldöztetett, lakatlan, pusztulásra ítéltetett. – Egy köményföldön át jó korán megérkeztem Weißenfelsbe.

1. Július. Kellemetesen tellett el ezen nap tőlem a jó Flittner Geleitsinspektor[1373] társaságában, ki a környék nevezetességeit elmutatta. Első volt a néhai hercegi vár, mely most kaszárnya gyanánt használtatik. Egy magas fejérlő sziklán épült négyszegű épület, minden szegletén egy veres rézzel fedett gömböleg belvederrel. Uralkodik nemcsak az egész Saale völgyén, hanem az egész Lipcséig terjedő síkságon is, amely azonban csak annak látszik meg, akinek nagyobb képzelődése, mint szeme van. Én csővel[1374] sem vehettem ki semmit Lipcséből. Az úgy nevezett Amthaus, s a városi templom különleges nevezetességgel bír, minthogy egyikben van Gusztáv Adolf szíve eltemetve; teste meg amannak a felső emeletében, az erkély szobában, a falra feccsent vére egy fa tolókával befedetve tartatik. E felett függ arcképe

[1369] II. Gusztáv Adolf (1611–1632), svéd király.
[1370] Wallenstein, Albrecht von (1583–1634), Friedland hercege, II. Ferdinánd Habsburg uralkodó csapatainak főparancsnoka.
[1371] Utalás III. Frigyes Vilmos (1797–1840) porosz, valamint I. Frigyes Ágost (1806–1827) szász királyra.
[1372] Lipót (1787–1813), Hessen-Homburg hercege, katona, hősi halált halt Lützennél.
[1373] Flittner, Christian Gottfried (1770–1828), orvos, állatorvos, szakíró, jószágkormányzó.
[1374] Látcső.

egy emlékirattal, mely azt mondja, hogy teste Bernhard weimari herceg[1375] által a királynénak visszadatván szíve azon országban temettetett el, melyért vérzett. Nehézsége 1 font és 20 lat[1376] volt a szívnek, a testen egy szúrás, két vágás és 5 lövés helye láttatott.

Innét lemenénk a Saale hídjához, melyről ellátni a merseburgi várig, mely a szép út egyik végén látszik, a másikon az imént említett palota, fejér sziklájával, melytől mind az itteni vár, mind a város, s annak egy jeles lakosa Adolf Müllner[1377] t[udni]. i[llik]. vette nevezetét […]. Elmentem tiszteletére Flittnerrel. Soká megvárakoztatott ugyan, de a várakozás nem volt éppen semmi büntetés, minthogy gyönyörű szép leánya, s az udvari tanácsnokné kellemetes társasága igenis megrövödítették a hosszú időt. Végre előjött maga az udvari tanácsnok, Dr. Adolf Müllner úr is, olyan forma játékszíni prosopopeiával[1378] mintha magát Apolló[1379] vagy Yngurd[1380] szerepébe képzelte volna. Feszessége szinte nevetségesnek látszott előttem a szépeknek legkevesebbé sem erőltetett társaságához képest, mely az övével egyenes ellentétben mutatkozott. Tágult azonban lassan lassan feszessége, igen leereszkedővé, egyes rövid kifejezései bő beszéddé vált. Áttértünk beszéd közben Döbrenteinkre,[1381] ki a *Schuld* című darabjának fordítása ügyében levelezésbe ereszkedett a szerzővel. Erről a két magyar hazára tért, s azt nem igen szép világban látta Müllner úr, annál fogva, hogy a hozzá intézett levél borítékára egész litánia formán voltak a nevezetes postaállások feljegyezve. Ebből a postások tudatlanságát, és az ország bátortalanságát következtette. Ő szerénte elég lett volna csak Weißenfelset megnevezni. Azonban nem nagy munkába került megtérítése. Alig kell említenem, hogy Müllner úr nemcsak színész, szerző, hanem alapítója, s tagja is az itteni privát színészetnek. Doktor Flittner úr elvezetett a német Szapphóhoz[1382] is, Louise Brachmannhoz,[1383] kinél kedveltjét, egy fiatal nyúlánk porosz katonatisztet találánk. Éppen rajzolgattak a két szerelmesek. Több tájfestéseik, melyek csak félig meddig valának készek az előszobában voltak rendetlenül elrakva, az asztalra, s székekre. Meglepő volt reám nézve a szerelmes pár tekéntete,

[1375] Bernhard (1604–1639), szász-weimari herceg, protestáns katonai vezető a harmincéves háború időszakában.
[1376] 1 bécsi font = 0,56 kg, 1 lat = 17,5 gr.
[1377] Müllner, Adolf (1774–1829), ügyvéd, kritikus, drámaíró.
[1378] Méltóságteljes, deklamáló hanglejtés.
[1379] Egyebek mellett a művészetek római istene.
[1380] Utalás Müllner *Yngurd király* c. szomorújátékára.
[1381] Döbrentei Gábor (1781–1851), költő, író.
[1382] Szapphó (c. Kr. e. 630–570), költőnő.
[1383] Brachmann, Louise (1777–1822), költőnő.

a szép sugár termetű ifjú egy földimhez, ki szinte katona, nagyon hasonlított, a törpe, púpos hátú, ritka nagy fogú, s már vénecske szűz, szinte egy földinémhez, még szózatra is, a csalódásig hasonlónak látszott. Míveltsége mindeniknek kitűnő, valamint egymáshoz való gyengédségök is palástatlan volt. Hosszacskább idő itt is igen hamar eltellett, a költészet, festés, szász-s magyarhon szép tájékai felett való beszélgetés közt. Mennél kellemetesben töltém itt időmet, annál jobban kelle sajnálkoznom a szerencsétlenen, midőn a közhírlevelekben olvasám, hogy a Saale vizébe ugrott, Faunját[1384] felejthetni, s holtteste egy malomkerékre tekeredvén azt megállította. A természet, amint külsejére nézve igen mostoha volt eránta, szellemi tehetségére nézve azt kipótolni látszott, s mégis tán éppen ez, vagy ennek amahhoz volt eránya rántotta az örvénybe!

Délután átkeltem a Saale hídján, ameddig ezen folyó már hajókázhatóvá tétetett, s Naumburgig még fog ezen munkálat folytattatni. Örömest bal felé fordultam volna, nemcsak azért, hogy most Naumburgban gyapjúvásár volt, hanem azért is, mert innét Jénát, Weimart, Gothát, Erfurtot legközelebbről értem volna, de azt hallám, hogy Naumburgban semmit se fogok látni, mert noha vásár van, üres mégis a pompás út, s tapasztalám, hogy rendkívülileg Lipcsében van a vásár; a többire nézve pedig elejbém kiszabott utam nem balra, hanem jobb felé térni kényszerített. Erre indulék hát. Az út olyan volt, mihez hasonlót még képzelni is csak ábrándozásnak tartottam volna mindeddig. A hullámzó teleken egyenes út nyúlott el előttem egész Merseburgig. Völgyek kitöltettek, vagy áthidaltattak, halmok átvágattak, elteríttettek, elegyengettettek. Négy sor fa között három egyenes út nyúlott hosszat, a középső dombon kocsizók s lovagok számára, előttem a merseburgi vár a fasor végében, mögöttem a weissenfelsi gyönyörű palota látszott. Kétfelül széles lapos út van a gyalogok számára, hársfa sorokkal árnyékolva, a középúttól hosszas faragott kővel, melyek élire rakott tégla formára voltak elrendelve, elválasztva. A fasorokon kívül, az útnak mind a két szélén félkörben készült kőfalazatok öblében az út fenntartására szolgáló, apróra zúzott kövek öszvehalmozva. Minden negyed mértföldre egy négyszegű oszlop, s padok, hellyel-közzel olyanok is, melyeken a gyalogutas leülvén, az ülés háta felett elnyúló párkányzatra eresztheti terhét, s nyugodhat anélkül, hogy a vándor táskáját, vagy egyéb háton hordozott terhét leemelni kénteleníttetnék. Az út közepén egy négyszegű talapon, mely mint a negyedeken állítottak, a meghaladott távolságot jelentik, s mint egy négylábnyi magosságnak, egy obeliszk emelkedik fel, a most uralkodó porosz király nevének első betűivel

[1384] Az érzékiséget megjelenítő, félig embert formázó római mitológiai alak.

az obeliszknek az út felé eső lapját, s egy porosz sas a tetejét ékesíti. Körül van véve ezen obeliszk szép ültetvényekkel, s mögötte félkörben sokkal nagyobb kőfalazat öblében, mint melyek az út fenntartására szolgáló halmok – Conversationshaufen – lerakására szolgálnak, szépen legyalult s ezüstszínre befestett félkörforma padok vannak, mind a két felül. A félkör előtt egy kerékded virágos ágy, egy kevéssé domborúan alkotva. Mennél tisztább volt ezen ültetvény, s az egész út, annál szembeszökőbb volt a sasnak feketés sárral történt berútítása, valamint az obeliszknek azon lapjáé is, melyen a király neve, szintúgy, mint a sas öntöttvasból volt látható! – Én az egész úton egyedül magam lévén, s senkivel sem találkozván, többnyire a kocsiút közepén lézengtem. Legtovább mulattam az obeliszknél, balra szemlélvén a híres rossbachi csatatért, melyen II. Frigyes herceg Soubise[1385] francia seregét, a vele egyesült német birodalmi táborral együtt egészen tenkre [sic] tette.

Napóleon a jénai ütközet után megjárta ezen csatatért, a franciákra nézve oly gyalázatos, de Friedrichre nézve éppen oly dicsőséges kő emlékoszlopot […] megölelte, s Párizsba vitette, de amelyet a poroszok, mint legjelesebb trofeumjok egyikét 1815-ben ismét visszahozattak. Jobbról félkör formában kanyarodik a Saale folyója, több hajókat hordozván hátán csavargó ágyában, még végre Merseburg alá nem ér, ahová én is alkonyat tájban megérkeztem. Ezen útról meg kell azt még pótlólag jegyeznem, hogy a kocsiút alja nagy kövekkel van kirakva, olyformán, hogy a kövek közt kisebb nagyobb üreg maradjon. Ezen nagy kövek fölé apróbbak hordattak, s legfelül ismét apróbbak. Midőn ezen út készült, az úgy nevezett macadamizálás[1386] még nem jött divatba az európai szárazon, ami pedig nem is kerül annyi költségbe, s tartósabb, s jobb utat ád anélkül, hogy annyit kellene rajta igazgatni, mint az ily módon készültön. A boroszlói út is hasonló mód kezdetett, amint hallám, de Berlin felé macadamizáltatott.

2. Július. Merseburgban kormányszéki és orvosi tanácsnok Niemann,[1387] ki az állatorvoslásról is több jeles munkát, részént eredetit, részént fordítást bocsájtott közre, barátságos közlékenséggel fogadott. Vele való beszélgetésem igen tanulságos volt reám nézve. A rendetlen régi városnak azonban utam céljára semmi különös emlékezetességét nem találtam. Megtekéntést érdemlő azonban a régi történeteket kedvelő előtt kivált a négytornyú nagy templom, melyben esztendőnként csak egyszer van katolika szertartás szerént isteni szolgálat. Másképp a reformáció óta lutheránus templom. A garnizon

[1385] Rohan, Charles de (1715–1787), Soubise hercege, Franciaország marsallja.

[1386] Utalás John Loudon McAdam (1756–1836) skót feltalálóra, mérnökre, nagy-britanniai országos útfelügyelőre, a kőzúzalék alkamazásával készített utak névadójára.

[1387] Niemann, August Christian (1764–1832), orvos, gyógyszerész, kormányhivatalnok.

végezvén ájtatosságát, megtekéntém a sok halotti emlékeket. Nevezetesek ezek közt Nagy Ottóé,[1388] ki a templomot építtette, Dietmar,[1389] a középkor híres történetírójáé; úgy nevezett Schwab Rudolfé,[1390] ki IV. Heinrich[1391] császár helyébe választatott, azalatt még amaz Olaszországban tartózkodott, hogy VII. Gergely[1392] pápa átkától menekedhessen, s feloldozást nyerjen, de e környéken ellenétől meggyőzetett, s karját, melyet hűségesküjére emelt előbb, itt elvesztette. Az is fenntartatik emlékül. A néhai hercegi vár a merseburgi kerület kormányszéki helye. Szép kőhíd van a Saale felett.

3. Július. Lipcsébe visszautaztam.

4. Július. A szász gazdasági egyesület[1393] Baumgärtner porosz konzul elnöksége alatt, a csillagvizsgáló toronyban tartotta ülését. Felolvastatván elsőször is az előző ülés végzése, Zagemack[1394] lipcsei órás egy különös zablát mutatott elő, melyről egy rugó nyúlik fel a szemellenző bőrre, amely általa a szemhez nyomatik, s a ló nem látván, midőn a kocsit elragadja, megállapodásra kénszeríttetik, s úgy a kocsiban ülő a veszedelemtől megmenekedhetik. Ezen találmány minden jelenlévő által helyeseltetett. Ribbe a patkolásról szónoklott. Pohl titoknok úr egy szélmalom modelát [modellt – K. Gy.] mutatott elő, mely szinte helyeseltetett. Nem úgy egy kis kengyelminta, melyet az elnök ezüstből készíttete. A többi idő sokáig tartó versengésben tellett el, afelett, hogy minekutána a múlt esztendőben több helyeken alakult gazdasági társaság, nevezetesen Freibergben, Zittauban, Plauenban, s ezek felett a drezdai, múlt 1819-ben április 20-án tartott ülésében magát központivá válni, s ezután már „szász gazdasági társulat" nevezetet venni kíván, mely nevezettel a lipcsei már alakulása óta – 1764 – élt, a későbben támadott drezdainak, ha szinte székes városban létezőnek is, engedje-e vagy nem? Azonban hosszas vitatás után sem tudtak semmi bizonyos határozásban megegyezni. Végre az elnök indítványba hozta a társaságba felvetetésemet, mire a titoknok úr azt nyilváníotta, hogy neki is szándéka volt hasonló indítványt tenni, amely szándékát az illetőnek értésére esvén, ezen megtiszteltetést igen megköszönte, s inkább akkorra halasztani kérte, midőn a gazdasági közönség előtt valamely érdeme tudva leend, ami nélkül honjában azt mondhatnák róla, hogy külföldön címeket vadászott. Azt is

[1388] I. Ottó (962–973), német-római császár.
[1389] Dietmar (975–1018), Merseburg püspöke, krónikaíró.
[1390] Rudolf (1057–1077), Svábföld hercege.
[1391] IV. Henrik (1084–1105), német-római császár.
[1392] VII. Gergely (1073–1085), római pápa.
[1393] Eredeti nevén: Leipziger Ökonomische Sozietät.
[1394] Zagemack (?–?), azonosíthatatlan.

megemlítvén egyszersmind, hogy az ezen ülésbe való hivatást csak azon feltétel alatt fogadá el, ha ki nem neveztetik tagnak, akinek nemcsak címjét viselni, hanem kötelességét is örömest teljesítené, ha jelen környülményei engednék.

Az elnök s többen sajnálkozásokat jelentvén, hogy szándékjok előleges tudatása akadály lett légyen annak tudatásában. – 45 jelen volt tag a jegyzőkönyvet aláírván a társaság néhányat kivéve eloszlott. Velem jött fel a többi a csillagász torony felsőjébe, nevezetesen az elnök, a titoknok, Moebius úr a csillagász, és Tauber[1395] úr, kiket az elnök velem együtt ebédre meghívott. Az intézet az eszközök akár mennyiségére, akár milyenségére, akár elrendelésére nézve alig lehet a mi budainknak árnyéka. A térség azonban szintoly kiterjedőnek, s tetszőleg oly rónának látszik, mint Sz[ent]. Gellértről a pesti oldal, csakhogy nem oly puszta, mint emez, a várost, s közel körét kivéve. Ezen térség emlékezetes marad örökké, még az idő az emberi viszontagságok emlékét egészen el nem törli. Ugyanis ezen síkon történt nem egészen két század lefolyta alatt három nevezetes ütközet, melyek közül az első és utolsó nem csak egy tartomány, de egész Európa állapotjának lényeges változását vonta maga után. Az első 1631. szeptember 7-én történt, Tilly[1396] s Gusztáv Adolf meg az ezzel frigyes[1397] szászok közt, s amannak meggyőzésével [sic] a császáriaknak 1618 óta történt munkálatai, győzödelmei, valamint a híres restitutionis edictis[1398] sikertelenné lettek; a protestantizmus éjszaki Németországban erős lábra kapott, s déli részében is erős biztosítást nyert. A csatapiac az egy Parde mellékét kivéve, mely iszapos lévén, kiszáríttatott. Megvan még azon mód, amint század előtt volt. A kis erdőcskék, ligetek, halmok, kivált, melyek alatt a csatában elesettek porlanak, vallásosan megtartatnak a paraszok által. Említést érdemel az, hogy a svédek ezen csatában használtak bőrágyúkat, melyek könnyebben hordozhatók lévén nagyon sokat segétettek a sokkal számosabb császáriak legyőzésében. Ezen ütközet Breitenfeldről neveztetik, mely egyik nevezetesb pontja volt a csata piacnak. Ugyanezen helyen történt 11 esztendővel későbben egy másik ütközet, szinte a svédek és császáriak közt, amazok javára, 1642. október 23-án.[1399] Mindezek fe-

[1395] Tauber, M. (?–?), lipcsei optikus és mechanikus, feltaláló.

[1396] Tilly, Johann t'Serclaes (1559–1632), a katolikus Habsburg-hadak parancsnoka vereséget szenvedett a Lipcsétől északra található Breitenfeld melletti ütközetben.

[1397] Szövetséges.

[1398] Utalás a II. Ferdinánd császár által kiadott restitúciós rendeletre, mely az 1555-ös augsburgi vallásbékének megfelelően kívánt volna érvényt szerezni a katolikus egyházi javak szekularizációja, illetve protestáns kézre kerülésének megakadályozása érdekében.

[1399] A második breitenfeldi ütközet, melyben a Lennart Torstenson (1603–1651) vezette svéd és protestáns szövetséges csapatok győzelmet arattak a Lipót Vilmos (1614–1662) főherceg irányítása alatt harcoló Habsburg császári hadak felett.

lett áll azonban a három napig tartott véres ütközet, mely Napóleon táborát tönkre tevé, s mely által tettleg meg volt mutatva, hogy fel van találva már a mesterség Napóleont meggyőzni, amiről még fél esztendővel előbb is kétség volt.[1400] Meglátszik dél felé Probstheide, hol Napóleon gárdájával állott, meg Taucha meg Heitereblick is, hol a szövetséges szászok s württembergiek állottak, s éppen az elhatározó pillanatban nemcsak elpártoltak Napóleontól, hanem ellene is küzdöttek, etc. – Ebéd után Pohl úr megosztotta velem Dr. Tilchias[1401] által Ázsiából hozott muflongyapjút[1402] s vele vegyült szőrmustráját, melyet a georgikoni múzeum számára elküldöttem. Tauber úr meg bájos barlangját – Zaubergrotte – mutatta meg, mely nem egyéb egy kis szobácskánál, mely egészen camera obscurává[1403] van változtatva. Ő feltalált egy különös tatuvírozó[1404] műszert, mellyel a birka füleit alkalmasabban lehet megbillegelni, mennyiben a prés egyik ágából kiálló, s valamely betűt képező vasszegek kiálló hegyeivel a bőr színén gyenge sértést tehetni, s azt megvérzik, valamely festékkel, p[éldának]. o[káért]. indigó olvasztékkal bekenvén állandó jegyre szert tehetni. A vett egyszerű forma műszerbe F betűt tetettem.

5. és 6. Úti készületben búcsúzó látogatásokban tellett el.

7. A jószívű dán Löbel barátom elkésért a szász határig. Elválásunk egy malomnál történt, melynek tulajdonosára még Gerlach[1405] freibergi könyvtáros figyelmeztetett. Egy terebélyes fa alja mindjárt az út mellett kínálkozott, mind árnyékával, mind padjával. Egy tábla is a fa derekára függesztve kíváncsiságunkat, tudni vágyásunkat ingerlé. Vélénk a szigorú porosz határőr rendeletét olvashatni, de amelynek létele is alig lehet észrevehető reám nézve. Hein,[1406] a közel lakó molnár verse volt az, amit a felfüggeszett táblán olvasánk. […] Nehezen történt az elválás, de meg kelle történnie.

A viszontlátás örömére Koppenhágába számláltunk. Teljesülhet-e óhajtásunk? A jövendőtől reménlénk. A jó Löbeltől megválván, bementem a malomba, – Heinische Mühle [heini malom – K. Gy.] – kérdezősködtem a tulajdonos úr után, de azt hallám, hogy nemrég megholt. Gyermekeit s feleségét látám, de ezek nemcsak míveletlenek, amit Gerlach szavai után alig mertem volna gyanítani is, hanem egyszersmind embertelen parasztok is. Látám őket

[1400] A lipcsei „népek csatája", 1813. október 16–19.
[1401] Tilchias (?–?), azonosíthatatlan.
[1402] *Ovis aries, L.*
[1403] Sötétkamra.
[1404] Tetováló.
[1405] Gerlach, Johann Christoph (1756–1820), író, könyvkiadó, könyvtáros, a freibergi szabadkőműves páholy tagja.
[1406] Hein (?–?), azonosíthatatlan.

az út melletti árnyékos fa alul, kiváncsi cselédnek tartám. Hogy Hein úr után kérdezősködtem, néhány tördelt s durcásan ejtett szavakat kaptam feleletül, pedig más módon intézett kérdéseimre. Miért? Tán azt gondolá az özvegy, hogy mint ura néhai ismerőse házánál akar szállásolni? De ebben igen csalatkozott. Én csak a dicsért molnár költészt, s a mívelt parasztot akarám látni, tán általa is tapasztalásomban gyarapulhatni, de még Hallében éjszakázni. Az asszony éppen rakogatta, türülgette rendetlenségben, s nem legtisztábban volt bútorait, s nem rejtheté el örömét, midőn Isten hozzádot mondék!

Íme a szász határból így értem ki! Nem találtam ugyan annyi készséget, szívessséget általjában a szászoknál, mint Sziléziában. De találtam mégis elég vendégszeretőt, s emberbarátot, tudóst, kiknek emlékezete annál kellemetesb leend előttem örökké, mennél nagyobb ellentétre találtam néhány helyeken. Saxoniai utam mindenesetre becses fog maradni előttem. Ha tehát nem is mindenben teljes megelégedéssel, örömmel tekéntek mégis vissza ezen kis országra. – Saxonia nagy befolyással bírt valaha Németország intézvényeire nézve, mármint választófejedelemség, még inkább August II. óta, hogy a Lengyel Királysággal nagyobbodott. 1806-ban december 11-dikén Saxonia maga is Napóleon hatalma által királysággá leve, de nem annyira boldog, mert a francia terhe nyomta, még végre az idegen befolyástól megszabadulván, birtokának javát, noha kisebb, de mégis legtermékenyebb felét elvesztette. Egész utamban nem tapasztaltam a megelégedetlenségnek legkisebb jelét, s mindamellett, hogy a franciákhoz ragaszkodása a fejedelemnek annyi bajt hozott az országra, igaz hódolással lenni tapasztaltam mindenhol a lakosokat fejedelmökhöz. Pillnitzben nagyon felakadtam azon, hogy a királyi család körül még tiszteletbeli őrséget sem vettem észre. Csudálkozásomra azt mondá Mauermann[1407] püspök, hogy „elegendő őr a nép szeretete”! Én hajlandó valék ekkor, tele még a nem éppen ilyen burkus széllel, ezen mondást csupa udvari frázisnak tartani. A tapasztalás azonban utóbb meggyőzött arról, hogy legkisebb túlzás sem, hanem csupa valóság volt azon szavakban. Megmutatta azt a nép félszázados ünnepén a kormányzásnak szintúgy, mint a mennyegzőnek, melyek a király nyilvánított tilalma ellenére is, országszerte inneppé váltak, s noha amaz szinte szeptember 15-re 1818-ban, emez január 7-re 1819-ben esett, mégis mint legújabbi esemény forgott a nép szájában. Megfoghatatlan marad előttem mégis, hogy viselhették számtalan ifjak Napóleon színét inkább, legalább

[1407] Mauermann, Ignaz Bernhard (1786–1841), szászországi római katolikus püspök, 1819-től apostoli vikárius.

mellényökön, vagy nyakravalójokon, inkább mint tennen honjokét? S megélemedett emberek Napóleon aranyos büsztjét inkább, mint magok királyáét pálcájokban, tollmetsző késökben, etc.

Szászország, amint most van, egy öszvefüggő egészet tészen, csak délnyugotról van természetes határa, az érchegyek – Erzgebirge – folytában, mintegy 47 mérföldnyi hosszaságban, s ezáltal Csehországgal szomszédos. Legmagosabb hegyei délnyugotra vannak, nevezetesen Schwarzenberg táján délre, amely vidéket saxoniai Szibériának neveznek azért, hogy csak rekkenőbb nyarakban olvad el némely helyeken a hó. Ezen hosszú hegyláncolattól éjszak, s nyugot-éjszak felé lejt a telek az Elba medre felé, mely szint ezen utolsó erányban siet a tenger felé, s felfogja Saxonia minden vizeit, az egy Neissét kivévén, mely Felső-Lusatiából kelet-éjszaknak foly az Odera felé. Óriási hegyei az ország közepe felé halmokká törpülnek, s végre rónává változnak, mely a lipcsei tartományban s a meisseni kerület egy részén öszvesen egyötödét teszi az egész kiterjedésnek. Innét Saxonia a legregényesebb, s legnagyobb változatossággal bíró országok egyike. Ásványaira nézve, az egész német földön egy ország sincs akkora kiterjedésben, annyira megáldva, mint Saxonia. Arannyal ugyan nem dicsekhetik, mint a két magyar haza, de van ezüstje, cinje, vasa, reze, egyéb ásványi javakkal egyetemben, melyek közül csak a kobaltot és porcolán anyagot elmítem, mely nemcsak legnagyobb mennyiségben, de egyszersmind legjobb minőségben is ásatik. Amaz valaha mint haszontalanság, sőt mint kártékony méreg elvettetett. Azonban mióta a szép kék színt, melyet leginkább porcolán s egyéb cserép edény festésre használnak, ebből készíteni megtanulták, a nyers kobalt kivitele kemény büntetés alatt tilalmaztatik. Azonban Smalttá [máz – K. Gy.] készítve igen jeles ágát teszi a szász belső és külső kereskedésnek. A porcolán agyag kivitele szinte tilos, mióta Böttger[1408] a porcolánkészítést felfedezte. A hegyek közt sok érces vizekkel, gyógyforrásokkal bír, de még több patakokkal, kisebb s nagyobb folyókkal, melyek közül némelyek ugyan faszállításra tutajokon, meg ércszállításra használtatnak, de az Elbán kívül még kereskedési öszveköttetésre tudtomra még egy sem. Rétöntözésre azonban annál több fordíttatik, melynek igen szép példányát láttam több helyeken, nevezetesen Kliphausenben, s Gersdorfon. Egyéberánt a termesztés csekély, részént mivel a sok hegy völgy nem ad elég alkalmatos teleket az eke alá, részént mert a birkatenyésztésnek az ország egytized része feláldoztatik. Csak maga Zwickau s Reichenbach vidéke 4 000 holdnyi teleket áldoz fel juhlegelőnek. Csudálkoznom kelle, hogy az istállózás honjában csak egyetlen egy majort találtam, ahol a birkák nyáron

[1408] Böttger, Johann Friedrich (1682–1719), alkimista, a porcelángyártás neves alakja.

át is aklon tartatnak, Rochsburgban t[udni]. i[llik]., ahol gróf Schönburg-Rochsburg[1409] elhunytával, amint a jószág osztály alá jutott, a birkáknak aklon tartása is megszűnt, amint azóta értésemre esett.

Gabonanemek közt legnagyobb mennyiségben termesztik a rozsot, kevesebben a búzát, úgyhogy az egész országban termesztett búzának öszves mennyisége alig megy többre 800 000 mérőnél.[1410] A lóher- s kolompértermesztés legnagyobb, de a honi szükségnek még csak felét is alig pótolja ezen utolsó, valamint az említett gabonanemek is, úgy szinte a dohány, len, kender, s buzér termesztése sem elegendő a belső szükségre. Tenyésztést illetőleg fő helyen áll a finom juhtenyésztés, s ebben az ágában a mezei gazdaságnak, noha a svédek s franciák már előbb tettek próbát a spanyol juhok meghonosításával, mégis csakugyan a szorgalmas szászoknak sikerült az először, s ők lettek ebben első mestereink. Kétszer hozatott spanyol juh Saxoniába: először 1765-ben, azután 1778-ban, amaz az escurial nyájaiból a királynak, emez a leghíresebb leoni falkákból válogattatott, s az elector nevéről electoralnak[1411] neveztetett, s annyira becsültetett, hogy a szász gyapjúnak az eredeti spanyol felett elsőbbség adatnék kivált az angol gyárakban. Később is történt ugyan spanyol birkaszállítás Saxoniába, 1815-ben t[udni]. i[llik]., de nem egyenesen Spanyolországból, hanem Piemontból, amely szállítás azonban nem sokra becsültetett. Annál inkább emelkedett a két elsőbb szállításbeliek becse, elannyira, hogy Spanyolország előbb Napóleon hadai által, utóbb a belső villongások következésében a spanyol gazdaságnak ezen legjövedelmesb ágai is semmivé tétetvén, 1829-ben Saxoniából vittek bé Spanyolországba finomgyapjas juhokat, hogy ne szóljak arról, amit onnét az angolok kelet-indiai birtokokba, az oroszok Odessa vidékére, s több egyéb nemzetek a magok honjába szállítottak. A nyári aklozás ellen általjában elfogultaknak tapasztaltam a szászokat.

A juhtenyésztés után legmagosabban áll a szarvasmarhatenyésztés, nem ugyan gulyákban, mint minálunk, hanem fejőtékben, s többnyire, kivált népesebb helységek vagy városok közelében nyáron is istállókban. Az ökrökkel való bánás szinte olyan formán történik, mint Sziléziáról megjegyzettem, a Voigtland némely vidékeit kivévén, ahol a madzag vagy kötél helyett, szóval vagy ostorsuhogtatással kormányoztatnak. Ezen tekéntetben tehát nekünk, magyaroknak még a mívelt szászok felett is némi elsőbbségünk van. A lótenyésztés Saxoniában nem igen divatoz. Nevezetes ménes legalább

[1409] Schönburg-Rochsburg, Ernst von (1760–1825), gróf, földbirtokos.
[1410] Feltehetően a Magyarországon általánosan elterjedt pozsonyi mérő = 46,56 kg.
[1411] Választói.

az egész országban nincs. Az egy wendelsteini is más kézre került. Mégis sok szép lovakat látni Saxoniában, de amelyek többnyire külföldről hozatnak be, nevezetesen a szomszéd Poroszországból, különösen sok Dessauból és Mecklenburgból. Legnevezetesebb lóvásár van Lipcsében, ahol egy vásár alkalmával 800-1 000 darab is megfordul. – A sertvéstenyésztés többnyire fejőték mellett űzetik, de nem láttam sehol nagyban.

Amennyiben elégtelen Saxonia földje számos népessége eltartására, különbféle iparágak, gyárak, kereskedés által fordítja meg a szükségest. Saxoniának több mint fele lakosa, mintegy háromötöd része azzal foglalkozik, hogy nemcsak a honi, hanem a külföldi termékeket is feldolgozza, vagy azzal kereskedést űzzön. A gyártást igen elősegétették a Németalföldről, s Franciaországból vallások miatt üldözöttek kiköltözése, s azokat emelte utóbb Napóleon úgy nevezett kontinentálszisztémája, meg a szászok tulajdon szorgalma. Posztógyártással foglalkozik 25 000 ember, s művök legalább annyira becsültetik, mint az angoloké. Ennél még fontosabb a len s kender termékek gyártása, mely 70 000 embernek ád foglalatosságot. Damaszt szövéseik tökéletesebbnek tartatnak, mint akárhol máshol a készültek. Fejérítőjök azonban tökéletlen, s elégtelen is, amely miatt Csehországba 50 000 tallér kimegy azon ágból, mely 3 000 000-t megfordít. Nagyban űzetik a csipkegyártás is, mely 1 000 000 tallér hasznot hajt, s a hegyes vidékeken 30 000 embert elfoglal. A len- s kendergyártást majd felülmúlja a pamutneműek készítése, melynek anyaga majd nyersen, majd fonállá fonva vétetik az angoloktól, kik nagy kárára vannak ugyanezen ágnak sokszor, mivel a lipcsei vásárt gyakorta ily nemű árukkal elözönlik, s hogy kelete legyen, sokszor igen olcsó áron elfecsérlik, nehogy a gyárosok a visszavitel, s új vám által kétszeresen károsodjanak. Azonban megdönteni még nem valának képesek, minthogy a szász szövetek jobb volta miatt becsesbek, s ha magasb áron is, mindeddig kelendők voltak. Csak Chemnitz körül több foglalkozik 10 000 embernél gyártással, kivált mióta Ch. G. Becker[1412] a szászok Oberkampfja új intézvényeket emelt. Gyárában emelkedni láttam egy kétemeletű épületet, melyet még 1819-ben kezdett, célját azonban ő nem mondotta meg, tán még nagyobb kiterjedést akar adni gyárának, vagy új szorgalom ágat nyitani, amely találós elméjétől várható. De bizonyosan senki sem tudja. Mind az eddig előszámlált szövetek rongyaiból sok papiros készül, s noha az egész országban 40 papiros malom – némely vidékeken egy két négyszegű mértföldre – következőképp eránylag több számláltatik, mint akármely más országban, a sokat író és nyomtató szászok szükségére mégsem készét [sic] elegendőt.

[1412] Becker, Christian Gottfried (1771–1820), gyáriparos.

Mennyit emészt meg ebből maga Lipcse, ha meggondoljuk, hogy azon 3-4 000 új munkáknak, melyek a lipcsei vásáron esztendőnként megfordulnak, öthatoda Lipcsében nyomatik. Minden középszerű városnak van legalább egy könyvnyomtató műhelye, mindöszve az országban 80 számláltatik. A könyvkereskedés Lipcsében pontosulván öszve, annyira, hogy nemcsak szász, hanem külföldi könyváros is mintegy 200 megfordul a lipcsei vásáron, könnyen érthető, hogy a Lipcsében tanuló ifjúság leghamarább megismérkedhetik a tudományos világ minden legújabb tüneményével. Ez különös kifejlődést is okoz az ifjakban, s különös erányt, t[udni]. i[llik]. a maga körén kívül egyéb tudományokra nézve könnyen kiesmérhető az univerzalitás után törekvés, s onnét az enciklopédistaság, ha a tudományos míveltség csak felületes marad is emellett. Mégis a szászokban elég alapos tudományú férfiakat találhatni, jelesen Lipcsében, ahol parasztos magaviseletet nemigen venni észre, még azok közt is, kik csak szolgailag foglalatoskodnak. Lipcsében tán hajlandó lettem volna Hohenthalnál tett nyilatkozásomat megmásítani, ha nem tudnám azt, hogy a külföldiekkel a legmíveltebb népközüliekkel való gyakor érintkezés, mely a világkereskedéstől elválhatlan, meggyalulja a durvábbat is, anélkül azonban, hogy ami helybeliekre csak rendkívülileg illik, az egész ország aljasabb közönségéről állítani lehetne vagy kellene.

OSZK Quart. Hung. 3727/1 fol. 132v–162v.

50.
1820. július 7–10.
Átkelés a porosz határon, majd megismerkedés Halle különböző tudós személyiségeivel, valamint tapasztalatszerzés a helyi sólepárlási gyakorlatról

Poroszország

Elhagyván a szász határt, ismét porosz földre léptem. Szép nyárfasorok szegték az út mellékét. Borussia jótékony rendelkezése közé tartozik a többi közt az is, hogy az utak melléke felsőbb parancs következésében fa ültetvényekkel láttatik el. Azon okból leginkább, hogy télen, midőn nagy a hó, az utat a fasorok eránt el lehessen erányozni. Tapasztaltam ennek szükséges voltát honomban is. Ha a múlt télen Óvárról Bécsbe mentemben az út egészen el nem lett volna lepve, vagy a nagy út melléke fákkal lett volna beültetve, nem lettem volna kéntelen eleinte azon félelemmel gyötrődni, hogy majd a Fertőbe téveledem, s nem lévén fagy, beleveszek; azután, hogy a veszedelmet kikerülhessem, visszafordulni, időt s pénzt hiába költeni. Ha tehát arról nem tehetünk, hogy utainkat a fenntartásra szolgáló halmokkal egyetemben a hó el ne lepje, tegyünk legalább arról, hogy az utasoktól az eltévelyedés veszedelme, az eránt való aggódás is háríttasson el, olyan formán, mint itt látánk. Azonban nem ártana ha a fák itt is ritkábban volnának ültetve. Igaz, hogy a nyári nap hevében a gyalog utas kivált kevesebbé enyhülhetne, de az is igaz, hogy az utat a nap megsütvén, s a szél jobban megjárhatván, az út is jobban felszáradhat, s az úton kívül levő termékekre nézve sem annyira kártékony.

A grosskugeli határban kömény[1413] plántát láttam ültetni, s tovább egy kevéssé egy más teleken aratni. A föld szépen fel volt szántva, s boronálva, s a kömény plánta a házikert egy ágyában egy arasztnyira felnevelve. Az ültetés az úgy nevezett ültető pálcával történt a földön keresztbe kifeszített zsinór mellett másfél lábnyi távolságra. Ezen munkára legörömestebb választanak csöpörgős vagy legalább borult időt, vagy ha az időben nem válogathatnak,

[1413] *Carum carvi, L.*

estve felé teszik az ültetést. Egyéb munkája is úgy történik, mint nálunk a fejes káposztáé, egyszer tudni illik megporhálják, azután feltöltögetik, s a gyomtól szabadon tartják. Szárát, mely különösen a töltés alatt megvastagszik, valamint leveleit is első esztendőben levagdalják, hús, vagy hal mellé mártásnak, vagy salátának használják. Második esztendőben lesarlózzák, s kévékbe kötik, s a magját kicsépelvén, s kenyérben vagy egyéb ételben fűszerszám gyanánt, köménypálinka égetésre, s orvosságra is élnek vele. Weissenfelsbe menet is láttam az út mellett köményföldet, s azt életemben legelőször.

Már alkonyodni kezde, hogy Hallét megközelítém. Semmi különös kellemét se láthatám kívülről, sőt a füst, mely [sic] az egész kormosnak tetsző város mintegy beburkolva volt, meg a még eddig szokatlan gyeptőzeg bűz, szinte visszataszítólag hatott reám; vágyva közeledtem mégis azon helyhez, hol lankadt tagjaimat kinyugosztalhatni, s annyi jeles férfival megismérkedhetni, s ismereteimet általok gyarapíthatni reméllém. A várost igen csendesnek, minden tisztasága mellett mégis igen rútnak találtam, mert azon kívül, hogy majd minden utcája szűk s görbe, a házak többnyire fából készültek, olyan formán, hogy az első emelet a földszinti résznél kijjebb áll; a második emelet az első emeletnél is kijjebb, elannyira, hogy a háznak homloka, az ellenben által valóval csaknem öszveér, midőn alatt az utas nedves időben is szárazon haladhat el. Az ablakok kívülről táblákkal vannak ellátva, valamint minálunk a parasztházak. Amilyen szennyes s fekete a ház külseje, éppen oly tiszta a belső rész. A palló is, hogy tisztábban maradhasson a sártól s egyéb szennytől, homokkal terítetik be, mindemellett mégis hetenként kisúroltatik. Kapu ritka háznál látszik.

17. [Július] Halle (másképp Halle-an-der-Saale, valaha Halla vagy Hala Saxonum, régiebb időben Halla Venedorum, Hermundurorum), hihetőleg sóaknáiról neveztetett így, amely a legrégiebb s bőségesebb sóaknák egyike egész Németországban, amelyet szükség esetén maga is elláthatna sóval. […] Ez is érdekelt ugyan engem, mert ilyet még nem láttam. Fő s első tekéntet volt azonban előttem az itteni híres tudományos egyetemre, a még élő nevezetes férfiakra, s ezek közt különösen az orvosi karbeliekre. Ezek tisztes sorából előszöris J. Ch. Reillel[1414] jövék öszve, de – fájdalom! – csak képben. A Kundschaftsamtnál,[1415] melynek ajtajában, amint fogadómból kiléptem, egy igéző szép asszony állott, látni tán s láttatni. Őt s a felirást megpillantván, minekelőtte tovább haladnék, megkérdezni akarám. A szobába

[1414] Reil, Johann Christian (1759–1813), orvos, anatómus, a pszichiátria úttörője.

[1415] Angliai minta nyomán a kontinensen is létezett egyféle információs hivatal, ahol egyebek mellett a neves személyek lakcímeiről, tartózkodási helyéről lehetett felvilágosítást kapni.

szólított szépen. A szoba legdíszesebb helyén láttam Reil képét függeni. Nem fordíthatám el róla szememet soká, mindamellett, hogy a korán elszenderült dicséretében kimerülni nem tudó szép eránt az illendőség több figyelmet kívánt volna, annyival is inkább, hogy magaviselete igen udvarias volt. Későn térheték magamhoz, s későbben vevém még észre, mit és mit kellett volna cselekednem, de a háziasszony szinte nagy tisztelője volt Reilnak, nem látszott fennakadni andalgásomon, s kérelmemre könnyen kimentett maga, s megengedett. Kérdéseimre kielégítő feleletet nyervén a vett utasítás után továbbhaladtam. Csakhamar a nagypiacon találám magamat. A sok szegletek közt a kijelölt utcák egyikét keresvén Hemmerde és Schwertske[1416] könyvesboltja ötle szemembe. Az árus ismérős volt már előttem személyénél fogva is, Bécsből, Dolléktól.[1417] Halle helybeli leírását, tervét kérém, hogy ezen tömkelegben eligazulhassak. Azonban olyast nem kaphaték. Más plánja Hallénak még ekkor nem volt, mint amelyen egy francia ütközet ábrázoltatott, s inkább a környék s csatapiac kedvéért készült, minthogy a város rajza csak akkora helyet foglalt, amelyet egy rézgarasunkkal is befedhettem volna. Első látogatásomat az öreg Sprengelnél[1418] tevém báró Jacquin[1419] ajánlásával. Körüle oly magosan találtam a könyveket öszvehalmozva, hogy csak akkor láthatám meg, midőn dolgát abbahagyva, pongyola köntösében előmbe lépett. Igen szíves beszélgetésben volt velem, midőn egy jeles fiatal tudós – Engler[1420] úr – ónémet öltözetben, vállaira lefüggő nagy hajjal, ki a napokban brazíliai útjára indulandó volt, közénkbe lépett. Még egy kevés ideig tartott a beszélgetés, s többet ővele, mint velem. Végre megkérte Engler urat, hogy vezetne el a füvészkertbe, a könyvtárba, a múzeumba, s azokhoz, kikkel megismérkedni kívántam, nevezeteseb Dzondi,[1421] Meckel,[1422] Friedländer,[1423] Germar,[1424] Ersch,[1425] Niemeyer[1426] és Nitsch[1427] urakkal. Nitschet tetveivel foglalatoskodva találtam, oly szenvedéllyel, milyennel

[1416] Hemmerde, Carl Hermann (1708–1782), könyvkiadó, vállalkozó. 1781-től Schwertschke, Carl August (1756–1839) előbb terjesztőként, majd 1788-tól tulajdonosként jegyezte a Hemmerde & Schwertschke elnevezéssel működő hallei könyvkiadót.

[1417] Doll, Alois (1767–1826), bajor származású bécsi könyvkereskedő, vállalkozó.

[1418] Sprengel, Kurt (1766–1833), orvos, patológus, botanikus.

[1419] Jacquin, Joseph Franz von (1766–1839), báró, orvos, bécsi egyetemi tanár.

[1420] Engler, Ernst August (1799–1828), orvos, sebész.

[1421] Dzondi, Karl Heinrich (1770–1835), orvos, sebész.

[1422] Meckel, Johann Friedrich (1781–1833), orvos, egyetemi tanár.

[1423] Friedländer, Ludwig Hermann (1790–1851), orvos, egyetemi tanár.

[1424] Germar, Ernst Friedrich (1786–1853), mineralógus, entomológus.

[1425] Ersch, Johann Samuel (1766–1828), könyvtáros, egyetemi tanár.

[1426] Niemeyer, August Hermann (1754–1828), teológus, pedagógus.

[1427] Nitsch, Christian Ludwig (1782–1834), természettudós.

ritkán lehet látni a természet vagy mesterség legszebb míveinek szemlélőjét is. Szinte boldognak látszott magát érzeni, hogy nagyító övegével a mogorva kis állatok nem sejdétett alkotását megmutathatta, magyarázhatta s érthetővé tehette. A fáradhatlan tudós anyagot gyűjt régóta egy munkájára, melyet a más állatokon vagy növényeken élősködőkről – parasiticumokról – közzétenni szándékozik; előbb mégis az itteni természetbúvárok gyűlésében felolvasandót. Az egyetemnek kertjén s könyvtárán kívül egyéb gyűjteménye nincs, de amelynek hiányát kipótolják a tanítóknak saját gyűjteményei, melyek közt a Meckelé nemcsak itt legelső, hanem tán egyetlen a maga nemében, s bonctudományánál fogva az orvosi közönség előtt elég ismeretes. A füvészkertnek semmi különösségét sem mondhatom, hacsak azt nem, hogy csupa kő, s egy kevéssé gazos, s szegény. A könyvtárban egy pálmalevelekre írt Biblia, de még annál a repertóriumok repertóriuma, a nagy német enciklopédia egyik szerkesztője, s több becses munkák szerzője. Maga főkönyvtárnok, Ersch úr volt reám nézve a legnagyobb nevezetesség.

Már a híres Albert kardinál[1428] magdeburgi, s egyszersmind mainzi érsek s halberstadti püspök – fia Johann Cicero[1429] brandenburgi választófejedelemnek – szándékozott Hallében tudományos egyetemet alapítani, de sejtvén azt, hogy Luther ellen nem boldogulhat, a kezdetet abban hagyá, még végre nemzetségének hetedik íze, t[udni]. i[llik]. az utolsó választófejedelem, ki utóbb I. Friedrich[1430] név alatt Poroszországnak első királya lett, a bíbornok szándokát felfogta, s 1694-ben ugyanazon főtemplomban, melyet a bíbornok ezen célra építtetett, bészentelte, s az egyetemet Fridericiának nevezte. Legközelebbi alkalmat szolgálta erre ama híres törvénytudós, ki az egyetemi tanítók közt első [sic] használta a német nyelvet tudományos dolgok előadására, Thomasius.[1431] Ő Lipcséből több jeles tanítványival együtt Hallébа költözött, hogy a Drezdában már készen volt befogadási parancsot kikerülje, s leckéit az akkor létezett akadémiában[1432] – lovagintézet volt – folytatta, s pedig nagy tapssal. Ez 1690-ben történt. Ugyanazon időben kiűzettek Lipcséből, Erlangenből, etc. a pietisták is, kik mind Hallébа menekedtek. 1691-ben a híres Spener,[1433] a német Fénelon,[1434] s atyja a pietistáknak, Drezdában ek-

[1428] A Hohenzollern-dinasztiából származó Albert (1490–1545), Magdeburg, majd Mainz érseke, választófejedelem.
[1429] I. János (1455–1499), Brandenburg választófejedelme 1486-tól haláláig.
[1430] I. Frigyes (1701–1713), Poroszország királya, brandenburgi őrgróf, választófejedelem 1688-tól.
[1431] Thomasius, Christian (1655–1728), jogász, filozófus.
[1432] A nemesi ifjak akadémiájának alapítására 1686-ban került sor.
[1433] Spener, Philipp (1635–1705), evangélikus teológus.
[1434] Fénelon, François de Salignac de la Mothe (1661–1715), érsek, filozófus, író, akadémikus.

kor udvari lelkész, hogy a választófejedelemnek szívére szólott, üldözőbe vétetvén, Berlinbe költözött. Ott hamar megnyeré Friedrich választófejedelem bizalmát. Drezdába visszatérni minden pompás ígéretek mellett sem akart. Berlinben nagyprépositta, főkonzisztoriális tanácsnokká tétetvén, az udvarnál pártfogolta a pietistákat, s leginkább az ő befolyása által történt, hogy a hallei egyetem felállott, s a teológiai kar kizárólag pietista férfiakkal láttatott el. A hallei egyetem karai közt a teológiai volt legjelesebb, mindjárt kezdetben, s ha a többiben voltak is jeles tudósok, mégis utókorig a teológiai maradt a legkitűnőbb. Éppen legnagyobb virágzásában volt az egész egyetem, midőn Napóleon a jénai csata[1435] után, félvén annyi ellenérzésekkel tele ifjaknak mögötte létét, az egyetemet feloszlatta, sőt a jelesb tanítók egyikét Niemeyert kezesül Franciaországba küldötte. A nemsokára következett tilsiti béke[1436] után Niemeyer fáradhatlan munkálkodása következésében, az új vesztfáliai kormány által, mely alá Halle is jutott, nemcsak visszaállíttatott ezen egyetem, hanem a rintelni és helmstädti egyetemek megszűntetésével gazdagíttatott is. Mégsem jöhete előbbeni virágzó állapotjára. 1813-ban ismét feloszlattatott, mert Napóleon nem szívelheté, hogy sok hallei tanuló önként porosz szolgálatba ment által. A tanítók már félzsoldra voltak leszállítva, sőt eloszlatásokra is tétetett rendelés, midőn a lipcsei ütközet az itteni egyetem sorsán is fordulást tőn. A porosz király mindamellett is, hogy a hallei egyetem helyett, minekutána az Vesztfáliához esett, a berlini egyetemet alkotta, a halleit nemcsak visszaállította, hanem a háború alatt tettleg már megszűnt wittenbergit is hozzákapcsolta, s Halle-Wittenberg egyesült Friedrich egyetemének nevezte. Az egyetem ismét újra virágzásba jött, s esztendőnként majd háromannyi nevendéket számlál, mint a vesztfáliai kormány alatt. A tanulók száma ezeren felül van, ezek közt a teológusoké 700 körül, elannyira, hogy egy német egyetem sem számlál annyi teológust, mint a hálai. Azonban nekem ezekkel kevés közöm lévén, csak az egy kancellár, ki a nevelésről írt munkájánál fogva lett előttem különösen becsessé, Niemeyer érdeklett közelebbről. Ő kormányzója egyszersmind August Hermann Francke[1437] intézvényeinek, akivel vérség szerint való atyafi is, minthogy öreganyja Francke leánya[1438] volt.

[1435] 1806. október 14.

[1436] 1807. július 8-9-én kötött hármas békeszerződés, melynek értelmében Oroszország elismerte a Napóleon által létrehozott Vesztfáliai Királyságot, a Varsói Hercegséget, míg Poroszország elvesztette az Elba és a Rajna közötti területeit.

[1437] Francke, August Hermann (1663–1727), pietista teológus, filantróp.

[1438] Francke, Johanna (1697–1771), a pedagógus leánya.

Francke intézete (Francke's Stiftungen) szoros kapcsolatban áll az egyetemmel. Francke kénteleníttetvén a többi pietistákkal együtt Lipcsét elhagyni, először Erfurtba, onnét Hallébа költözött. Az éppen akkor felállított egyetemnél a zsidó és görög nyelv tanítását s Glaucha külvárosi prédikátorságot vállalta fel. Látván hívei testi és lelki szükségét, nyomorúságát, szülőket szintúgy, mint szülötteket a maga házánál oktatgatta, sürgetőbb szükségeiken tehetsége szerént segétett, még a segedelemkérők száma annyira nem szaporodott, hogy maga vagyonát elégtelennek látta. Ekkor különös segedelmezés módról kezdett gondolkodni, s többek adakozása által segítve egy roppant épületet emelt, melynek hossza szinte 800 láb.[1439] Ehhez járult utóbb egy szintoly nagyságú. Azután több apróbbak. Ezeknek egyike az árvaház, melyben esztendőnként 100 árva szegény neveltetik, ingyen, úgy, hogy ezen számnak kétharmada férfi, egyharmada leánygyermekből áll. A férfi gyermekek többnyire mesterségre adatnak, kik közülök jelesb elmebeli tehetséggel bírnak, annak idejében az egyetemi leckékre bocsáttatnak, s még oskoláikat ki nem tanulták, az árvaházból ki nem bocsáttatnak.

A második épület a *nevelő ház (paedagogium),* melybe nagyobb házból származott ifjak neveltetnek s taníttatnak, bizonyos somma fizetésért. A tanulmányok, szintúgy mint a tanítási rendszer különös nyomtatványban közöltetik a közönséggel. Azon nyomtatvány szerént 1) német nyelv, a deákkal, görröggel, s franciával egyetemben rendesen, az angol, olasz és zsidó csak privátim s különös fizetés mellett taníttatik. 2) a keresztény vallási tudomány szentírás olvasással. 3) ó- és újföld leírás. 4) ó- és újtörténetek. 5) természethistória. 6) mathézis. 7) fizika, s ezek mellett a német írásmód vagy stílus mind elmélkedőleg, mind gyakorlatilag. A mesterségek közül az ékes írás, rajzolás, muzsika, tánc, lovaglás és esztergálozás taníttatik.

1809-ig volt Halléban egy református és evangélikus gimnázium is, de amely már nagyon elaljasodva[1440] lévén, egyesíttetett Halleische Haupt oder Lateinschule név alatt. A polgár vagy német oskola – deutsche oder Bürgerschule – az alacsonyabb és középrendűek számára négy osztályban. Mindezen oskolák olyan viszonyban állanak egymáshoz, hogy az egyetemnél tanuló ifjak alkalmaztatnak, közülök mintegy 150-en, ezen különbféle intézeteknél, mint tanítók, minthogy felügyelés alatt gyakoroltatnak a tanításban, alkalmasb tanítók válnak belőlök idővel, s azért ezen ifjak öszveségét tekéntik s nevezik Schullehrerseminariumnak. Ím ezen

[1439] 1 láb = 0,31 m.
[1440] Színvonalában leromlott.

intézvények egybeköttetése teszi azt, hogy Hallében oly számosan gyűlnek öszve kivált a szegényebb sorsú ifjak, minthogy könnyebb s olcsóbb élelmezés mellett ki is mívelhetik magokat.

Francke intézetének valaha legfőbb segédforrása volt néhány arcanum,[1441] melyre egy patikáros adott recepteket, midőn őtet Francke halálos ágyán meglátogatá. Valaha 40 000 tallért is behozott ezen titkos szer féle. Azonban most már nem igen jövedelmező, rész szerént mivel a míveltebbek ilyen titkos szerekre nem sokat adnak, rész szerént mivel azok mind a porosz, mind a szomszéd tartományokban tilosak. Többnyire az intézet patikájának rendes jövedelme hoz be valamelyest. Többet jövedelmez a Canstein féle Biblia intézet,[1442] mely Canstein által jövedelmének egy részével együtt Francke alapítványa gyarapítására hagyatott. Célja Bibliát olcsóbb – stereotypa – kiadásban terjeszteni; szintúgy jövedelmez egy könyvkereskedés is, melynek alapját egy hallei tanuló vetette meg az által, hogy az intézet javára Francke prédikációját megvette, kinyomtatta, s árulta. Utóbb Németország egyik leghíresebb könyvkereskedésévé vált. Most a klasszikusok s oskola könyvek olcsóbb kiadása által bejött tiszta nyereséggel szaporítja az intézet jövedelmét, mely némely fekvő jószágokon kívül a didactrumokból,[1443] melyet minden tanulók, s úgy nevezett Pensionsgeldből [ellátási díj – K. Gy.], melyet a paedagogiumbeli úrfiak fizetnek, s végre azon segedelem pénzből áll, melyet a mostani porosz király esztendőnként megadatni rendelt, melyet a vesztfáliai kormány nemcsak megadott, hanem öregbétett is. Most ahelyett a Magdeburg melletti Berger klastrom jövedelmét húzza. Az alamizsnák s hagyományok most igen ritkák s szűkek, rész szerént mivel az intézet igen nagy gazdagság hírében áll, rész szerént mivel a mostani század lelke nagyon különbözik a múltakétól, s az itt neveltek ha vissza emlékeznek is az itt tapasztalt jótéteményekről, hálájokat azonban tettel nem igen mutatják. Francke emlékének egy vasoszlopot szándék szentelni az új piacon, melyre már sok aláírások történtek. Azonban anélkül is ezereknek emlékében él ő, ha csak azon 4800 árvára gondolunk is, kik Francke alapítványában neveltettek egy század lefolyta alatt. Az intézet főbejárásának egyike felett ezen felírás olvasható: „Fremdling, was du erblickst, hat Glaube und Liebe vollendet. Ehre der stiftenden Geist glaubend und liebend wie Er."[1444] Az egyik főépület homlokán ezen felírás van: „Francke's Stiftungen", igen

[1441] Titkos szer.

[1442] Canstein, Karl Hildebrand von (1667–1719), katona, aki a kilencéves háborúból visszatérve olcsó bibliákat kiadó vállalkozást működtetett, s a bevételből Francke intézményét támogatta.

[1443] Tandíj.

[1444] Idegen, amit látsz, azt mind hit és szeretet vitte véghez. Dicsőség az alapító hívő és szerető lelkének.

helyesen a többesszámban [Francke alapítványai – K. Gy.], mert az árvaház, a nevelőház, a polgári oskola, a deák oskola, a könyvnyomtató, a könyvkereskedés, a gyógyszertár, a könyvtár, a gondviselők és oktatók lakásai mind megannyi különös intézet. A két főépület legszebb utcája Hallénak, a melléképületek, udvarok, kertek, a főépülettel egyetemben magok egy kis várost alakítanak, s ez mind egy szegény sorsú, bérbe fogadott épületben szállásoló szegény, de az emberiség javáért lángoló, elszánt akaratú, s minden akadályokkal bátran dacoló lelkész műve!

Hát a híres egyetem épületét hogy számoljam el? Csudálatos, ha honomból idehozott képzetem kalauzol. Az egyetemnek a lovagiskolán kívül semmi középülete sincs. A várban – ez is csak igen hitvány kis ház – meg a mázsaházban van egy nagyobbacska szoba, melyben közleckék tartatnak. A tanítók tulajdon szállásaikon adnak leckét. A nagyhírű és tudományú Niemeyer nagy somma pénzt kapott egy az egyetem méltóságához illő középület felállítására. Ő ezen célra a játékszínt vette meg, s lerontatására csak 3000 tallért költött, de semmit sem épített. Ím ezzel a város játékszínétől meg van fosztva, s az egyetem szinte nélkülözi saját középületét. Valóban különös! Francke semmiből annyi sokat tudott előidézni, az isteni gondviselésbe helyezett bizodalmánál fogva, s munkássága által, s annak egy méltán nevezetes unokája a sokból semmit hozott elő!

A lovagoskola egy nagy szennyes épület, négy magos falak fölé tett tetővel, igen egyszerű. A sima, de porral lepett fejér falakat egy szennyes olajfestés födi, alig vehetni ki rajta, hogy egy lovag van régi divatú német köntösben leábrázolva. Ezen épület közelében van a lóistálló, 12 darab paripa számára, melyeket André úr, testvére a brünninek,[1445] az egyetemi ifjúság kedvéért tart. Mind a 12 paripa kehes, s egyike patkány farkú volt. Szedett vedett, azonban a célnak mégis megfelelők. André úr lakásánál szokott a természetbúvárok társasága öszvegyűlni, s éppen a napokban vala ismét öszvegyűlendő, de amelyre többek szíves hívása ellenére sem ígérkeztem meg, főleg azon okból, hogy Dr. Nitsch úr, minden szívessége mellett is igen fájdalmasan érdekelte hazafiúi érzésemet, midőn azt mondá, hogy a Naturforschende Gesellschaft csak egy kis ásványgyűjteménnyel bír, csupán azzal, mellyel Dr. Z. egyesületnek is kedveskedni akart, valamint egyebeknek, melyektől tagnak választatni óhajtott, s ezt majd megvetőleg mondá. Én Dr. Z. urat nem ismérem személyesen, de nehezemre esett, hogy jelenlétemben egy érdemes hazámfiáról úgy szólott: egyéberánt oly kevéssé vágyódtam társok

[1445] André, Christian Carl (1763–1831), szakíró, szerkesztő, a morvaországi gazdasági egyesület titkára, a Georgikon assessora. Testvére André, Eduard (?–?).

lenni, s legkevesebbé sem megvetésből, vagy kevésre becsülésből, mint nehezen szabadulhattam meg Lipcsében az anglusoktól, kik szabadkőmívessé lenni erőltettek. Ha a szabadkőmívesek társulata nem törvényellenes, miért gyülekeznek a tagok titkon? Ha törvényellenes, miért óhajtanék tagja lenni? Át nem látom. Minden ilyes egyesületi tagnak természetesen kötelezése van. Mit kössem én magamat a külföldhez, midőn első s legfőbb kötelezésem honomhoz vonz?

Halle sóaknáiról már feljebb emlékeztem. Kétrendbeli sókutakat kell itt megkülönböztetni. A városon kívülit, melyet a királyi kamara míveltet, s avégett itt különös tisztséget is tart; meg a városban létezőt, melyet egy társulat míveltet. Ezen társulat Pfänner, s Pfännerschaftnak[1446] hívatik. A munkások Halloren nevet viselnek. Ezek a régi vendek ivadéki, következőleg tót fajzatok [szláv eredetű – K. Gy.], s itt a németség közepette bányászattal foglalatoskodik, midőn nálunk a tótos vidéken is németajkúak mívelik a bányákat! Ők megtartják most is régi viseletöket, szokásaikat, nyelvöket, ami alig volna lehető, ha házasságokban a németekkel öszvekeverednének. Van tulajdon bírájok is, aki a köztök támadott egyenetlenségeket eligazítja, noha már nincs tulajdon törvényük, s annyi szabadalmok, mint valaha. Minden fejedelem trónra léptekor megajándékozza őket egy zászlóval, s ezüst pohárral, jó úszóknak tartatnak. Nevökre s fajokra büszkék, legalább olyan érzéssel látszott magát Hallornak mondani egy valóban szép barna fickó, ki kalauzom, s tolmácsom volt, s ki rendes vonásainál, szép sugár termeténél, s bőre színénél fogva inkább olasznak, mint akármi másnak látszott előttem. – A sós víz, die Soole, ötven rőfnyi[1447] mélységből szivattyúztatik fel; föld szint nagy kádokba gyűjtetik, s azokból nagy réz, tepszi[1448] forma, sikér[1449] edényekbe vezettetik. Ezen edények nagy katlanok fölé vannak illesztve, s befalazva. Alattok kőszénből, s részént gyeptőzegből tűz élesztetik, a vizes részek ezáltal kigőzölögvén, a só az edény fenekén megjegesedik – kristalizálódik. Ami megtörténvén, fűzvesszőből készült kosarakban a padlásra, mint száraztóra felhordatik; utóbb hordóba rakatik, s kereskedésbe adatik. Ezen sóskutak behoznak esztendőnként 200 000 r[énes] tallért. A só az egész városban, kivált a Saale mellett, s a szabad téreken olyan formán virágzik ki a fekete gyeptőzeg földből, mint nálunk az alföldön a széksó. Látam egy szegény asszonyt egy darab forgács segétségével, könnybe borult szemekkel áskálni a savas földet marhája számára, amint mondá.

[1446] Sófőző.
[1447] 1 porosz rőf = 66,7 cm.
[1448] Tepsi.
[1449] Nem mély.

Feltűnő különösségnek tetszett Hallében a vízhordás módja. A városban nincsenek olyan forma kutak, mint minálunk. Egy földbe leszúrt cső feladja a vizet, két-három lábnyi magasságra. A konyhabeli szolgáló csak a kifolyás alá tartja vedrét, melyet a vállára vett, s a nyakszirt erányába eső részén olyan formán, hogy az érintett részt megfekhesse, kupásan kivájt rúd végéről mind a két felül lelógat. Nálunk a fejen hordósa lévén szokásban a vizes sajtárnak, igen szembetűnőnek látszott ez előttem. A tejet is hasonló módon viszik árulni, vállra vett rúdnak mind a két végéről lefüggő vedrekben.

Szinte feltűnő volt előttem az itteni egyetemi ifjak viselete, úgy nevezett ónémet szabású ruhában, hosszú hajjal, hátra tett sipkával, s többnyire igen nyers magaviselettel. Kalapot nemigen látni tanuló fején, hacsak nem a gimnázium féle nevendékek. Magokat tanítót is [sic] többnyire sipkában láttam, otthon legalább, kinn többnyire nagyobb szélű fejér kalapban járnak. Itt már az ifjúság ád tónust.[1450]

OSZK Quart. Hung. 3727/2 fol. 2–11v.

[1450] Itt: divat.

51.
1820. július 24. – augusztus 5.
Áttekintés a Dessau, Zerbst, Potsdam útvonalon szerzett gazdálkodási tapasztalatokról és a reprezentatív fejedelmi székhelyeken tett megfigyelésekről

Dessau egész környéke csupa díszkertnek látszik. A gazdaságos vagyis konyhakertek ezek közt szinte elenyésznek. Pompás a várkert, a nem nagy, de csinos hercegi lak előtt s körül, melyet a Mulde hídja ékesít. A Georgenhaus[1451] pompás angolkertjével, a Luisium,[1452] s a Sieglitzerberg – úgy látszik mesterséges –, mely legfelemelkedetteb hely a környéken, az Elba, s nagy táj fölött uralkodik belvederjével. Egy fedett híd, mely első, amit e nemben láttam, nappal is setét lévén, estve szinte borzasztólag hatott reám a sűrű erdőben. Itt látám alkonyat felé a mostani herceget[1453] négyes fogásban, angol módra kocsi szerájában. A hercegi lak átellenében van a Marschtall 48 lóra, magos, szellő, ablakjai a lovak háta megett vannak, zöld függönyökkel bevonva. A sráglyák egyenesen állnak a vállú felett. A vállú alatt fiókok vannak, melyekben tartatik naponnand az alomszalma. Jeles épület a lovagoskola is. A híres Philantropium, mely 1774-ben a hercegi emberbarát bőkezűsége által, Basedow[1454] kormányzása alatt létre jött, már 1793 óta megszűnt lenni, s ha nem valósíthatá is a herceg emberbaráti szándékát ezen intézet által, legkevesebbé sem az ő bűne, hanem az uralkodni vágyó, s tűrhetetlen, s többet ígérő, mint cselekedni képes Basedowé volt. Mégis állandó marad ennek is az érdeme, minekutána ő fogta fel először gyakorlatilag azon eszméket, melyeket Locke[1455] s Jean-Jacques Rousseau[1456] elméletileg kifejtettek az embe-

[1451] Utalás az építtetőre, János György (1748–1811), anhalt-dessaui hercegre.
[1452] Luisium, III. Lipót Frigyes (1740–1817) anhalt-dessaui herceg feleségéről elnevezett angol stílusú kastélyépület, melyet angol park vett körül.
[1453] Frigyes Ágost (1799–1864), 1817-től Anhalt-Dessau hercege.
[1454] Basedow, Johann Bernhard (1724–1790), teológus, pedagógus, író.
[1455] Locke, John (1632–1704), orvos, filozófus, elméleti pedagógus.
[1456] Rousseau, Jean-Jacques (1712–1778), filozófus, elméleti pedagógus.

riségnek a kitűzött célhoz való biztos kiképzésére, nevelésére, Salzman,[1457] Campe,[1458] Olivier,[1459] Kolbe,[1460] etc., nagy nevek maradnak azok sorában, kik az emberiségről állandós érdemet szerzettek.

Említést érdemel Dessauban a temetőhely is. Ez a városon kívül, egy ligetben van, rendes négyszegű tére téglafallal van bekerítve. – A térhez egy nagy kapu vezet, melynek ormozatján két genius egy törzsökre dől, lehajtott fővel, s aláfordított fáklyával. A törzsökből egy bokor mák nől ki. Fenn a remény képe vasmacskájával. A kapun belül levő tér egy keresztút által négy fő részre oszlik. A fal mellett, s alatt fűzbokrok vannak. A kapu ellenében, az anhalti hercegné egyszerű emléke látszik, balról szinte az út végében, Schwabe[1461] emléke, ezzel átellenében herceg Putiatin[1462] gyermekéé. Ezen utolsón azt találtam különösnek, hogy az emlékkőbe réztábla volt alkalmazva, s kesergő versek kottában belevésve voltak. Másolni kezdém, de a nap éppen reá sütvén, úgyis szenvedő szemeim hamar elhomályosodtak. Nyugtatni akarván, az ellenoldalra akarék árnyékba térni. Ijesztő zörgés támad körülem, foglyok – perdix – voltak. Szemeim fájdalma miatt a kezdett halotti éneket nem folytathatván, fogadóm felé ballagtam.

25. Istenhozzádot mondék a szép s csinos székesvárosnak, s átkeltem az Elbán, nem azon nevezetes fahídon, melyet a jénai csata után, a hátráló porosz sereg az utánok nyomuló franciák gátlása végett elrontottak, sem azon, melyet Napóleon Pozzi[1463] igazgatása alatt 48 óra folytában helyébe állított, mert ez is megszűnt, hanem repülőn [pontonhíd – K. Gy.], mely addig fog tartatni, még állandó hídra szert tehetnek. A hídon túl ismét az anhaltkötheni herceg birtoka van, egyharmad része t[udni]. i[llik]. az Anhalt-Zerbst Hercegségnek, s azzal mindjárt az első kis város Rossau. Zerbst az Elbától egy mértföldnyire van, a néhai székes város, mely valamennyi anhalti városok közt legnagyobb. Pompás a fejedelmi lak. A dél felül eső szoba pallózata ezüst erekkel meghatott [sic] ébenfa. Az egész palota még soha sem volt egészen bebútorozva. Bútorai közt legnevezetesebb II. Katalin[1464] orosz cárnő képe, még mint Sophia, zerbsti hajadon hercegnőé; még ugyanannak bölcsője aranyozott angyal fejecskékkel. Az udvari kápolna sírboltjában

[1457] Salzmann, Christian Gotthilf (1744–1811), teológus, pedagógus, nevelőintézet alapítója.
[1458] Campe, Joachim Heinrich (1746–1818), nyelvész, író, pedagógus.
[1459] Olivier, Louis Ferdinand von (1759–1815), pedagógus.
[1460] Kolbe, Carl Wilhelm (1759–1835), a Philantropinum tanára, festő, rézmetsző.
[1461] Schwabe, Johann Gottlob (1749–1809), udvari orvos, tanácsos.
[1462] Putyatin, Nyikolaj Abramovics (1749–1830), orosz herceg, aki Dessauban telepedett le. Mostohalánya, Benedicta von Sievers (1773–1779), a herceg feleségének előző házasságából származott.
[1463] Pozzi (?–?), azonosíthatatlan.
[1464] II. Katalin (1762–1796), orosz cárnő, született Zsófia, anhalt-zerbsti hercegnő.

nyugszik a kihalt anhalt-zerbsti fejedelmi ág. Ezek közt legpompásabb Christian August[1465] anhalt-zerbsti hercegé, II. Katarina atyjáé. Az egész alkotvány arany oroszlányokon nyugszik, s tetején egy merő arany sas lebeg. Csuda, hogy az erre prédáló franciák kezeitől megmenekedhetett. A város házánál egy rozzant szekrényben tartatik egyebek közt egyike azon három bibliának, melyek Luther s több azzal egykorúaknak kézirataival bírnak, három kötetben, folio formában, Lucas Cranach[1466] számos képeivel 1541-ből. Csudálni lehet, hogy a város szorultságban lévén Schuchtelen[1467] orosz generál által ajánlott 1 000 aranyat nem fogadta el érte 1813-ban. Hogy a kedvelője akár a műnek, akár a régiségnek vagy ritkaságnak olcsóbb eszközökhöz nem nyúlt, hihetőleg az az oka, hogy az oroszok Borussiának frigyesei voltak ekkor, s a porosz tartományokban nem erőszakoskodhattak.

26. Zerbstbe jöttöm keserves volt, a méll [sic] homok miatt, s igen lassú. Az erős lovaknak az üres kocsival is gyakortább meg kelle állni. Hogy ezen kellemetlenséget elhárítsam, egy kalauzt vevék fel a kocsi helyett, mellyel időt nyerni véltem. Kalauzom csaknem egyre futott egész Belzigig, a méll homok ellenére is. Csudálkoztam ezen, s minthogy nem érheték vele, kértem, ne sietne annyira, de okát adá azzal, hogy felesége éppen a múlt éjszaka szült, s még az éjjel vissza akar térni. Szegényt örömest visszaeresztettem volna, ha mást kaphattam volna helyette! – Belzig már porosz város, egy homok puszta közepén álló hegyecskén álló fallal körülkerítve. Minthogy itt csak éjszakai állapodásom volt, s tapasztalásom semmi különössel nem szaporodott, szabad legyen az anhalt-kötheni hercegségekben tett utamra visszatekéntenem, s általános észrevételeket tennem. Az anhalti hercegségek, amint feljebb is említém, szigetekként léteznek a porosz föld közepette, s oázisok gyanánt tekénthetők Brandenburg homoktengerére tekéntve, noha a zerbsti rész már maga is részét képezi a homoksivatagnak. Az egész rónateleket [síkság – K. Gy.] képez, kivévén a bernburginak nyugottsó [nyugati – K. Gy.] részét, amely igenis hegyes. S ez legregényesebb rész, már természettől, s elég mívelt. A hercegi jószágok nem adatnak ki haszonbérbe, mint a szomszéd kötheniek. Mindenik hercegségben van sok nemesi jószág, de amelyen nem mindenhol láthatni példás gazdaságot. Ezt nem mondhatni az anhalt-dessauiról, amelyben minden nemesi jószágok – Ritterschaften – a hercegi háztól megvásárolva lévén, az uralkodó herceg maga bír minden szabadítékos jószágot, s ebben látszik a mesterségnek legtöbb nyoma.

[1465] Keresztély Ágost (1742–1747), anhalt-zerbsti herceg, porosz tábornok.
[1466] Cranach, Lucas (1472–1553), szász udvari festő.
[1467] Suchtelen, Jan Pieter van (1751–1836), gróf, holland születésű orosz katona és diplomata.

Az utak gyümölcsfákkal vannak mindenütt mellékelve, s a gyalogok számára is különös utak készítve, s mellékjök keskenyebb fasorokkal szegve, mint a kocsiutaké. A földmívelési ipar szembetűnő. A termésváltozás általjában háromnyomatú, még a híres Nordmann-nál is, ahol magának ezen híres gazdának a szájából ezen szavakat hallottam: ich bin ein dreyfelderwirth![1468] – Nem is említeném ezen szavakat, ha azok sajátszerű gúnymosollyal nem lettek volna mondva. S miért? Tán azt gondolá Nodmann úr, hogy én a termésváltozás eránt tett kérdésemmel a váltógazdálkodásnak általános pártfogója vagyok. A fák terméséből nagy a kivitel, különösen a borsdorfi almafajtákból, mely nagyban termesztetik a telek csekély kiterjedéséhez képest, s a Dessaui Hercegségben létező rendes politia a kártékonyságot eltávoztatja. Nemcsak a régibb dessaui birtokban tapasztaltatik ez, hanem az 1793-ban az anhalt-zerbsti ág kiholtával, a Dessaui-házra szállott zerbsti harmadrészben is. Zerbst már messziről igen szépen látszik a fiatalabb fasorok közt, a sovány, homokos teleken is. Az áldott emlékű Leopold Ferenc[1469] terjeszté ki a dessaui rendelkezést a reá szállott zerbsti harmadrészre is. Négy garas büntetés van a gyümölcstorkoskodókra. Nagyobb lopás eránylag kétheti, s szinte félévi börtönnel büntettetik. A tenyésztést illetőleg, ménesről vagy gulyáról, szó se lehet. A borjúk fejőtékben, a csikók rúd mellett nevelkednek fel, s minthogy minden földmíves tart lovat, s tehenet, vagyonosabbja t[udni]. i[llik]. számos eladni való marha nevelkedhetik, s a lipcsei vásáron igen sok dessaui ló megfordul. Különös említést érdemel az, hogy nemcsak Dessauban, hanem minden anhalti hercegségekben el van fogadva a marhadög kármentő biztosítás, valamint a himlőoltás is általánosan be van hozva mind a három hercegségben. Az Elbán átkeltem óta, többnyire rengeteg erdőkben utaztam, s pedig majd tiszta fenyvesekben, majd ismét tölgyes, s bükkös erdőkben. Ezen utolsókban teménytelen a fekete áfonya – *vaccinium myrtillus,* Heidelbeere –, mely itten olyan formán használtatik frissítő gyanánt, mint minálunk az eper, de amelynél szeréntem legalább, mégis minden tekéntetben alább való!

27. Belzigből Potsdamig tett utam csak annyiból emlékezetes, hogy a parasztok csúnya szitkok közt megtámadtak egy falu végén, amint kalauzom után olvasgatva ballagtam. Szerencsémre a mai nem volt oly erős gyalogló, mint a tegnapi. S mi volt megtámadtatásom oka? – Külsőmről azt vélték, hogy francia vagyok! Német szóejtésem az övékétől különböző lévén, nekem nem hittek, még kalauzom nem lett bizonyságom, aki pedig szintoly kevéssé

[1468] Háromnyomást alkalmazó gazda vagyok.
[1469] Utalás Lipót (1751–1817), Anhalt-Dessau hercegére.

tudá, hogy mely föld szülötte vagyok. Megszabadulván tőlök végre, magok közt hallám őket versenegni, de semmit nem veheték ki beszédjökből valami érthetőt, mint ezen egy szót: „Neupreuss". Kérdém kalauzomtól, mit jelent ezen szó? Ő azt felelé, hogy őtet újburkusnak nevezik, mert szászos szóejtése van. Ő azért a névért szintúgy haragszik, mint a Musspreussért [kényszerporosz – K. Gy.], ami pedig ő reá, amint mondja, jobban illenék. Az ember csak nem elégedhet meg sorsával. A régi állapot mindég jobbnak tetszik a jelennél!

Hogy a Havel partjához értem, egy nagy felvonható hídon kelle átkelnem. A széles vizen felül minden más színt ölte tüstént. A kopár homok helyett szép gyep, a rendetlen, s sokszor elenyésző út helyett mesterileg készült út nyúlt előttem, s buján zöldellő fák árnyéka alatt könnyű, sőt kellemetes volt a nap terhét viselnem. Örömest zsebembe tevém az unalmat űző könyvecskémet, melynek eddig, csaknem egész nap hasznát vevém. Íme ezzel az úgy nevezett Potsdamsche Werderbe – Potsdami-szigetben – valék, melynek földét Havel, sok helyen tó formára elterülő folyama, mintegy négy mértföldnyire, körülvesz.

28. Potsdam egy hasonnevű sziget keleti szélén fekvő város, Nuthe folyónak a Havelbe ömlésénél. Nem a régi időből való, mégis ó- és újvárosra oszlik. Az óváros keletről s délről Havel vizével határos, nyugatról s éjszakról Havel vizével élelmezett csatorna keríti. Ezen csatorna megett, hol kisebb, hol nagyob távolságra emelkedik fel a város fala, mely éjszakról egyenes, nyugotról három kisebb, keletről szintannyi, de nagyobb hajlással a vízparthoz vonul, amazoknak mindegyike két kapuval, ezen utolsó hárommal lévén ellátva. Az óváros csak néhány rövid, s úgy nevezett Breitestrassét kivévén, keskeny, de mégis rendes utcákból áll. Az újnak utcái szélesek is, hosszúk is, s rendesek is, s egy keskeny oldalról faragott kővel kirakott széles gyalogúttal – trottoirral – ellátvák. Épületei közt az óvárosban legszembetűnőbb a királyi palota korintusi oszlopzattal díszesítve. Igen rendszeres, s pompás épület, kivált keletre a víz felé néző oldala. Éjszakról a nagypiacra néz, ahonnét van a főbejárás, délről az úgy nevezett Lustgarten [mulató kert – K. Gy.] felé, ahol Neptun s Amphitrité[1470] bronz képe, tritonoktól[1471] s delfinektől körülvéve ékesíti egy faragott kővel vett tó közepét. Nyugotról van egy szabadon álló, pompás lovagoskola, templomai közt legnevezetesebb az úgy nevezett Hof- und Garnisonskirche [udvari és helyőrségi templom – K. Gy.], melynek

[1470] A tenger istene és istennője.
[1471] Neptun és Amphitrité félig ember, félig hal alakú gyermeke.

szóló széke alatt van Friedrich Wilhelm I. márvány és Friedrich II.[1472] cinkoporsója. Itt vannak az utolsó francia háborúban elfoglalt ellenséges zászlók is felfüggesztve. A toronyban óramuzsika – Glockenspiel – van, első, amit utamban láttam. Nevezetes még a városháza is, mely az amsterdami városháznak kicsinyben utánozása. Atlasz tart tetején egy szörnyű nagy aranyozott földtekét. Az újvárosban nevezetes különösen az árvaház, s fegyvergyár, amaz 2 600 katonaárvát táplál. Emez még egyetlen egész Poroszországban, s oly roppant kiterjedésű, hogy maga egy utcát foglal el. Egyik utcája, die Lindenstrasse két sor hársfával van beültetve. Úgy a széles utcának egy része. A Garnison, Wilhelm, s Plantage piac szinte, ezen utolsó közepét egy tó foglalja el, melynek közepén egy szigeten mulató ház van, valaha Friedrich Wilhelm pipázó helye volt. Van itt egy gazdasági egyesület, s ittlétem óta keletkezett egy kertész társaság is. A könyváros magyar nevet visel. Horvát[1473] úr azonban hon nem lévén, nem ismerkedhettem meg vele.

A Brandenburgi kapun kívül van egy szabadon álló diadalív is, Trajané[1474] utánzása. Emellett Sans Souci nevű kedvenc nyári palotájához juthatni nagy, vagy amint inkább szeretik a poroszok nevezni, egyetlen Friedrichnek. Ezen csinos kis alatt való épület egy kis hegynek tetején fekszik. Déli oldalán a bemenetel felett nagy bronz betűkkel van kiírva: Sans Souci. Valamint külseje igen egyszerű, úgy pompás a belseje. Pallója mozaikkal ékeskedik. A dolgozószobában megtartatik még a hátos szék és téntás asztal, valamint az alvó szobában Gusztáv Adolf képe, egyetlen ékessége ezen szobának. Nyugotra van a narancsház, s megette az a híres szélmalom, melyet Friedrich magáévá nem tehetett, de amelyet azóta elszegényedett tulajdonosa a mostani királynak önként eladott volna, ha ez inkább nemes lekűleg szükségén segíteni, s a történethez tartozó malmot tovább is birtokában hagyni nem rendelte volna. Kelet felül van a híres vaslugas, Friedrich kedvenc sétahelye, meg a képes csarnok, mindezek egy vonalban, a malmon kívül, s köztök a képes csarnok legpompásabb. A nevezetes mesterművek, melyeket a franciák lefoglaltak, mind visszakerültek. Mind csupa remekek Raphaeltől,[1475] Tiziántól,[1476] Rubenstől,[1477] etc., Corregio[1478] egy képe különösen nevezetes,

[1472] I. Frigyes Vilmos (1713–1740) és II. Frigyes (1740–1786), porosz királyok.
[1473] Horvath, Carl Christian (1752–1832), könyvkereskedő, a lipcsei könyvkereskedők börzei szövetségének alapítója.
[1474] Traianus (98–113), római császár.
[1475] Sanzio, Raffaelo (1480? –1520), itáliai reneszánsz festő.
[1476] Vecellio, Tiziano, (1488? –1576), itáliai reneszánsz festő.
[1477] Rubens, Peter Paul (1577–1640), flamand késő reneszánsz festő.
[1478] Correggio, Antonio da (1489–1534), itáliai reneszánsz festő.

annyiból is, hogy valaha az orléans-i herceg[1479] birtokában volt, s az Io képét kimetszette, s megégette, s helyébe Coypellel rajzoltatott mást.[1480] Ezen kép Napóleon alatt ismét Párizsba kerülvén szinte kimentetett, s Prudhomme[1481] által mással pótoltatott ki. A lugas előtt állott valaha az igazság oszlopa, de 1806-ban, éppen áldozó napján,[1482] magától lerogyott. Megvan azonban még Friedrich kedvenc ebének temetője egy nagy márványtáblával fedve, szinte a lugas előtt. A palota előtt kőlépcsők vezetnek le a hegyoldalon egy szép tóhoz, melyben szépen letükrözi magát a csinos kertészi lak. A lépcső hat szakaszra oszlik, mindenik szakasz 12 fokból áll. Ahány a lépcsők szakasza, szintannyi a terasz száma, mind a kétfelül, s mindegyik terasz 500 lépés hosszú, s mindenik tartalék fala, a lépcsők megszakadásánál üveg házoknak van elrendelve, melyekben szőlő, barack és egyéb gyümölcs hajtatik. Az ablakok száma 896-ra megy. A teraszokon szabadon vannak a szőlőtőkék. Valamint felülről pompás a városra, s környékére a kilátás, úgy igen kellemetes alatt, a kertnek sík részén is minden, ami a szem előtt van. Das Japanische Haus [a japán ház – K. Gy.] igen pompás, kívülről is egészen megvan aranyozva. A kínai konyha a barátság temploma, meg a gömbölyeg Belvedere. Nyugotra egy erdőn át vezet egy árnyékos sétány az Új Palotához. Az út egyenes, de mindamellett, hogy majd minden lépten nyomon van valami emlék, igen unalmas, mert se az emlékeken nincs valami jeles, ami a szivet vagy az elmét elfoglalhatná, se az ültetvények szabad kilátást nem engednek, vagy változatosságok által az unalmat elűzni nem képesek. Végre szembetűnik az új vár – das Neue Schloß – roppant négyszegű épület. Mindenhol üveg ajtókra, az ablakoktól meg sem különböztethetőkre. Elfárad a szem s elme annyi drágaság szemlélésében, mely ezen palotának mind külsején, mind belsejében látható.

Bő leírások vannak mindezekről nyomtatásban, s mindezek Horvát úrnál megkaphatók. Igen felette sajnálom, hogy Lee[1483] főkertész urat itthon nem találhatám, kihez Boos[1484] úr ajánlott volt Schönbrunnból. Utóbb azonban megismérkedhettem vele. Kisebb, de sokkal szebb a Heiligensee mellett levő úgy nevezett új kert, gyönyörű márvány palotájával, még inkábba a Páva-sziget – Pfauen Insel – a mostani porosz királynak kedvenc lakóhelye nyáron által.

[1479] II. Fülöp (1674–1723), Orléans hercege, Franciaország régense.

[1480] *Léda és a hattyú* c. kép. A képet azonban az ifjabb orléans-i herceg, Lajos (1703–1752) rongálta meg. A restaurálást Coypel, Charles-Antoine (1694–1752), francia festő végezte el.

[1481] Helyesen: Prud'hon, Pierre-Paul (1758–1823), francia festő.

[1482] Krisztus mennybemenetelének ünnepe.

[1483] Lee (?–?), kertész, azonosíthatatlan.

[1484] Boos, Franz (1753–1832), osztrák udvari főkertész.

29. Délután Paretzbe ballagtam ki, a királyi jószágra. Ez a Werderen kívül esik nyugotra, a Havelon kelle tehát átkelnem. Übel[1485] urat nem találám otthon, s még csak harmad napra haza jövendőt. Ő bírja haszonbérben ezen jószágot, melyet

30. Campke[1486] gyakornok mutatott el. 2 000 birkát tart, nyáron legelőn, de a kosok nyáron által is aklon tartatnak zöld takarmánnyal. 8 darab kanca lovat tart dologra, egyszersmind tenyésztésre. Egy szép díszkert van a haszonbérlő lakása közelében. Midőn a külső gazdaságot megtekénteni akaránk, hertelen égi háború lepett meg bennünket. Egész bőrig átáztunk. A gyapjúnak köve[1487] 33 talléron kelt el. Még ez nap visszafordulék Potsdamba, s másnap

31. Jordan[1488] hadnaggyal Berlinbe mentem.

1. August – 5. szeptember. A múlt hónap utolsó napján gyönyörű jegenyesorokkal szegett úton, csinos mezei lakok, s szépen mívelt telkek közt érkeztem Berlinbe. Minden arra mutatott, székes városhoz közelítek. A lipcsei kapuhoz érvén, a magas fekete falak láttára alig hitethetém el magammal, hogy Európa egyik legszebb városában leendek tüstént. Azonban a kaput meghaladván, a tágas, nyolcszegű Lipcsei tér, az ebből a Spittelmarktig nyúló, tágos, magas épületekkel szegett, s a Spittel templommal végződő pompás utca szinte meglepőleg hatott reám, midőn az út melletti ültetvények, a város magas falai semmi különös jelenetet sem engedtek sejdíteni. Kíváncsiságom nőtt a városnak jelesebb részét bekalandozni, mihelyst a fogadóban elrendeltem holmimat. Első dolgom volt másnap a cs[ászári]. k[irályi]. követnél, M[éltóságos]. gróf Zichy István[1489] úr őexcellenciánál tisztelkedni. Azután használni igyekeztem az időt, hogy mind helyben, mind a vidéken mennél többet gyarapodhasson tapasztalásom, utam fő célja tekéntetében. Egy hónapot szántam az itt-tartózkodásra.

Azonban éppen midőn további utamra készülnék, meglepett földim, Lehrmann József, ki szinte a Méltóságos gróf Festetics László őnagysága költségén mint kertész, nálamnál későbben három holnappal indult útnak, s Boroszló által Berlinbe vette útját. Illő volt tehát, hogy mint már a hellyel, s több jeles férfiakkal ismeretes, céljának könnyebben elérhetésére segédül szolgáljak, s továbbutazásomat még néhány nappal elhalasszam.

(Általános jellegű megjegyzések Gerics berlini körülményeivel kapcsolatban.)

[1485] Übel (?–?), azonosíthatatlan.
[1486] Campke (?–?), azonosíthatatlan.
[1487] A gyapjúértékesítés során használt angol „stone" = 6,3 kg.
[1488] Jordan (?–?), azonosíthatatlan.
[1489] Zichy István (1780–1853), gróf, diplomata, utóbb szentpétervári követ.

Berlin székes városa Poroszországnak, róna teleken, sivatag homok pusztán fekszik, ahonnét nem éppen helytelenül hallám már Lipcsében az angol Everet[1490] által „great sandbox of Europe" (Európa nagy homoktartójának) neveztetni. Kerülete mintegy öt óra járásnyi, amennyiben magas kőfallal van körülvéve. Ezen falon 15 kapun által történik a ki- s bejárás. A kapuk többnyire mind jeles alkotásúak, azonban legpompásabb, s mását nem ismérő a brandenburgi, mely az athenei propyleum[1491] formájára alkottatott 1789 és 1793 közt, szinte félmillió tallér költséggel. Áll annak fő része 12 korinthusi oszlopból, melyek párosával két sorba állítva öt nyílást engednek magok közt. Tetején ezen oszlopzatnak van egy négylovas diadalszekér, Victoria képével, melyet Napóleon Berlin elfoglalása után Párizsba vitetett, de amelyet a poroszok Párizs bevétele után ismét visszahoztak.

OSZK Quart. Hung. fol. 32v–41.

[1490] Utalás feltehetően az amerikai Edward Everett (1794–1865) unitárius lelkészre, aki 1815-1819 között járta be Európát.

[1491] Az ókori Athén fellegvárában található oszlopos kapubejárót idéző építészeti kompozíció.

52.
1820. augusztus 5–11.
Részletes leírás a berlini egyetemről, a porosz főváros kórházairól és egyéb kiemelkedő intézményeiről, a jelesebb személyiségekkel történt megismerkedésről

Az átellenben [színházzal] levő épület külseje egy régimódi szekrényformára mutat. Belseje azonban pompás, s gazdag. Különös nevezetességei Humboldt Sándor mexikói képei[1492] s könyvei, melyek vászonra nyomtatván, s tekercs formába felsodortathatók. A katolikus templom igen egyszerű, pompás épület. Szent Hedvig tiszteletére készült, de portálja tán örökre végezetlen marad. A Pantheon mintájára épültnek mondatik.[1493]

Mindezeknél a maga nemében még több érdekkel bíró az északi oldalon levő nagy, s egyszerűsége mellett is igen pompás épület, melyet Nagy Friedrich, a híres hős Prinz Heinrich[1494] öccsének építtetett. Ez az opera piacot éjszakról határozza, úgyhogy a tért a hárs utca szélességével nagyobbítja egyik szárnyával a könyvtárra, másikkal az opera épülete felé nyúlván, s egy tágas, négyszegű udvart képezvén a piac felé! Ezen épületet rendelte a mostani király[1495] az általa 1809-ben alapított egyetemnek, mely szükségessé vált, minek utána a Vesztfáliai Királyság támadtával több egyetem, ú[gy]. m[int]. a hallei, wittenbergi, helmstädti, rintelni, s duisburgi Poroszországtól elesett. Legjobban el van látva az orvosi kar, nemcsak jeles személyzettel, kiknek nevök a mívelt világban egész tisztelettel említtetik, hanem gazdag gyüjteményekkel is, milyen a híres

[1492] Humboldt újvilági felfedezőútjával kapcsolatos írásos hagyatéka jelenleg a Stiftung Preußischer Kulturbesitz tulajdonát képezi.

[1493] Gerics jegyzete: „Az ilyen utánzásokról való mondás igen csalékony lehet, ha az utas, az utánzásról akar ítélni az eredetinek alakjára. Mióta itt megfordultam, volt alkalmam látni a Pantheont is eredeti valóságában. De azt találtam, hogy a Pantheon még sehol sincs még utánozva igazán, s még egy el nem ért remek a maga nemében, s több tekéntetben. Az úgy nevezett Pantheon-féle épületeknél úgy találtam, hogy az[ok] csak a kerékded falakat, s kúptetőt illeti[k]. De itt a hatásra nézve különösen megjegyzendő a felülről egyedül eső világosság, s az oldalról való közti különbség, – hogy ne szóljak az artisztikai tekéntetről. Pantheon felülről világíttatik egyedül, Szent Hedvig pedig oldalaslag is 12 nagy ablak által. Nem értem ide a templom egyszerűségét, amely a mostani Pantheonban sem a régi."

[1494] Frigyes Henrik (1726–1802), porosz herceg.

[1495] III. Frigyes Vilmos (1797–1840), Poroszország királya.

Walter[1496] féle kabinet, a természetiek gyűjteménye, etc. A bölcselkedők közt legnagyobb hírre kapott Hegel,[1497] s leckéire legjobban tolakodik a német fiatalság. Böck[1498] mint orientalista s ékesen szólást tanító is igen nevezetes. Ő tartott augusztus harmadikán egy jeles latin beszédet az egyetem nagy termében, a most uralkodó király dicséretére, ki ezen napon üllötte 50. születése napját Töplitzben, ahonnét ezen napra haza váratott. Az Opera Ferdinand Cortes[1499] előadásával akarta őt megtisztelni ezen napon, de amely meg nem jötte miatt továbbra halasztatott. Ezen nagy sála végén, a szólószék ellenében befalazva van egy öntött vastábla, melyre 42, a háborúban elesett egyetemi tagok neve emlékül fel van jegyezve. Ezen épületben van felállítva a Justiniani-féle[1500] híres képgyűjtemény, melyet a porosz király néhány esztendők előtt Rómában szerzett meg. Ezen gyűjtemény egyesíttetni fog a királyi palotákban találtató egyéb kép- és szoborgyűjteményekkel, amely végre most készület tétetik egy nagy képes csarnok alkotására. Ennél azonban engem sokkal közelebbről érdekelt Walter múzeuma, az idegek, véredények, s egyéb egészséges s beteges állapotra tartozó készítvényei miatt megbecsülhetlen. Csak csontváz több van 400-nál. Doktor Rudolphi, kivel B[áró] Jacquin ajánlása ismérkedtetett meg, ad bemeneti jegyet a közönségnek szerdán és szombaton 4-6 órára, a tanulóknak 2-4-re. Nekem mindennapra 10-12 órára, s délután 4-6 órára. Ezen gyüjteményről Neyman[1501] bő lajstromot készített. – A Museum Zoologicum hasonlóképp gazdag; több nevezetes gyűjtemények lévén benne egyesítve, ú[gy]. m[int]. Gerresheim[1502] zoophytonjai,[1503] gróf Hofmansegg[1504] brazíliai madarai, s szoptatósai,[1505] Wildenow[1506] s Pallas[1507] madarai, Block[1508]

[1496] Walter, Johann Gottlieb (1734–1818), anatómus, a Porosz Akadémia és a Royal Society tagja, 1803-ban alapított, több mint 3 000 darabot számláló gyűjteményét a porosz állam megvásárolta, s ez képezte az Anatomisch-Zootomisches Museum alapját.

[1497] Hegel, Georg Wilhelm (1770–1831), filozófus.

[1498] Boeckh, August (1785–1867), filológus.

[1499] *Fernand Cortez, ou La conquête du Mexique* c. francia nyelvű opera, szerzője Gaspare Luigi Pacifico Spontini (1774–1851), a Berlini Állami Operaház vezető karmestere.

[1500] Helyesen: Giustiniani, Vincenzo (1564–1637), a nevéhez fűződő képtár.

[1501] Helyesen: Neumann, Karl Georg (1774–1850), orvos, antropológus.

[1502] Gerresheim, Wilhelm Adolf (1741–1814), orvos, természettudós, zoológus.

[1503] Gerinctelen növényi állatok, pl. korall.

[1504] Hofmannsegg, Johann Centurius (1766–1849), gróf, természettudós, ornitológus, utazó. Első nagyobb útja Magyarországra vezetett.

[1505] Emlősök.

[1506] Helyesen: Willdenow, Carl Ludwig (1765–1812), orvos, gyógyszerész, biológus, a berlini botanikus kert igazgatója.

[1507] Pallas, Peter Simon (1741–1811), zoológus, botanikus, szakíró, élete nagyobb részében Oroszországban tevékenykedett.

[1508] Helyesen: Bloch, Marcus Éliser (1723–1799), orvos, anatómus.

halai, Neuwiedi Maximilián[1509] herceg, Freyreis,[1510] Sello,[1511] Olfers,[1512] Lichtenstein[1513] etc. küldeményei. Erről készített lajstromot Dr. Lichtenstein, kivel gróf Itzenplitz ismérkedtetett meg. Ő látott el bemeneti jeggyel, mely mellett nemcsak a közönségnek szabadidőben, t[udni]. i[llik]. pénteken és kedden 12-től 2-ig, hanem más napokon is megnézhettem a gyűjteményt.

(További részletek a gyűjteményről.)

Charité Berlinnek a legnagyobb s pompásabb ispotálya, a város éjszaknyugoti szegletén. A fal mellett belülről roppant egy épület. Esztendőnként az eszelősökkel s terhes asszonyokkal együtt befogad mintegy 6 000 beteget. Főorvos Dr. Neumann, sebész Dr. Rust.[1514] A viselősökre és eszelősökre nézve Dr. Kluge,[1515] ugyanaz, ki a mesmerizmusról írt munkájával annyira elhíresedett, de amely által Dr. Wolfarttal[1516] sok ízetlenségbe is keveredett, annálfogva a mesmerizmust nem is gyakorolja, Wolfart magát tartván Mesmer[1517] apostolának, minthogy ő volt hozzá az Akadémiától kiküldve, ő vette magához Mesmer irományait, s ő is adta ki nyomtatásban. Dr. Wolfart a maga lakásában űzi a mesmerizmust. Ezen célra egy kerékded terem van elrendelve, olyanformán, hogy a terem közepén két bagnette[1518] van felállítva egy ölnyi távolságra egymástól. Fenn vas sadronyal [sic] van a két bagnette egymással öszve foglalva, s alább egy szőrzsineggel, melyet a magnetizálandók kezökkel megfognak. A boltozat közepéről Lüster[1519] helyett egy gömbölyeg tükör függ le, s műtétel alatt a mellékszobában zongorázás történik. A bagnettek karszékekkel vannak körül véve, s ezek

[1509] Miksa Sándor (1782–1867), Wied-Neuwied hercege, természettudós, utazó. Alexander von Humboldt követője, 1815 és 1817 között tett brazíliai útja alapozta meg hírnevét. Megfigyeléseit *Reise nach Brasilien in den Jahren 1815 bis 1817* c. 1820-ban és 1821-ben kiadott művében tette közzé.

[1510] Freyreiss, Georg Wilhelm (1789–1825), utazó, Wied-Neuwied herceg kísérője brazíliai útja során.

[1511] Sello vagy Sellow, Friedrich (1789–1831), botanikus, gyűjtő, Wied-Neuwied herceg kísérője brazíliai útja során.

[1512] Olfers, Ignaz von (1793–1871), orvos, természettudós, nyelvész, diplomata.

[1513] Lichtenstein, Martin (1780–1857), orvos, utazó, természettudós, hírnevét *Reisen im südlichen Africa* c., több kiadást megért kétkötetes művével alapozta meg.

[1514] Rust, Johann Nepomuk (1775–1840), sziléziai orvos, a bécsi Allgemeines Krankenhaus sebész főorvosa, utóbb porosz tanácsos, a Charité keretei között egyebek mellett speciális szemészorvosi kurzusokat is tartott.

[1515] Kluge, Karl Alexander Ferdinand (1782–1844), orvos, utóbb a Charité igazgatója, *Versuch einer Darstellung des animalischen Magnetismus als Heilmittel* c. munkájával szerzett hírnevet magának, melyet több nyelvre lefordítottak.

[1516] Wolfart, Karl Christian (1778–1832), orvos, természetfilozófus, 1813-tól berlini főorvos.

[1517] Mesmer, Franz Anton (1734–1815), orvos, korának divatos gyógyítója, a mágnesesség gyógyászati alkalmazásáról számos munkát tett közzé.

[1518] Tartály.

[1519] Csillár.

ismét zöld selyem olasz falakkal.[1520] Első látogatásomkor Dr. Wolfart úrnál egy beteg vétetett fel *cum induratione glandularum meseraicarum chronica*.[1521] A jegyzőkönyvbe beíratott, s az emberi testet jelentő ezen képen a szenvedő rész egy ponttal jegyeztetett meg. A mesmerizmus mindjárt bejegyeztetése után alkalmaztatott. A beteg néhány percenetek múlva szédelgett, köpködött, reszketett, köhögött, a hányás, s hasmenés erőltette. Ki kelle mennie. Wolfart úr ezt jó jelnek tartotta.

Az állatorvosi intézet[1522] a *Charité*től egy kőfal által van elválasztva. Igen szép helyzete van a néhai Reuss hercegségi kertben. Legemlékezetesebb épület benne az Amfiteátrum, melynek alaprajza görög keresztforma, távolról azonban tetszőleg kerékded épület, gömbölyű kúptetejére tekéntve kivált. A belseje egy gömbölyeg teremet [sic] ábrázol, mely a kúptetőről s körülötte levő ablakok által világíttatik meg. Közepét foglalja el egy asztal, mely elsüllyeszthető, s az épület alsó részében reá rakott készítményekkel együtt feltolható volt eredetileg. De már hat esztendő óta a műszerek elromolva lévén, az asztalt nem lehete azóta leszállítani. Az asztal körül tágas szabad hely van, s azon túl öt sor szék emelkedik körül egymás mögött úgy, hogy a következendő az előtte valónál mindég egy pár lábnyival magosabb. Azonban ezen székek sem használtatnak, mivel az épület nem lévén acustice[1523] építve, a tanító szava amaz amfiteátrális üléseken nem hallható. Ezen amfiteátrum körül egy földszint egy csarnok, melyben az intézet könyvtára, csontvázai, s égett borban tartott készítményei vannak elrendelve. Alatt van a boncoló műhely, de amely sötét, s nem elegendő szellős lévén, büdös is, s annál fogva a célnak ez sem felel meg.

Egy költséges meleg ferdő is van az intézetnél felállítva, mely 4 000 tallérba került, de még csak egyszer használtatott, 16 esztendő előtt, akkor is belefúlt a beteg ló. A ferdőhely egy faragott kövekkel kirakott bassin,[1524] a leg méllebb része kerékded, a bejárás egy hosszas, négy szegü lejtő. A kerékded részére két csap szolgál be, egyik a kerten hosszat folyó patakocskából hideg vizet, a másik egy katlanba falazott nagy rézkazánból meleget ád. A bassin azonban olyan szűk, hogy egy nagy ló meg nem fordulhat benne, s ez is volt az oka, hogy azon egyetlen egy beteg, mely még eddig benne volt, meg nem fordulhatván, belefúlt. A bassin felett a padlás csapó ajtóval van ellátva, mely ha felnyittatik, a gőz

[1520] Ma: spanyolfal.
[1521] Krónikus bélcsavarodás.
[1522] Megnyílt 1790-ben, később betagozódott a Berlini Egyetem, utóbb a Humboldt Egyetem fakultásai közé.
[1523] Hallhatóság szempontjából.
[1524] Medence.

kitakarodhatik a fördőből, s a levegő benne meg újíttathatik. A ferdő mellett van egy benyilló istálló is, mellyet fütteni lehet, hogy a fördőből kijövő beteg tüstént ollyan helyre vezettethetik, melyben se a levegő vonatnak, se meghűlés veszedelmének ki nincsen téve. – Célszerűbb ennél a hideg fördő, mely a városon kívül levő vasöntő intézet udvarából a *Charité* kertjébe, s onnét a város falán át az Állatorvosi Oskola telekén át folyván a Spreebe omlik [sic]. Ezen patak mellé van egy négyszegü tó ásva, úgyhogy egyik szegletével a patak partjához ér, s a pataktól csak egy zúgó[1525] által van elválasztva. Az ellenben át eső szegletnél van egy lejtő bejárás alkalmazva. Tágas lévén ezen tó, igen könnyű benne a fordulás, több lovakkal is egyszerre, s annál fogva könnyű s veszedelem nélküli a fürösztés is. Annyival is inkább, hogy a zúgó felhuzatván, annyi víz eresztethetik a ferdőbe, amennyi szükséges. S a ronda víz a tó fenekéről kinyúló elvezető csatorna által elszármaztathatik. Ezt többször láttam használtatni, nem ugyan gyógyító szer gyanánt, hanem tisztaság kedvéért. – Ezen ferdő árnyékos fákkal van körülvéve, s közelében van szép gyöptér, részént fákkal beültetve, részént fák nélkül, hogy a beteg marhák, szükséghez képest árnyékos vagy nyílt helyen jártathassanak szabad levegőn. Van ezenkívül egy födött lovagiskola is, mely egyszerűsége által szintúgy ajánlható, mint céleránysossága által téli rossz időkben való jártathatásokra.

Az elöljárók s tanítók lakása, ha nem pompás is, mint az eddig elszámlált épületek, de elég tágas s kényelmes. Szintazt mondhatni az istállókról is, melyek közt egy kisebb osztály a ragályos nyavalyában szenvedők számára is. Van az intézetnél egy patika, két kovácsműhely, s egy füves kert, melyben orvosi s pabularis[1526] plánták termesztetnek a tanulók kedvökért. Volt valaha még egy pompás kerti épület is, az előbbeni birtokos herceg Reuss[1527] idejéből. Minden falai tükörrel voltak befedve. Benne állott egy nagy elektronikai műszer, melyet a haarlemi után legnagyobbnak mondottak. Azonban ezen épület szükségtelen lévén, minthogy a helyreállítás sok költségbe került volna, lerontatott, s a műszer széjjel bontatott. Most egy kamarában tartatik, de amelynek kulcsát nem kaphatván meg az elöljárók, a nagyságáról nevezetes műszert nem láthattam.

Az intézet fő ügyelője a mindenkori királyi főistállómester, jelenleg Jagow.[1528] Direktor az Oberstabsrossarzt Naumann,[1529] ki egyszersmind

[1525] Zsilip.
[1526] Takarmánynövények.
[1527] Henrik, Reuss zu Köstritz (1783–1814), herceg.
[1528] Jagow, Ludwig Friedrich von (1770–1825), porosz tiszt, főistállómester.
[1529] Naumann, Johann Georg (1754–1836), főállatorvos, az intézet igazgatója, a „veterinärischen Reisen", vagyis a képzéshez kapcsolódó európai tanulmányutak rendszerének pártolója.

a patológiát s terápiát, farmakológiát, s patkolást tanítja, meg az úgy nevezett exterieurt. Dr. Reckleben[1530] az anatómiát, fiziológiát, sebészséget s a járvány nyavalyákat adja elő. Repetitorok: Dr. Gurlt,[1531] Halbach,[1532] és Dietrichs.[1533] Privát tanítók Dr. Lorinzer,[1534] s Dr. Schubart,[1535] mind igen jeles férfiak. A tanulók száma mindöszve 70-re megy, s közülök három királyi költségen tanul. A tanulók részént polgáriak, részént katonák. A tanulás ideje 3 esztendeig tart. Az intézet 1790-ben nyittatott ki. Kár, hogy midőn a kormány ezen intézet felállításakor semmi költséget sem kémélt, Langhans[1536] az épületek pompájára inkább, mint a célszerűségre tekéntett! – Se a leckékben, se a klinikumban nem fordult elő valamely nevezetes kóri eset, azon kívül, hogy egy lónak az orrában polypus fejlődött ki, mely által az orrlyukai be dugulván, az állat fulladás veszedelmébe esett. Hogy szabadon vehessen lélekzetet addig is, még a polypust kiirthatni, Dietrichs trachertomiát[1537] vitt rajta véghez még idejöttöm előtt. Egy csövet eresztett a metszett lyukba. Ilyen lovon, amint mondja, többször lovaglott Dietrichs úr Párizsból Alfortba, s vissza, midőn Franciaországban tartózkodott. A tanítók közül csak Dr. Lorintzer nem lakik az Intézet épületében, de ahhoz közel mégis a Nagy Friedrich utcában, az én szállásomnak csaknem átellenében. Ő született cseh, s noha minden intézetbéli tanítók szívességét hálával említhetem, Lorintzer úrról mégis különösen kell emlékeznem, aki, mint minden cseh, kivel érintésbe jöttem, földijének vett, s úgy viseltetett hozzám valóban, mint honosához. Üszögében[1538] volt a járvány tüdőnyavalya eránt való munkája, valamint ugyan azon tárgyról Dietrichsé is, melyek azóta közvilágosságot láttak. Dietrichs maga számára is tart különös ispotályt a városban, melyben amint mondja, inkább visznek beteg marhát a városiak, mint a királyi intézetbe. Miért inkább? Nem láthatám át; hacsak Dietrichs úr

[1530] Reckleben, Johann Dietrich (1766–1851), állatorvos, anatómus, egyetemi tanár.

[1531] Gurlt, Ernst Friedrich (1792–1884), sziléziai születésű gyógyszerész, patológus, állatorvos, a *Magazin für die gesammte Thierheilkunde* alapítószerkesztője.

[1532] Halbach, Georg Peter Friedrich (1791–1837), állatorvos, tanár.

[1533] Dietrichs, J. F. C. (?–?), állatorvos.

[1534] Helyesen: Lorinser, Karl Ignaz (1796–1853), csehországi származású orvos, szakíró, ekkoriban jelent meg Berlinben *Entwurf einer Encyklopädie und Methodologie der Thierheilkunde* c. műve.

[1535] Schubarth, Ernst Ludwig (1797–1868), orvos, szakíró, szerkesztő.

[1536] Langhans, Carl Gotthard (1732–1808), sziléziai születésű építész, Berlin klasszicista stílusú középületeinek tervezője, legismertebb alkotása a Brandenburgi kapu.

[1537] Légcsőmetszés.

[1538] Kezdetleges állapotban.

Naumann feletti ügyességét nem akarta ezzel sejtetni, anélkül, hogy azt kérdésemre is nyilván kimondaná. – Dietrichs úr egy gőzferdő eránt való tervet terjesztett fel a kormánynak, de amelyre még addig nem érkezett végzés.

Dorm[1539] és Pistorius pálinka égetőjét is meg tekéntém. Ezekről hosszas leírást adni itt feleslegesnek tartom, minthogy az már nyomtatásban is van a közönség előtt, s már minálunk magyaroknál is ismeretes. Különös említést érdemel azonban a siketnémák s vakok intézete, melyeknek mindenike első a maga nemében, melyet láttam.

A vakok intézetét Zeune[1540] alapította, s 1806-ban október 4-én nyitotta ki. Itt egy sajátszerű világban leltem magamat, hol a világtalanok, kik nemcsak magoknak, hanem másnak is terhére volnának, a társas életben hasznos tagokká, s magok boldogokká tétetnek. A bemenetnél, az első szobában mindjárt figyelmeztetik a látogató, egy a bemenettel átellenben felfüggesztett tábla által, mely nagy, s annálfogva messziről is könnyen olvasható betűivel mindjárt szembetűnik, hogy szánakozását az itteni nevendékek világtalanságán szóval vagy sóhajtással ne nyilvánítsa. Pedig mi hajlandó erre az ember? S mi kártékony hatású lehet éppen azokra nézve, kiket boldogoknak látni óhajtunk?! – S valóban, ha valahol, igazán itt láttam boldogságot, s megelégedést, jókedvet minden ábrázaton, oly mértékben mint még sehol. Az olvasást úgy tanulják, hogy öszveszedik a betűket, s egymás mellé rakják. Az írásra kettős rámát használnak, mely közé csiptetik a papírost, melyre írni akarnak. A ráma felső része négy párhuzamos sodronnyal van ellátva, mely azon vonalt jeleli [sic] ki, melyen a betűk sora egy más után írandó. Számolást 100 fakockán, s az úgy nevezett orosz számoló táblán, mely hasonló a régi görög s római abakuszhoz,[1541] s áll egy rámába párhuzamosan becsinált 10 rúdból, s mindeniken fel s alá tolható csontgolyókból, mellyeken 10 000-ig lehet számlálni, tanulják. A geometria tanulására kemény papirosra csinált emelt vonalok használtatnak. A Föld ismeretére Zeune által készült föld […], melyen a hegy, völgy, szárazföld, s vizek gipszöntésben vannak ábrázolva, vezéreltetnek. Mappájok is hasonló alkotásúak. Berlin alaprajza felemelt vonalakkal van elkészítve, s ezen egy vak gyermek útmutatást adott, hogy hol kelljen akármely helyre menni az intézetből; megmutatott minden utcát, piacot, jelesebb épületet. A vallást, történetet, hangászatot hallásból tanulják, s jeles koncertet adtak. Szép kézműveket gyöngymunkákból is készítettek.

[1539] Helyesen Dorn, J. F. (?–?), tanácsos, gyáriparos, feltaláló.
[1540] Zeune, Johann August (1778–1853), germanista, földrajztudós, egyetemi tanár.
[1541] Ókori eredetű számolóeszköz.

A süketnémák intézete nem kevesebbé volt érdekes, s Habermass[1542] tanitójok, maga is süketnéma, s ezen intézet nevendékje, csuda ügyességet fejtett ki, nemcsak az érzéki tárgyak eránt való közlésében, hanem az elvont tárgyakra nézve is, s mind csupa jelek által, bámulatos gyorsasággal. Dr. Grasshof[1543] szavak kimondására is tanítja őket, s a tanítványok tátott szájjal, s meredt szemmel figyelnek minden betű, s szótag kimondására, s annak utánzására. Ezt ugyan kínos nézni is, de a csüggedhetlen tanító fáradozásának az a következése, hogy beszélni is megtanítja őket, s így nemcsak kézi munkákra teszi őket alkalmatosakká, hanem elvontabb tárgyakról is, közlekedhetésre más embertársaival, kik eránt a sors nem volt oly mostoha, hogy a hallás, s beszéd jótéteményét megtagadta volna. A vakok közt majd mindegyik tanítványban jeles elmetehetséget lehetett észre venni. Itt sokakban az egész kép butaságot fejezett ki. Mind a két intézetben 6-8 esztendőt kell a nevendékeknek tölteni, kik 50 körül szoktak lenni esztendőnként.

(További részletek az intézet működéséről.)

Solome[1544] úr, a bajor követség titoknoka elvezetett Monbijou-ba, egy a városban lévő királyi kert palotájába, ahol minden nevezetesebb görög és olasz művek gipszöntésben le vannak másolva, ú[gy]. m[int]. az Elgin féle márványok,[1545] római s Florenc képek etc. Ezen szép mesterségbeli régi nevezetességek közt láttatik egy ujjabb kori is, t[udni]. i[llik]. egy porfiroszlop sárga márvány – giallo antico – vase-val [sic], s Pius VII.[1546] római pápa címerével ékesítve, melyet Hardenberg[1547] hercegnek ajándékozott volt a szentatya. Ezen címer, mely bronzból van készítve, s az oszlop derekára szegezve, különösen felingerlé figyelmemet, mivel a paizs bal mezején három dombra emelt (nem dupla) kereszt szemlélhető, ezen felülírással: *pax*. Soká tűnődtem azon, mire való azon három domb, melyet kedves honom címerén is láthatni. Felvilágosítást senki se tudott adni. Azóta megfordulván Romában is, több címereken láttam, hol két, hol öt, hol három halmokat, s most nem gondolom már azt, hogy honom három hegyét akarták volna a pápai címeren példázni, pápai alattvalóság jeleül.

[1542] Habermass, Johann Carl Ludwig (1793–1854), a berlini Siketnéma Intézet tanára.

[1543] Grasshoff, Ludwig (1770–1851), egyetemi tanár, a berlini Siketnéma Intézet igazgatója. 1820-ban Berlinben tette közzé *Beitrag zur Lebens-Erleichterung der Taubstummen durch Gründung einer Taubstummen-Gemeinde* c. művét, mellyel nemzetközi hírnevet szerzett.

[1544] Solome (?–?), azonosíthatatlan.

[1545] A Parthenón homlokzatáról a brit diplomata, Thomas Bruce (1766–1841), Elgin hetedik grófja által eltávolított, majd Angliába szállított szobrok.

[1546] VII. Piusz (1800–1823), római katolikus egyházfő.

[1547] Hardenberg, Karl August von (1750–1822), herceg, hannoveri születésű főnemes porosz szolgálatban.

Hermbstät[1548] úr híres kémikus kabinetje igen gazdag természeti gyűjteménnyel, fizikusi s kémikai műszerekkel bír. Elektrikai műszerének vezetője vastagabb, mint a derekam, itt láttam először szeléniumot, melyet maga is igen nagy ritkaságnak tart.

Ím ezek a nevezetesebb helyek, melyeket Berlinben meglátogattam; hogy ne említsem a város egyéb részeit, melyeket ugyan látatlan nem hagyék, hanem utam céljára nem tartozván, bővebben nem vizsgáltam meg. Megjegyzem mindazáltal, hogy pompás utcái, rendes térei, s díszítményei, milyen p[éldának]. o[káért]. a gyönyörű Gens d'Arms piac, melynek közepét az új játékszín, de amely még nem nyittatott meg, s két egyforma kúptetejű templom foglalja el, a Wilhelmplatz, mely mint az éppen említett, hosszas négyszeget ábrázol, s minden szegletén nagy márvány képekkel ékesítve van, a hasonló alakú Pariser Platz, a már elején említett nyolcszegű Leipziger Platz, a kerékded Belle Alliance Platz, az egy óra hosszúságú nagy Friedrichstrasse, s az egész, kivált új városnak hosszú utcái, melyek tágasak, s egyenesek, rendezettek. Mindezek, mondom, Berlint Európa legszebb városai sorába emelik. A falon kívül a város mindenfelé csupa homok, s a legszebb mezei lakokhoz járulhatás is nehéz, s kellemetlen. Valamint az egész város gömbölyű kavicsokból álló – Rollsteine – rossz kövezetén is. Azonban ez is kivételt szenved, különösen ha a vándor a brandenburgi vagy potsdami kapun megyen ki a városból; emezen egy szép jegenyéssel szegett út, mívelt telkek közt vezet el egész Potsdamig, amazon egy 60 lábnyi széles, s lámpákkal ellátott gyönyörű út nyúlik el egész Charlottenburgig egy szép kis erdőn át, melyet Friedrich II. által alakíttatott, mindjárt uralkodása kezdetén népkertté. S ez az a híres Tiergarten, mely azelőtt szinte a dönhofi s opera térig terjedt, s a városnak az új részét nagyobb részént elfoglalta.

A városon kívül első utam volt Charlottenburgba, ahová augusztus harmadikára, a porosz király születése napjára (a németek a születés napját inneplik inkább, mint a névnapot) Banquir Benecke által meg voltam híva. Az egész asztali edény, tálok, tányérok, poharak, tátzák [sic], etc., mind kristál [sic] övegből voltak. Különösnek találám, hogy az első tál után mindjárt tokajit hordoztak körül. Minden étel után más csemegebort, s utoljára champagnert, amellyel minden vendég a házi úr példájára üléséből felkelt, s a ma ötvenedik esztendejét megért fejedelem egészségéért ivott. Ezután Dr. Heim[1549] a doberani[1550] ferdőben levő háziasszony egészségéért ürített

[1548] Helyesen: Hermbstädt.

[1549] Heim, Ernst Ludwig (1747–1834), orvos, természettudós, a himlő elleni védőoltás alkalmazója Berlinben, a nyolcéves Alexander von Humboldt számára botanikai ismereteket tanított.

[1550] Bad Doberan, fürdőváros a Balti-tenger partján.

poharat, etc. Ebéd után Benecke úr nem engedett a csillagos s keresztes urakkal távozni, hanem elmutogatta egész házát, s kertjét, melyet csak három esztendő óta alkotott 21 öszvevásárolt paraszttelken. Az egész angol ízléssel van elrendelve. Noha a telek nagyobb része rossz homok, mindenféle ritka növény igen buján tenyészik. Benecke úr a homokot tímárcserrel ölte el,[1551] melyet nagy költséggel hordatott nagy távolságról is ide. A kertnek a lakházhoz közelebb eső róna része telek, még végre árnyékos fák alatt, szövevényes utakon az országúthoz nem ér. Itt vas stákétás[1552] kerítésen kelle átmenni, s az országúton, mely a kertet éppen középen hasítja két, csaknem egyforma nagyságú részre. A kocsikat, s egyéb járókat kelőket a ház előtt a kertben lenni vélné az ember, mert a kerítés távul esvén, a vékony vasrudak nem tűnnek szembe. Az országutat meghaladván hasonló kerítésen át juthatni a kert másik, s lejtős részébe, mely csakhamar egy víz rohanással, s egy kies tóval lepett meg. A szép völgyből majd síkra jutánk, jobbra a Flóra temploma[1553] díszelgett illatos virágok közt, balra fordulván a majorba jutánk. Itt mindenféle állatot lehete különös párkokban, s azokhoz tartozó épületekben látni. Szarvasokat, többféle majmokat, rókákat, fácányokat, gyöngytyúkokat, pulykákat, etc. A tehény- s lóistálló, a sertvésól s hidas[1554] mind góthus [sic] ízléssel készült épületek. Mindenekfelett emelkedik ki a galambház, melyet majd egy góthus templom tornyának lehetne tartani. A torony alja kút, mely veszedelem eltávoztathatása kedvéért födéllel van ellátva. Míg itt mindent megtekénténk, besetétedett. De visszafordulván az egész kertet kivilágítva találtam, s igen sajátszerűleg, bizonyos távolságra elvoltak a lámpák osztva, s ugy látszott, hogy csupa tulipán állába menünk. A lámpák t[udni]. i[llik]. sárga, zöld és veres selyemből nyílt tulipán alakú tokokba voltak helyheztetve, s eszerént a kertet kellemesen világították meg, anélkül, hogy a világ fénye a szemnek alkalmatlanságot okozott volna. A kastélyban egy barlangforma szoba, melyhez felvonható hídon jutánk, különösen megtetszett. Padlása mohával volt berakva, a palló virágos ligethez hasonlóbb volt, mint egy szobához. Közepette ékeskedett a boldogult királyné fejér márvány képszobra. Különös volt a többi pompás szobák közt a ferdő is, melynek padlója közepét egy márvány bassin foglalta el. Berlinbe menet az egész utat lámpafényben úszni láttam, amivel a város éppen ellentétben volt, mert se a lámpák meg nem voltak gyújtva, se minden épület ki nem volt világitva, csak néhány egyes épületek itt ott, de a közönséges épületek, amelyeket láttam mind,

[1551] Csersav.
[1552] Rácsos.
[1553] A tavasz és a virágok istennője.
[1554] Szétszedhető, szállítható disznóól.

s ezek többnyire áttetsző képekkel s felírásokkal is díszítve voltak. Ez volt az első ittlétem. Azután többször is megfordultam, egyszer a Spree gőzhajón mentem le, elsőn a maga nemében, melyet láttam, s többnyire a nagy úton vissza, de amelyet többé lámpákkal kivilágítva nem találtam.

Charlottenburg eredetileg egy kies nyári mulató kastély volt a Spree mellett, melyet Sophie Charlotte,[1555] első porosz királyné alkotott, s melyet ő a közeli Lietzow helységről Lützelburgnak nevezett. Mások azonban később az ő nevéről Charlottenburgnak nevezték. Jelenleg áll 430 házból, melyek többnyire nevezetes mezei lakok, a közeli székváros dúsabb lakosainak birtokában. De csakugyan mégis a királyi lak s a kedvelt királyné temető helye teszi nevezetessé. Szépsége a kertnek ő általa különösen nevelkedett. Steiner[1556] királyi főkertész megmutogatott minden nevezetességet. Egyszerű pompa uralkodik az egész királyi lakban. Legnagyobb egyszerűség azonban a király szobájában láttatik. Hálószobája egészen fejér mouselinnel van bevonva. Azon fülke vagy alkóv is, melyben egy puha fából készült, s hamuszínre festett ágya helyhezve van. Dolgozószobája kicsiny, de igen csinos. Egy mellékasztalon van mindenféle porosz katona pléhből vagy három ujjnyi nagyságra kimetszve, s mind a tiszt, mind a közlegény példány tulajdon öltözetében s fegyverében festve.

(További részletek az ólomkatonákról.)

A király lakása felett egy emelettel feljebb van a megholt királynéé,[1557] melyben minden falak gobelin szőnyegekkel vannak bevonva, s hogy színök a világosságtól, portól ne szenvedjen, fejér gyolccsal befedve. Ezen fedelet csak a király különös engedelme vagy parancsolatja mellett szabad levonni, még akkor is, ha itt ebédel, amit pedig közönségesen szokott cselekedni.

A park igen szép, s minden buján nől benne, kivált a rhododenron, mely különösen nagy mennyiségben találtatik a nedves részeken. Minden dísze a kertnek azonban csak az angol ízlésű ültetvényektől van, mert az egész vidék, a Spree partját kivévén, kopár homok telek, melyen ritka helyen nyől [sic] valami. Annál több helyen láttatnak a homokbuckák, melyeket a szél egy, majd más helyre tesz által. Fő dísze s nevezetessége azonban az ültetvényeknek egy halotti kápolna, hosszas négyszegű alakban, s homlokzatán mellyhez egy téres fekete fenyő – pinus picea – sétány vezet, szabad oszlopzattal, belseje rendes négyszegű. A bemenet átellenében van a királyné emlékköve, fekvő alakban, Rauch[1558] műhelyéből, helyhezve, s az alatta levő boltban koporsaja.

[1555] Zsófia Sarolta (1668–1705), I. Frigyes porosz király felesége.
[1556] Steiner, Georg (1774–1834), porosz udvari kertész.
[1557] Lujza, Mecklenburg-Strelitz (1776–1810), hercegnő.
[1558] Rauch, Christian Daniel (1777–1857), a kor ünnepelt klasszicista szobrásza.

Ezen épület minden hónap 19-én nyitva áll minden embernek. Július 19-én – a királyné halála napján, melly 1810-ben történt – isteni szolgálat is tartatik, melyen a király közönségesen jelen szokott lenni.

Az előbb emlitett Tiergarten, a potsdami s brandenburgi kapu között, a berlinieknek az, ami Bécsben a Prater, vagy Pesten az úgy nevezett Stadtwaldli.[1559] Minden körű, s sorsú, s nemű ember megfordul benne, szórakozás, s mulatság kedvéért. Legelevenebb rész benne a Charlottenburgba vezető út melléke, melynek közelében van egyfelül az Unter den Zelten nevezetű hely sok vendéglő házokkal, másik felül az Exerzier Platz, melyet akkorának tartanak, mint az egész lipcsei belső várost. – A hely azonban, most legalább nem felel meg nevének, minthogy az most nem vadaskert, mint tán valaha lehetett, hanem csak egy mulató erdő, több vágásokban, melyek az úgy nevezett Zirkelhez vezető allék által osztva. Ezek majd angol, majd francia ízléssel elrendelve, nyugvó, s sétahelyekkel, különös díszétvényekkel [sic] ellátva. A többi közt emlékezetes a Louisensinsel, a Rousseau's Insel. A bemenetnél való szabad téren Apolló s Herkules képe, egy pompás királyi mulató hely, bellevue, etc.

A város nyugoti oldalán a potsdami után van a nagy füves kert is, melynek Steiner kétlé, hogy párja volna gazdagságára nézve. A fajok számát 13 000-re hallám mondatni. Jeles egy kert az igaz, de homokos teleke, róna földe nem alkalmas minden növény díszlésére. Willdenow alkotmánya. Kár, hogy oly távol van a várostól! A dönhofi piacon levő első mérkőtől – Meilenstein – ¾ mérföldet számlálnak a füveskertig.

A kertből kijövén, furcsa esetem volt. Link[1560] úrtól nyert bemeneti jegyünkkel a Lipcsei utcán hosszat jövén, földimmel[1561] magyarul beszélék. Nem gondoltam, hogy valaki lesse szavaimat. A kertig elkésért egy ember, s még ott járkálánk, reánk a nagy ajtónál várt. Engedelmet kért, hogy megszólítani bátorkodik, de azon országban tapasztalt sok jótétemény emléke, melynek nyelvét szánkból hallá, tartózkodása meggyőzésére elég erőt adott neki. Alig végzé ezen szavakat, nevénél fogva szólítom őtet, mondván, hogy ő Flett,[1562] s az volt; tanuló koromban a pesti német játékszínen többnyire gazember szerepeket játszó, s most Berlinben francia nyelvmester. Én őtet a játékszínen kívül most látám először, de sajátságos beszélése módjáról képes

[1559] Városliget.

[1560] Link, Johann Heinrich Friedrich (1767–1851), vegyész, botanikus.

[1561] Vagyis Lehrmann.

[1562] Flett, alias Meddlehammer, Albin Johann (1777–1838), színész, berlini színpadokon is fellépett, August Ellrich írói álnéven *Die Ungarn wie sie sind* címmel röpiratot tett közzé a magyarországi viszonyokról 1831-ben.

volnék őtet akárhány ember közül megkülönböztetni, mióta Kotzebue[1563] *Kreutzfahrer*jében láttam s hallottam. – Ennyit Berlin vidékének nyugoti részéről, melyen a székes városba jöttem.

Éjszaki részén, melyen azt elhagytam, csak a vasöntőről s Pankowról teszek említést. Amott Groujal[1564] direktor éppen odajöttömkor vette volt ki azon állás talapját [sic], mely Luthernek Wittembergben felállítandó emlékszobrát tartandó vala. A vasdorongok elvagdalva kőszénnel váltva, rétegekként rakatnak egy fennálló nagy vashengerbe, a tűz alatta meggyújtatván egy hasonló vashenger tokban levő fújtató által a tűz szüntelen élesztetik, még a vas megolvadván alatt, a közellevő formába kifoly, amelyben meghűlni hagyatván, kész az öntés. Groujal úr elvezetett az oraniai kapu s vasöntő intézet közt fekvő temetőbe, a hol a híres Fichte[1565] emléke látható szinte itt készült háromszegű vasobeliszkből áll a mellképe, kora s halála ideje egyik oldalon szemlélhető. Vezetőm nem győzé a boldogultat dícsérni, kinek neve azon vasoszlopnál állandóbban fenn fog maradni. Pankowban ebéden voltam Hermbstädt úrnál. General Treskow,[1566] a híres csillagász Bode,[1567] s Rosenfeld[1568] doktor chemie társaságában. Egy aratási innep szemlélője voltam itten. A környékbeli parasztleányok kalászokkal koszorúzva, énekkel s tánccal járnak házról házra, hogy valami kis ajándékot nyerjenek, mint minálunk a rózsával koszorúzott leánykák pünkösdkor. Hermbstädt úr kolompér s dohány sokféle faját míveli mezei lakánál levő kis kertjében. Észrevételeit annak idején közzétenni szándékozik. Most még arról szólni nem akar. Hortenziát sehol se láttam olyan szépeket s nagyokat, mint itt. A föld, melyet a Hasenhaidéról hozatott, vasas részecskékkel bővelkedik, s kőszénporral. Ezen vegyítésű föld a hortenzia virágát első esztendőben setét veresre, a másodikban kékre festi.

A Hasenhaide Berlin déli részén van, a hallei kapun kívül, olyan forma tekéntetű mint gyermek koromban a Rákos mezeje volt, azzal a különbséggel mégis, hogy a puszta síkon emelkedő Templanerberg tetején egy óriás nagyságú vas emlék[1569] kezd emelkedni, melyet a „fejedelem a népnek" szentelni szándékozott, a franc nyűgtől szabadulási küzdésben kitüntetett

[1563] Kotzebue, August (1761–1819), ügyvéd, korának divatos színpadi szerzője, a cári titkosrendőrség szolgálatában végzett tevékenysége miatt egy felháborodott diák tőrrel leszúrta.
[1564] Groujal (?–?), azonosíthatatlan.
[1565] Fichte, Johann Gottlieb (1762–1814), filozófus.
[1566] Treskow, Karl Alexander von (1764–1823), porosz vezérőrnagy.
[1567] Bode, Johann Elert (1747–1826), csillagász, matematikus, az Uránusz pályájának meghatározója, a bolygó elnevezője.
[1568] Rosenfeld (?–?), vegyész, azonosíthatatlan.
[1569] Emlékmű.

hívségért és állhatatosságért. Az emlék gót ízlésben kezdetett, de igen lassan haladhat. Nyugoti részén a városnak egy népünnepnek voltam szemlélője, mely [Szent] Bertalan napján szok [sic] tartatni esztendőnként, s „Stralauer Fischzug”[1570] neve alatt isméretes, csaknem ruháimat letépték rólam a halászok, hogy csónakjukba vonhassanak, s egy kis jutalmat nyerhessenek! – Érdekesebb volt azon utam, melyet ezen oldalról egy kevéssé távulabb Mögelinbe s Kunersdorfba tevék aug[usztus] 12. és 19. közt.

OSZK Quart. Hung. 3727/2 fol. 44–59v

[1570] Stralau nevű félsziget, illetve városrész után elnevezett ünnepség a halászati tilalom feloldása alkalmából.

53.
1820. augusztus 12–19.
Ismertetés az Albrecht Thaer möglini tanintézetében tett látogatásról, valamint különböző porosz főnemesi mintagazdaságokban szerzett tapasztalatokról

Régen óhajtám már a nagy érdemű Thaernek mögelini híres intézetét látni. Vágyam teljesült, midőn aug[usztus]. 12-én Lands – s Strausbergen át ideérkezvén igen szíves fogadtatást találtam. Thaer Albrecht, tudva valólag, cellei orvos volt, mint atyja. Noha nagy hírre kapott annyira, hogy királyi orvosnak neveztetnék ki, a betegek gyógyításától vissza vonult, s egy kis mezei jószágot vásárolván, 1798-ban – tehát egy esztendővel későbben a Georgikonnál – gazdasági oskolát nyitott. 1804-ben a porosz király hívta meg, s ezen ország legtermékenyebb vidékén az úgy nevezett Oberbruchban Wollup és Theresienfeld között választást engedett. Thaer azonban a nagyobb kiterjedésű, de rossz földű Mögelinért Wollupot elcserélte. Mögelin akkor 1 100 hold szántóföldből, 200 hold rétből, 500 hold erdőből állott. A régi formára míveltetett teleke, hármas nyomásban, 40 tehenet, 28 ökröt s négy lovat tartván csak. Thaer ezen birtokot utóbb több szomszéd telkek megvásárlása által nagyobbította, s javítását azzal kezdette, hogy a gabonatermesztést kisebb terjedésben űzte, de annál nagyobban a marhatakarmány termesztését, hogy több marhát tartván, trágyával jobban győzhesse földjeit, s azáltal a jószág tiszta jövedelmét öregbítse. Külön szakasztott 600 holdat, melyek a majorhoz közelebb esnek, s azért egy kevéssé a többinél jobb karban is voltak. Ezeket 100 holdas szakaszokra osztá, s hatos termésváltozással mívelé, hogy 1º erős trágyában kolompért, káposztát, répát, lóbabot termesztene, 2º árpát lóherrel, 3º lóhert, 4º részént búzát részént rozsot, 5º féltrágyában borsót, 6º ismét rozsot. A távolabb levő telkeket ötös szakaszban úgy mívelte, hogy egyik parragoltatott első esztendőn, ketteje rozzsal, s ketteje lóherrel vettetett el, s a parlaggal egyetemben 200 darab birkának legelőül szolgált. – Midőn gazdaságát így elrendelte, új épületeket is emeltetett azalatt, melyek minden pompa nélküliek ugyan, de a célnak megfelelnek. Egyéberánt semmi különösségök. Gazdasági épületei számában van az istállókon kívül egy ser- s pálinkaház, mint afféle szükséges alkotó része egy itteni jobb

gazdaságnak. A maga s családja számára építetteken kívül, a tanulók kedvéért is emelt egy épületet, melyben mindegyik külön szobával láttathassanak. Az intézet megnyittatván, mindeddig „Königl[iches]. privilegirtes landwirtschaftliches Unterichts Institut"[1571] nevet viselt. Az idén „Königliche Academie des Landbaues zu Mögelin"[1572] nevezetet kapott, melyet pecsétjén is visel. Az intézet bír egy kis gyűjteménnyel, laboratorium chemicummal, mezei gazdasághoz tartozó szerszámok műhelyével, s egy konyha- s füvészkerttel. – A kabinet részént a háziállatok természethistóriáját, s növénytudományt illető herbariumból, részént kémiai, fizikai, s gazdasági eszközök s épületek mintája gyűjteményéből áll. Az ekeminták legszámosabbak. A mondottakon kívül különös említést érdemel az analizált földek gyűjteménye s elrendezése. A földnek fő alkotó részénél, s annak színénél fogva. Az itteni teleken a homok lévén fő alkotórész, a homokos földek foglalnak első helyet; s az öveg papiros földekének sárga színe már távulról jelenti azt. Azután a szénsavanyos mészföld lévén a fő alkotórész, az ilyen övegeken egy szelet fejér papiros van a födél szélén. Az agyag azután veres színü papirossal vagy kékkel van jelezve, a mint az agyag színe inkább vereses vagy kékes. Ez mind még Crome[1573] munkája.

A tanulók száma a szobák számáról itélve nem megy annyira, mint minálunk, amit azon környülményből is könnyen érthetni, hogy mindegyik 400 tallér pengőt köteles fizetni ebédért, vacsoráért, s szállásért, reggelivel, s ágybelivel magoknak kell ellátni magokat. Külön szobája van minden tanulónak, evéskor a házi úr asztalánál ülnek. Igen sajnálom, hogy a tanuló szobák csak egyikének volt lakosa ittlétemkor, s azon lakos tennen magam valék, mivel most szűnnapok lévén, itt nem tartattak most leckék, szeptemberben kezdendők. A tanítók csak hárman vannak az öreg Thaerrel egyetemben, s minthogy a tanulók többnyire csak esztendeig mulatnak itt – hihető a költség nagysága, stipendium vagy úgy nevezett kondíció nem léte miatt – mind a tanítók, mind a tanulók szerfelett terhelve lehetnek, ami érthető lészen ha a tanulmányok rendét előadom. Az öreg Thaer maga adja elő az allgemeine landwirtschaftliche Gewerbslehret,[1574] a tenyésztés s termesztés teóriáját, azon alapok szerént ezen utolsót, melyeket Körte úr, az öreg Thaer veje, s az intézetnek jövendőbeli kormányzója kémiai leckéiben megállapít; tavasz kezdetével a földmívelést gyakorlatilag is tanítja

[1571] Szabadalmazott Királyi Mezőgazdasági Tanintézet.
[1572] Möglini Királyi Földmívelési Akadémia.
[1573] Crome, Georg Ernst (1781–1813), a göttingeni egyetem egykori hallgatója, orvos, természettudós, a möglini tanintézet tanára, Karoline Thaer (1788–1845) első férje.
[1574] Általános mezőgazdasági ismeretek.

időszakaszonként, amint valamely mezei munka előadja magát. Körte úr télen a mathesis purat[1575] és kémiát a mineralógiával öszveszőve adja elő. Nyáron a botanikát és entomológiát, mathesis applicatat[1576] s physica experimentalist,[1577] s botanikai excursiókat tart. Störig úr télen zoonomico-pathologica[1578] leckéket ád s veterináriát tanít; nyáron a télen kezdett tárgyak folytatásán kívül kertmívelést, botanica applicatat[1579] a farmakológiával öszveszőve. Ezen rendes tanítókon kívül a tisztek is tanítanak, Crell[1580] inspektor oktatást ád a gyakorlati földmívelésben. Heinrich[1581] számtartó a számtartást s könyvvezetést mutatja. Ha felveszem Thaer munkáját, mely maga leckéinek alapul szolgál, az öregnek szüntelen beteges állapotját, ha nem említem a tárgyak sokféleségét, temérdekségét, a botanica applicatának például a farmakológiával öszveszövetését – mintha bizony a farmakológia csupán növényi szerekből állna – lehetetlen, hogy a tanulmányok rendesen, s kimerítőleg előadathassanak, s a tanítványok mindenről kelletiképpen okulhassanak. Ha az ifjú Thaer most két esztendeje Keszthelyen létekor[1582] haza gondolt volna, vagy kalauza ki éppen elmenőben volt, csak magát mondotta mindennek – s ha írni akart, többről is kellett volna, s többtől is kérdezősködnie – a magyarországi intézetről más véleményt adhatott volna.

Előadám kezdetben a gazdaság folytatását, mint azt részént az öreg Thaertől, részént a tisztektől s professzoroktól hallottakból adhatám, illő, hogy a gazdaság jelen állapotja eránt is szóljak valamit itt is azon kútfők, s tennen tapasztalásom után. – A termesztést illetőleg azt mondák, hogy jelenleg semmi bizonyos termésváltozáshoz nem kötik magokat. Alapul ugyan a feljebb megjegyzett hatos nyomás szolgál, de az szorosan nem tartatik meg. Annál kevesebbé az ötös szakaszban való gazdálkodás. A telek szépen míveltnek látszott sorban vető műszerrel, leginkább mag kémélése tekéntetéből. Mindamellett szomorú tekéntete volt a mezőnek, minthogy az aratásnak már nagyobb részént vége volt, s a gabona már be is takaríttatott, csak egy része volt még a zabnak lábon, de amelyről azt kell mondanom, hogy legszebb amit ezen nemben egész idáig tett utamban láttam. Különös volt előttem a Hungerharke, egy óriási nagyságú gereblye, melyet egy ló húzott

[1575] Matematika alapjai.
[1576] Alkalmazott matematika.
[1577] Kísérleti fizika.
[1578] Állati bonctan.
[1579] Alkalmazott botanika.
[1580] Crell (?–?), azonosíthatatlan.
[1581] Heinrich (?–?), azonosíthatatlan.
[1582] Thaer, Albrecht Philipp (1794–1863), mezőgazdász, szakíró, 1830-tól a möglini tanintézet igazgatója, bejegyzése megtalálható a Georgikon emlékkönyvében.

végig a teleken, melyről a lekaszált zab feltakaríttatott. Ezáltal igen nagy idő gazdálkodással öszvegereblyéltetett a hulladék zab, mely a gyűjtők gereblyéje alul kimaradott. Nem mondhatok annyit egyéb marhatakarmányról, amit a zabról mondék. A lucerna igen silány volt. A *spergula arvensis,*[1583] melyet pedig az öreg Thaer igen dícsér, olyan, hogy, a nálunk látottal majd alig tarthatni egyneműnek. De meg kell itt jegyezni, a különbséget ezen hitvány homokos telek, s a mi jó földünk közt.

A kukorica alig érdemelne említést, hacsak azt nem kellene róla megjegyeznem, hogy külföldön létem óta itt láttam egyedül kukoricát, egyedül takarmánynak vetve. – Igen kívántam látni rétjeiket, különösen amit Schwemmviehenek neveznek. Ez tavalyig egy mocsáros hely volt, s minthogy lecsapolni nem lehetett, a körülötte levő homokos partot mosatták le, s idővel szép rétté válhat még. Jelenleg azonban igen békarokkás. Nem örömest hallám, midőn elbeszélették, hogyan bosszankodott meg itten tavaly egy földimre az öreg Thaer, midőn amaz azt mondá, hogy jobb volna fűzfával beültetni, melyre az okoskodó azt a feleletet kapta: ja freylich, wenn ich ein gestrippe und nicht lieber eine Viese haben wollte.[1584] Ezen történetet már Lichnowskyéknál hallám, kik éppen akkor itt jelen voltak. – A tenyésztésre nézve a birkatartás legfőbb ág. Ismeretesek ezeránt folyt tollcsatái Ehrenfelsszel az öreg Thaernek, de érdemei is, melyet a juhtenyésztésre nézve magának szerzett. A törzsöknyáj Szászországban szereztetett, nevezetesen a dahlemi,[1585] macherni, s döberitzi nyájakból. Most az öszves szám 900-ra megy. – Lovakat 24 darabot tartanak földmívelésre, s egyéb gazdaságbeli dolgokra. A neveléssel azonban nem vesződnek. – Szintannyit mondhatni a szarvasmarhatartásról is, mely 16 darab jütlandi fajta tehényből áll, s csak házi szükségre használtatik. A faj nem tiszta, hanem a honiakkal kevert, mivel a marhadög a bikákat elemésztette, s azóta csak üsző borjúk neveltetnek fel, amennyiben a fenn kitett szám fenntartása megkívánja.

(További általános megjegyzések a szarvasmarhatartásról.)

Mögelinből egy rándulást tevék Kunersdorfba, Reichenowba, s Frankenfeldére.[1586] Először Kunersdorfban fordultam meg. Ministerné Reden, Itzenplitz grófnéhoz[1587] ajánlván, ő utána kérdezősködtem idejöttömkor. Egy kerti mulatóházra mutattak, amelybe bemenvén egészen zavarba jöttem, az asztalnál ellenembe át ülő férfias alaktól. Magas kerek kalap fedte fejét,

[1583] Csibehúr, sovány talajon termesztett takarmánynövény.
[1584] „Igen, természetesen, ha éppen bozótot, s nem inkább legelőt akartam volna."
[1585] Berlintől délre, ma egy kerülete a német fővárosnak.
[1586] Brandenburg tartományban, kamarai birtok, mely juhtenyésztéséről nevezetes.
[1587] Itzenplitz grófné szül. Henriette Charlotte von Borcke (1772–1848).

hajfürtjei bal fülénél magosra voltak tupírozva. Nyaka magas keménygallérral, fülig felérővel, s felette elölről bokorra kötött kis fejér keszkenővel fedve. Széles melle sötétkék selyemzsinórral borított, s nyakig begombolt magyaros dolmánnyal. Kezében levő korbácsával suhogatott ültében. Asszonyt találni vélék, s íme férfiat láték előttem, gondolám. Ez iszen magában nem lett volna baj, hacsak férfi gyanánt nem szólítandám. Szerencsémre azonban megmentett ezen zavartól a grófné azáltal, hogy ülőhelyéről felkélt, s a felülről férfias alak tüstént kimutatta magát, hogy asszony, lovag ruhában. Levelemet átfutván néhány nyájas szócsere után az urához vezetett, kinek létéről nem is volt tudományom, azon vélekedésben lévén, hogy ő is özvegy, mint ajánlóném. A gróf igen derék, tanult, s sokat tapasztalt ember. Angolországban hét esztendeig lakott családostól, Heinrich[1588] fia is ott született. Igen sokat köszönhetek neki, nemcsak itt szerzett tapasztalásomért, hanem további utamra adott tanácsaiért, s ajánlásaiért is. Felejthetetlen fog ő előttem maradni örökké, mint Thaer, s hozzá tartozandói! – Még regvelire terétettek, a könyvtárt tekénténk meg. Nem számos, hanem válogatott munkákból áll a tudományok minden ágaira nézve, leginkább német, francia, s angol munkákból.

Thaer képe felett függött egy még sokkal szebb, s valamivel nagyobb kép. Ez Emanuel Fellenbergé volt. Catel[1589] az udvari pap ezen körülményt különösen kiemelte: Fellenberg, úgy mond, Thaer felett van. Igen, mondám, *nemo profeta in sua patria!*[1590] De hiszen, Thaer nem porosz, hanem hannoverai, s tán ez Thaer bűne? Én mindenesetre a két képet egymás ellenében helyheztem volna, noha igen szépen látszik a kisebb kép a nagyobb alatt, s tán a gróf is azon tekéntetből rendelte így. Én mindenesetre félreértés elkerülése végett az egyik képet ide áttettem volna. Mindenik nagy s érdemes ember a maga nemében. Igen helyes, igen helyes! – mondá udvariasan a gróf, ki nem is sejtve, mindent hallott mögöttünk, midőn regvelire hívni jött. Nagyon szeretem ezt az észrevételt, s ha még itt szerencsém leend valaha, a két képet más helyzetben fogja találni. Megtette-e? Nem tudom. De ezt mondá.

A regveli angolszerű volt. Mire annak vége lett, két csődör befogva készen várt. Ezekkel az Odera szakadékiba kirándultunk. Csudálnom kelle a buja termést ezen vidéken, kiáltó ellentétben levőt az eddig látott homokos telekkel, mely minden szorgalom s munka mellett is inkább kopárnak, mint termékenynek látszott előttem, egyes oázisforma darabokat kivéve, melyeken

[1588] Itzenplitz, Heinrich August (1799–1883), porosz főnemes, porosz államtanácsos, utóbb mezőgazdasági miniszter.
[1589] Catel (?–?), azonosíthatatlan.
[1590] Senki sem próféta a maga hazájában.

kívül a legmíveltebb telek is sivatagnak tetszett előttem ezen rekkenő melegben, s szárazságban, kivált most, midőn a gabona már betakaríttatott. Itt szorult meg tán Soltikoff?[1591] Kérdém. A gróf reám néze, egy kevéssé szemmeresztve, de csakhamar nyájasan lefelé mutatott, azon a tájon, úgy mond. A kunersdorfi csata[1592] híres arról, hogy Daun[1593] csaknem az egész porosz tábort tönkretette, minekutána Soltikoff alatt az osztrákokkal Frigyes oroszok által megverettek [sic]. Későn vevém észre, hogy porosz mágnással szólok, akinek méltán fájdalmat okozhatott a kunersdorfi csatára emlékeztetés, s egy magyartól éppen. Fájdalmat okozni pedig legkevesebbé sem volt célom a jó grófnak, vagy még zavarodást is okozni, ha szinte az illedelem nem kívánta volna is. Áttérék hát más tárgyra, körömet közelebbről illetőre, mintha a kunersdorfi ütközetnek csak neve, s nem egyszersmind minden környülményes története lett volna ismeretes előttem, s felkiálték, hát ez az a hely, hol a nagy király annyi üldözöttnek menedéket adott?![1594] A gróf azt mondá, hogy egyike azon helyeknek, igenis ez. Nemcsak menedéket adott, hanem legtermékenyebb földet tett használhatóvá, melyet az Odera beiszapolt. Nagy csatorna által új ágyat készíttetett a sokszor kiáradó s pusztító folyamnak, azt magas töltésekkel megerősítette, áradásit meggátolta, s hajózásra is biztossá tette, valamint az átellenben levő Nerzcel s Wartával cselekedett, melyeknek vizeit rendezett csatornába felfogván, a Visztuláig öszvekötötte, s ezzel nemcsak java földet szerzett a földmívelésre, a levegőt egészségessé tette, hanem a kereskedésbe is új életet öntött. Benecke ház azon csatornán milliókat fordít a dungafákon,[1595] melyekkel nagy kereskedést űz biztosai által szinte Francia-, Portugál- és Spanyolországig. A Warta- s Nerz-csatornán az Oderára, s azon a tengerre szállítván dungafáit. A töltésen innét buja rétek, java búzaföld látható, búzaföld, ami az ország kiterjedéséhez képest igen kevés van más vidékeken. Hellyel-közzel vannak hupásabb helyek, melyek a folyam szinénél[1596] sokkal alább esnek, s azért le sem csapolhatók. Azonban ezek igen jövedelmeznek azáltal, hogy a távolabbi piacokat is ellátják hallal. Úgy látszott, hogy ezen beszéd alatt dagadott a jó gróf hazafi keble.

[1591] Szaltikov, Pjotr (1698? –1772), orosz tábornok, a szenátus tagja.
[1592] A hétéves háború nevezetes ütközete, 1759. augusztus 12.
[1593] Daun, Leopold Josef von (1705–1766), gróf, tábornagy, Mária Terézia uralkodásának kiemelkedő hadseregszervezője, katonai vezetője.
[1594] Utalás a Francia Királyságban és a Habsburg Birodalomban történt protestánsüldözésekre, melyek következtében sokan a protestáns porosz uralkodónál találtak menedékre.
[1595] Rönkfa.
[1596] Itt: a folyam szintje.

Ezen beszéd alatt elérénk a Busch nevű majorba, hol jütlandi tehenei szabadon legelnek. Napjában háromszor fejetnek meg, s nyáron által háromszor úsztattatnak, s egyszersmind megitattatnak. A gróf ennek tulajdonítja, hogy nála a lépfene nem dúlt, mint a környéken, ahol hasonlót nem cselekesznek. Busch-sal határos a Horst, ahol csak ménesállás van, a szénapajták mindenhol úgy nevezett bohlendachra[1597] készültek. – Kunersdorfban is van egy hasonló fájin[1598] szép fejőte,[1599] de amely most nagyobb részént körömméregben[1600] szenved. Mindazonáltal valamint a buschiak, szabadon legelnek, s szabadon fejetnek meg. Emlékezetes az ezen körömnyavalyáról, hogy csak azon vidéken uralkodik, mely azon utat környékezi, melyen Neumarkból Berlinbe szoktak a göbölyök hajtatni, s azokon mutatkozott először is, melyek ezen göbölyök nyomán jártak. Ezen sántaság azonban nem csupán a szarvasmarhákon uralkodik, hanem a juhokon, sertvéseken, sőt még a baromfiakon is, amiből a betegségnek ragályos volta nyilván van. A juhok szenvednek még más nyavalyában is, ami még egészen új volt előttem. A kunersdorfi telek t[udni]. i[llik]. valamint a mögelini is igen homokos nagyobb részént. Gyomorférgek teremnek az ilyen telken legelő birkák gyomrában. Rudolphi itt látta azt, s leírván férgekről írt becses munkájában, azt *strongylus contortus*nak[1601] nevezte. Ezen nyavalyában elvész a birka, ha addig, még a nyavalya egészen el nem éri, az Odera szakadási telekre nem hajtatik. Melyek hasmenést kapnak, többnyire megszabadulnak. A gróf tapasztalásomat szívesen akarván gyarapítani, két birkát lemetszetett kedvemért, egyet melyben a nyavalya még csak kezdődőben volt, s másikat, melyben már egészen kifejlődött. Elszörnyedtem a gyomorférgek sokaságán.[1602]

OSZK Quart. Hung. 3727/2 fol. 59v–68.

[1597] Ácsolt, deszkatetővel ellátott.

[1598] Szép, tetszetős.

[1599] Tehenészet.

[1600] Száj- és körömfájás, *aphtae epizooticae,* lat.

[1601] Fonalféreg, az állati ürülékkel szennyezett vízzel terjed.

[1602] Gerics jegyzete: „Nálunk is levén elég homokos legelő, különös fegyelemmel voltam ezen nyavalyára. S ime a legelső eset is ilyen volt egy 410 darabból álló tokjuk [sic] seregen. Ezeknél a halál előpostája volt a hasmenés. Elődöm öszvehúzó szereket adatott. Minden siker nélkül. Majd az egész nyáj halomra döglött. Én féreg ellenes szereket adtam, nevezetesen varádics kórót és vasas kénkövet, fél meszelyenként; amannak lefőtt levével, emebből egy késhegynyire valót öszvekevervén minden főre. A siker olyan lett, hogy 500 darabra menő nyájból, melyből már néhány nap alatt 112 eldöglött, 14 nap alatt csak 8 darab esett el, s a többi kigyógyult. Hála Itzenplitznek, aki nélkül tán soha, vagy sok ezer áldozat után jöttem volna erre."

54.
1820. szeptember 11–17.
Leírás a mecklenburgi és pomerániai szántóföldi növénytermesztési és állattenyésztési gyakorlatról, a greifswaldi egyetemen szerzett benyomásokról, valamint Rügen szigetének egyik mintagazdaságáról

Neubrandenburgba menet furcsán jártam. Kocsisom a hercegi palotába akart vinni, mely a kerékded város közepén levő négyszegű tér egyik oldalát képezi, de amely se nem oly nagy, se nem oly szép, mint a másik oldalon, de annak közelében levő nagy vendégfogadó. Szerencsémre még idején észrevettem tévedésemet, az őrkatonát s házikóját megpillantván. No, már itt gondolám, hogy majd kaphatok levest, amit ezen vidéken ritka házban láthatni. Megrendeltem, de késsel lehetett vagy kellett volna metszeni, nem kalánnal enni. Semmi étele nem volt használható a pompás fogadónak. Mégis minden felette drága. Másfél tallért[1603] kelle fizetnem, hogy Hund[1604] (a kocsmáros valóságos neve) asztalánál ültem, s semmit sem ehettem. Elgondolhatni, hogy nem soká késtem az éhkoppi palotában, s jó reménységgel haladék előbbre, még Ihlenfeldbe értem. Amtmann Michaelis,[1605] gróf Zedtwitz[1606] ajánlására igen szívesen fogadott. Fiainak egyike az ifjú Thaerrel, ki most herceg Radziwiłł[1607] jószágai kormányzója, Keszthelyen is megfordult. Nemrég tért vissza angliai útjáról, s magával hozott egy jeles ifjat Lübeckből, az ottani postamester fiát, ki Hofwylban neveltetvén fel, Michaelis úrhoz, mint igen jeles gazdához kéretett, neve Piben.[1608] A tenyésztést illetőleg főág volt elejétől fogva a lótenyésztés. Ménese, mely mindöszve 120 darabra megy angol fajta, de a kancák nem henyék, hanem mindenféle dolgokra használtatnak. Csikai 16 hétig szopnak. Azután

[1603] 1 porosz tallér = 24 garas, de ekkor már forgalomban volt az egy talléros névértékű bankjegy.
[1604] Eb.
[1605] Michaelis (?–?), azonosíthatatlan.
[1606] Feltehetően Siegmund von Zedtwitz (1778–1847), gróf, porosz földbirtokos.
[1607] Radziwiłł, Antoni Henryk (1775–1833), herceg, lengyel-litván főnemes, nagybirtokos, a felosztott Lengyelország helyzetének javítása érdekében előbb I. Sándor orosz cárnál, majd porosz szolgálatban tevékenykedett.
[1608] Piben (?–?), azonosíthatatlan.

elválasztatván darált zabbal, s szénával tápláltatnak, még első esztendejöket betöltik. Akkor legelőre eresztetnek. Negyedik esztendős korokban istállóra álléttatnak, s taníttatnak. Ötödik esztendős korokban használtatnak, vagy eladatnak 80-200 Louis d'Oron[1609]. Hágó ménjeinek egyike már 33 esztendős, s még most is jól hágó, s termékeny. Egy másik, szinte mint amaz, világos pej. 500 Louis d'Ort örömest megadnának érte. Zabszalma, s estve egy marok széna eledelök, 3 merze[1610] zabbal (3/d Berliner Scheffel)[1611] megszerezve [sic]. Ha dolgoznak 3 rész zab, 2 rész árpa, egy rész búza- vagy rozskeverék adatik.

A szarvasmarhák száma 100 darabra megy. 20 darab a ház szükségére tartatik. 80 darab haszonbérbe van kiadva hollendereknek[1612] (így neveztetik a tehén árendás itten), 16 tallér 16 garassal egy darabért, ami itt legnagyobb ár, s emellett a trágya a birtokosé. Ökröt nem tartanak, mert egy darab 16-20 Louis d'Oron vétethetik, holott egy tehén, mely jobban gyümölcsöz 6-8 Louis d'Ore, értetik az írlandi faj, mely itt s az egész vidéken legközönségesebb.

Nemes birkákat csak három esztendő óta tart, Morvaországban szerzetteket, Baron Geisler, Fo[c]ker[1613] és Lambergtől szerzetteket, mindöszve 800 darabra megy nyája. Gyapjokat az angolok vették meg eddig helyben. Tavaly 40 talléron, az idén 30-on. Néhány sertvést is tart íróval, savóval, kolompérral, de csak a házi szükségre.

A termesztés nála a mecklenburgiak módja szerént történik. Nagy része a teleknek, többnyire felénél több, parlagon hagyatik ezen vidéken, s legelő gyanánt használtatik. Mívelés alá csak annyi vétetik, menyit meggyőznek trágyával, s gabonát egymás után többször is termesztenek. Ihlenfeldben azonban a java teleknek, mely a tulajdonosok által míveltetnek, éppen fele van eke alatt, s fele parlagon hagyatik 10 esztendeig. Amely idő elmúltával a parlag felszántatik, s ilyen termésváltozással míveltetik: 1º gyenge trágyában dohány vagy reptze – zähe Brache, 2º téli vetés, többnyire búza, 3º nyári vetés, többnyire árpa, 4º trágyában dohány, 5º téli vetés, többnyire 3/5 búza, 2/5 rozs, 6º nyári vetés, többnyire 2/5 borsó 3/5 árpa, vagy kolompér, 7º nyári vetés, zab ritkábban árpa, lóherrel, 8º lóher, szénának az első kaszálás, 9º tehén legelő, 10º ökörlegelő. – Egyik szomszédjának hét szakaszban fordul a termésváltozás, ilyen formán: 1º gyenge trágyában dohány vagy repce, 2º téli vetés, 3º nyári termék, árpa vagy zab kolompérrel,

[1609] 1 Lajos arany megközelítőleg 4,5 ezüst forint.
[1610] Azonosíthatatlan űrmérték, kb. 18 l.
[1611] Űrmérték, 1 berlini vagy porosz Scheffel = 54,91 l.
[1612] Tejtermelő tehenészetek.
[1613] Focker (?–?), azonosíthatatlan.

4º árpa vagy lóherrel, 5º kaszáló, 6º legelő, 7º legelő. A másik szomszédjáé hat szakaszban míveltetik ilyen formán: 1º trágyában dohány vagy reptze, 2º téli, 3º nyári vetés, 4º ismét nyári lóherrel, 5º lóher szénának, aután legelőnek, 6º legelőnek. Legelő kevés lévén, legelőszakaszokat kéntelenek többet tartani. A legelőszakaszok Koppel névvel nevezve lévén, gazdálkodások módja is Koppelwirtschaftnak[1614] neveztetik. Erre a gazdálkodás nemére egyéberánt a munkás kevés s drága volta, a trágya szüksége, meg az olcsóbb gazdálkodási mód is kénteleníti őket. – Michaelis úr földje nagyobb részént termékeny anyag, s ezt maga míveli. Kisebb része homokos, s ezt a molnár bírja haszonbérben Van egy szép kis erdeje, gyeptőzeg árka, malma, téglavető, s égetője, meg egy kis faoskolája.

12. Ihlenfeldtől búcsút vévén, Anklamnak vettem utamat. Azonban az eső megeredett, s Friedlandban maradni kénteleníttettem. Mecklenburgnak ezen oldalról szélső városában időzni kénteleníttetvén, Dörnwald[1615] helybeli sebészt kerestem fel, de nem azt találtam fel benne, kit véltem. Másnap

13. A határcsatornán – Landgraben –, mely Tollensee vizétől Übermünde felé nyúlik, s ezen a részen Pomerániát Mecklenburgtól elválasztja, átkelvén, ahová már tegnap szándékoztam, csakugyan megérkeztem ma, szerencsésen. Itt egy még eddig nem tapasztalt látvány adta elő magát. Mindenfelé ahová mentem, a sok ludat lehete látnom, szabadban, amit eddig sehol sem láttam még eddig tett utamban. Fogadósom igen becsületes s értelmes embernek látszott. Mi természetesebb, hogy az ilyennel szóba ereszkedvén, a ludakat is előhoztam. Tetszett neki, hogy őnálok valami szokatlant láték. Azt az egész világon nem láthatni, úgy mond, a pomerániai ludak világszerte híresek. Ezen szavai fogadósomnak visszaemlékeztettek honomra, vissza arra, amit máshol már tapasztaltam. Emlékezetembe jött a kliphauseni herceg egy pár szava, melyet egy száraz lúd elmetélése után mondott, midőn megkínált: Pommersche Gans! – úgy mond, egy sokat vagy inkább nevezetest jelentő ábrázattal. Azonban meg kell vallanom, hogy az én magyar ínyemnek a nyers s füstölt lúd oly kevéssé tetszett, mint ezen a tájon a kövesztetlen sonka. Alig nyelheték le egy kis szeletet. – Kérdém, hogy vajon minden sereg lúdnak egy tulajdonosa van-e? Vagy tán egy házhoz több sereg is tartozik? Gott bewahr! [Isten őrizz! – K. Gy.] – több gazdák tartanak egy lúdőrt. Nem elég ha egynek 10-12 van?! – Elmosolyodtam reá, ki a Balaton vidékén egy parasztasszonynak is nagyobb sereg lúdját látta, mint itt tízé teszen mindöszve. Mondám ezt neki, s hihetlennek tetszett, de könnyen megfogta,

[1614] Szakaszos legeltetés.
[1615] Dörnwald (?–?), sebész, azonosíthatatlan.

midőn a környülményeket előadám neki, azon megjegyzéssel, hogy valamint gazd' asszonyaink valami nagyot helyheznek a ludak sokaságába, mint jó házi gazdaságok egyik billegében,[1616] úgy haragusznak reá a gazdák, kivált olyan helyen, ahol nyáron által is maggal kell őket tartani. De az el nem fogultak megvallják, hogy ahol tavak, vagy folyóvizek vannak, a lúd s réce leggazdaságosabb valamennyi baromfi között, valamint a pulykák száraz pusztákon, feltévén azt, hogy közelleten nincs gabonavetés, amelyben kárt tehetnének, s amiért gyűlöltetnek a mezei gazdától, még tálban nincsenek. Hát uram! – úgy mond, hiszen minálunk is úgy van. Zsiba [kis liba – K. Gy.] legelőt mi is csak ott adunk, ahol puszta telek van, s közelleten tó vagy folyóvíz. De, mondok, miben áll a pomerániai ludak híre? Legjobb a húsa, azért, azt vevém feleletül. Tán valami különös eledellel hízlalják? Óh, igenis. Mi beáztatott borsót adunk nekik enni, mások meg száraz borsóval tömik, de ez nem jó, mert a cseléd, ha a lúd bögyét száraz borsóval telitömi, az italra feldagad a borsó, s bögye megreped. Azért jobbnak tartjuk 5-6 óráig friss vízben áztatni meg a borsót, tömés előtt, vagy ha ki ezt nem akarja, csak félig tömesse meg a lúdját. Vizet mindenesetre kell ketrecébe tenni, de hogy ne feredhessen, s tollát fészkét el ne rondítsa, legjobb hosszan a vályú közepére egy pálcát szegezni. Egyéberánt szűk fészket kell neki, setét és csendes helyen csinálni. Íme, mondom, mi is így szoktunk cselekedni, csakhogy mi nem a borsóval tömetjük ludainkat, hanem beáztatott kukoricával. Ezt nem tudta fogadósom. Micsoda? Megmagyarázám neki.

A tömés rendére nézve azt mondá, hogy első két hétben négyszer, harmadikban kétszer, s negyedik hétben csak egyszer napjában tömetnek. Azonban már harmadik hétben le szokták ölni a kereskedésbe adandókat, s csak a házi használatra valók hízlaltatnak tovább zsírjokért. A többi, amely nem oly kövér, alkalmatosb kereskedésre. Ezek salétrommal s sóval bedörgöltetnek, azután korpában jól megforgattatnak, s füstre akasztatnak, mint egy-két hétig. Akkor a korpa ledörgöltetik rólok, melybe csak azért forgattattak meg, hogy a lúdnak csak kevesebb füstszaga, s szebb színe legyen. Mások ugyanezt a célt érik el, ruhába varrás által, ami előbb történik, hogysem füstre akasztatnának. Ha a füstről levétetett a lúd, szellős s hűs kamrában tartatik, még vevőre nem talál. – Hát más hízlalás módjok nincsen? – kérdém. Lám minálunk árpa- vagy zabdara, vagy kukoricadara is adatik, minekutána az gombócokká gyúratott. Ezt nálunk is megteszik némelyek, úgy mond, de nem annyira árpa vagy zabdarával, mert ennek nagyobb szokott lenni az ára,

[1616] Látható jegy.

hanem borsódarával. Azonban ezt a paszatolást[1617] nem mindenki szereti. No uram! – mondám, hát mi majd egyre jövünk ki, azzal az egy kivétellel mégis, hogy mi nem szoktuk ludainkat felfüstölni, s külkereskedésbe adni, s tán ezen utolsó körülménytől függ a pomerániai ludak világszerte híres volta. Minálunk csak a szomszéd városba hordják lúdjaikat paraszt gazd' asszonyink, s ott elemésztik. Tengeri kereskedésünk nem lévén olyan kiterjedő, mint a tengerrel szomszéd anklamiaké (igen látható volt fogadósom ábrázatján az öröm erre a mondásra). Azonban tudok gazd' asszonyokat, kik száz forintokat bevettek lúdjaikból, tudok olyakat, kik még többet bevettek pulykáikból. Ebből érthetni, hogy mennyi lúdja van némely helyeken olyik parasztnak is. Olyiknak mondom, mert hiszen nálunk is van elég szegény, kinek csak néhány lúdja van. Van olyan is, kinek egy sincs, ami gondolom, nemcsak minálunk, hanem más nemzeteknél is történik.

Íme uram, kivett eddigi hitemből, úgy mond, én biz eddig azt gondoltam, hogy a világon már több, s jobb lúd nem lehet, mint minálunk. De látom, hogy nem részrehajló, s a dolgot úgy adja elő, amint van. – Fogadósom megelégedettnek látszott, valamint én is ővéle voltam. Ebédemnek is vége lévén, kalauzom előállott, s ővéle tovább-ballagtam. Anklamban láttam az első tengeri révformát, mert az úgy nevezett Kleine Haff, a stettini tengeri révnek nyugoti része Peene folyó torkolatja felé nyúlik, s Anklam annak déli partján vagyon. Kicsiny a rév ugyan az ezután látottak közt, mégis nagy benyomást tett reám, mint első a maga nemében. – Kitzing[1618] nevű kalauzomnak több lévén a jóakaratja, mint ereje, Greifswaldig még ez nap csak úgy érhettem el, hogy többször vállamra kellett vándortáskámat vennem, hogy az utat velem elgyőzze. Szerencsének tartám, hogy a Hold másodfertályába fordulóban volt, s tiszta lévén az idő, eléggé világított. Az út itt egyéberánt nemcsak jó, hanem pompásnak is mondható, annyiból legalább, hogy a mértföld jegyek berovátkolt magas kőoszlopokból állottak, melyek azon kívül, hogy tetejökön aranyozott nagy vaskorona volt látható, a porosz fejér s fekete színnel – Leben und Tod [élet és halál – K. Gy.], azt hallám ezen színekkel billegeztetni – váltva sújtásosan volt befedve. Ez szépnek tetszett ugyan előttem, s még eddig a maga nemében egyetlennek. Azonban én inkább óhajtottam volna, hogy ezen szép és jó út inkább árnyékos fákkal lett volna mellékelve, mint a régiebb porosz tartományokban látám, s az eltévedéstől setétben sem kelle tartanom. Greifswaldban annyi volt a szálló az ajánlott Deutsches Haus nevű fogadóban, hogy helyet nem kaphattam.

[1617] Ragacsos anyaggal való bánás.
[1618] Kitzing (?–?), azonosíthatatlan.

A fogadós, kinek egész valója már első tekéntetre is ajánló levél volt előttem, egy közel levő privát házba késért el maga, s számomra szállást kért, még a Szent Kereszt napra[1619] öszvegyűlt számos vendégei eloszolván, maga is szállást adhat.

14. Nem szeretek az asztalról beszélni általjában, de ezen állatiságunkra emlékeztető helyen is fordul elő sokszor hol nemzeti sajátság, hol más emlékezetesség, amelynek nyomát egy vándor könyvében nem hagyni, vétek volna. Én kiskoromtól fogva levesen szokván ebédemet kezdeni, éjszaki német földön, ami nehezemre esett, egyik az, hogy levest nem ehettem. Húskedvelő se lévén egyéberánt is, kivált most undorodtam, különösen a hidegtől, s mellette kövértől, egész megrázkódtam, midőn a *table d'hôre*-nál [helyesen: table d'hôte, gazdaasztal – K. Gy.] a nagy tengeri halat meglátám, kétujjnyi vastag szalonnájával. Hogy érintetlen vitték el tőlem, alig kell említenem. A leveses tál azonban kimondhatatlan örömet gerjesztett bennem, amit asztalnál még soha sem tapasztalék. Első kaptam az ízletes eledelből, mivel elnökösködő fogadósom 60 vendége közt annyira megkülönböztetett, hogy első helyre ültetett. Miért? Tán csak nem azért, hogy én jöttem egyedül gyalog, hanem tán inkább azért, hogy a városban legelőbbkelők után kérdezősködtem. Akármint legyen azonban, a daragombócleves, s Greifswald mindég eszembe jut azóta. A hideg hal csak előétel volt, ami el nem marad a pommerni[1620] nagyobb asztaltól, a többi étek az úgy nevezett Vorspeiß [előétel – K. Gy.] után francia módon következvén. – Wahl[1621] úr Benecke ajánlására szívesen fogadott, s noha ajánlásom volt több egyetemi tanítókhoz is, kikkel megismerkedni akartam, maga elvezetett. Valamennyi közt Quistorpe[1622] – a mezei gazdaság tanítója – kitől pedig legtöbbet vártam, legfeszesebb, s semmit tevő volt erántam. A többi között Tillberg[1623] legtöbb szívességgel volt erántam, mert azon kívül, hogy […] asztalánál az egész filozófiai kart, s a többi közül is néhányat kedvemért egyesítette, csaknem egész nap velem volt. Az ő társaságában látám az egyetem könyvtárát, múzeumát, füves kertjét, s a játékszínt. A könyvtárban emlékezetes Luther lakodalmi pohara, egész kelyhe alakú, s a rektor bársony palástja. A múzeumban Tillberg aurora borealist[1624] egy a levegőtől kiürült palackban [sic]. A füves kert igen kicsiny s szegény, nem mondhatom egyéb emlékezetességét.

[1619] Szeptember 14.
[1620] Pomeránia.
[1621] Wahl (?–?), azonosíthatatlan.
[1622] Quistorpe, Johann (1758–1834), orvos, természettudós, egyetemi tanár.
[1623] Tillberg, Gustav Salomon (1777–1859), matematikus, egyetemi tanár.
[1624] Sarki fény, elektrodinamikai jelenség.

(További részletek az egyetemi épületekről.)

16. Wahl úr ajánlásával Rügen szigetébe a stahlbrodei révnél keltem át. Losentitzet közel találám, s ott Generalmajor Dyck[1625] 83 esztendős öreg igen szívesen fogadott. Gazdasága legjelesebbnek tartatik Pomerániában. Fő cél nála a termesztés, nem a tenyésztés. A termésváltozás hét szakaszban történik olyan formán, hogy ketteje parlagon hagyatik legelőnek, a többi terem úgy, hogy 1.) trágyában búza, 2.) borsó, 3.) rozs, 4.) árpa, 5.) zab lóherrel vettetik, 6.) lóher – Kleebrache, 7.) ugar – Brache, lencse, len, lednek[1626] s kolompér, a 2. szám alatt termesztetik, megosztott szakaszban. Marhát csak annyit tart, amennyi a földmívelésre, s egyéb munkákra megkívántatik. Van itt 5, 6, s 9 szakaszú gazdaság is, amint Dyck úr mondja, legközönségesebb azonban a hétnyomatú. Az iszapos sárt, s a tengeri nyövényeket – Tang, Seegras[1627] – trágyának használják a tengerparti vidéken.

17. Garzig haladhatván csak, itt megháltam. Jó szállásom mellett is igen álmatlan éjem volt. Emlékeztem, hogy tiszta volt az ég, annál nagyobb volt csudálkozásom, hogy a tegnapi poros út sárossá vált, s ím erről ismértek meg, hogy idegen vagyok, mert másképp tudnom kellett volna, hogy a sár a reggeli bő harmattól támadt. Egyéberánt szomszédink, azt mondá fogadósom, sarunkkal csúfolnak bennünket, azt mondván, hogy télre eltesszük töltéseinket.[1628] – Innét Putbus felé menék. A herceg[1629] nem volt otthon. Hofrat Engelbrecht[1630] a hercegi kastélyt mutatta meg, melyben egy szép képcsarnok van. Gazdaságáról azt mondá, hogy 30 esztendőre haszonbérbe van adva, s ha Losentitzben megfordultam, se itt, se máshol nem fogok e tekéntetben semmi különöst látni. Egyébként minden helynek csaknem van valami különös helybeli nevezetessége, természeti többnyire, melyek festői ecsetet kívánnának. Sok hegye völgye, s öblei különös változatosságot s festőit adnak ezen szigetnek, s az e tájon utazás annál kellemetesebb a vándornak, mennél untatóbb a szomszéd szárazföld egyformasága, róna teleke. A gabonát itt még csak most takarították be a mezőről.

OSZK Quart. Hung. 3727/2 fol. 73v–80v.

[1625] Helyesen: Dyke, Ulrich Moritz von (1747–?), porosz vezérőrnagy.
[1626] *Vicia, L.* – bükköny.
[1627] Moszat, hínár.
[1628] Utalás az átnedvesedő lőporra.
[1629] Malte, Wilhelm von (1783–1854), Putbus hercege.
[1630] Engelbrecht, Johann Otto von (1788–1822), udvari tanácsos.

55.
1820. szeptember 20–27.
Beszámoló az ivenacki és egy porosz királyi ménesbirtok működéséről gyűjtött tapasztalatokról, továbbá egy porosz vámtiszttel történt találkozás körülményeiről

20. Ivenackig értem. Gróf Pless azt méltóztatott ebédje elvégezte után beküldött gróf Zedtwitztőli ajánlólevelmre kiizenni, hogy holnap regvel kilenc órakor az istállómestert hozzám fogja küldeni, hogy vele az istállót s a gazdaságot megláthassam. Ilyen készséghiányt egy gróftól annál kevesebbé vártam, mennél tisztább szívességet találtam ezen felvidéken szegénnél úgy, mint boldognál. Azonban az időnek ily tágítására is szükségem volt, s nem mulattam el használni. Helm[1631] istállómester csakugyan eljött másnap kilenc órakor, s elvezetett először a lóistállóba, mely a kastélyból kijövet balra esik. Félkört ábrázol az egész, közepén van a lovagoskola, melyből kijönni nem kéntelen a meghevült ló, s meghűlés veszedelmének kitétetni. 12 paripája közt állott Herodot, egy igen szép fejér ló, melyet Napóleon igen kedvelt, s hattyújának nevezett. Ezt Murat[1632] mint bergi herceg tette tulajdonává. Murat nápolyi királynak lévén kinevezve, ő a plessi lovakat elvitetni nem engedé, mivel nápolyi királlyá tétetvén, megszűnt bergi herceg lenni, s annál fogva megszűnt joga is a cleve-bergi vagyonra. Több lovakat vitetett el Napóleon a maga számára, s ezek közt Herodotot is, de amelyeket a poroszok utóbb visszafoglaltak. Ezen [sic] közt volt egy paripa csődör is, mely most 28 esztendősnek, s még most is szolgálatot tevőnek mondatik, akár mint paripa, akár mint hágómonyás.[1633]

Az anyaménes 130 darabból áll, s háromféle lovakat nevel, t[udni]. i[llik]. paripákat, kocsislovakat, s dolgozókat. A két első célra angol kancák tartatnak, de nem henyén, hanem a tüzesebbeket, s gyengébbeket kivévén fuvarozásra, s más majorbeli dolgokra használnak, s részént angol, s részént arabs csődörökkel hágattatnak meg. Az utolsó célra honi fajta kancák fordíttatnak.

[1631] Helm (?–?), azonosíthatatlan.
[1632] Murat, Joachim (1767–1815), marsall, Berg hercege, Nápoly királya.
[1633] Tenyészmén.

Ezek rövid nyakúak, széles mellűek, csapott farúak. Szintazon nemes csődörökkel eresztetnek öszve (s hihető, hogy szaporaságok is, ha jelesebbek, nemes fajták gyanánt adatnak el). Meg kell vallani, hogy a lovak igen szépek és derékek, az angolféle anyáktól eredtek. A tüdőgyulladás leginkább uralkodik rajtok.

Fejőtéje, vagy amint Éjszaki-Németországban általjában nevezni szokják [sic], Hollandereye, 38 darab részént jütlandi, részént fries- és seelandi tehénből áll, többnyire udvari szükségre. Juhai 800-ra mennek. Törzsök serege B[áró]. Geislertől szerzett. Gyapja három esztendő óta eladatlan hever. Wagner,[1634] kinek nevét kelle viselnem egy darabig az öreg Menzelnél,[1635] éppen ittlétemkor szortírozta embereivel, s szortírozottan szándékozott azon portékát vásárra küldeni, melyet máskor helyben vettek meg. Ezen munkánál volt szerencsém Wagner urat személyesen is megismerni, szintúgy az itteni grófot is fiastól.[1636] Amabban a tudományt, s emberséget becsülni tanultam volna, valamint emezekben a bogaras, s akaratos embert, meg a felfuvalkodást gyűlölni, megvetni.

A vadaskertben sok szép fejér szarvasokat láttam. – A földmívelése hetes nyomásban űzetik olyan formán, mint Ihlenfelden, azzal a különbséggel mégis, hogy itten egy rész trágyához két rész márgaföld kevertetik. Eddig dohányt míveltek, de már három esztendei termés eladatlan lévén még, s a nagy accise[1637] miatt a dohánymívelésből nem várhatván hasznot a gróf, a dohánymívelést már tettleg megszüntette az idénre, s jövendőre is megszüntetendi. A mezei gazdasággal pálinkafőzés s serkészítés is van öszvekötve, de amelyeknek semmi különössége.

22. Többnyire Wagner úr társaságiban tellett el időm.

23. Kijegyzett utamon egy vargainassal Mirowig, s

24. Herzsprungig haladhattam. Ezen utam igen kalandosszerű vala. Kalauzom, egy becsületes paraszt utas táskámat csak úgy vállalá el, ha nincs benne valami tiltott portéka. Meggyőződve látszott arról, kivált mikor azt jegyzém meg, hogy lelkiisméretemet nem terhelhetém más szerencséje kockáztatásával, mégis remegett egy határőr megpillantására. Hogy ezzel öszvejövék, kérdeztetve kinyilvánítám, hogy úti szükségemre valónál kívül semmi sincs velem, s késznek mutatkoztam mindenemnek megmutatására. Udvariasan felmentett ezen alkalmatlanságtól, s velem jövén az első porosz helység fogadójába, csakhamar valami barátságszerű támodott köztünk,

[1634] Wagner (?–?), azonosíthatatlan.
[1635] Menzel (?–?), azonosíthatatlan.
[1636] Maltzahn, Gustav von (1788–1862), Pless grófja, lótenyésztő.
[1637] Közvetett fogyasztási adó.

kivált minekutána néhány francia szavát többel váltottam fel. Egész lelkesedéssel volt a szép Franciaországért. Soká együtt dészeltünk[1638] a fogadóban. Elmente előtt kigombolván kaputját:[1639] ich bin ein Gränzjäger, Freund![1640] – s jobbjával illetvén nyakáról lefüggő rézjegyét, most hivatalosan szólítom fel, úgy mond, vallja meg van-e valami tiltott portékája? – Most sem mondhatok többet, mint előbb. Tudom méltánylani a kötelesség szentségét, s ha csempész[ni] akarnék valamit, egy ilyen szegény embert – kalauzomra mutaték – hálául azért, hogy terhemet hurcolja, nem akarnék szerencsétlenné tenni. Megnyugtatásul íme megmutatom mindenemet, lássa előbb azonban úti levelemet, s ítélje meg ilyen foglalkozású emberhez, s még emellett idegenhez férhet-e a csempészkedés gyanúja. Szemmeresztve olvasá azt, s megelégedve adá vissza. Tessék magát megkémélni a további kimutatástól, mondja, s csókkal, öleléssel vált meg tőlem. A szegény paraszt nem titkolhatá álmélkodását, s nyilván kimondá, hogy soha senki sem hitetheti ővele el, hogy nekem nincs valami titkos mesterségem az ilyen félt, rettegett embereket annyira megszelédíteni. Elmosolyodtam reá, s néhány szó elég volt megnyugtatására. Tökéletes meggyőződésére-e egyszersmind? Nem merném állítani. De erre nem is törekedtem. Nekem elég volt az, hogy nyugodt elmével, boszorkánymesterséget nem is érintve többé, a fentnevezett helyre elvezetett.

25. Németországban faluhelyeken szintúgy, mint városokban, a gyalogutas is szintoly jó fogadtatásra számolhat általjában, mint akármely pompás hintóban járó. A herzsprungi Krug azonban nem ezek közé tartozik. Első kivételnek találtam azt eddigi utamban. Egy kéve zsuppot kaphattam csak két pengő garasért egy éjcakára. Tisztának mondták ugyan, de alig terítém földre, s dűlék fölébe, midőn kétrendbeli lakost is meglehete különböztetnem, melyek első álmomból tüstént felvertek. Székre szerződtem hát, s szokatlan vadászatomat végezvén gondolkozásnak eredtem, mert noha fáradt tagjaim álomra hajoltak is, a holdvilágnál dolgozó lentörők, s már hajnaltájban öszvegyűlt serezők zaja aludni éppen nem engedett. Innét jókorán kiindulván estvére Wusterhausenba megérkeztem. Utam mellékén sok lenföldet láttam.

26. Wusterhausennak magának nem lévén valami különössége reám nézve, regvel még Neustadt-an-der-Dosse felé kiballagtam, hogy az itt létező híres királyi ménest láthassam. Strobberg[1641] direktor igen szívesen fogadott,

[1638] Díszelegni, itt: időt tölteni.
[1639] Köpeny.
[1640] „Határvadász vagyok, barátom!"
[1641] Strobberg (?–?), azonosíthatatlan.

s három embert rendelt számomra, kik közül mindenik a maga osztályában az egész intézetet megmutatná. A telek egészen róna, kiterjedése ¾ mértföld. Közepén ezen teleknek emelkednek fel az intézet pompás épületei. Ezek közt legszembetűnőbb az igazgatóé, mely emeletes, s a tetején egy vert rézből készült, s megaranyozott ló két hátulsó lábán ágaskodva, a széltől forgattatik, s szélerány mutató – Wetterhahn – gyanánt szolgál. Ezen egy épület oldalát ábrázolja egy hosszas négyszegű udvarnak, melynek közepére, hasonlag négy oldalról hársfa sorokkal van beültetve, belül a fasorokon faoszlopok vannak rendet [sic] leásva, s lánccal öszvekötve. Ez a nyílt lovagoskola. Körüle vannak az istállók, kovácsműhely, s egyéb, méneshez tartozó épületek. Kalauzom egyike Strobberg úrral egyetemben először is a csődöristállóba vezetett. Ez is egy pompás téglaépület, 60 lóállással, kettős sorban. Minden lóállás hatlépésnyi hosszúságú, minden állásban van egy különös vályú öntött vasból, s felette egy kosárforma, vas vesszőből készült sráglya. Ki lehet mindeniket venni, s megtisztogatni. A palló kétszer égetett, s élire rakott téglából áll. A két sor lóállás közt nyúlik hosszat egy nyolclépésnyi szélességű folyosó, melyen hosszat mennek a rakott szénás szekerek, melyekről a széna az állás felett mind a két felül hosszat nyúló karokba – chor – hányatik, a folyosó felül levő nyíláson, s a sráglya fölé szolgáló lyukakon leeresztetik, minden álláshoz különösen. Az istálló egyik végén víztartó – reservoir – van, melyből csapfordítás által víz eresztetik minden vályúba; a másik végén van a lovászok szobája, melyből az istállóba is elláthatni. Az ezzel átellenben levő istálló hasonló nagyságú és alkotású. Egy kisebb, közben, csak 10 darab lóra van s az eddig leírtaktól abban különbözik, hogy fala rombusz formára metszett apró porcolán táblákkal van berakva a karórágasság[1642] kiiktatására. – A csődörök közt legtöbbre becsülik Keylon, meg az öreg Alahorst, mely turkmainatti[1643] fajta, s mindamellett, hogy 23 esztendős, eleget teszen kötelességének. Ezek szép lovak ugyan, de Eridanhoz, egy négyesztendős világos pej csődörhez [sic] foghatót még eddig nem láttam. Látni kellene azt. Leírása csupa poézisnek tetszhetne. Ez fogalmat adhat turkmainatti véréről, fajáról. Turkmainatti tudva valólag, Kairóban szemét hordó kordélyos volt. Egy lóismérő, mint valami különöst a maga nemében, megkedvelvén, megvásárlá, s a híres Kaunitznak[1644] ajánlá. Ausztriában nem tudák megbecsülni, s ide ajándékozák. Ki turkmainatti fajzatját látta, nem fogja nagyollani [sic] ezen mondást, hogy legnemesebb

[1642] Karórágásnak nevezik a lovak rossz szokását, vagyis a fából készült berendezési tárgyak, pl. a jászol peremének rágását.
[1643] Türkmén.
[1644] Kaunitz, Wenzel Anton von (1711–1794), gróf, utóbb Rietberg hercege, diplomata, osztrák kancellár.

arabs ló, mely Európába hozatott. Itt tartatik öt jeles csődör azon arabsok közül is, melyek, most októberben lesz négy esztendeje, 30 számmal Konstantinápolyon át Poroszországba szállíttattak. Ugyanazokkal jött kancák is vannak itten, mivel mind sínlődők, istállón tartatnak. Strobberg úr itt elvált tőlem, valamint első rendbeli kalauzom is, kinek szerepét Strobberg úr maga vitte, s amaz csak néma követő volt.

Másik kalauzom a legelőre vezetett ki, mely szakaszokra van elosztva, árnyékot tartó fák, s azok alatt sűrű csemeték által. Minden másod hétben más szakaszban hajtatik mindenik osztálya a ménesnek. Három szakaszban, egy csatorna hosszat húzva, melynek közepe egy kerékded tóvá alakul, vizét a közeli Dosse folyóból veszi. Partja mind a tónak, mind a csatornának fákkal van beültetve, itató gyanánt szolgál. A többi szakaszokban kutak vannak több vályúkkal ellátva, hasonló célra. Az anyaménes 80 darab, részént angol, részént arabs eredetű kancákból áll. Ezek közt volt Igló is, egy szép setét pej kanca, melyet a porosz király lipcsei csata alatt lovaglott. A két s három esztendős csikók mindöszve csak 53-an voltak.

A telek egy része rét, s egy része szántóföld, melyben váltva zab s árpa termesztetik. Szénatermések ritkán elég, a zab s árpa sohasem. A hiányt esztendőnként vettel kell pótolni. Harmadik kalauzom Lindenauban vezetett, mely a feljebb leírt épületekkel, két dupla soros hárs, s vadgesztenyefából álló sétánnyal függ öszve. Itt két nagy lóistálló van, melyeknek mindenike 60 darab lóállással van ellátva, olyan formán, mint az előbb leírtak. Közben van a fedett lóoskola. Ezen majornál vannak a csődörcsikók, s a közönség használatára engedtetni szokott csődörök, vagyis az úgy nevezett Landgestütt.[1645] Megtekéntém az ispotályt is Blank[1646] lóorvos társaságában. Igen sok megnyomorodott kancát láttam, melyek mind a csikózásban romlottak meg. Egy az anyaméh kidűlésével, több ugyanazon rész gennyedésével. Egy szédelgésben, melyen arteriotomia[1647] történt, egy metrorrhágiával,[1648] mely bőven öntöztetett friss vízzel, s belsőképpen fahéjjal orvosoltatott. Egy csökött csikó, mely bal pofáján […]. Blan[c]k úrban igen értelmes orvosra találtam, tőle tudám meg, amit részént több a csikózásban megromlott anyák látásából gyaníthaték, hogy valami rendkívüli szerencsétlenségnek kellett történni, hogy esztendős csikót nem láthaték, s amit kalauzom velem tudatni nem akart. Több kanca elvetéllett, s abban romlott meg, 20 kanca csuklógyulladásban, s fenésedésben veszett el, de magok a kancák ép egészségben

[1645] Méntelep.
[1646] Blanck (?–?), állatorvos, azonosíthatatlan.
[1647] Érvágás.
[1648] Rendszertelen vérzés.

maradtak meg. Okát ezen rendkívüli szerencsétlenségnek még a Berlinből kiküldött orvosok sem puhatolhatták ki. Más helyen majd lesz alkalmam, midőn ezen nyavalya eránt tulajdon tapasztalásomat előadandom, ezen itteni bajra is visszatérni.

A lovakkal bánást illetőleg meg kell jegyeznem, hogy a hágatás március elején kezdődik, s tart júniusig, s kézből történik, azaz, a csődörök a sárló kancához hosszú féken – auf der Lange – vezettetnek, aszerént, amint valamely csődörnek osztott kanca meghágatandó. Ha a sárló kanca csődörét el nem fogadja, más csődör vezettetik hozzá, önként értetődvén, hogy a hágatást a mustra, s a klasszifikáció megelőzi. – A csikók anyjokkal együtt éjjel-nappal legelőn vannak, külön legelőszakaszban.

Quart. Hung. 3727/2 fol. 81–87.

56.
1820. október 12–17.
A Hannoveri Királyságban szerzett gazdálkodási és állattenyésztési tapasztalatok áttekintése, valamint megismerkedés a Georgia Augusta *tanáraival*

12-13. Hannoverában igen jó fogadtatást találtam Benecke s Hildebrand[1649] ajánlásai után. Bodemeyer[1650] ausztriai konsul, Berzsenyi Dánielünk[1651] szakasztott formája magyarul szólított meg. Első magyar szó, melyet eddigi utamban idegen szájából hallottam. Vezetőm Amtsrath Grottét[1652] a kereskedővel felcserélvén, először ehhez, innét Brenalhez,[1653] innét ismét Voigthoz,[1654] meg innét a Burgstrasséba vezetett, ahol Grotte úr legutolszor fogadott lakást. Itt hallám, hogy Rajna mellékére utazott, még új lakása rendbe szedetik. Igen sajnálám, hogy vele meg nem ismérkedhettem, valamint Hausmann[1655] direktorral sem, ki Lippe-Detmoldba[1656] utazott el. Helyette azonban Günther[1657] fogadott el, ki az állatorvosi intézetet megmutatta. A múzeumot nem értvén ide, melynek kulcsa Hausmann úrnál van. Ennek átellenében van a Sectionssaal,[1658] s az auditorium, néhány patológikus készülettel, s orvosságokkal. Emlékezetet érdemel az itt látottak közt: 1º egy veder, melynek fenekéből egy öles tömlő sűrű küttölből [?] készítve, nyúlik ki, s egy csonka facsővel végződik. Ezt allövet – clysma – beadására használják, olyan lovaknál, melyekhez rugós voltok miatt bátran közeledni nem lehet. A veder egy falba vert szegre felfüggesztetik, minekutána az orvosi szer beleöntetett, a tömlő – Schlauch – végén levő facső megolajoztatván, a ló végbelébe dugatik, s a vederből tulajdon terhe által

[1649] Hildebrand, Ernst (?–?), bankár.
[1650] Bodemeyer, August von (1790–1859), osztrák császári diplomata, konzul.
[1651] Berzsenyi Dániel (1776–1836), költő.
[1652] Grotte (?–?), azonosíthatatlan.
[1653] Brenal (?–?), azonosíthatatlan.
[1654] Voigt (?–?), azonosíthatatlan.
[1655] Hausmann, Ulrich Friedrich (1776–1847), állatorvos.
[1656] Utalás az 1807-től fennálló Schaumburg-Lippe Fejedelemségre és székvárosára, Detmoldra.
[1657] Günther, Johann Heinrich Friedrich (1794–1858), állatorvos.
[1658] Boncterem.

a bélcsatornába szivárog az orvosi szer. 2º A csikózáskor használtatni szokott eszközök, melyek Günther úrnak azóta megjelent munkájában leábrázolva vannak. – Ezen szobák szesszel világítására van ugyan rendelkezés téve, de ezen világítás neme mégsincs divatban. Az ispotály igen rozzant, s szűk egy épület, s jelenleg üres, dűlő félben lévén már, egészen újra vár. A pompás Marschstallban láthatám az isabellin[1659] csődöröket, s a lovag oskolában a szép ifjú Elbinget,[1660] egészen fekete bársony öltözetben.

Hannovera csak kisded város. Ó része egy tömkeleghez hasonlítható. Az új igen szépen rendezett, körüle az Esplanade,[1661] Németország egyik első fényű csillagának emlékével díszeskedik fejér márvány büsztje, egy kúptetős oszlopzat közt nyugszik, ezen felirással: „Genio Leibnitzii"[1662] – s ez eleget mond. A játékszínben kellemetesen tölt estvém, egy katonatiszt társaságában, ki angolnak tartott. Az épület nem legjobb ízléssel készült, s kicsiny. Azonban előfüggönye a legszebb minden eddig látottak közt külföldön. Apolló fejér lovakon vontatva míveltséget hoz az emberi nemzet vad állapotja fölé. A nyomorult míveletlen ember, vadak bőrével fedve könnyes szemekkel néz fel szalma fészkéről a nap istene felé. Óhajtva jöttét, s jót remélve. A lovak egyike délcegen tűnik elő, mint Hannovera címere. Apolló környezete a tudományok s mesterségek attribútumaival, egyenként igen jeles, s az egész, valóságos remeke Rombergnek.[1663]

Hannoverából egy pompás sétány vezet Herrenhausenig, melynek kéjlakja a sétány végében igen szépen látszik sárgaréz kúptetejével. A kert francia ízléssel van elrendelve. A flóra igen gazdag benne, kivált az erikagyűjtemény.[1664] Igen jeles a narancsház, valamint a kerti nagy szála is. A kert közepén van egy szökőkút, mely embervastagságnyi sugarat lövell fel 120 lábnyi magosságra. Ezt azonban én nem láthatám, minthogy ezen vízjáték csak az esztendő szebb részében, azaz pünkösdtől fogva Sz[ent]. Mihály napig látható. Monbrillant és Marienwerder is híresek.[1665]

14. Goldingenben Amstrath Meyer[1666] haszonbérben bír az udvartól 1 300 hold földet, 3 000 darab nemesített juhot, 28 darab lovat hét fogásban, s négy ökröt egy fogásban tart. Ezen kívül néhány tehenet a háziszükségre, a többit

[1659] Fakó.
[1660] Elbing (?–?), műlovagló, azonosíthatatlan.
[1661] Korzó, sétány.
[1662] „Leibniz szellemének". Leibniz, Gottfried Wilhelm (1646–1716), filozófus, matematikus, természettudós.
[1663] Romberg, Johann Andreas (?–?), építész, belsőépítész.
[1664] Hangaféle.
[1665] Herrenhausen mellett két kisebb palota.
[1666] Meyer, Ernst Heinrich (1791–1858), botanikus, természettudós.

az úgy nevezett Holländereknek[1667] adta ki haszonbérben. A földmívelés három nyomatú, csak ennyit tanulhattam ki Assessor Lüpke[1668] úrtól, ki a szépfekvésű, de ronda majorban kalauzom volt. Maga Meyer úr beteg lévén, Hannoverában orvosoltatja magát. Pattensenbe menet tüskés borzokat láttam, útfélen, a környéken igen sok van, amint mondják.

15. Kahlenbergben özvegy Luppertné[1669] a haszonbérlő. Stein Verwalter[1670] mutatta meg a gazdaságot. A birtok 1 000 hold földből áll, hármas nyomatú mívelés alatt, 3 ló s ugyanannyi ökör tartatik földmívelésre, s egyéb munkára, négyes fogásban. Breihahn nevű sert főznek búza s árpa vegyítékből; ez igen dícsért ital – akinek tetszik. Én ugyan a legjavát sem találtam kellemetes italnak. A pálinkafőzést igen nagyban űzetni hallottam. Azonban a faépület mekkoraságáról ítélve, mely most az épület újítása miatt megszüntetve van, csak olyan, mint nálunk egy falusi zsidóé. Három halastava is van, s nagy galambtenyésztése. Alfeldbe mentem, éjtcakára. A város vidéke igen szép, de belseje nem hasonló.

16. Alfeldtől Einbeckig szinte igen szép vidéken utaztam, de az eső szűntelen alkalmatlankodván rajtam, a táj szépségének keveset örülhettem. Hasonlót tapasztaltam másnap.

17. Einbecktől Neuhausig. Azonban mindezen bajt feledtette velem Berthe[1671] úr, a királyi ménes felügyelője, ki beteges létére is, teljes készséggel megmutatta a hely emlékezetességeit. Az itteni ménes angol s arabs kancákból áll, s valamint a memseni kocsilovakat, vagy hámosakat, úgy az itteni paripákat, vagyis nyereg alá valókat nevel. Csődöreik szinte angolok és arabok, melyek Hannoverában állanak, melyek részént magok közt párosíttatnak, t[udni]. i[llik]. az angol csődörök az angol kancákkal, az arabs csődörök az arabs kancákkal, némely esetekben azonban az arabsok is öszveeresztetnek az angolokkal és viszont. Ezen kétrendbeli csődörökön kívül van egy 25 esztendős perzsa csődör is, mely Kelet-Indiában használtatott is tenyésztésre, s onnét Mr. Forbes[1672] mint valami rendkívülit a maga nemében ajándékul küldé az angol királynak, ki azt a neuhausi pej ménes számára Hannoverába küldötte. Itt igen kedveltetik, s csudáltatik, nemcsak maga, hanem ivadékja is. Ezen perzsa csődör alakjára nézve igen hasonlít a híres Jaffához, melyet Napóleon 50 000 frankon szerzett, s utóbb ausztriai zsákmánnyá vált. Boldogult gróf Festetics György őexcellenciája is

[1667] Tehenész vállalkozók.
[1668] Lüpke, Ludolph Christian (?–?), kamarás, később polgármester.
[1669] Luppertné (?–?), azonosíthatatlan.
[1670] Stein (?–?), azonosíthatatlan.
[1671] Berthe (?–?), azonosíthatatlan.
[1672] Feltehetően John Forbes (1714–1796), az Admiralitás első lordja.

meghágatott vele hat arabs kancát, s csikai igen jelesek lettek, mind termetökre, mind tehetségökre nézve. Nem oly dícséretes azon öt csődör, mely az idén küldetett Angliából az itteni ménes számára. Azokkal ugyan nem elégszenek meg. – A csődörök tavasszal vezettetnek ide, s csak egy negyed esztendeig mulatnak itten. Hágatás végeztével ismét Hannoverába visszavezetendők. A hágatásra egy különös kalodát csináltatott Berthe úr erős pallódeszkából. Ez egy hosszas négyszegű állás, mely három oldalról mintegy harmadfél lábnyi magosságra be van deszkázva. Egyik oldala a rövidebbek közül nyilván[1673] áll, de a két oldaldeszka felső szegleténél található lyukba eresztethető korlátfa által be is zárható. Ezen oldalon hátráltatással tolatik be a meghágandó kanca. Az ellenben által levő rövidebb oldal belül gömbölüre van csinálva, s kisimítva, hogy a ló meg ne sérthesse magát, s ezen résznek padlatja négy hüvelyknyivel alacsonyabb az előrész pallózatjánál. Ez azon okból van, hogy ha öszvértenyésztés végett lókancát akarnak szamármonyással öszveereszteni, a kanca hátulja alább essen, annyira, hogy a kisebb termetű szamármonyás a ló kancát felérhesse. Úgyszinte ha nagyobb termetű a meghágatandó angol kanca, a vele öszveeresztendő arabs csődörnél. Ha a kanca egyforma termetű a csődörrel, akkor a hágató hely alacsonyabb része homokkal töltetik fel, annyira, hogy az állás elejéhez képest annak hátulja is eránylag magasítva lehessen. Önként értetődik azonban, hogy ezen állás a hágatásnak nem minden esetében használtatik, hanem csak akkor, midőn kéntető[1674] a párosítás, mivel a kanca nem akarja felvenni a neki szánt csődört.

A csikók anyjokkal együtt a legelőn tartatnak egész elválasztásig. Sz[ent]. Mihály nap tájban elválasztatván java parlag szénán kívül zabot kapnak darálva egy meszelytől,[1675] idő haladtával 5-6 iccéig[1676] is emelkedve naponként, még jól szénára kapnak. Ezenkívül egy marok sót kapnak hetenként minden 20 darabra. Öreg lovaknak pedig ugyanannyit minden 10 főre, kivévén, ha emésztetjök lágy volna, amely esetben a sómennyiség vagy kevesíttetik, vagy egészen elfogatik. – A legelő hegyes, völgyes, de nem nagyon, a fűtermés elég buja, s nem iszapoltatik el úgy, mint a memseni. Nincs is annyi szerencsétlenség. A legelők három szakaszra vannak osztva a csődörök, s ugyanannyira a kancák számára, s minden szakasz bekerítve eleven gyepűvel, vízcsatornával s úsztatóval ellátva.

Quart. Hung. 3727/2 fol. 98–101v.

[1673] Nyitottan.
[1674] Kényszerű, szükséges.
[1675] 1 meszely = 0,4 l.
[1676] 1 icce = 0,7 l.

57.
1820. október 19–24.
További részletek a göttingeni Georgia Augusta *tanáraival történt megismerkedésről, az egyetem különböző gyűjteményeinek felkereséséről*

19-24. *Göttingen* főhelye most egy hasonnevű hercegségnek, egy kies völgyben, melyet a Leine öntöz, s néhai erősségét, most kettős fasorokkal árnyékos sétánnyá változottat, övedz, s keresztülfoly. Alsó-Szászhon egyik legszebb városának tartatik. Azonban a szépség inkább külsejét, s helyzetét illeti, nem annyira belsejét, amely a mi szemeinknek régiséget mutató füstös épületeivel inkább komornak tetszhetnék. Azonban elég víg, s élénk, nem annyira 10 000-re menő lakosai, mint a tanulók sokasága, s ifjúi elevensége által. Most pedig még csak gyűlni kezd az ifjúság a jövő hónap elején kezdődő új oskolai pályára, s máris nagyobb elevenséget mutat, mint a székesfőváros, Hannovera.

Megérkeztem tiszta estvéje jó előjel volt a következendő napra. Amit forrón óhajték, teljesült. Ittmulatásomra kiderült az idő, s egészségem is helyre jött. Korán regvel a szabadba menék, s a várost bástyáin megkerülvén, még a látogatás ideje közeledett, felmenék azon előhegyre, mely Göttingen keleti oldalán olyanformán emelkedik a Leine felett, mint Kemend vára a Szala mellett, csakhogy alakjára nézve a Sz[ent]. Mihály hegyéhez hasonlóbb. Rajta egy vártorony düledéke látható, meg egy nagy örvény – Erdfall[1677] – nyílása, melynek mélységét az üreg szűk volta, s görbe-görbe meredeke miatt meg nem határozhatni.

Több kővel neszét soká hallottam, még a tekervényes szoroson alá gördült. – Mögötte délkeletre die Gleichen nevű két egyforma csúcsos hegy, valami egy órányi távulságra magasodik. Két omladék váraival éjszakról Plessé, az előbb említett, délről Hanstein szinte regényes romokkal; nyugatra Múzsa-tanya a Hainberg lábával. Leine nimfától ölelve ki hosszú útját itten végzeni látszanék, ha újabb hullámok a székesváros felé, s onnét Weserig nem űznék. A vidék nyugati része távul sem oly változatos és regényes, mint

[1677] Földomlás.

egyéb oldalról, de hullámzó teleke, szépen zöldellő rétjei, ligetjei elég festőivé teszik. Sokban hasonló ahhoz, amit a kemendi várfokról nyugot felé tekéntve láthatni.

Tegnap egész nap Göttingán függött elmém. Ma azért jövék a Hainbergre fel, hogy mennél hívebb képét vigyem el emlékezetemben, s íme keblemben hordozott honomat nem hagyhatám el! Be szeretjük az új tárgyakat ismértekkel öszvehasonlítani! Az idegent, hacsak távulról is, szeretett honunkbelihez illeszteni!!! – Azonban ha van is némi hasonlatosság a Szala s Leine, a kemendi várról látott, s a hainbergi közt, igen lényeges a különbség mégis éppen a fődologban. Értem az egyetemvárost, mely tán egyetlen a maga nemében. Nem ugyan épületeinek nagyszerűsége, szépsége vagy külső fénye által, mert mindezen tekéntetekben a berlinivel egyben sem hasonlíthatók, hanem az intézet mibenvoltára, annyi érdemes férfiakra, annyi jelességre nézve, mennyit a göttingai egyetem kezdetétől fogva mutathat, előttem felejthetetlenné lett.

Első utam az itteni tudósok Nestorához volt intézve, az öreg Blumenbachhoz. Néhány perc, s mint régi ismerősek úgy valánk. Kitárta előttem a remegő öreg gazdag múzeumát, csudálnom kelle azt az előző szívességet, készséget, mellyel mindent megmagyaráza. Az, aki már számtalanszor áldozá drága idejét nemcsak honosimnak, hanem idegeneknek is; az, aki nála létemkor is annyiszor félbe szakasztani kéntetett velem kezdett beszédét a szüntelen jövők s menők által; ki, ha tollat fogott kezébe baljával kelle reszkető jobbját tartani, hogy olvashatót írhasson. Gyűjteménye a természet tudományának minden ágára kiterjed, s a tudós világ előtt elég ismeretes, számos munkáinál s azokban adott rajzolatinál fogva. A jó öreg nem elégedett meg azzal, hogy első alkalommal mindjárt órákat töltött velem, hanem máskorra is meghívott, s ha otthon nem találnám, a könyvtárban kérte magát felkerestetni! – Első félnapom így tellett el. – Minthogy már a természettudományokat illetőkön kezdém vizsgálódásomat, Mayer[1678] tanácsnok úrhoz mentem Lichtenberg múzeumát megtekéntendő. Olyan meleg fogadtatás után, mint Blumenbach után találtam, Mayer úr kézdörzsölése, ideje szűkével mentegetődzése, s egy bizonyos idő meghatározása, melyben tán leend érkezése velem foglalkozni, oly valami különösnek tetszett, hogy már bosszankodásra kész valék fakadni, mindamellett, hogy ez igen jószívűen, s mosollyal volt mondva. De éppen különös mosolygásán akadtam fenn, meg azon, hogy semmi olyas szorgos foglalatosságban találám. Azonban ábrázatján egy valami jót, s megnyugtatót olvastam; mert

[1678] Mayer, Johann Tobias (1752–1830), a kísérleti fizika professzora.

amint utóbb tapasztaltam, meglepni akart, s ahhoz készület s idő kellett. – A szabott időn bátor valék nála megjelenni. Várakozásom ellen kézsúrlót[1679] nem találék benne. Magyarul üdvözlött még csak félig beléptemkor, de szó ejtése csak betanult formát gyaníttatván velem Teutonia nyelvén tettem tiszteletemet. Pedig minő édes honja nyelvét idegen szájából hallani! – Én Mayer úrnál érzettem először, s most az „Isten hozta" is jól esett, ha egy kevéssé rosszabbacskán volt is mondva, mint gondolva. Lichtenberg múzeumában valánk, mely minden eddig látottat felülmúl a maga nemében, s ha ezután gazdagabbat látandok is, valahol nem kell felednem, hogy ennek is különös sajátságai vannak. Minden műszerek mind a tanítás folyama szerént vannak elrendelve, s akármely részét adja elő Mayer úr a fizikának, mindent rendben a maga helyére téve talál. – A mechanikához tartozó osztályban meglepett a whirling table – Schwungtisch[1680] –, melyen néhány percenet alatt megtetszik, hogy a földteke akármely formában lett is volna eredetileg, annak idő jártával szükségképpen gömbölyű formát kellett felvenni, s pedig olyant, mely az Egyenlítő alatt domborúbb, a Göncöl alatt horpadtabb. Az optikában Zick[1681] nürembergi[1682] művész által készült szem, természeti nagyságban, mely kinyitható, s minden ízeire szétszedhető, egészen természeti szükséggel. Hogarth[1683] karikatúra képei fél cylinder tükörrel, etc. A fül alkotórészei, melyek azonban máshol is – nálunk is – láthatók. Muschenbroek[1684] szivattyúja, Lavoisier[1685] gasometruma;[1686] a Hold tekéje olyan forma módon, mint Lenne[1687] földtekéje. Musica electrica,[1688] pyrobolarium electricum,[1689] *Columna Voltaiana cum 300 laminis.*[1690] Kempelen[1691] beszélő műve, mely hangot szül, s kény szerént tagoltat, azonban a hang, ha nyerítő, inkább mint beszélő hangot szül is, nem szűn meg a maga nemében csuda mű lenni. *Camera obscura,* melyet egy csinosan bekötött könyvecskének tartottam volna, etc. Hátra volt még a meglepő

[1679] Utalás a kézdörzsölésre.
[1680] Forgóasztal.
[1681] Zick, Christian (1753–1809), üvegszobrász.
[1682] Nürnberg.
[1683] Hogarth, William (1697–1764), grafikus, rézmetsző.
[1684] Muschenbroek, Pieter van (1692–1761), fizikus, matematikus, leideni egyetemi tanár.
[1685] Lavoisier, Antoine Laurent de (1743–1794), vegyész, csillagász, botanikus, az oxidáció elméletének kidolgozója.
[1686] Gázmérő.
[1687] Lenne (?–?), azonosíthatatlan.
[1688] Zenegép.
[1689] Elektróda.
[1690] Volta-oszlop vagy elem háromszáz lemezzel.
[1691] Kempelen Farkas (1734–1804), mérnök, feltaláló, kamarai tisztviselő.

rendkívüli újság. Oersted koppenhágai professzor azon találmánya, mely a Galvani[1692] idejétől fogva egész mostanig történtek közt legnevezetesebb, s sok új felfedezésnek termékeny anyja leszen. Értem azon viszonyt, mely az *electricitas* és *magnetismus* közt létez, amelyet a lefolyt oskolai esztendő nyarán, vagyis a most folyó 1820-ban július 21-én tapasztalt (cf. experimenta circa efficaciam conflictus electrici na cum Magneticam, Hafniae 21 Julii 1820),[1693] s kihírdetett. Ez előttem még újság volt. Udvari tanácsnok Mayer úr már ide jöttömre felkészítette Galvani oszlopát, cin és réz karikákból, egyszer *kali causticum*[1694] s *sal ammonicum*[1695] vizes olvasztékjával, másikat konyhasónak kénsavas olvasztékjával. A mágnestő is kelletiképpen volt helyhezve, úgyhogy a tő az északi s déli sark közt lebegett. Mayer úr villámfolyamot eresztett az első oszlopból a tő felett, s a tő 50 foknyira elhajlott kelet felé. Azután a második oszlopból eresztett, hasonló eránban egy villanyfolyamot, s a tő 90 fokig elhajolt kelet felé. A függőleg eresztett villányfolyam a tőnek csak egy rázkódtatását okozta, de elhajlását legkevésbé se. Ím, ez volt szorgos dolgom, midőn először szerencsém volt, barátságos mosollyal mondja Mayer úr, mert ezen rendkívüli tünemény ismétlésével meg akarám lepni. Ne felejtse el van Marumot erről értesíteni. Ő bizonnyal nagyon fog örülni.[1696] A Museumba menet már vettem észre egy hazánk fiának a Nagy ajtóra bevágott nevét, de részént nem akarván Mayer úr beszéde folyamát félbe szakasztani, részént pirulván ilyen emléken, hallgattam észrevételemről. Azonban kijövet Mayer úr maga figyelmeztete reá, s elolvasá: „Schilling János erdélyi fy." „Ugy-é bizony, másképp hagyhatta volna fenn földi uram emlékét az egyetemnél?! – Mond törött hangon, s egy kevéssé erőlködve – a beszéd nehezemre esik, mert nincs gyakorlásom, de értek magyarul, s örömest olvasok." A magyar litteratúrára fordult ezzel a beszéd. Ő szembetűnőleg részt vett előmenetele hallásán. Igen érzékenyen váltam meg Mayer úrtól.

[1692] Galvani, Luigi (1737–1798), olasz orvos, az elektrofiziológia úttörője.

[1693] Az idézett mű címe: *Experimenta circa efficaciam conflictus electrici in acum magneticam,* Hafniae, 1820.

[1694] Maró káli, kálium-hidroxid.

[1695] Ammónium-klorid, szalmiáksó.

[1696] Gerics jegyzete: „Van Marum urat utóbb szomorúbb környülmények közt tanultam ismérni, hogysem a földiek eránt érdeket mutatott Verstädt tapasztalásáról tehát köztünk annál kevesebbé lehetett szó, mennél ismeretesebbé lett már az, kivált a francia tudósok által, kik közül Argo, Ampère, Biot, Le Rive, Le Hor, Gay L'ussac [Lussac], Orsile, Petit Pouiller etc. már egy negyed év lefolyta alatt újabb tapasztalásokat tettek, s az Electro Magnetismust mint új tudományt megalapították. Midőn Hollandiába mentem tehát, ez már annál kevesebbé lehetett újság, mennél többet munkálkodott ebben van Beek, van Rees, Moll, etc. a hollandok is."

A könyvtárban csakugyan felleltem udvari tanácsnok Blumenbach urat. A francia tudósok nagy munkája Egyiptomról volt előtte. Megmutatta a nagykönyvtárt, mely 300 000 kötetből áll. Heyne[1697] rendelte el. Ő minden szakot egyformán látott el, ami jele bő tudományának, de az általa alkotott rend következtében legkönnyebben használható is. Csudálkoznom kelle azonban azon, hogy minden becsületesen öltözött ember, s tanuló szabadon bolyonghatott benne, s könyvet is kivehetett; s mégsincs egy példa is a visszaélésre. Könyvek haza is adatnak, reverzális mellett. Az orvos tanulók közül legtöbben, s legszorgalmasabban munkálkodtak már. A nyílt szekrények híres emberek mellképeikkel ékeskednek, s egy részében az épületnek a régi remakek[1698] gipszöntésben vannak felállítva, ú[gy]. m[int]. a belvederi Apolló, Laokoón,[1699] Borghese-küzdő, etc. Hogarth képeinek teljes gyűjteményét bírja a könyvtár Lichtenbergtől, ki egyedül azért engedte át azt az intézetnek, hogy a sok kíváncsiak látogatásától menekedhessen. Úgy járt ő ezzel, mondá Blumenbach úr, mint akinek szép felesége van. Innét elvezetett az egyetemi természet gyűjteménybe, mely gondviselése alatt van. Egy nagy giraffe [sic] áll őrt az ajtónál, minthogy bent elegendő helye nincs. Legszebb a madarak gyűjteménye, melyet Bonaparte Jeromos Amerikában szerzett, s mint vesztfáliai király ezen egyetemnek ajándékozott. Nem említem egyéb nevezetes darabjait, mivel azok a tudós s szorgalmas őr által a közönség előtt már úgyis ismeretesek, annak becses munkáinál fogva. Külön is gondot fordított Blumenbach úr a *museum ethnographicum* gyarapítására, melynek a British Museumin kívül nincs is párja, nevezetesen Csendes-tenger szigeteit illetőkre nézve. Emlékezetes az Owaihy[1700] királynak certia coccineaból[1701] készült, s Cooknak[1702] barátsága jeleül adott palástja; egy antik alakú katonasisak, hasonló anyagból, szintilyen tollal volt mesterileg beborítva egy bálvány fő, melyet itt Schreckbildnek[1703] neveztek. Méltán ijesztőnek mondathatik, mert az ilyen pokolművet csak Breughel[1704] féle fantázia szülhet. Nagy meredt szemei, s kitátott szája 90 kutyafogakkal kirakva borzasztó tekéntetet adnak a veres tollakkal beszedett ábrázatnak, egy gyász öltözet Otaheitiből,[1705]

[1697] Heyne, Christian Gottlob (1729–1812), nyelvész, göttingeni egyetemi tanár.
[1698] Másolat.
[1699] A rodoszi eredetű *Laokoón-csoport,* Kr. u. 1. századból.
[1700] Feltehetően Kalaimanokaho'owaha, aki Hawai egyik törzsfőnöke volt James Cook felfedező útja idején.
[1701] Csendes-óceáni cserjeféle.
[1702] Cook, James (1728–1779), felfedező.
[1703] Szörnykép.
[1704] Breughel, Pieter (1525–1569), németalföldi festő.
[1705] Tahiti.

melynek alapja csigaházakból készült apró táblácskákból áll. Az ábrázatot fedő része paradicsommadártollal, a középtestet födő része lecsüggő csigaházakból készült láncokkal van ékesítve. Csak amellett födő rész áll 1000 darab csigahéjból készült táblácskákból, melyeknek mindenikén két lyuk van fúrva, s ez mind ércszerszám nélkül készült! Karkötők hajból, s kandisznó agyaraiból, lánc egy darab csontból, buzogány, dzsida, fejszék, horgok, kések, csontból s éles kőből, oly ügyességgel készítve, hogy az itteni mesteremberek ércszerszámok segétségével sem mernék utánzásokat magokra vállalni. Kosarak kókuszdió kanasjaiból[1706] oly sűrűen s tömötten készítve, hogy a vizet megtarthassa. Kötények hasonló anyagból, fahéjából csupa verés által készült vászon, melybe úgy burkóznak bele. Képzeletet vehetni a híres Omay[1707] viseletéről, ki Angliában is megfordult, s Cookkal harmadik útjával hazájába ismét visszatért. Ennek képét Blumenbach úr is rézbe metszette, *de humani generis varietate nativa*[1708] írt becses munkájához. Iramszarvas csontjából készült tő, s ugyanannak beleiből készített finom cérna Lapplandból, etc. Niebuhr[1709] egyptomi múmiája a múzeum közepét foglalja el. Egy szekrényben tartatik egy természetes múmia is, ezen felülírással: Cord. Schachtrupp Kaufmann zu Herzberg am Harz gest[orben]. 1677 aetatis 71.[1710] Hannov. Magazin 1791 pag[ina]. 1047., melyet Blumenbach írt két kézzel.[1711] A test oly épen megmaradott, hogy vonásai is változatlan megmaradtak. Az idézett munkában, a hideg s szellős sírboltnak, meg a salétromnak tulajdoníttatik ezen test kiszáradása s épen megmaradása. Ilyen természetes múmiák vannak Quedlinburgban, s Brémában is, s már századosok honomban a lendvai várban hallottam hasonlót létezni, de magam még nem láttam.

A modellkammerben semmi különös emlékezetesség sincs reám nézve. Egy bányajárás,[1712] néhány erősségek, s a hamelni zúgó mintáján kívül, meg egy tengeri hajón, s várépítésre szolgáló eszközökén kívül többnyire mind töredékek.

[1706] Rost.

[1707] Omai (c. 1751–1776), a Társaság-szigetekről származó bennszülött, Londonban több portré is készült róla, a „nemes vadember" korabeli ideájának megtestesítője.

[1708] A bennszülöttek különböző neméről. Blumenbach 1775-ben Göttingenben kiadott művét Sir Joseph Banks (1743–1820) természettudósnak, Cook korábbi útitársának ajánlotta.

[1709] Niebuhr, Carsten (1733–1815), matematikus, kartográfus, természettudós, aki dán szolgálatban tett egyiptomi, mezopotámiai, indiai útját követően alapozta meg hírnevét.

[1710] Cord. Schachtrupp herzbergi keresekedő, meghalt a Harzban 1677-ben, életének 77. évében.

[1711] Utalás arra, hogy Blumenbach a remegő jobbját a bal kezével fogta le.

[1712] Bányavágat modellje.

Dr. Schrader[1713] elvezetett a füvészkertbe, melyet Haller[1714] alakított, utána Zinn,[1715] Büttner,[1716] Murray,[1717] s Hoffmann[1718] gyarapítottak. Ezen utolsó különösen megjavította, s nagyobbította azáltal, hogy a várost körüllevő ároknak s töltésnek egy nagy részét, vízi nyövények termeszthetése végett a kerthez foglalta, s a bástya alatt, egy föld alatti utat nyitott, mely által a kertnek régiebb részének közepén egy nagy üvegház emeltetett nemrég. Közepe egy hexagont[1719] ábrázol, de amelynek csak fele látható kívülről, dél felé, s ez nemcsak három nagy ajtó által, hanem a tetőt képző üvegablakok által felülről is nyeri a világosságot, s meleget. Egy nagy Ynca gloriosa[1720] volt teljes virágzásban. Schrader úr azt mondá, hogy 9 000 faj míveltetik jelenleg a füveskertben.

Udvari tanácsnok Stromeyer[1721] úr, elmutatta chemica műhelyét, mely egy hosszas négyszegű szobát ábrázol, délről négy ablakkal megvilágítva. Minden kemencéje hordozható, mint a francia kémikusoké. Ha kicsinyek is kemencéi, mégis képes akármely nagy meleget, amire szüksége van, támasztani. Éppen most kapott Párizsból egy kis platin retortát[1722] 300 forintért. Készítményei közt most láttam először a kaliumot in *frati regulino*[1723] egy kis üvegben hermetice bezárva.

Meglátván eszerént a természettudománybeli intézvényeket, átmenék az orvosiakra, s egyebekre. – Első utam volt Dr. Osianderhez. Igen szíves fogadtatást találtam nála. Kabinetje gazdag, s nemcsak tanítószékét, a bábaságot illető, hanem az egész orvosi tudományra kiterjedő. Emlékezetes többek közt egy szerecseny fej, mely égett borban tartva, de a világosság sugárnak kitéve van. Már egészen megfejéredett, csupán a nyaknak egy részét, melyen a bőr meg töretett, s annál fogva a világosság sugara reá nem hathatott, kivéve. Egy kilenc esztendős eb fontanellája[1724] még nyitva. Kölkéé még

[1713] Schrader, Heinrich Adolf (1767–1836), orvos, botanikus, szerkesztő.
[1714] Haller, Albrecht von (1708–1777), svájci származású orvos, természettudós, a göttingeni egyetemi botanikuskert alapítója.
[1715] Zinn, Johann Gottfried (1727–1759), természettudós, 1753-tól haláláig az egyetemi botanikuskert igazgatója.
[1716] Büttner, David Sigismund (1724–1768), botanikus, orvos, Zinn utóda.
[1717] Murray, Johann Andreas (1740–1791), orvos, botanikus, Büttner utóda.
[1718] Hoffmann, Georg Franz (1760–1826), botanikus, utóbb a Moszkvai Egyetem növénytani tanszékének alapítója.
[1719] Hatszög.
[1720] Pompás pálmaliliom.
[1721] Strohmeyer, Friedrich (1776–1835), fizikus, vegyész, egyetemi tanár.
[1722] Kémiai lepárló edény, alakja henger vagy körte alakú.
[1723] Elemi állapotban.
[1724] Kutacsa (a koponyavarratok találkozásánál levő hártya).

inkább. Egy hatlábú spanyol kos két bélcsatornával, egy hím, s egy nőnemű nemzőrészszel, melynek mindenike jól kifejlődött. Kaponya [sic] gyűjteménye is igen gazdag, embrióktól kezdve a tökéletes kifejlődésig. Nevezetes emberek büsztjei gipszöntésben, ú[gy]. m[int]. Napoleoné Chandet[1725] márvány képe után, Paracelsusnak[1726] salzburgi monumentumjánál tartatott, s Sömmering Tamás[1727] által kinyert koponyája után. Ezen kaponya asszonyra mutat inkább, mint férfira. Igen kívánna Osiander úr heréltek kaponyájára is szert tenni, mint mellékdarabra Paracelsuséhoz. Még egy gyűjtőnek sem jutott eszébe monyás- s kancakaponya mellé herélt lóét, bika s tehényé mellé ökörét mellékelni. A herélt ló feje kancáéhoz, az ököré tehényéhez hasonlóbb. – Növénykészítményei közt igen szép a *Nymphea alba*[1728] s *laurea*[1729] tekercs edényei – Schraubengefäße – eleven kénesővel töltve égett borban igen szépen elállanak nála, noha már az ezen készítmények 10 esztendősek. A *Ricinus palma cleristi*[1730] ilyen edényeit igen szépen mutatá. Minden készítmény felírással, s világosító történetes magyarázattal van ellátva, úgyhogy akárki is tanító nélkül használhassa. – Képes gyűjteményei közt Raphael másolatjai, az itteni egyetemi festész által másoltatva. II. József császár s Mária Terézia képeik legbecsesebbek előtte. Osiander úrnál lévén többször félbeszakadt beszédünk, szűntelen közben jövők által, kik a jövő oskolai pályára jelentkeztek. Minden ifjút kitalált előre, melyik egyetemből jött légyen. Ezen sajátságok mind el fognak enyészni nemsokára, mondá egyszer, több igen helyes észrevételei közt. S én ezt igen könnyen elhiszem, már csak azért is, hogy az itteni egyetem tanítóiban egészen más társalkodási módot tapasztaltam, mint máshol, a minek nagy, s igen nagy befolyása van az ifjú kifejlődésére s mívelődésére nézve.

Himly[1731] úr még eddig üres klinikumjába elvezetett, Dr. Heisingen[1732] segédjével egyetemben. Semmi különöst sem láthaták benne megjegyzésre méltót. Gyűjteményében szembetűnő volt egy csontnövés – *exotrosis* – egy ló pofáján, Highmor barlangja[1733] [sic] erányában, meg egy lónak hátgerénce,

[1725] Itt nagy valószínűséggel Jean-Louis Corbet (1758–1808) alkotására utal.
[1726] Paracelsus (c. 1493–1541), svájci születésű orvos, polihisztor.
[1727] Soemmering, Samuel Thomas von (1755–1830), orvos, anatómus, virológus, feltaláló.
[1728] Fehér tündérrózsa.
[1729] Feltehetően a babérfélékhez tartozó, *Lauraceae, L.*
[1730] Krisztuspálma.
[1731] Himly, Karl (1772–1837), orvos, sebész, szemész.
[1732] Feltehetően Karl Friedrich Heusinger (1792–1883) orvosra utal, az egyetem egykori hallgatójára, aki a porosz szolgálatot és franciaországi tanulmányútját követően, 1818-tól ismét Göttingenben tevékenykedett.
[1733] Highmore-üreg, Gerics az angol *Highmore cavity* tükörfordítását használja.

melynek minden ízei öszvenyőltek, s megcsontosodtak. Ilyen a georgikoni gyüjteményben is van egy, amattól abban különböző, hogy az egészen megcsontosodott gerinc egy helyen meg van törve, amely törés következésében azon ló tüstént öszverogyott. Az ilyen hátgerinc csontosodása igen gyakoriak mondja Himly úr Angliában a nagy terhe [sic] húzó lovaknál.

Dr. Lappe állatorvoslási tanítót igen szomorú helyzetben találám. Öccsével együtt a szoba közepén feküdt. Egy feldűlés következésében mindeniknek lába kitörve, s most a gerendáról lefüggő műszerbe szorítva lévén. Beszédünk a többi közt a tenyésztés körül forgott leginkább. Ő csak az Inzucht[1734] oltalmazója, s általjában a Krenzung[1735] ellen van. Ha törzsöknyájról van a szó, akkor igenis kezet fogok vele, s örömest én is abban az értelemben vagyok. De ha a nemesítésről van a szó, s nagyban, akkor csakugyan helyén találom azt, amit a német Krenzungnak mond, de ez is kelletiképpen történjen. Mire mehetnének nagybirtokú földesuraink enélkül? Micsoda tőke kívántatnék arra? S herceg Esterházy, ki 200 000-en jóval is felülszámlálja juhait, mikor jöhetne Inzucht útján ennyire, s mennyi tőkével?!

Dr. Hausmann-nál[1736] sem voltam szerencsésebb. Ő meg fülfájásban bekötött fővel szenvedett. Ő tanítja az ásványtudományt s a mezei gazdaságot. A gazdasági kertet csak magam tekéntém meg. A bemenetet az ócsillagvizsgatorony, meg egy más, néhai vártorony omladékja környezi. A kert azonban csak gazdasági növénymutatványokat termeszt, mint füvészkertekben szokás, nem pedig amint én vélém, különbféle mívelés módra példányt mutat. Oly buja vegetációt mint itt, alig vártam volna. Tuja, vadgesztenye, a kökény, a kötősás, soha még nem látott nagyságban tűntek előmbe. Egy függő kőris ága alá szúrt névtábla fa a kőris kérgével benőtt. Akarva hagyatott-e ez így, vagy feledékenységből, nem tudom. Mindenesetre emlékezetesnek tartom. A növények nevei azonban oly rosszul vannak feljegyezve a táblákra, hogy a kertész aligha tanult valaha deákul, s ha nem írná úgy fel amint azt tudós kéztől készült lajstromban vagy a füvészrendszerben feltalálja.

Az itteni egyetemnek is van lovagoskolája – Reitbahn –, mint egyéb németországiaknál. Az intézet itt is minden külső pompa nélküli, de célszerű. A téli oskola egyszerű, de csinos épület, homlokán feliratul Georgius II olvastatik, két szárnyában van a lakóhely istálló. Ayrer úr maga körében igazán mester, a lóorvoslás rövid summáját, exterieurt, s a lovaglást tanítja. 34 darab paripát tart, mindenféle faj, többnyire csak szedett-vedett, azonban

[1734] Beltenyésztés.
[1735] Keresztezés.
[1736] Hausmann, Friedrich (1782–1859), a mineralógia és technológia professzora.

a kitűzött célra elég jó. Egy tripolitanus 1737 fejér lovat igen dícsért. El kelle hinnem, noha én nem láttam rajt sok dícsérendőt. Az udvarnak egy része nyári lovagoskolának van elkészítve, s három oldalról jegenyefákkal beültetve. A telek végén hosszat foly a Leinének városba nyomuló ága, s úsztató gyanánt használtatik. Az épület az egyetemé, a lovak, s azokra való gond Ayreré. Ő Magyarországban is megfordult, s több vidékét jól isméri.

Az új obszervatórium legpompásabb épülete az egyetemnek, délkeleti részén, a városon kívül, egy magános helyen. Jeromos kormánya alatt épült. Sokkal gazdagabban találtam ellátva, mint utóbb a párizsit láttam, minden szükséges műszerekkel. Harding[1738] most a csillagász, ki mindent készséggel elmutatott. Egyebek közt Göttinga híres történetíróival s tanítóival is megismérkedtem. Megelőző készséget s szívességet találtam valamennyinél, minden tudós feszesség nélkül. Saalfeldről[1739] azonban, ki Napóleon életét tán epébe mártott tollal a francia zendülettől kezdett újabb kortörténeteket, azonban igen jelesen, s olvashatólag írt, meg kell jegyeznem, hogy igen furcsán járt velem, vagyis inkább én ő véle. Midőn hozzája beléptem, felszökik iróasztala mellül, s széket nyújt. Nem is engedett addig szóhoz jutni, még le nem ültem. Ő olyannak nézett, mint aki leckéjére jelentkezni szándékozik. Igen elárulta, hogy hallgatói nem számosak, mert négy nagy kötetű s kötetlen 24 ½ tallérba tellő munkájából úgyis megtanulhatják. Hogy szóhoz juthattam, kisült, hogy csak tisztelkedni, s személyes isméretségébe jutni kivántam, hogy magam is tanító vagyok, noha jelenleg utazó. Zavarodásából nem tudtam másképp kivonni, mint rövid mulatás után – a távoztommal.

Az itteni egyetem, Georgia Augusta, II. György angol s hannoverai király által 1734-ben alapíttatott, s szeptember 17-én 1737-ben szenteltetett fel. Mindjárt eleinte igen jeles tanítókkal díszeskedvén, 1751-ben alakíttatott az itteni tudós társaság, matematikai, fizikai, s történeti szakaszokra osztva. Minden osztály esztendőnként 50 aranyot teszen fel jutalomkérdésekre. Minden egyetemi kar is 25 aranyot érő medaillal jutalmazza az itten tanulók számára feladott jutalomkérdéseket. – Egyéberánt mennyi legyen ezen egyetemnek, s tudós egyesületnek a tudományok minden ágairól szerzett érdeme, világszerte esméretesebb, hogysem azt fejtegetni kellene. Bürger[1740] emléke,

[1737] Tunéziai.

[1738] Harding, Karl Ludwig (1765–1834), eredetileg teológiát tanult Göttingenben, csillagász, a Juno felfedezője.

[1739] Saalfeld, Friedrich Jakob (1785–1834), a göttingeni egyetemen előbb teológiát tanult, a hivatkozott mű: *Geschichte Napoleon Buonaparte s oder Grundriss der Geschichte des neuesten Europäischen Staaten-Systems von 1796–1815,* 1–2. köt., Leipzig-Altenburg, Brockhaus, 1817.

[1740] Bürger, Gottfried August (1747–1794), eredetileg teológiát és jogot tanult, költő, író.

házigazdám városon kívüli nagy mulatókertjében van. Mindamellett, hogy ezen kert a közönségnek nyitva áll, s a tanulóifjúságnak legkedveltebb mulató helye, menten maradt mégis minden karcolástól. Efelett csudálkoztomra az az észrevétel tétetett, hogy az emlékkő felállításakor egy különös tábla tétetett ki, melyen megkéretett mindenki, hogy ha becses nevét megörökíteni akarná ezen helyen, ne sajnálná azt ezen táblára feljegyezni, csak Bürger emlékkövét kímélené meg a sértegetéstől. Ittlétemkor már ilyen tábla nem létezett. Minden esetre az emlék óva maradott.

Október 25-én nehezen váltam meg Göttingától, az elfelejthetetlentől. De ennek is meg kelle végre lenni! – Utam igen kies tájon vezetett Kassel felé. Ládámat Aachenbe, táskámat Frankfurtba előre küldvén, igen könynyű teherrel ballagtam le Werra völgyébe, melyet Hannovera paradicsomának neveznek. Akár a hegytetőről nézzen a vándor a völgybe, akár pedig a völgyben a Werra hídján állva, az erdős hegyektől környezett szép vidéket szemlélje, akár azon szegletet vizsgálja, melynél a Werra Fuldával egyesülvén Weser nevet veszen fel, tüstént megfoghatóvá lesz, miért inkább itt akarták a göttingai egyetemet felállítani, mint mostani helyén, minekutána el volt már végezve, hogy minden zajtól szabad helyen kell a múzsák templomának állani. Göttinga egészséges voltát előbb tudós vitatásokkal kellett megmutatni. Midőn Münden szépnek állíttatott, hol a vidék kiessége nemcsak alkalmas helyet nyújtana szórakozásra, komoly foglalatosságokba merült tanítóknak s tanulóknak, hanem bennök a költészeti tehetséget ébreszteni s táplálni is képes lenne. Azonban a dolgot közelebbről, s elfogultság nélkül tekéntve, szerintem alkalmasb helye van az egyetemnek Göttingában, mint Mündenben lett volna, ha már egyszer csendes magányban kellett annak létezni, mert ami az egészséget illeti, kételkedem, hogy Münden oly egészséges hely legyen mint Göttinga, mivel Mündent felül nagy hegyek környezik, Werra s Fulda szinte, melyek Mündennél egyesülnek, gyakori áradásoknak vannak kitéve; a mély völgy, mely eránylag igen keskeny levegő vonatot, majd szüntelen valót, a lég hertelen változtát okozhatja, mind megannyi körülmények, melyek az egészséget kockáztatják. Leine inkább patak, mint folyó lévén, nagyságára nézve olyan forma, mint a veszprémi Séd, áradásoknak nincs annyira kitéve, mint az előbb említett folyók, folyása tágos völgyben, s nem oly nagy hegyek közt lévén; kártékonnyá csak akkor válhatna, ha a város árkában megárasztatván elposványosodni engedtetne, amire éppen nincs szükség, mivel Göttingen megszűnvén erősség lenni, nincs a víz megárasztására semmi szükség, a folyóvíz pedig, ha ki nem árad gyakorta, a hely egészséges voltához többet ád, mint elveszen. A vidék szépségét illetőleg igaz, hogy Göttinga környéke nem bír oly idilli kiességgel, mint Mündené.

Innét azonban nem következik az, hogy Göttinga vidéke kietlen puszta, mert több változatossággal bírnak közelleten, kisebbszerű halmai, s valóban festői tájok volnának sok helyen, ha a sok szép romok, milyen Hardenberg, Plesse, Hanstein, die zwey Gleichen, etc., regényessé nem tennék is. Enyhülésre, szórakozásra alkalmasb is Göttinga környéke, már csak azért is, hogy az öregek, tanítók nem oly örömest mászkálnak oly magos bérceken, milyenek vannak Münden körül; s ha kinek ebben telne kedve, nem messze van Hercynia,[1741] Mündennél minden tekéntetben érdekesb, s tanulságosb. Továbbá Münden nem is olyan csendes város, noha valamivel kisebb mint Göttinga, a virgonc ifjúság által okozott élénkséget ide nem értve, mert weseri kereskedés itt veszi kezdetét, s Münden a fuldai kereskedést Kasselig maga bírja kizárólag; s méltán kérdés támadhat, más politikai viszonyok közt nem lenne-é még a mündeni kereskedés a mostaninál még élénkebb, s annálfogva az alapító által kitűzött célnak kevesebbé megfelelő, az egyetemre nézve? Nem értem azt ide, hogy Münden éppen az ország szélén van, holott ez is nagy tekéntetet érdemel, s ezen tekéntetben Hannovera síkján, mint majd középponti helyen, alkalmasb helye lett volna. Szeréntem az nem állana ellent, hogy így az egyetem a székesvárosban létező volna, mert Hannovera is csak kis város, s az egyetemet nem inkább helyhezni vélném, hol az ifjú nemcsak a tudományokkal, hanem az élet minden viszonyaival együtt annak idejében megismérkedhetik, s pályája kezdetén nem lenne kéntelen annyiszor megütköznie, vagy sokszor pályáját is egészen eltévesztenie. Ím, ilyenek valának elméleteim, midőn a Werra hídja felett megállapodtam, s az ószabású, s kőfallal kerített várost bejártam, s benne a magtárrá változott néhai hercegi laknál valami különös emlékezetességet nem találtam. Olvasóim meg fognak tán engedni, hogy ezen csupán tapasztalásnak szánt lapokban elméletekkel tán untattam. De mentsen itt ki azon vonzódás, melyet Göttinga eránt keblemben érzek!

OSZK Quart. Hung. fol. 103–115v.

[1741] A klasszikus szerzők által említett mitikus, Rajna menti hegyvidék.

58.
1820. november 8–20.
Megfigyelések Fulda és Frankfurt am Main környékének gazdálkodásáról, továbbá utalások a gazdasági, társadalmi és tudományos élet jelentős személyiségeivel történt találkozásokra és a Rajna vidékén gyűjtött tapasztalatokra

17. Fulda tája igen festői lehet, amennyire a délfelé felszállongó ködben kivennem lehetett. Mindenfelé nagy, magas, csúcsos hegyeket lehetett látnom, hasonlókat a környékünkön kicsinyben látottakhoz, majd várromokkal, majd kápolnákkal ékesítetteket. Azonban környülményeim nem engedtek itt soká időzni. Lauterbachba vettem utamat. Landmarschall Riedesel[1742] urat ott feltalálandó. Fuldában örültem, hogy az idő délutánra felderülni készült. Azonban reménységemben felette csalatkoztam, minthogy a ködöt délután még sűrűbbnek kelle tapasztalnom, elannyira, hogy a délután beutazott táj milyenségéről legkisebb fogalmam se lehetett: csak azt az egyet tapasztalhattam, hogy mennél inkább közeledtem éjcakai állomásomhoz, annál gyakortább szakasztották meg utamat a patakok, ahonnét éjjeli szállásomat csupa pataknak *keresztelhettem volna* ezen nap tett utam emlékéül, ha azt már nem tették volna a németek Lauterbach[1743] nevezetökkel. Lauterbachban a Szamárnál[1744] szállottam Riedesel címerét viselő vendégfogadóban. A két testvér uraságot igen jó foglalaltosságban találtam. Oly nagy halom aranyat láttam előttök az asztalon, milyent még eddig sohasem. Azon osztozkodtak a két testvérek. Az öregebbik, a házi úr, grófné Reden levelét átfutván, otthagyá a fényes halmot, s karonfogva engem, a házi asszonynak[1745] bemutatott. Alig történhetett egy néhány szóváltás, már elő robogtak a Landmarschall befogott lovai. Ezekkel a sasseni majorba rándultunk ki. Pabst[1746] írnokával, kivel utóbb, mint hohenheimi Verwalterrel jöttem össze ismét. Ez az ifjú azzal kezdé meg a beszédét, hogy

[1742] Riedesel, Georg Karl von (1785–1854), báró, hesseni főnemes.
[1743] Beszédes név, laut = hangos, Bach = patak.
[1744] Gasthof zum Esel.
[1745] Riedesel, Caroline Friederike von (1784–1857), bárónő, a család eisenachi ágának tagja.
[1746] Pabst, Heinrich Wilhelm (1798–1868), mezőgazdász, szakíró, fiatalon Riedesel báró tiszttartójaként tevékenykedett.

örömét nyilatkoztatá azon, hogy nem jártam úgy, mint urának nemrégiben egy vendége, akinek szinte befogatni akarván a Landmarschal egy öreg szolgája által, hogy a lovak mezei munkán távul vannak, s ha most mindjárt értök menne is, beestvélednék még minekelőtte haza jöhetnének. „Drum heist itzt nicht mehr ritt Esel, sondern geh Esel!"[1747]

Az ilyen goromba elmélkedés ugyan kikerülhet némely elhagyott, s megbízott cselédtől, annyival is inkább, hogy az ilyen érzi kéméltetését, s éppen azért bízván el magát, kelletinél több szabadosságot is tesz magának, kivált, ha azzal egyszersmind tunyaságát fedezheti. Mindenesetre jóízűt lehet nevetnem a furcsa történeten, vagy inkább tán találmányon. Én legalább csak azt gondolám, amit az olasz szokott mondani: si non e vero, a ben trovato.[1748] – Sassenben egy széna mérője van a Landmarschallnak, mely a maga találmánya. Ezen eszköz tulajdonképpen egy *Statera romana,*[1749] mely a szénapadlás gerendájáról függ le, hosszabb ága a padlás azon nyílása alá szolgál, melyen a széna szok [sic] lehányatni. Ugyanezen hosszabb ágáról a mázsálónak egy zsák függ le, kifeszített felső részével, a padlás nyílásához illeszthető. Alsó részén, vagyis fenekén egy csapóajtóval ellátott, mely a szénalehányás előtt bezáratik, s ha a kívánt mennyiség már lehányatott, kinyittathatik, s a zsák kiüríttethetik ismét újabb mennyiség mázsálhatására.

Pálinkásházának 40 darab göbölyre való istállójának, valamint 600 darab birkára való aklának azonban semmi különössége. – Lauterbachban egy takaros mezei lakáson kívül egy pálinkaház, 30 tehényre való istálló, 350 darab hízlalni való ürüakol, s hat lóra való istálló van. Kocsis lovai igen szép mecklenburgiak. Juhai összes száma 900-ra megy. Itt Lauterbachban csak göbölyürük[1750] tartatnak, az anyák, bárányok s kosok részént Sassenben, részént Neuenhofban Eisenach mellett. Gyapjút eddig a szállásoknak szokta eladni, jövő héten azonban Klotzhoz Frankfurtba szándékozik küldeni. Általjában ezen hegyes vidéken, Fuldától kezdve egész Lauterbach tájáig inkább állattenyésztés, mint földmívelés űzetik, mennyiben a földmívelés alatt a gabona termesztést szokták némelyek érteni. Azonban a földmívelésre mennyiben az a rétekkel való bánást illeti, igen nagy gond fordíttatik, a sok patakvíz rétöntözésre használtatván leginkább. A patak vize már előre el van foglalva minden órára a tenyésztők által. Midőn a rétöntözés ideje közelget, minthogy mindenik tudja már előre a közegyezkedésből, melyik órában kerül a sor egyik szomszédról a másikra, s azon órát akár éjjelre esik az, akár

[1747] „Nem arról van szó többé, hogy kapj szamárra, hanem hogy eridj, szamár."
[1748] Ha nem igaz, akkor is jól hangzik.
[1749] Római mérővessző.
[1750] Vágójuh.

nappalra, senki sem mulasztja el használás nélkül, amely kinek-kinek a víz használatára van rendelve. Per a mulasztásért még soha egy sem támada, hanem azért igen is gyakorta, hogy előbb telekjökre eresztik némelyek a vizet, mint szomszédjok ideje kitellett volna. – A rétmívelésen kívül különös szorgalommal űzetik a lentermesztés is, s az mind a városokban p[éldának]. o[káért]. Fuldában, Lauterbachban, mind a falukon, megszövetik, s részént Frankfurtban adatik el nagyobb mennyiségben, részént házaló kereskedők által hordatik el távul vidékekre is. A gabonabeli szükségöket egyéb vidékekről pótolják, leginkább a közel Wetterauból, ahová, s Main[1751] mellékére mennek aratni Fulda s Lauterbach környékbeliek, szintúgy, mint minálunk a felső vármegyékből Somogyba mennek az aratók, vagy fölföldről kaszálni a hornyákok.[1752] A göböleiket is Frankfurtban vagy a Rajna melléki városokban szokták eladni. – A két testvérek osztályokat még nem végezték, hogy Sassenből visszaérkeztem, s Lauterbach környékét megtekéntettem. Nyugalomra lévén szükségem, annyival is inkább, hogy a lázrohamot közelgetni éreztem, búcsút venni akarék. A háziasszonysághoz közeledtem először, nem akarván a számolókat zavarba hozni. Szándékomat azonban észrevévé az ifjabb Riedesel, egyenesen hozzám jött, s marasztal csak egy kevéssé; azután a bárónéhoz fordul kérőleg, szíveskedne egy ajánló levelet Dr. Harbauer németalföldi király főorvosához. Ezáltal nemcsak ígéret tétetvén, hanem tüstént iróeszközök vétetvén elő, kifordult, s nem sokára utána Dr. Rau[1753] jött be, Asculapnak[1754] igen méltó fia.[1755] Sejdítette Riedesel úr változásomat, s orvosért küldött, s ím így jöttem ezen érdemes férfiú ismeretségébe. Nemcsak hogy ezeket tette velem Riedesel úr, hanem azon gyengéd s lekötelező mód által is Lauterbachot felejthetlenné tette. Érzékenyen váltam meg ezen úri családtól, s másnap

9. Rumródig[1756] ballagtam. Kalauzom majd bajba kevert. Késem szélesebb s nagyobb ágát kinyitám, hogy egy pálcának valót messek az erdőben. A szegény kalauz elkezd rimánkodni, ne bántanám őtet. Ő senkinek sem vétett soha. Mire jutnának sok apró gyermekei, etc. A nyomorult bántása eszem ágában sem volt, semmi okom se lévén reá. De az ilyen rengeteg erdőben gyakor öldöklések történtek valaha, s ha most nem történnek is, az élők feje

[1751] Majna.

[1752] Trencsén vármegyében élő szlovák férfiak, akik idénymunkára szegődtek el.

[1753] Rau, Gottlieb Ludwig (1779–1840), orvos, giesseni egyetemi tanulmányait követően Erlangenben doktorált, a Riedesel család orvosa.

[1754] Aesculap vagy Aszklépiosz, a gyógyítás istene.

[1755] Utalás a gyógyítás mesterségét űző Aszklépioszra, Apollón halandó fiára, attribútuma a kígyó.

[1756] Helyesen Romrod.

teli van banyaregékkel. Az első helységnél tovább semmi esetre se akart velem jönni. Nem gondolhatám, hogy többet zsaroljon tőlem, hanem mivel félt, amit remeteségéből is kivehettem, felbátorítám azonban, s Hungenig elvezetett, amire szükségem volt, hogy el ne tébolyodjak[1757] valahol, s mire a lázroham bekövetkezendő vala, éjjeli állomásomra megérkezhessek.

10. Hungenben csaknem oly keserves éjjelem volt, mint a másik éjcaka. Végre innét

11. Friedbergen át Frankfurtba megérkeztem. Vilbelben már ismét elért a lázroham, a Korona fogadó tulajdonosa látván állapotomat, csaknem erővel visszatartóztatott utam továbbfolytatásától. Minekutána kérelme s okoskodása hasztalan volt arra bírni, hogy vagy csak egy nap nyugodjam ki magamat nála, igen szívesen jegyzem fel itt azon jóindulatot, mely igazi emberiségből eredettnek, s a piszkos fogadó-politikától távul lenni látszott. – Mai s tegnapi utam a feljebb említett Wetteraun vitt által, vagyis Hessen-darmstadti Nagyhercegségnek azon tartományában, mely gabonatermesztéséről híres. Kevés örömöm lehetett azonban ezen a Wetter folyó által öntözött tájon a borult, s ködös, esős idő miatt. Ekéik az itteni parasztoknak egyszarvú, s az két ágra oszló. Az ökörnek szarva töve ki van tisztán vánkosozva, az iga a vánkos hegyé[re] kötve. Lovaik két nagykerekű taligát vonnak egyesben. Igen sok copfos urat látni mind falun, mind városon. A kamás[1758] vagyis nálunk úgy nevezett ezen gombos lábbeli a környéken igen közönséges. *Ich empfehle mich ihnen*[1759] a közönséges köszöntésmód, amely különösen meglepő volt reám nézve, midőn az Eisenachból kisétáló nevelőházbéli leányok serege Wartburgba mentemben ezen szavakkal üdvözölvén az egyszerű gyalogutast, andalgásomból felébresztettem.

12–18. Majna melletti Frankfurt sok tekéntetben igen emlékezetessé vált reám nézve. Rövid idő alatt sokat láthaték s tapasztalhaték. Nem egészen idegen valék Frankfurtba jövet. Wesenberg[1760] úr még Berlinben tartózkodásom ideje alatt Frankfurtba jött. Ő és Jasso,[1761] szinte az ausztriai követségnél, különös szívességgel voltak erántam. Általok, s báró Grünne,[1762] németalföldi követ úr által ismérkedtem meg Bethmann úrral, s többekkel. Bethmann úr mindjárt kivitt magával Riedhof nevű jószágára; azalatt,

[1757] Tévelyedjek.
[1758] Bokára vagy térdig felcsatolt lábszárvédő.
[1759] „Ajánlom magamat."
[1760] Wesenberg (?–?), azonosíthatatlan.
[1761] Jasso (?–?), azonosíthatatlan.
[1762] Grunne, Mathias Charles Thomas Marie de Hemricourt de, németül Karl Graf Grünne (1769–1853), előbb katonaként Habsburg szolgálatban, 1818 után a Németalföldi Királyság diplomatája.

ebédre meghívatta azokat, kikkel való ismeretségemet érdekesnek tartotta; ebéden magánál tartóztatott; annak végeztével villájába, s gyűjteményébe elküldött. Öszvepontosítani akarván könnyebb áttekinthetés végett az itten tapasztaltakat, noha nem örömest szólok az evésről, ivásról, következőleg az ebédlésről is, hacsak valami különös emlékezetesség nincs vele öszvekötve, mégis Bethmann úr pompás asztalát szó nélkül nem hagyhatom, az éppen előbb említett oknál fogva. Az asztali készület, valamint Charlottenburgban Benecke testvéreknél, ugy itt is sajátszerű volt. Nem szólok azokról, amilyeneket más nagy asztaloknál láthatni. Csak azt említem, ami az én figyelmemet, mi előttem még újság, különösen lefoglalta. Ez a porcolán edény volt, de amely Bethmann úr ízlése szerént sajátszerűleg készíttetett. Minden edény alja, s felül a pereme a legfinomabb fejér máz. A többi mind fekete volt; s ezen fekete mázba voltak mitológiai előadások egyszerű vonásokkal bevésve, s azon bevésett vonalak veres színnel befestve. A háziúr Hetrusk [sic] edények utánzásának mondá, amelyekről azonban csak utóbb Londonban, a Hamilton[1763] gyűjtemény látásakor lehetett tiszta fogalmam. Dr. Sömmering Tamás, a háziúron kívül legközelebbi szomszédom, deákul kezdett velem néhány szót váltani. Ez adott alkalmat, hogy ebéd után minden vendégek körül fogtak, s könnyűséggel vezetett deák beszédemet csudálták. Különösen a szapora beszédű Sömmeringnek lassan folyó deák szavaival egybe vetve. Ímé annyi utat, s országot bejárván már, csak itt, s ezen alkalommal beszéltem először Latium nyelvén! Ami ezek előtt oly feltűnő volt, nekem csak fájdalmat okozott. Vajha hazám fiai rosszabb deákok legyenek – beszédben – de annál jobb magyarok, s dicsőségnek tartsa mindegyik a kedves hon szép nyelvét nemcsak velősen érteni, hanem tisztán is beszéleni!!!

Majna melletti Frankfurt egyike a négy szabad városoknak, melyek a német Frigyesekhez tartoznak, s üléshelye a német Frigyesek gyülekezetének. A Majna jobb partján fekszik, egy nagy róna tér közepén, s a bal parton fekvő Sachsenhausennal 14 íven nyugvó, s 330 lépésnyi hosszú kőhid által köttetik öszve. Régiebb része, mint minden régi városnak, szűk, görbe, sötét utcákból, dísztelen házokból áll. Újabb része azonban rendes, tágas utcákkal, palotaszerű házakkal dicsekedhetik, nevezetesen a Zeil, mely némileg a pesti úgy nevezett országúthoz hasonlítható; még inkább a Majna parton levő többemeletes házak egyenes sora, de amely, minthogy az épületek vakolatlanok, alig lehet árnyéka a pesti Duna-sornak, mely ha bellevue, s schöne Aussicht[1764]

[1763] Hamilton, Sir William (1730–1803), diplomata, műgyűjtő, 1764 és 1800 között a Nápolyi Királyságban teljesített szolgálatot.
[1764] Szépkilátó.

nevet nem visel is, csakugyan tízszerezve is megérdemelné azt efelett, akár az épületek milyenségére, akár a kilátás nagyobbszerűségére, s változatosságára nézve. Frankfurt környéke azonban mégis kellemetes benyomást okozhat a vándorban, nemcsak azért, hogy minden legkisebb telek különös szorgalommal míveltnek látszott még ezen késő időszakban is, hanem azért is, mivel a régi erősség lerontatván, s elegyengettetvén, a néhai magos bástyák, s a várárkok helyén szép házok, kertek angol ízléssel alakult sétányok készültek (hála nemzetem ébredésének, pesti környéken, mely még gyermekkoromban sivatag puszta volt, most már majd mindenütt a szorgalomnak, jólétnek, műveltségnek elég tanúit látni!). A kertek közt legemlékezetesebbnek találtam Rothschildét[1765] s Bethmann úrét; amazt inkább az ültetvényekre, ritka, s drága csemetékre, fákra, emezt a szépmesterséget, s régiséget illető gyűjteményre nézve. Danecker Ariadnéja[1766] egy különösen evégre épített templomforma szoba közepén foglal helyet, egy körülfordítható álláson (amint Ferenczynk[1767] pásztorlánya a pesti nemzeti gyűjteményben) párducán féloldalt lovagló módon. Az ablakfüggönyök vérveres selyemmel lévén bevonva, az azon által beható világosság a tiszta fejér márvány képnek majd csalódásig testszínt kölcsönöz.

A mellékszobában több régiségek tartatnak, többnyire gipszöntésben. Ezek közt látható Otto Kotzebue[1768] óriási nagyságú képszobra, s az öreg Kotzebue képe, szinte gipszöntésben. Laokoón csoportja, Belvederei Apollo, Medici Venus,[1769] etc. Mindez különös éldeletet adott már magában véve is, de amit különösen emelt az értelmes, s mívelt kalauz is; nemcsak a velem jött, hanem a gyűjtemény őrje is; s ezen utolsót különösen kell említenem annyiból, hogy hasonlót egész utamban nem tapasztaltam.

Az őr életnemére nézve csak kertész, amihez mi nem szoktunk magas képzetet kapcsolni, de meg kell róla jegyeznem, hogy nem mindennapi fáradságáért nem fogadott el semmi jutalmat, ami pedig máshol mindenütt, ahol megfordultam, ha csak a tulajdonos maga nem kalauzolt, ha nem kívántatott is meg, de megváratott. Csak egy kivételt tehetek még erre nézve. Woburnban tudni illik, a Bedfordi herceg lakjában. Itt, nem gondolom, azért nem fogadtatott el semmi tőlem, mert az úr kocsiján, s egy előbbkelő

[1765] Rothschild, Amschel Mayer (1773–1855), kereskedő, bankár, a család frankfurti ágának feje, 1822-től osztrák birodalmi báró.

[1766] Dannecker, Johann Heinrich (1758–1841), stuttgarti klasszicista szobrász.

[1767] Ferenczy István (1792–1856), szobrász, hivatkozott műve, a *Pásztorlányka avagy a szép mesterségek kezdete,* 1822-ben készült el.

[1768] Kotzebue, Otto (1787–1846), orosz szolgálatban álló német felfedező, tengerész.

[1769] Ma Firenzében látható.

[sic] emberével jöttem, hanem mivel maga az őr is műkedvelő – ami szinte nem csinos kertészruha alatt is igen észre vehető volt – valamint a vendég, s műkedvelő úr, mi tán eléggé kármenti őt, s annál nagyobb gyönyörűséget érez maga is, ha a műkedvelőnek tiszta éldeletet szerez.

A feljebb említett Riedhof, Frankfurttól mintegy félórányi járásra esik. Az egész major egy pompás nyolcszöget ábrázol, melyet kétoldalról emeletes épületek zárnak bé, nyolcadik oldalról vascserény kerítés, s annak közepén hasonló anyagból kapu van. Ezen oldalnak, vagyis a bejárásnak átellenében van az úrilak, mely maga egy oldalt képez a tágas nyolcszegben. Órás torony ékesíti a felső emeletet. A többi épületek szintoly magosak ugyan, mint a főépület, de egyszerűbbek, mint gazdaságbeliekhez illik. Malom, kovácsműhely, sütőhely, birkaakol, tehény-, s borjú-, s lóistállóra, meg pálinka- s serfőző helyre oszlik. Az akol 300 darab juhra van készítve. Ezek csupán azért tartatnak, mivel nyáron a város erdejében eltengődhetnek, télen pedig a pálinkafőző esőlékjével meghízhatnak, e lévén a cél, a gyapjúfinomításra éppen nincs ügyelet. A szarvasmarhák, mindöszve örege apraja 25-re megy. Közülök 12 svájcer tehény s egy bika; a ló helyben négy darab, a városban szintannyi. Felejtém feljebb a sertvésólat említeni. A sertvések szinte pálinka- s serfőzés esőlékjével tartatnak vesztfáli fajból, csupán kéziszükségre. A pálinka- s serfőzésnek nincs semmi különössége. A majorhoz tartozandó földek mívelése olyanformán megy véghez mint Schott[1770] úrnál, ki példánya Bethman úrnak, s ahol amint mondá igazabb tudósítást vehetek, mint ő adni képes volna. – Bethman úrnak van ezen kívül Frankfort közelében még egy más jószága is, Sandhofnak nevezé, de ez úgy mond – ist nur eine Wirtschaft.[1771] Ez a kifejezés nekem igen különösnek tetszett. Azt kérdém hát, hogy az is ilyenforma-e? Es ist eine Gastwirtschaft,[1772] lőn a felvilágosító felelet. Riedhof sem igazán rendszerénti mezei gazdaság, folytatá tovább. Mert csak azért tartom, hogy legyen helyem hová néha, mint tulajdonomba, szórakozás kedvéért kirándulhassak. Szorosan véve a majornak gazdaságosan, s nem pompával kell épülve lenni, s itt, ha nincs is igen feles költség az épületekre nézve, hiba az, hogy annyi felé lévén tűz a majorban, veszedelem esetén az egész major elemésztethetik. Öszvefüggnek minden épületek, csupán a szebb tekéntet okáért, s azért, hogy az épületeknek külön készítésével sok teleket kellett volna feláldozni, ami itt, ha kicsiny is, igen drága. Nagy mezei gazdaságot igen szeretnék szerezni, de itt az nem egykönnyen

[1770] Schott, Moses Salomon (1774–1845), frankfurti kereskedő.
[1771] Csak egy gazdaság.
[1772] Az egy vendéglő.

eszközölhető. Magyarországban akartam már jószágot venni, de lebeszéltek, annál az oknál fogva, hogy ott a birtok nem bizonyos, csak aggságot s pert nyernék öregségemre, amitől pedig irtózom, etc.

Schott, frankfurti postamester úrhoz Bethman úr ajánlott. Grünhof nevű birtokán emlékezetes a gyümölcsös, mely, noha fiatal ültetés volt a jószág vételekor, mégis már veszni tért, mivel a telek vízforrásos, s ezen kívül az esővíz, s hólév is megáll rajta. Schott úr kitanulván a teleknek vizenyős voltát, mély árkot vonatott a gyümölcsös közepén. Ezen kívül minden két sor között ismét egy árkot, de a középsőnél sikérebbet, s a középső felé lejtőt, hogy a mellékárkokból a főárokba vehesse magát a víz, s a Majna folyójába eltakarodhasson. Minden árkot befedett rőzsével, s a fölé a kihányt földet elterítette, s valamint az egész gyümölcsös alját, úgy az árkok fölét is lóherrel bevetette. A lóher megmarad három esztendeig. Midőn vetést ujítani szükséges, azaz minden negyedik esztendőben, az árkok kitisztogattatnak, a rőzse akkorra megrohadván trágyának használtatik, s újjal pótoltatik, s mint előbb, ismét zabbal s lóherrel bevettetik. Ezen gyömölcsöse nagyobb hasznot hajt, mint szántóföldje, minthogy a gyümölcsöt drágán adhatja el a városban, s az alja nagyobb részént fedezi a szükséget marhatakarmányra nézve. A földmívelésnél főbb célja lévén a takarmány, s alombeli szükség fedezése, azon van, hogy mennél több takarmánya, s szalmája legyen. Ennélfogva 1º trágyába kolompért, répát termeszt, 2º bükkönyt vet, s ha alkalmas idő van felgyűjtéséhez, szénának készíti, ha pedig nincs, zöld trágyának alá szántatja, s zabbal meg lóherrel beveti, 3º buzával, 4º ha feles trágyája van, trágyában kolompért s répát termeszt, ha nincs, ismét valami gabonanemet. Végre lucerna más lóherrel, s árpával. A majorban csak háziszükségre tart néhány tehenet istállón.

Schott úr a friedbergi úton is vett egy jószágot, az előbbeni szomszédságában, s annak rendezésére. Ezen teleket egészen gyümölcsössé, s alját lucernássá fordította, minthogy a telek száraz, s jó mély termőföld. Azonban, hogy a gyümölcsös a mély gyökeret vető lucerna által ne szenvedjen, vagy a lucerna a fák által, a fák köre kiásatik, s a kör esztendőnként mindinkább kitágíttatik, amint a fák nevelkednek, s gyökereiket messzebb terjesztik. Emellett az ültetvények karójához egy T forma állás van kötve, hogy a ragadozó madarak, melyeknek száma itt nagy, ne az ültetvény gyenge ágaira, hanem ezen állásra szálljanak, s eszerént az ág a letöréstől menekedhessék. Az erősebb fáknál, melyeknél nincs karóra szükség, a legfelső ághoz köttetik az említett állás, úgyhogy az ág először ruhával tekertetik körül, azután vasgyűrűvel alkalmaztatik a fához, kötés helyett.

Rödelheimban Wöhler[1773] lovászmesternek a mezei gazdasága szint ilyenformán van elintézve, s egy kis pálinkaházzal is, ellátva. Azonban legemlékezetesebbnek találtam kálháját, melyet sohasem kell fűteni. Az egy vastáblákból készült oszlop, melynek közepén, mintegy fél magosságig az oszlopnak, egy vascső emelkedik. Ennek a csőnek tetején nyugszik egy víztartó edény, szinte vasból, melynek tőtikéje s csapja a falon által a konyhába szolgál, hogy ott mikor szükség van reá, friss vízzel megtöltethessék, s megmelegíttethessék. Az oszlop talapján van egy kis ajtócska, melynek felnyitása által a konyhában levő tüzelő melege a kálhára hathat, s azt megmelegítheti, anélkül, hogy kályhában s különösen tüzelni kelljen. Wöhler úr jelenlétemben egy lovat ügyesen englirozott.[1774] Bánása módja igen a mesterség ismeretes, s máshol leírandó törvények szerént történt.

Frankfort távulabb vidékére, akármely igézők is a leírások, Taunus, Königstein, Altkönig, Feldbergről, etc., kirándulni sem a késő évszak, mely már mély hóval köszöntött be, sem egészségem állapotja, mely, ha a mindennapos láz kimaradt is, csakugyan gyenge karban volt, még nem engedte. Helyben azonban megtekéntém az érdekesb nevezetességeket, milyen Dr. Sömering s Wenzel[1775] kabinetje, Senkendorf[1776] intézete, melynek füvészkertjében az alapító emlékképe látható, s melynél most új épületek emeltetnek, a természeti gyűjteményt s könyvtárt befogadandók. A Römert, vagyis tanácsházat, hol a roppant koronázási terem, a nagytemplomot, hol valaha a császári választás s koronázás történt, etc. Mggi Minoprio,[1777] Klotz és Welker gyapjúszortírozását, Wilmans[1778] úrral a kaszinót, etc. Ezekről nem szükség hoszszassan szólanom, tsak azt jegyzem még meg, hogy Frankfurt nagy kereskedést űz a Majnán és a Rajnán. Számos váltóházai vannak, melyek közt Bethmann úré legjelesebb volt valaha, mely azonban, mióta Rothschild testvérek Párizs elfoglalásából vissza tért 10 000 oroszt felruháztak, amire Bethmann úr volt ismételve megkérve, a Bethmann ház jelentősége Rothschildékére ment által. Megvan még a zsidó utcában az a füstös ház is, melyből ezen híres pénztőzsérek kikeltek.[1779] – Lehrmann Felső-Rajna

[1773] Wöhler, August Anton (1771–1850), állatorvos, mezőgazdász.

[1774] A farok rövid csonkra vágása.

[1775] Wenzel, Karl (1769–1827), orvos, szülész, a frankfurti sebészképző igazgatója.

[1776] Helyesen: Senckenberg, Johann Christian (1707–1772) orvos, 1763-ban életre hívott egy alapítványt, mely utóbb a 19. század elején a Senckenberg Gesellschaft für Naturforschung létrehozását eredményezte.

[1777] Minoprio, Aloysius (1775–1848), 1788-ban vándorolt Paviából Frankfurtba, először dohánnyal, majd gyapjúval kereskedett, s bankházat alapított.

[1778] Wilmans, Friedrich (1764–1830), könyvkiadó.

[1779] Judengasse 148.

vidékéről Frankfurtba visszatére, s rövid mulatás után Hollandiába menendő vala. Öszvejövén itt vele, amint Berlinben találkozásunkkor remélém, Rajna legkiesebb vidékét vele együtt akarván beutazni.

18. A majnai postahajóval Mainzba indultam. Hajónk Höchstnél állott meg délben. A nap melegen sütött; a sok hó nagy részét felolvasztotta. Kellemetes volt utunk. Még a lemenő nappal a hideg mindinkább növekvén, a hajóban veszteg létünkben minden érzékünk a hideg által el nem fásult. Hochheim jobbunkra maradt, a Majna mellett, közel annak a Rajnába esése felett. A rajnai borok legjavának egyike itt terem, s Hochheimről nevezik az angolok a rajnai borokat általjában *hoc* névvel. Legbecsesebbnek tartatik ezen hegyen a nagyprépostság szőleje, mely 8 holdból áll. Minden holdon van 4 100 tőke, amelyeknek mindenike egy aranyra becsültetik. Terem benne esztendőnként 12 hordó bor. Minden hordó 7 ½ ohm,[1780] s becse legalább 1 500 fl[oreni]. egynek-egynek. Éjszakról a város oltalmazza a hideg szél ellen ezen hegyet, mely délnek lejt, s a napkeltétől nyugtáig fűtheti, egy patak folyja körül, mely száraz időben igen jótékony, de annál kártékonyabbá válhatna máskor, ha az sok költséges csatornák által el nem vezettetnék, s kiáradása nem gátoltatnék. Noha elfásulva érkezénk Mainz révpartjára, a telehold által megvilágosított vidék különös bájban tűnt elejbénk. De nem anadaloghatánk soká, mert az itteni őrök elég gorombán megragadtak úti levelünkért, melyet végre visszanyervén, dermedező tagjainkat a fogadóban engesztelni sieténk. De szobánkban kályha se volt. Kandalló mellé ülénk hát a közszobában, s hogy kevéssé megmelegedtünk, megtekénténk a nagy hajóhidat, mely a Majna befolyása alatt a Rajna két partját öszve köti hosszában 766 lépést, s 56 hajót olvastunk meg. A híd végére érvén ismét kérdőre vontak bennünket, de a hídfőnél levő erősségbe, Castelba, be sem eresztettek. A hídon alul 13 malmot olvastunk meg, hasonlót azokhoz, milyeneket Pestnél a Dunán láthatni.

19. Éjféltájban felszedetett a híd, mert attól tartottak, hogy regvelre befagy a folyó. Regvel nem mert megindulni a hajó, mely mindennap Mainzból Kölnbe szokott menni, a nagy hideg miatt. A Bingenig menő Journaliernak nevezett kocsi csak délután volt indulandó. Addig a városban körültekinténk. Először is a híres Eichel vagy másképp Drusensteint néztük meg. Formátlan kő és földhalom ez, omladéka Drusus[1781] erősségének. Egy romladozott grádicson jutánk fel a halom tetejére, ahonnét igen szép kilátást nyertünk a gyönyörű

[1780] 1 ohm = Badenben 150,1 l.
[1781] Drusus Julius Caesar (Kr. e. 13–23), Tiberius fia.

környékre, Mainnak a Rajnába folyására. Drusus monumentumjának is mondják ezen helyet, annál fogva, hogy Eutropiusban[1782] állítólag ezen hely olvasható: *Drusus, qui apud Moguntiacos Monumentum habet…*[1783]

(További részletek Mainz római történetéről.)

Azonban a rómaiak Moguntiacuma nem terjedett egészen a Rajnáig, mint az utóbbi Moguntia, melyet a frankok állítottak helyre, s Nagy Károly[1784] juttatott legnagyobb fényre. A 30 esztendős háborúban is sokat szenvedett a svédek által. Többször jutott azóta francia kézre, s csakugyan azok is pusztították el legjobban. Azonban Napóleon annyira megerősítette, hogy most méltán számíttatik Németország legjelesebb erős várai sorába. 1814 óta ismét Németországhoz, nevezetesen a Hessen-darmstadti Hercegséghez tartozik, de a hess katonákon kívül ausztriai és porosz őrséget is tartozik befogadni. Drusus idejéből valónak tartatik még egy vízvezető is Zahlbachnál, melynek romjai 59 ívekre mutatnak. A főtemplom jeles, s sok emlékekkel díszes egy épület, de amelyek a franciák által nagyon megrongáltattak. Legépebben maradott meg Albert kardinál érsek emlékköve, ugyanazé, ki Tetzel Jánost[1785] kiküldé prédikálni, s kinek Luther először tett panaszt. Frauenlob,[1786] azon híres troubadurnak, kinek testét a mainzi asszonyok vitték a székestemplomba, egészen elrontatott, de amelyet Vogt Miklós[1787] megújíttatott. Egyéb épületei közt legemelékezetesebb a német vitézi rend háza, melyben Napóleon megszállott, s mellette a fegyvertár. Ezek adnak Mainznak legnagyobb díszt a Rajna felül. A hajdanta leggazdagabb német egyetem épülete most az ausztriai őrsereg laktanyája, valamint a Napóleon által épített líceum a burkusoké. Tudományos, s régiséget illető gyűjteményei egyesítve vannak a könyvtárban, melynek a híres Müller János[1788] és Forster[1789] volt őrje. Napóleonra emlékeztet vissza még a rajnai rév is, melyet ő iszonyú költséggel készíttetett, s szabad révvé nyilatkoztatott a rajnai hajókázás, s kereskedés elősegétésére. A töltés kőfallal van megerősítve,

[1782] Flavius Eutropius (?–370?), római történetíró, *Róma rövid története* c. műve 369-370 körül keletkezhetett.

[1783] Drusus, akinek emlékműve van Mainznál.

[1784] A Karoling-dinasztia alapítója, 768-tól frank király, 800-tól 814-ig császár.

[1785] Tetzel, Johannes (1465–1519), dominikánus szerzetes, búcsúcédula árusító tevékenysége kapcsán fogalmazta meg Luther kilencvenöt pontból álló tételeit.

[1786] Frauenlob, Heinrich (c. 1260–1318), vándor dalnok, Mainzban iskolát is alapított.

[1787] Vogt, Nicolaus (1756–1836), történetíró, egyetemi tanár.

[1788] Müller, Johannes von (1752–1809), svájci származású történetíró, a göttingeni egyetem egykori teológus hallgatója, diplomata, Goethe ismeretségi körének tagja.

[1789] Forster, Johann Georg (1754–1794), természettudós, Cook útitársa, a Mainzi Köztársaság direktóriumának tagja.

s a rév úgy intézve el, hogy a víznek mind alacson, mind magos állásánál ki lehessen kötni. A rév azon helyen van, hol valaha a híres Martinsburg, az elektorok rezidenciája létezett. Ezt a franciák először ispotállyá, utóbb puskaporműhellyé változtatták, de 1797-ben meggyulladott, s lerontatott, s így helyével a rév nagyítására, s anyagával annak kiépítésére szolgált. – Végre megindult a journalier.[1790] Vele meg mi is magyarok, meg egy német törvénytudó, kinek kellemes társasága a komor ködössé vált délutánt igen gyönyörködtetővé, az ilyenkor hosszúnak tetszhető időt igen röviddé tevé. Utunk Niederingelheimon át vezetett, hol még Nagy Károly császár híres palotájának romjai láthatók. Mi a ködben nem valánk elég szerencsések ezt láthatni, sem a Rheingaut, mely regényes tájékával a Rajna jobbpartján látható lett volna, tiszta időben. Bingenben éjcakáztunk. Ez a hely a Rajna balpartján épült, azon szegleten, melyet Nahe folyója Rajnába ömlésénél képez. Drusus lehetett ennek is az építője, minthogy a Nahe feletti régi híd, s egy kút mai napig is Drusus nevét viseli.

20. Hogy felvirradtunk, kitekénténk ablakunkon, melyből Reichardt[1791] annyi sok szépet látott ugyanittlétekor. Mi csak ködöt láthatánk ma is. Hajóra ültünk, hogy Koblenzbe menjünk. Bingennél egy fordulatot tesz a Rajna nyugot-éjszak felé, s 2 000 lábnyi szélessége majd felényire öszveszorul a hegyek közt. Alig haladánk egy óra negyednyi távulságra, a mesés Mäusethurmot elértük, mely eredetileg a rajnai vámosok állomása volt, s éjcakán által egyszersmind világítótorony gyanánt szolgált. Utóbb nagyobb bátorság kedvéért ágyúkkal is elláttatott. Az ágyúkat ónémet nyelven Musserienek is nevezték, innét származott a Mussethurm, s utóbb a csintalan barátok által Mäusethurm nevezet is. Ezen tornyon alul esik a rosszhírű Bingenloch, valaha a Rajna Scyllája s Charybdisse,[1792] melyről azt regélte hajósunk a közmonda után, hogy amely hajókat örvényébe sodrott, azoknak töredéki S[ank]t Goarnál vettettek ki. Nagy sziklák állottak ki a folyó ágyában egyik parttól a másikig, melyek a Rajna folyásának gátat vetettek, s szinte Speyerig terjedő tavat okoztak. Már Nagy Károly kihányatott néhány sziklát ezek közül, annyira, hogy ezen veszélyes helyen, apró hajókkal legalább már akkor át lehetett evezni. A 16. században a hollandus kereskedők, s ezek példájára a frankfurtiak, hogy rajnai kereskedésöket könnyítsék, s biztosabbá tegyék, végre a franciák is sok sziklákat vettettek ki, mégis veszedelmes volt nagyobb hajókkal, kivált sikér vízzel, a hajókázás, úgyhogy

[1790] Utalás a Bingenből naponta induló kocsijáratra.

[1791] Reichardt, Johann Friedrich (1752–1814), zeneszerző, kritikus.

[1792] Szkülla és Karübdisz, két mitológiai szörnyalalak, akik egy veszélyes tengerszorosnál szedték áldozataikat.

a Rajnán leszállítandó portékák Bingenben rakattak le, s Rüdesheim, s Assmannshausen közt tengelyen mozdíttattak tovább, még végre a franciák erőlködésének sikerült újabb időkben ezen helyen nagy hajókat is átszállíthatni. Még most is láthatók néhány félszerek Asmanshausenban, melyek a Bingenből szárazon szállított portékáknak lerakóhelyül szolgáltak addig, még ismét hajóra vitethetnek.

OSZK Quart. Hung. fol. 137–151v.

59.
1820. december 26. – 1821. február 17.
Áttekintés Antwerpen városának nevezetességeiről, a flandriai gazdálkodási gyakorlatról, valamint a polderek lecsapolásáról és az alkalmazott rekultivációs módszerekről

December 26-án hagyám el Aachent. Nem messze kelle haladnunk, egy óra alatt már Németalföld telekén valánk. Hogy más országba jöttünk, tüstént tudatták velünk a vámosok. Nem zaklattak azonban. De bezzeg zaklattak a közel Henri-Chapelle-beli koldusok, egész seregben, fiatal szintúgy, mint öreg, férfi szintúgy, mint nőnemű, egész a szomszéd helység határáig, ahol már ismét új *charité*[1793] kiáltozó csoport várt reánk. A herve-iek szinte úgy velünk jöttek, vagyis inkább futottak Hodimont-ig. Végre Verviers-ben vége szakadt a koldus kiáltozásnak. Rendkívüli jelenet volt ez előttem, mert hasonlót még egész utamban nem tapasztaltam. A porosz kormány alatti tartományokban különösen tilos az utcai koldulás, itt meg a régi spanyol szokás még elég vadon divatoz, a kormánynak minden rendeléseivel dacolva.

27. Verviers nevezetes posztógyárral bír. Az aacheni Würth[1794] és van Gulpen[1795] ajánlásaival megláthatám Manle, Helbigh, Courtain, Laouroux, Lejeune, s Reynier[1796] intézeteit, valamint Hodimont-ban Arnold de Thier,[1797] Gerdret[1798] és Schloss[1799] intézvényeit; Hensivalban Godinét.[1800] Herve-ben láttam a büdös limburgi sajtkészítést. Az estvéli téjnek leszedik a fölét, a regveliét meghagyák. A két fejést öszvekevervén borjúgyomorral altatják meg. A többi munka úgy megy véghez, mint minálunk. A sajt igen kövér, s frissében kellemetes ízű, de nem áll el. Rövid idő alatt olyan kellemetlen

[1793] Könyörüljön!
[1794] Würth, Johann Nepomuk (1781–1842), gyáriparos, vállalkozó.
[1795] Guelpen, Christian Gustav van (?–?), gyáriparos, vállalkozó.
[1796] Manle (?–?), Helbigh (?–?), Courtain (?–?), Laouroux (?–?), Lejeune (?–?), Reynier (?–?), valamennyi azonosíthatatlan.
[1797] Thier, Arnold Jacques de (1764–1847), gyáriparos.
[1798] Gerdret, Louis Augustine (1774–?), párizsi születésű posztógyáros.
[1799] Schloss (?–?), azonosíthatatlan.
[1800] Godin, Pierre de (?–?), azonosíthatatlan.

bűzt támaszt, hogy mindég födő alatt kell tartani, még az asztalon is. Miért történik ez éppen a limburgi sajttal, nem tudom magamnak megfejteni, mást is hiába kérdeztem ez eránt.

28. Lüttichbe[1801] menet hasonló mód alkalmatlankodtak a koldusok, mint Verviers-be jövet. Az estvéli ájtatosságra a szép főtemplomba menvén négy, perselyes, tiszta feketébe öltözött úr zörgetett egymás után mindenki fülébe. John Cockerill,[1802] haslingdeni angol itt telepedett meg a Seraing utcában, s vasöntő műhelyeket állított, melyek magok egy kis várost ábrázolnának, innét került ki az alsó-rajnai tartományokban, s itt Németalföldön látott gyártó műszerek töméntelen sokasága. – Lüttich valaha csupa barátfészek lehetett. Sok kolostorok lerontattak már, sok van még fenn, azonban többnyire raktároknak használva templomaik. Sz[ent]. Lambert a székesegyház, roppant, s belül igen díszes egy épület, s harangzenével bír tornya, mint általjában minden németalföldi nevezetesebb helységé is. A népnek itt is igen zavart nyelve van, valamint Aachenban, aszerént ítélve legalább, amint egy napig itt tartózkodó idegen tapasztalhatja. Azonban az ittenieket igen jó franciáknak hallottam mondani, amit én csak egy esetben tapasztaltam, Dubois[1803] nagykereskedőnél, aki valóban igen szépen beszélte ezen nyelvet, mint eddig ritkától hallottam.

29. Hesbayen,[1804] St. Trondon,[1805] s Tirlentuton[1806] át Löwenbe[1807] utaztam. A híres neerwindeni csatapiac[1808] utam baljára esett, azonban egész utamban semmi emlékezetest nem jegyezheték meg a tájékról, mert magos hó fedett mindent, s az egész utazó társaságot majd a hideg vette meg, tán ez okozta, hogy utunkban a koldusok nem alkalmatlankodtak rajtunk.

30. Löwenben egy napot tölték. Keveset tapasztalhattam, de azon keveset sem jegyzem fel most, minthogy alkalmatosb idővel Brüsszelből ide kirándultam.

31. Brüsszelbe téli állomásomra megérkeztem. A székes város legszebb épületének csak puszta falait s oszlopait találtam. Tegnapelőtt a nagy hideg miatt szokottnál erősebben fűtöttek, annak következésében tűz ütött ki az épület belsejében. Gátolni nem lehetett, mert amiről élő emberek még nem

[1801] Liége, fr., Luik, flam.
[1802] Cockerill, John (1790–1840), gyáriparos.
[1803] Dubois (?–?), azonosíthatatlan.
[1804] Hesbay (?–?), azonosíthatatlan.
[1805] Sint-Truiden.
[1806] Tienen.
[1807] Leuven, flam., vagy Louvain, fr.
[1808] A francia köztársasági csapatok előrenyomulását itt állították meg a Habsburg-szolgálatban álló Frigyes Józsiás (1737–1815) szász-coburgi herceg csapatai 1793. március 18-án.

emlékeznek, Brüsszelnek minden kútjai befagytak. Az országos archívumból egy darab papirost sem lehetett megmenteni. Mind tűz martalékja lett. Ezen épület a németalföldi rendek gyűlőhelye volt, vagy amint itt nevezik, Palais des états généraux. Többet Brüsszelről most nem említek. – Egészségem helyrehozásával, s irományaim rendbe szedésével leginkább foglalatoskodtam februarius közepéig, ezen hónap

14-én Antwerpenbe vettem utamat, azt onnét tovább Hollandiába folytatandó.

Antwerp, másképp Antorf, nagy és rendesen épült kereskedő város a Schelde partján. Napóleon 80 000 000 frankot költött megerősítésére, nyolc csatornái kijavítására, s három réve ásatására. Rendes, tágas utcái vannak, magos, vagyonosságra mutató házakkal. Legszebb a tengeri utca – Place de Mer – meg a Schelde partja – Quai. Címerén egy vár láttatik két kézzel, ami Antwerp eredetére mutat. Azt beszélik t[udni] i[llik] a történetírók, hogy a Schelde partján, hol utóbb Alba[1809] fellegvára épült, mely újabb időkben Carnot[1810] oltalmazása által annyira elhíresült, már régente egy vár volt, melynek tulajdonosa az egész vidéket rettegésben tartotta, nem elégedvén meg a rablással, hanem akiket hatalmába keríthetett, zsákmányával várába hurcolta, kezeit elvagdalta, s a Scheldébe vetette, még végre egy római ifjú (Salvius Barbo, ahonnét a *Brabant* név) vele is hasonlót nem cselekedett; amely tettől vette azután a vár körül megtelepedett szállítvány is nevezetét *handwerfen,* vagyis németalföldiesen Antwerpen.

Az antwerpi gótikus öreg templom sugár tornyával a nagy róna tartományban majd mindenütt meglátszik, meg a városnak is majd minden utcájában, de éppen azért könnyen zavarba hozza az idegent ha magát azután erányozza, mint én, aki ezen templom piacán levő fogadóban szállottam meg. A széles nagy utcák ezen pont felé irányozzák [sic], s torony eránt menni magyar közmondás szerént, itt sokszor nem jónak tapasztaltam, mivel a keresztutcákban sokat kelle a torony miatt kerengenem. Roppant nagyságú belsejét 125 oszlop ékesíti. Benne látható Rubens remeke, mely az idvezítőnek keresztről levételét adja elő. Két mellékoltár képei is remeknek tartatik [sic], egyik Flors,[1811] másik Mathis[1812] ecsetétől való. Florsé az elkárhozott angyalok leesését adja elő, Mathisé Krisztus környülmetéltetését. Amaz emlékezetes annyiból

[1809] Alba harmadik hercege, Don Fernando Álvarez de Toledo y Pimentel (1507–1582), II. Fülöp (1556–1598) spanyol király uralkodása idején Németalföld helytartója.

[1810] Carnot, Lazare Nicolas (1753–1823), katona, matematikus, Napóleon *száz nap*ja idején Antwerpent biztosította.

[1811] Helyesen: Floris, Frans (1517–1570), flamand festő.

[1812] Helyesen: Matthyssen, Abraham (1581–1649), németalföldi festő.

is, hogy Mathist céljához segíté. Ő kovácslegény volt, s Flors leányát megszerette. Midőn hitvesül megkérné, tudtára adatott, hogy a szép hajadon csak festő neje lehet. Ezt hallván Mathis félre tevé pörölyét, s éjjel nappal ecsetet forgatott, oly sikerrel, hogy rövid idő múlva Flors otthon nem létében az akkor munkában volt leeső angyalok egyikének tomporájára egy méhet rajzolni bátorkodott. Ezt ő olyan ügyesen tette, hogy Flors haza jövén, azt természetes méhnek tartá, s képéről lelegyezni akarta. Azonban csalatkozását látván a festő után tudakozódott. Hallván, hogy az Mathis munkája, leánya kezére tüstént érdemesnek ítélte. Ámor mindent győz! – Még a kovácsból is festőt tenni képes!

Mathisnak van egy remeke mint kovácsnak is a templom előtt. Ez valaha csigás kút volt. A csigát tartó vas ívek, az azokat tartó négy oszlopok, meg a vas kúptető alatt álló páncélos vitéz Mathis munkája. A kút azonban már régen nem használtatik csupán azért, hogy Mathis míve a romlástól megóvassék.

P[eter]. P[aul]. Rubens oskolája gazdag gyűjteménnyel bír, többnyire az alapító műveiből. Egy nagy feszület annak kezétől, a legszebb, amit ezen nemben eddig láttam, s oly természetes, hogy a keresztet szabadon állónak, s öregéből faragott fából lévőnek, a rajta függő Istenembert valóságos emberi testnek vehetni, annyival is inkább, hogy a kép szörnyű nagy lévén, rámája első pillanatban tekéntetbe sem jön. A *Mágusok imádása* 13 nap alatt készültnek mondatik, ugyan Rubenstől, ami annál csudálatosabb, hogy csaknem minden tárgy természeti nagyságban készült, s az egész keleti fénnyel. Mindamellett nem látszik meg a munkának oly hamar készülte, mint Rubens egyéb mívein, melyeket többnyire tanítványai festettek, s ő csak a kigondolás, elrendelés, s az utolsó tökély megadása által tett magáévá. A[lbrecht]. Dürer,[1813] M[aerten]. Voss[1814] a többek jeles művei közt emlékezetes van der Borch-nak[1815] egy vastag papirosra rajzolt száraz hala, mely olyan célra szolgál, mint valaha Parhasius szőnyege és Zeuxis szőlőfürtjei.[1816] A nevezett képek megfordultak Napóleon múzeumában is, de megént visszakerültek. Sok szép gipszöntések vannak, mind az ó- mind az újabb korból, példának

[1813] Dürer, Albrecht (1471–1528), festő, grafikus, író.

[1814] Vos, Maerten de (1532–1603), a korszakban főként Antwerpenben alkotó németalföldi festő.

[1815] Helyesen: ter Borch. Borch, Gerard ter (1617–1681), németalföldi festő, a régió „aranykor"-ának egyik jeles alkotója.

[1816] Utalás két, Kr. e. 5. században élt ókori festő vetélkedésére. Zeuxis oly valóságosnak tűnő szőlőfürtöket festett, hogy a madarak csipegetni akarták, míg Parrhasius egy szőnyeget festett, melyet vetélytársa el akart húzni.

okáért Laokoón csoportja,[1817] Canova Magdolnája,[1818] etc., melyet egy itteni növendék kisebben, s nagyobban is igen helyesen lemásolt. Bőrrel bevont, s olyan formán, mint a könyv fokát szokás, megaranyozott karszéke Rubensnek, hátán gyopár koszorúval övedzve, övegszekrényben tartatik. Rubens emlékköve Sz[ent]. Jakab templomában van felállítva. Itt Rubens egy oltár forma alkotványon egész családostól együtt szemlélhető.

Dr. van den Zande[1819] és Somme[1820] elvezettek az ispotályba, s az amellett levő füvészkertbe. Az ispotály tágas, s igen jól elrendelt, benne egy bujasenyves[1821] tele vala szalonnás fekélyekkel egész testén, milyen esetet már Pesten is láttam. Egy asszony hashártya gyulladásban – peritonitis – higanykenőccsel gyógyíttatott, jó kimenetel reményével. Több ilyen esete lévén Van den Zande úrnak, utóbb nyomtatásban is kiadta ez eránti tapasztalását. Az ispotály mellett lévő Museum egyszersmind auditorium is. A falakon függnek Alibert[1822] táblái, melyek a bőr nyavalyáiról irt munkájából vannak kivéve, egy pár öveges szekrényben kór készítmények, egy harmadikban sebészi eszközök tartatnak. Amazok közt a *coniunctiva*[1823] s *epithelium*nak[1824] szinte ökölnyi nagyságú hólyagra kiterjedése tett különösen figyelmessé. Somme, az ispotály gyógyszerese, a betegek látogatása végeztével letevé nagy jegyzőkönyvét, melybe az orvos úr, mindjárt minden beteg megvizsgálása után, rendeléseit felírta, a füvészkertbe vezetett, mely az ő felvigyázata alatt van. Az egész kert igen kicsiny téren van, azért igen célszerűnek találom az egésznek elrendelését. A tér rendes négyszegű lévén, közepébe van ültetve egy kis törpe fa, mely körül minden ágyak csiga forma fordulatban mennek körül, úgy mindazonáltal, hogy a fa állásánál két út, egyenes szeglet alatt keresztülvágja egymást. Ezen rendelkezés által a kerülgetés elháríttatik. Az ispotály déli falához van támasztva egy kis üvegház is, amely tele ritka nyövényekkel, melyek mind igen egészségesek; jeléül annak, hogy Sommé úr nemcsak szenvedélyes, hanem egyszersmind igen értelmes kertész is. *Vanilla aromatica*t[1825] sehol se láttam még oly nagyot, mint itt. *Sommea calcitrapa*[1826]

[1817] A rodoszi eredetű *Laokoón-csoport,* Kr. u. 1. századból.
[1818] Canova, Antonio (1757–1822), itáliai szobrász, utalás *Bűnbánó Magdolna* c. alkotására.
[1819] Zande, Jan Bernaert van den (1777–1833), orvos, könyvgyűjtő.
[1820] Helyesen: Sommé, Claude Louis (1772–1855), orvos, gyógyszerész, botanikus.
[1821] Nemi beteg.
[1822] Alibert, Jean-Louis-Marc (1768–1837), francia orvos, bőrspecialista.
[1823] Kötőhártya.
[1824] Hámszövet.
[1825] A kosborfélék *Orchidaceae, L.* családjába tartozó közép-amerikai eredetű növény.
[1826] Brazíliai erdetű növény, mai tudományos elnevezése *Acicarpha bonariensis, L.*

a gyógyszeres nevét viseli, *Begonia macrophylla,*[1827] több passiflórák,[1828] melyek még meghatározva nincsenek fajokra nézve, etc., említést érdemelnek. Az ispotályban latin nyelven beszélvén orvos úrral, az ifjú gyakornokok igen figyelmesek lettek reám, s a kertbe is kikésértek. Könnyen folyó deák beszédemről szólalkoztak magok közt, de mégis franciásan, azaz úgy, hogy lassú beszédöknek is minden szavát lehetett érteni. Midőn egyik azt a megjegyzést tevé, hogy kimondásom mégis igen furcsa, mert mindent *per us* mondok, amit *per üs* kellene kimondani. Éppen ekkor mutatá Sommé úr a komlót, s latin nevével nevezé, de franciásan, *ümülüs lüpülüs,*[1829] ami nekem szintoly nevetségesnek tetszett, mint a franciáknak az én *us*om.

Utóbb öt álló esztendő múlva ugyanezen szót hallám Stuttgartban, a királyi kertész szájából, de úgy kimondva, mint mi magyarok szoktuk, *Humulus lupulus*. Minthogy az említett idő lefolyása alatt füleim igen az *ü* hanghoz szoktak, ott is, hol a magyar *u*-t mond, ez a kimondás olyan különösnek tetszett előttem, mintha életemben most hallottam volna legelőször, holott mindég így hallottam, s magam is így mondottam ki, minekelőtte Antwerpenbe jövék. Helytelen volt-e hát egy német tudós észrevétele, midőn azt mondá: Der Mensch ist ein Gewohnheitsthier?[1830]

Smeth[1831] banquier lakása Antwerp közelében igen híres. A lakház maga egy középkorbeli kis erősséget mutat kívülről, hacsak mostanában készült is. Belseje azonban csupa divatszerű fény, s pompa. A ház előtt van egy szép gyöptér, környéke ritka külföldi regényes csoportozatokba rakott fákkal, s csemetékkel be van ültetve. A gyeptér közepét két fejér márványból készült lóval, s ökörrel viaskodó farkas foglalja el. Mind remekmű, s a csalódásig természetes. Későbben Nápolynak chiajai[1832] kertében láttam a híres *Toro farnese*[1833] nevű márvány csoportot, de ez távul se tett reám nézve oly benyomást. Nem merném mondani, hogy a szép mestermívek eránti érzésem eltompult volna több szép mesterségi mívek látása által, mert azt inkább élesedni tapasztaltam. Azért hajlandóbb volnék Smeth-ének adni az elsőséget a farnesi felett. A […] ház keletső [keleti] oldalánál vannak az üvegházok, nyugotról egy szabadon álló hét emeleti torony nyúlik fel, a pekingi porcolán

[1827] Begóniaféle, *Begoniaceae, L.*, a tökvirágúak *(Cucurbitales, L.)* rendjébe tartozó trópikus és szubtrópikus dísznövény.
[1828] A *Malpighiales,* lat., rendjébe tartozó golgotavirág-félék.
[1829] Helyesen: *Humulus lupulus, L.*
[1830] Az ember a megszokás rabja.
[1831] Smeth, Theodorus de (1779–1859), báró, bankár.
[1832] Helyesen: Gardino Chiaiano.
[1833] III. Pál (1534–1549) pápa családi nevéről elnevezett ókori szoborcsoport.

torony utánzása. A legfelső emeletben van egy nagy víztartó edény, mely minden nap teleszivattyúztatik friss vízzel, amely rejtek csők által egy a torony előtt nem szinte nagy távulságra levő márvány kőmedence közepére vezettetik, ahonnét csak nem oly magosan felszökik, mint a torony magossága. A torony tetejéről igen messze terjedő kilátás van az egész vidékre, s csak a székesegyházról való mérkőzhetik vele, amely még sokkal kiterjedőbb, de amely mégsem oly gyönyörködtető, mivel a legközelebb eső tárgyak Smeth parkjának kies ligeteihez távul sem hasonlíthatók. Ez a torony maga 30 000 pengő forintba került.

17. Még a repülő híd a Schelde bal partjáról a jobbra átjött, elég időm volt várakoztomban a vizi kaput tovább szemlélni, s a látottat feljegyezni. Legszebb kapuja ez az egész Németalföldnek, s legnagyobb szerű.

(További részletes leírás a Schelde partjáról.)

A Scheldén néhány percenet alatt átkelvén a bal partra, Tête de Flandre[1834] nevű erősség mellett elballagván, még délelőtt a kalloi[1835] fogadóban megszállni kénteleníttettem. A fagyos föld igen engedni kezdett, a sárban leragadván lábbelim, annyira ellankadtam ezen rövid úton is, hogy továbbhaladni nem érzém magamat képesnek egy kis nyugvás nélkül. Utánam nemsokára betért egy félkorbeli vastag ember is, kinek a sáros úton a gyaloglás még inkább nehezére esett. Ő francia beszédességgel panaszkodni kezd a rossz útról, az emberi élet nyomorúságáról, kivált az orvosi állapotban. Csakhamar élénk beszélgetés támad köztünk az itteni jelesebb orvosokról, munkálkodásaikról. Minekutána Dr. Harbauer nevét hallotta tőlem, az én beszédes franciám elnémult. Okát nem gondolhattam el, kérdezni mégsem akarám, de lankadni látván nyögését, jajgatását hallván, nem állhatám meg, hogy ne kérdezzem: mi baja esett oly hertelen? Oh, felkiált ő, valóban szánakozást gerjesztő hangon, de csakhamar kémlő s gúnyos tekéntettel kérdi: Antwerpenbe utazok-é? S válaszomat se várva, más kérdést tesz fel: tán te is concursusra[1836] mensz? – száját eltátva, szemeit reám meresztve, belsejében láthatólag küzdve, várta feleletemet. Megesett rajt szívem, s gondolván, hogy vagy társának tart, egészen ellágyulva mondám: nem uram! Én Antwerpből jövök, mint idegen utas, Doelba szándékozom menni, az arenbergi herceg jószágára. Magyar vagyok! – első szavam, a *nem,* már felderíté, s láthatólag változott egész valójában, úgyhogy öröme szinte az őrültségig magasodva látszott utolsó szavamnál, melyet elfojtott, nyakamba szökvén, öszveszorongatván,

[1834] A Schelde bal partján épített erőd Antwerpen védelmére.

[1835] Kallo mellett zajlott le a harmincéves háború egyik nagy ütközete a spanyolok és az Egyesült Tartományok csapatai között, 1638-ban.

[1836] Gyűlés, tanácskozás.

csókolván. Csakhogy német nem vagy! – mert – öklét fenyegetően felemelve – azok a négyszegletes fejűek (így csúfolják a franciák a németeket – tête carré). Azoknak Harbauer az istene, az a királynál mindenható! – Ha nem gyanítanám, hogy féltékenység bántja utazónkat, meg kellett volna ijednem, de gyanúmban nem csalatkoztam. Midőn kérdeném, mi baja Harbauerral, a németekkel, mintegy vigasztalódva azt felelé, noha nem egyenesen kérdésemre: áh, azt gondolnám már beszédedből, hogy te is német vagy, Harbauer védence, s ezen esetben hiába fáradnék ismét Antwerpbe concursusra, mert ha német volnál, már akkor – barátom! Félbe szakasztám szavát, fiatal tapasztalatlan létemre hogy mernék versenegni [sic] ilyen tapasztalt férfiúval? – A compliment[1837] igen tetszett a szegény falusi seborvosnak, ki jobb helyzetre vágyódott. Szabadulni akarék szíveskedésétől, s noha örömest tovább is nyugodtam volna, szerencsés utat, dolga jó kimenetelét kívánva, továbbballagtam. Egy darabig velem jött, csak erőlködve menekhettem tőle. Mint legjobb barátjától, úgy vált meg szegény, sorsának jobbrafordultát remélve!

Alig vala időm utasunkról, az emberi viszontagságokról, a szegény orvosok sorsáról elmélkedni, Liefkenshoek erőssége, Fort Lillónak átellenében, feltartóztatott. A síkságon nem vevém hamarjában észre az alacsony várt, melynek gyepes töltése felett egy épület sem volt látható. A munkások zajgása, kik részént az árkot mélyebbre süllyeszték, s tágíták, részént a nagy zugónak pilótákat[1838] vertek le, hogy az erősség árka a Schelde tükrénél alább szállíttatván, nemcsak a vár árkát, hanem az egész sík földet el lehessen árasztani háború idején. A Schelde bal partja is olyan terv szerént leszen megerősítve, mint a jobb partja, mely Fort Lillótól elárasztható, ameddig csak a szem lát.

Doelba oly korán érkeztem meg, hogy az arenbergi herceg jószágát még ma megtekénthetém. Flandria éjszaki csúcsánál, hol a Schelde két ágra oszlik, 1700 hold földet bír a herceg, 30 majort építtetett reá, s alku mellett haszonbérbe adta valamennyit. Többnyire firól fira száll a haszonbérlés, melyből a hercegnek esztendőnként 30 000 frank állandó jövedelme van. Ezen haszonbérlők közt legértelmesebb s vagyonosabb Goosens,[1839] kihez Degen,[1840] a herceg titoknoka írt ajánlást, az uraság otthon nem létében. Ő teljes készséggel járta el velem a jószágot, s elvezetett szomszédjai telekére is. Az egész gazdálkodásmód előadása előtt meg kell előre jegyeznem, hogy ezen telek sokkal alább van, mint a Schelde folyó színe. Azért alája van vetve mind

[1837] Bók.
[1838] Cölöp.
[1839] Goosens (?–?), azonosíthatatlan.
[1840] Degen (?–?), azonosíthatatlan.

a folyó árjának, mind a tenger dagályának, amelytől magas töltések által foglaltatott el. Tenger apályakor t[udni]. i[llik]. magas töltések készülnek folyam hosszat, s a tengerjárás ellenében dagálykor megszűnik a munka; apálykor ismét folytattatik, még egy bizonyos telek ilyen magas töltésekkel beker

mondják. Egy lovat fognak elejébe, s a dombos teleket felmetszvén az eszköz, öblébe fogja fel. Mintegy 4-5 mázsáig, s hupásabb helyen a lovat igazgató, s az eszközt tartó ember könnyen kiürítheti, s ismét továbbmenvén, a dombos részt felmetszi.

A föld, mívelésre már ezen módon el lévén készítve, ha lehet, erősen megtrágyáztatik először is, hacsak valamely rész nem csupa termékeny iszap; ha nincs trágya, vagy az idő szűkül, anélkül is felszántatik, s jó kora tavasszal lóbabbal vettetik bé. Ennek letakarítása után, kora ősszel búza; esztendő az korra [sic] lóher vettetik árpával. A lóher negyedik esztendőre is meghagyatik. Ötödik esztendőben ismét lóbab termesztetik, s a termésváltozás a megírt módon folytattatik. Azonban ezen felállított rendszert sokszor megzavarja az árvíz, valamint az innét származó szükség is, s olyankor káposzta, kerékrépa,[1842] s len a segítő termesztvény. Goosens ezen termékeket nem vette fel a rendes termésváltozásba, mégis ritka esztendő múlik el, hogy a konyhakertben házi szükségre termesztetni szokott zöldségeken kívül, az említetteket nagyban is termesztenie ne kelljen, a feljebb előadott oknál fogva. Hát nem parragol ilyenkor? S nem nyugosztalja földét? – kérdém. Uram, úgy mond, drága itt a föld. A haszonbért meg kell fizetnem. Élnem is kell családostól, marhástul. A jövendőről is gondoskodnom. Nincs hát más mód, mint ismét numerót rakni a lotteriába, ha ternót[1843] nyerni akarok.

A lóbab lévén a termésváltozás alapja, mint minálunk a kukorica és a kolompér, illő, hogy ennek mívelését, amint itt szokták, különösen feljegyezzem. A lóbab földtisztító, s javító termék lévén, a gabona termésnek elejbe bocsáttatik, minthogy a dudvát elnyomja, s táplálását nagyobb részént a levegőből vévén, a gabona díszlésére szükséges trágyát el nem emészti. Földet olyant legjobban szeret, mint a búza, tehát erős agyagot, de elegendő trágyával, s nedvességgel ellátottat. A telek itt ugyan nem mindenütt agyagos, mert a gyeptőzeg gödörnél, hellyel-közzel 3-6 lábnyi vastag iszapos réteget láttam, a torfa[1844] felett, melynek vegyítékében ugyan sok agyag látszott, de annál sokkal több fövény. Az ilyen iszapos földben, elegendő nedvessége lévén a földnek, trágya nélkül is elég jól díszlik a lóbab. Azért első esztendőben a trágyázást többnyire elmulasztják, leginkább a földnek dudvától tisztítását vévén célul, de annál erősebben trágyáznak alája a második fordulatban, s ekkor örömest érettebb trágyával élnek, mint frissel, de érett nem lévén, az éretlent is kiviszik. A trágyát ősszel, vagy ha az időből kifogynak, télen

[1842] *Brassica rapa, L.*, vagy más néven tarlórépa.
[1843] Találat.
[1844] Tőzeg.

hordják ki, mert kora tavasszal szekérrel megjárhatatlan a föld, s az idővel is sietni kell, hogy minél előbb eltakaríthassák a magot. A trágyát, ha csak lehet, még ősszel leszántják. A tavaszi szántás az őszivel keresztben történik, s a vetés mindjárt barázdavonás után megtörténik, vagy, hogy egy barázda ki lévén húzva, abba mindjárt elhintetik a bab, azután két barázda üresen hagyatik, s a harmadikba vettetik ismét, ritkásan, mint az elsőben is, legalább egy hüvelyknyi távulságra egymástól.

Mások a friss szántás felett hegyes kapával csinálnak árkokat, ezekbe vetik a babot, azután úgy boronálják bé. Mind a szántást, mind a vetést oly korán kezdik, mint csak lehet; ha pedig nem, márciusban vagy még áprilisban is úgy, hogy május kezdetére a babvetés el legyen végezve, mert másképp a bab későbben érhet meg, s amiatt őszi alá nem lehet a földet annak idejében elkészíteni. Ha a bab kihajtott, a földet vasfogú boronával meghordozzák, nem tartván semmit a bab megsértésétől, amit az könnyen eltűr. Nem sok idő múlva azután, ha egy kicsint nevelkedett, megkapálják, hogy a gyom erőt ne vegyen rajta. Utóbb megtöltik, még minekelőtte a virágzás elkezdődnék, s ahol a vetés sűrűebben esett, a nyövényt kitépik. Midőn alatt hüvelyek alakulni kezdenek, a nyövény tetejét levagdalják, részént azért, hogy a nyövény erősödjék, s inkább szemtermő legyen, mint meddőn magasra felnyúljon, részént azért, mivel az ily megnyírés által a bab megérlelése siettetik. Mind a kapálás, töltés, s lefejezés, mind pedig a bővebb babtermés tekéntetéből történik a rendbe vetés, azon kívül, hogy ezen móddal sok mag is megkéméltetik. Az elszórt babból sok is elvész, s emellett se a földet nem lehet kelletiképpen a dudvától megtisztítani, se annyi babra, mint a ritka sorba vetettnél, számot nem tarthatni. Nem várják meg, hogy a bab egészen megérjék, mert akkor sok bab kihullana, s elveszne, hanem mihelyt a babhüvelyek nagyobb részént megfeketednek, kaszát fognak, a lekaszált babot 3-4 nap vékony renden hagyják, azután apró kévékbe, de tágan kötve, öthatával egy csoportba, föld hosszat felállítják sorba, s a sorok közt mindjárt elkezdik az őszi alá való szántást, a kévéket a szántott földre átrakják, s ott hagyják, még egészen megszáradtak. Azután behordják, kicséplik, s szalmáját kazalba rakván, tüzelésre használják, egyéb tüzelő szerek nem lévén ezen kívül a gyeptőzegnél. Ezen babbal nyersen tartják a lovakat, széna mellett, s több látottja van rajtuk, mint kétannyi zabnak lenne. Lovat 12 darabot tart Goosens földmívelésre, s egyéb gazdasági dolgokra. Tehenei ugyanannyi számmal vannak, melyeknek regvel szalmát, délben polyvával meghintett

főlt babot, estve szénát ád. Egy darabról kétszeri fejésre 18-20 icce[1845] tejet számlál naponként. Van ezen teleken sókút is, melyből Goosens nemcsak házi szükségét pótolja, hanem nevezetes nyereséget is vesz bé. Buzért – rubia tinctorum – nem enged a herceg termeszteni, mert a gyökér kiszedésekor igen mélyen ásatnék fel a föld, s könnyen víz adná fel magát, s a teleket szántásra alkalmatlanná tenné, vagy az árvíz a földet elhordaná. Mások azonban a Scheldétől távulabbi telekeken, hol ezen említett következéstől nincs félelem, nagyon mívelik a buzért.

OSZK Quart. Hung. 3727/3 fol. 4–15.

[1845] Nem eldönthető, hogy melyik iccére utal, átszámítva feltehetően a Magyarországon általánosan ismert 0,95 l mennyiséget veszi alapul 1 iccére.

60.
1821. február 19–23.
Beszámoló a nyelvi nehézségekről, Rotterdam építészetéről, kereskedelméről, a belföldi közlekedés sajátosságairól, valamint hágai tapasztalatairól

Már estvéledtünk, s Rotterdamtól még távul valánk, s vizeken kelle még átkelnünk. Világ csillámlik egyszerre az útfélen, kalauzomat odaszólítám. Fogadó volt szerencsémre. Szállást kértem. Kalauzom siket gyanánt mutatott be. Szánakozás látszott a jámbor öreg minden arcvonásain, az deli leányén is, kit ágybontásra előszólított, hogy a vacsorát megköszöném. Igaz, nekem arra sokkal kevesebb szükségem volt, mint éhes, szomjas kalauzomnak, de jól esett volna mégis, szintúgy, mint a nyugalom, ha inkább a lármától menekedni nem akartam volna. Egy széket tettek ágyam elejbe, melyre felállva a deszkafalak közé felmászhattam,[1846] s alvást tetteték.

A háziak tüstént körülülték a kandallóban élesztett tüzet, bőbeszédű kalauzommal együtt. Rólam folyt a beszéd, melyet vélt siketségem miatt többször sajnálkodó sóhajtás szakaszta félbe. A jámbor ábrázatú fogadós felejteté velem a múlt éjjeli szállásomon gyötrő ajtót. Nemsokára elszunnyadtam, a múlt éjjel nélkülözött nyugalmat is pótolva.

20. Újult erővel kora délelőtt megérkeztem Rotterdamba. Kalauzom itt is siketnek mondott be. Első kívánságom volt olyan emberrel szólhatni, aki engem megértsen. A […] fogadós nem tudván maga másképp, mint honja nyelvén beszélni, egy igen szép míveltségű, s valóban jószívű kereskedő fiát a comptoire-ból[1847] haza hívatta, s nemcsak kalauzomul rendelte, hanem velem is értetni szíveskedett, hogy általa minden kívánságom pontban teljesülhessen. Az ifjú igen jól beszélt francia nyelven. Lehetetlen volt nem örülnöm ezen változáson, de egyszersmind lehetetlen volt, hogy Wilhelmstadtból idáig tett utamról olyan tudósítást adhassak, milyent óhajtanék. Feljegyzem mégis, amit tapasztaltam. Hollands Diepen átkelvén Beijerland szigetébe érkeztem, már tulajdonképp úgy nevezett Hollandia egy részébe. Amint

[1846] Hálófülke.
[1847] Helyesen: comptoir. Számviteli iroda.

utam a szigeten keresztülvezetett, mindenhol kertileg mívelt teleket láttam, oly csinnal s tisztasággal míveltet, milyenről még házi kerteinknél fogva sem lehetett fogalmam. Szép gyümölcsösöket is láttam. A termékek közt a buzérföldekre könnyű volt Goosens szavai után reáismernem. Egyéb termékeket nem különböztethettem meg, mert az időszak igen kora volt még arra, hogy a tavaszi termékeket meglehessen különböztetni. Úgy látszott azonban, hogy többnyire tavaszi termékek míveltetnek, az út melléken legalább. Majd minden föld úgy látszott, mintha csak most lett volna elvetve. Ezen mívelése a földnek valóban bámulással tölte el, holott Bergen op Zoomból kiindultom után feszült várakozásom majd csaknem a megvetésig leszállott. – Yssel Monde szigete, melyre Beijerlandból átjövék, egészen más nemű, de sajátszerűleg igen mívelt. Mind csupa rét, amit láttam, annak is a java, magas töltésekkel apróbb szakaszokra oszolva. Meglepő tünemény volt reám nézve, a töltés tetejére ültetett fasorok közt feszült vitorlákat előrenyomulni látni, nem sejdítvén, hogy azon magas töltések egyszersmind vízgátak, hajózható csatornák partjait ábrázolók, melyek egyszersmind száraztó csatornákul is szolgálnak. A száraz telek t[udni]. i[llik]. alacsonyabb lévén sokkal a szigetet körülölelő víz szinénél. Dagálykor kivált, ha zajos a tenger, vagy ha a Maas, s Yssel vizei megáradnak, a szárazzá tett teleket elborítják vízzel, de ezen kívül az első hólév is meggyűl esztendőnként. Hogy ezen vizek a teleket termékenyítik, s bő szénatermést hoznak, világos. De nyilván van az is, hogy semmi felé lefolyások nem lévén, végre az egész szigetet eliszaposítanák. Hogy ez ne történhessék, a töltések tetejébe nagy szélmalmok vannak építve, nemhogy lisztet őröljenek, hanem hogy a lapályból a vizet felhajtsák, t[udni]. i[llik]. Archimedes csigája[1848] van a malmokkal öszvekötve úgy, hogy alsó vége a lapályig lenyúlik, föle pedig harántékosan a töltés fölötti csatornára hajlik, s ha a szél ereje által a malomkerék megindul, a vele öszveköttetésben levő csiga is forog, s a lapályon elterült vizet a csatornába felhajtja, s kiüríti, ahonnét azután apálykor a folyam vizével együtt a tengerbe takarodik. Felejthetetlen fog maradni elmémben örökre ezen két szigeten át tett utazásom!

Rotterdam Rotte folyó partján fekszik, ahol az a Maas vizébe ömlik. Alaprajza háromszegű, egy oldalával a Maasra – itt Merwe – dűlve, melyre a Rotte az ellenébe álló szeglettől lefügg. Merwe felé eső oldala legpompásabb, kivált a dél felül jövőnek, a Merwe széles tükrén át. Egy része a vízparton hársfákkal van beültetve, melyet *boompjes*nek,[1849] vagy minthogy a város belsejében is vannak a főcsatorna hosszat ilyes hársfa ültetvények, azoktól megkülönböztethetés

[1848] Vízkiemelő szerkezet.
[1849] Liget.

végett *onder boompjes*nek[1850] is neveznek. Régiebb része a városnak, vagyis a belső város, szűk utcákból áll, s azért nagy, fekete vakolatlan házai miatt, komorabb, s néptelenebbnek is tetsző. Újabb része, vagyis a külváros – *buiten stad* – utcái tágak, szélesek. Legpompásabb azonban azon utca, mely az ó- és újvárost egymástól elválasztja. Közepén egy széles csatorna van, melynek partja hársfasorokkal van beültetve, s a rendkívül széles utcáknak, szép magas téglaházaknak nemcsak ékességül szolgál, hanem kiszámíthatlan [sic] hasznot is hajt, minthogy a nagy tengeri kereskedőhajóknak bátorságos kikötőhelyet ád, belőle egyenesen a rakhelyekbe hordhatni a portékát, s ennélfogva időt, erőt, s költséget teméntelen megkémélhetni. A város közepén emelkedik fel Szent Lőrinc temploma gótikus buga[1851] tornyával, mint egy óriás; belsejében telve a régiebb kor bajnokinak emlékköveivel. Nagy és pompás a […] – hajókészítő műhely – szintúgy az alkuház – börze – meg az admiralitás – *zekantoor*. Cukortisztító műhelyei, ón-cukor,[1852] kanaszter[1853] gyárilag emlékezetesebbek. Mindenhol titkolóznak. Gueding[1854] úr, minekutána igen udvariasan elmutogatta kanaszter, vagy amint másképpen mondani szokják [sic] carotten fabrikáját (azért, hogy a bepácolt dohánylevelet sárgarépa vagy karotta forma tekercsekbe kötik öszve) egyenesen megmondá tett kérdésemre: ez meg ez titok! – Gueding úr éppen új házat építtetett a kikötő partján. Most végeztem el, úgy mond, az épület súlyát, hála Isten! – Hogy hogy, kérdém, hiszen a fal még egy lábnyira sem emelkedett a föld színétől. A föld alatti rész a legnagyobb terhe úgy mond. A pilótázás sok időt, erőt, s költséget nyel el. Épületeink amily nagyok, s magosak, nem kerülnek többe föld feletti részökre nézve, mint a föld alatti, s a munka szaporábban halad. Rotterdam minden épületei, valamint általjában Hollandiában pilótákon nyugszanak.

(További részletek az építési sajátosságokról.)

Rotterdam igen kellemetes tiszta város, élire rakott téglákból készült, s mindenhol jó karban tartott kövezete nem kevesebbé vonta magára figyelmemet, mint valaha Lady Montaguét,[1855] ki itt szállott először szárazra, ahol a hollandus tisztaságnak leghívebb képét láthatá először is. Azonban mégse merném azt állítani, amit ő tán csak emphatice, hogy Rotterdam utcái tisztábbak, mint az angol hálószobák. Én a mostani angolok hálószobáit kivétel nélkül mindenhol igen tisztáknak találtam minden részeiben, úgy hálószobáikat

[1850] Másik liget.
[1851] Zömök, toronycsúcs nélküli.
[1852] Fekete cukor.
[1853] Pipadohány.
[1854] Gueding (?–?), azonosíthatatlan.
[1855] Montague, Mary Wortley (1689–1762), írónő.

is. Másképp volt-e az a szép Lady korában? Nem tudom, de alig hiszem. Az előbb említett ültetvényeken kívül különös sétányai vannak Rotterdamnak; a keleti részen t[udni]. i[llik]. az úgy nevezett Planraadje, a nyugatin a Nieuwe Werk. Mindenik csak a hársak buja növéséről nevezetes.

Rotterdam helyzeténél fogva minden hollandus városok közt a legalkalmatosabb a nagykereskedésre, mert azon kívül, hogy csatornák által minden hollandi várossal könnyen közösülhet, szintúgy Maas és Rajna folyóival, ezen említett folyók egybekötik a tengerrel is, mely csak három mértföldnyi távolságra van, s a dagály Rotterdamon felül még messze hat. A tengerrel levő könnyű öszveköttetése igen élénkké teszi kereskedését Angliával, s még inkább Skóciával, amely 1814 óta nemcsak tökéletesen helyreállott, hanem mind a két Indiára is kiterjedt.

22. Rotterdamból Hágába egy óra alatt elmehetni hajón, melyet *treck shuyt*nak neveznek. Ez mintegy 30 lábnyi [1 láb = pozsonyi/párizsi 31,6 cm] hosszú, 6-7 lábnyi széles hajó, melyben többnyire két szoba van; egy közös, mely nagyobb, s egy különös, mely kisebb, s *roef*nak vagy *ruhf*nak neveztetik. Teteje lapos, melyet idegen utazók jó időben, szabad kilátás végett inkább kedvelnek. Benn, a fal mellett, melyen ablakok vannak mindkét felül, padok vannak, vánkosokkal ellátva. Középen, vagyis az ajtó ellenében, tükör, gyertyatartó, dohány, s goudai pipatartó. Még a *kwispel door* – pökő csésze – sem hibázik.

A hajó hátulján a kormányos, nagy csatos cipőjével, kék harisnyájával, bő öltönyével, kurta cseréppipájával, melynek, hogy meg ne szűnhessen füstje, egy kis izzó tőzekes [sic] edény van előtte, mint a nagy tengeri hajókon a compass.[1856] A hajó ormán egy árboc emelkedik fel. Ehhez van kötve egy kötél, melynél fogva a hajó egy ló által vonatik a csatorna parton. Hogy a hajó kiszabott rend szerént minden órában egy német mértföldet [1 német mérföld = 7 500 m] haladhasson, egy hajtó – jäger – ül a lovon nyeregben, vagy hidegebb időben gyalog fut a ló után, s a nála levő korbáccsal futva biztatja. Kisebbítőleg *het jägertje*nek nevezik. Ezen különös nemű utazó hajón Hágába indultam, több idegenek társaságában. Utunknak mintegy közepe táján Delftnél megállánk. Delft egy régi szennyes város, de igen rendesen épült, s valamint egyéb hollandus városok utcái, úgy ezé is csatornákkal s hársfa sorokkal van ellátva. Valaha Hollandia legerősebb városinak egyike volt, vagyonossá és nevezetessé tette a híres *delfterzeug* készítése s azzal való kereskedés által. Ez a *delfterzeug* szép kék rajzolatokkal díszes, s vékonysága mellett is erős, s azért is igen becses kerámia edény, de amelyet az angolok igen jól tudnak utánozni, s olcsóbban árulnak, a delftiek tetemes kárával.

[1856] Iránytű.

Korunkban már nem ezen gyármű kedvéért – mert azt nem is engedik megnézni –, hanem az itt létező híres emberek emlékkövei megtekintése végett állnak meg. Az úgy nevezett régi templomban van Peter Heins[1857] és Tromp[1858] emléke. Semmi különös szépség sincs egyikén is. Az új templomban a főajtó átellenében, olyan helyen, hol nálunk az öreg oltár szok [sic] állani, s ugyanazért könnyen annak vehető is, Wilhelm orániai herceg[1859] emlékköve hasonló egy mennyezetes ágyhoz.

(További részletek az emlékművel kapcsolatos benyomásairól.)

Hága – Haag – valamivel magosabb helyen fekszik, mint az egész környék, mégsem mutat távolról valami nagyot vagy különöst, mindamellett, hogy kezdettől fogva a helytartó, s utóbb a király lakhelye volt. Nagy téglaházai közül csak egy kis, újabb szerű torony tűnik ki. Azonban a bemenet, hajón kivált, a széles Prinsengracht csatornán, igen pompás, több utcák hársfasorokkal ékesítvén. Legnagyobb dísze azonban a városnak, külsőleg, a *Voorhout*, egy nagy szabad tér, szinte nagy hársfasorokkal sétánynak készítve. Ezek közt a középső kocsin sétálóknak szolgál. Nevezetes ez sok történetekről. A többi közt említést érdemel egy, mely alkalmat adott XIV. Lajos[1860] és III. Wilhelm[1861] közti személyes gyűlölségnek. Comte d'Estrades[1862] XIV. Lajos követe öszvejön Wilhelmmel, ki még akkor orániai herceg volt, kocsin, séta közben a nagy allében. Mindenik megállítja kocsiját. Kitérni egyik sem akar, tódulás zsibongás támad mind a két részről. Megjelenik egy előkelő hollandus tisztviselő is, kihez a követ fennszóval azt mondja, úgy hogy a herceg is meghallhassa: nem tudom mit akarnak a herceg emberei, eddig még azt tartottam, hogy a hollandus statusoknak nincs királya. Ezt hallván a herceg anyja, a kocsiból leszállott. Utána a herceg maga is, mintha anyja eránt való tiszteletből tenné azt. A kocsi visszafordult, s így a pas d'honneur[1863] a francia követé lett. – Ezen hellyel határos a néhai hollandi grófok lakhelye (*Graves Hagen,* ahonnét a város vette nevezetét, mely most közönségesen *Haagen* vagy *Haag*), mely utóbb helytartói vagy királyi lakká lett, egy nagy tó partján, melynek vizében a nagy hideg ellenére is számos hattyúk úszkáltak. Ezen épület azonban semmi külső

[1857] Helyesen: Hein, Piet (1577–1629), holland admirális, kalóz, a spanyolok elleni szabadságharc egyik katonai vezetője.

[1858] Tromp, Maarten (1598–1653), holland admirális, a spanyolok elleni szabadságharc, majd pedig az angolok elleni első háború katonai vezetője.

[1859] Orániai Vilmos (1533–1584), herceg, a protestáns németalföldi szabadságharc emblematikus alakja, akit a spanyolok által felbujtott francia merénylő agyonlőtt Delftben.

[1860] XIV. Lajos (1643–1715), Franciaország királya.

[1861] III. Vilmos (1688–1702), Anglia királya.

[1862] Estrades, Godfroi de (1607–1686), francia diplomata, katona.

[1863] Tiszteletlenség.

kellemmel sem bír, sőt inkább rendetlenül öszvecsoportozott apró épületeivel a többi nagyobb házak szép rendjét megbontja. Nevezetes benne mindazáltal a koronaherceg természettörténeti gyűjteménye, mely Napóleon uralkodása alatt Párizsba vitetett, de azóta ismét visszakerült, s még gazdagabban a kettős példányok kicseréltetése által. Én nem láthattam. – Haag nagy fás térről, s gyepes telekéről, a királyi lak közelében, *rus in urbe*,[1864] s minthogy se kapuja, se fala, se sánca nincs, falunak is mondatik. 40 000 lakosa lévén, bizonyosan a legnagyobb s legnépesebb falunak kellene lennie, ha csakugyan az említett tulajdonok tennék a város és falu közti különbséget, hogy szépségéről és gazdagságáról is szóljunk.

Azonban, ha mind falunak kellene mondani a falatlan, sáncatlan vagy kaputlan várost, mind faluvá kellene azon városoknak lenni, melyek erősségei lerontattak, s helyökbe kényelmes sétahelyek alkottatnak, ami ellen sok német város könnyen ellentmondhatna. Éjszak felé van Haagtól egy kis erdőcske, több vágott utakkal, s egy királyi nyári lakkal. Ide is szép fasor sétány vezet, mint Scheveningen délnyugat felé, hol halászok laknak, s kedves sétahelyök van a fővárosbelieknek, s azoknak, kik nyílt tengert még nem láttak. Egyéb oldalról szabad Haag köre, s sok szép mezei lakokkal díszes. Haaghoz közel van még két nevezetes hely, Ryswick[1865] t[udni]. i[llik]. és Losdunes.[1866]

(További részletek a főváros és környékének fekvéséről, építészetéről.)

Leidenbe siettem inkább, ott célomra többet remélvén, de jól akarék előbb lakni friss *Kabljau*val – Stockfisch[1867] –, melyre fogadósném már előre hosszú fogat csinált. A pompásan terített tiszta asztalra felhozatott egy nagy tokhal fejet, habart tojás székével megöntve, mint minálunk a borjúfejet szokták. Én vettem először a kerék asztalnál, a háziasszony kínálására, de keveset, mert remélém, hogy még más is lesz, mint a franciáknál Brüsszelben, kik ha salátára hívtak is meg, sok egyéb jó ennivalót adtak salátán kívül is. Aztán azt is kelle tekéntenem, hogy többen is vagyunk az asztalnál, hadd jusson mindeniknek! De alig tisztult le tányérja néhány útitársamnak, kiknek nálamnál több esze volt, fizetéshez fogtak s menni készültek. Én is hasonlót valék kéntelen cselekedni, mert már majd ütött az indulás órája. – Aha, Leidenbe üres hassal, pompásan terített asztal mellül!

OSZK Quart. Hung. 3727/3 fol. 19–27.

[1864] Falu a városban.
[1865] Rijswijk, holl., az itteni kastélyban írták alá a pfalzi örökösödési háborút lezáró békekötést 1697-ben.
[1866] Helyesen: Loosduinen.
[1867] Tőkehal.

61.
1821. február 24–26.
Ismertetés Leiden európai hírű egyetemének botanikai kertjéről, gyűjteményeiről, különböző természettudósokkal történt konzultációkról, a város művészeti emlékeiről, továbbá az egyik helyi tehenészet tejfeldolgozási gyakorlatáról

Leiden – *Lugdunum Batavorum* – Hollandiának nagyságra nézve második, szépségre nézve mindamellett is, hogy 1807-ben legszebb része több hajón meggyúlt puskapor által szétdúlatott, s kellemre nézve legelső; de csendes, mint afféle múzsák széke, az Ó-Rajna felett, mely a haarlemi tenger vizével egyesülve csatornáit öntözi, s némileg a kereskedésbeli mozgás által eleveníti. Először is a várt – *Den Borck* – kerestem fel, híven azon szokásomhoz, hogy egy magosabb helyről kellő eránytszerezzek magamnak. A *borck* egy régi erősség, még a rómaiak idejéből valónak tartatik, egy kis csúcsos dombon, inkább mint hegyen, mely a róna város közepén emelkedik fel. Oldala ezen dombnak fákkal van beültetve, teteje bástyával körülvéve. Ezen kerítésen belül semmi épület sincs, mint egy tömkeleg – *labyrinth* – s annak kellő közepén egy mély, de most száraz kút. A kilátás nagyon szép innét az egész városra s környékére.

Dr. Kraus[1868] különös szívességgel vezete el az egyetemi ispotályba, de amelynek semmi különösségét se láttam a sebészi eszközök gazdag gyűjteményén kívül. Azután megmutatta a nagy Boerhaave[1869] kémikus műhelyét, ahol kevéssel előbb Kerekesünk is megfordult. Különösség benne egy fújtató, melynek csője három ágra oszlik, s annál fogva három tűzre szolgál: csap lévén mindeniken, kény szerént egy, két vagy három helyen is lehet egyszerre tüzet éleszteni, amint a csapokkal a levegő elzáratik, vagy szabadon kimenni engedtetik. A természetiek gyűjteménye rendkívüli, de a hely szűk volta miatt minden igen öszve van tömve. Azonban minthogy sok fog még hozzájárulni, úgymint Brugmans[1870] és Temminck[1871] kabinetjei. Amerikából és Javából vett gyűjtemények, melyeknek, hogy hely adathassék,

[1868] Kraus, Johann Carl (1759–1826), orvos, egyetemi tanár.
[1869] Boerhaave, Herman (1668–1738), orvos, egyetemi tanár, a klinikai orvoslás iskolateremtő alakja.
[1870] Brugmans, Sebald Justinus (1763–1819), botanikus, fizikus.
[1871] Temminck, Coenraad Jacob (1778–1858), természettudós.

az épületet nagyobbítani kezdették. A bemenetelnél elől állanak az emlősek. Ezek közt a *Simmia Nasicá*ra[1872] esett először szemem, mely egy nagyorrú emberhez igen hasonlít. Ritka látogató fogja magát ennek látására a mosolygástól megtartóztathatni. Ez, meg *Hippopotamus Amphibius*[1873] és *Moschus Pigmens*[1874] első a maga nemében, amit itt láttam. A *Crocodylus Niloticus*nak[1875] alig van valahol nagyságára nézve párja. A juhot sehol se láttam annyi fajtában együtt, mint itt. *Ovis Angorensis*[1876] fejér sima szőrével, nagy lekonyult fülével igen szembetűnő, szarva nem olyan mint az angórai kecskéé, de testalkotásra nézve ahhoz nagyon hasonló! Az *Ovis Ammon*[1877] igen kár, hogy magas állása miatt rajta a pej szőrön kívül semmit megkülönböztetni nem lehet. Párizsban utóbb elég szerencsés valék eleveneket is láthatni, melyeknek sűrű barna rövid szőre közt a legfinomabb fürtös gyapjút lehete látni, még a legfinomabb electoralnál is különbet alig találhatót. *Ovis Buchanica*[1878] hasonló bundával bír, mint egy fejér és fekete fürtökkel tarkázott pudli kutya. Egy kis muszka bárány is volt itten, de magyar juh után hiába néztem, s kérdezősködtem. Helvetia és Chamony[1879] völgye külön gipszből öntve, emelt képben, rajta a vizek, ú[gy]. m[int]. tavak s folyók, tükörrel képezve. – A füvészkertet még Boerhaave kezdette, s Brugmans tágította, gyarapította. Amannak ültetéséből még két fa él, melyeknek egyikén, a *Lonicera alpigená*n[1880] vasabroncsok s szíjkötelek tartják öszve az ágakat, s szorgalmasan őrzik, noha már egészen veszni tért (mi szorgalmasan őrzik itt, ami egy nagy emberre emlékeztethet! Honomban látám még a serdülő fákat is kivágatni, olyak által pedig, kiknek szájába nem legjobban illett a *Recedant vera*[1881] etc.). A másikat – *Fraxinus ornus*t[1882] – négy esztendő előtt ültették át, s igen jó erőben van. Az árnyékban díszlő növények kedvéért egy alacsony félszer van, melynek északi oldala bedeszkázott, többi oldala pedig szabad, teteje egymástól úgy szegezett vesszőkkel van befedve, hogy egy pár vonalnyi köz maradjon köztök, hogy az eső áteshessen. A kényesebb növények felett üveg

[1872] Borneói nagyorrú majom.
[1873] Víziló.
[1874] Pézsmaszarvas.
[1875] Nílusi krokodil.
[1876] Angórajuh.
[1877] Argali juh, lat.
[1878] Bukharai tatár juh.
[1879] Helyesen: Chamonix.
[1880] Alpesi lonc.
[1881] Az igazak megmaradnak.
[1882] Virágos kőris.

borítók vannak vasrámába foglalva. Az üvegházban a *Bromelia ananas*[1883] meg a *Canna indica*[1884] cserepekben voltak felfüggesztve, hogy száraz melegjök legyen. *Arenga saccharifera, foliis laceris, unica*[1885] – nagy akcentussal mondá Kraus. Én, az igaz, máshol sehol se láttam. A fajták számát 14 000-re mondják, melyek mind Persoon[1886] szerént vannak elrendelve. A kertnek ékesítésül szolgál Brugmans büsztje, szabadban, egy igen jeles régi kőkép gyűjtemény, félszer alatt.

Reám nézve különös érdekű volt a füvészkerttel határos élő állatok kertje – menagerie – melyben barbariai, algériai, surinami, izlandi, s asztraháni birkák voltak. Gyapjúmustrát mindenikétől vettem a georgikoni múzeum számára. A barbariai[1887] testállásra nézve olyan forma, mint a spanyol juh, de csupa szőr bundája, rövid, fejér, tömött szálakkal, mint a pomerkutya,[1888] azonban egy szál gyapjút sem találtam közte. A surinami nagy, mintegy esztendős borjú, csakhogy birka alakú, hosszú, erős, lófarkforma szőrrel, hellyel-közzel néhány goromba gyapjúszállal. Az izlandiaknak négy szarva van, barna szőre, gyapjú nélkül. Az astrachani – *Ovis steatopyga*[1889] – faggyas farkú, olyan forma, mint a közönséges német birka, de annál nagyobb. Fekete sima szőre közt, mely rövid, hellyel-közzel hosszú, s elég finom göndör gyapjúfürtök lógnak ki. Farka közepén az alsó s szőrtelen részén olyan domborúság van, mint egy jó fejőstehén fél tőgye. Ezen jegynél fogva nevezte *Pallas steatopygia* névvel.

A gazdag könyvtárt nem láthattam, valamint az *Amphiteatrum Anatomicum*ot[1890] sem; pedig igen lekötelezett volna Dr. Sandifort[1891] ha a gondviselése alatt levő Brugmans féle gyűjteményt megmutatta volna. A mutogatás terhét azzal hárította el magától, hogy az egész kabinet rendetlenségben van, de látni lehete, hogy készség hiányával volt. Annál kedvesebb volt van der Boon Mesch[1892] és Dr. Bennet szívessége; amaz gazdaságot tanító (tanítványi többnyire papok), emez praktikus orvos, s a veterináriának különös kedvelője. Ezek társaságában örömest tölték el fél napot, s egy

[1883] Ananász.
[1884] Kánna.
[1885] Cukorpálma, leveleit letéped, különleges.
[1886] Persoon, Christiaan Hendrik (1761–1836), dél-afrikai születésű orvos, botanikus, a leideni és a göttingeni egyetem egykori hallgatója.
[1887] Sörényes juh, *Ammotragus lervia,* lat., Észak-Afrikában őshonos állat.
[1888] Pomerániai törpespicc.
[1889] Zsírfarkú juh.
[1890] Anatómiai színház, boncterem.
[1891] Sandifort, Gerard (1779–1848), orvos, természettudós.
[1892] Mesch, George Johannes van der Boon (1786–1822), mezőgazdász, egyetemi tanár.

éjszakának nagyobb részét. Az elválás mindeniktől nehéz volt, de velök együttlétem felejthetlen [sic]. Ezek társaságában néztem meg a városban két tehénistállót, melyek a hollandus tisztaságnak elég tanúi. Az épület igen egyszerű, minden pompa nélküli, mint gazdasági épületnek lenni illik. A jászol hosszat nyúlik egyik fal mellett. A marhaállás annak szélességéhez s hosszához képest ki van mérve, s két egymás mellett álló cövekekre húzott karikák, s azokba öltött láncokkal az előtte levő jászolhoz röviden kötve, úgyhogy hátra nem léphetnek, farkok pedig a végébe font madzagnál fogva a padláshoz úgy van kötve, hogy magát, vagy a falat el ne rútíthassa. Szalma helyett száraz homok teríttetik alomnak. Állások megett, a jászollal párhuzamosan, egylábnyi széles csatorna van a ganéjlat és vizelet felfogására, ahonnét tüstént a trágyafészekbe kikuruglyáztatik[1893] és sepretik. A folyosó elég tágas, hogy a ki-bejárás kényelmes, s egy asztalnak, két széknek, s egy ágynak helye legyen. Eledelök a marháknak háromszori szénaadagból, s közben-korban, kivált borjazottaknak, olajpogácsa adatik. Egyre-egyre kétszeri fejés után 24-26 icce tejet számlálnak. A tejes kamarának a rendkívüli tisztaságon kívül semmi különössége, de a téjjel bánásnak igenis. A tejet nem hagyják 24 óráig állani, hogy meg ne savanyodjék, a regveli tejet estve, az estvélit regvel fölözik le. Az édes téjfelt rögtön megköpülik, s onnét van a hollandus írós vajnak az a kellemetes íze, s külföldön, az angoloknál kivált oly becse. Amit mi is megtehetnénk, nagyobb számú fejőtéknél. A lefölözött téj sajttá készül borjúgyomorral megaltatva, s tűznél felforralva, s köménymaggal öszvegyúrva. A sajteladás azonban nem helyben történik, hanem többnyire nordhollandi vásárokon, nagyban legalább.

Az Orániai Vilmos által alapított egyetem épületének – melyben való tanulás már maga ajánlás volt valaha – semmi különössége sincs kívülről. Az épület valaha klastrom lévén, hol falak törettek ki, hol újak vonattak, sőt a templomban emeltek is alkottattak, amiből látható, hogy belseje sem igéző. A nagy szála az itten élt tudósok képeivel van ékesítve. I. Scaliger[1894] a tudós sereg vezetője. Utána jönnek Salmasius,[1895] Schultens,[1896] Alberti,[1897]

[1893] Nyeles vonóeszközzel kihúzzák.

[1894] Scaliger, Joseph Justus (1540–1609), francia hugenotta klasszikafilológus, leideni egyetemi tanár.

[1895] Saumaise, Claude (1588–1653), francia filológus, a heidelbergi egyetem egykori hallgatója, leideni egyetemi tanár.

[1896] Schultens, Albert (1686–1750), filológus, a sémi nyelvek professzora a leideni egyetemen.

[1897] Alberti, Johannes (1698–1762), filológus, ógörög szótárszerkesztő, teológus, egyetemi tanár.

Albinus,[1898] Muschenbroek, Boerhaave, Hemsterhuis,[1899] Ruhnken,[1900] Walkenaer,[1901] kik mind leideni születések, s többek. A tanulók száma most alig halad meg olyik esztendőben 300-at.

Templomai közt nem külső vagy belső szépségére, hanem nagyságára s jeles emlékeire nézve legelső Sz[ent]. Péteré. Boerhaave emléke egy négyszegű fekete márvány talapon álló fejér márványedény – *vase* – antik formára. Peremén hat, egymástól egyforma távolságra álló fejek vannak igen ügyes kézzel, magasan kiemelt munkában kifaragva, az emberi élet hat évszakát ábrázolók.

(További részletek az emlékműről.)

Peter Camper[1902] egyszerű márványoszlopa büsztjével van ékesítve. Nagy és pompás az öreg Meerman[1903] emléke. Hasonlíthatatlanul szép s tán egyetlen a maga nemében az ifjú Meermané,[1904] melyet özvegye emeltetett. A remény egy gyönyörű asszonyi alak, szokott emblemjára dűlve, jobbjával holt férje képét égre emelt szemekkel tartja fel, fején egy aranyozott láng lobogván. Az egész anyaga keménysége mellett is különös gyengédségű, bájoló alak, egy félkörre homorúan a falba bevájt, s hamuszínre festett üregben van helyezve. Ezen szín kellemes ellentétben van a fejér márványképpel. Ki munkája legyen ez a mű, nem tudhattam meg. Canováéihoz hasonlítva, azénak tartanám, de akárkié, csekély ítéletem szerént a legjelesb művek első sorába való. Kár, hogy a templomnak nagy részét a halomra rakott melegítők – *stoove vulgo stuff* – eldíszteleníttetik. Ezen melegítők egylábnyi nagyságú kocka ládák, deszkából, melyek az ájtatoskodóknak zsámoly gyanánt szolgálnak, de egyszersmind télen lábmelegítőnek, minthogy belül egy cserépedény van elrejtve, amelybe izzó tőzeg rakatik, s melynek melege a felső lapon sok lyukra átfúrt helyeken a rajta nyugvó lábra hat. Itt tudtam meg először, mi a *hypocaustum,*[1905] mely Hoffmann[1906] s többek írásaiban gyakorta előfordul. – Egy másik templomban van Hadrianus Vervius[1907] kőemléke.

[1898] Albinus, Bernhard Sigfried (1697–1770), német származású orvos, sebész, szakíró, leideni egyetemi tanár.

[1899] Hemsterhuis, Tiberius (1685–1766), filológus, történész, kritikus, leideni egyetemi tanár.

[1900] Ruhnken, David (1723–1798), német származású jogász, filozófus, matematikus.

[1901] Helyesen: Valkenaer, Lodewijk Caspar (1715–1785), filológus, leideni egyetemi tanár.

[1902] Camper, Peter (1722–1789), orvos, anatómus, fiziológus.

[1903] Meerman, Gerard (1722–1771), jogász, utazó, könyvgyűjtő.

[1904] Meerman, Johan (1753–1815), író, könyvgyűjtő.

[1905] Légfűtés.

[1906] Hoffmann, Christian Friedrich (1786–1820), provinciális régész.

[1907] Utalás Leiden 1574. évi második ostromára, amikor Pieter Adriaansz van der Werff (1529–1604), Leiden polgármestere az ostromló spanyolokkal szembeni kitartás emblematikus alakjává vált.

A parancsnoka volt Leidennek, midőn Alba a várost megszállotta, s készebb volt a felzendülteknek martalékul átadni magát, mint a várost a spanyoloknak feladni. Van den Bree[1908] mesteri kézzel adta elő azon pillanatot, melyben átadja kardját, hogy inkább öljék meg, csak a város feladására, esküje szegésére ne kényszerítsék. Minő dicső karakter az, mely az éhhel halókon szánakodva, a zendülők ostromitól meg nem rettenve, csak kötelessége szentségére emlékezni, rendületlen áll egy kőszirtként. Be felségesen vannak ábrázatán kifejezve az egymással küzdő indulatok, melyeket a férfias szilárdság mind leküzd! Érdemes valóban ilyen képet, ily tett emlékéül, oktatásul, ösztönül a késő maradéknak is átadni.

Leiden 1807-ben február 12-én sokat szenvedett, midőn 70 hordóra osztott 40 000 mázsa [1 mázsa = 56 kg] puskapor, mely Delftbe volt szállítandó, éppen délben meggyulladt. A nagy durranás és földrázkódás mely ennek következésében történt, szinte Amszterdamig, Utrechtig, s Zwolléig elhatott. Helyben úgy tetszett, hogy ég, föld öszveszakadt. Egész utcák házai öszveomlottak, p[éldának]. o[káért]. Rappenburgban, a város legszebb részében, sokan veszedelmesen megsebesültek, többen az omladékok által öszvezúzattak, s ismérhetetlenekké lettek. Sokaknak, kik a levegőbe felvettettek, még szétszórt tagjai sem találtattak meg. Most ezen házak helyét egy részben egy szép, fiatal fákkal beültetett gyöptér foglalja el.

Hajdan híres posztógyárai Leidennek igen megkevesültek. Lelyweldé[1909] a még létezők közt legemlékezetesebb. Azonban az épületek mekkoraságát, s kiterjedését mérve, a látottakhoz képest csak kisebb szerű lehet. Lehet, mondom, mert ez csupa véleményem, minthogy Lelyweld úr nem volt oly szíves, hogy ajánlólevelemre vagy csak elfogadta volna látogatásomat. Nem tudom mi bírhatta reá, hogy utóbb a városban felkerestetett, s meghívatott. Megköszöntem figyelmét, de jobban érzém magamat az egyetemi tanítók társaságában, hogysem hivatását elfogadhattam volna, annyival is inkább, hogy a látottak s hallottaknál fogva nem igen remélhetém isméretimnek lényeges gyarapulását.

OSZK Quart. Hung. 3727/3 fol. 27–33.

[1908] Bree, Mattheus Ignatius van (1773–1839), historizáló festő.
[1909] Lelyweld, Willem van (1762–1823), gyáriparos.

62.
1821. március 2–4.
Rövid áttekintés Amszterdam tudományos intézményeiről, természettudományos gyűjteményeiről, a kórházi ápolási gyakorlatáról, valamint az árvaház és a fenyítőház működéséről

Első menetem Dr. Vrolikhoz[1910] volt, kitől Dr. Harbauer ajánlása után legtöbbet remélék. Ő azonban hon nem lévén, csak néhány nap múlva váratván, Dr. J[acob]. P[ompejus]. Hoeuffthoz[1911] mentem. Csupa jószívűséget és készséget találtam nála, holott távul sem oly magas személy ajánlott hozzá, mint előbbihez. Még a teáról rendelkezett a gondos háziasszony, egy jóbarátjáért is elküldött a háziúr. Érdekes beszélgetés közt észrevétlen meglepett az éj.

Amint tervünket megalapítánk, másnap először is *a gazdasági gyűjteményt* tekénténk meg. Itt a földszinti szobában a jávai házak mintái voltak elrendelve. Ezek bambusznádból voltak olyan formán alkotva, hogy a tetőt tartó oszlopok köze északról egészen, egyéb oldalról pedig csak félig, alulról felfelé voltak bedeszkázva, vagyis inkább bambusznád hasogatvánnyal berakva; nyílásokat hagyván bejárásnak, mely némely, miután egészen szabadon maradt, némelyeken pedig félcserény ajtóval bezárható volt. A fedél szinte úgy volt némelyeken elkészítve, mint a falak, némelyeken pedig ritkábban rakott bambusznádszálak tették a ragokat,[1912] melyekre nádlevelek voltak felhányva. Az egész épület tehát csupa bambusznádból készült, s a mi építésmódunkhoz hasonlítva, inkább fészernek, mint lakóháznak mondható. A felső emeletben Hollandiában használtatni szokott műszerek mintái voltak felállítva, melyek mind megvannak Franque Berkey[1913] Keszthelyre is megrendelt munkájában.

Innét Temminckhez mentünk, hogy meglássuk *Cabinetum Ornythologicum*át, melyet ugyan igen szépnek s gazdagnak találtam, de korántsem leggazdagabbnak a maga nemében, mint ezt már Berlinben gróf Itzenplitztől,

[1910] Vrolik, Gerard (1775–1859), orvos, természettudós.
[1911] Hoeufft, Jacob Pompejus (1779–1835), tanácsos, mezőgazdász.
[1912] A felerősítés, felrakás alapja.
[1913] Berkey, Franque (?–?), azonosíthatatlan.

s Hollandiában többektől hallottam. Ami különöst s szembetűnőt találtam benne az, hogy mindenik szekrénybe egy darab szappan volt téve. Miért? Ezen kérdésemre azt a feleletet kaptam, hogy a szappan legbizonyosabban megóvja a madarak tollát a molytól. Innét Dr. Hoeufft Bonn[1914] kabinetjébe vezetett. Igen sok nevezetességgel bír a természet- s orvosi tudomány kedvelőire nézve. A csontgyűjtemény közt emlékezetes egy szarvas szarv, mely eltörött, s ismét öszveforradt; egy izlandi birka négy szarva, melynek mindenike különös gyökérből nőtt ki; egy elefántfog, melybe egy puskagolyó fúrta be magát, s benne megakadt; egy orángután csontváza, s képe, meg kitömött bőre, s belső részei; egy tehénnek csonttá vált veleje; egy tojás három embrióval; egész rendszere a bőrnek, s nyirkos hártyának, melyről (legalább az ifjú Bonn[1915] állítása szerént) Bichat[1916] a nyirkos hártyák rendszerét kidolgozta, anélkül, hogy megvallaná egész ebbéli tudományát az öreg Bonntól kölcsönözöttnek. Az öreg Bonn boncolást tanított valaha, a birkák sántaságáról is írt *Rothkrenpel* cím alatt, olyan forma képpel, milyent Waldingerünknek[1917] e tárgyról szóló munkácskájában láthatni. Kár, hogy ezen jeles gyűjtemény az örökösök birtokában egy elásott kincs. A leideni egyetem közhaszon tekéntetéből ezt is magáévá tehetné.

Academia Felix Meritis 1777-ben egyesültek 40 gazdag amszterdami polgárok avégett, hogy foglalatosságoktól üres idejüket a tudományoknak, s szépmesterségeknek szenteljék; tanulás, beszélgetés, s gyakorlás által tökéletesebbülve a szép nemnek is nemesebb éldeletet szerezzenek. E célra öszveadtak 1 000 000 forintot, hogy egy pompás épületet emeljenek, mint a tudományok, s szépmesterségek templomát.

(További részletek az alapítás körülményeiről.)

Minden héten egyszer más tárgy felett adatik lecke naponként. Ugyan földszint van egy tojáskerekségű koncertszála is, 100 hangásznak helyt adható orchestrummal. A felső emeletben van egy nagy terem leckék adására, s szavalásra, szép oszlopokkal, s egy oly mesterileg faragott szólószékkel, hogy tán nem hibázok, ha azt állítani merem, hogy legszebb a maga nemében, amelyből valaha egy tanító szólott. Ezen emeletben van a *Museum Physicum* is, félkörformára építve, s válogatott eszközökkel ellátva. Egyik falán van egy szélmutató – *anemoscopium* –, melyen a szélrózsa – windrose

[1914] Bonn, Andreas (1738–1817), orvos, anatómus, sebész.

[1915] Bonn, Andreas Coenraad (1783–?), orvos, természettudós.

[1916] Bichat, Marie François Xavier (1771–1802), francia orvos, patológus, a szövettan megalapozója.

[1917] Waldinger, Hieronymus (1755–1821), csehországi születésű gyógyszerész, állatorvos, bécsi egyetemi tanár. A hivatkozott Waldinger-mű: *Wahrnehmungen an Schafen, um über ihr Befinden zu urtheilen zu können*. Wien – Triest, Geistinger, 1815.

– helyett a földtekének északi fele a falhoz van szegezve, közepéből kiér a tengely egyik vége, melyhez egy mutató van kapcsolva, olyan formán, mint az órákon szokás. A teke belsejében levő vége a tengelynek fogaskerékkel van ellátva, ehhez függőlegesen van illesztve egy a falban elrejtett vaspózna, alsó végén levő fogaskereknél fogva; felső, vagyis a ház tetején kinyúló vége pedig zászlóval – Wind- vagy Wetterhahn – van ellátva. Midőn a szabadban lobogó zászlót a szél valamerre fordítja, a rúdnál fogva megfordul a féltekén levő mutató is, mely annál fogva a szobában is tudatja, micsoda szél fúj kinn. – A második emeletben van egy terem a festésre, egy másik a szobrászatra, melyben a legjelesebb szobrok másolati gipszöntésben öszvesíttettek. Nevezetes ezen teremek [sic] falain *chiraoscuro*[1918] festés, mely félig kiemelt szobrászati munkát tüntet elő egész a csalódásig. A harmadik emeletben van a csillagászati eszközök gyűjteménye egy szép teremben, melyből egy lépcső vezet fel a csillagásztoronyhoz, meg a fedezetre, ahonnét messze terjed a kilátás, mind a városra, mind a környékre.

Minden szaknak van bizonyos meghatározott napja, melyen nemcsak a részvényesek, kiknek száma az intézet kezdete óta négyszázon jóval is felül szaporodott, a leckékben, s egyebekben részt vehetnek, s idegeneket is bevezethetnek, de a társasághoz nem tartozó is közölheti munkáját, s ügyességét, tudományát mutathatni szabad mező engedtetik. Az intézetet csak a részvényesek valamelyike által adott billet[1919] mellett láthatni, szabott órákban, minden nap, szombatot s vasárnapot kivéve, nehogy a zsidó és keresztény innep ezen helyet közmulatóvá változtathassa. Én itt Ploss van Amsteltől[1920] Dr. Hoeufft által nyert billettel fordultam itt meg ugyan a tisztelt orvos úr társaságában, s azt vevém észre, hogy az ifjú Ploss barátival együtt már megérkeztem előtt idejöttek; egész magok viseletéből ezeknek az tetszett ki, hogy magyart látni jöttek ide. Midőn észrevételemet közlém Dr. Hoeufft úrral, s kérdém, miért bámulnak ezen ifjak annyira reám, s miért követnek, miért nem jönnek velünk, s miért maradnak bizonyos távolságra tőlünk, s olyan bámészkodó állásban? Nekem úgy látszik, hogy tán magyart nem láttak még, s azt jöttek ide látni. Hoeufft úr reám mosolyodott, hogy ő is azt az észrevételt tette.

Szült-e ezen akadémia a természeti tudományokra, a szépmesterségekre vagy kereskedésre, s közjóra valami nevezetest, midőn ennyi fény kifejtése csakugyan nagy tökélyre mutat? Hoeufft úr nem tudott olyast említeni.

[1918] Fény és árnyék együttes hatását alkalmazó módszer.
[1919] Jegy.
[1920] Amstel, Johannes Ploos van (1779–1859), teológus.

S ez megfogható olyan dilettánsok részéről, kik itt jobban csak szórakozást, s nemesb éldeletet keresnek. Annyi bizonyos mégis, hogy az itteni dúzsoknak szíve, s elméje lévén itt foglalatoskodtatva míveltebb emberhez méltó tárgyakkal, nemesebb mulatságot szerez nekik, kivált téli komor napokban, mint akármely városi zajgás. S ez már maga nagy nyereség, szeréntem legalább, nemcsak a résztvevőkre, hanem másokra nézve is, ha szinte nem közvetlen is. Pompa, s fényűzés nem teszi ugyan lényegét az ilyen intézetnek, hanem a benne uralkodó szellem; mindazonáltal ha valamiben menthető a vagyonosok fényűzése, az ilyenekben igazán helyén lenni látszik. *Felix meritis* igen jó mintául szolgálhat akármely nagyszerű kaszinói egyesület gyűlhelyének. Múzeumnak neveztetik Amszterdamban egy olvasó egyesület terme is, de amelyben igen kevés olvasót találtam. Hihető, más órában számosabban vannak azok.

Ispotályai Amszterdamnak számosak, jól ellátottak, tiszták, csak a dohányfüst szag volt egy kevéssé alkalmatlan, amit az ahhoz szokott hollandusok éppen nem találnak olyannak. Nevezetes kóresetet, melyet már nem ismértem volna, nem tapasztaltam. Emlékezetes mindazonáltal az itteni ispotályokban az a különös rendelkezés, melynél fogva a kigyógyultak a betegeknek szolgálnak, s ezáltal a sok cselédtartás szükségtelenné tétetik, csak két vagy három cseléd tartatik minden ispotályban.

Az úgy nevezett Pesthuys egyvelege a gyógyíthatlanoknak, ragályos betegségben szenvedőknek, meg az őrülteknek. Van ugyan különös kórház a tébolyodottak számára is, azonban ez is oly kevéssé példás, mint amaz. Csak azt a nemleges tanúságot nyújtja az utazónak, mint nem kell az ilyen nemű intézeteket elrendelni.

A *polgári árvaház* ezer árvagyermeknek ád nevelést. Az épület tágas, nappali szobájok a gyermekeknek világos, tiszta, alvó szobájok oly széles ágyakkal vannak ellátva, hogy egyben-egyben négy gyermek is fekszik, ami méltán igen helyteleníthető. Külső ruhájok szembe tűnő különösségűnek tetszett, minthogy egyik oldalon fekete, másikon veres színű. Azonban a dolgot közelebbről tekéntve, jónak találom, minthogy ezen ruházatnál fogva az egész városban könnyen megismértethetnek az árva gyermekek, mert az intézet céljával ellenkező azoknak, ha szinte kérnek is, valamit adni. Kosztjok egyszerű, s jó. Hat felügyelő van a férfi, s ugyanannyi a leánygyermekek számára. Az intézet belső elrendelését dicsérni, s gyalázni is hallottam, de azt néhány pillanat alatt voltaképpen felfogni, annál inkább a felett bíróskodni egy utazónak nem oly könnyű, hacsak ítélettételében vakmerő, s igazságtalan lenni nem akar. Annyi azonban bizonyos, ahol annyi gyermek együtt van, hogy egykor vagy máskor történjék valami baj, amit megelőzni nem

mindenkor lehetséges. Tegye csak az ilyen hívatlan bíró tennen ügyességét kisebb számú gyermekekkel próbára, majd fogja tapasztalni, hogy sokszor a legcélszerűbbnek tetsző intézvények sem vezetnek mindenkor tisztára, ha tán a körülmények miatt valósíthatók is. Amszterdamban több ily nemű intézetek vannak, melyek se a növendékek számára, se az épület kiterjedésére, s elrendelésére nézve a nevezettnél éppen nem alábbvalók. Dr. Hoeufft négy ilyent nevezett meg, de amelyekben én nem fordultam meg egyikében is.

A *fenyítőházak* Amszterdam nevezetességei közé tartozók. A férfiak, kik már a pellengéren megfordultak, s ott megbillegeltettek, vagy arra kárhoztatva vannak s megverettettek, egy intézetbe küldetnek, melynek *rasthuys* vagy *castigatie* a neve. Ez egy négyszegű épület, melynek bemenete felett kiemelt faragási munkában szekéren húz egy törzsökfát az oroszlány egy tigrissel. Alatta ezen felírás olvasható: *Virtus est domare quae cuncti pavent.*[1921] A bemenetnél van a felügyelők lakása, s rakhelye azon eszközöknek, melyek a rabok büntetésére szolgálnak. Az udvart környezik a tömlöcök, melyekben vaslécekkel megerősített ajtók s ablakok megett mázsás nehézségű reszelőkkel dörzsölik a brazíliai fát, mindenek közt a legkeményebbik egyikét, hogy abból festék készíttethessék. A csökönyösek egy nedves rekeszben levő kútnál vizet merni kényszeríttetnek, ha abba fulladni nem akarnak. Nincs még példa, hogy a maga megtartása ösztöne a restséget meg ne győzte, s valaki magát itt eláztatta, s fullasztotta volna!

Az asszonyok más épületben, a – *spinhuys* – fonóházban vannak, s fonni kényteleníttetnek. Idehozatnak a kurvák is, kik az utcákon szemtelenkednek: mert noha az örömlányok az úgy nevezett *musicos* vagyis játékházakban eltüntetnek, tilos mégis a rossz személyeknek az utcán kóborlása, s csábítása.

OSZK Quart. Hung. 3727/3 fol. 45v–53v.

[1921] „A hősiesség a mindenki által rettegett dolgok legyőzésében rejlik." Idézet Lucius Annaeus Seneca (Kr. e. 4? – Kr. u. 65), költő, filozófus *Herkules őrültsége* c. művéből.

63.
1821. március 5.
Ismertetés az amszterdami tengerészeti iskolában látottakról, a börzéről, a város botanikus kertjéről, s egy különleges anatómiai gyűjteményről

A tengeri oskola, Marine, a révparton van, egy nagyszerű, s célszerűleg elrendelt épületben, mely 1785-ben emeltetett. A tanuló ifjúságnak egy része az udvaron álló, egészen felkészített fregatton gyakorolta magát. Öröm volt nézni, minő fürgeséggel másztak fel kötéllajtorjákon azok a kis matrózok, a vitorlákat felhúzták, leeresztették, a kosárba felmentek, s a parancsra tüstént a hajó fedezetén termettek. Más része a szobákban írással, rajzolással, számvetéssel foglalatoskodott. Itt megvan mindeniknek a maga függőágya, mely regvel felsodortatik. Alatta egy kis láda, melyben holmijöket [sic] tartják. Szobájok a házban sem magasabb, mint a hajóban. Kosztjok szinte hajós koszt, melyet a házban is úgy költenek el, mint a hajón. A vagyonosb s szegényebb sorsú szülők gyermekei közt semmi különbség sem tétetik. Kik magok viselete által megkülönböztetik magokat, által tétetnek Feyenoord szigetébe, Rotterdam mellett, ahol 60 tengeri kadét neveltetik, és az angol s francia partokra utazni küldetik. Kik már tengeri utat tettek, kék övet viselnek.

A *börze,* alkuház, vagy kereskedők csarnoka 1608 és 1613 közt épült fel öt nagy boltozatokra az Amstel árka felett úgy, hogy alatta, mint híd alatt, szabadon folyhat el az Amstel vize az Y öbölbe. Igen egyszerű, hosszas négyszegű épület téglából. Hossza 250, széle 140 láb. Az udvar felül, mind a két hosszabb oldalon egy-egy sor, oszlopokon nyugvó boltozott folyosó járja be a földszinti részt. A kereskedők itt jönnek öszve délben, 12 órától fogva kettőig. Fent az emeletben szobák, írnokok, s Sensalok[1922] vannak; s itt, ha ki valamiben egyezségre lépett, azt tüstént írásba teheti. Itt volt valaha a tengeri kereskedés egyik legnagyobb piaca, de azon idő alatt, még Hollandia öszve volt kapcsolva Franciaországgal, fű nőtt az udvarán, még az Orániai ház visszatértével kereskedése ismét feléledt.

(További részletek a politikai helyzet alakulásáról.)

[1922] Alkusz, ném.

Hortus Medicus nevű kertje Amszterdamnak az Atheneum Illustre[1923] tulajdona, de nem orvosi kert, mint tán nevezete gondoltathatná, hanem botanikus kert, mely mindamellett, hogy szűk téren van, mégis igen gazdag a külföldi növényekben, mely apró üvegházakban igen jól díszlenek. Nem emlékezem, hogy csak egy beteges növényt láttam volna. Szabadban van egy nagy *Quercus suber,*[1924] mely nálunk nem tartja ki a telet, meg egy nagy *Tempus elephantipes,*[1925] melyhez hasonló nagyságút még sehol sem láttam. Azelőtt különbféle ritka állatok is tartattak itten, de amelyek már több esztendő óta eladattak, s a *menagerie* teleke a füveskert nagyobbítására fordíttatott. Emlékezetet érdemel itten az, amit utóbb Párizsban tudtam meg, hogy ezen kertből vitetett Párizsba egy kávécsemete, amelyről idővel több tőke szaporíttatván az antillai szigetekbe is átküldetett három bokor, melyeknek ketteje elszáradván az úton, a megmaradott egy tőkéről szaporíttatott el az a kávé, mellyel Amerika Európát ellátja.

Végre megjöve Vrolik úr is, s szerencsém lehetett mind vele személyesen megismerkedni, mind igen nevezetes kabinetjét megláthatni. Ennek alapját még a híres Gaubius[1926] vetette meg, utóbbit Dr. Mayer[1927] Utrechtben tette magáévá, még végre Vrolik tulajdona lett. Ittlétem annál tanulságosabb volt, hogy a tulajdonos úr maga szíveskedett kalauzolni. A gyűjtemény három egymásba nyíló nagy termet foglal el, egyik végén a *Belvederei Apollón,* a másikon a *Medici Venus* mása ékesít egy fülkét gipszöntésben. A csontok közt emlékezetes az egész vérrendszernek csonttá válása, a szívet, ütereket sem vévén ki. Egy darab artéria megkoccantatván, olyan forma hangot adott, mint egy vászon korsó cserepe. A *retina, lens crystallina,*[1928] *membrana hyaloieda,*[1929] és *arachnoidea*[1930] szintúgy az *uterus*[1931] is csonttá válva; egy koponya, mely a bujasenyvtől csaknem egészen meg volt csontanyagában emésztve, több vízi betegségben – *hydrocephalus*[1932] – szenvedett csikók feje oldalvást csak hártyákból áll, s csak középen, mintegy másfél hüvelyknyi szélességre ép a csont. Egy hatfontos [1 font – 0,56 kg] bélkő, közepén egy zabszemmel,

[1923] A város által fenntartott „illusztris" iskola.
[1924] Paratölgy.
[1925] Törzses jukka.
[1926] Gaubius, Hieronymus David (1705–1780), német származású vegyész, orvos, a leideni egyetem egykori hallgatója.
[1927] Mayer, Johann Christoph Andreas (1747–1801), holland orvos, anatómus.
[1928] Szemlencse.
[1929] Üveghártya.
[1930] A központi idegrendszer egyik burka, pókhálóhártya.
[1931] Anyaméh.
[1932] Vízfejűség.

lótól való! Malpighi[1933] fekete rostja egy szerecsen beléből. Egy fejér embrió szerecsen asszonytól; egy japáni asszonynak nagy, nehéz, s vízeránYos állású medencéje, egy eltörött, s ismét öszvenőtt csípőcsont, kettős nádra[1934] egyszerű hüvellyel egy asszonytól; kettős gyermek különös köldökzsinórral s pogácsával;[1935] egy púposhátú ember hátgerénce meggörbült aortával;[1936] egy aorta aneurysmával;[1937] fejetlen gyermekek minden változásban; egyszemű gyermek, melynek szeme az arca közepén; egy *hernia congenita*[1938] a bal arcról lelógó zacskóban levő minden emésztő részekkel; *tunica amnion,*[1939] *peritonei propago,*[1940] mely miatt Vrolik úrnak Bonn-nal és Okennel[1941] tollharca volt; egy tengeri borjú[1942] – *phoca vitulina* – bajusza gyökerestől kikészítve, annak megmutatására, hogy az állatok bajusza tapintásra szolgál. Hogy ezt tapasztalással is bebizonyíthassa Vrolik úr, a szobában egy tömkeleget csinált könyvekből, s abba egy házinyulat bekötött szemmel beleeresztett. Az állat a tömkelegben hol egyik, hol másik oldalra hajlott, mintha szaglálódott volna, s így tovább, továbbhaladván, a tömkelegből kimenekült anélkül, hogy vagy csak egy könyvet feldöntött volna. Azután elvagdalta bajuszát, s szemét bekötvén ismét a tömkelegbe ereszté. De most rendre eldűltek a könyvek, minekelőtte a tömkelegből egészen kimenekhetett.

5. Soha olyan ködöt nem láttam mint Amszterdamban, kivált a két utolsó napokban. Az esernyő alatt is bőrig áztam. Dr. Hoeufft hallván panaszomat az eső ellen, azt az észrevételt tette, hogy ez nem eső, hanem csak köd, mégpedig nem rendkívül nagy, amely az utcákon való járást is veszedelmessé teszi. Nagy ködben nem valami különösség ha az amszterdami utcákon, s csatornákban holttestekre találnak. Ha úgy van, mondám, akkor én inkább választom a magyar esőt, mint a hollandus ködöt, amely ellen akármi jó esernyő sem oltalmazhat. Én ezen ködöt valóban mindeddig esőnek tartám! – Hoeufft úr mosolygott. Ím ilyen időben vettem utamat Utrecht felé, északi Hollandiára nézve nem lévén most kedvező idő.

OSZK Quart. Hung. 3727/3 fol. 53v–59v.

[1933] Malpighi, Marcello (1628–1694), orvos, anatómus, a korábban róla elnevezett vesetestecske leírója.
[1934] Méhlepény.
[1935] Burok.
[1936] Verőér.
[1937] Tágulat.
[1938] Rekeszsérv.
[1939] Amnion szalag.
[1940] Hashártyanyúlvány.
[1941] Oken (?–?), azonosíthatatlan.
[1942] Borjúfóka.

64.
1821. március 5–6.
Leírás az Utrechtig vezető úton látottakról, az utrechti egyetemen oktató orvosokkal folytatott beszélgetésről, valamint az egyetemi botanikus kertről

Ezen utam a legkellemetesebbek egyike lehetett volna jobb idővel, mert a Vecht melléke, melyen menék, csupa díszkertekből áll, s ezeknek egyikében sem hiányzik a *Buiten Pleatsen* vagyis csinos kerti ház, melyben a dúzs hollandusok egész családja szebb időszakban egész napját tölteni szokta. A kertek többnyire igen kicsinyek lévén ezen épületek sűrűsége különös regényes alakot kölcsönöz a folyó mellékének. Most azonban a shuyt tetejéről is igen keveset lehete látni; annál kevesebbet a roefból, ahová az esős köd, meg a nedves hideg szél engem is csakhamar beszorított, de itt csaknem megfulladtam a katonatisztek pipafüstje miatt, kiktől ugyancsak az út közepe táján megszabadultam. Ők Maarssenbe mentek. Én Utrechtbe folytattam utamat. E városban a *shuyt*ból kiszállván, midőn tovább ballagni akartam, a hajós utánam jöve, karomnál fogva visszarántott, s poggyászomért hat stuivert[1943] követelt. Én azonban fizetés helyett azt kérdém tőle: ha valami járt ezen csekély terhéért különösen, miért nem fogta ki a helyért adott pénzből? Zavarodását nem titkolhatván, pirongatást kapott arcátlanságáért, s üresen sompolyodott el, anélkül, hogy csak egy szót szólott volna. – Ezen jegyzést azért teszem ide, mert a shuyt hajósokat igen jó hírű embereknek lenni hallottam, kivált a Vechten, de íme egy idegen mást tapasztalt!

6. *Utrecht,* Ultraiectum, Traiectum ad Rhenum, Nero[1944] idejebeli szállítvány.[1945] Most nevezetes 1° az 1579-i unióról, mely szerént hét tartomány a spanyol igától függetlennek nyilvánítá magát. 2° A General Satusok gyűléséről, mely itt tartatott 1593-ig, amidőn a kormány székhelye Haagba tétetett által, s utóbb Amszterdamba. 3° Azon békekötésről, mely 1713-ban április 11-én Anglia s Gallia közt létrejött, melynél fogva Angliának

[1943] Váltópénz, 30 stuiver ért egy aranyforintot.
[1944] Nero (54–68), római császár.
[1945] Itt: település, mely etimológiailag a szállás szóból ered.

a tenger feletti elsőbbség adatott. 4° Az 1666-ban megnyitott egyeteméről. Engem ez érdekelvén legközelebb, ennek az emlékezetességeivel kívántam leginkább megismérkedni. Azonban itten nem találtam fel az amszterdamiak szíves készségét, mint egy alább rendeltnél, de ezt is – hála – éppen ott, hol leginkább óhajtottam, az állatorvoslási oskola prosectoránál,[1946] ki mindenhová teljes készséggel elkísért ugyan, de nem volt képes mindazt megtenni, amire nekem leginkább szükségem lett volna, hogy felvilágosítást nyerjek mindafelett, ami eránt kérdést támasztottam. Mindemellett szívessége által hálára kötelezett le. Vele tekéntém meg először is a *Museum Naturalium*ot, amely azonban szegény. A *Museum Physicum* gazdag a régiekben, szegény az újakban, reám nézve azonban semmi különössége. A *Museum Medicum,* másképp *Bleulandianum* igen gazdag, s híres injekcióiról, de van Houte[1947] nem szíveskedett se maga velem jönni, se értelmes kalauzt mellém adni. Mégis írásban kívánta tőlem annak megmutatását, vajon Osiander gyűjteménye ér-e többet Göttingában, vagy Bleulandé[1948] Utrechtben. Ezt ő akkor tevé, midőn a *Museum*ból kijövék, velem találkozott, s magához, hol többen voltak már akkor teára öszvegyűlve, elvezetett. Azonban könnyen észrevehetém, mely viszonyban legyek, kereken kimondám, hogy azt tenni se időm, se akaratom, már csak azon egyszerű oknál fogva is, hogy utazásom célja az ismeretgyarapítás, nem pedig tudós vitatkozások általi fitogtatás. Egyéberánt pedig Bleuland gyűjteményéről csak azt mondhatom, hogy láttam, de korántsem azt, hogy ismerem; amin pedig az öszvehasonlításnál elkerülhetetlenül megkívántatnék. Azonban, mondám, anélkül mindazonáltal, hogy Bleuland gyűjteménye becsét legkevesebbé kisebbíteni akarnám, éppen nem habozok Osianderét többre becsülendőnek nyilvánítani; magamra, s hozzám hasonló utazókra nézve legalább, azért 1° mert Osiander minden készítményein bő jegyzék van, amit én nélkülözhetetlennek tartok, kivált a készítményhez tartozó magyarázó lajstrom (catalogue raisonnée) nem létében, ami által az ilyen készítménynek állandó becse megmarad még akkor is, midőn szerzője már nem él többé, s használhatóvá lehet minden kalauz vagy lajstrom nélkül is. Bleuland múzeumának pedig se jegyzéke, se lajstroma, se magyarázója. 2° Mert Osiander úr maga szíveskedett igen lekötelező készséggel nemcsak megmutatni gyűjteményét, hanem darabonként több napok, s órák folyta alatt, midőn üres időt vehetett magának, elmagyarázni, ami már maga több mint elég, hogy Osiander gyűjteménye előttem

[1946] Kórboncnok.
[1947] Houte, Hendrik Johannes van (1789–1821), orvos, sebész.
[1948] Bleuland, Jan (1756–1838), orvos, természettudós, egyetemi tanár.

különösen becses legyen. Ellenben Bleuland múzeumában csak egy szolga volt kalauzom, az is csak egy tudatlan; amit annál inkább fájlalok, hogy már Leidenben Dr. Bennettől, s Amszterdamban Dr. Vroliktól különösen figyelmeztetve[1949] voltam.

Kevésbe múlt, hogy ki nem böffentém gyanúmat, hogy az egyetemnél senki sem ért hozzá, minekutána Bleuland maga nem csinált se jegyzéket, se lajstromot. Ezen gyanúm azáltal támadott, hogy kérelmemre se van Houte, se Fremery[1950] nem mutattak készséget velem a múzeumba jönni, se értelmesb kalauzt velem adni, holott a klinikumba mindenik szívesen eljött velem, de amelyről szinte nem mondhatok semmi különöst is. A beszélgetés más, s több fordulatot vett, s igen észrevehető volt, hogy nagyobb figyelemmel eresztének el magoktól, mint amilyennel fogadának.

Kops[1951] mezei gazdaságot s füvészséget tanító, noha délután volt az idő, hálóköntösben, s cigarróval fogadott. Ezen utolsón én nem kevésbé akadtam fel, mint Lipcsében az öreg Hahnemannál, aki szinte jelenlétemkor gyújtotta meg cigarróját. Nem tudom olvasott-e valamit Kops úr ábrázatomon? Elfogadásom után cigarrós szelencéjéhez nyúlt, s megkínált. Minthogy én nem szoktam dohányozni, megköszöntem. Van Houte, ki kevéssel utóbb idejöve, s engem kísérni akart, mint az árnyék (csak hogy ott nem, ahol én legjobban óhajtottam volna), azt kérdé, hogy nincs-e a dohányfüst ellenemre? Éppen nem, mondám. Én azt gondolám, hogy ti más országbeliek ellenérzéssel vagytok a dohány eránt, viszonzá. Ha általjában van a szó, azt igen helytelenül gondolta ön, mert Német- és Magyarországban például, kivált a fiatalabb férfiak a látogatót, ha hasonló sorsúak, vagy a látogató tán valamicskével alantabb álló is, pipával kénálják meg. Azonban van mégis nálunk is, elég a fiatalság közt is, akik a pipafüstöt vagy nem tűrheti, vagy csak nem szereti. Én azonban egyik számához sem tartozom. S mégsem dohányzol? Kérdé. Nem, mondám. Hát Meisnert[1952] olvastad-e? Kérdé tovább. Igenis, én Meisner nevű szerző munkáját olvastam, s pedig több ilyen nevűét. De nem tudom uraságod micsoda Meisnert ért? – Azt értem mondá, ki a hollandus orvosokat kicsúfolta, hogy azok még betegjeiket is cigarróval látogatják meg. Erre én *nemmel* feleltem. Van Houte kikelt Meisner állítása ellen, s felszólított, hogy cáfolnám meg tulajdon tapasztalásomból. Midőn erre nem kapott tőlem feleletet, azt kérdé, vagy tán magad is úgy láttad a hollandus orvosokat betegeiknél, mint Meisner?

[1949] Figyelemben részesítve.
[1950] Fremery, Nicolaas Cornelis de (1770–1840), orvos, természettudós.
[1951] Kops, Jan (1765–1849), mezőgazdász, szakíró.
[1952] Helyesen: Meissner. Gerics számára sem volt azonosítható, hogy a számos azonos nevű orvos, természettudós közül kire utalt a holland orvos.

Erre ismét nemmel feleltem, hozzátévén azt, hogy mely ispotályban megfordultam, többé vagy kevesebbé dohányfüst szagot érzettem, ami nekem nem éppen legkellemetesebb volt. Azt azonban, orvos csinálta-e dohányfüst szagot vagy más? Állítani nem merem, mert nem láttam. Egyéberánt, ha úgy volna is, én az ilyeseken fennakadni nem tudok, mert tudom, hogy minden országban, minden nemzetek közt vannak bizonyos sajátságok, s hogy éppen a hollandusok különcködései közt a dohányzást leginkább divatozni tapasztaltam, minden eddig ismért nemzetbeliek közt, annál kevesebbé csudálatos előttem, mennél inkább bizonyos az történetileg is, hogy az európaiak közt legelőször is a tengeri hajósok dohányoztak leginkább, s tőlök terjedt el a dohányzás egyéb népekre is. Alig kell említenem, mennyit tettek erre a hollandus kereskedők, kiknek mennyire terjedett legyen hatalma már századok előtt, hollandus előtt éppen nem szükséges fejtegetnem. S meglehet, hogy Hollandia nedves ege alatt igen hasznos, sőt tán szükséges is lehet a dohányzás. Annyi bizonyos, hogy ezen, az érzést eltompító szerben nem kis része lehet a hollandusok úgy nevezett flegmájának, mely miatt ők kevesebbé érzékenyek, s izgékonyak, mint például a dohánnyal alig élő franciák. De ez ismét csak általjában lehet való, mert ha egyes személyekről volna szó, már csak azért sem merném ezt állítani, mivel ellenkezőről is van tapasztalásom. De melyik orvos nem tudja azt, hogy az ingerlékenységet emelő vagy csökkentő ok nem csupán egyféle, s nem egy éghajlatnak, népnek vagy egyénnek sajátja. De hogy beszélhetsz így, kérdé van Houte, ki Kopsszal együtt igen figyelmesen hallgatott, s szüntelen jóváhagyólag bókolt, hogy beszélhetsz így, ha nem dohányzol?

Dohányoztam eleget valaha, felelék én. Csupa pajkosságból kaptam reá, egy jó pipás pajtásomtól, de amit érettebb ésszel utóbb egészen elhagytam, reám nézve többrendbeli kárát tapasztalván. De ha nem dohányoztam volna is soha, folytatám teázás közben, eleget mondhatnék már csak a német tabagiekban[1953] gyűjtött tapasztalásomnál fogva is. Azonban igen sajnosnak találnám, ha egy orvosnak csupán saját tapasztalása köréből kellene okoskodni, s nem lehetne okulnia azokon, amiket el nem fogultak tapasztalása annyi századok óta tanúságul hagyott. Szavaimat azzal végzém, hogy a dohánnyal való élést se javallani, se kárhoztatni nem lehet általjában, valamint más hathatós szert sem. Mert: *nihil prodest quod non laedere possit idem,*[1954] mert a dohánynak hasznos vagy káros voltát, az egyén állapotja, a vele élés mód, s több környülmények határozhatják meg. Hány étvágy hiányról, rossz emésztésről panaszkodónak ellenzettem a dohányt? Hánynak

[1953] Dohányzó szoba.
[1954] „Semmi nincs, ami egyúttal károsra nem fordulhat." Idézet Publius Ovidius latin költőtől.

nem ajánlottam ismét azt mind por, mind füst formában, kivált ha szerfelett érzékenyek, s oly helyheztetésben voltak, melyben érdem nélkül is sok keserű labdacsot kelle nyelni? S kivétel nélkül kívánt sikerrel! – Mindemellett, mívelt emberhez illetlennek tartom dohányos szájjal társaságban lenni, vagy idegent elfogadni, mint például Dr. Sandifort Leidenben (akarva hoztam fel ezen példát, tán ha ezt meghallja, s másképp fogad egy tudomány után szomjúzó utast), s noha sokon, és sokfélén túl tudom magamat tenni, ezen szeréntem legalább illetlenséggel ki nem tudtam engesztelődni, vagy csak azért is, hogy honomban senki se tartja pipáját szájában, ha más eránt legkisebb figyelmet akar is mutatni. De íme itt ismét a szokás hatalma, mely Hollandiában a dohányzást, nálunk a tobákolást, egyenlők körében legalább, elhagyja nézni. Ilyenben alig érnénk véget, de az idő int.

A teázásnak vége lett, a füvészkertet kívánám látni. Van Houte azt mondá: így nem hallottam még veterináriust beszélni. De lehetetlen is, hogy Te uram, csupán veterinárius légy! Úgy van mondám, *Anthropoiater,*[1955] *Kteniater.*[1956] – Mindjárt gondoltam, úgy mond. Belém ragaszkodott[1957] [sic], s mentünk Flora tanyájára. Útközben azt az észrevételt tévém, hogy mióta hivatalban vagyok, más nevet nem viseltem még mint veterináriusét (állatorvosét), s ezt azon oknál fogva, mert *veterinariae* professzor vagyok.

A botanikus kertet csakhamar elértük. Kellemetes volt a kert már kívülről. A bemenetnél lévő két kapuoszlopra nagy edényben *Phormium tenax*[1958] volt téve. Minthogy ezek igen szépek, nagyok, egészségesek voltak, s a bemenetnek szinte festői alakot adtak, előttem mintegy ajánlólevélre érdemesíttettek a növények minéműségére nézve. S nem is csalatkoztam, mert valóban minden növényt egészségesnek, ha nem is oly buja növésűnek találtam, mint az amszterdamiakat. Például hozom fel a *Coffea arabicá*t[1959] melyet csak itt és Stuttgartban találtam penész nélkülinek, s ezen utolsót egyszersmind gyümölcsözőnek, nem akarván mégis ezzel azt állítani, hogy mindenhol máshol penészes volt a *coffea*, mert ez tán némely helyeken egészen is elkerülte a figyelmemet, más tárgyak vonzván azt magukra. A *Chamerops humilis*nek[1960] mind hímjét, mind nőjét teljes virágzásban találtam, *Gossypium herbaceum*[1961]

[1955] Emberorvos.
[1956] Állatorvos.
[1957] Karolt.
[1958] Tengerparti vászonliliom.
[1959] Etiópiából származó kávéfajta.
[1960] Törpepálma.
[1961] Gyapot.

és *religiosum*ot,[1962] valamint *Celosia cristata*t[1963] is nagy mennyiségben, s ezekből egész csoportokat, nem mint füvészkertben, hanem mint dísz vagy úgy nevezett angol kertekben szokás. S úgy látszik, a kertészkedésben az angol ízlés jövén divatba, itt is azt akartak alakítani, ami szeréntem legalább, füvész- és konyhakertekre nézve a legszerencsétlenebb gondolat. Erre mutatni látszik pedig a girbe-görbe út, mintha azáltal mindjárt angol kert lenne. Ez, s egyedül ez tetszett vissza, mindjárt a bemenetnél, anélkül azonban, hogy ez eránt észrevételt tettem volna, nehogy a megleckézett van Houte előtt csupa rügyöt kereső fogadatlan bírónak láttassam.

OSZK Quart. Hung. 3727/3 fol. 59v–66.

[1962] Hegyvidéki gyapot.
[1963] Tarajos celózia.

65.
1821. március 25–27.
Megfigyelések a heringhalászat és sózás technológiai eljárásáról, a hollandiai kisvárosi építkezésről és közlekedésről, valamint egy edami sajtkereskedés gyakorlatáról

Az öreg Ploss van Amstel[1964] az alkuházban Abeg[1965] úrral ismérkedtetett meg, ki kereskedéséhez elvezetett, melynek firmája ez: Abeg & Visman Comp. Heringpackery No. 3., s megmutatta a heringgel bánásmódot, s elmondotta, amit ez eránt tudott. Ím ezeket adta elő.

Több társok, minekutána heringhalászatra egyesültek, júniusban kimennek a jütlandi partok felé a sík tengerre, 24-30 tonna terhet bíró hajókon *(buisen)*,[1966] melyeknek mindenike el van látva 4 ágyúval, 12 mázsa portugallus vagy spanyol sóval új hordóban, s ezen kívül annyi üres hordóval, mennyi a hajón megfér, s bizonyos számú hálóval, melyek lyukjai törvény szerént egy hüvelyknyiek [1 hüvelyk = 2,5 cm]. Kevesebb hajó nem indul ki, mint amelyeknek öszves ereje 20 ágyút tesz. Nem szabad előbb hálót vetni, mint 24. és 25. június között eső éjjelen. Ekkor minden hajó hátulján fáklya gyújtatik, amelynek el kell oltatni, mihelyest egyik hajó legénysége akármi okból a halászattól megszűnik, s ha a társhajók egyike felhagyott a fogással, fel kell hagynia a többinek is. Minden hajónak 100 ölnyi [1 bécsi öl = 1,8] távolságra kell állani egymástól. Amennyit egy húzással kifogtak, azt estvélig leölik, nyakokat félig bemetszvén; azután belöket kivetik, bennök hagyván az ikrát, lesózzák, s hordóra rakják. A sózás úgy történik, hogy a só előbb vízben felolvasztatik, oly mennyiségben, hogy a sóolvadékba tett tojás fenn ússzon. Ebben a sóban 12 óráig kell a heringnek állani, minekelőtte hordóra raknák. A hordóra rakásban megválogatják a halakat, különb [sic] rakják a fiatalokat, melyek legbecsesebbek, különb azokat, melyek szaporítottak ugyan, de most nem pocakosak, ismét különb azokat, melyek ikrásak. De ezek közül az olyanokat, melyeknek ikrája puha, visszadobják a tengerbe, hogy csemert

[1964] Amstel, Ploos van (?–?), azonosíthatatlan.

[1965] Helyesen: Abegg, Philipp Julius (1760–1827), nagybani heringkereskedő. 1817-től halászati cége volt Enkhuizenben.

[1966] Buise, halászhajó.

és betegséget ne okozzanak. A halak így hordókban beszállíttatnak. Az úgy nevezett hering packerykban[1967] azon hordók, melyek kereskedésre kiszállíttatnak újra megválogattatnak, s rétegenként elrakatnak a hordóba ismét; minden réteg fölé egy marok só hintetik, s a hordó ismét befenekeltetvén, kereskedésbe szállíttatik. Azon kérdésemre: mitől van az, hogy mindenhol a hollandus hering legbecsesebb? Egy kevéssé büszke tartással azt mondá: Myn Heer! Az két okból történik: 1° A Nord- és Zuyderzee-ben fogott hering kövérebb, mint az Ostzee-ben,[1968] az Atlanticumban, etc., fogott. Miért van ez így? Nem tudom, de úgy van. S mi a Nord- és Zuyderzee-ben halászunk heringet. 2° A sózásban mások fösvénykednek, s inkább főtt sót, tengerit használnak, mi pedig kősót, ami jobb. 3° Az edény minőségére nézve, mi tölgyfa edénybe rakjuk heringünket, amint látod, mások pedig fenyőfa hordókba, amelyektől kellemetlen gyanta ízt és szagot kap a hal. 4° Sok függ a bánásmódtól is. Mi az első és egyik fő ok miatt nincs mit féltenünk, lám azért semmi titkot sem csinálunk dolgunkból. A többire nézve pedig igyekezünk, hitelünk fenntartása végett, hogy kezünkből csak jóféle hering menjen kereskedésbe.

Még így beszélgeténk a packery előtt Abeg és Visman[1969] társaknak egy halászhajója, mely Zuyderzee-ben fogott heringgel s szardellával volt terhelve, az Y partjához kikötött. Mutatványt hoznak tüstént a fogásból. Abeg úr mindenikből egyet kíváncsian kivett, két ujjai közt széttépett, s jóízűen megevett. Nekem is készséggel szolgált, s hogy példáját kövessem, kért. Mindenikből egy csipetet, kóstolás kedvéért lenyeltem, de azt is – nem tehetek róla – csak undorodással. Be nagy a szokás ereje, és *de gustibus*…[1970]

26. Még gyermekkoromban hallám Broek hírét. Nagytudományú és érdemű tanítóm, T[ekintetes]. Deáky Károly[1971] kegyes szerzetbeli áldozó pap, jelenleg a kegyesrendi líceum direktora Szegeden, kire csak hálaérzéssel emlékezhetem vissza, a jelesebb latin klasszikusokon kívül több jeles magyar könyveket is megrendelt néhány tanítványi számára, a közt volt *A tudományok rövid sommája*[1972] is. Ennek nevetlen szerzője, a föld leírási részben, Broeknál példáját akarván adni a hollandus tisztaságnak, s csinosságnak, azt jegyzi meg, hogy az utasokat a helységbe be sem eresztik, vendégfogadót

[1967] Tároló, csomagoló.
[1968] Balti-tenger.
[1969] Visman (?–?), azonosíthatatlan.
[1970] Ízlésekről.
[1971] Deáky Károly (1776–1839), piarista tanár.
[1972] Szőke Ferenc: *A tudományok rövid summája: a kissebb oskolabéli gyermekeknek számára készíttetett olvasni való könyv,* Pozsony, Wéber, 1806.

sem tűrnek a helységben, útjaikat csigaházakkal ékesítik, etc. Azóta több ilyenfélét olvastam, még csodálatosbakat hallottam. Már csak ez maga is elegendő inger lett volna északi Hollandiába egy kis rándulást tenni, ha arra egyéb okom nem lett volna is, most az idő igen kedvező volt ezen útra. Elbeszélem tehát ezen kalandomat, s a kegyes olvasó látni fogja, hogy az el nem fogódott vizsgáló más fogalmat nyer a helyszínén, mint sok előítélettel írt munkák olvasása, vagy hasonlók hallása után remélhetni.

Átkelvén a két Y öblön, egy óra negyed alatt, gyalog ballagtam a sárga téglával – kinker – kirakott úton, melyen gyalog is fizetnem kellett útvámot. Lábbelim mindamellett csakhamar elég sáros lett, mert az idő egy kevéssé csepergős volt reggel. Utam mellett egy hajókázható csatorna volt nyugat felől, amelyen Broeknál egy magas boltozatú fahíd vezet át. Az út ezen túl a csatorna keleti oldaláról a nyugatira tér, a keletin csupa rét lévén minden út nélkül. Ezen hídon kelle hát átmennem, ha szinte Broekba nem szándékoztam volna is, mivel az út észak felé a csatorna nyugati partján folytatódik. Ezen út mellett nyúlik el nyugat felől egy sor ház, melyek közül az utolsó a vendégfogadó, amint címeréről mindjárt megismérhetni. Az első szegletház, a hídnak átellenében egy közönséges parasztház, milyent máshol is láthatni, s ezen faluban csupán öt ház kivételével mind ilyen. Alapja téglafalból áll, mely a földön felül mintegy kétlábnyira emelkedik. Ezen felül fából van az egész épület, kívülről zöld színű olajos festékkel bekenve. Az első szegletház előtt három szennyes, s rongyos parasztot láttam, beszélgetésben annyira elmerülve, hogy reám egyike sem ügyelt, pedig azt gondolám, hogy sáros csizmám miatt majd megtámadnak. Mindazonáltal feléjük tarték, mert a hídról láthatám, hogy csak néhány ház van a kocsiút mellett, s a falu csaknem egyenes vonalban, kétsoros házaival függőlegesen a hídra dűl. A parasztok mellett kelle elmennem. Nem köszöntém őket, ők reám se néztek. Hibáztam tehát véleményemben, hogy ők, ha magok rondák is, tisztaságra vagy rendre, bátorságra ügyelők. Továbbhaladván tapasztalám, hogy az egész falu egy keskeny utcából áll, melynek kövezetén alig mehet el két ember egymás mellett. Közepe felé azonban egy kevéssé tágasabb, nyugatsó végén egy rendes négyszegű térrel végződik. Amabból dél felé nyúlik egy sor ház, egy kevéssé görbécskén. Ezen egyes sor ház előtt van egy holdnyira terjedő tó, melyet itt Broeker-meernek neveznek. Alakja kerékded, partja néhány ölnyi szélességre gyepes. Belőle minden házhoz egy csatorna van húzva, egy csónakkal, minden háznak tulajdon használatára. Mindezen egyes csatornák a falu megett rézsút menővel egyesülnek, s azzal egyetemben a falu előttivel közösülnek. Az utca, kivált keleti végén oly keskeny lévén, látni való, hogy az nem kocsiútnak készült. De arra szükség sem volt,

minthogy ezen a vidéken a kocsi hiányát a hajók pótolják, valamint Velencében. A kocsik használata újabb időbeli, valamint a kocsiút is, t[udni]. i[llik]. Napóleon korából való. De valamint mellékes kocsiutak mai napiglan sem léteznek, úgy a kocsik használata is északi Hollandiában csupán a közutakra van szorítva. Innét érthető, miért van a fogadó is a falu végén, s az út mellett, s miért nem a faluban.

Az utca általjában sárga téglákból, élökre rakottakból van; a falu közepén azonban fekete téglák is láthatók, s pedig a sárgák közé olyan formán lerakva, hogy rendes kép alakul a két színű téglából; s ím ez az, amit némely utasok mozaik kövezetnek neveztek. Az út mind a két mellékén vannak a házak, s azok köze többnyire nyírve tartott eleven sövénnyel beültetve. Ezeknek az eleven sövényeknek tövébe van hosszat öntve tengeri csigahéj – die gemeine europäische Strandmuschel[1973] –, hogy esős időben a fekete posványos föld az út kitéglázott részére ki ne mosattassék, s ennél fogva elundokíttassék. A csigaházak, melyeket a tenger halomszámra hány ki partjára, göbécs, vagy murva gyanánt használtatik [sic] itten. Alább majd meg fogjuk látni, hogy mészkő nem létében mészégetésre is használják. Talán az, amit egy utazó csigaház díszítménynek gondolt, éppen nem rég leöntött, s tiprás által még öszve nem zúzott csigaházak lehettek. – De lássuk a házak belsejét is. Albert Kock[1974] fűszerárus boltjába mentem be legelőször. Némely, nem éppen szükséges apróléksógokat vásárlék nála csupán, hogy valamely falubelivel beszédbe eredhessek. Még ő a kívántakat előadta, kívánságom várakozáson felül teljesedett, mert Kock nemcsak minden szegletét megmutatta házának, s tájékának, hanem még lerajzolni is engedte. S mindezt, ha hollandus flegmával is, de csakugyan mégis teljes készséggel. Többet mondok. Két festett övegtábláit is kiverette ablakai közepéből. Önként értetődik, hogy pénzért, de mégis illendő áron. Egyik Jákob[1975] megáldatását, a másik annak álmát ábrázolja. Még az öveges előjött, s a dolgát végezte, megtekéntém az Armenhuyst,[1976] melynek udvara közepén egy oszlopot láttam tengeri csigaházakkal beraggatva [sic], azután egy kertet, melynek hossza 13, szélessége 8 lépés, s terméke csupa puszpáng, asztal, s rajta csésze, körüle szarvas, nyúl, kutya, s páva formákra kimetélve. Az utak mind csigaházakkal terítvék, s tiszták, mert se a növény lehulló levele, se az állatok emésztete nem rondíthatja be azokat.

[1973] A közönséges európai kagyló.
[1974] Kock, Albert (?–?), azonosíthatatlan.
[1975] Bibliai ősatya.
[1976] Szegényház.

A faluvégen, e feljebb említett négyszegű tér nyugotsó oldalán emelkedik fel a legnagyobb, s legszebb ház egy holdnyi nagyságú kert közepén. Déli oldalról magas nyárfák vannak néhány egyébbel vegyülten, melyek már távulról valami angol parkot gyaníttatnak. Egyéb oldalról szép gyöptér, helylyel-közzel néhány külföldi csemetékkel, s díszbokrokkal beültetve, útjai apró csigaházakkal beterítve, kerítés fala egyenes, s csak négy lábnyira legfeljebb, emelkedő, melyen át a kertnek minden dicsőségét megláthatni. A bemenetet egy kis vaskapu gátlá, melyet könnyű volna annak átnyomni, kit az illendőség, vagy négylábú leláncolt őr vissza nem tartóztatna. Én a csengetőt rántám meg egyszer, mindennemű fogadtatásra elkészülve. Egy tenyeres-talpas hajadon, kinek mindene rengett a kövérségtől, megnyitotta a kaput, bevezetett egy tágas pitvarba, mely a szép kőház északi oldala mellett elnyúlott, s egy karszékbe, mely mindjárt az ajtó mögé volt helyhezve, izmos karjaival lenyomott, sáros csizmámat letisztította, fölébe egy nagy papucsot húzott, s urához szaladt, engem maradásra intvén. Intvén, mondom, mert még egy szavát sem vettem neki. Tán néma volt. Azonban nem tudom bizonyosan. De mimikája igen könnyen érthető volt. Amint a hosszú folyosó másik végén az ajtó felnyílik, lármás beszéd hatott füleimbe, s úgy tetszett, hogy házvigalom volt. A cseléd bemente után csakhamar kijött egy félkorbeli szép nyúlánk férfiú. Ez a házi úr, Ditmar[1977] úr volt. Egész szeléddséggel közelíte hozzám. Én tüstént felkeltem ülő helyemből ezen tisztes férfiú megláttára, de csak ügyetlen tudtam a nagy papucsban előbbre csoszogni. Könyörületes arcvonásaiból, s azon szánakozó hangból, mellyel megszólított, úti koldusnak látszott tartani, annyival is inkább, hogy a szobából kijövet nadrágzsebjére tapintott, s azután bele is nyúlt; de hogy én beszélni kezdettem, kivette zsebjéből jobbját, s a ballal együtt hátra vonta. Engedelmet kérék először is, hogy idegen létemre, minden ajánlás nélkül, bátorkodtam alkalmatlankodni, s tán dolgában, vagy társalkodási örömében feltartóztatni, de úri lakja már távulról annyira ingerlé kíváncsiságomat, hogy legalább kertjét megtekinthetni engedelmet kérjek. Kívánságomat egész készséggel teljesíté, s midőn egy házicselédet kértem néhány pillanatra kíséretül mellém adatni, karon fogott, a grádicson le, a kertajtóig elkísért, s szinte franciás udvariassággal, s hajlongással megnyita egy kis cserény ajtót, mondván: mulasson uram kénye szerént, ameddig tetszik, senki sem fogja háborgatni.

A kert nem volt oly nagy kiterjedésű, mint vélém, mert csak a ház hosszat nyúló része volt külön becserényezve, s csak a déli oldalon, sem oly jó ízléssel elrendelt, mint a házba menet a valóban egyszerű szép gyöptérből,

[1977] Ditmarsch, D. W. (1756–1830), tekintélyes városi polgár.

s már távulról a magosan felnyúlt fákról, az épület szépségéről s magasságáról gondolám. A szép magas fák alja nem volt oly tiszta, mint az előbb látott puszpáng kert, vagy a ház s köre egyébhol. Egy kis hegyecske, melynek szikláit mind könnyen zsebre rakhattam volna, nem volt oly magas, hogy belvederének használhattam volna; egy kis tavacska, melynek zöld, s bűzhödt vizét az a kutya, mely a tó partján levő házikója előtt guggolt, könnyen kiihatta, ha szomjas és eleven, s nem deszkából faragott, úgy festett mégis láncra tett nem lett volna; meg az a kis hajócska, mely a vízen úszott, s tulajdonképp csak egy élire állított, hajó formára kimetszett s befestett volt, nem volt oly tágas, hogy hajókázással az időt soká tölthettem volna. Néhány percenet elég volt, hogy a hegy, völgy, álló, s folyóvíz, állat, s növények emlékezetességeit kivehettem. Mégis úgy látszott, hogy a néma hajadon szemmel tart, mert kifelé fordulván, a cserény ajtó megett egy kis távulságra állani, s felém fordulva engem vizsgálni látszott. Jól van, gondolám magamban; amint illett, s ezen vidék szokása szerént meg is kívántatott (noha némán, dicséretére legyen mondva, a kívánság még mimice sem tudatott velem), megajándékoztam az ácsorgót, s általa Ditmar úrnak szíves köszönetemet beizentem, nem akarván rajta többé alkalmatlankodni. Jóízűen kelle mosolyognom a velem történteken, a nagyszerűséggel szomszédos Liliputiádon!

Azalatt fűszerárusomhoz visszaérkeztem. Az övegfestések, s vett apróléksígok már öszve voltak rakva, becsinálva; a kivett övegtáblák helye más fejér öveggel pótolva. Ezt látván csodálkozásomat jelentém azon, hogy a tornácajtó nemcsak zárva van mindenhol, hanem hogy küszöbe is oly magas, hogyha nem lehetetlen is azon által a házba jutás, s kimenés, de mégis igen alkalmatlan; továbbá azon, hogy noha a dél már közelgetett, se füstöt a kéményen, se az ebédhez készület egyéb jelenségét észre nem vettem. Az elsőre azt vevém feleletül, hogy itt a közönséges bejárás a boltajtón van, meg a csatorna mellett lévő kis ajtón, ha csónakról jönnek a kis udvarra, vagy csónakra szállani akarnak. A tornácajtó csak menyegzőkor, vagy temetéskor, vagy valamely jeles házi innep alkalmával nyittatik meg, s akkor egy háromlépcsős grádics tétetik ki az utcaajtó eleibe. S ez minden háznál ilyen formán van. Csak Ditmaréknál nem, mondám szavába vágva. Hja, felele ő, az nem is hollandus ház, inkább angolnak mondható. Ami a főzést illeti, ma nincs főzés napja, tehát tűzre sincs szükség. Mi csak vasárnap és csütörtökön szoktunk sütni, s főzni.

Mind a háziúr, mind a háziasszony készsége, majd mondhatnám igazi szívessége oly merésszé tett, hogy csaknem arra vetemedtem, hogy sajátszerű ünnepélyes ruházatjokat is megmutatni kérjem. De részént tartottam attól, hogy majd a sokat valóban megsokallani fogják, s tán majd az utánam

jövő eránt idegenebbek lesznek, rész szerént mivel Amszterdamban úgyis láttam olyan bő és hosszú köntöst, olyan kerekes nagy arany csatot, melylyel övöket öszveszorítják, olyan széles aranyabroncsot, mellyel mint a lovak homlokszíjával homlokaikat ékesítik, s hajokat öszvetartják, olyan aranykígyókat, milyeneket függőikbe raknak, s nemcsak fülöket, hanem egész halántékokat, sőt szép arcoknak nagy részét is elfedik a broeki nőszemélyek. Láttam olyan csinos, keskeny peremű kerék kalapot, olyan hosszú, csaknem bokáig érő kabátot, olyan kék harisnyákat, s nagy csatos cipőket, milyeneket a broeki férfiak használnak; szándékomtól önként elállék. Megköszöném egy idegen vándorhoz mutatott szívességöket; azon úton, melyen bejöttem – mert máson nem is lehetett volna – a faluból kiballagtam, a fogadó előtt el, a Mönikendamra[1978] vezető úton továbbhaladván. Most nem láttam a három rongyos embert, s így ezek voltak egyedül, kiket Broekban a házon kívül láttam.

(További részletek a környéken tett megfigyeléseiből.)

Broekból Mönikedamon át Edamba mentem. Ezen utamban látám a szénatakarulást már végéhez közelíteni. Hajón hordták a szénát egy fejőtéhez. Ide betértem, s szíves fogadtatást találtam. Egy csinosan öltözött félkorbeli embert, szinte csinos szobájában találtam olvasgatva. Szándékomat megértvén szavaimból, egy ajtót, azzal, melyen bejöttem, ellenben átlevőt kinyitott. Egy tágas, hosszas négyszegű szálában vélém magamat, annyival is inkább, hogy a falakat csigaházakkal kirakva, a pallót félig fejér márványnyal, félig zöldre festett deszkákkal fedve találtam, s mindent igen tisztán. Az istállóban vagyunk, mondá vezetőm, s ezzel egy álláshoz vezetett, melyre az istállói eszközök, ú[gy]. m[int]. lapát, villa, kuruglya, mind esztergályozott, befestett, s megaranyozott fából; meg egy másikhoz, melyre fejő sajtárok, vagy séfők,[1979] s téjszűrők, kívülről tarkán, belülről fejéren befestve, állottak. Egy ágy, egy asztal, s két szék volt még a tágas, márványozott folyosón, az említett bútorok alatt finom gyékénnyel beterítve. Hogy a pornak, szennynek nyoma sem volt, alig kell érintenem! Innét a tejes kamarába menénk. Éppen köpültek. Marhájoknak egyikét sem láthatám az istállóban, mert azok mind kinn vannak a legelőn, éjjel, nappal. A téj kezeléséről etc., mondandók megegyeznek a mindjárt mondandókkal.

Egész utam Edámig magas töltés volt, mely mellett hajózható, és nádtermő csatornák ágaztak el. Egy csatorna szinte magas töltésen vonult el, rajta több helyen szélmalom volt látható, mely öszveköttetésben volt Archimedesről

[1978] Monnickendam.
[1979] Fejőke, fejő kanna.

nevezett csigákkal, melyekkel a lapályon meggyűlt eső vagy árvizet a csatornába felhajtani, s apály idején a tengerbe kiereszteni szokták. Több helyen csapatszámra, noha kisebb számban egy helyen, szép tehenek legelésztek. A földmívelésnek másképp itt semmi nyoma. Edamban Theodor Telting[1980] elmutatta istállóját, tejes pincéjét, vagyis inkább kamaráját. Ez tiszta, csinos fejér falu, de minden pompa nélkül volt, egyébként olyan formán elrendelve, mint a Broek közelében látott. Telting úr a regveli tejet estve, felezteti le, s azt mindjárt kiköpülteti, még a téjfel meg nem savanyodik. A többi tejet pedig sajttá csinálja. Azonban északi Hollandiában ezt kevesen cselekszik, mivel többnyire itten kövér sajtot csinálnak. Ez így történik: mihelyt kifejetik a téj, tüstént szopós borjú megszáraztott gyomra vegyíttetik közibe, s azzal megaltatván, öszvegyúrják, még savó facsarodik belőle. Azután egy kelyhe forma faedénybe, melynek fenekén négy lyuk van, beleteszik és lenyomtatják; ha a savótól egészen megszabadult, ruha közt présbe rakják. Onnét kivévén megsózzák, s állásra rakják, ott gyakorta megforgatják, s ha megszáradt eléggé, külső szinét simára vakarják s befestik. A festésre turnizolt (tournesol,[1981] melyet kereskedés útján déli Franciaországból kapnak) használnak. Déli Hollandiában ellenben, neveztesen Delft és Leidenben, az északi vidéken csak ritka helyen, a regveli tejet csak estve, az estvélit másnap reggel fölözik le, s a téjfelt mindjárt megköpülik, amint éppen alább, s korábban Leidenről szóló cikkelyben említém. A közel levő népes városokban eladják, a túrót pedig köménymaggal öszvegyúrják, s az alkmaari vagy edami sajtvásárokra nagyobb részént felhozzák. Úgy tesznek a Gouda tájbeliek is, kik középszerű sajtot csinálnak, egyik fejésbeli tejet lefölözvén, a másik fejésbelivel, melyet lefölözetlen hagynak, öszvevegyítvén, s úgy a mondott módon sajttá készítvén.

Telting úr a jelesebb sajtkereskedők egyike. Sajtos kamarája maga egy nagy kincs. Ez maga egy roppant nagyságú szoba, de amelynek magassága szobának véve nem volna illő erányban annak térségeivel. A falak minden oldalról két egymás felett menő sor ablakokkal, s ezek táblákkal vannak ellátva, olyan formán, mint minálunk az emeletes magtárak. Kívülről legalább olyannak látszik az épület, ha belülről nem olyan is az alakja. Belülről állásokkal – *stellagen* – van ellátva, s pedig nemcsak a fal mellett körös-körül, hanem az épület közepén is. Ezen állásokon van a sajt rendbe rakva, még nagyban bizonyos vevője nem találkozik, ami többnyire csak vásár alkalmával szokott történni, amidőn nemcsak bel-, hanem külföldiek is, leginkább pedig franciák

[1980] Telting, Theodorus (1772–1854), gazdálkodó.
[1981] Napraforgó, fr.

szoktak megjelenni. A belföldi kereskedők is ilyenkor szokják [sic] magukat ellátni. Telting úr az utolsó edami vásár alkalmával 60 000 darabot vett meg, s ez rakhelyébe volt letéve. Mindegyike nyom a mi értékünk szerint két fontot. Elgondolhatni minő rakhely ez! – Ittlétemben északról minden ablakok táblái be voltak zárva, s minden egyéb oldalról kitámasztva. Azon kérdésemre, miért éppen így, az volt a felelet, hogy ládd uram, most északi szél fúj. Ha ellenkező fújna, a déli oldalon levőket záratnám be, s az északi oldalon levőket kinyittatnám. De miért ismét ezt? A szél a sajt megrepedezését okozza, úgy mond Telting úr, azért amely oldalról fúv a szél, azon oldalról záratom be a táblákat, de mivel a levegő mozgása megkívántató ahhoz, hogy a sajt meg ne penészedjen, minden más oldalról kinyittatom a táblákat. Nekem mint sajtkereskedőnek, mindig fő ügyeletemnek kell a széljárásra lenni.

OSZK Quart. Hung. 3727/3 fol. 76–88.

66.
1821. április 4–5.
Rövid leírás a brüsszeli városképről, parkokról, magyar vonatkozású színházi élményéről, a város nevezetes épületeiről, valamint a hulladék hasznosításáról

Bruxelles – Brüssel – Németalföldnek egyik fővárosa, s Amszterdam után a legnagyobb, s népesebb, melyben a király s minden főhivatalok évenként váltva lakoznak. Nagyobb része egy hegyoldal lejtőjén fekszik, régiebb része annak lábánál, egy sík téren, melyet a Senne vize foly át, s melyen levő hídtól (Bruck Senne) vette a város is nevezetét, ha csakugyan lehet az üstökénél fogva húzott szószármaztatásnak hinni. Legszebb, s legegészségesebb része azonban a városnak a hegyháton van, hol Károly[1982] lotaringiai herceg, mint németalföldi helytartó, akkorában, midőn Bruxelles az ausztriai Németalföld városa volt, tervezett, s nagyobb részént el is készíttetett. Áll ez egy gyönyörű négyszegű térből, melyet minden oldalról a legnemesb ízlésben készült egyforma magas házak vesznek körül. A déli oldal közepét S[zent]. Jakab temploma ékesíti, szép szabad oszlopzatos homlokzatával, mely felett egy nyolcszegű kúptetős torony emelkedik fel, carillonnal, azaz harangzenével, de amely csak nagy innepeken hallható, ellátva. Ennek átellenében nyílik az északi sor közepén S[zent]. Magdolna utcája, s a hegyoldalon lejtve nyúlik le egyenes vonalban, pompás házakkal díszesítve. A postaház oszlopzatai a kövezettől kezdve, szinte az épület felső pártázatjáig megaranyozvák. Egyszerűbb, de mégis pompás a legnevezetesebb gyógyszerárus háza. S ez magyar származékú, Károlyi család[1983] féle, kinek elei Rákóczy[1984] idejében Németalföldre vándoroltak ki, s Brüsszelben telepedtek meg. Ennek testvére a város egyik legnevezetesebb orvosa, s egyszersmind a nagy ispotály kormányzója. A térnek, mely Place Royale nevet visel, keleti sora közepén nyílik egy másik utca, a Királyi utca, mely csak egy

[1982] Lotaringiai Károly (1643–1690), herceg, a Magyarországot felszabadító törökellenes háború kiemelkedő katonai vezetője.
[1983] Károlyi család, azonosíthatatlan.
[1984] II. Rákóczi Ferenc (1676–1735), erdélyi fejedelem, államférfi.

sor házból áll, minthogy déli oldalát a park gyönyörű oszlopzattal, s azok közt megaranyozott vas cserénnyel készült kerítése képezi, valamint az ellenben át levő Rue Ducale északi oldalát is.

Ezen két utca között nyúlik el hosszat a rendes négyszegű park, Brüszszelnek egyik fő dísze, melynek kerülete fél óra járásnyi, s emlékezetes arról, hogy a napnak akármely részében is árnyékos, vagy ha kívánatos a napsugarak által világított, s melegített sétánynak örvendhetni. Elrendelése igen szép, mind a négy oldalról buján díszlő hársfasorok vannak, ilyen van hosszában s keresztben is. A hosszat nyúlót képszobrok fejér márványból, s szökőkutak díszesítik. Ezeknek egyikét Nagy Péter[1985] moszka [sic] cár akaratlan szentelte meg s nevezetessé tette az által, hogy boros fővel belebukott. A hársfasorok közti tér angol ültetvényből áll, melyekben egész családok találhatnak magány mulató helyet. Még most is szép nagy tölgyek láthatók ezen részekben, noha azok javát nagyobb részént, brüsszeliek bosszúságára kiszedette Napóleon, s az antwerpeni hajógyárba szállíttatta.

A park délkeleti sarkán van egy takaros játékszín, nagy árnyas fák alá építve, melyben a többi közt először is egy magyar melodrámát, s jelesen előadva hallottam. Önként érthető, hogy nem magyar, hanem francia nyelven. Címe ez: Tékely, ou le siége de Montgátz.[1986] Benne a magyar jellem igen ajánlólag volt kitüntetve. Ezen park keleti oldalának átellenében levő sor közepét az ország háza – Palais des États Généreux – foglalja el, de amelynek Bruxelles-ben létemkor csak puszta falai, s kormos oszlopzata állottak fenn, minthogy két nappal ide érkeztem előtt a vigyázatlan fűtés miatt kigyulladt, s a nagy hideg miatt, mely minden kutakat befagyasztott, a tüzet eloltani nem lehetett. Itt tartózkodásom alatt még semmi készületet sem tettek az újraépítéshez, minthogy a park nyugati végén, a szóban levő palotának átellenében levő királyi lak újraalakítása a kőmívesek s ácsok jelesebbjeit foglalkodtatta. Ezen épület homlokzata a park felül igen egyszerű, kétemeletes épület. Most azonban déli oldalról az elhányt, s most egyengetés alatt volt erősítvények, töltések, s árkok helyén egy szép angol ízlésű kert alakul, s a királyi laknak oldalrésze igazán pompás palotai alakot, s oszlopzatos díszítvényt nyer.

A Place Royale-t képző nyugatsó sorépületek közepén van a füvészkertbe járás, s ennek északi sarkán a néhai kormányzói lakhely. Palais d'Orangenak nevezik. Homlokzata dél felé fordítva, csak kétemeletes, de igazán palota alakú. Észak felé a lejtőn elnyúló része pedig olyan magas, hogy azt

[1985] I. Péter (1682–1725), orosz cár.

[1986] A darab pontos címe: *Tékéli, ou le siège de Montgatz*. Szerzője René Charles Guilbert de Pixérecourt (1773–1844), nyomtatásban megjelent 1804-ben Párizsban.

a homlokzatánál kétszer is magosbnak mondhatni. Azonban ezen roppant épület csak mellékutcákból látható, minthogy mind a nagy tért, mind a Magdolna utcát képző magos épületek az arra látást elfogják. Ezen palota is kizsákmányoltatott, minekutána Dumouriez[1987] Belgiumot, s azzal Bruxelles-t is elfoglalta, de egy spanyol származású jeles férfiú, La Serna Santander[1988] a francia kormányférfiakkali öszveköttetésénél fogva elég szerencsés volt több eltörlött kolostorok könyveit s képeit megmenteni, mindazt ezen épületben egyesítette, úgyhogy most az Orange palota a tudományok s a művészet temploma.

(További részletek Brüsszel épített örökségéről.)

Két jeles temploma van Brüsszelnek, a nagy számúak közt. Egyik a Place Royale-n levő, s már emlétet Sz[ent]. Jakabé tiszta nemes görög stílben, ily nemes egyszerűséget, s mégis vonzó szépséget, minden tarkaság nélkülit kívánnék minden templomban, mely a bemenő figyelmét a szórakozástól megóvva áhítatra gerjeszti. A másik roppant gót épület, két csonka toronnyal, s nevezetes üvegfestésekkel, mely a republikánus vandalizmustól csakugyan menten maradt, noha mindenikben mindent öszveromboltak, s kiszórtak, azután az észnek szenteltek. De az eszelősködés megszűntével ismét régi rendeltetésének visszaadtak. Amazt t[udni]. i[llik]. Sz[ent]. Jakab, emezt Sz[ent]. Gudula[1989] tiszteletére.

A városháza is igen jeles gót épület, teteje aranyozott, tornya szörnyű magasságával az egész városban legkitűnőbb, s rajta Sz[ent]. Mihály aranyozott képe szélkakas gyanánt szolgál. Az ezen épület előtti téren vérzett el ártatlanul gróf Egmont és Hoorn,[1990] mint Alba, s II. Fülöp bosszújának áldozatja.

Az antwerpi kapunál, de a város falán belül emlékezetes a *Mestbak,* vagyis franciásan *fosse a fumier* – trágyagödör, melybe utcái s térei sepredéke öszvegyűjtetik, s ha megérett, eladatik, mind a száraz trágya, mind annak esővízzel vegyült leve. Különösen, s nemcsak a város tisztogatása költségét födözi, hanem még tartalék is marad belőle. Alkotása igen egyszerű. Négy hosszas négyszöget ábrázol az egész egymás mellett. A gödör feneke lejtős,

[1987] Dumouriez, Charles-François (1739–1823), katona, előbb a forradalmi hadsereg tábornoka, majd királypárti.

[1988] La Serna y Santander, Carlos Antonio de (1752–1813), könyvtáros, filológus.

[1989] Brüsszel és az egyedülálló nők védőszentje.

[1990] Egmont, Lamoraal van (1522–1568), katolikus vallású főnemes, katona, a spanyol Habsburg II. Fülöp híve, azonban az erőszakos kormányzati módszereket elvető magatartása miatt társával, Philippe de Montmorency-Nivelle-lel (1526–1568), Hoorne grófjával együtt Alba hercege, Németalföld teljhatalmú kormányzója kivégeztette.

s közösülése lévén valamennyi gödörnek egymással, a legmagasabb két szélsőből, melyekbe a szemét hányatik, a lév a két alantabb levőbe leszivároghat, melyből annak idejében a szeméthalmaz meg is öntöztetik. Egyik esztendőben a két szélső gödör tartalékát adják el, a másikban a másikét, minekutána azt egész év alatt érlelték.

OSZK Quart. Hung. 3727/3 f. 97v–105v.

67.
1821. augusztus 16–18.
Megjegyzések a La Manche-on történt átkelésről, egy angol tábornok különleges gesztusáról Doverben, valamint első angliai benyomásairól

16. aug[usztus]. Lecsillapodván a szél, pontban déli 12 órakor indultunk ki a calais-i révből. Az idő olyan volt, hogy örömest a csinos gőzös födözetén [sic] maradtunk. Szemeim Dover fejér szikláin nyugodtak meg, minekutána a szárazföldet elhagytuk, s szokásom ellen kitört belőlem a felkiáltás: Island of Bliss! Legközelebbi szomszédom egy éltes, de igen alacsony, s rohoda[1991] forma ember volt; s azért oly kevéssé vettem figyelembe, hogy visszatartózkodás nélkül engedtem az elmémben voltat törni ki. Ő azonban ki magába vonulva, inkább gondolataiba elmerülve látszék, velem is szintoly keveset törődvén, mint minden egyéb körülötte levővel, szavaimat hallván élénken, s kíváncsian teként reám; s minthogy én ezen egy pár szó után elnémultam, ő megszólamlott, s igen udvariasan kérdé angol nyelven: tán tudod egészen J[ames]. Thomsonnak ezen szép versezetét?[1992] Tudom igenis, felelém. Óh, mondd el kérlek, viszonzá ő, szeretem hazámat oly tartós távullét után azon szép szavakkal köszönteni hallani. Teljesítém kívánságát, elszavalván Thomsont: „Island of bliss! Amid the subject seas, That thunder round thy rocky coasts, set up, At once the wonder, terror, and delight Of distant nations; […].”[1993]

Uram! Te nem vagy angol? Szóla francia nyelven, hihető, hogy idegen ajkú kimondásomat megismérte, s könnyen is megismérhette. Nem is voltál még Angliában? Kérdé. Még sohasem! Mondám. No jól van, viszonzá ő, nemsokára ott leszel. Ilyen idővel 3 ½ óra alatt át szokott kelni gőzösünk (steam packet boat). Ládd amott a fellegvárt, melynek egy részét még a rómaiak építették,

[1991] Szennyes, a ruha lerohad róla.

[1992] Thomson, James (1700–1748), angol költő. Gerics angol irodalmi műveltségének forrása Johann Christian Fick *Elegant Extracts: or Useful Entertaining Poetry, Selected for the Improvement of Young People* c. válogatása, melynek 1804-ben Erlangenben kiadott változatával rendelkezett.

[1993] Részlet Thomson *Évszakok* c. versciklusából. „Boldog sziget! Alattvalód, a tenger dörög partjaidon, s te készen állsz, / Csodálnak, félnek, s örülnek neked / A messzi nemzetek…” Péti Miklós fordítása.

az volt a néhai *Dubris*. Emitt ismét Shakespeare[1994] szirtjét (Shakespeare's Cliff), köztök a hegyormon az újabb erősségeket, a Martello tornyok[1995] maradványit parthosszat, melyek mind Napóleon elleni készületek voltak. Alatt van a város, kikötőjével együtt, de amelyet még nem láthatunk. – Többet is mondott nyájasan, de nekem kevés maradott meg emlékezetemben, mert fejem csakhamar szédelegni, velem minden kerengni, elsetétedni, lábam inogni, roskadni kezdettek, gyomrom émelygett, nyálam folyt. – Karon fogott egy takaros kis fickó, önként-e vagy beszédes útitársam intése következésében? Bizonyosan nem tudom. De azt tapasztaltam, hogy reám különös gondja volt. Még élek, feledhetetlen lesz ezen gyermeknek képe előttem. Ő levezetett a szobába, ágyamhoz késért, s minden szükségesről gondoskodott. Ez volt a hajó szolgája (steward). Már előttem többen lejöttek a fődözetről. Különösen rosszul volt az ausztriai cs[ászári]. k[irályi]. kurír, ki Nápolyból Marseille-en és Párizson át Londonba intézvén útját, a közép tengeren jövet semmi baját sem érzé. Csak a kasseli pantomimista,[1996] nejével együtt, meg az én kis öregem maradt a tengeri betegségtől menten. Estvéli nyolc óra volt éppen, hogy gőzösünk horgonyt vetett. Csónakra szállottunk mindnyájan, előbbeni beszélgető társam velem ugyanazon egybe. Ő a felénk tóduló, fogadót ajánlók egyikének azt mondá: Mistress Podevin's,[1997] ezzel karon fogott, jöszte te is oda velem. Ott jó szállást rendelt számunkra is. Az ebédlőben parancsára három személyre terítettek. Midőn én is vacsora eránt rendelkezni akarnék, én már tettem rendelést számotokra is, úgy mond. Vacsoráljunk együtt. Holmidról ne aggódjál, szóla tovább hozzám, minden sérelem nélkül meg fogod holnap a vámháznál találni. De kár volna kilenc óra előtt odafáradni. Addig kinyughatod magadat, vagy ha korán kelni szoktál, s tovább itt időzni nem akarsz, addig Dover nevezetességeit megtekéntheted.

Ki volt ezen udvarias, s önként szolgálatra kész öreg? Csak másnap tudtam meg. Legkevesebbé se gyaníthatám oly kevésre mutató külsejéből, hogy katona, s ami több, Sir Thomas Keith[1998] generális, küldetése helyéről Madridból, Párizson át most tért vissza honába. Im az angol földön, ahelyett, hogy hátat fordítottak volna, megelőző készséggel volt hozzám az is, kinek egyébként semmi köze sem lett volna velem. Mistress Podevin Hotel de Paris című fogadója is igen meglepő volt; kivált, midőn a bűzös, gőzös hajóból csinos ebédlő

[1994] Shakespeare, William (1564–1616), költő, drámaíró.

[1995] Martello towers, ang., melyeket itáliai minta alapján a francia forradalmi háborúk kezdetétől fogva a partvédelem megerősítése céljából emeltek.

[1996] Azonosíthatatlan.

[1997] Podevin (?–?), azonosíthatatlan.

[1998] Keith, Sir Thomas (?–?), azonosíthatatlan.

teremébe léptem, még inkább midőn az alvó szobát megláttam. Ez az első emeletben, minden szükségesekkel tisztán ellátva volt. Az ide felvezető lépcső posztóval, a falak festett papirossal, a padló lakkírozott vászon kárpittal fedve. – Az alvószoba nagyobb részét egy mennyezetes, szél hosszat majd egy mértékű, három oldalról szabad, s függönyökkel ellátott nagy ágy foglalta el. Az ágybeli mind pamut kelme volt. Már itt lehete tapasztalnom, hogy ezen elszigetelt nemzetnél még a fogadói élet is más forma, mint az európai szárazföldön. Az angol még fogadóban is más szobát használ nappal, és mást éjjel. A munka már itt is megvan osztva a cselédségnél. A nappali szobában férfi cseléd teszi a szolgálatot. Ezt *waiter*nek hívják, a hálószobákban nőszemély. Ezt *chamber maid*nek hívják. Itt, Mss. Podevinnél bizony vénecske asszony volt az, s alakja oly kevéssé csábító, hogy tán késértet elleni orvosságnak is beillett volna, ha takaros és tiszta asszony nem lett volna. Aprólékos szolgálatra van egy férficseléd, mely fő foglalatosságánál, a csizmatisztításnál fogva, *boots*nak neveztetik, de egyéb megbízásokra is használtatik. A kocsi és ló eránt a *hostler* rendelkezik. A lépcsők tisztán tartására különös cseléd van, etc., ezen sokféle cseléd közül egyik sem avatkozik a másik dolgába, azért az oly fogadókban, hol a vendégek szüntelen jönnek, mennek, azok közül majd egyik, majd másik tiszti neve hallatszik, de éppen azért mindenike részéről különös fizetés is váratik. Ez igen furcsán hangzik tán egy magyar fülében, kivált olyanéban, kik mindent honunk mértékéhez szabni akarnak. De tudni kell azt, hogy az angol szolgák, a fogadókban legalább s evőházakban (shophouse – traiteur) a cselédek nemcsak nem fizettetnek a házigazdától, hanem ők fizetik inkább gazdájukat, hogy náluk szolgálhassanak, s kellő magok viselete eránt kauciót tesznek le.

Ez még nekem magamnak is igen furcsán tetszik még ma is, midőn ezeket írom, tán azért, hogy én belém is honom szokása igen belém rögzött, s némelyektől – igazán megvallom – mai napig se tudtam kivetkőzni, például az angoloktól annyira kedvelt kövér és zsíros hús ételére nézve, kivált ha hideg az, a *roastbeef*nek, vagy *beefsteak*nek oly nemű elkészítésére nézve, hogy a hamburgi prókátor szavával *delicieuse*-nek mondhatnám a felmetszett húsból kifolyó nyers vért, ami reám nézve undorító inkább, etc. De engem született angolok tettek bizonyossá, hogy egy bizonyos evőházban, amely pedig nem az előkelőbbek, hanem csak a közönségesbek közé számítandó, esztendőnként száz *guinea*-it[1999] fizet a waiter gazdájának. Ezen házban többször megfordultam magam is, a személyeket is ismérem. Ebből érthető, hogy a szolgálat jó, gyors, és pontos. De érthető az is, hogy az azért

[1999] Guinea = 1 font 1 shilling.

való fizetés is megkívántatik. Egy pohár vízért például, nem szoknak [sic] fizetést kérni. A szolgálatért azonban nem adni akármely csekélységet is, annyi, mint magát *affront*nak[2000] készakarva kitenni. – Ez ugyan nem mind Doverben gyűjtött tapasztalásom eredménye, azonban örömest egy pont alá teszek, kivált eleinte több egy helyre illőt, ha szinte nem egy helyen vagy időben tétetett is a tapasztalás, több könnyen elgondolható okokra nézve. Ím ez általános képe az angol fogadóknak.

17. Holminkat, amint már feljebb érintém, a hajóról egyenesen a vámházhoz – Customs House – vitték. Kilenc óra előtt ahhoz nem juthatánk, mivel a hivatal szobái 9 óra előtt nem nyittatnak meg a közönségnek. Addig tehát Sir T[homas]. Keith javallata szerént a városban körültekinténk. Legközelebb esvén hozzánk a kikötő, először is ezt tekinténk meg. Előttem az már nem volt semmi különös. Azonban a révparton lételem mégis különös emlékezetességgel van öszvekötve. A kasseli német családot egy szintoly angollal találtam beszélgetve. Nem féltem, hogy ismét néma párbeszéd támadjon közöttünk, s hogy ezt vele is tudassam, angolul köszöntém, mint már ismérőst, s néhány közömbös szólást intézek hozzája. Az angol szinte boldognak látszott, kezemet megszorítja, s a még eddig előttem idegennek, kivel beszélgetett, bemutat. Ez is kezet fog velem, s boldognak mondott, hogy az angol nyelvet egy kevéssé törni, marni tudtam, nagy hibának tartván, hogy idegen voltomat, szám feltárásával is mindjárt elárulom. Óh, csak ő tudná egy kis részét csak úgy a német vagy francia nyelvnek, mint én az angolt – mondá! Csudálkoztam ezen, még ki nem sült, hogy ő most a *continent*re menend, s az angol nyelven kívül mást egy pár szót sem tud. Mint régi ismérősök, s jó barátok szoknak [sic], úgy válánk el. A város felé lépdelvén szembetűnő volt a járda megkülönböztetése a kocsiúttól; amaz faragott nagy kőtáblákból egy kevéssé feljebb emelve a kocsiútnál. Eszembe juta Jean-Jacques Rousseau, ki éppen Doverben szállván át angol földre, a járda láttára felkiáltott; íme, a nép is valami itt. Édes honomban is már divatba kezdettek jönni már a kocsiúttól megkülönbözött járdák is, noha még a legjava is távul van még az angol félétől! A London felé vezető út város hosszat egy mély völgyben nyúlik el. Két felül magas hegyek emelkednek a tengerparton, s beljebb vonulnak, olyan formán, mint édes honom fővárosánál Sz[ent]. Gellért hegye, s a várhegy. Ezen két hegyek egymásnak ellenébe levő lejtőjén fekszik a város, melyet egy keskeny, s hosszú utca egyesít. Ezt Snargate Streetnek – Kelepcekapu utca – nevezik; azért-e, hogy a néhai kőfalkerítésnek egyik kapuja kelepce kapunak neveztetett, mivel van most is ottan egy igazi kelepce, vagy azért,

[2000] Sértés, ang.

mert roppant sziklák függnek le, több helyen a házak fölé, mely szinte kelepcének mondható? Nem tudom. Annyi bizonyos, hogy ezen utca közepe táján most is megvan még egy kősziklába vágott út, mely világosságát felülről, egy kútforma nyílásból veszi, s a hegytetőn levő, szinte a kősziklába rajta kaszárnyához, s déli erősséghez vezet. Ezen erősség újabb időbeli.

A régi erősség Dover felett északra fekvő hegyen van. Ennek magasságát 320 lábra teszik a tenger szine felett. Ennek tetején, mintegy 25 holdnyi térséget foglal el az erősség (Dover Castle). A rómaiak idejében készült nyolcszegű épület, a templom nyugati oldalánál szintoly épségben van, mint a szászok, s normannok által utóbb készültek. A vár belsejében csak Marsnak harcfiai találhatnak kellemetes időtöltést. Nekem csak egy kis olajfestés láncolta le figyelmemet, mely előtt kalauzom olyan ájtattal állott meg, mint a szentek szente előtt illett volna. Ez a híres Pitt[2001] képe volt, melyet most láttam legelőször. Az erősségben emlékezetes egyéb eránt egy 370 láb mélységű kút, meg egy igen kicifrázott sudár ágyú, melynek hossza az én mérésem szerént 33 arasz [1 arasz = 26 cm], s melyet a hollandi karok és rendek Erzsébet[2002] királynénak ajándékoztak, s Erzsébet zsebpisztolyának neveznek. Innét délre fekszik Shakespeare szirtje, melyet a költő *King Lear* című művében oly híven írt le. Alább a tengerparton sok kétkerekű talyiga látható, rendbe állítva. Mindenikén egy deszkaszoba nyugszik. Ezen a cövekekhez illesztett kötélnél fogva a tenger lejtős partján leereszthetők a vízbe, s ferdő gyanánt szolgálnak.

A vámháznál nemcsak kiburították ládáimból, s utastáskámból mindenemet, hanem még egyenként ki is rázták. A könyvekért, s mappákért 1 ½ font sterlinget fizettettek! Úti levelemet elvették, s helyette adtak egy *certificate*-t mellyel Londonban az idegen hivatalnál *(Alien Office)* meg kellett jelennem. Úti levelem azonban csak Angliából kijöttömkor adatott vissza. A *certificate* úti levél gyanánt hagyatott nálam, de sohasem vétetett vissza, mint a francia úti levél a francia határon. Azonban a *certificate*-ra sohasem volt úton szükségem, egyedül úti levelem könnyebb kikereshetésére használtam.

OSZK Quart. Hung. 3727/4 fol. 8v–15.

[2001] Pitt, William (1759–1806), tory politikus, huszonnégy évesen lett először miniszterelnök.
[2002] I. Erzsébet (1558–1603), Anglia királynője.

68.
1821. augusztus 20–30.
Beszámoló Londonba érkezésének körülményeiről, a sohói lakásáról, továbbá a Rothschild bankháznál szerzett tapasztalatokról

London Európa legnagyobb és legnépesebb, s legtöbb sajátságokkal bíró városa. Első tekéntetre távol sem tett olyan benyomást, mint azt a hallottaknál és olvasottaknál, meg az eddig kisebbszerű fővárosokban tapasztaltaknál fogva gondoltam, már csak azért is, hogy regvel korán, sűrű ködbe borulva találtam. Ez már maga ilyen időtájban, mikor nálunk legtisztább szokott lenni az ég, különösnek tetszhetik lenni olvasóim előtt. Nekem se volt az kevesebbé. De meg kell azt jegyeznem, hogy London egét soha egészen tisztának nem, hanem ha a nap felderült is, mindég többé vagy kevesebbé sűrű gőzbe burkolva tapasztaltam, s ím, ez lehet oka, hogy két esztendei itt tartózkodásom [után] sem mondhatom azt, hogy Londont egyszerre egészen megláttam, noha emiatt legtisztább időben Szent Pál temploma kúpjára, az úgy nevezett monumentumra, Primrose Hill, Hampstead és Blackheath tetejére is felmentem. Önként érthető, hogy a városnak nagyobb a kiterjedése, hogysem azt, akármely pontról, a levegőnek ha nem mindig borultnak, de legalább mindég gőzösnek mondható állapotjában ki lehetne egészen venni. Innét eltávoztom óta, amint Londonban utóbb megfordultaktól hallottam, s több helyen is olvastam, támadott egy új nézőpontja Londonnak, a Portland Crescent közepén azóta felállított Colosseum tetejéről, de ahonnét, ha legnagyobbszerű, s legszebb is a kilátás, ezen környéknek legszebb s legtisztább volta miatt, mégis kétlem, az előbb említett két okból, hogy a várost egyszerre egészen meg lehessen látni. Az első okra nézve még azt kell itt megjegyeznem, hogy ősszel és télen a kőszénfüsttől és ködtől mindég igen komor London ege, elannyira, hogy mindamellett is, hogy lakásom olyan utcában volt, melynek járdája a kocsiútnak mind a két oldalán nyolclábnyi szélességű, a kocsiút maga pedig tizenkét öl szélességű, s szobámnak utca felé eső oldala majd csupa ablakból, minthogy három ablakom mindegyike a pallótól szinte a padlásig felért, s köztök, valamint a szegleteken is, csak két keskeny féloszlop volt. Az ablaknak alsó fele feltolva lévén, feltett

kalappal is kiléphettem azon, s kényelmesen a mellig érő vas gáterokhoz[2003] támaszkodhattam anélkül, hogy az ablak felső felét megérintettem volna, állott; mégis 1823-ban majd egész januáriusban két szál gyertyát kellett égetnem, egész naphosszat, ha írni vagy olvasni akartam. Egyébként a kandalló tüze is adott annyi világosságot, amennyi öltözésre, s ilyen félékre szükséges volt. Az említett időszakban az utcán is égtek a szeszlámpák naphosszat is, hogy a járás, kelés annál fogva is biztosíttassék. Hibázna azonban az olyan utas, ki tán csak ekkor lévén Londonban, annak téli nappalát is tán éjnek mondaná, mert az említett időszakon kívül többé hasonlót nem tapasztaltam, még Batemans Buildingsben sem, mely a Soho Square-ből benyúló kis utcát ábrázol, hová szénhordó kordélyokon kívül ritkán jut valamely szekér vagy kocsi, csak gyalogok járják. Ezen házban laktam először álló esztendeig.

(További részletek a londoni lakhatási körülményeiről.)

Egyes részeit, utcáit, téreit, házait, etc., vizsgálván, ámulás töltött el egészen, nem az egyes épületek, vagy az egésznek szépsége miatt, mert ezen tekéntetben nem oly igéző, mint már az eddig látottak közt több nagy város, mert ha vannak is egyes épületei olyanok, melyeknek párját máshol hiába keresnők, mégis ezek az egyforma tégla, s vakolatlan, s többnyire füstös épületek közt mintegy elvesznek, s általános tekéntetben figyelmet is alig gerjesztenek; hanem azért, hogy az épületek, utcák, térek, utak világítási, tűz, víz, tisztaság iránti intézkedései, etc., által a legmélábbat is figyelemre gerjesztheti. Nekem itt legkevesebbé volt hatalmamban megtartani a hidegebb stoa *nil admirari*ját.[2004]

Alig szállottam le a gyorskocsiról – *stage coach* – ezen új Bábelnek Strand nevű egyik fő utcájában, tüstént egy, még soha nem látott vagy hallott tünemény foglalta le egész figyelmemet. Száraz helyen állottunk meg a szépen kikövezett úton, s íme néhány percenet alatt víz árasztá el az egész kocsiutat. Kocsink is tüstént egy pár hüvelyknyire vízben állott. Nem volt szükség kérdeznem, honnét származott ezen áradás oly hirtelen, mert szemeimet csak az út közepére kelle vetnem, hogy lássam, mint bugyog fel a víz néhány hüvelyknyi magasságra egy karvastagságnyi vascsőből, melyet épen a kezében tartott kulcsnál fogva felnyitott egy arra a végre rendelt szolga, láthatám mint árad el az a járda felé, mely mintegy négyhüvelyknyi magasságra emelkedik a kocsiút felett, annak mind a két mellékén; mint takarít el a kiáradó víz minden rondaságot a Temze felé, s az utat átáztatván mint hárítja el, vagy

[2003] Rács.

[2004] Utalás az ókori filozófiai iskola elvére, miszerint semmin sem kell csodálkozni.

inkább megelőzi az annyira alkalmatlan s kártékony utca porzást. – Nem sok időm volt ezen tüneményen elmélkedni, midőn egy takaros szép ifjú tiszta pohárral s fejő edénnyel megjelenik előttem, s elandalodásomból ezen kérdésével felvert: do you like a milk? (kedveled-é a tejet?) utána vezetett fejős tehene felé fordítván edényeit, s egész magatartásával a tüsténti fejésre való készségét jelentvén. – Útitársaim közül többen igent mondottak, s az fejvén, a többi közt, én is friss tejet reggeliztem először Londonban. A nép mindinkább szaporodott, kivált kilenc óra felé, s ennek minden arányban késő éjcakáig tartott a hullámzása, melyet a játékszínből kijövőké zárt be. Az első jelenetet majd minden lépten valami feltűnő különösség követé. De nekem szállásomról kelle gondolkodnom, s ez csakhamar meglett. Igen nagy segítségemre volt ebben Leigh's New Picture of London 1820, melyet még Németalföldön egy aranyon vásárlottam, hogy Londonnal előre megismérkedhessek, s mellyel sok időt s pénzt is kémélettem meg, egyébként tán tudatlan kalauzra vesztegetendőt. Ezzel találtam fel Hunneman urat is, kihez földije gróf Itzenplitz Henrik[2005] még Berlinben adott ajánlást. Igen sokat köszönhetek neki, kivált ittlétem kezdetében, de egész ittlétem alatt is. Vegye a jó öreg hálás emlékemet, ha tán ő már az élők közt nincs is többé!

Kosztom s szállásom eránt Hunneman úr segítségével rendelkezvén, első dolgom volt az *Alien Office*-nál, s a cs[ászári]. k[irályi]. követségnél jelenteni magamat. Az *Alien Office* – idegen hivatal – felírá nevemet, s tartózkodásom helyét, s úgy nevezett *certificate*-omat visszaadá. A cs[ászári]. k[irályi]. ausztriai követ Esterházy Pál őhercegsége IV. György[2006] angol királlyal volt Irlandban, vele volt Giesecke[2007] úr is, kinek nagyatyja Magyarországban született, s Kőszegi nevet viselt; de külföldön annyira elváltozott neve, mint az enyém, s végre magam sem ismertem reá. Ez indított arra, hogy General Treskow tanácsát követém, s nevemet rézbe metszetém, ami által sok alkalmatlanságtól megmenekhettem. Giesecke úr a dán kormány által küldetett Grönlandba, mint természetvizsgáló, azon időszakban, midőn Napóleon az angolok ellen erányzott *continental system*ját erőbe léptette. A dánok Napóleon szövetségesei lévén, az angolok minden dán hajót lefoglaltak; le azt is, mely Giesecke gyűjteményét Dániába viendé. Így elkülönözve lévén Giesecke Dániától, hét esztendeig grönlandiasan élni kénteleníttetett, a legnagyobb nyomorúságban, még végre angol hajóra kaphatott, s azzal Londonba jöhetett. Itt baráti találkoztak mindjárt, kik a rongyos grönlandi ruházatját díszes

[2005] Itzenplitz, Heinrich August von (1799–1883), gróf, utóbb porosz mezőgazdasági miniszter.
[2006] IV. György (1820–1830), angol és hannoveri király.
[2007] Giesecke, Karl Ludwig (1761–1833), író, mineralógus.

angol öltözettel válták fel, s további előmente eránt gondoskodtak. Szerencséjét legjobban elősegíté egy gazdag angol, ki nemrég szerzett ásványgyűjteménye elrendezésére egy ahhoz értő férfiút keresett. Giesecke ajánltatott neki e végre. De mely nagy volt annak álmélkodása, midőn látta maga tulajdon gyűjteményét, s egyszersmind a szükséget azt más számára rendezni el?! Azonban itt alapult további szerencséje, mert ezen ház közbenjárása által jutott a dublini egyetemnél ásványi tanító székre. Giesecke köztiszteletben él. Kellemes társalkodó lévén, minden jeles házban otthonos. Az tartja magát szerencsésebbnek, ki őtet gyakortább láthatja házánál. Giesecke azonban hivatását sokszor csak több hetek múlva fogadhatja el, minekutána az előbbi hívóhoz ígérkezik előbb, hogy senkit meg ne bántson. Legotthonosabb azonban Giesecke azon házban, melyben ama híres költész, Thomas Moore[2008] tartózkodik, John Foster Grierson[2009] of Glenasmoil házában, tudni illik, aki által bírom ezen adatok nagyobb részét. John Foster családja személyzete van leírva Walter Scott[2010] két románjában is. Nálam is megfordult az itt Keszthelyen, minekutána néhány napot Füreden töltött volna. Füreden németül kérdeztetett, honnét való volna. Aus Airland (így mondatik ki hazája neve, Irland), felel ő. A kérdező nem lévén ismeretes az angol szóejtéssel, megvallá, hogy Eyerlandról még soha semmit sem hallott vagy olvasott.

De visszatérve a cs[ászári]. k[irályi]. követségre, őhercegsége otthon nem létében b[áró]. Neumann[2011] követségi ügyvivő, Bauer[2012] százados, és Henry Oswald Weatherley urakkal; ezen utolsó Richard Wilson fiával nálunk is megfordult, s Keszthelyről honja nyelvén igen szép emlékverset írt. Ő igen elmés könnyű versező. Valamint Giesecke úrról először is követségünknél vettem tudósítást, úgy itt hallottam meg azt is, hogy báró Pfeffel[2013] rendkívüli bajor követ, mindjárt az angol királynak Irlandba elutazta után, küldetését már úgyis végezvén, haza ment. Sir Joseph Banks[2014] pedig azóta, hogy úton valék, megholt. Hiába volt tehát ezen két jeles férfiúhoz ajánlásom. Dos Reys[2015] portugáliai követségi ügyvivő, kormánya változtával hivatalától visszavonulni kénteleníttetett. Kétszer is kerestem őt, honról távol lenni mondott, azonban úgy vevém észre, senkivel sem kívánt érintkezésbe jönni,

[2008] Moore, Thomas (1779–1852), ír költő.
[2009] Grierson, John Foster (1797–1874), ír vállalkozó, nyomdász.
[2010] Scott, Sir Walter (1771–1832), író, történész, költő.
[2011] Neumann, Philipp von (1781–1851), báró, diplomata.
[2012] Bauer (?–?), azonosíthatatlan.
[2013] Pfeffel von Kriegelstein, Christian Hubert (1765–1834), báró, diplomata.
[2014] Banks, Sir Joseph (1743–1820), természettudós.
[2015] Dos Reys (?–?), azonosíthatatlan.

s magát otthon nem lenni mondatá. Ajánlásomat azonban nála hagyván a cs[ászári]. k[irályi]. követségnél lakásomat megkérdezte, s felkeresett. Őszintén megvallá, amit gyanítottam, s ha Portugáliába menendek oda is, spanyol földre is ajánlásokat ígért.

*Rothschild*nál[2016] lévén, a pénz dolgára nézve meghitelezve, fel s alá jártam többször Mincing Lane nevű utcában, többeket megkérdeztem a jövők, menők közül, mivel az ajánlólevelemen levő számú ház igen kicsinynek és silánynak tetszett előttem. Senki sem tudta megmondani, hol van ezen dúzs gazdag lakása, még egy csinosan öltözött ifjú, kit nem is kérdeztem, mellettem elmenvén, németül szólított meg, mondván, hogy tán Rothschildot, a pénztőzsért keresem? Midőn ezt igenlém, azt viszonzá, hogy mindjárt gondolta, hogy azt keresem, de tudja azt is, hogyha egész nap kérdezősködöm is felőle született angoloktól, mégsem fogom senkitől megtudni, mivel azt ők nem Rothschildnek, hanem Rothscheildnek mondják. Így kérdezvén pedig, mindenik megmondaná, hogy előtte állok. Midőn említeném, hogy ezt a szennyes falat nem tarthatám annak, noha a kapu felett levő szám megegyez az ide szóló levelem számával, de ő azt mondá, hogy belül majd mást látok. Úgyis történt. Csupa fény, s drágaság látszott az udvaron belül levő épületben, ha kívülről fekete volt is a téglafal, a kőszénfüsttől. A hivatalszoba – contore – valamint egyéb írószobák fény nélküli volt. Csak a hordók, s ládák tartalékja fénylett. 200 font sterlingem volt itt mostan felvehető. Ezen somma két perc alatt ki volt fizetve. Egy réz merőcével vétetett ki az arany egyik tele hordóból, s fontra vettetett. Mind öszvenézve azon időt, melyet ezen szobában töltöttem, legfeljebb félóra negyedre számolhatni. Szerencsém volt az, hogy ajánló levelemmel, szokás ellen, a korláton belül vezettettem, hol a hivataloskodók, s a Mammon állomásoznak. A korláton kívül levő tér tele volt várakozókkal, kiket ha mind el kellett volna várnom, per illam regulam, prior tempore, potior iure,[2017] tán csak estve felé szabadulhattam volna meg. – Íme ha Leigh kalauzolása mellett botorkálnom kellett is egy darabig, Rothschild angol nevét is megtanultam. Hasonló botlásaimnál fogva többször olyan ismeretek birtokába jövék, melyek nélkül másként soká vagy örökre el kellett volna lennem.

OSZK Quart. Hung. 3727/4 fol. 15v–22v.

[2016] Rothschild, Nathan Mayer (1777–1836), londoni bankár.
[2017] Azon szabály által, miszerint aki előbb jön, az jogosultabb.

69.
1821–1822.
Datálatlan részletek London nevezetesebb templomairól, az angolok vallásos életével kapcsolatos benyomásokról, közvetlen tapasztalatokról

A Temple Baron a Citybe hajtván, Fleet Street nevű utcába jut a vándor, s balra hagyván a Fleet Market, jobbra a Newbridge Street nevű utcákat, melyek amazt egyenes szegletben keresztül vágják, a Fleet Street erányában nyugatról kelet felé menve, valamivel szűkebb utcába érni. Ez a Ludgate Street, ennek keletső végén tűnik szembe *Szent Pál* székesegyháza, mely óriási nagyságú kúptetejével a roppant város nagy épületei fölé emelkedvén már messziről az egész város felett kitűnik. Távolban látszó fejérsége közelről nézve igen szembetűnő az által, hogy hellyel-közzel, de igen rendetlenül a portlandi fejér köveken, melyből az egész épület áll, kisebb, s nagyobb koromfeketeségű foltok látszanak, amidőn más helyeken ugyanazon anyag hófejérségű. A szemlélőre azonban ezen foltok távolról sem tesznek oly kellemetlen benyomást, mint az olvasó tán gondolhatná. Meglepő az egész épület nemcsak roppant nagysága, hanem annak kellemes alakja által is, mindamellett, hogy a templomot környező alacsony falra emelt vasrudak, az azon belül levő sír feletti emléktáblák, melyek közt egy sincs figyelmet gerjesztő, meg Anna[2018] királynénak éppen a főajtó ellenében álló dísztelen, s már több helyen megcsonkult fejér márvány szobra a homlokzatra szabad látást meggátolja némileg, s annak hatását a nézőre felettébb kisebbíti.

A homlokzat Ludgate Street erányába esik, nyugat felé. Áll ez egy nagyszerű pitvarból, melyhez 22 fekete márvány, mintegy 40 lábnyi hosszúságú lépcsőn juthatni. A lépcsőzet felett 12 fejér korinthi oszlop emelkedik fel szabadon, párosan tartván egy kevéssé kiálló pártázatot, mely felett ismét nyolc öszveszerkesztett rendű oszlop emelkedik fel, a középső nyolc korinthiak erányában, szinte párosan, s egy háromszegű homlokdíszítvényt tart, melynek mezején Sz[ent]. Pál csudálatos megtérése a damaszkuszi útban félig kiemelt munkával van előadva. A középszegleten szemlélhető a nagy apostol

[2018] Anna (1702–1714), angol királynő.

álló képe. Kétfelől, a pitvar végében, s így a homlokzat két szegletén nyúlik fel két egyforma torony, melyek közül a délnyugati szegleten lévőben van a 11470 font nehézségű, s 10 láb átmérőjű nagyharang, meg az óraház.

(További részletek a székesegyház épületéről.)

A susogó tornácról kivezettek azon oszlopzat közé, mely a kúptető külsejét övedzi, s innét az oszlopok felett levő nyílt csarnokra. Ehhez ismét 254 lépcsőn kelle felfelé haladni. Már erről is minő kilátás a roppant városra! Minő parányiaknak látszottak az alattam levő roppant épületek, s az ezek közt hangyaként mozgó lények, melyeket embereknek nevezünk! Hát a lámpa alját körülvevő folyosóról, vagy szinte annak tetejéről! Nehéz, s a reám jött szédelgés miatt veszedelmes volt a felmenetel, de érdekes volta miatt az eredménynek igen jutalmazó. Már idejöttömkor állást találtam a lámpa tetején. Gondolám igazítás vagy újítás miatt történt ez. S ebben valóban nem is csalatkoztam. Azonban arra jöttem, amit nem is remélék. Hornort,[2019] egy igen jeles földmérőt találtam itten, ki több tájfestőt elfoglalt London s környéke felvételével, aszerént amint az ilyen magas pontról látszik. Ő ezen rajzolatokból egy panorámát akart felállítani, ami bizonyosan nemcsak külföldiekre, de a honiakra nézve is igen érdekes lehete, de éppen azért a merény is igen jövedelmezőnek ígérkezhetett. Az állás egész ittlétem alatt fennállott, s két esztendő múlva, amint többszöri találkozásom alkalmával hallám, 260 úgy nevezett regálívnyi rajzolat már készen volt, az egész mintegy 300 ívnyire terjesztendő, s ennél fogva mintegy 1 680 lábnyi tért foglalandó. Helye eránt még nem volt Londonban létemkor semmi határozás is. Annyit mégis bizonyosnak mondott Hornor, hogy a Leicester Square-i panorámaépület, melyben ekkor Róma és Athén mutattatott, semmi esetre sem leszen használható. Mióta haza jöttem, azt hallám Londonban megfordultaktól, hogy ezen nagyszerű panoráma Portland Circus közepén állíttatott fel, hol azelőtt Wellington hercege számára egy nagyszerű emléket szándékoztak építeni, amely egyszersmind belvedere gyanánt szolgált volna.

(További részletek a londoni látképpel kapcsolatos benyomásairól.)

Számos templomok vannak még a belvárosban, többé vagy kevesebbé emlékezetesek. Azonban ezek leírását több tekéntetből mellőzöm, csak a római katolikus templomot érintem, mely Moorfields nevű téren téglából, s torony nélkül épült, mint minden itteni katolikus templom, de amelynek egyszerű készülete a kíváncsi bemenőt is mindjárt ájtatra gerjeszteni képes. Az öreg oltár

[2019] Hornor, Thomas (1785–1844), földmérő, feltaláló, képzőművész. A londoni panorámát megörökítő képét 1827 után állították ki, viszont a művész kénytelen volt hitelezői elől az Egyesült Államokba menekülni.

egy nagyobbszerű fülke előtt van, s felülről, anélkül, hogy a fülke felett levő ablak a hívek által látható volna, az oltár föle s köre megvilágosíttatik, amely az egyébként kevéssé setétes épületben a bemenőre nézve rendkívüli hatású.

A híres Westminster Abbey, vagy másképp, The Collegiate Church of St. Peter a város nyugati, úgy nevezett Westminster részében van. Ez egy gót ízlésben készült nagy templom, melynek helyén még Saebert[2020] essexi király egy templomot, s melléje egy kolostort (*monasterium,* honnét a német Münster s az angol Minster származott, amely nevezet azután a nagy templomok nevezete lett, s eszerént Westminster nyugati kolostort tenne, de ezen névvel csak a templom jeleltetik) alapított. Azonban az alapítás ideje még tudva nincsen. A Saebert által emelt épület sok viszontagságon ment által, még végre lerontatott. Annak csak egy kis maradványa van még meg, tudni illik egy fából készült halotti emléke Saebertnek, mely Sz[ent]. Benedek kápolnája bemenetének ellenében tartatik. Edgar[2021] 958-ban ismét felépíttette. 1065-ben Edward[2022] által ismét helyreállíttatott. II. Miklós[2023] pápa a királyok koronázási helyéül jelelte ki. VIII. Heinrich[2024] alatt azonban megszűnt katolikus templom lenni, de Mária[2025] alatt ismét az lett. Erzsébet ismét angol egyházzá tette, a kolostort káptalanná változtatta, s 40 segélydíjas gyermekek oskolájává. Az épület nem tesz egy oly szép egészet a maga nemében, mint Sz[ent]. Pál temploma, mert némely részei előbb mások, utóbbi meg más művész által készültek. Ez is kereszt alakú, valamint minden angol egyház. Keletről nyugat felé nyúlik. A fő bejárás nyugatról van, felette két buga[2026] torony, az északi s déli szegletén a homlokzatnak. Emezek tetejéről nem olyan messze terjedő ugyan a kilátás, mint Sz[ent]. Pál lámpájáról, de sokkal szebb. Maga Sz[ent]. Pál is ismét legjobban kivehető, külsejére nézve, ha az a leáldozó nap sugarai által meg van világítva. A bemenet igen pompás, s az első benyomás, melyet a nagy hajó tekéntete a bemenőre tesz, igen megható. Sugár oszlopok nyúlnak fel a magas boltozatok felé, s pálmákként látszanak elterebélyesedni az ívek alatt. Szent borzadás lepi meg a bemenőt a sötétes hajó üregében, melyben a régi festett üvegek csak gyéren eresztik át a világosság sugarait. Itt is az orgona ötlik az előre néző szemébe, az választja el a kórust a templom egyéb részétől. Jobbról a kar oszlopánál

[2020] Saebert (604? –616?), az első keleti szász király, aki keresztény hitre tért.
[2021] Edgár (959–975), angol király, „békés" történelmi ragadványnévvel.
[2022] Eduárd (1042–1066), angol király, „hitvalló" történelmi ragadványnévvel.
[2023] II. Miklós (1059–1061), római pápa, Firenze egykori püspöke.
[2024] VIII. Henrik (1509–1547), angol király, az önálló angol egyház alapítója.
[2025] I. Mária (1553–1558), „véreskezű" történelmi ragadványnévvel, VIII. Henrik elsőszülött leánya.
[2026] Nem csúcsos.

van Stanhope[2027] emlékköve, balról Isaac Newtoné, szintolyan forma alakú, de sokkal pompásabb, hosszú felírással, de amely sokkal kevesebbet mond, mint Newtonnak az egyszerű neve maga, vagy azon dicséret, melyhez hasonlóval még halandó nem magasztaltatott, midőn Pope[2028] a Szentírásnak ezen szavait, „Legyen világosság", Newtonra alkalmazta, ezen szavaival: „All nature works were hid in night. God said: Let Newton be! and all was then light". Dajkánk[2029] igen szépen tette ezt át honi nyelvünkre, mint azt Kazinczy Ferenc által kiadott munkájában olvashatni: „Setétség vonta bé törvényid oh természet! Mond az Úr: Newton légy! s világosság tenyészett." Midőn ezen verseket magyarul elszavallottam, az emlék ellenében, b[áró]. Wesselényi Miklós[2030] érzékenyülten kiáltott fel: Hé Barátom! be soha sem gondoltam volna, hogy Westminsterben valaha magyar szót halljak!

(További részletek az apátság belső elrendezéséről, látnivalóiról.)

Sz[ent]. Pongrác (St. Pancras) temploma igen falusi forma templomocska, s mohosult falai a mindinkább szaporodó nagyobbszerű házak közt, nemsokára eltűnnek. Mégis, egy idegenre nézve különösen érdekes, annyiból, hogy sok idegen, s nevezetes személy itt temettetett el, úgy mint a híres korzikai hős, Pascal Paoli,[2031] a narbonne-i érsek,[2032] s hét francia püspök, etc., kik a francia zendüléskor Londonba menekedtek. Azon kívül, hogy ezen templom körül levő temető az egyházköri hívek tetemeit befogadja, a londoni római katolikusok is ide szoktak temetkezni. Ezek közül igen sok nevezetes személyek takaríttattak itt el. Legyen elég azonban itt keveseket említeni, ú[gy]. m[int]. Chevalier D'Eon,[2033] kinek neme felett sok vitatkozás volt, General Picton,[2034] aki a waterlooi csatában veszté életét, Mrs. Mary Wollstonecraft Godwin,[2035] szerzőnéje egy igen nevezetes munkának, az asszonyok jogai eránt, etc.

Innét kelet felé van St. Leonard's Shoreditch, melynek jegyzőkönyvébe jönnek a tengeren megholtak. A kikötőben levők számára, aláírás útján közel

[2027] Stanhope, James (1673–1721), katona, diplomata, whig államférfi.

[2028] Pope, Alexander (1688–1744), költő, filozófus.

[2029] Dayka Gábor (1769–1796), költő, tanár. Dayka halála után az őt igen nagyra tartó Kazinczy Ferenc (1759–1831) adta ki verseit: *Újhelyi Dayka Gábor versei.* Öszveszedte 's kiadta Kazinczy Ferenc, Pest, Trattner, 1813.

[2030] Wesselényi Miklós (1796–1850), báró, író, politikus.

[2031] Paoli, Pascal (1725–1807), katona, a francia befolyás ellen küzdő korzikai politikus.

[2032] Dillon, Richard (1721–1806), ír származású francia főpap, Narbonne érseke.

[2033] Éon de Beaumont, Charles-Geneviève-Louis-Auguste-André-Timothée de (1728–1810), francia szolgálatban álló kém, transzvesztita.

[2034] Picton, Thomas (1758–1815), walesi származású katona, tábornok.

[2035] Wollstonecraft Godwin, Mary (1759–1797), filozófus, írónő, az 1792-ben megjelent *A Vindication of the Rights of Woman: with Strictures on Political and Moral Subjects* c. munka szerzője.

a Towerhez, a Temzén vagyon egy nagy hajó, melyet *Floating Chapel*nek neveznek, s mely homlokán viseli ezen felírást, amelynél fogva egyéb hajóktól megkülönböztethetni. Belseje egészen templomnak van elrendelve, oltárral, vagyis inkább imádkozó asztallal, szóló és néhány egyéb székekkel ellátva.

Mindössze 122 püspöki templomok (Ecclesiae episcopalium, Chruch of England, established church) és 131 kápolnák (chapels of ease) vannak Londonban. Amazok, mint plebania templomok tekintendők, emezek mint fiókegyházak, melyek szükségessé váltak annál fogva, hogy az egyház köréhez tartozó hívek sokkal számosabbak, hogysem azokat mind befogadhatná egy templom. Amint London napról napra minden erányban mindinkább terjed, s népesedik, a fiókegyházak száma is mindinkább szaporodik. Úgy például Sz[ent]. Pongrác templomához építtetett egy fiókegyház igen szép görög ízléssel, de amely mindamellett, hogy csak kápolnának neveztetik, oly tágas, hogy az anyatemplom tornyostól együtt elférne igen könnyen a kápolna üregében. Ez egy esztendő forgása alatt egészen elkészült, s használhatóvá tétetett, még én Londonban tartózkodtam. Egy más templom, amint utóbb a közhír levelekből értém, csupa vasból, még hamarább épült fel. Kétszáznál többre megy a dissenterek[2036] vagy non-konformistáké. Így neveztetnek mindazon vallásbéliek, kik más vallást tartanak, mint amelyet Erzsébet királyné megállapított. 196-ra megy az angol protestáns templomok, s kápolnák száma, 49-re a másféle protestánsoké. A római katolikusoké 15-re. Mindöszve tehát jelenleg 523-at számlálhatni legalábbis.

London lakosságát s általában az egész angol népet külsőleg legalább igen vallásosnak tapasztaltam. Nem járnak ugyan minden nap templomba, hanem a vasárnapot igen meg szentelik. Erre a következendőkben több példát fogok majd előhozni, előadandó alkalommal. Itt mégis megjegyzendőnek vélem, hogy házi asszonyom, Mistress Andrews,[2037] midőn itt létem első vasárnapján fuvolám hangját hallotta, majd lélekszakadva szaladt fel szobámba, s az Istenre kért, hogy ne gyalázzam meg olyan zajjal házát, milyent vasárnapon a legutolsó bordélyban sem hallani. Elálmélkodtam ezen, s könnyen érthető, hogy fuvolám Angliában elnémult.

Woburnba történetesen szombaton regvel értem. Bedford hercegnél akartam tisztelkedni regveli 11 és 12 óra közt. Kamarásától azt hallám, hogy őhercegsége vadászaton van, s későn fog megjönni. Annálfogva holnapután lehet csak vele szólani, mert holnap, amint tudva van vasárnap lesz. Tüstént eszembe juta háziasszonyom. Ebéden egy woburni lakosnál voltam, ki

[2036] Az anglikán egyháztól eltérők.
[2037] Mrs. Andrews (?–?), azonosíthatatlan.

ugyanazon kocsin jött haza, melyen én Woburnba mentem. Ezen alkalommal történt a megismérkedés, s annak következésében ebédre hivatásom, s kedvemért több barátaié is. Ezen ebéd alatt a háziúr beszélgetés folytában szórul szóra ezt mondá: „Angliában vasárnapokon nem szokás látogatást elfogadni. Mindenkinek maga belsejével lévén dolga." Ez elég volt, hogy innepnapon látogatásról lemondjak. Voltam szegény, s boldog asztalánál. Még hercegi asztalnál is azt tapasztaltam, hogy csendben imádkoznak az asztal felett. A mondottakhoz meg kell még jegyeznem, hogy Londonban tartózkodásom ideje alatt kijött egy angol utazónak Franciaországban készült naplója. Emlékezem, milyen kommentariussal késérte minden időszaki sajtó, különösen a vasárnap inneplése módját. Emlékezem, milyen észrevételeket tettek szállásomon a háziak, az öreg özvegyasszonytól az unokákig. Meg kell jegyeznem, hogy egyik fia pap, a másik katona, a harmadik ügyvéd, a negyedik az angol banknak egyik tisztviselője volt. Egyetlen leánya a madrasi commendáns nője,[2038] s ennek két gyermeke kereskedő legény. Mind igen vallásosak. Sok volna elbeszélni, mit mondott mindenik. Elég azt megjegyezni, hogy végre mind megegyeztek abban, hogy Franciaország sok nemű, s oly soká tartó szenvedése valóságos isteni büntetés azért, hogy a vasárnapot nem szentelik meg kelletiképpen, hogy a templomból a játékszínbe mennek sokan, többen a templomba sem, hanem inkább csak a játékszínben. Amazok többnyire üresek, ezek, különösen szent napon, tömvék; hogy a játékszínek vasárnapokon csak kinyittattak is, hogy ahhoz tánc, és muzsikaszó hallatik nyilvános helyeken is, s több efféle. Még ezeknél is többet mondok. Itt létemkor történt, hogy egy igen jeles német ifjúval, ki mint utazó egy londoni házban, hová én is járós voltam, az, hogy noha mindenkor igen szívesen láttatott, kitudódván, hogy egy vasárnapon nem volt a templomban, látogatása többé soha se fogadtatott el. Én is figyelmeztetve voltam általa, minekutána ezen esetét elbeszélette.

Több hasonló esetről hallottam Skóciában. Itt is a fővárosban, történetesen egy skót mágnásnál szombati nap tisztelkedtem, a szokott déltáji órákban, mert itt is nagyobb házaknál késő délután ebédelnek. Szóval hívattam meg legközelebbi hétfőre ebédre minden további észrevétel nélkül. Estve felé azonban a leith-i kikötőben találkozánk. Az én mágnásom, minekutána több műhelyekbe és boltokba bevezetett, hazafelé jövet fogadómig elkésért, maga innét még távolabb menendő. Megállapodik azonban fogadóm előtt, s első kérdése is az, hogy: „hol végzed holnap ájtatosságodat?" – visszamutaték egy már elhagyott, szennyes kápolnára, s mondám, hogy ott. Ő először azt kérdé: „tehát katolikus vagy?" igen, felelém. Ő erre előbbre mutatott egy kúptetős

[2038] Azonosíthatatlan.

épület felé, mely a legkitűnőbb Edinburghban, azt az észrevételt tévén, hogy „mi presbiterianusok vagyunk, azon templom körébe tartozók." Erre elválánk. Nem múlt el két óra, egy nyalábot küldött számomra, melyben a többi közt egy imádságos könyvet, s Cameron[2039] püspökhöz egy ajánló levelet találtam.

A mondottaknál fogva azt gondolná talán a kegyes olvasó, hogy az angol templomban létel különösen isteni szolgálat idején, valami különösen épületes, s ebben bizonyosan csalatkoznék. Nincs kétségem, hogy épületes lehet az isteni szolgálat több angol egyházakban is, minekutána magam is épültem benne néhányszor, de ha a többiről kell ítélnem tulajdon tapasztalásomnál fogva, általjában mást kell mondanom. Liturgiájokat a pap ájtatosság nélkül, majd csaknem mechanice végzi, a szószékről beszédjét minden indulat s mozgás nélkül olvassa le. Ehhez járul az, hogy az angol egyház papjai, kivált a főpapok, éppen nem a legnagyobb becsben állanak a közönség előtt (ami ugyan mind az egészre, mind sok egyesekre nézve nagy méltatlanság, minekutána magam is ismérek néhányat, ki tisztében szint oly feddhetetlen, mint egyéb magaviseletében) minekutána némelyek oly botrányokat tettek ittlétemkor is, melyek nemcsak a vétkest, hanem az egész angol papi rendet is gúny s megvetés tárgyává tették. Szégyenleném világi létemre is ezen történeteket a közönség előtt elbeszéleni. Csak azt jegyzem meg, hogy az idegen könnyen elfogulva van már előre is csupa láttára az angol egyházi papnak, s micsoda akkor, ha száraz szavai se a szívet, se a lelket nem emelik, nem mozdítják oda ahova kell?! Én legalább úgy voltam többnyire az angol egyházban, s nemcsak a városban hanem faluhelyeken is, ahol más templom nem létében angol egyházba kelle mennem.

Egészen másképp éreztem magamat minden dissenterek (másképpen érzők, a püspökiek, vagyis angol egyháziak ellenében t[udni]. i[llik].) templomaiban, s kivétel nélkül. Különösen meg kell emlétenem azonban az úszó kápolnát (a feljebb érintett *floating chapel*t), melyet kevéssel Angliából elutaztom előtt, mint afféle utas, csupa kíváncsiságból látogattam meg. Itt egy szíves, lelkes, s tudományosan mívelt félkorbeli ember, minden egyházi ékszer nélküli öltözetben, egyszerű polgári fekete ruhában, annyira meghatott beszédével, hogy nem emlékezem mai napig is mentemé valaha templomból ki annyira magamba térve, mint ezen alkalommal. Beszéde majd minden akció nélkül való volt, mint minden mívelt angolé, ki a kézzel lábbali beszédet, illetlennek tartja; de hajlékony szavának a tárgy milyenségéhez alkalmazása által, noha beszédében leginkább csak a tengeren élőket, s ezek közt is az aljasabb osztályt, a matrózokat látszott leginkább szeme előtt

[2039] Cameron, Alexander (1747–1828), püspök, apostoli vikárius.

tartani, minden hallgatóit mégis igen elérzékenyítette. Engem ami illet, ha soha vallásos ember nem lettem volna is, itt meg történt volna az első lépés, hogy az legyek. Azt azonban meg nem mondhatom a kegyes olvasónak, a szóló mely vallásbeli felekezethez tartozott. Mert midőn ez eránt gondolkozni és kérdezősködni kezdettem, már késő volt. Én mindenesetre valami dissenternek tartom őtet, a templom belsejének elrendelésénél, s az isteni szolgálat rendjénél fogva, mely az angol egyházétól különböző volt. Minekelőtte azonban az angol egyházra visszatérjek, egy dissenter felekezetről említést tenni akarok. Ezek a kvékerek.

Még Angliában tartózkodtam, különösen Londonban, több kvékerrel volt alkalmam megismerkedni. Nevezetesen orvosokkal, s gyógyszerészekkel. Első volt ezek közt Bracy Clark, az európai szárazföldön elég ismeretes állatorvos, s természetvizsgáló. Különös fogalmam lévén ezen vallásos felekezetről, mióta nevöket hallottam, s történeteiket olvastam, megkérém, hogy vezetne el templomjokba. „Nekünk nincs templomunk, úgy mond B[racy]. Clark úr, hanem csak gyűlés helyeink (meeting house), s ezeknek egyikébe szivesen elvezetlek. Mi a vallást belsőnkben keressük s nem a külső szertartásokban". Igenis, mondám, lélekben s igazságban kell imádni az Istent, etc. Továbbtartó vallásos beszélgetés után megígérte B[racy]. Clark úr, hogy legközelebbi vasárnapon beszól hozzám, s kívánságomat teljesíti. Úgy lett. Szent Márton utcájában[2040] egy nagy terembe vezetett, melyben két szakasz padok voltak elrendelve úgy, hogy az asszonyok ülése a férfiakétól egy közfolyosóval volt egymástól elválasztva. Ezen padok ellenében volt néhány magasb ülés az öregebbek számára, de ezeknek csak némelyike volt elfoglalva. A padok is alig voltak féligre telve. Egyébiránt semmi oltár, szóló szék, vagy kép nem volt az egész teremben látható. Minden ember lesütött fővel elmélkedett. A mély csöndet csak köhögések szakaszták félbe. A gyülekezet mintegy óra múlva egész csendben szétoszlott. Én eddigi tudományom szerént görcsös rángatózásokat, buzgó egyházi beszédet, vagy éneket vártam; s íme, semmi sem történt. Más alkalommal egy öregasszony szólamlott meg helyéről, szemeit előbb az ég felé emelvén, s felfohászkodván, a békességes tűrésről beszélt igen halkan, s röviden, de válogatott szép mondásokkal, melyek mindazonáltal kevéssé voltak egymással öszvefüggésben. Semmi taglejtés, csak csendes beszéd, s ismét csendes eloszlás. Általjában azt tapasztaltam, hogy a kvékerek igen magokban vonult csendes emberek, kevés beszédűek, még vitatkozásokban is igen mérséklettek. Közmulatságokban, táncban, játékban, színi előadásokban, lakmározásokban részt venni elvök

[2040] Ez a „Meeting House" ma is megtalálható a St. Martins Lane-en.

ellen van. Senki közülök törvényt vagy teológiát nem tanul, de sokan az orvoslást, gyógyszerészséget, kézi mesterséget s kereskedést. Nem fürkészem itt vallásbéli elveiket, elég az, hogy tettel olyan emberek, kiknek a kormány még az olyan következéseket is elengedte, milyenekkel minden polgár tartozik, úgy mint a fegyverviselést, eskü letételt. Példa nincs, hogy a bíróság valamely kvékert bűnben marasztalt, annál kevesebbé, hogy halálra ítélt volna. Hogy a kalapjokat le nem vennék, azt nem tapasztaltam, ellenben legalább, kikkel érintkezésben voltam, szintúgy tisztelkedtek, mint más angolok.

*Te*zéseken sem akadhattam fel, mivel e részben sem tapasztaltam, legalább a velem érintkezésben voltakat a bevett szokástól eltávozni. Francia nyelven *vous,* angol nyelven *per you* szólítottak meg, mint mások. Külsejük azonban oly kitűnő, hogy a kvékert minden más felekezetbelitől könnyű megkülönböztetni. Ruhájok szabásában nem követik a divatot, hanem régi mód szerént alacsony tetejű, s nagyperemű kalapot, térdig érő barna kabátot, fényes gömb s ránc nélkülit, szűk nadrágot viselnek a férfiak. Az asszonyok zöld köténytt, s fekete kalapot.

(További részletek más dissenter felekezetek vallásgyakorlatáról.)

Az angol egyházra visszatérőleg meg kell jegyeznem, hogy templomjok valamint kívülről többnyire igen pompásak, úgy belülről minden különös dísz nélküliek. Képekkel, vagy festésekkel eszközlött ékesítést nem igen látni. Sz[ent]. Pál kúpja festése Thornhill Jakabtól[2041] alig észrevehető. A többi rész kifestését, melyet Benjamin West,[2042] egy amerikai, de utóbb Londonban megtelepedett kvéker ingyen tenni akart, hogy az angoloknál a szép mesterségek eránti közömbösséget meggyőzze, de a londoni püspök szűkkeblűsége megakadályoztatta. Azonban, hogy a roppant üreg mezételensége fedeztessék, azt tanácsolta inkább, hogy érdemes hazafiaknak emlékek emeltessenek márvány faragványokból. Ami aztán meg is történt. III. György, hogy a windsori várt kifestette West által, a szépművészetnek annyira kedvelője lett, hogy kedve jött privát kápolnáját kifestetni. Wyatt[2043] építésznek építési rajzokat, Westnek festéseket kelle készíteni. Azonban a király akár lélekisméret sugallatából, akár politikából, az angol egyház főpapjait ez eránt megkérdezte. A londoni püspök magára nézve ezt igen ártatlan dolognak nyilvánítá, el nem titkolhatónak mondá mégis, hogy az ilyen festések, ha tárgyai a Szentírásból vannak is véve, a közvélemény szerént mégis pápaszagot (smell of popery) terjesztenének. A király mindemellett megmaradt

[2041] Thornhill, James (1675–1734), barokk stílusú angol festő.

[2042] West, Benjamin (1738–1820), pennsylvaniai születésű, angol-amerikai történelmi festő.

[2043] Wyatt, James (1746–1813), művei az angol klasszicista és neogótikus építészeti stílus kiemelkedő darabjai közé számítanak.

feltételénél, s Westet 1 000 font sterling esztendei díjjal lefoglalta, de szándéka teljesítésében akadályoztatva volt. West panaszló levelére az lett a válasz, hogy fizetése ezen túl megszűnik. A király a panasztétel után nemsokára elméjében megháborodott, de feléledvén előbbeni egészsége, kiviláglott, hogy West levele nem jutott a királyhoz, s a válasz a királynétól jött, ez meg a papok fondorkodási által vezéreltetett. Mennyi legyen ezen előadásban való, azt be nem bizonyíthatom. West képcsarnokában (mely a híres festő holta után eladásra volt szánva az örökösöktől, s ahol én gyakortább megfordultam) hallám. Annyi mégis bizonyos, hogy West átallott további lépéseket tenni, s munkája abban maradott. De bizonyos az is, hogy a pápa, s pápistaság elleni érzés még monumentumjokon is mutatkozik, nemcsak a nép éltében s tetteiben, s pedig igen szembetűnőleg.

Csudálatos mégis, hogy az isteni szolgálat rendje csaknem egészen pápista mód megy véghez. Ennek okát tán abban találhatni, hogy VIII. Heinrich, ki mint tudva van, csupán önzésből vált el a római egyháztól, de mindamellett is holtig buzgó katolikus maradt. Erzsébet idejében ezen nagy királyné által, mint az angol egyház főnökétől, határoztatott a most is divatozó isteni szolgálat rendje, s ez áll az úgy nevezett liturgiából, meg az Isten igéje hirdetéséből. Misét ugyan nem tartanak, ami szeréntök bálványozás lenne, hanem ahelyett a liturgia szintoly lényeges fő része az isteni szolgálatnak, valamint a katolikusoknál a sz[ent]. mise áldozatja, s elértvén az ehhez való szertartásokat, amint legalább a londoni fő templomokban, s a windsori kápolnában, de egyébhol is tapasztalván, az angol egyházi isteni szolgálat megegyez a katolikusokéval. A káptalanbéliek széke, stalluma, öltözete, valamint a minister gyermekeké is hasonló, úgy a váltva mondott vagy énekelt kórusozás is, mely Szent Pál templomában minden nap háromszor történik, nyáron t[udni]. i[llik]. hat órakor, s télen hétkor; azután egy óranegyeddel előbb mint tíz órakor, s végre egy óranegyeddel későbben három óra után. Vasárnapokon közönségesen aszerént tartatik a liturgia, amint a minden angol hitű kezén levő imádságos könyvben (Common Prayer Book) előadatik. Először egy ének tartatik a zsoltárokból, melyet egy más pap kezd, mint aki prédikál. Azután térden állva mondja a nép a közönséges gyónást az előimádkozó pap után, amint azt ez cikkelyenként előre mondja. Azután következik a feloldozás, a pap imádsága, melynek mindenikét a nép ámen szóval zárja be. Azután ismét egy zsoltár jön elő, meg valamely cikkelye az ó- vagy újtestamentomnak. Az apostoli hitvallás, a Mi atyánk, könyörgés a királyért s az országért, ismét Mi atyánk. Végre litánia, s áldás. Azután jön a prédikáció, melyet többnyire csak olvastatni láttam. Sz[ent]. Pál templomában a rendes isteni szolgálaton kívül esztendőnként két nagy innep szokott tartatni. Az egyik május elején,

ittlétemkor május első napján, a másik júniusban. Amaz alkalmával nagy muzsika van a kúptető alatt, s a templomba menet csak két shillingért (mintegy 54 xr[2044] a mi pengő pénzünkben), melynek öszvete[2045] a plébánosok özvegyeié és árváié. Az ilyes fizetés azonban más templomoknál, melyek nem az ország vagy a város költségén épültek, s tartatnak fenn, mint p[éldának]. o[káért]. Sz[ent]. Pál, minden vasárnap oly formán mégis, hogy a főbejáráshoz tétetik csak tányér ki, s a bemenőnek fizetni kell; ha pedig nem tud vagy nem akar, a mellékbejáráshoz igazíttatik, ahol ingyen bemehet. Ez igen jó szokás, nem zavarja meg az ájtatoskodást se a csengetős persely, mint minálunk, sem az egymás után jövő három perselyes urak zajgása, mint Németalföldön. A másik innep alkalmával minden parókiabeli tanuló gyermekek, mintegy 8000-re menők, egyesíttetnek. Ha Händel[2046] oratóriuma, valamint minden jó zene igen meghat engem, úgy valóban az ártatlanok éneke. Semmit nem hallok örömestebb a templomban, mint az oskolások énekét; mégsem emlékezem annyira ellágyultnak lenni magamat, mint egyszerre annyi ártatlan szava hallására.

Nem zárhatom bé ezen cikkelyt anélkül, hogy említést ne tegyek egy esetről, mely jelenlétemben történt a Tavistock Chapelben. Midőn a pap felment a szóló székbe, s elmondá az úgy nevezett textust, mely ezen igékből állott: íme, ez az én fiam, őtet hallgassátok, egy ember a jelenvoltak közül felkiált: ne higgyetek neki, hiszen én vagyok az Atya Isten, nekem kell legjobban tudni, melyik az én fiam. A pap zavarodásba jött, de csakhamar feltalálta magát, s az orgonásnak intett. Ének kezdődött, s ezalatt a hallgatni nem akaró atyaistent előttem vezették ki, amint hallám utóbb, az őrültek házába. Hogy a szegény őrült kinn volt, az ének megszűnt, s a pap elkezdé a szólást. Annyi vallásos őrültet sehol sem láttam, mint itt. Mindenik szállásomon volt bajom házi asszonyommal a vallás titkai feszegetése miatt. Az elsőtől elmentem oka is az volt, hogy menekedni akartam az ilyen ábrándozóktól, de nem sokára kelle tapasztalnom, hogy a másik is olyan volt, pedig én nemcsak nem adtam alkalmat reá, hanem inkább kerültem is, a vallásbeli tárgyat szintúgy, mint a politikait vitatni. Nem lehete ezután csudálkoznom, hogy a londoni őrültek házában nagyobb része a szenvedőknek mania religiosa következésében tépelődik. Már Párizsban másképp!

OSZK Quart. Hung. 3727/4 fol. 24v–51v.

[2044] 20 shilling tesz ki egy fontot, a krajcár (xr) a forint váltópénze.
[2045] Összessége.
[2046] Händel, Georg Friedrich (1685–1759), barokk zeneszerző.

70.
1821–1822.
Rövid áttekintés a londoni pénzintézetek és az értéktőzsde működéséről, utalással Nathaniel Rothschild szerepére

Midőn a Stuart-ház ismét az angol trónra jutott,[2047] rossz volt az angol pénz, s kevés a kereskedés nagy kiterjedéséhez képest. A kereskedő raktáraiban heverő, s vevőre váró portékáját örömest elzálogolta volna, még eladhatta, hogy abban fekvő tőkéjét folyvást gyümölcsözővé tehesse. De a személy, s vagyon csak III. Vilmos fellépte után lett biztosítva, s a hitel csak akkor alapíttathatott meg. A londoni bank létrejött 1694 Paterson Jakab[2048] skót születésű nagykereskedő terve szerént, 1 200 000 fontsterling tőkével, mely 100 fontos részvényekből gyűlt öszve, de már harmadik évben megrendült, a pénz rossz volta miatt, s azon okból, hogy annak javítása több időt kívánt, s csak lassabban eszközöltetett. Azonban a közérdek majd oly lábra állította, hogy rendíthetlenné vált. Nem a város, nem a kereskedők, hanem a nemzet érdeke van vele öszvekötve, azért nem városi, hanem nemzeti vagy angol banknak is neveztetik. Hogy a francia zendülők megdönthetni reméllék, innét származott, hogy se az angol nemzet szilárd lelkületét, se a bank elintézését nem ismérték voltaképpen. Hadi költségekre, kárpótlásokra, segély pénzekre, etc., sok arany ment ki Angliából a külföldre úgy, hogy a vert pénz igen ritka lett, s a bullion (arany és ezüst rudakban) ára szörnyű magasra rúgott, s a készpénzfizetés, váltás már fennakadt. 1797-ben február 24-én, tehát éppen egy század múlva az első krízis után, tett a bank kormányzósága Pitt miniszternek jelentést a dolog mibenléte felül. A király tüstént öszvehívatá tanácsosit, s azt parancsolá, hogy a banknak minden munkája függesztessék fel, még a parlament a nemzeti hitelt meg nem állapítja. S ez csakhamar megtörtént. A nemzet jelesebbjei a közérdek felett vetélkedve, két nap alatt minden pangásnak véget vetettek. A bank állapotja ezóta még szilárdabb állásba helyheztetett, csak a nemzet enyésztével szűnhet vagy rendülhet meg,

[2047] Utalás II. Károly (1660–1685) trónra kerülésére.
[2048] Helyesen: Paterson, William (1658–1719), skót vállalkozó, bankár.

minekutána minden egyes[2049] érdeke a bankhoz, s a banké minden egyeséhez van kötve, úgyhogy el lehet bátran mondani, az angol jól létnek alap és zárköve a hitel, mely a bank által létesül. Az angol bank az óváros közepén van, Sz[ent]. Pál templomától kelet-északra. Ha a nagy templomtól ezen eránybа menő Cheapside-on a belvárosnak egyik tágasb, de rövidke utcájában előbbre halad a vándor, három nagy kőépület tűnik fel szemébe. Balról a bank, előtte a Royal Exchange, jobbra a Mansion House.

A bank épülete ezek közt legnagyobb, legpompásabb. Az egész egy rendetlen hosszas négyszeget ábrázol, nyolc nagy udvara van. A föld alatti rész szint oly mély, mint a föld fölötti magas. Amott a nemes ércek tartatnak rész szerént rudakban, rész szerént vert pénzben. Emitt a hivatalok állomásai vannak. Azon oldal, melyen a fő bejárás van, 80 lábnyi hosszú, s nagyobb részént a Threadneedle Street éjszaki oldalát ábrázolja. Az első csarnok egy pompás kúptető alá vezet, mely valaha közepe volt az 1732-ben Soane által kezdett épületnek.[2050] Itt végeztettek kezdetben a bank dolgai. Most azonban, mióta a Stock Exchange[2051] felállott, 1801, a status obligációk[2052] birtokosai ott állottak öszve, s ott végzik dolgokat, amelyben csak az egyesültek vehetnek részt. Az úgy nevezett rotunda[2053] azóta gyűlhelye a stock jobberseknek,[2054] kik úgy látszik mintha status papiros adók s vevők volnának, azonban csak játékosok, kik az áremelésre vagy csökkentésre befolyással lenni, s az által magok hasznát eszközölni törekszenek anélkül, hogy valóban adnának vagy vennének. Ezen uzsorások regveli 11 és délután három óra közti időben szoktak öszvegyűlni a rotunda alatt, s különös látványt adnak a figyelmezőnek, ábrázatjokon is olvasható nyereségvágyokkal s zajokkal. A rotundán kívül figyelemre méltó a Hall, hol a váltólevelek adatnak ki, vagy készpénzre váltatnak, a Warrant Office, a jótálló hivatal tereme, a főpénztárnok hivatala (the Chief Cashiers Office), etc., mind egyszerű, pompás teremek [sic], melyekbe minden idegen könnyen bejuthat. Általjában az egész épület 1732-től 1804-ig három külön időszakban, s külön építészek által lévén létrehozva, nem mutat részeiben egybehangzást, mégsem tagadhatni meg tőle a nagyszerűséget, s jó ízlést, noha több helyeken észrevehető az építőmester különcködése, s bogaraskodása.

[2049] Itt: egyén.

[2050] Soane, Sir John (1753–1837), klasszicista építész. Téves a fenti datálás, Soane nem kezdhette el az épületet 1732-ben, viszont William Pitt miniszterelnök barátságának köszönhetően 1788-tól már ő irányította az építési munkálatokat.

[2051] Tőzsde.

[2052] Kincstárjegy.

[2053] Itt: kör alakú csarnok.

[2054] Tőzsdei alkusz.

A bank dolgai vitele eránti leírásba nem ereszkedhetem, mert sokkal szövevényesebb az, hogysem azt egy beavatott, s a kereskedés dolgában járatlan kelletiképpen felfoghatná, noha eleget hallani volt alkalmam több itteni tisztviselőktől, kikkel megismérkedtem. Meg kell azt mégis jegyeznem, hogy feltűnő volt előttem különösen a tisztviselők sokasága, mely ezeret is felülmúl, meg azon környülállás, hogy az országos kötelezvényt vásárlók a bank részéről nem láttatnak el kötelezvénnyel, melynél fogva bizonyos esetben ügyöket igazolhatnák a törvény előtt, hanem csak feljegyeztetnek a nemzet nagy adósságkönyvében, s ha ezen bejegyzés eránt nyugtatvány kéretik, s adatik is, annak semmi befolyása nincs a kereskedésre, vagy másnak átengedésre. De az első könnyen érthető a dolog sokasága tekéntetbe vételéből, a második azon környülményből, hogy minden pénzbeli ügyei a status hitelezőjének ismeretes, s jó hírű közbenjárók által történik. A bejegyzések a, b, c rendben történnek, s a jegyzőkönyvek aszerént vannak künn, szobákra elosztva, s azok ajtaja felett nemcsak a kezdő betű, hanem az első szótag is feljegyezve, aminél fogva az egész munka egyszerűsíttetik, minden kérdezősködés, s idővesztegetés elháríttatik, s az illető legrövidebb úton kamatjához juthat, vagy arról maga, vagy meghatalmazottja által rendelkezhetik, amint neki tetszik. Minden félesztendőben száz milliónál több (a mi pénzünkben számlálva) kiadatik csupa kamatokra, s mindez legfeljebb két hét alatt. A csalás esete majd hallatlan mégis. A hivatal teremek regveli kilenc órától délután ötig állanak nyitva. A bank kormánya áll 24 tagból, melyek *director* névvel neveztetnek, egy alkormányzóból *(deputy governor)* és egy főkormányzóból *(governor).* A főkormányzó jelenleg Thornton Sámuel,[2055] a világ királya. Ő viszi az intézet dolgát, egy tanácsban *(court),* melyben kívüle legalább 12 directornak jelen kell lennie. Választások a részvényesek közgyűlésében történik esztendőnként. A főkormányzó részvényének legalább 4 000 fontsterlingre kell menni. Az alkormányzóénak 3 000-et, a többitől 2 000 kívántatik meg.

A banknak átellenében van délről a kereskedők csarnoka, melyet Gresham Tamás[2056] maga költségén építtetett téglából 1566-ban, s azt a londoni kereskedő közönségnek ajándékozta, hogy helyök legyen ahol öszvegyűlhessenek, *the bourse* névvel nevezte. 1570-ben Erzsébet királyné meglátogatván azt, *the Royal Exchange*-nek mondatni rendelte. Ezen épület éppen egy század múlva, 1666-ban égett le, midőn Londonnak nagyobb része tűz által emésztetett el, de mindjárt a következendő esztendőben újra felépült, szép fejér

[2055] Thornton, Samuel (1754–1838), parlamenti képviselő, az Angol Nemzeti Bank legfőbb vezetője.
[2056] Gresham, Thomas (1519–1579), kereskedő, bankár, a londoni tőzsde megszervezője.

portlandi kőből. Hossza 203, szélessége 171 láb. Az egész rendes négyszeget ábrázol. Két homloka van, egyik a bank felül éjszaki oldalán, a másik délről a Cornhill felé, s ezen oldalon az épület közepén levő kapu felett egy szép torony emelkedik fel, melynek tetején egy megaranyozott pléhből készült táska (Gresham címere volt) teszen szélmutató szolgálatot. Ezen torony alján egy fülkében van II. Károly képszobra, annak emlékére, hogy ő tette le az első követ. Földszint boltokkal van körülvéve, melyek csak fából lévén öszveszerkesztve, a szép épületet igen eldísztelenítik. A torony alatt s ennek átellenében levő kapu egy hosszas négyszegű térre vezet, mely földszint a falak mellett elnyúló körülálló oszlopok által négy fedett folyosót képez. Ez a kereskedők gyűlőhelye, délutáni két órától fogva ötig leginkább, noha regveli nyolc órától egész délutáni hatig az épület nyitva áll. A folyosó falaiba fülkék vannak vésve, de azok kettőn kívül mind üresek. A nyugat éjszaki szegletben van Gresham képszobra, a délnyugatiban John Barnardé,[2057] ki valaha London városának igen tisztelt képviselője volt a parlamentben. Az oszlopok felett szinte fülkék vannak, királyok és királynék képeivel díszesítve, I. Eduárdtól[2058] kezdve III. Györgyig. Azonban az idejövő feledi ezen képeket vizsgálni, minekutána figyelmét a kereskedőség vonja magára, kivált ha délutáni két és négy óra közti időben jelenik meg itten. Majd' minden nemzet kereskedői képviselőjét láthatja itten, csak a magyarét nem! A sokféle nemzeti vonások, a sokféle mimika kifejezések, majd a remény, majd a csalatás, öröm, fájdalom, nyereség vagy veszteség lévén arcvonásaikon olvasható. Mind a két kaputól külön lépcsők vezetnek fel az emeletbe, ahol azelőtt két csarnok létezett, két bolttal. Ezek már mind megvannak szűntetve régen. Ezek helyett az épület nyugati részében van most a híres Lloyd's Coffeehouse, mely jelenleg legalább nem igazán viseli ezen nevet, mert ha megvan is, még most is a kávéház formája, azonban semmi sem kevesebbé, mint kávéház. Azt inkább újságok kútforrásának, vagy egyszersmind társulatok aláírói helyének lehetne nevezni. Itt van egy nagy könyv egy alkotványra feltéve, melybe mindjárt feljegyeztetik ha valamely hajó, akárhonnét jött, Londonban kikötött, vagy ha valamely hajó akárhová útnak indult. Itt ragasztatnak fel minden közérdekű tudósítások mind a kormány által, mind a kereskedő vagy egyéb társulatok által, de egyesek által is, ha azok közérdekűek. Egy ember mindég jelen van, egy szólószék forma magosabb ülésben, ki a tudakozóknak kérdéseik felett lehető felvilágosítást adni

[2057] Barnard, John (1685–1764), parlamenti képviselő, az értékpapírok forgalmazását szabályozó, róla elnevezett 1734. évi törvény kezdeményezője.
[2058] I. Eduárd (1272–1307), angol király.

tartozik. Csudálnom kell, hogy utazás leírásokban majd az exchange átellenében, majd földszinti részében, majd ismét pompás mahagóni bútorokkal ellátott nagy teremnek kell olvasnom. Ez talán mind igaz lehetett különböző időben. De ugyanakkorról, melyben én itt voltam, helytelen állítás; s egyszersmind arra mutatni látszik, hogy látottnak írja azt, amit csak hallott, vagy olvasott, s tán régiebb munkákban, de mindenesetre a korabelit nem írja le híven. Egy intés a kegyes olvasónak, mint hihessen kivált a futva utazónak, aki keveset láthat, s mégis mindenről írni akar.

Az emelet keleti részében több nagy szobák vannak, részént kereskedőknek, részént társulatoknak bérbe kiadva, s zöld függönyökkel ellátott rekeszekre *(boxes)* elosztva. Ezen társulatok közt különös említést érdemel a *The Royal Exchange Assurance,*[2059] melynek hivatali szobái *(office)* szinte itt vannak, s melynek nagy érdeme van a kereskedők, hajótulajdonosok oltalmazásában, s kármentésében, ha azok az elemek, rablók miatt szenvedtek. Szintúgy a hajósok, s katonák megjutalmazásában, özvegyeik s árváik pártolásában és ápolásában. A fentebb említett szobák, melyek két sort foglalnak el, csak az aláíróknak állnak nyitva, kik a társulatba felvételökkor 25 fontsterlinget, s azután esztendőnként négy guineát fizetni kötelesek. A társak által így öszveadott pénzből kerül ki azután az említett célokra szolgáló segedelem. Mindenesetre emlékezetes egy hely marad a *Royal Exchange*. Egy angol büszke érzet nélkül nem láthatja azt, minekutána nemzete nagyságát, erejét, hatalmát ezen pontból is láthatja, midőn az egész földtekére kiterjedő kereskedése itt legélénkebben mutatkozik, hol annyi ajkú nemzetnek képviselője látható, annyi féle nyelv hallható. Képviselője mondom, mert nem lehete a nagy kereskedők úgy nevezett faktorait úgy tekénteni, a maga nemében, mint akármely koronás fő követjét a királyi udvarnál? Mert hiszen ő is képviselő! Sőt maga a királyok királya (Nathaniel Rothschild), amint itt neveztetni hallottam, ha valahol, itt bizonyosan látható. S mit, s mennyit tett a kereskedés a polgárisodásra, következőleg mindazon jótéteményekre nézve, melyek a polgárisodásból az emberi nemzetre háramlottak, ismeretesb, hogysem itt terjedelmesb beszéddel előadni szükség volna. S ha így? Nem nevezheti-é magát, ha valaki, bizonyosan egy angol, méltán világ polgárának?

Maga Anglia is mi volna kereskedés nélkül? Bizonyosan a legpusztább, terméketlenebb, öröm, s gyönyör nélküliebb tartományok egyike. Minthogy a tölgy, s makk, s ilyes vad gyümölcsök helyébe, s melléje a szelédebb éghajlatot legízletesebb gyümölcseit honosította meg, s eszközt szerzett, mellyel nemcsak kopár teleke termékennyé, gazdagon jutalmazóvá, valódi kéjhellyé

[2059] Funkciója a befektetések biztosításának szavatolása.

lett, hanem minden iparágában előbbre mehetett, s gyártványi által a föld legtávolabb lakóit is ellátván, annak kincseivel ellátván tulajdon honját, s magát gazdagíthatja. Mint bámulna most II. Károly, ha azon helyről, melyet képszobra díszesít, néhai népét annyiféle nép között ügyvivőnek, jelt adónak, hatalmaskodónak látná, s köztök olyan egyeseket, kik az ő idejében legfeljebb egy angol nemesnek alázatos szolgája lett volna, most olyan öszvesekről rendelkezni, milyenekkel egész királyi kincstára sem dicsekedhetett volna! A Royal Exchange kevéssel Londonba jöttöm előtt egészen megújíttatott, de Angliában [sic] elmentem után leégett. Nem kétlem, hogy ezen fontos hely csakhamar ismét felépült.

OSZK Quart. Hung. 3727/4 fol. 52v–59.

71.
1821–1822.
Rövid leírás az angol törvényhozás két házában tett látogatás alkalmával szerzett tapasztalatokról

House of Commons, vagyis az *alsóház,* a követek kamarája, a Westminster Hall mellett nyúlik el, egy szennyes kőépület, görög ízlésben, homlokzatával VII. Henrik[2060] kápolnája hátuljának fordítva, melytől a belső ház homlokzata elejbe nyúló ópalota térrel *(Old Palace Yard)* választatik el. A nagy bejárás Westminster Hall nyugat-éjszaki sarkából van, itt néhány lépcső egy kis ajtóhoz, s ez egy sötét csarnokba vezet, ebből a Hall kis ajtajának átellenében van egy nagy, kétszárnyú ajtó, mellesleg a ház karzatára való feljárás. Emezen feljuthat az idegen, az alsó ház ülése alatt egy követ billetjével, de még inkább egy koronás tallérral, melyre az ajtónálló mosolyogva néz, s bókol, midőn a levélkét csak komolyan, s mozdulatlan nézi. Amazon a követek maguk járnak be.

A követkamara tereme [sic] egy hosszas négyszeg, eredetileg templomnak volt építve, s III. Eduárd[2061] székes templommá is tette, azonban VI. Eduárd[2062] követkamarává változtatta át úgy, hogy a templom pallója fölé más pallót emeltetett, s oldalaslag falakat, oszlopokat állítván e fölé, azokra a padlást tétetné, sokkal alább a templom boltozatjánál úgy, hogy alja, föle, s melléke más célokra azóta ezen épület mindég a követkamara ülőhelyéül használtatott. Alakja azonban Irlandnak Angliával egyesültével megváltozott annyiban, hogy a két mellékfalak s oszlopok, melyek a padlást tarták, kidöntettek, s ennélfogva a terem szélesebbé lett, de most is szűk 635 követnek. Hossza mintegy 60 láb lehet, szélessége 40. A bemenetnek átellenében három nagy ablak van, melyeken át a Temzét, s néhány fát látni. A középső ablak előtt van a szóló *(speaker)* vagyis elnök karszéke, melynek magas háta felett az angol címer látható, gazdagon megaranyozva. Előtte van

[2060] VII. Henrik (1485–1509), angol király.
[2061] III. Eduárd (1327–1377), angol király.
[2062] VI. Eduárd (1547–1553), angol király.

egy zöld asztal, melyre arany kormánypálcáját teszik le, s a ház irományait. Az asztalhoz két titoknok ül le, s szolgálatot tészen. Az elnök székétől kezdve a fal mellett öt sor pad nyúlik el egész az ajtóig, szabad tért hagyván magok közt, mely térnek végében van az említett asztal zöld posztóval bevonva. A középső padok közül oldalaslag emelkedik fel, mind a két felül egy sor vasoszlop, mely a karzatot tartja. Ezen mellékkarzatokon is van két sor pad, valamint az alatt valók, kivánkosozva, s zöld bőrrel bevonva. Ezen karzatokra az alatt levő padok végén van a főjárás, a követek, s valamely jeles idegen számára, ki a gyűlésen jelen lenni kíván, s akit megkülönböztetni akarnak. A bejárás felett is van hasonló karzat, s rajta két sor pad, melyen legfeljebb 200 ember férhet meg, igen öszvetolongva. Erre a feljárás az ajtón kívül van, a Westminster Hall, s a gyűlésterem közti csarnokból. Erre a gyorsírók, s a közönség mehet fel, de csak egy követtől nyert billet mellett, de amellyel egy angol tallér *(a crown)* mellett még könnyebben bejuthatni, s ebből éppen semmi titkot nem tesznek, szabadon váltják fel a pénzt. Mintha a játékszín előcsarnokában volna az ember. Ezt ha nem helyeslem is egészen, de mégis némileg jóvá kell hagynom annyiból, hogy a tolongás ily módon némileg mérsékeltetik, s mindenféle hiábavaló embernek betódulása megakadályoztatik. Azon azonban csudálkoznom kell, hogy a fennálló rendszabály *(standing order)* szerént már régóta tilos a közönségnek beeresztése, s az mégis megengedtetik, de akármely követnek csak egy szavára is a karzat kiüríttetik, a fennálló rendszabályra hivatkozva. Az ülések többnyire délutáni négy órakor kezdődnek, de sokszor világos regvelig is elhúzódnak. A jelen lenni kívánóknak egy tagtól nyert billettel, s mindenesetre legalább négy vagy öt shillinggel ellátva, s ülés előtt három, négy órával is előbb kell forgolódnia, s ha bemehet, az ülés kezdetéig sokszor öszveguzsorodva [sic], tolongás közt várakoznia. Ím ezt kelle előrebocsájtanom, minekelőtte az ülésről szólanék, azzal a megjegyzéssel mégis, hogy az elnök jobbján a miniszterek részén valók ülnek, balján az ellenző félhez tartozók, anélkül mindazonáltal, hogy mindenkinek bizonyos helye volna. Minden követ oda ül, ahová neki tetszik, s közönséges viselő ruhájában jelenik meg, ki frakkban, ki kaputban.

Az elnök néhány percenettel négy óra előtt jelent meg, hosszú fekete selyem ruhában, s válláig lefüggő behajporzott parókában, nem ott jövén be a terembe, ahol a többi alsóház tagjai szoktak, hanem a déli oldalról, karszéke közelében, lakása t[udni]. i[llik]. még elnök, az alsóház épületében van. Előtte vitt nagy sceptrumját[2063] letették az asztalra, s attól egy parókás ember, a ház káplánja, imádságot mondott fennállva, mely után az elnök a jelen volt

[2063] Kormánypálca.

tagokat számba venni látszott, mivel ha 40 tag nincs jelen, az ülést nem nyithatja meg. Azután leült, egy irromány olvastatott fel, mely alatt a követek is leültek, de némelyek igenis kényelmesen, még lábokat is elnyújtván a padra, mások újságot olvastak. Némelyeknek kalapja is fenn volt. Az irromány elolvasása után többen felszólaltak helyükről, de mindég lefödött fővel. Egy az első padban ülők közül, az ellenzés [sic] részén ülők közül előbbre is lépett, s hevesen beszélt.

(További részletek a parlamenti vita menetéről.)

Egyszer azt veszem észre, hogy az elnök felemelkedik helyéről, s kimegy, s a jobbján legközelebb ülő a nagy ajtó felé megy, de a teremnek mintegy közepét elérvén, azon úton, melyen kifelé indult, visszamegy, de bókolásokkal, s elfoglalta az elnök helyét. Ez a jövés-menés nekem igen feltűnő volt. Meg nem tarthatám magamat, hogy szomszédomat, ki egy gyorsíró volt, meg ne kérdezzem, mire való ez? S azt vettem feleletül, hogy választmány rendeltetett a Bill[2064] megvizsgálására, s Manner Sutton[2065] helyett más foglalt helyet, mint a választmány elnöke. Nem tűrhettem már tovább szoros helyzetemet, minden tagjaim elzsibbadtak, ellankadtak, csak kifelé mozdulhattam. S midőn látnék több tagokat magoknak az elnök felé meghajtásával, én is meghajtám magamat – de csak a szomszéd gyorsírónak – s kimenék. Várva vártam, mint írják le majd az újságban ezen ülést, mert a gyorsírókat nem igen láttam figyelmezni, annál kevesebbé írni, hanem csak egyes jegyzéseket tenni, s íme másnap regvel már mindent pontosan feljegyezve találtam.

(További részletek a parlamenti viták követésének nehézségéről.)

Többször ittlétemnek sem volt nagyobb sikere, mint az elsőnek. Én soha egy újságba nem adhattam volna egy szóló beszédét is. Gondolatom többnyire a múltakba volt merülve, a hely színén képzém magamnak Foxot,[2066] Pittet, s másokat, kik itt mutatták ki először tündöklő tehetségeiket, megelégedvén azzal, hogy fogalmam van a ház elrendeléséről, s az angol parlamenti vitatkozásokról. Én minekelőtte itt megfordultam, azt gondolám, hogy ezen a helyen minden teljes illedelemmel megy véghez, s olyan komolysággal, milyent a hidegvérű angoltól, a törvényhozó testtől várhattam. De csalatkoztam, mert olyan feszesség nélküli volt a tanácskozás, mint akármely baráti körbeli társaságban lett volna; csak az olyan oskolai bókolásokat nem vártam volna, hanem ahelyett inkább több illedelmet ily helyen, s ily alkalommal.

[2064] Törvényjavaslat.

[2065] Helyesen: Manners-Sutton, Charles (1780–1845), tory politikus, 1817 és 1835 között az alsóház elnöke.

[2066] Fox, Charles James (1749–1806), whig politikus, a vallási türelem és rabszolgaság eltörlésének elkötelezett híve.

House of Lords, vagyis a *felsőház,* a mágnások táblája, egy külön épületben van délről az alsóház végében, mellyel öszvefügg, de sokkal beljebb van ennél, úgyhogy a felsőház épülete az alsóházéból az egész szegletpavilont, s ezen kívül még négy ablakot szabadon hágy, ennélfogva az Old Palace Yard a felsőház előtt mintegy 12 öl nagyságú szegletet képez. Ezen épület még régiebb korból való előcsarnoka volt a régi királyi palotának. Irlandnak Angliával egyesülte után a felső kamara számára rendeltetett. IV. György trónra lépte után sok változás, s javítás tétetett az épületnek mind külsején, mind belsején. Külseje itt tartózkodásom alatt javíttatott ki, s egészen új alakot nyert. Azonban formája mégis régiségre, s igen nagy sajátszerűségre mutat, amit az angolok úgy látszik igen kedvelnek. Gótus ízlésnek nem mondhatni, mert nem egy csúcsra öszvemenők mind a boltozatok; görögnek sem, mert gót ízlésű boltozatok is vannak, ilyen a csarnok, vagy szabad folyosó, mely az épületnek földszinti, s nyugatsó, meg déli, azaz az egész szabadon álló részét környezi. A boltozatok alacsonyak, s fent szegletre öszvemenők, mindöszve 20, 15 t[udni]. i[llik]. a homlokzat körül, egy az elvágott szegleten, délnyugati eránybban, s délről négy. Ezen boltozat alja fedett folyosót, föle pedig nyíltat képez. Ezen folyosó felett a homlokzat közepén van két gömbölyű tornyocska, s köztök két gótívű ablak. Az alsóház épülete felül egy négyszegű torony, az épület szabad végén pedig egy nyolc szegű, melyek mind egy emelettel magosabbak a ház födéménél, s fogasan végződnék, valamint a falak pártázatja, s az alatt levő árkádok tetején is.

A gömbölyű, s szegletes tornyok köze mind a két felül öt négyszegű ablakot vesz közbe. A tornyoknak azonban mindenike csak félig áll ki a falból, s csak a pártázaton felül levő részen látszik meg igazi alakja. Az ilyen forma épületet régi szász modornak *(Old Saxon style)* szokták [sic] nevezni, amilyent a mezei lakásoknál számtalant láthatni Angliában. Belsejét illetőleg, mely már ide érkeztem előtt egészen helyre volt állítva, csak a gyűlési teremről, s a mellette levő két szobáról szólhatok. A gyűlésterem, vagyis a szorosabb értelemben úgy nevezett *felsőház,* melyben a főbb rendek gyűlnek öszve országos tanácskozásra, szintoly forma hosszas négyszöget ábrázol, mint az alsóházé, de ennél valamivel nagyobb. A bemenetnél egy szabad tér van, az ajtó előtt, mely mintegy kétölnyi széles. Ez a többi tértől egy karnyi vastagságú réz rúddal van elválasztva. Ez az a *bar,* vagyis korlát, melyről [sic] annyiszor előfordul az angol történetekben, s közhírlapokban, midőn parlamenti eseményekről van szó. A bemenetnek átellenben lévő részén is szintúgy keresztbe húzott rézrúd látható, de az így elválasztott rész a fal felül mintegy fél öllel magosabb a terem padlatjánál. Ezen fal közepén áll a királyi trónus, mely III. György karszéke helyére állíttatott, IV. György koronázási

innepe előtt. Ez legpompásabb minden trónok közt, melyeket láttam. Négy berovátkolt, öszveszerkezett [sic] rendű, s egészen megaranyozott oszlop tart egy kúptetőt, melynek tetőpontján az angol korona nyugszik, bíbor redőzet függ le róla, arany rojtokkal, s alatta díszlik a királyi trón. Egyfelül a trón jobbján láttatik egy ajtó, mely a király öltözőszobájába vezet. A másik felül való ajtó a felsőház tanácskozási szobájába *(conference room),* vagy közönségesebben *(painted chamber)* nyílik. A trón előtt, de már a korláton innét, egy gyapjú zsák van keresztbe téve, ezzel mellesleg függőleges erányban, úgyhogy azzal egyenes szög képeztetik, van két más gyapjús zsák helyhezve, mind a három skarlát színű posztóval bevonva. *Woolsack*nak mondják, mert olyan forma, mint a gyapjús zsák, noha némelyektől az hallám, hogy csak szalma van benn. Ez ugyan a dolog lényegére nézve mindegy, mert ezen gyapjúzsákoknak nem egyéb volt célja, minthogy az ország főbb tisztviselői, s birtokosai gyakortább megemlékeztetnének arra, hogy minő kincse Angliának a gyapjú.

(További részletek a gyapjúzsák funkciójáról.)

Előbbre a nagy ajtó felé van egy kis négyszegű közönséges asztal, felülete legfeljebb 2 négyszegű láb, mely ülés idején veres posztóval vonatik be, valamint a másik nagyobb asztal is, mely hosszával keresztben van állítva. Ama mellé ül a Lord Chancellor[2067] ha szól. Eme mellett ülnek a titoknokok, s az irományok is erre helyheztetnek. Ezen asztallal párhuzamost, valamelyes távulságra van négy pad, szinte keresztbe, a Baronetek számára. Oldalaslag a fal mellett, jobbról az érsekek, hercegek, s Marquiesek, a trón balján pedig a grófok (Earls), s püspökök; s ha a király megjelenik egész pompájában, koronáikkal, máskor pedig csak oly ruhában, amelyben közönségesen lenni szoktak. Ezen padok is mind veres posztóval vannak bevonva. A mellékpadok felett a falak szőnyegekkel vannak bevonva, melyeken a spanyol armada veszte van leábrázolva. Ezek még Erzsébet idejebeliek, kék szennyesek, s szeréntem legalább nem igen szolgálnak a terem ékesítésére, de az angolok azt más szemmel nézik mint én. Az mindenesetre egy szép nemzeti emlék.

(További részletek az épület kevéssé megnyerő voltáról.)

A felsőház igen nevezetes történetek színhelye volt kevéssel idejöttöm előtt. IV. György trónra lépett. A királyné pere itt folytattatott,[2068] kevéssel előbb Thistlewood[2069] esete itt fordult elő. Azonban ittlétem alatt is igen nevezetes vitatkozások forogtak fenn, Görög-, Olasz-, Spanyol-,

[2067] A felsőház elnöke, Anglia főbírája.

[2068] Karolina braunschweigi hercegnő (1768–1821), akit hűtlenséggel vádoltak.

[2069] Thistlewood, Arthur (1774–1820), többször elítélt anarchista, az úgynevezett Cato Street-i összeesküvés nevezetes tagja, célja az angol kabinet tagjainak meggyilkolása volt.

s Franciaország felett. Irland éhhel halása, a mozgonyok[2070] rombolói ügyében, etc., de amelyekről öszvefüggő tudósítást nem adhatnék, mint a gyorsírók, azért is, de egyébként is célomtól igen messze kellene esnem, ha külföldi politikába – amihez pedig semmi közöm – avatkozni akarnék.

OSZK Quart. Hung. 3727/4 fol. 69v–77.

[2070] Ipari gőzgépek, gyáripari berendezések.

72.
1821–1823.
Átfogó ismertetés Londonról, a főváros környékének gazdálkodásáról, továbbá különböző tudós személyiségekkel és mintagazdaságok tulajdonosaival történt találkozásokról

Anglia
(1821–1823)

A város[2071] köde s füste közül a környék szabadjába kimenekedett idegen könnyen azt gondolja, hogy London környékét legmagasban míveltnek fogja találni, kivált ha a doveri partra kiszálltakor, mindenfelé oly szép eleven zöldet, egész útjában mindenhol igen nagy szorgalommal mívelt telkeket látott; még az éjtől Canterburynél meglepetve, a főváros környékét nem látva Londonban verrad fel. Én így valék. London körül pusztára, míveletlen földre nem éppen számoltam, mert megvalék az eddig látottaknál fogva is arról győződve, hogy mennél nagyobb valamely vidéken a népesedés, annál míveltebb a föld, úgyhogy nagyváros közelében a mezei gazdaság is kertészkedéssé válik. Ezt Európa legnépesebb városáról is méltán feltevém. Azonban mily rendkívüli volt meglepésem [sic], midőn London körül majd annyi míveletlen teleket láttam, mint míveltet, sőt némely helyeken még többet is jobbnál jobb utakkal áthasítva! – Első csudálkozásom szűnvén valamennyire, a vidék mégis kellemetes benyomást okozott bennem, már csak az ellentétnél fogva is, mert minél pusztább, kopárabb, kietlenebb volt egy elhagyott telek, annál kellemesebb, igézőbb a vele határos föld szép zöldje, széptermetű fái, mint megannyi különös szorgalommal mívelt oázis, melynek majd szélén, majd közepén díszelgett kisebb vagy nagyobb, többé vagy kevesebbé pompás úri lak, vagyonosságra s jó ízlésre mutatólag. Ezen körülmény azt kérdette velem: miért van ez így? Kegyes olvasóm türelmét

[2071] Gerics jegyzete: „London, város (the town) nevét viseli megkülönböztetőleg, szintúgy mint hajdantan Roma urbis quasi urbis nomen, ami az idegent könnyen zavarba hozhatja, ha úgyis nevezetes tartományi városban van, mint én Canterburyban, tán, taun helyett, valamint Lánd, Lándn London helyett".

feleletemre később kérem ki; elégelvén e helyett Middleton[2072] reportjából megjegyezni, hogy London környékén a kerteket kivéve a földmívelés a legtökéletlenebb egész Angliában, s Arthur Young Annaljai[2073] és Sussexben tett utazása leírásából[2074] azt, hogy a London környékén levő míveletlen telek, mintegy 40 angol mértföldnyi kerületben, illő mívelés mellett, könnyen eltarthatná London fele népességét, vagyis 500 000 embert, kenyérrel!

London környéke keletről semmi különös kellemmel sem bír a Temze bal partján. Az egész essexi partvidék posványos síkság, meddig a szem lát. Azonban a Temze jobb partja igen festői. Kent London felőli sarka kisebb-nagyobb halmokkal díszes, parthosszat katonai és kereskedésbeli nagyszerű intézetekkel borított. Délről ismét nagy rónaság, csak távolban kékellenek a láthatár szélén magosabb hegyek. Nyugoti s éjszaki oldala legregényessebb, legmíveltebb; nagy hegyek nélküli, inkább hullám alakú. Csak itt emelkednek néhány halmok. Kezdjük tehát szemlénket nyugotról éjszak, s kelet felé minekelőtte Anglia egyéb vidékeire tett rándulásaimról szólnék.

St. James Park nyugoti végéről délnyugot felé vezet a pompás Chelsea Road (chelsea-i út), az első faluba, mely a Temze bal partján délnyugotra szinte városi mód díszeskedik, mindamellett is, hogy az említett út balján a terjedelmes vízi mű (Chelsea Waterworks) reservoirja[2075] mellett elnyúló 15 csatorna, s ezeknek partjain levő füzes ültetvények (Osier Beds), melyek kosárkészítésre szánvák, meg az ezek mögött levő tehénistállók, egész utcákat elfoglalók, inkább falura emlékeztethetnének. De csakhamar szembetűnik két nagy és nagyszerű épület; jobbról a Royal Military Asylum,[2076] balról a Royal Hospital. Emez II. Károly ideje alatt C[hristopher]. Wren[2077] által országos költségen épült, az elerőtlenült vagy bénult szárazföldi katonaság számára. 804 lábnyi hosszú vonalra nyúló homlokzata közepén egy oszlopos tornác, s felette torony díszeskedik, s előtte minden oldalról szintoly mértékű négyszegű gyeptér. Az udvar felől két nagy szárnya van, s azoknak mindenike egy nagy francia ízlésben alkotott kertre dűl. Ez alatt foly el a Temze London felé. Az egész intézet 40 hold földet foglal el, s tart jelenleg 500 elaggott katonát, s 50 000 külsőknek (outpensioners) segélydíjt nyújt, mely esztendőnként egy főre 7 font sterlingtől s 10 shillingtől 27 font sterlingre megy a

[2072] Middleton, John (1751–1833), földmérő, szakíró, hivatkozott műve: *General View of the Agriculture of the County of Middlesex,* London, Macmillan, 1798.
[2073] Young, Arthur (1741–1820), a Board of Agriculture titkára, az *Annals of Agriculture* kiadó szerkesztője.
[2074] Arthur Young: *General View of the Agriculture of the County of Sussex,* London, Phillips, 1808.
[2075] Víztározó.
[2076] Királyi Katonai Menhely.
[2077] Wren, Sir Christopher (1632–1723), csillagász, matematikus, építész.

segélydíjasok fokozatához képest, s amely öszveg félesztendőnként szolgáltatik ki. Ennek fiókja a másik az előbb említett asylum t[udni]. i[llik]., mely szinte országos költségen készült el 1805-ben; szép, új, jobb ízlésű épület, melyben 500 katona árvák neveltetnek. A költséget esztendőnként a parlament rendeli meg, de azon kívül minden szárazföldi katonaságnak esztendőnként annyit kell befizetni, amennyire megy az egész intézet egynapi költsége.

Ezen intézet mögött van egy hosszas négyszegű tér, Sloane Square, melynek közepét egy vascserénnyel[2078] bekerített füvészkert foglalja el. Repton[2079] gondolatja volt az, hogy séta közben mulathasson s egyszersmind tanulhasson is az ember. Azonban Sloane[2080] kertjének nem ez tartandó, mert ez nem régi, s a tér csak Sloane emlékére neveztetett így, s valamint a tér, ugy a rajta levő kert is csak újabb időben alakult. Az ő kertje most az orvosi testület tulajdona. Ama híres kert, Chelsea Botanic Garden, *hortus suburbanus Londinensis*[2081] sokkal alább van, a Temze partján, az ispotállyal majd egyvonalban. Ez egy rendetlen négyszegű téren negyedfél hold földet foglal el, s jeles benne mindjárt a bemenetnél szembe tűnő *Cedrus Libani,*[2082] két példányban, meg a *Pinus pinea*[2083] melyet itt láttam először. Amazok még 1683-ban ültettettek, amidőn csak háromlábnyi nagyságúak voltak. Rólok származtak azon magvak, melyekből azon szép cédrusok az angol és francia díszkerteket jelenleg annyira ékesítők neveltettek. Egyéb füvészkerti nevezetességek között itt láttam először a *Dionda museipulá*t[2084] is. Alig tarthatánk meg mi magyarok a nevetést, midőn a jó Anderson,[2085] teljes készséggel mutogatván a kert jelességeit, angolos hangejtéssel mondá ki a latin szavakat, például etra kerposz in szaize – *Atrocarpus incisa*[2086] helyett, etc. Ami a Brazíliából Schönbrunnba visszatérő, s velünk itt volt Schott[2087] császári kertész úrnak, mint az ilyes szó ejtéshez már hozzá szokottabbnak távul sem tetszett oly különösnek.

[2078] Vékony vasrudakból szerkesztett körkerítés.
[2079] Repton, Humphrey (1752–1818), tájkertész, tervező.
[2080] Sloane, Sir Hans (1660–1753), orvos, botanikus, polihisztor, Newtont követően a Royal Society elnöke.
[2081] Londoni külvárosi kert.
[2082] Libanoni cédrus.
[2083] Mandulafenyő.
[2084] Vénusz légycsapója.
[2085] Anderson, William (1766–1846), a Chelsea Botanic Garden kurátora, a Horticultural Society tagja.
[2086] Az eperfafélék családjába tartozó trópusi kenyérfa.
[2087] Schott, Heinrich Wilhelm (1794–1865), a schönbrunni kastély kertésze, fiatalon gyűjtőutat tett Brazíliában.

Előbb említém a tehénistállókat is (neat houses). Ezek egész utcákat foglalnak el, azon kívül, hogy néhány magánosan is áll. Londonnak egy részét ezek látják el téjjel. Borjas tehenet mindég úgy vesznek a schmidtfieldi[2088] vagy más marhavásáron, többnyire devon- vagy yorkshire-i haszonbérlőktől, s használják még tejelnek, eladják azután, s helyettök friss borjas teheneket vesznek. A legelőn kívül maláta törköllel tartatnak a tehenek, s az a londoni serfőzőktől szereztetik.

A nagy útra kitérni akaró egy igen szép egyenes utcán (Sloane Street) megyen hosszat délről éjszak felé. Közepét ezen utcának keleti oldalról a híres Archiater Hans Sloane nevéről nevezett hosszas nyolcszegű tér (Sloane Place), Cadogan Square és Cadogan Place, meg Dowley Place díszesítik. Az idegen Londonban vélné magát inkább, mint egy angol faluban: s ez Chelsea.

Fulham Chelsea-n alul, délnyugat felé, igen szép kis falu a Temze partján, teleke majd egészen kertileg mívelt, ahonnét Londonnak egy része kerti zöldségekkel, s mindenféle virágokkal ékesítésre való csemetékkel, s gyümölcsökkel láttatik el. Kies vidékén több mezei lakok vannak, melyek közt a legnagyobb, s legrégiebb, a londoni püspök nyári palotája. Én csak egy szalma kunyhót írok le, Richard Wilsonét[2089] t[udni]. i[llik]., mely igen igénytelen áll egy kis mellékutca szélén, közel a Temze partjához. Az utca oly keskeny, hogy csak igen vigyázva térhet ki egy kisebbszerű kocsi is a másiknak. Mind a két oldalról embermagosságnyi, s olló alatt tartott eleven sövény látható. Ezek mögött kisebb vagy nagyobb távolságra, de mindég igen ritkán látható néhány parasztház, vagyis szalmás kaliba. Egy ilyen előtt állította meg Wilson úr kocsiját, s leszállván azt mondá: ez Craven Cottage (Kreven Kattidzs). Egy keskeny cserényajtót, az eleven sövény nyílásába helyzettet nyitott meg, s bemenni kért. Előtte kelle mennem, mert a két szennyes fal között, melyek egyenes szegletben nyúltak az eleven sövényig, s melyek végébe a cserényajtó volt illesztve, oly szűk volt az út, hogy kettőnek lehetetlen volt egymás mellett menni. Előttem látszott a cserényajtó ellenében, attól mintegy hat ölnyi távolságra az út végében egy öreg göbeccsel bevakolt ház, részént szalmával, részént venyigével fedve, s repkénnyel befutva. Egy keskeny kis ajtót érénk először. Ez egy magos félkör alakú szobába, s bemenet ellenében levő egyenes fal közepén kitárt kétszárnyú nagy ajtón át egy nyolcszegűbe jutánk. Itt rózsaligetbe tévedettnek vélhetém magamat, mert a bemenet átellenében egy majd

[2088] Smithfield, London híres vásártere.

[2089] Wilson Craven Cottage-ban tartott fogadásai a korabeli londoni társasági élet előkelő eseményeinek számítottak.

a pallóig leérő tükör, a két oldalfalon szinte a festett rózsabokrok közé oly ügyesen voltak helyezve, hogy egyenes vonal hiánya miatt, a tükör rámákat észre se vehetém, annyival is inkább, hogy ezen terem felülről a kúptetőről volt világítva. A csalódás első tekéntetre majd tökéletessé vált, de a tükörben csekély magamat is többszörözve látván csakhamar észre jöttem, s balra tértem egy nyíláson. Ez egy hosszas négyszegű ebédlőterem volt. Wilson úr jobb kéz felé intett. Ennek ajtaja is tárva volt, de valamint az ebédlőé, a tükrös szoba rózsabokraival ügyesen eltakarva voltak az ajtószárfák s rámák. Most oly bájfény lepett meg, minőt eddig még soha nem tapasztaltam. A hosszas négyszegű terem (sitting room) bemenetele ellenében t[udni]. i[llik]. a Gothic-hall[2090] látszott, hosszú, s keskenyebb ízlésben készült ablakai gyönyörűen festett övegekkel voltak ellátva, s mint az egész gót terem olyan formán volt a mulató szobával öszveszerkezve, mint a templomok sanctuariuma[2091] a nagy hajóval, az egész Gothic hall szépségét egyszerre éldelni lehete. Szent borzadás lepett meg először annak megpillantására. Akármely templom sanctuariumának beillene! Jobbra az Egyptian hall,[2092] ajtó nélkül szintúgy, mint az előbbi, csak boltív által öszvefüggve a mulató teremmel. De ezen ívvetés selyemfüggönyökkel volt ellátva, melyek kétfelé nyitva két nagy bronzkép által tartattak redőbe szedve, jobbjokban mindegyik egypt[om]i asszonyalak mécset tartván a hall belseje felé. Az Egyptian-hall félkör alakú, s beboltozott tetejű. Közepét két egymás mellé helyhezett pompás ágy foglalja el. Ezek előtt, de már a mulató teremben, s a függönyök alatt egy szabadon álló, s támasz nélküli kerevet. Erre alig ülénk le, midőn ismét az átellenben levő, s földig leérő ablakon, vagyis inkább övegajtón át a leggyönyörűebb kilátás lepett meg. Szép sárgászöld gyöptér nyúlott el az ajtótól, minden utak nélkül egész a kert határáig. Ezen színnel igen kellemes ellentétben vala mellesleg egyfelül egy szép fiatal *Cedrus Libani*[2093] sötétzöld s csillagosan bokros levéltőivel, más oldalról egy igen szép példány *Cupressus disticha,*[2094] gyengéd, világoszöld leveleivel, s mellette néhány gyéren ültetett illatozó csemeték. Ezen ültetvények közt akadályozatlan volt a kilátás, a gyeptér szélén csendesen folydogáló, itt egy kanyarulatot s határvonalt tevő Temze tükrére, melyen csak alig legeltethetém néhány percig szemeimet, midőn kellemes zene érinté füleimet. Nem volt időm kérdeni honnét jön ez? Midőn a bokrok megül előbukkanik egy csinos sajka, tele angol szépekkel, s amint a folyó kanyarulván folyamát az övegajtó

[2090] Gótikus terem.
[2091] Szentély.
[2092] Egyiptomi terem.
[2093] Libanoni cédrus.
[2094] Amerikai mocsárciprus.

felé irányzani látszék, úgy tetszik, hogy a tündér alakok is, a víz hátán sebesen leúszó sárga s veresre festett hajójokban hozzánk szándékoznak ők, azonban hamar eltűntek előlünk, de ismét máshol válták fel, kik Richmond kies vidékéről Londonba visszafelé tartának. Ez egy példány azon angol mezei lakra nézve, melyet cottage-nak neveznek. Igénytelen külseje mennyi pompát, mennyi pazar fényt rejt?! Mennyi vagyonra mutat! – Itt a kunyhóforma külső, s szalmafedél nem nyomorgásnak, nem szegénységnek jele, hanem sokszor igenis nagy gazdagságot födő palást. Craven Cottage legalább az! A kegyes olvasó tán poétainak, költőinek véli leírásomat, de én felette érzem, hogy igenis prózai, s alig gyenge árnyéka lehet ezen vázlatnak eredménye, ahhoz képest amit láttam és éreztem, s ím itt látni az utazó s olvasó külön[b]ségét.

Többször tettem már említést az angol gyep szépségéről. Mindenki csudálkozik azon, s méltán. De helytelenül tulajdonítják azt csupán Anglia földének vagy égaljának. Igaz, hogy Anglia mérsékelt ege nedves inkább, mint száraz, levegője igen sokat tesz a gyep milyenségére, de nem mindent, s kivált földje nem. Mert ezt is különösen kell elkészíteni, s szorgalmatosan mívelni. Wilson úr muskota boros poharak közt így adá elő, mint kelljen szép gyepet készíteni, s azzal bánni: ősszel felásatik a telek, s ha egyengetni kell, elegyengettetik, ha sovány a föld, megtrágyáztatik. A trágyázásban nagy vigyázatra van szükség; ha a föld porhanyu [sic], kevés, de érett trágya vétetik, ha ellenben erős, szívós, féléretten jól öszvekevertetik földdel, hogy azzal öszveérjen, s a földet porhanyuvá tegye. Ha gyep díszkertek ékesítésére szolgál, nem sok trágya kell, hogy a fű annál finomabb s apróbb legyen. Másként van a dolog, ha legelőt vagy rétet, szóval a fű hasznát s nem a gyep gyönyörűségét keressük. Ilyenkor oly bőven trágyázzuk meg a földet, amint csak lehet annak első elkészítésekor. Ez az elő munka ősszel megtörténvén, télen által nyugton hagyatik a föld, de kívánatos, hogy a fagy mennél mélyebben lehet, hasson reá. Kora tavasszal, amint a telek felengedett s nedvességétől megszikkadt, újra felásatik, elegyengettetik, s meghengereztetik, s ha a henger levétele után egyenesnek nem látszik az, elegyengettetik újra, azután felkacoltatik,[2095] bevettetik, s újra meghengereztetik. Ha a fű megnőtt egy kevéssé, lekaszáltatik minden héten egyszer, sőt néha kétszer is. Midőn meleg s esős idő van, a pázsit annál tömöttebb, annál szebb zöld, száraz időben elég egy hónapban egyszer kaszálni. Ezen munkát akkor kell tenni, midőn a fű harmattól vagy esőtől még nedves. A kaszának élesnek, széles lemezűnek, s a nyélhez úgy illesztettnek kell lenni, hogy a füvet mennél inkább közel a tövéhez s egyeránnyossan lehessen levágni. Ha a pázsit

[2095] Extirpátorral, lókapával feltörik a talajt.

bemohosodni kezd, hamut s portrágyát kell hinteni fölébe, s bemagozni a mohos helyet. Amint itt a gyepkészítést előadta Wilson úr, csaknem azon mód hallottam előadatni kertészek által is; s gondolám, hogy én hasonlót nevelhetek majd honomban, s próbát is tettem. Elkészítek a mondott módon egy darab földet kertem déli kerítésénél, szorgalmasan míveltem, gyomláltattam, hogy egy szál idegen fű se találkozott gyepemen, mint vadóc (*lolium perennae,* englisch Raygrass[2096]). Gyepem két esztendő alatt gyönyörűséggel tölte el szépségével, s többen esztendők múlva kérdeztek, meg van-é még a szép gyepem? Fájlalva nemmel kell felelnem minden kérdezőnek. Harmadik tavaszra kelve t[udni]. i[llik]. átültettetém gyepemet egy lábnyi vastag táblákban, minekutána az jól felásott s trágyázott, elkészítettem, s jól megöntöztettem. Gyepemet jól megerősödöttnek gondolám, s ebben nem is csalatkoztam, s ápolás által díszleni is remélettem. Minden estve megöntöztetém az átültetett táblákat, ha eső nem volt, s gyepem igen szép volt, még a nyári rekkenők be nem köszöntöttek. Akkor az ültetvénynek azon része, mely délnek lejtett, minden öntözés ellenére kisült. A másik lejtő, mely éjszak felé dűlt, s a délről levő fák árnyéka alatt lehetett, nem aszott ki, de az első télen kifagyott. A harmadik osztály egyenes volt, noha a nap mindég sütötte, mégis zöldelt, második tavaszra kelve is, de távul sem oly sűrűen s tömötten, mint az eredeti helyén, ahol magból kelt. Több nem vetett, s a két esztendeig szorgalmasan gyomlált táblán soha nem tapasztalt füvek, hihető, szél által elhintve, nőttek ki a kiaszott helyeken, s ezek közt az üre [sic] zab (*avena elatior,* französisches Raygrass[2097]). Erről szedtem s szaporítottam azután a magot, s okom van vele megelégedni. Nem úgy az útféli vadóccal, melyet teheneim éppen nem akartak megenni. Pedig a pázsit szépsége mellett haszonvételre is számláltam; de hiában. Az útféli vadóc nálunk nem díszlik, ha csak nedves és árnyékos helyet, vízeránnyossá tett teleken nem adhatunk neki, mert mind nyarunk kevesebb, mind telünk hidegebb, mint az angoloké, s ami megmarad is belőle, nem díszesítésre, hanem dísztelenésre [sic] inkább szolgál. Tapasztaltam ezt több honi, úgy nevezett angol parkokban, melyekben az útféli vadócból készített, s szorgalommal ápolt gyep nehány év múlva közönséges régi füveket termett, holott azokat senki sem vetette. Ezen jegyzéket azok számára, kik velem együtt az angol gyepet örömest meghonosítanák nálunk. *Non omnis fert omnia tellus!*[2098]

[2096] Angol perje.
[2097] Francia perje.
[2098] Nem minden föld terem meg mindent.

Különösen meg kell az angol gyepre nézve jegyeznem, hogy az angolok gyep vagy pázsitjokat útféli vadócból készítik, s a magnak tisztaságára különösen vigyáznak, s emellett nehéz hengert használnak, öntött vasból, melynek átmérője 15-20 hüvelyk, hoszsza 2-3 láb, mintegy 500 fontnyi[2099] nehéz, amelyet kézzel használnak. Láttam egyet mely 8 lábnyi átmérőjű volt, de ez elejbe csak lovak fogattak. Egy ló után 1 500 fontost, négy ló után láttam 6 000 fontost használni. Ezen hengerek belül üresek. Minálunk tán ezért díszlik útfélen a vadóc, s magyar nevét onnét is vette, hogy ott tapodtatik leginkább. Az útféli vadócot legelőnek is szeretik az angolok, kivált parkjaikban, s a hengerezést el nem mulasztják, holott réteken egyéb réti füveknél éppen nem javalják a hengerezést; mert noha a hengerezett gyöp szebbnek mutatkozik, tapasztalás által bebizonyult, hogy szénát későbben, s nem oly bőven terem, mint azon rét, mely nem volt meghengerezve.

Fulhamban nagy kereskedő kertészék: Whitley, Brames és kivált Milne,[2100] ki mezőgazdasági s kerti vetemény magvakkal, s tartós – *perennis* – csemetékkel, s virágokkal kereskedik. Ilyen kereskedők Chelsea-ban is sokan vannak, s nursery mannek (pepinierist) neveztetik [sic].

Helybeli nevezetességéhez tartozik még Fulhamnak a folyói halászat, mely márnaponttyal *(cyprinus barbus),* pirosszárnyú keszeggel *(cyprinus rutilus),* s fejér szemlinggel *(salmo albula)*[2101] jutalmazza a halászok fáradságát, s bőven ád anyagot a zsidóknak, kik ezen halak pikkelyeit megveszik, s álgyöngygyártásra eladják. Fognak annak idejében sok félszegúszót *(pleuronectes platessa)*[2102] s gardát *(clupea alosa),* de ritkán lazacot *(salmo salar),* angolmátcsikot,[2103] s kecsegét,[2104] melyet király halnak neveznek, s többnyire a londoni Lord Mayor vásárol meg, s azzal a királynak kedveskedik.

Fulhamhoz közel, azon mellékút közelében, mely innét Hammersmithbe vezet, szinte a Temze bal partján, van egy régi mezei lak, mely még I. Károly[2105] király idejében építtetett, több nevezetes személyek nyári lakása volt. Ezek közt az ansbachi márkgrófnőé (Lord Craven leánya,[2106] ki igenis fejedelmileg ékesíté fel). Még végre a szerencsétlen Wallisi[2107] hercegnő

[2099] 1 (angol) hüvelyk = 2,54 cm, 1 (angol) láb = 0,3 m, 1 (angol) font = 0,453 kg.

[2100] Whitley, Brames & Milne Co. csemetekertész és vetőmag-kereskedés, melyet Reginald Whitley (1754–1835) alapított, miután 1810-ben Fulhambe költözött.

[2101] Törpe maréna.

[2102] Sima lepényhal.

[2103] Csíkfélék családjába tartozó, közelebbről nem azonosítható.

[2104] *Acipenser ruthenus, L.*

[2105] I. Károly (1625–1649), Anglia királya.

[2106] Lady Elizabeth Craven (1750–1828), Brandenburg-Ansbach őrgrófné.

[2107] Helyesen: walesi.

IV. György neje birtokába nem jutott, s azáltal újabb időkben nevezetessé lett. Neve Brandenburg House.[2108] Külseje nem mutat semmi jelest, belseje azonban igen pompás, valamint a hozzá tartozó díszkert is ízletes [sic] elrendelése s szép kilátása által, kivált a Temze folyójára, igen kellemetes. Nekem itt Wood Mátyást,[2109] köztiszteletben volt, s ugyanazért második évre is megválasztott Lord Mayort, a szerencsétlen hercegnő pártolójának emlékét hozták eszembe, s nevezetes csúf nevénél fogva, mely Lord Brougham[2110] szavai után absolute wisdom,[2111] reá ragadt. Un ami mal à droit est plus dangereux que' un ennemi,[2112] jól mondá Napóleon.

Hammersmith egy szép falu a nagy nyugati úton, sok szép mezei lakokkal, s növénykereskedőkkel. Ezek közt legjelesebb Mr. Lee,[2113] kinél legnagyobb *Araucaria excelsát*[2114] (legszebb, legritkább, s legdrágább minden fák közt, Új-Hollandiából).[2115] *Mimosa Esterházyát,*[2116] 300 faj *ericát,*[2117] sok *porteat,*[2118] *cameliát,*[2119] etc. [látni]. Azonban leggazdagabb az új-hollandi növényekben, s ezekkel oly nagyban űzi kereskedését, mint senki más Angliában.

Hammersmith nyugottsó [sic] végével csaknem öszvefügg Chiswick, a Temze partján. Külseje kevés jelentésű. Beillik falunak. Azonban nevezetes benne Wittingham sajtója,[2120] mely az angol írók klasszikus munkáit hordozható alakban, igen tiszta nyomattal adja ki, olyannal, melyet magok az angolok a könyvnyomtatási csín non plus ultrájának tartanak. Bírom ezen sajtó alul éppen ittlétemkor kijött minden munkáit Shakespeare-nak, mely kis nyolcadrészben, 666 lapon kétannyinál több darabot foglal magában, mint annak egy német kiadása kilenc nagy nyolcadrét kötetben. A nyomás igen tiszta ugyan, de a betűk aprósága miatt az olvasás igen fárasztó, s szemrontó. A lapnak nagy száma ellenére is vékony a könyv, alig félhüvelyknyi vastag, mert

[2108] Helyesen: Brandenburg House. A férje koronázásáról kizárt Karolina királyné utolsó lakhelye, melyet rövidesen lebontottak.

[2109] Wood, Sir Matthew (1768–1843), egyszerű sorból származó whig politikus, 1815 és 1817 közt Lord Mayor.

[2110] Brougham, Henry (1778–1868), Brougham és Vaux első bárója, skót származású ügyvéd, publicista, liberális politikus, későbbi Lord Kancellár.

[2111] Abszolút bölcsesség.

[2112] Egy rossz barát veszélyesebb, mint egy ellenség.

[2113] Lee, James (1754–1824), skót származású kertész, botanikus, id. James Lee (1715–1795) fiaként vitte tovább a családi vállalkozást.

[2114] Szobafenyő.

[2115] Ausztrália.

[2116] *Mimosa glauca, Esterhazya Mikan. Scrophulariceae, L.,* Bolíviában és Brazíliában található.

[2117] Hangafélék.

[2118] Broméliafélék.

[2119] Teafélék.

[2120] Wittingham, Charles (1767–1840), nyomdász, kiadó, vállalkozását 1811-ben indította el.

a papiros is igen finom. Die Engländer haben feine Lunchen.[2121] – Chiswick környéke nevezetes annyiból, hogy nyugoti végén a Temze egyet kanyarul dél felé, s ezen öbölben van Chiswick House,[2122] a devonshire-i herceg[2123] kedvenc nyári lakása. Egy szép allée, tán egyetlen a maga nemében, libanoni cédrusból vezet a palotához, melynek közép részét a nagynevű Burlington[2124] építette Palladio[2125] rajza szerént, s utóbb a megholt devonshire-i herceg két szárnyat építtetett hozzá, a fő épülettel egybehangzólag. A főépület három tereme felülről van megvilágítva, s tele nagybecsű képekkel. A többi szobák is tele vannak festésekkel. A bútorozás igen pompás, s ízlésteli. A kert egésze róna, s francia vagy inkább olasz ízléssel alkotva egy része, a nagyhírű Burlington által, sok márvány képek díszesítenék, ha azok csonkák és bemohosultak nem volnának, de éppen ez ád azoknak antik alakot, aminek tartani is akarják. A mostani herceg megvette Morton House-t[2126] és a hozzá tartozandó kertet, s annak helyén angol ízlésben rendelkezett, egy kis tavacska, néhány halmokkal övedzve, s hattyúkkal, s egyéb vízimadarakkal elevenítve, bujján nőtt szép fáival igen kellemes benyomást okoz, noha közelről tekéntve a zavaros víz, meg annak bűzhödő kigőzölgése elég kellemetlen. Egy ívre készült kőhíd a látvány egyformaságát megszünteti. Egypár száz dámvad eleveníti a gyep kellemetes zöldjét, melyre a cédrusok terebélyes ágai egészen lecsüggnek. A telek egyformasága ellenére is igen kellemes ezen lakhely, melyet Ch[arles]. J[ames]. Fox halála megszentelt, s Sándor császár,[2127] a porosz király,[2128] s velök volt több nevezetes férfiak itt mulatása s megvendégeltetése még nevezetesebbé tett.

Brentford Chiswick nyugottsó [sic] végében van, Brent patakának a Temzébe ömlésénél. A nyugoti nap[2129] úton egy kis kereskedőváros, mintegy 300 házból álló. Hajdanta itt szoktak a middlesexi követek megválasztatni. Nevezetes három ütközetről, melyek a régebb időkben Brentfordnál történtek.[2130] Reám nézve azonban nevezetes egy pálinkafőző, s hízlaló intézetről,

[2121] Az angoloknak finom ebédjük van.

[2122] Az újpalladiánus stílusban készült épület ma is felkereshető.

[2123] Cavendish, William George (1790–1858), Devonshire hatodik hercege, whig politikus.

[2124] Boyle, Richard (1694–1753), Burlington harmadik grófja, építész, aki a „Grand Tour" szellemében szerzett benyomásai hatására a palladiánus stílust meghonosította a szigetországban.

[2125] Palladio, Andrea (1508–1580), antik hagyományokat követő észak-itáliai építész, a központi szekcióban kiemelt szerepet kap alkotásaiban a timpanonnal harmonizáló oszlopsor.

[2126] Eredeti nevén Strawberry House, téglaburkolatos homlokzati része 1735-ben került kialakításra.

[2127] I. Sándor (1801–1825), orosz cár.

[2128] III. Frigyes Vilmos (1797–1840), porosz király.

[2129] Napnyugati.

[2130] Kr. e. 54-ben Julius Caesar és Cassivellaunus, 1016-ban Kanut dán király és Vasbordájú Edmund közt, valamint a polgárháború időszakában 1642-ben zajlott itt ütközet.

mely a Brook család[2131] tulajdona, s London környékében a legnagyobb a maga nemében. A pálinkafőző igen nagy, de nagyságán kívül semmi különös emlékezetessége, minthogy az olyanformán történik, mint nálunk közönségesen vagy parasztosan. A pálinkaégetéssel egybe van kötve a göbölyhízlalás, mely a pálinkagyár esőlékjével történik. A göbölyök számára van egy roppant nagy istálló, melynek hossza 210, szélessége 180 láb. A falak magassága 10 láb, hosszat 20, széltében 8 ablak van. Roppant magos a teteje, mely belülről vasoszlopok által tartatik. Körülmegy az épület belsejében a falak mellett egy folyosó, melynek szélessége hat láb, s öntöttvas táblákkal van beborítva. Hasonló három folyosó megy épület hosszat. Az egész 600 darab göbölyre van alkotva, úgyhogy azok négyes sorba állván fejjel a közös 4 jászolhoz, mely istálló hosszat nyúlik, minden egy 7 ½ lábnyi széles, és 10 lábnyi hosszú tért foglal el, mely térnek pallója lejtős, s egy hosszat nyúló csatornával végződik. A jászolokba egy cső által eresztetik a pálinkamoslék egy nagy kádból, melynek legalsó részén egy csap van, s melynél fogva a moslékot a jászolba ereszthetni. Mind a pálinkafőzés, mind a hízlalás nyereséges ugyan, de mégsem annyira, hogy az épületbe ölt 8 000 font sterling visszafordulhatna.

Az épület egyéberánt se kívülről, s belülről nem szép, se nem céleránYos, minthogy télen igen hidegnek tapasztaltatott. Annál fogva itt gyűjtött tapasztalásom csak nemleges, mely arra tanít, mint nem kell a gazdasági ipar ezen ágát elrendelni, s a gazdaságot költséges és célszerűtlen építéssel terhelni.

Brentfordtól néhány puskalövésnyi távolságra van Smallbury Green, egy takaros kis falu, melyen túl van nyugotra szint a nyugoti nagy út mellett Springgrove,[2132] mely a tudósok nagy kedveltje, s pártolója nyári lakása volt, a híres Sir Joseph Banksé, t[udni]. i[llik]. kit ajánlásommal nem leltem már nagy fájdalmamra az élők között. Az épület vakolatlan tégla, de belül pompás és kényelmes. A házhoz tartozó díszkert igen gazdag a külföldi, s kivált új-hollandi fákban, s csemetékben.

Spriggrove-hoz közel ugyan a nyugoti nagy úton van Hounslow, s azon túl a híres Hounslow Heat[2133] nagy puszta, mely több közönség birtoka. Hounslow nevezete mellett is, s minden legkisebb mívelés nélküli. Ha az angol szárazföldi hadsereg gyakorlandó, avagy rajta szemle tartandó, akkor a hounslowi nagy puszta térség használtatik.

[2131] Számos azonos vezetéknevű család foglalkozott a korban pálinkafőzéssel, azonosíthatatlan.
[2132] Isleworth-ben található.
[2133] Helyesen: Heath.

A nagy napnyugoti úttól jobbra esik Osterley Park, balra Sion House, amaz Sir Thomas Gresham tulajdona volt valaha, jelenleg gróf Jerseyé;[2134] emez Northumberland hercegének[2135] nyári lakása, London környékének egyik legnagyobb dísze. Itt foglyoskodott valaha a szerencsétlen Howard Katalin,[2136] még halálos ítélete meg nem érkezett; itt feküdt holtan maga VIII. Heinrich is windsorbani útjában. Itt fogadta el vonakodva Gray [sic] Joanna[2137] az angol koronát. Mind a két park nagy és nagyszerű, vízzel, fákkal, díszcsemetékkel, s gyönyörű pázsittal, s pompás palotával ékeskedik.

Isleworth Cran folyója mellett a polgári háborúban egy darab ideig Fairfax[2138] tábora volt, egyéberánt semmi különössége, de annál több van Twickenhamban a Temze partján. A nagy folyó ezen részének gyönyörű vidéke több úri s vagyonos családot idézett ide, kivált mióta Bacon,[2139] Cavendish,[2140] Thompson,[2141] Stanhope,[2142] de leginkább Alexan[der]. Pope által elhíresült. Jelenleg angolok szintúgy, mint idegenek Pope lakhelye látása kedvéért jönnek Twickenhamba, melyet Ilias lefordításából gyűjtött pénzen szerzett. De Pope lakásának csak nyomára találhatnak. Pope házát a mostani tulajdonos, Lady Howe[2143] földig lerontatta, hogy a szüntelen alkalmatlankodó búcsújáróktól menekhessen [sic], s helyébe mintegy száz rőfnyi[2144] távolságba új házat építtetett. Előtte van egy szép gyöptér, mely egész az útig mindinkább lejt. Legmagosabb részén egy fejér márvány urna áll, hol valaha Pope maga ültetett egy szomorúfűzet. Alatt délnyugotnak, néhány facsoportok vannak, keletnek az út felül a pázsit alja is puszta, hogy a Temzére való kilátás annál szabadabb legyen. Minthogy a kert a Teddington s Hampton felé vezető út által áthasíttatik, az út alját kivájatta Pope, hogy az út által elválasztott részt öszveköttetésbe hozhassa, s a lakástól a kertnek Temze melletti részébe is eljuthasson anélkül, hogy az úton átmenni

[2134] Child Villiers, George (1773–1859), Jersey ötödik grófja, IV. György köréhez tartozó konzervatív politikus.

[2135] Percy, Hugh (1785–1847), Northumberland harmadik hercege, konzervatív főnemes.

[2136] Howard, Catherine (c. 1523–1542), VIII. Henrik ötödik felesége.

[2137] Grey, Lady Jane (1537–1554), kilenc napig Anglia királynője, I. (Véreskezű) Mária kivégeztette.

[2138] Fairfax, Ferdinando (1584–1648), a polgárháború idején a parlament seregeinek egyik vezénylő tábornoka.

[2139] Bacon, Sir Francis (1561–1626), St. Alban első vikomtja, főállamügyész, filozófus, természettudós.

[2140] A Twickenham Park egyik tualjdonosa, Lord Frederick Cavendish (1729–1803), tábornok, whig politikus.

[2141] Helyesen: Thomson, James (1700–1748), költő, élete végén Richmondban élt.

[2142] Stanhope, Sir William (1702–1777), parlamenti képviselő, a költő, Pope házát megvásárolta, melyet utóbb lebontottak.

[2143] Howe, Sophia Charlotte (1762–1835), bárónő, Richard Howe (1726–1799) admirális lánya.

[2144] 1 magyar rőf = 62,2 cm.

kénteleníttessen. S ím ezen út ama híres barlang, melyet ő külömbféle jeles ásványokkal kirakott, s részént camera obscura gyanánt is használt. S ezen barlang (grotto) az, ami az ő idejéből megmaradt, de nagyobb részént megfosztva már ásvány díszítményeitől, melyeket az idezarándoklók ereklye gyanánt zsebre raktak. Ezen barlangon kívül fenn áll még egy obeliszk, a kertnek egy félreeső részében, melyet Pope édesanyja emlékének szentelt. Minden oldalán egy halotti urna szemlélhető, s talapja egyik oldalán ezen felírás olvasható:

Ah! Editha,
Matrum optima,
Mulierum amatissima,
vale.[2145]

Twickenhamon alul, Teddingtonhoz közel van Strawberry Hill, a különcködő Lord Orford, vagy más név alatt ismeretesb Horace Walpole[2146] lakása, egészen gót [sic] ízlésben készült, s belül is hasonló mód bútorozott, a park is egy gót kápolnával ékesített. Mostani birtokosa Mr. Damer,[2147] de aki Walpole végintézete következésében tartozik mindent a maga régi alakjában fenntartani. Megvannak még mind a szűk folyosók, apró szobák, alacsony ajtók, s azon emlékezetességek, melyek az ő korára, XV Lajos[2148] századára visszaemlékeztetnek, s melyeket ő egész életében nagy szorgalommal gyűjtött, akármi csekélység volt is az magában véve. Azonban azon képek s egyéb mesterművek, melyeket *Odes Walpoliana* című munkájában leírt, már régen St. Petersburgba[2149] vitettek. A sajtó is, melyeket [sic] itt felállított, s tudományos művei díszes kiadására használt, mint különös helybeli emlékezetesség megemlítendő.

Hampton Court a legtágosabb, s Windsor Castle-t kivéve legpompásabb királyi lak, Strawberry Hilltől csak egypár angol mértföldnyire fekszik, dél felé, a Temze bal partján. A palotát eredetileg Cardinal Wolsey[2150] építtette, utóbb királyi jószággá lévén több királyok díszesítették, s nagyobbították.

[2145] Edit, legjobb anya, legszeretettebb nő, ég veled.
[2146] Walpole, Horace (1717–1797), Orford negyedik grófja, író, művészettörténész.
[2147] Gerics pontatlan, mivel a ház örököse Anne Semour Damer (1748–1828), Walpole unokatestvére lett, majd John James Waldgrave (1785–1835) alezredesre szállt az épület.
[2148] XV. Lajos (1715–1774), francia király.
[2149] Szentpétervár.
[2150] Wolsey, Thomas (1473–1530), kardinális, kancellár.

Emlékezetes mint I. Károly foghelye, Cromwell,[2151] s III. Vilmos állandó lakhelye. III. György sohasem lakott itt, IV. György, mint Prinz Regent csak egyszer tartózkodott itt rövid ideig 1817-ben. Napóleon uralkodása alatt az Orániai-ház Hollandiából számkivetve lévén, a Hampton Court-i palotában lakott, melyre néhai elődе Vilmos legtöbbet költségeskedett. Most leginkább az itt levő sok szép festésekért, s nevezetessen Raphael kartonjai miatt látogattatik meg. A képtár valaha templom volt, utóbb játékszínné alakíttatott, még végre képtárrá nem változtatott. A palotához tartozó kert eredetileg olasz ízlésre készült, de egy része angol ízléssel megváltoztatott. A konyhakertben nevezetes az ananász és szőlőtermesztés vízgőzzel, valamint az eperrel s baracfákkal [sic] bánás is. Az epreságyak szálas szalmával rakatnak meg, hogy a gyümölcsöt esős időben a föld fel ne verje. A baracfákra szélesszájú övegek köttetnek, s bőven megcukrozott serrel töltetik fel félig, s a méhek, darázsok, hangyálok[2152] ezen csellel fogatnak el, hogy a gyümölcsöt ne rongálhassák. Még két különös nevezetessége van ezen kertnek. Az első egy nagy szőlőtőke, mely a frankenthali fajból 1769-ben ültettetett, s utóbb egy 72 láb hosszúságú, s 20 láb szélességű üvegház építtetett fölébe, közepén egy félhenger alakú kályhával. A tőke az egész háznak belsejét befutja, s szíves kalauzom, William Padley[2153] állítása szerént egy évben 2 270 fejet termett, s majd minden fej szőlő egy fontot nyomott. Másik nevezetessége egy tömkeleg,[2154] mely noha igen kis helyen van, mégis nagy mulatságra szolgál gyakorta, mivel ritka talál ki [sic] a szövevényből. Ariadne[2155] fonalát pedig senki kezébe se adják a vezetők. – Mindezeknél azonban közelebbről érdekelt engem a királyi ménes, mely három csődörből, s 23 kancából állott. A csődörök közt legjelesebb volt Malcolme, egy fejér, eredeti arabs csődör, melyet General Malcolm[2156] Basota[2157] környékén vásárlott, s honjába küldött. Testalkotása igen rendes, anélkül mindazonáltal, hogy valami különös szépségnek tartani lehetne. Ilyen izmos eredeti arabsot nem láttam. Csudálkoztam azon, hogy semmi billeget nem vehettem rajt észre, holott az eredeti arabsok igenis tele szoktak billeggel lenni, legalább nagyobb része azoknak, melyeket eddig láttam. […] fajból valónak mondatik

[2151] Cromwell, Oliver (1599–1658), államférfi.
[2152] Hangya.
[2153] Padley, William (?–1828), Hampton Court udvari kertésze 1804-től haláláig.
[2154] Angolul maze, vagyis sövényből nyírt útvesztő.
[2155] A mítosz szerint a krétai királylány egy gombolyagot adott szerelmesének, Thészeusznak, hogy kitaláljon a félig bikatestű Minotaurusz barlangjából.
[2156] Malcolm, John (1769–1833), skót származású katona, diplomata, a Kelet-Indiai Társaság tisztviselője.
[2157] Delhitől délnyugatra elterülő település.

Malcolme, amely faj Basota környékén legközönségesebb, s ekkor 20 esztendős volt. A második csődör egy háromesztendős telivér, Waterloo; talpa gyengesége miatt kerekes patkó volt lábára felverve, s egy pléh tábla volt patkója közé eresztve. A harmadik csődör szinte háromesztendős, de beteges lévén, nem sok látszott ki belőle, minthogy még a pálya téren nem fordult meg, nevet még nem adtak nekie. Azonban nem csupán ezen itt álló csődörök használtatnak a ménesben, hanem másoké is, akár egyedeké legyen az, akár valamely egyesületé. Bluke csikai, meg Rubensé valamennyi közt legjobban tetszettek. Ezen utolsó legnagyobb mértékben egyesíti azon tulajdonokat, melyek egy jó nyergeslóban megkívántatnak. A kancák közt legtöbbre becsültetik egy 19 esztendős pej, Banel nevű, noha oly nyomoréknak látszik, hogy Francis Bacon,[2158] a ménesmester fogadni mert volna, hogy árverés utján öt guineánál többet nem merne reméleni érette. De igen jó csikónevelő. [A kancák] Három esztendős korokban eresztetnek csődör alá. A párosításban az atyafiságot szorgosan kerülik. Azért használnak idegen, de közbecsben álló csődöröket, s a magok csődöreit is engedik mások által használtatni, önként érthető, hogy pénzért. – A legelő kőfallal van bekerítve, s deszkafal által 32 szakaszra elosztva, úgyhogy mindenik szakasz legalább öt, s legfeljebb tíz holdból álljon. Egy ilyen szakaszban két, vagy legfeljebb négy kanca legel, de a legelőn kívül kapnak még lucernát, és sárgarépát vágva egy félszerben, mely a legelő szakasz egyik sarkában van. Kivált olyankor, midőn a legelőt víz, vagy hó ellepi. Ezen félszerek eleje mellig érő korlátokkal vannak körülvéve, valamint a hosszat menő kőfal, s keresztben nyúló deszkázat melléke is, mely korlátokon a nyílások függőlegesen helyhezett, s könnyen körülforgó henger oszlopokkal vannak ellátva, hogy a lovak ki s bejáráskor magokat meg ne sérthessék. Itatóhely minden osztályában van. Minden lónak kantár van a fején, hogy annál fogva minden időben könnyen kezelni lehessen mindegyiket. Mind igen szelédek, s akármelyik osztályba mentünk, mihelyt a lovak az ajtónyílást észrevették, tüstént felénk közelítettek. Amin senki sem fog csudálkozni, ha Joseph Roberts[2159] gondviselőjök szeléd és hízelgő bánásmódját vagy csak egyszer is látta. Herceg Esterházy Pálnak is legelt egy külön szakaszban három kancája, s egy csikaja. A kancák ketteje angol telivér, a harmadik apul arabs,[2160] s ez az én szemem mértékéhez képest legszebb, de az angolok nem úgy ítéltek.

[2158] Bacon, Francis (?–?), királyi istállómester.
[2159] Roberts, Joseph (?–?), azonosíthatatlan.
[2160] Apai részről.

Hampton Courtból Staines felé vettem utamat Windsor felé. Staines végső hely a middlesexi grófság nyugoti határán, a Temzére dűlve. Templomában egy sajátszerű emlékezetesség van. A lépcsők alatt levő kamarában t[udni]. i[llik]. tartatik két bársonnyal födött koporsó, amelyekben levő testek (nem tudni kiké?) sohasem voltak eltemetve. – Innét a Temze folyóján egy vashídon átkelvén már a berk[shire-]i grófságban találám magamat. Az első hely, melyet értem benne, Egham, mely azon a helyen állani mondatik, hol valaha Runnimede[2161] volt, azon emlékezetes hely, mely emlékoszlopot a szabad angol népről sok egyéb emlékek felett megérdemlene, minthogy János királytól[2162] itt csikartatott ki a Magna Charta, alapja az angol szabadságnak. Eghamból csakhamar elértem Windsorba, hol a híres Aiton,[2163] Sabine[2164] ajánlására, szintoly szívesen fogadott, mint William Padley Hampton Courtban. Először is a királyi palotába vezetett fel. Ez a Temze déli partján, egy magányos hegy tetején épült, Windsor városka felett, mely a hegyoldalban fekszik, de amely se nem szép, se nem nagy, se fogadói kellemes emléket nem hagynak az utas elméjében. A hegy valaha a Westminster Abbey tulajdona volt, de William Conqueror,[2165] hogy Angliát meghódítá, megkedvelvén a hely kiességét, egyéb birtokot adott a szerzeteseknek, s itt falakkal megerősített királyi lakot emelt, melyet utódjai, különössen III. és IV. Eduárd,[2166] a pompaűző II. Károly, a Nagy Erzsébet[2167] különösen nagyobbítottak, s diszítettek. A mostani király is, noha még csak rövid idő óta uralkodik, igen sok változásokat tétetett máris. A várnak két nagy udvara van, melynek egyike alsónak, másika felsőnek neveztetik, a két udvart egy kerékded toronyforma nagy épület választja el egymástól. Ennek teteje lapos, ólomtáblákkal fedett, s kőkarzattal övedzett. A tető közepéből egy magas árboc emelkedik fel, melyre, midőn a királyi család Windsorban tartózkodik, az angol lobogó vonatik fel, annak jeléül, hogy a király itt létele messze távolban is tudassék; messze távolból, mondom, mert a látás ezen toronyról, mely egyszersmind a várparancsnok lakása, nemcsak a közel vidékre, hanem körül 12 grófságra terjed ki. Aiton úr először is ide vezetett fel, alatt szélcsend s nagy hőség volt. Még a várba, s a vár kerék tornyába mentünk, jól

[2161] Helyesen: Runnymede.
[2162] János (1199–1216), Anglia királya.
[2163] Aiton, William Townsend (1766–1849), mezőgazdász, szakíró, a kew-i Royal Botanic Gardens igazgatója.
[2164] Sabine, Joseph (1770–1837), természettudós.
[2165] I. (Hódító) Vilmos (1066–1086), Anglia királya.
[2166] III. Eduárd (1327–1377) és IV. Eduárd (1461–1483), angol királyok.
[2167] I. Erzsébet (1558–1603), angol királynő.

megizzadánk. Felérve hideg szél csapott meg, s egyszerre mintha átnyilaltak volna, iszonyú fogfájás lepett meg, csaknem felsikolték kínomban. A szép kinézésnek semmi hasznát se vettem, se azon sok emlékezetességből, melyet jó kalauzom különös szívességgel úgy nevezett, semmit sem jelölhettem meg. A toronyból lejövénk, a Sz[ent]. György kápolnájába menénk. Meglepő volt minden, amit beléptemkor láttam, s hallottam. Amint a mellékajtót megnyitotta Aiton, az ajtónak ellenben át levő üvegföstés, még soha nem látott szépségű, szinte egész valómat megváltoztatá; iszonyú fájdalmam megszűnt, s a repülő alakban megfestett angyal lélekben magával ragadott; sokat tett ehhez a kellemes orgonaszó is, mely az ártatlan gyermekek megható énekét kísérte. Igen nemes ízléssel készült az egész templom, pompás a stallumnak mind a két sora a kórusban, s a felettek lobogó zászlója a térdszalag (garter) rend vitézének, melyek közt Sándor orosz cáré s Vilmos porosz királyé a legújabbak közé tartozik. Igen pompásak voltak az övegfestések is minden ablakon, valamint az oltáron, de mit jelentenek? Nem tudtam megjegyezni, mert az először látott kép oly benyomást tett elmémbe, hogy az maradandóvá lett, s egyéb hamarjában melléje nem férhetett. Csak azt jegyezhetem meg tehát, hogy mindezen festések West rajzai után Jarvis,[2168] és annak tanítványa, Forest[2169] által készültek, s bennem oly érzést támasztottak, milyen a jó fiúban lehet a legjobb atya eránti érzés, melyet egy templom alkatja sem támoszthatott eddig belsőmben!

A templomból kijövén, a királyi lak pompás termeit mutogatta el Aiton. Sok szép festéseket láttam itt is. Kneller[2170] II. Károly idejében legnevezetesebb festész remekeit, a trón teremben Westét, a 180 lábnyi hosszú teremben, melyben a térdszalag rendű vitézek lakomáznak, Verioét.[2171] Aiton a jelesebbeket elmagyarázta, de mindebből nem maradt meg egyéb agyamban, mint annak emlékezete, hogy Verio legszebbik képén kivált, a festék nagyobb részént lesúrlódott. Itt mintha eltűnt volna előttem szűntelen lebegő West angyala, de csak egy kis időre! Ezen nagy terem melletti szobában tartozik a Marlborough herceg esztendőnként, minden második augusztusban, mint a blenheimi csata évnapján, egy zászlót letenni, másként a blenheimi jószágra való jogát elvesztendő.[2172] Megmutatták azon termet is, melyben III. György

[2168] Jarvis, Thomas (1749? –1799), dublini születésű üvegfestő, tíz éven át dolgozott a Szent György-kápolna ablakain.

[2169] Forest, Charles (1742–1807), ír származású festő, Jarvis tanítványa, családi megrendelésekre is dolgozott.

[2170] Kneller, Sir Godfrey (1646–1723), ünnepelt udvari és portréfestő.

[2171] Verio, Antonio (1636? –1707), itáliai származású festő, a barokk falfestészet meghonosítója Angliában.

[2172] Utalás John Churchill, Marlborough első hercegének sorsdöntő győzelmére a spanyol örökösödési háborúban. Marlborough ötödik hercege, George Spencer-Churchill (1766–1840) viszont a 19. század

őrültsége ideje alatt lakott, s meghalálozott? Végzetül [sic] kivezetett Aiton a vár nyugoti s éjszaki részét övedző, 1 870 lábnyi hosszúságú teraszra, melyet Erzsébet királyné csináltatott, s melyről igen szép s messze terjedő a kilátás, London, Richmond, meg az oxfordi hegyek felé. Közelben a sárgászöld pázsit, Anglia különös sajátja, ellentétben a sokféle fák s díszcsemeték zöldjének minden árnyéklatával, a Temze itt tiszta vizének tükör gyanánt fénylő, tekervényes (el- és ismét visszafolyó, mintha e kies vidéket elhagyni sem akarná; ahonnét a város nevezetét is származtatják – Windsor – winding shore – tekervényes part) folyamával sok szép mezei lakokkal s ezek közt Penn Vilmos,[2173] Philadelphia alkotójának néhai lakásával, az Etoni Collegium díszes épületeivel, annyira igéző, hogy legszebb sétahelynek tartatik az egész világon. Gyönyörű az egész táj, az igaz, s több tekéntetben tán egyetlen a maga nemében. Mégis ezen szavak hallására n[ota]b[ene]. Aiton szájából, egy kicsinyt megbotránkoztam, nem tudván még akkor, hogy az ilyen forma dícsérő kifejezés csak egy neme a szuperlativusznak az angoloknál. Köztök tartózkodván tovább, azt tapasztaltam, hogy az angoloknak sajátszerű szuperlativuszok három fokozatú. Ha valamit különösen kiemelni akarnak, mint ritkát, vagy páratlant a maga nemében, azt mondják, hogy nincs ilyen az országban (in the kingdom), magosb kiemeléssel Európában (in Europe olv[asd]. in jurop), még magosban: a világon (in the world), de ez csak sajátszerű szólásmód, s azért nem kell az ilyenforma kifejezést, szorosan, betű értelme szerént venni, hanem a szuperlativusz egy különös nemének. Ennélfogva, midőn azt mondják, sőt írják is az angolok, hogy a windsori terasz legszebb sétahely, vagy arról legszebb a kilátás a világon, ez csak annyit tesz tulajdonképpen, hogy igen szép. Mi pedig, kik amúgy magyarosan, szóból értünk, könnyen betű szerént vehetnénk az ilyen kifejezést ezen egy kicsit tán unalmas észrevétel nélkül.

A várkápolnánál levő királyi temetőt nem láthatám. Valaha Cardinal Wolsey készíttette magának itten a temetkezési helyet, de utóbb királyi temetkező hellyé vált, a Wolsey Tomb House kitágíttatván annyira, hogy 81 halottnak készíttetett benne hely. Mindazonáltal ittlétemig csak öt halott volt még benne, három hercegasszony, s ezek közt harmadik a walesi hercegnő, Charlotte,[2174] a királyné, Charlotte-nak az öreganyja,[2175] s III. György.

---

elejére úgy eladósodott, hogy mindenét elárverezték, s a nagy elődd érdemére tekintettel lakhatott blenheimi (Woodstock) kastélyában, s élvezett egy szerény kegydíjat.

[2173] Penn, William (1644–1718), kvéker filozófus, Philadelphia városát az ő iránymutatásai szerint tervezték.

[2174] Sarolta Auguszta (1796–1817), IV. György leánya.

[2175] Auguszta Friderika (1737–1815), hercegnő, III. György nővére.

Megmutatván Aiton végre Slough-ban Herschel[2176] házát, s az udvaron szabadban álló óriási teleszkópját, a teraszról a kis parkba vezetett. Ennek minden dísze a szép zöld pázsit, mely egészen a kopár mészkő szirtre rakott gyepből áll. A nagy parkba átmenet figyelmeztetett egy csonka, s csak még alatt zöldelő tölgyfára, azt mondván Aiton, hogy ezen fát írta le Shakespeare „the Merry Wifes [sic] of Windsor"[2177] című színművében, amelyhez a nagy költő tisztelői mai napig is búcsút járnak. Akkor a tölgyfa bizonyosan másképp nézett ki. – Majd hamar elértünk a virágos kertbe, ahol egy pázsit közepén egy takaros kis parasztház van fákkal beárnyékolva. Ez a tejeskamara – the dairy –, melynek kinyúló pitvara árnyékban, hűsen, szárazon tartja annyival is inkább, hogy a sűrű lombos fák is ezen célból vannak ültetve. Minden oldalról nagy ablakok vannak, vassodronnyal sűrűen bevonva, üveg helyett, hogy az épület belsejét a szellő jól megjárhassa. Belseje egy rendes négyszegű szobát ábrázol, melyben a téj nagy paraszttálakban tartatik a királyi konyha számára. Ehhez közel van a major, melyben különös emlékezetesség az eltolható cséplőpajta első példánya, melyet Robert Bearson,[2178] királyi építőmester alkotott. Ez áll egy 17 lábnyi széles, és 22 lábnyi magas deszkaépületből, mely szinte ki van pallolva,[2179] s egy szegletre öszvemenő könnyű tetővel, s oldalaslag mind a két felül ajtóval ellátva, az egész hat keréken nyugszik, és azoknak segétségével kivájt, s párhuzamosan egymás ellenében helyhezett gerendákon nyugszik. – Ezen gerendák kerékvágást ábrázolván, azokban az asztagok fölé tolható [sic]. Az asztagoknak a cséplőpajtánál keskenyebbeknek kell lenni, hogy az asztagnak egy része, s ha ez ki van csépelve, a többi egymás után a pajta alá férhessen, midőn az széltében az asztag felé tolatik. Az asztagoknak azon kívül a cséplőpajta erányában egy vonalban kell felállítva lenniök, valamint a kerékvágást alkotó gerendáknak is, több darabból kell állniok, hogy az alkotvány továbbmozdítása alkalmával, a már továbbmozdított pajta által hátrahagyott vágás előbbre tétethessék, s úgy egymás után, nagyobb költség nélkül, a többi asztagok fölé tolathassák. Ezen pajta alatt egyszerre csak két ember csépelhet. – A magyar gazda igen sokfélét gondolhat ezen jegyzék olvasásakor, de tudnia kell, minekelőtte ítéletet hozzon, hogy az angoloknak más viszonyaik vannak, mint nekünk. Az angol majorokban nincs annyi, s annyiféle épület, mint nálunk a jól elrendeltekben lenni kell. Gabonáját az angol asztagokban tartja két, sőt három esztendeig

[2176] Herschel, Friedrich Wilhelm (1738–1822), hannoveri származású brit csillagász, zeneszerző, a Royal Society tagja.

[2177] *A windsori víg nők.*

[2178] Feltehetően Pearson (?–?), azonosíthatatlan.

[2179] Padlózva.

is, amint érdeke kívánja, s hogy magtárokat ne legyen kéntelen, egyszerre csak annyit csépeltet, amennyit házi szüksége rövid időre megkíván, vagy amennyit egyszerre eladni akar. Az ilyen cséplőpajta segétségével minden időben csépeltethet, s nem kéntelen esős időben asztagját vagy az abból kiszedett kévéket a cséplő helyre hordáskor meg áztatni, a magot elhullatni, sárban tipródni, s nagy tőkét pajtaépítésben hevertetni.

A gyönyörű windsori nagy parknak két nevezetességét még, hallgatással nem mellőzhetem. Az egyik az úgy nevezett hosszú sétány – Long Walk –, amely a nagy parkban délnyugoti oldalról hosszat nyúlik. Windsorból, vagyis annak felső végéből kiindulva, az alsó végét a szem nem láthatja. Szélességének nagy voltát megítélhetni abból, hogy alulról felfelé jövet az egész vár körfalzataival együtt meglátható. Széles gyöptére közepén kigöbécsezett út van. Mellesleg százados tölgyek emelkednek az ég felé, s ha hellyel-közzel nyílás látszik is, a ritkábban nyőlt [sic] óriás fák között mégis könnyen azt vélné az először ittlevő vándor, hogy megmérhetlen nagyságú rengeteg erdőben jár. A fák alja a leggyönyörűbb füellő [sic] s kaszáló. A másik a Virginiai-tó – Virginia Water –, mely a nagy parknak déli széle felé van. Egy folyó van a parkba eresztve, s vize mesterséges ágyba felfogva, úgyhogy távulról tekéntve a Temze nagy tengeri hajókat hordozó folyamának vétethetne. Közelről pedig tavat ábrázol. IV. György egy halásztemplomot emeltetett a tó közepe táján, három toronnyal s oszlopzattal, mely az épületet környezi. Itt a víz legszélesebb; nyugot-éjszak felé felkanyarulván öszvevonul árka s kifolyásánál egy vízesést képez, de amely most az idő száraz volta miatt csekélyebb lévén a víz mennyisége a továbbárasztott folyóban, a kopár sziklák szárazon csak az előbbi áztól [sic] visszahagyott rondaságtól rútítva, s így kellemes benyomást okozni képtelenek voltak. Ehhez hasonlétható a párkon át Blackneot[2180] felé vivő út mellett levő rom, egy szép új híd közelében, igen szép rendben s tisztán tartott teleken. Az omladványok régi remekek, melyek az előtt a British Museum udvarában többekkel együtt hevertek, de mégis igen szembántók, mind a környezetre nézve, mind a különbféle nemű s idomú oszlopoknak egymáshoz közel, mintegy egésznek néha volt alkotó részeit tekéntve.

Az ily öszve nem tartozó tárgyak szerkezése [sic] nem képes azon érzeményt felébreszteni, melyeket a változatosság már maga is támasztani képes, ha a tájképzés a természetet úgy utánozhatja, hogy az öszve nem illő elemek öszveerőltetése első tekéntetre legalább, nem szembe ötlő. Azonban ezen hibáját az újabbkori szépítőnek könnyen feledteti velem a Long Walkra emlékezet, melyet tán előbb lehet legkellemesebb sétánynak nevezni, s szeréntem

[2180] Blacknest Road.

legalább, mint a teraszon levő kopár sétányt, melynek csak a távulba való szép kilátás adhat tiszta időben különös becst. A Long Walkhoz hasonló sétány van ugyan a Kensingtoni Kertben is, ugyanaz mely az Uxbridge Roadról az ottani palota elejbe vezet, de ez csak igen rövid, mert alig tart egy pár puskalövésnyinél többet hosszában. Annálfogva csak százados tölgyeire, mely a sétány szegélyét teszi, meg a szép gyöpjére s igen jól tartott göbécses útjára nézve öszvehasonlítható amazzal.

(További részletek a parkok közti különbségekről.)

Minekutána Aiton a nagy parkot is megjárta velünk, a dairy[2181] hűves [sic] pitvarában letelepedett velünk. Még itt pihentünk, a Cumberland Lodge-i kertészt, Taidyt[2182] előhívatá, s őtet nekünk kalauzul rendelé. Búcsút vett tőlünk egy időre, azt ígérvén, hogy még mi a Frogmore kertet megtekéntjük, a híres Herschelhez ajánlólevelet ír számunkra. Elválánk, s Taidy a Long Walkon át először is a Royal Cottage elejbe vezetett. A Royal Cottage külsőleg egy takaros kis parasztház. A Kegyes Olvasónak könnyen fogalma lesz erről, ha azt mondom, hogy képzeljen magának két olyan tűzfalas házat zsúppal fedve, mint amilyenekből nagyobb része áll a soroksári parasztházoknak, azzal a különbséggel mégis, hogy az ablakok itt nagyobbak, s a homlokzaton levőknek mind a kettője egymás mellett van a homlokzat közepén. Belseje nem parasztos azonban, hanem igazi királyi fénnyel pompásan díszesített. Ennek részleteibe nem bocsátkozhatok. Elég azt megjegyeznem, hogy a pompaűző IV. György az ilyes díszétvényekben különösen nagy mester, sajátszerűleg intézte azt maga el, igazán királyilag. A Kegyes Olvasónak azonban némileg fogalma lehet arról, ha a Craven Cottage belsejére, fulhamróli utamra leírtra visszaemlékeztetem.

A R[oyal]. Cottage előtt egy nagy kerékded gyöptér terjedt el, igen csinos utakkal környezve. Ez egészen rakott gyep, mely nemrégen készült el, azon mód, amint egy kevéssé távulabb éppen egy hasonló gyeptért szinte előbűvölhetni tapasztaltam. Ez egy mesterséges barlang előtt készül, oly formán, hogy egy más helyen már több esztendők óta gondosan ápolt gyep nagy és vastag táblákban vágatott fel, s minekutána kitűzött helye jól megöntöztetett, a barlang elejbe lerakatott szorosan egymás mellett, szinte úgy, mint mikor valamely tért téglával vagy faragott kővel kirakni szoktuk. Én is ezen módot utánzottam honomban, de minden ápolás mellett is, sikertelenül, mert az útféli vadóc – *lolium perennae,* English ray grass – honom ege alatt nem oly kitartó, s nem ád oly szép pázsitot. A barlang még csak kezdetben van.

[2181] Tehenészet.
[2182] Taidy (?–?), azonosíthatatlan.

Mint lesz elkészülve, csak a tervből láthatni. Jelenleg elég azt megjegyezni, hogy nagyszerű leend a változás, melyet György atyja halála óta itten tétetni rendelt, azon kedventz helyen, hol Windsorba jöttekor megszállni szokott.

IV. György mint prince regent,[2183] atyja éltében nem szállott a pompás, s igen tágos királyi várba. – Nem messze Royal Cottage-tól mutatott Taidy egy 18 esztendős tőkét, melynek a töve a férgek ellen mohával volt befödve, s mely fölé egy 72 lábnyi hosszú, s 16 láb szélességű üvegház volt emelve, vízgőzzel fűthető. A tőkén jelenleg 1 500 fürtöt lenni állított. – Az ananászházak üvegei alá is szőlővesszők voltak hozva. A cseresznye, barack és szilvafák, melyek mind fal hosszat voltak ültetve, nem lécekhez köttettek ágaik, mint nálunk francia mód szerént, a trilage[2184] fákéit szokták, hanem veres posztónál fogva voltak egyenesen a falhoz szegezve; s a darázsoktól, méhektől, etc., olyanformán védve, mint már Hampton Courtban említém, megcukrozott serrel, de ezen kívül némely szebb gyümölcsök szita hálóval voltak beburkolva, hogy a nap heve s világossága, meg a szellő hozzáférhessen, de a gyümölcsnek akármely ellensége által is el ne pocskoltathasson.

Frogmore. A megholt királynénak, IV. György anyjának kedvenc mulató helye, 13 hold földet foglal el azon gyönyörű völgyben, mely a windsori kis parkot a nagytól elválasztja, valóságos Flóra tanyája, kevés ritka vagy szép virág hiányzik itt, mely Anglia szeléd ege alatt a szabadban díszlik. Mindazonáltal egy bokor *Helyotropium europaeum*[2185] meg a *Pelargonium royal George*[2186] kötötte le leginkább figyelmemet. Emez különösen még előttem új volta, mind a kettő pedig rendkívüli magossága, s buja virágzása által. Magossága mindeniknek meghaladta nyúlánk kalauzom magosságát, s az első befűszerezte kellemes illatjával az egész környék levegőjét. Igen gyönyörű azonban az egész park, szép zöldellő gyeptéreivel, buján tenyésző díszbokraival, s facsoportjaival, melyek közt egy kristálytiszta vízű patak csörgedez kellemes hajlásaival még a takaros kis mezei lak előtt egy tóvá nem árad, melyben az úri lak letükrözi magát. Változatosságot hoz az egészbe egy bramin kunyhó,[2187] mely egészen bambusznádból készült, mely messze kiálló fedelével a széles pitvart árnyékban, s a háromszegletű, s felül lefelé nyíló ablakkal ellátott szobácskát hűvösen tartja. Közel van hozzá egy bramin pagoda, sajátszerű kúptetővel, s oszlopokkal. Végre a gót kápolna, melyben a királyné hűlt tetemei ki voltak téve, minekelőtte a windsori sírboltba eltakaríttattak.

[2183] III. György őrültsége miatt fia, a későbbi IV. György 1811-től régensként uralkodott.
[2184] Lugasként futtatott.
[2185] Közönséges kunkor.
[2186] Angolmuskátli.
[2187] Távol-keleti.

Elérzékenyülve váltam meg a jó Aitontól, s Windsort elhagyván Etonba mentem, melyet egy híd választ csak el a Temze folyója felett, s köt öszve Windsorral. A hely igen csinos, s vagyonosságra mutat, fő forrása a helység vagyonosságának az *Eton College,* mely legnevezetesebb a fővároson kívül levő grammar schoolok[2188] között, s melyben 70 királyi segélydíjasokon kívül esztendőnként 300-400 külsők vannak a lakosoknál koszton, és szálláson, kiknek mindegyike egy oskolai év alatt csak a legszükségesebbekre elkölt legalább 1500 forintot, a mi pengő pénzünk szerént véve így nagy pénzöszveg tétetik ezen csak egy utcából álló helységben forgásba.

A kollégium épülete a templommal együtt két négyszegletet képez, melyeknek egyikében a tanulók (collegers), a másikban a tanítók s elöljárók laknak, ezen utolsóban van a könyvtár is, felállitva. A két négyszegletet öszvekötő oldal a főnök lakása (provost lodge). Igen kellemetlen érzést gerjeszt az idejövő idegenben a sok betört ablak, a roncsolt padok megpillantása, meg azon rondaság, melyet az oskolaszobákban, s szennyes, karcolt, öszvefirkált falain láthatni; ellentétben a távulról kecsegtető külsejével, s igen csinos másik négyszöggel, ily díszteleneséget ugyan legkevesebbé sem vártam volna láthatni, azonban csudálkozásomat mégis attól kevesebbé tarthattam meg, hogy egyik auditoriumban négy katedrát, a másikban hármat lehete látni. Hét osztálynak lévén a tanítványok, mégis csak két szobában taníttatnak. Mondják, hogy egyik osztályzat [sic] a másiktól nagy függönyök által volt elkülönözve, de amely már régen megszüntettetett, s most anélkül van több osztály s tanító, ugyanazon szobában, nem törődvén egyik a másikkal. A törvények latin nyelven vannak lapidaris forma stílusban a templomban, az oskolában, a folyosón, otthon, s a városban kinn, végre minden időben s helyen való magaviseletét az ifjúságnak illetők, melyeknek megszegése mindenkor keményen megfenyíttetik, gyakran nyírág vesszővel is, az első osztálybelieknél szintúgy, mint 7. osztálybeli kamaszoknál, mely büntetéseket a rector (the head master) osztat ki. A szigorúságnak jele az, hogy a törvények ezen szavakkal végződnek: „extra collegium absque venia exeuntes, tertia vice expellimus".[2189] Meg hogy a vétkesre annál könnyebben reá jöhessenek, a fekete felső köntöst (the gown) mindég, még az intézetben vannak a segélydíjasok, hordozni tartoznak, a külsők (oppidans) magok viselete eránt pedig házigazdáik tartoznak jótállani, másképp tanulóknak házoknál tarthatóságát elvesztendők. – Tanulási tárgyaik főleg a deák és görög nyelv tanulása, amiben mennyi előmenetelt tegyenek, többnyire meg

[2188] Gimnázium.
[2189] Akik engedély nélkül elhagyják a kollégiumot, harmadik eset után kicsapatnak.

látszik többé vagy kevesebbé a mívelt angolnak klasszikai míveltségéről. Azonban vallásbeli, földleírási s történeti tárgyak is fordulnak elő, szintúgy mint a mi gimnáziumjainkban, amelyekkel úgy látszik egyforma viszonyban vannak a felsőbb oskolákra nézve, minthogy az itteni segélydíjasok a cambridge-i egyetem Királyi Collegiumába (King's College) tétetnek által ha itteni pályájokat végezték. Nem kell azonban azt gondolni, hogy a segélydíjasok mind szegény gyermekek volnának, mert a stipendiumokkal itt is úgy megy a dolog, mint nálunk, „rumni habenti dabitur et abundabit".[2190] Például hozom fel Wellington herceget, ki szinte etoni colleger volt, noha a segélydíjra nem lett volna szüksége, úgyis vagyonos volta, s magasb származása miatt. Egyébként célszerű-é a tanítás s nevelésmód itten, nem bírálhatja meg az, kinek csak futó pillanatot lehete az intézetbe vetni, kivált ott, hol idegent nem örömest látnak ajánlás mellett is.

Slough csak félórai séta Etonhoz. Itt tette lakóvá s függetlenné Dr. Herschel Vilmost III. György, hol ő királyi jótévője közelében, egyedül a tudományoknak élhetett, minekutána a *Georgium sidus*t, melyet a német csillagvizsgálók Uránusznak neveztek, felfedezte. De már én élte fogytán találtam az aggastyánt, közel azon időhez, mellyben a felhőket s csillagokat lába alatt láthatandá. Ágyban fekvő volt már régóta, hogy nála bejelentetém magamat. Beteg ágyához nem közelítheték. Caroline[2191] húga, ki szinte az idő terhe alatt meggörbedt, s az ifjú Herschel (nem fia az öregnek, ki mint hallám, nőtelen volt),[2192] fogadott el, s ezen utolsó mutatta meg ama világszerte híres reflektort, vagyis Newtonnak négyszerte nagyobbi tükörmesszelátóját – telescopiumát –, mely a takaros kis ház tiszta udvara közepén szabad ég alatt áll, minthogy oly nagy és nagyszerű épület, milyent ezen műszer maga megkívánt volna, csak töméntelen költséggel lett volna alkotható. Négy nagy lajtorja, melynek mindenike három árbocfából áll, úgy van felállitva, hogy ketteje egymással Sz[ent]. András forma keresztet ábrázol, úgy mégis, hogy a két felső ága csak néhány lábnyi, ezen két kereszt egymás mellé állítva ágai közt tart egy gerendát, melyen erős vasláncon függ le, s 12 polyspastuson[2193] mozog a látcső, mely az ég felé fordított nyílt végénél fogva, s alja, vagyis zárt vége azon padolaton nyugszik, melyen maga a piramist ábrázoló lajtorja alkotvány. A cső vert vasból van, hossza 39 láb s 4 hüvelyk, át mérője 10 hüvelyk, nehézsége szinte 4 000 fontot

[2190] Akinek van, annak adatik, és bővelkedni fog.
[2191] Herschel, Caroline (1750–1848), csillagász, az első nő, aki megkapta a Royal Astronomical Society aranyérmét.
[2192] Gerics téved: a hivatkozott fiatalember, John Herschel (1792–1871) a tudós fia volt.
[2193] Taposókerék.

meghaladá. A tükör ércből van, réz, cink, piskolc egérkővel[2194] öszveolvasztva. Ezen tükör a cső fenekén állott, még az öreg Herschel magát bírta. Hogy lebetegedett, s fellábadása reménye elenyészett, a szobába vitette, s azóta ott tartatik. 3 000-szer nagyobbít! – A cső alsó végénél van egy deszkából készítve egy szoba (work house), melyben Lady Herschel, s az ifjú dolgozni szoktak, midőn maga az öreg a cső felső végénél egy lécekből öszveszerkezett kosárban az ocular üvegen[2195] vizsgálódását teszi, s a tapasztaltakat azalatt a szobában levőkkel egy stentor[2196] féle kürt által tudatja, s feljegyezteti. A csillagvizsgáló t[udni]. i[llik]. nem néz bele a csőbe, midőn észrevételeit teszi, mert másképp a cső elejbe állván, a tükör által felfogott képet eltakarná, s tapasztalást nem tehetne; hanem oldalaslag néz egy lencsére, amely sajátszerű szerkezése által a tükörben felfogott képet láttatja. Csudálkozást gerjeszt mindenkiben, mely könnyen erányozhatni ezen nehézkes eszközt mindenfelé, a cső t[udni]. i[llik]. az előbb említett 12 polyspastus segétségével ujjal is lejjebb eresztethetik vagy feljebb emeltethetik, s így a függő vonal kény szerént változtathatik.

Azon nagy kerékded padolat, melyen a négy lajtorjából alkotott gulya,[2197] az arról lefüggő nagy cső, meg a szoba, a lépcső, mely a cső felső vége alá helyezett karzatra vezet, a csőről lefüggő kosár, melyre a karzat vezet, a karzat maga, a lajtorján a cső közönséges állása felett levő két kosár, s végre kilenc gerenda, mely a lajtorjákot öszveköti keresztben, egy gerenda legfelül, melyről a cső 12 dupla csigával egyetemben lefügg, s ugyanannyi alatt; mindez 20 hengeren nyugszik, s éppen ezen hengerek által félkézzel az egész alkotványt körülforgathatni, s így a csőnek nem csak vertikális hanem horizontális állását is minden erőltetés nélkül mindég megváltoztathatni. cf. Philosophical Transactions London 1795 P. II.[2198]

Slough-ból Cranford Bridge-en át vezet az út London felé. London környékén itt kapott Bracy Clark lópatkolás módja első alkalmaztatást. Ezen túl, de a nagy úttól balra kitérve, rövidebb úton juthatni a pompás Osterley Parkhoz, melynek kerülete hat mértföldre terjed. Roppant nagyságú s királyi fényű benne a palota; fény vagyon, dísz s nagy változatosság észrevehető mind szárazon, mind vizen.

[2194] Antimon- és arzéntartalmú ötvözet.

[2195] Lencse.

[2196] Hangtölcsér.

[2197] Gúla.

[2198] Utalás Herschelnek *On the Nature and Contsruction of the Sun and fixed Stars* c. előadásának írásos és szerkesztett változataira. On the Nature and Construction of the Sun and Fixed Stars, *Philosophical Transactions of the Royal Society of London,* LXXXV. évf., 1795/1, 46–72.

Little Ealing félórányira van csak Osterleytől, hol Dumouriez, gróf St. Martinnal[2199] megtelepedett, halálát közeledni érezvén, sírkövét is felállíttatta, de a jószág tulajdonosa parkjában francia halottat tűrni nem akarván, az ősz öreget elűzte, ki azután a Henley Parkot bérlelte ki Oxford közelében, ahol azután nem sokára meg is halt.

London körében nyugot éjszak felé tett utamban különös emlékezetesség gyanánt kell meg említenem Kingsbury Greent, hol John Field, III. György király első állatorvosa egy kis jószágot bír, takaros, és igen úri mezei lakkal. Teleke 250 holdból áll, igen csekélyen lejtős teleken, melyet egy kis patak öntöz, mely helyzete egy sajátszerű gazdálkodásmódra igen alkalmatossá teszi, t[udni]. i[llik]. csupán szénatermesztésre, s legeltetésre, s annál fogva tenyésztésre. Az egész telek kettős árokkal van bekerítve, s szintolyan, keresztben menő árkokkal rendes négyszegű szakaszokra elosztva. Az árkok készítésekor a föld a két közé hányatott ki, s bakhát formára alakíttatott; azután galagonyabokrokkal ültettetett be, egy kevéssé ritkásan. Midőn ezen bokrok megidültek, a föld színétől egy lábnyi magosságra elfűrészeltettek, s mellékágai lebujtattak az üresen maradott közökbe. A lebujtatott ágak meggyökeresedvén a törzsöktől elválasztattak, s azóta olló alatt tartatván szép, egyforma simaságú eleven sövényt képeznek, melyek az egész teleket oltalmazzák anélkül, hogy az egésznek áttekintését, vagy a levegő szabad járását gátlanák, de azon kívül még, amennyiben a szakaszokat egymástól elválasztják, a birtok becsét is öregbíték, annyira, hogy Field úr számolása szerént az így szakaszokra osztott teleken 60 holdnyi földdel annyit ér, mint szakaszok nélkül 100 holddal; tehát kevés híján csaknem kétannyit. A folyvást tisztán tartott árkok azon kívül, hogy ásatások óta az eleven sövénynek is oltalmul szolgálnak, más hasznot is hajtanak. A telek legemeltebb részén t[udni]. i[llik]. egy patak van a szélső csatornába eresztve, s minthogy minden árok közösül egymással, a patak vize annál könnyebben eloszolhat minden árokban, hogy az árkok feneke szintúgy, mint az egész telek, egész hosszában lejtős, s a keresztben vont árkok feneke oly mélyre van ásva, amilyenre a hosszában menőké azon pontokon, melyeknél a keresztbe vont árkokkal egyesülnek. Ezen pontokra vannak zúgók téve, hogy azoknak bezárása következtében kény szerént fel lehessen emelni a vizet akármelyik árokban, s annálfogva akármelyik szakaszt el lehessen árasztani, s így a rétet megöntözni. A rét megöntözése télen történik, szakaszonként, egymás után, de nyáron is, a parlag széna letakarítása után, hacsak bőséges eső nem következik. A téli öntözést azonban megelőzi a trágyázás, amely csupán trágyalével történik,

[2199] St. Martin (?–?), azonosíthatatlan, Dumouriez élettársa a londoni emigrációban.

annyira amennyire a trágya mennyiség engedi. Amely szakaszok a múlt télen meg voltak trágyázva, azok a következő télen nem trágyáztatnak meg, hanem csak azok, melyek trágyalév nélkül maradtak előbbi évvel. Évenként nem törekedik többre Field, hogy minthogy 50 holdat megtrágyázhasson, mert erre is ritkán elég a maga udvarán készített trágya, ide értvén még az utóbb említendő *livery stables,* vagyis lóispotály trágyáját, hanem azon kívül vennie is kell. Azonban a patak vizével való öntözés rendesen eszközöltetik valamennyi szakaszokon. A szénakészítés módját illetőleg, alább bővebben szándékozom leírni, mivel a middlesexiek legjobban értik azt egész Angliában, s például szolgálnak ezen tekéntetben az egész országnak. Itt csak azt jegyzem meg, hogy közönségesen csak az előfű készíttetik el szénának, a sarjú többnyire csak legelőnek hagyatik. Ha azonban a legeltetéstől valamelyik szakaszban fennmarad szénának való fű a sarjúból, ez is lekaszáltatik. De minthogy ritkán van annak megszárítására alkalmatos idő, az ilyen sarjú kazalokat úgy rakják fel, hogy közben-közben szálas szalmarétegek tétetnek, mely rétegek magok beveszik a sarjúban létező nedvet, s illatot, nemcsak megőrzik a sarjút a megromlástól, de egyszersmind táplálóbbakká, s az állatnak ízletesebbé is tétetnek, mint a felkazalzott száraz szalma. – Eke alatt Fieldnek egy talpalatnyi földe sincs. Mégis tart egy ménest, ezeken kívül hat hámos lovat, négy fejős tehenet, 22 göbölt, s hol több, hol kevesebb kínai sertvést.[2200] Ezen utolsók nagyobb részént csak a fejőte[2201] esőlékjével tartatnak, a göbölyök azon kívül, hogy annyi szénát kapnak amennyit megehetnek, minden főre naponként két olajpogácsa zúzatik porrá, s vízbe felkeverve, moslék alakban adatik elejbök. A fejős tehenek szintúgy mint a lovak, nyáron legelőn vannak, télen pedig jászolon szénával tartatnak. Mindezen marhák számára vannak ugyan igen célszerűen elrendelt istállók, nevezetesen 12 telivér kancájára úgy elkészültek, hogy minden vemhes kanca külön lehet egy tágos rekeszben, s szabadon mozoghat csikajával együtt. Mindazonáltal kivált télen is ezen kancák egy részét a ménesudvarban találtam. Ezen udvar rendes négyszegű, s téglafallal körülvett. Minden fal mellett hosszat nyúlik egy félszer, mely jászollal el van látva. Minden jászolban van egy mészkő *(creta pura),* s minden szegletben egy hordó, mely naponként friss vízzel töltetik meg, hogy a kancák kényök szerént ihassanak, amikor tetszik. A mészkő arra szolgál, hogy szabadon nyalhassák azt, ha a gyomrokban feles savany gyűl öszve, s annálfogva természettől ösztönöztetve absorbenst[2202] kívánnak. A félszer alja szintúgy, mint

[2200] A 18. század végétől Angliába behozott kínai sertések további tenyésztésével alakult ki a lelógó fülű, fekete színű, a ma ismert szigetországi „Large Black" fajta.

[2201] Tejtermelő tehenészet.

[2202] Valamely anyagot magába szívó.

az egész ménesakol udvara, szalmával van behintve, s középen egy négyszegű épület fából, bedeszkázott födéllel és alatt, mind a négy oldalról háromlábnyi magasságra bedeszkázottan; olyanforma lévén külseje, mint nálunk a kerekes kutak szoktak lenni; valóban első pillanatra annak is tartám, de kereket nem látván rajta, az épület felé közelíték.

Ez jászol, mondá Field úr, egy helyről a másikra áttehető, s födéllel van ellátva, hogy a takarmány meg ne ázzék benne, ha esős idő van. A szénát rendszerént ezen jászolba szoktam rakatni, ha a ménesem a legelőről beszorul, megfér könnyen minden oldalnál három kanca, sőt négy is, és így az egész ménesem. A lakóház *(cottage)* földszinti, s áll három tágos szobából, s kamrából. Különösnek találtam benne azt, hogy csak a bemenetnél van olyanformán kinyitható ajtó, mint [amilyent] minálunk közönségesen látni. A két közfalban levő ajtóknak mind a két szárnyai alatt réz hengeren nyugszanak, s nem sarkokon, s azon hengerek segétségével könnyen a fal üregébe tolhatók, egy arra a végre készített vágásban. Szinte ilyen a legutolsó övegajtó alkotása is, a többi ajtók erányában, amely által a szobák az üvegházzal közösülnek, s az abba láthatás a belépőben azon véleményt gerjeszti, hogy az épület legalább még egyszer olyan hosszúnak látszik, mint az valóban van, s az egésznek egyszersmind sajátnemű kellemet, s nagyszerűséget kölcsönöz. Egy kis serfőző háza is van Field úrnak, de amely egy darab óta nem használtatik, csak tulajdon házi szükségére van szánva, leginkább olyankorra, mikor a szénagyűjtés kedvéért számosabb munkásokat kell tartania. A malátát nem maga készíti, hanem Londonban vásárolja már készen, s itten csak úgy főzi ki, s meghűlve, tüstént frissében elhasználja. Tartani valót nagy mennyiségben nem készíthet, mert pincéjében nedves idővel felfakad a víz, amelytől, hogy megszabadíthassa azt, költséges csatornát kelle pincehosszat ásatni, mely a felfakadó vizet a nem messze levő Brent folyójába elvezeti, mellyel az öntözésre szánt patakvíz is a Temzébe takarodik.

Field úrnak lóospotályában [sic], mely a fővárosban legnevezetesebb, mindennapos valék. Mezei jószágán is nemsokára ide jöttöm után megfordultam. Ezen alkalommal megkérém, ha szénagyűjtést tartand, szíveskedjen a jelen lehetésre engedelmet adni. Amit nemcsak tüstént teljes készséggel megígért, hanem 1822-ben július elején magával ki is vitt. Az ezen alkalommal tett észrevételeim a szénakészítést tárgyazzák. Azokat ezennel az előbbiek folytában feljegyzem.

Igen szép nyári regvel volt, hogy az öreg John Field Kingsbury Greenbe kirándult velem. Már regveli nyolc óra elmúlt, hogy megindultunk. A helyszínére érkezvén 12 kaszást már munkában találtunk. Ezek munkája holdszám szerént volt fizetve. Amit kilenc óráig lekaszáltak, azt a gyűjtők

elteregették. Minden gyűjtő vellával s gráblyával[2203] jelent meg, s kilenc órakor állott munkába. Először is az addig lekaszált fű elteregetéséhez fogtak, úgyhogy minden gyűjtő egy sor lekaszált fűvel foglalatoskodott. Először elteregetvén a sort, azt délig meg is forgatták. Minekutána az egész lekaszált füvet elteregették volna, arra különösen ügyelvén, hogy mind a teregetés, mind a forgatás, mennél egyformábban történjék. Ezalatt megérkezett a dél, az evés, ivás, s nyugalom ideje. Ebéd után az elteregetett, s megforgatott rendek öszvegrábláltattak, hosszat, azután minden rend több apró petrencékbe[2204] rakatott. Ezzel végződött az első napi munka. – Második napon a kaszások, valamint az első napon, verradtakor már elkezdették a kaszálást. A napszámosok – minden kaszásra öten – a tegnap kilenc óra után kaszált, s ma kilenc óra előtt lekaszált, s még renden levő fű teregetésével kezdették munkájokat. A petrencék körben vékonyan teríttettek el, a rendek valamint tegnap hosszat, s szélt. Ez megtörténvén, mind az elszórt petrencebeli, mind a rendben levő megforgattatott. Még a munkások deleltek, a megforgatott fű száradott. Azonban az ebédhez ma nem 12 órakor ülhettek a munkások, mert a forgatásban csak egy óra felé délután érhettek véget; pedig ezen munkának előbb meg kellett történni. Délután a mái kaszálás (single wind row) grábláltatott öszve. Azután minden rend petrencékbe (grass cocks) rakatott. A tegnap öszverakott, s ma körbe elszórt petrencék, kettőnként szinte öszvegerebléltetttek, amelynél fogva ezekből két olyan vastag rendek támadtak, mint a mai kilenc óra előtti kaszálásból. Ezen rendeket azután ismét öszverakták boglyákba (bastard cocks), az egész mái kaszálást pedig petrencékbe. Negyedik napon a boglyák szekérre rakatnak, s a szénáspajtába eltétetnek, midőn a kaszálás, teregetés, gyűjtés, petrencézés, s boglyázás az eddig előadottak szerént folytattatott. Az idő mindeddig igen kedvező, rekkenő meleg volt a két első nap, a harmadikon egy kis szellő fújdogált, még végre estve felé permetezni kezdett. Negyednap ismét felderült, amidőn John Fieldet egyik fia a fővárosból kijövén, egy általa hozott levél haza menni kényszerítette. Engem is vele vitt, mert fia csak úgy lovaglott ki. Az ifjú Field atyja helyét foglalta el, s valamint ez, úgy ő is lóháton volt a munkások után, arra különösen ügyelvén, hogy a munkások a kedvező idő lévén folyvást dolgozva használják [sic], s a széna mennél előbb, s mennél egyformábban száradhasson meg. Az idő azonban Angliában gyakorta változó lévén, nem mindenkor ilyen kedvező a szénatakarításra. Azért álló rendszabály itten egy napon csak annyit kaszáltatni, amennyit megszárogatni, s öszvepetrencézhetni még azon

[2203] Gereblye.
[2204] Szénacsomó, melyet felhalmozva két (petrence)rúdon el lehet szállítani.

napon. Azért van oly nagy számmal munkás minden kaszásra, de amelyekből a szekérre rakók, hordók, s kazlazók is, kikeríttetnek. Ha renden lepné az eső a már lekaszált füvet, akkor két nap is renden hagyatik a fű, ha az eső folyvást tart, de ekkor már az alja sárgulni kezdvén, villákkal forgatják meg, s szétteregetik. De az ilyen széna már nem tartja meg színét s illatját, mint az egészen száraz időben öszvetakaríttatott. Field, s általjában a middlesexiek arra vigyáznak a szénakészítésben, hogy a kaszálást elkezdik, még minekelőtte a fűmag érni kezd, tehát inkább teljes virágzásban, mert a fű egész ereje utóbb a magérlelésre fordíttatván, annak szára csak erőtlen rostokból áll, ha a mag tökéletes megérése elváratik, a mag pedig a forgatás s rakogatás alatt nagy részént kihullván, nagyobb menyiségben is kevesebb táplaszert[2205] ád. Szénás pajtája Field úrnak közönségesen termésre van elegendő, de olykor megtörténik mégis, hogy több agg szénája maradván a szokottnál, szabadban kéntelen szénája egy részét öszvekazalozni, ami közönséges Angliában, kivált a bérbe kiadott telkeken. Ilyes esetben négyszegű kazal helyett inkább kerekest, vagyis asztagot készíttet, födelét szinte szénából készíttetvén, úgyhogy az esztergyéje[2206] kijjebb álljon, mint az asztag dereka és feneke, mely egy ölnyivel is beljebb vonul, mint az eszterje, s annálfogva a szénaasztag meg nem ázhatik, annyival is inkább, hogy a csurgás alja körülárkoltatik, s az árok a telek lejtője felé nyitva tartatik, hogy az eső víz eltakarodhasson. Az asztag födele két okból készíttetik szénából, először azért, mert se Field, se közel szomszédjai szalmás gabonát nem termesztenek, s azt legjutalmasb áron a fővárosból, s annálfogva igen távulról, a piacon szerezhetnék. De másodszor azért is, mert a széna szára finomabb s tömörebb födélt adhatván, mint a kuszált szalma adhatna, az ő födözete alatt jobban van a szénaasztag a beázás ellen biztosítva, mintha a szalmával födetnék. Szalmából csak köteleket csináltat, melyek az asztag tetejéről körül lefüggnek, végeikre kövek lévén kötve, hogy a szél a tetőt fel ne bonthassa.

Ím ez az első gazdaság, melyet Angliában gabonatermesztés nélkül találtam, de ami már nem volt újság előttem, mert a hollandusok is többnyire ilyenforma gazdaságot űznek. Field nem csupán a maga marhái számára termeszti a szénát, hanem Londonban levő ló ispotálya számára is, de ennek kedvéért olyankor, midőn a piacon olcsó a széna ára, inkább a városban vesz készpénzen, a magáét mindég későbbre tartván fel, ha kedvező idő szolgált a széna készítésére, s betakarítására. Így megtörténik olykor, hogy tulajdon szükségétől tetemes szénája maradván fel, nagy nyereséggel adhatja el

[2205] Táplálékot.
[2206] Eresz, vagyis a legfelső réteg.

szénáját, mikor szénaszűk esztendők járnak. Egyszer négy esztendőig tartogatta széna fölöslegét, s az igen magas áron vásároltatott meg. Egy hendoni szomszédja ugyanakkor ötesztendei széna öszvegét egyszerre adta el, s azáltal igen meggazdagodott. – Kingsbury Greenből Hendon felé menénk haza, amely vidéken hasonló gazdaság űzetik, mint Fieldnél, kisebb s nagyobb kiterjedésben. Egy helyen az útról megolvastunk közel 300 szénakészítőt.

Hampstead utunkba esett. Ez legmagosabb pont a főváros környékén, sok apró mezei lakok, gyönyörű pázsittal és díszbokrokkal környezve, melyeket a szebb évszakban a szép kilátás, s a levegő szárazabb volta miatt a dúzs londoniak magos áron bérlelnek ki. Itt sem láttam eke alatti teleket. Minden, ami mívelés alatt van, kaszáló. Nagykiterjedésű azonban a közlegelő is (Hampstead Heath), milyent ezen főváros közelében legkevesebbé remélettem volna. Ezen pusztán meglátható több helyen a föld milyensége. Göröngyös az, kisebb nagyobb göbéccsel kevert agyag, s Field állítása szerént Middlesexnek éjszaki része, mely általjában a délinél, a Temze közelében levőnél emeltebb, s terméketlenebb. S ím, ez egyik oka, miért van a főváros közelében annyi kaszáló? Ha eke által míveltetnék a föld, nagy költséggel is silány gabona teremne. A roppant fővárosban pedig a szénatermesztőnek bizonyosabb kinézése van a nyereségre, t[udni]. i[llik]. ahol a széna mindenkor kelendő cikkely leend, s távulról nem oly nyereséggel szállítható, mint a gabona. Amely rétek meg nem öntözhetők, október hónaptól kezdve, mindaddig még a trágyásszekerek terhét a még fel nem ázott telek fenn bírja, a városból hordott trágyával termékenyíttetik meg.

Camdentown, melyen átjövénk, ittlétem első esztendejében mindennapi látogatásom célja vala, benne létezvén a londoni állatorvosi intézet, vagy amint itt neveztetik, Veterinary College, London Veterinary College, mely 1791-ben alapíttatott az Odiham Agricultural Society költségével. A parlament 500 guinea-t ád esztendőnként segétségül, s néhány subscriberek,[2207] kiknek azután joga van beteg lovaikat gyógyítás kedvéért az intézetbe küldeni, ahol ingyen láttatnak el. Az intézet első rendezője s tanítója volt Vial Sainbell,[2208] egy francia, a lyoni oskola növendéke, ki egyszersmind első tanítója volt ez intézetnek. Utána következett Moorcroft,[2209] angol, de aki nem lévén oly hajlékony, mint francia elődje, csakhamar elhagyá az intézetet, s a jobb reménység fokához, Kelet-Indiába költözött. Helyébe jött a mostani E[dward]. Coleman, egy

[2207] Támogatást jegyzők.

[2208] Saint Bel, Charles Vial de (1753–1793), a lyoni állatorvosi intézetben tanult, 1788-tól Angliában élt, anatómusként szerzett hírnevet magának.

[2209] Moorcroft, William (1767–1825), állatorvos, maga is Lyonban tanult, utóbb a Kelet-Indiai Társaság alkalmazottja lett.

sebész, ki különösen a Human Society[2210] használatára a tetszholtakkal való bánásról nézve kapott, mint író. Ez az intézet igazgatója, s egyetlen professzora, segéde Sewell. Az intézet főépülete egy hosszas négyszegeletet ábrázol, az úgy nevezett College Street nyugoti oldalán, melynek mintegy közepét foglalja el. Az épület földszinti […]. Közepén van a kapu, jobbra az első szoba, hivatal szoba (the office), a második oskola (the amphitheatre) egy hosszas négyszegű, mintegy hat ölnyi hosszúságú terem, két ablakkal az udvar felül, s hat egymás fölé emelkedő egyenes padokkal az ellenben levő oldalon ellátva. A padok előtt levő szabad tér közepén egy kis asztal meg egy szék. Ez minden bútorzat. A szabad tér éjszaki végén van egy ajtó, amelyen bejárnak, a déli végén ismét egy, mely a múzeumba nyílik. Ez a harmadik szoba a másodiknál valamivel kisebb, több apró asztalokkal van ellátva, melyekre az intézet csekélyszámú, de szép gyűjteménye van elhelyezve. Legnevezetesebbnek tetszett nekem egy lélekző gége a lótól, mely minekutána egy torokgyulladásban szenvedett ló az intézetben megdöglött, gégéje megvizsgáltatván, megtartásra érdemesnek ítéltetett. Annálfogva, hogy gégéjében *(trachea)* egy középpontból hártya ágazott széllel [sic], mely utóbb a lónak megfulladását is okozta. Előttem ezen készítmény első a maga nemében, mely azt mutatja, hogy a lóban is tapasztaltatik az *Angina membranacea,*[2211] mely annyira öldöklő volt az emberi nemen, még Napóleon, Lajos[2212] testvérjének első fia ebben elholta következtében arra indíttatott, hogy 12 000 frankot tett fel jutalmul a legjobb monográfiára, s amelyre akármely nemzetbeli orvosok is pályázhattak, s melyet csakugyan két külföldi is nyert el t[udni]. i[llik]. Jurine[2213] genfi, s Albers[2214] brémai orvos.

OSZK Quart. Hung. 3727/5 fol. 2–43.

[2210] Itt: emberiség.

[2211] A torok elszorulása hártyásodás következtében, *diphteritis.*

[2212] Bonaparte, Louis (1778–1846), Napóleon fivére, 1806 és 1810 közt Hollandia királya. 1807. június 4-én tűzött ki díjat a diftéria gyógyításával kapcsolatos legjobb esszé számára.

[2213] Jurine, Louis (1750–1819), genfi sebészorvos. A hivatkozott munka: *Nouvelle méthode de classer les Hyménoptères et les Diptères. Hyménoptères.* Genève, J.J. Paschoud, 1807.

[2214] Albers, Johann Abraham (1772–1821), orvos, szülész. A hivatkozott munka: *Preisfrage, worin besteht eigentlich das Uebel, das unter dem sogenannten freiwilligen Hinken der Kinder bekannt ist,* Wien, Geistinger, 1807.

73.
1822.
Beszámoló a londoni lóispotályok működéséről, az állatorvosi intézethez képest alkalmazott hatékony gyógymódokról

Londonról tévén észrevételeimet, akarva hagytam ki a Livery Stables iránti értekezést, hogy azokról akkor értekezhessek, midőn a London Veterinary College-ról leszen szó, s ennélfogva az öszvetartozókat egy pont alá vehessem. Ezen nevezet alatt lóispotály értetik, milyen Londonban számos van, ú[gy]. m[int]. John Fieldé, Dickinsoné,[2215] Youngé,[2216] etc. Mindezek közt legnevezetesebb és legterjedelmesebb az első helyen említett, ahol az öreg Field, két igen ügyes fiával rendezi intézete dolgait. Maga az öreg Field inkább csak tanácsadó, az orvoslást inkább két jeles fia, számos cseléd segétségével teljesíti. Az intézet nem pompás, igen egyszerűen, de céleránosan elrendelt épületei vannak, lakóháza mellett, az Oxford Street vége felé egy négyszöget képző udvarban, s annak közepén, amint már feljebb említém 200 beteg lóra. A közönség annyira tódul ezen ispotályba, beteg lovaival, hogy sokakénak helyet nem adhatni. Szerencsésnek tartom magamat, hogy engedelmet nyertem az intézetnek mindennap meglátogathatására, s nagy hálával tartozom mind az öreg, mind kivált az ifjú John Fieldnek[2217] szíves közlékenységökért, s minden önzés nélküli oktatásokért.

Ez Londonban a legjobb gyakorlati oskola, számos kóreseteket, s az azokkal való célszerű bánásmódját tapasztalhattam. Felhozok néhányat a közérdekűebbek közül, a többi eredményét állatorvosi munkámban használandó. Field úr ispotályában tapasztalt kóresetek elsője, s a legnevezetesebbek egyike közül való az, melyet Edward Coleman egészen taknyosnak, s annálfogva haladék nélkül agyonszúrandónak nyilvánított. Jelen voltam midőn Fieldék udvarába bevezettetett a ló, s orvosi segély kéretett. Az ifjú John megvizsgálta a lovat. Különösen feltűnő volt előttem, hogy homlokától le egészen az orráig

[2215] Dickinson (?–?), azonosíthatatlan.
[2216] Young (?–?), azonosíthatatlan.
[2217] Field, John (?–?), állatorvos.

majd kiterjesztett tenyerével simogatta, majd ismét ujjait begörbítvén az orr és pofacsontokat öszvenyomogatta. Egy szót sem szólt, még a vizsgálatot nem végezte. Igen jól van (very well)! Ez volt első szava, hogy végre megszólamlott: a lovat felfogadom, s igen rövid idő múlva meggyógyítom. Azonban előre kijelentem, hogy balpofáján nyomdoka fog látszani a műtételnek. Én igazán elbámultam a merész ígéreten, az elaszott lovat valóban szopornicásnak[2218] tartván. Az eddig aggódva hallgatózó tulajdonos ábrázatján öröm áradott el, s egész lelkesedéssel karolta át kedvelt lovának már csaknem csupa csonttá és bőrré öszveaszott nyakát, simogatta, s veregette örömében, soká csak némán. Végre megszólamlott, s kérdé: hát nem taknyos az én lovam, mint Coleman mondá? Nem, felele az ifjú John. Van ugyan gennyedése az orrhártyájának, de a fő itt az, hogy az orrcsont be van zúzva, s tán *os turbinalum*[2219] is megromolva. Itt trepánt[2220] kell elővennem először is, azután önként ki fog tetszeni a többi teendő. Mikorra várhatom hát tökéletes gyógyulását? Remélem, egy hónap múlva elvezetheti, lőn a felelet.

A ló tulajdonosa más ábrázattal ment el, mint jött valaha. Nem emlékezem emberről, ki orvosi segély ígéretére, akár magának, akár közel hozzátartozandójának, gyermekének, etc., számára adottra oly vigasztalódva látszott volna előttem, mint egy már elnyomorodott lováért, mely bennem undorodásnál egyéb érzést nem gerjeszthete. Field nem a ragályos osztályba vezetteté a lovat, s nem is különös istállóba. Engem karon fogott, s a ló után magával vezetett. Újra megvizsgálá a beteget, s minekutána a többi ispotályosokat ellátta, ledönteté. Megént tapogatta egy helyen az orrcsontot, maga mellé intett. Nézd, úgy mond, midőn a lovat megvizsgálám, azért nyomogattam szét, hosszat a ló orrát, s pofáját, mert kezdetben mindjárt itt, ezen a helyen kevesebb ellenállást (lesser resistance) tapasztaltam. Hihető, hogy a ló ütést, vagy rúgást kapott ezen a részen, s a csont betörött, ez izgatja a Schneider hártyát.[2221] Csontfenét gyanítok a kifolyó gennyedtség színéből, s bűzéből, de az bizonyosan az *os turbinatum*ban létezik. Most itt először a bőrön egy keresztvágást teszek, s azután a csontot lemezítelenítvén trepánt fogok, az orr üregében levő hibás csontot kiveszem, az inger az orr hártyájára megszűnik, meg az orrfolyás is. Ez alatt jól táplálom, hogy húst vegyen magára, s egészsége jó karba helyheztessék (to get a good condition). Úgy lett. Az orr folyása már az első hétben megszűnt, de ahelyett az orr

[2218] Ragályos betegség által sújtott.
[2219] Orrkagylócsont.
[2220] Koponyalékelés.
[2221] *Pitutiaria Schneideri, lat.* Az elnevezés eredete Schneider, Konrad Viktor (1614–1680) anatómus, orvos felfedezéséhez fűződik.

baloldalán, közel a szem alatt, ahol a bőr felmetszetett, támadott gennyedés; *tinctura myrrhae*[2222] fecskendeztetett be minden nap kétszer a trepán által csinált üregben. Az *os trubinatum* kigennyedett, s a ló oly állapotba adatott át a tulajdonosának az ötödik hétben, milyent gyanítani is alig mertem volna. El lehet csak ebből is gondolni, mily kancsal szemmel nézi ezen ispotályt Coleman, s társa?!

Máskor egy cornwallisi [sic] úr paripáját hozták be, melyet végbélinél egy dühös kutya[2223] megharapott. A harapás után 30 óra múlt el addig, még a ló orvosi segélyt nyerhetett. Field tüzes vassal égette meg a sebet, s hashajtót adott neki. A lónak semmi baja sem látszott álló hónapig. Midőn sebje begyógyult, lábai ingadozni kezdettek, remegtek, még végre a ló öszveroskadott. Ez a harapás után való 32. nap történt. Hashajtó adatott neki még ezen estve. De regvelre már a ló hasa felpuffadt, lélekzése nehezedett, tagjai irtóztató rángatózásba jöttek, utoljára egészen megmerevedtek, még végre harmadnapra virradóra dögölve találtatott. Felboncolás alkalmával a gyomor ugyan egy kevéssé veres volt, de nem annyira, hogy gyulladás jelének tartani lehetett volna. Az egész bélcsatornában oly kevéssé találtatott valami rendkívüli, mint a többi belső részekben. Boncolás végeztével azt mondá Field: dead sound (egészséges dög); egy kevessé elmosolyodva, amit ezen komoly angol ritkán szokott tenni, azt az észrevételt adván hozzá, hogy vélekedése szerént a dühösség mérge már akkor beszívatott, mikor a ló már ispotályba behozatott. 30 órányi idő arra több, mint elég. A beszívott méreg bénulást okozott a belekben, s a halál előbb beköszöntött, hogysem a dühösség jelei mutatkozhattak volna. De honnét magyarázhatni hát a merevedtséget (tetanust)? Kérdém. Akarám már mondani, felel ő. A hátgerénc, mely oly közel van, bizonyosan szenvedett, de mennyire, s miképp? Ki mondja meg? Megvallom, én ebben nem vagyok tisztán, s képtelenségekkel bíbelődni (to frame theories and talk nonsense) nem az én dolgom. – Egy példát a merevedettségről. Londonban, s itt nevezetesen gyakorta volt alkalmam a merevedettséget tapasztalni, s csak a nemesebb fajta lovaknál, herélés vagy kurtítás következtében. Field ilyen esetben azt tanácslá nekem, hogyha hasonló eset adná magát elő, ne bolygatnám a lovat szükség nélkül. Könnyen megismérhetni a nyavalyát miben álljon csak egy tekintéssel is. Hanem amint megismértem, tüstént adjak be allövetet. Ez ártani semmi esetre sem fog, de haszna megszámolhatlan leend. Azután kenjem be higanyos kenőccsel (mercurial ointment, ami alatt

[2222] Mirhából előállított tinktúra, mely nagy mennyiségű etanolt, ismertebb nevén borszeszt tartalmaz.
[2223] Veszett kutya.

közönségesen az úgy nevezett *unguentum neapolitanum*ot[2224] érté), úgy mint Louvrier[2225] szokta a bujasenyveseket, t[udni]. i[llik]. elkezdvén először a bal lábát elölről, a ló marja felett a hátulsó jobb lábig, első nap. Második nap az első jobb lábon kezdve, marján át a hátulsó bal lábig; harmadik nap egész hátgerinc hosszat. Negyedik nap úgy, mint az elsőn, ötödik nap úgy, mint a másodikon, hatodik nap úgy, mint a harmadikon, hetedik nap ismét úgy, mint az elsőn, s úgy tovább.

Ha kérdené valaki tőlem, mint hat ezen orvoslás? Őszintén meg kell vallanom, hogy nem tudom magamnak megfejteni. Azonban elég az, hogy öt ilyen beteg közül meggyógyítok négyet, amiről itt magad is meggyőződhetsz. – Engem, ami illet, mióta honomba visszatértem, csak két ilyen eset adta magát elő. Egyik egy angol paripán, melyen csöpörgős időben erősen vágtatva jött be hozzánk herceg Wrede.[2226] A másik egy arabs szopós csikón. Egyiknek megbetegülésekor sem valék itthon. Az elsőt csak 13 nap múlva láthatám, minekutána az az ezred orvosa által tüzes vassal, jéggel, s többféle különböző izgató szerekkel kínoztatott. Az említett módon azonban negyednap múlva nyavalyájától egészen megszabadítottam. Csudálkoznom kelle, hogy az állat éhen, s szomjan annyi ideig életben maradt. De minden kiürülése fennakadva lévén az állatnak, a télen át alvó állatokra tekéntvén némileg megfejthető volt a táplálék szükségtelensége, s az életnek mégis fennmaradása. A másik már akkorra megdöglött, mire haza érkeztem. Tanuló koromban láttam egyet Keszthelyen, melyre boldogult gróf Festetics György őexcellenciája minden költséget megajánlott, csak gyógyítsák meg. Két nevezetes állatorvos megpróbált mindent, de emlékezetemben a sokféle közül csak a Stütz[2227] féle mód, ópiumos és lúgsavas[2228] kenőccsel váltva, meg a meleg trágyába ásás, s a 300 forintra rúgott költség maradt meg. A ló, ahová elevenen ásatott, csak orrát és száját kihagyva, ott döglött meg.

OSZK Quart. Hung. 3727/5 fol. 54v–59v.

[2224] Nápolyi kenőcs, azaz higanykenőcs.
[2225] Louvrier, Joseph (?–?), császári királyi tábori törzsorvos, a Josephinische Akademie tagja.
[2226] Feltehetően Wrede, Eugen von (1806–1845), bajor herceg, pfalzi miniszterelnök.
[2227] Stütz (?–?), azonosíthatatlan.
[2228] Itt minden bizonnyal a nátrium-karbonátra, vagyis a mosószódára utal.

74.
1822.
Részletes leírás a London melletti Islington egyik jövedelmező tehenészetében gyűjtött tapasztalatokról

Islingtonban van két nevezetes fejőte (Schweyzerey). Egyik Rhodes[2229] úré, melyet a mostani tulajdonos atyja[2230] már 70 esztendő előtt állított itten fel, minekutána Greenwich közelében igen változó szerencsével több esztendőkig tartotta volna. Itt alkalmatosb helye lévén mind a marha beszerzésére, mind eladásra, mind pedig a fejőte eredményeire, szintúgy a takarmány beszerzésre is, nagyobb szerencsével folytatja. Az egész fejőte (dairy) 400 tehénből áll, melyek közül 150 darab ayrshire-i fajta. Ez legjobbnak tartatik, minthogy nemcsak bőven ád tejet, hanem legjava félét is, s emellett igen hamar és könnyen hízlalható, ha egyszer tejelleni megszűntek [sic]. Mivel azonban ezen fajta ritkábban kapható, s oly számmal, melyre szüksége volna nem is szerezhet, Holderness fajtából pótolja a 150-től 400-ig hiányzó számot. Ezen fajta fejér, némelyik egy kevéssé veresre hajló, nagytestű, s rövid szarvú, sok tejet ad ugyan, de rosszat, roppant könnyen hízik ugyan, de távul sem oly hamar, mint az ayrshire-iek, melyek szinte rövid szarvúak, finom csontúak, nagytestűek, s fejér, s fekete foltosak. Ezek Skóciának Ayr nevű megyéjében honosak, amazok Hollandból áthozottak, s Angliának keleti sík részén legközönségesebbek. Vannak bizonyos marhakereskedők, kik ezen marhákat Rhodes úrnak beszerzik, s az eladandókat megveszik.

A fejőte épületei az islingtoni hegy keleti lejtőjén Colebrookrow nevű utcában fekszik, úgyhogy négy egymás mellett fekvő istállóinak a két szélsőn kívül minden falai két istállóra szolgálnak. Az egész épület gyengén lejt kelet felé, úgyhogy egy ölnyi hosszaságra egy hüvelyknyi esetet vehetni. Az istállók mindenikének szélessége 24 láb. Az állások mindenikben úgy vannak elrendelve, hogy fejjel, mind a két fal mellett ketten vannak egy 7 ½ lábnyi szélességű rekeszben, mely rekesznek mindenik szegletén van

[2229] Rhodes, Samuel (1766–1822), földbirtokos, mezőgazdasági vállalkozó.
[2230] Rhodes, Samuel (1737–1794), mezőgazdasági vállakozó, a családi tehenészet megalapozója.

egy öntöttvas medence helyheztetve, úgyhogy ugyanazon egy medence félig egyik rekeszbe, s félig a másikba szolgál, a közfalazaton át, s vízzel mindég tele van, hogy a tehenek mindenkor kényök szerént olthassák szomjokat. A medencék hogy lehessen mindég tele [sic], érthető abból, amit a londoni házaknak vízzel ellátásáról az első kötetben megjegyeztem. Ugyanazon mód lévén itt is eszközlő, szükségtelennek tartom az itt is ismételni. Falhosszat nyúlik el minden állások előtt a jászol, mely három erős fenyődeszkából áll, jól öszveszegezve, s ólomtáblákkal egész belsején beborítva. A palló élire rakott téglákból áll, s lejtősége alig észrevehetőleg lejt az istálló közepén hosszat vont csatorna felé, hgy a marhák rondasága annál könnyebben kitakaríttathassék. Az istálló falai alig vannak másfél ölnyi magasak, csak ajtó van rajtuk, az ablakok, s szelelő lyukak a tetőn vannak, ami célszerűbb is. A tető padlás nélküli. Minden rekesznél felemelkedő egy oszlop által tartatik, s cseréppel van fedve.

A fejős marhákkal való bánást illetőleg meg kell jegyeznem, hogy amidőn már valamely tehén itten az állásba vezettetett, nem megy onnét ki másképp, mintha kimustráltatik. Mutattak néhányat, melyek már második esztendő óta ugyanazon állásban vannak, mivel folyvást nyereségesen fejettethetnek anélkül, hogy valaha állásokból kinn lettek volna azóta. (A Georgikonban van most is egy tessini fajta tehén, mely nemcsak arról nevezetes, hogy már harmadév óta sok és jó tejet ád, hanem egyszersmind arról is, hogy még soha borjat nem fogott, mert a bikát nem fogadta el.) Regveli három órakor adatik elejbök maláta törköl, még ezt megeszik, a fejés megtörténik. Azután répát adnak nekik, utóbb szénát, végre pálinkamoslékot. Ezalatt eljön a dél, akkor kérődzenek. Délutáni háromkor hasonló mód történik az etetés, mint regvel, s az etetés kezdetével a délutáni fejés is elkezdetik. Ez a téli tartás folyama, mely szeptembertől márciusig számíttatik, s az angoloknál *turnip season*nak[2231] neveztetik. Márciustól fogva, ha zöldtakarmányt kaphatni, répa helyett szárazszéna adatik.

Ha a fejés véghez ment, a téj egy külön szobába vitetik, ahol a clerk[2232] felírja, mennyi méretett ki a vevőknek, s mennyi maradt meg. Rhodes úr téjvásárlói az ispotályok, s néhány más közintézetek, melyeknek elöljáróságával Rhodes úr lép szerződésre, s maga viteti tejét a hely színére. Több londoni és islingtoni házi családot is ellát Rhodes úr téjjel, de ezekkel nem lép ő maga szerződésre, hanem téjkereskedőkkel, kik tartoznak a kikötött mennyiséget magok átvenni, s helyre szállítani. Ellenben Rhodes úr is köteles a vevőknek

[2231] Tarlórépa-időszak.
[2232] Írnok.

eleget tenni; s hogy azt tehesse, ki kell vetnie mennyi téjmennyiségre tehet szert, s mennyi marhától? Azonban minthogy a tehenek nem mindenkor tejelnek egyformán, feles számú teheneket is kell nekie tartani, azon esetre, ha a meghatározott szám nem adná meg a szükséges téjmennyiséget. De sokszor megtörténik az is, hogy a rendes számon levők is több akóra menő felesleget adnak, ahonnét az következik, hogy ezen felesleg célszerű használata eránt is intézkedni kéntelen. Az ilyen felesleg téj a tejes pincébe hordatik le, s ott sikér edényekbe töltetik, még fölét fel nem adja, ami ha megtörtént, a téj lefölöztetik, s írós vajjá köpültetik, a téj pedig egy kővel kirakott kútba öntetik öszve, és sertvéstartásra fordíttatik. Minden napi maradék téj a következendő nap kiköpültetik, s részént helyben adatik el, részént heti vásárra a piacra kiküldetik, de amire ritkán van szükség.

Minthogy a ser- s pálinkafőzés ősszel kezdődik, a malátatörköly szintúgy, mint a pálinkamoslék ősszel szereztetik be egész esztendőre, s minden egyéb takarmánnyal egyetemben egy külön udvarban tartatik. Valamint a savanyú téj egy kútforma kikövezett gödörben tartatik elhasználás idejéig, szintúgy a törköly s pálinkamoslék is. A törkölyre vannak mély, téglával kirakott kutak, melyekbe a törköly azon forrón s gőzösen, mint a serházból meghozatik, letiportatik, s 8-9 hüvelyknyi [1 (bécsi) hüvelyk = 2,63 cm] vastag földréteggel befödetik, minekutána az csúcsosan az üreg szája felett is felpúpoztatott. Így eláll a törköly több esztendőkig is, anélkül, hogy megromolnék, s valóban el is látja magát Rhodes úr több esztendőre is, midőn az árpának, s következőleg a mosléknak s törkölynek sem áll magasan az ára. Hasonló mód történik a moslék tartása is, amely megsavanyodik ugyan, de éppen ilyen állapotban legjobban kedveli a marha. Maláta is tartatik nagy mennyiségben készen, meg árpa, mély vermekben, alföldiesen, de amelynek én penészes szagát éreztem, mindamellett, hogy száraz verembe száraz földdel takartatott el, hanem ez tán csak a felső rétegre illő észrevétel, minthogy egy éppen felnyitott vermet szemlélhettem. Mind a maláta, mind az árpa a göbölyök számára szereztetett öszve, mely törköly helyett, pálinkamoslék s olajpogácsa mellett adatik nekiök [sic]. A göbölyök egy külön udvarban, melyet mind a négy oldalról egy félszer képez, állomásoznak.

Rhodes úr nem űzvén fölmívelést, a trágyát nem használja el, hanem híg részét elfolyni engedvén használatlan. A többit tégla formákban öszvesajtoltatja, s úgy kereskedésbe adja. Legnagyobb részét York megyei földmívelők hordják el. – Az egész intézet mintegy háromholdnyi teleket foglal el.

OSZK Quart. Hung. 3727/5 fol. 61–65.

75.
1821. szeptember 22–23.
Beszámoló Lord Egremont vendéglátásáról, a Surreyban található petworth-i kastély és környékének látnivalóiról, a helyi ménessel és egyéb állattartással kapcsolatos tapasztalatokról

22. szeptemberben elhagyván Eshert, ismét érdektelen pusztán utaztam. Annál kellemesebben tűnt már távulról szemembe Guildford s környéke, az öntözés alatt lévő szép rétek, a messziről fejérlő meszes sziklák, s romok, s a hegyoldalon felemelkedő veres téglaépületei a csinos kis városnak. Szapora reggelizés után továbbfolytattam utamat Petworth-ig.

A petworth-i fogadóban értvén, hogy most legkönnyebben szólhatni Lord Egremonttal, tüstént Petworth House-ba, a lord kastélyába mentem. A tisztes öreget, kivel már Londonban megismerkedtem volt, a parkban találám. Úgy fogadott, mintha már régi ismerőse, vagy barátja lettem volna. Karon vezete körül, s minekutána parkja legszebb pontjait elmutogatta volna, végre az „antique gallery" ajtaja előtt állapodott meg velem. Mulass itt, úgy mond, ameddig tetszik, majd ebédnél ismét meglátjuk egymást. Ezzel engem magamra hagyva az ajtó előtt, eltávozott. Amint az ajtót benyitám, egy fejér márványképet találtam a bemenet átellenében levő nagy fülke közepén, a falállástól még csak a talapig megszabadítva. Majd félóra negyedig mozdulatlan állék a kép előtt, magamon kívül ragadtatva, még végre a szorult kebelnek egy mély fohász szabadabb lélekzést szerezvén összeszméletre visszatérhettem, sajnálván, hogy földi pályámat újra nem kezdhetem már, hogy – szobrász lehetnék!

(Részletek a látvány által kiváltott személyes benyomásairól.)

A reám figyelmező lord nagy részvéttel, s szinte felmelegülve vágyott ilyen megindulás okát tudni, s kérdésére a márvány képet mutatom. Ő is felé fordul. A csarnokon hosszat menet elmondom, mint valék meghatva általa, s minek tartom azt. Ő örülve szorítá meg kezemet, s mondá: helyesen mondod. Thomson évszakaiból van a kép véve. Rossi[2233] munkája. Ő olasz

[2233] Rossi, John Charles (1762–1839), olasz származású, de már Angliában született, klasszikus mintákat követő szobrász.

születés, de 30 esztendő óta az angol földön már meghonosodott. – De menjünk! Már kész az ebéd. – Ezzel karomba öltvén karját ugyanazon ajtón, melyen bejövék, kivezetett a parkba. Nem messze kelle haladnunk. A ház homlokzatához érénk. A lord megállapodott velem egy ablak előtt. Feltolja annak alsó részét, általlép rajta, s lakószobájában teremvén, int nekem, hogy hasonlót cselekedjek. Mit kelle tennem? Én is bementem az ablakon, noha különösnek tetszett előttem az ablakon járni be. Ő érte engem, anélkül, hogy szóltam volna, mivel azt mondá, midőn már ott bent valék, ládd-e, az ajtó felé nagyot kellett volna kerülni. Itt meg kell jegyeznem, hogy az ablak csaknem földszínéig leér, s nem nyílik ki két szárnyra, mint a mi ablakaink közönségesen, hanem két egymás felett függő részből állván minden ablak, egyik fele leereszthető, a másik pedig feltolható, milyen formát már Pesten is láthatni, az újdonnan idomított gróf Károlyi házban; csakhogy az nem nyúlik le a földszinti részen, közel a föld szintjéig, hogy ajtó gyanánt is szolgálhatna, pedig szintoly kényelemmel, mint a közönséges bejárás.

A szobába jutás szokatlan módján elmélkedtemből alig jöheték magamhoz, midőn ismét új különösséget kelle látnom. A mellékszobába bevezet a lord, s azt mondja: ím, ez a te szobád, de most menjünk. Vár az asztal. Holmimat látám itt, melyet azalatt, még a képes csarnokban magamra voltam hagyva, a fogadóból elhozatott a lord. Az ebédlőteremben várt reánk a richmondi herceg húgostól.[2234] A lord bemutatott nekiök, s leültünk. Nem az asztali pompa, tál, tányér, s a többi mind ezüstre [sic], hanem az különösen feltűnt előttem, hogy asztalkendő egy tányérhoz sem volt, azután meg az, hogy nem a háziúr, hanem a herceg osztott mindenből valamenynyinek. Azt csak utóbb tudtam meg, hogy ez megtiszteltetés jele, ha valakire a vendégek közül a gazda tiszte bízatik. Nekem magamnak is volt többször, még vendégfogadókban is ilyen, nekem legalább nemigen kellemetes, szerencsém. A szolgálat egészen franciás volt, fejér és barna leves, etc., az italon kívül, mely egész ebéd alatt ser volt. Étel alatt csak egyszer szolgáltak borral, s ez pezsgő körtvély lév (perry) volt, pezsgő, a legjava champagnerrel vetekedhető. Asztalkendő helyett ki-ki zsebbevalóját használta, ha tán a szájt törülni szükség volt. Kéz, vagy evőeszköz törlésre nem volt szükség az asztalkendő, mivel minden tányérral más evőeszközök adatnak elé, s pusztakézzel valami tányéron levőt illetni az angoloknál általjában rend ellen van. Még a kenyérmaradékot is villával szedi fel a cseléd, midőn az ebédnek vége van. De a vendégek még akkor sem kelnek fel, ha az abrosz

[2234] Gordon-Lennox, Charles (1791–1860), Richmond ötödik hercege. Nem állapítható meg, hogy a több húg közül melyikkel találkozott Gerics.

felszedetett. Akkor kezdődik még a borivás. Két színes asztalkendő tétetik minden vendég elejbe, háromszegre öszvehajtva mindenik, s asztalon úgy egymás mellé illesztve, hogy a kettő egy négyszeget képezzen. Mindenikre egy nyeles ivópohár tétetik. Három palack tétetik az elnök elejbe, mindenik egy kis kerék [sic], fenekén finom posztóval beragasztott tálcára téve. Melyik övegben milyen nemű bor legyen, azt az öveg nyakáról ezüstláncon lefüggő ezüst táblácskába vésett szavak jelentik, *Port, Madera, Cap*[2235]. Máshol ezen utolsó helyett közönségesen *Xeres*t[2236] láttam. Az elnök először töltött, azután továbbtolta, a következő töltött, a palackok többször körülkerültek. Ennek is vége lett nemsokára, anélkül, hogy figyelmemet valami felgerjesztette volna. A hercegkisasszony azonban az abroszfelszedés előtt eltávozott, mindjárt a csemege feladás után. Ezt én csak történetesnek gondolám. Ím, ilyen volt az úri asztal, s ennyiben az angol, s francia asztal közti különbség. Máshol másképp is megy, de amiről más alkalommal. Noha az evés-ivásról nem örömest beszélek, azonban az angolnak ebben is különös nemzeti sajátsága lévén, röviden legalább, megemlítendőnek véltem.

A beszéd francia nyelven folyt asztal után is, amidőn a herceg húga is közibénk települt. Beszélgetés közben a kisasszony előhozá, hogy nehéz az idegeneknek, még a francia nyelvet sajátokká nem tették, de azután az egész világot bejárhatják ezen egy nyelvvel. A kisasszony állításával ellenkezni illetlennek tartottam, de mégis, minthogy a szó hozzám volt intézve, azt állítám, hogy az angol nyelvet nem tudni, annak legalább, aki Angliában utazik, vétek volna. Nem szükség azt tudni, mondá ő, lám köztünk még egy angol szót se hallottál. Azonban igaz. *Il faut savoir la langue des domestiques!* (A szolgák nyelvét is tudni kell !), amit a herceg úgy látszik egy kevéssé nem jó néven vett húgától, mivel igen merőn nézett reá. – Erről a magyar nyelvre, s nemzetre történt az átmenet. A herceg igen jártasnak látszott a magyar történetekben. Húga, s a lord ellen azt vitatta, hogy mi keleti származásúak vagyunk, s nyelvünk is elüt egészen minden európai nyelvektől. Ő részemen állott, s pártolt. A kisasszony végre kérdést tesz az eránt, hogy a kontinensen vannak-é szép parkok? Midőn ezt igenlém, felhozám Wörlitzet, s Wilhelmshöhét, de alig számlálhatám el ezen parkok díszítvényeit, felkiált egyszerre: ah, vajmi csúnyák lehetnek azok! Ládd minálunk a természet utánzásában, a gyep szépségében, az ültetvények minden erőltetés nélküli elrendezésében, a fáknak, bokroknak, ligeteknek, tavaknak, folyóknak

[2235] A két legtöbbre tartott portugál bor tartozik ebbe a kategóriába, vagyis a Duoro folyó völgyében termelt Quinta beira Duoro és Quinta do Malho.

[2236] Délnyugat-spanyolországi bor, Angliában sherry elnevezéssel.

olyan idomításában kerestetik, hogy a mesterség nyoma meg se lássék, hanem minden természetesenek tessék. A szép kilátásokat keressük, s elrejtvén ültetvények által parkunk határit, a távolban lévő tárgyakat is ártatlanul sajátunkká tesszük; s midőn a külsőt így beidézzük, benn is igyekszünk szép tájakat előállítani, a hely milyenségéhez képest különbféleképpen; de nem undokítjuk el parkunkat szükségtelen épületekkel, romokkal, melyek épségben soha nem voltak. Lám, itt például ebben a parkban semmit sem látsz cél nélkül, s semmit a helybeli környülmények nélkül mintegy parancsolva. Ilyen a tó, a csatorna, a patak. Épületet csak a hegy tetején látsz, mely szinte szükségtelen volna, ha éghajlatunk nem volna oly hertelen változó, s a szép kilátást kedvelőnek gyakorta attól nem kellene tartani, hogy távolabb rándulván a háztól, legjobb mulatságát a rossz idő félbe fogja szakasztani. Amott a lejtőn van egy kis monumentum, de ez egy különös esetre emlékeztetője a famíliának. A kisasszony mindezt az ablakból elmutatá, majd egyik, majd másik oldalra térvén, még végre mindnyájan sétának eredtünk.

A park kerülete 14 angol mértföld.[2237] A ház köre róna; nyugot s éjszak felé mindinkább emelkedő; kellemesen hullámzólag nyugot-éjszak felé legmagasabbá válik. Ezen legemeltebb hegy síkján várta torony van lapos tetővel, s annak közepén egy árbóccal, melyről néha zászló lobog le. Innét felséges a kilátás. Dél felé a ház, hol sűrűbb, hol ritkább erdőt ábrázoló nagy fák közül emelkedik ki; déli nyugat felé a telek forrásos s posványos lévén, egy tó ásatott, melyben a forrásvíz felfogatott, s minthogy ezen víz igen bőséges, a tónak feles vize egyfelül nyílt csatornában folyik ki, szép kis patak formában a méneshez, másfelül a hegyoldalon, rejtekcsatornában. Szinte rejtett zúgókkal ellátottban sziklák közt buzog ki a hegy éjszaki oldalán, mely legmeredekebb, s olyanforma alakú, mintha valamely nagy vulkánnak félig bedült krátere volna. A forrás zuhatagot ábrázol, s ágyában továbbrohanva egy malmot, s ezzel szép hasznot hajt. A tó maga is hasznos, mert hallal, s mindenféle vízimadarakkal bővelkedik, de egyszersmind ékességül is szolgál a parknak szép tükrével, s azáltal, hogy a kert csendébe életet s elevenséget hoz.

Alakítása oly természetesnek tetsző, hogy aki azt ilyen magyarázás nélkül látja, észre sem veszi, hogy ez mind a mesterség eredménye. De 30 000 font sterlingbe, vagyis a mi pénzünk szerént mintegy 60 000 aranyba került! Éjszak s kelet felé a kilátás megmérhetlen. Az előtelek gyönyörű zöld pázsitjától, a fáknak ezen színnel ellentétben levő setét zöldjétől, mely a lemenő nap által mindinkább árnyékba esvén, a távolt világosabban tüntette elő, még a látás a láthatás kékjében el nem enyészett. Fürge őzek, s dámvadak,

[2237] 1 angol mérföld = 1609 m.

majd ismét egy falka juh, s szarvasmarha elevenítette a látványt, még végre a ház előtti pleasure groundhoz, mely az úrilak déli oldalát foglalja el, megérkeztünk. Itt megént egy meglepetés várakozott reám. Mintegy 40 lábnyi magos *magnoliá*kat,[2238] 10 lábnyi magos *Heliotropicum peruvianum*ot,[2239] egylábnyi vastag törzsökű *Passiflora caeruleá*t,[2240] *Azaleá*t,[2241] *Rhododendron*t,[2242] *Fuchsiá*t,[2243] etc., a leírhatatlan szép gyepen egymástól igen távol, a szabad földbe ültetve, virággal mind tele, hogy azoknak illatja, különösen a *heliotropium*é az egész házkör levegőjét befűszerezte. Szokatlan nagyságok érthető abból, hogy szabad földben van minden plánta, télen üvegház tétetik mindenik fölé különösen, s meleg évszak visszatértével ismét elszedetik. Egyéberánt nincs itt semmi ritka növény, mely csak a füvészt érdekelhetné, hanem csak olyan, mely vagy a szemnek, vagy az orrnak kellemetes lehet. Az ínynek kedvezők tovább vannak egy kevéssé a háztól, a konyhai kertben, mely 13 holdat foglal el, s melynek szakaszai válogatott gyümölcsfákkal vannak körülvéve.

A ház (az angol uraknak nincs kastélya, hanem csak háza, azért ez is csak Petworth House-nak neveztetik), egy emeletű, homlokzata 250 lábnyi hosszúságra terjedő, földszint úgy, mint az emeletben 21 ablakkal. Külseje igen egyszerű, minden díszítvény nélküli; de annál pompásabb a belseje. Gazdag a festésekben. Ezek közt csak egy képet említek, Phillips[2244] kezétől, mely Napóleont, még mint konzult adja elő. A munka igen jeles. Napóleon sovány, beesett arcú, sárgásbarna, tekéntete komoly, s mégis szeléd, vagy amint a lord mondá, édes (doux). Ily vonás emlékezetes annyiból, hogy Napóleonnak csak ezen képében láttam ilyen vonást, meg Goubaud[2245] festményében, mely a császárt 100 napi kormánya alatt állítja elő pompás udvari gálában, a trónon ülve, nemcsak szeléd, de egyszersmind nyájas ábrázattal is.

(További részletek a Napóleont ábrázoló kép élethűségének kérdéséről.)

23. Hátra van még a ménes, melyet másnap tekinténk meg. A park délnyugot részén van a helye palánkokkal bekerítve, s több szakaszokra elosztva. Nincs különös ménesakol, mint minálunk, hanem minden szakaszban van egy félszer, a teleknek legemeltebb helyén, a palánkkerítés közé

[2238] Liliomfa.
[2239] Vaníliavirág.
[2240] Kék golgotavirág.
[2241] A rododendron nemzetségébe tartozó dísznövény.
[2242] Rododendron vagy havasszépe.
[2243] Fukszia vagy Krisztus vércseppje.
[2244] Phillips, Thomas (1770–1845), portréfestő.
[2245] Goubaud, Innocent-Louis (1780? –1841), portréfestő.

olyanformán helyezve, hogy az épületnek fele egyik szakaszban legelőknek, a másik fele a másik osztályban levőknek szolgálhasson. Valamennyi fából van alkotva olyanformán, hogy mindenik hosszabb oldalán az épületnek két ablak, s közben egy kapu, s felette a födél […], amelyen a takarmányt bevethetni, s kihányhatni a kapu elejbe. Egy félszer azonban téglából készült, a parknak a ház felé eső szélén, s ez nem kettős, mint a fából készültek, s az osztályzatot képző, keresztbe menő palánkok közt helyhezettek, hanem a méneslegelő hosszába menő palánk mellett van felállítva, gót ízléssel. A méneslegelő felül, az épület hosszabb oldalán két csúcsos boltra menő ablak, s középett hasonló alakú kapu. A kapu felett emelkedik egy négyszegű nehézkes torony, négy ablakkal minden oldalon, s lapos tetővel, melyről az egész ménest legelőjével együtt egyszerre átláthatni. Belseje minden félszernek jászollal, s ráccsal el van látva. A legelőt java réttel lehet öszvehasonlítani. Igen jó fű terem rajta, s nyáron sem aszik ki, mivel az emeltebb részeket is inkább domboknak, mint hegyeknek lehet nevezni. Ezen telek tehát nemcsak jó táplálásokra alkalmatos a ménesbeli lovaknak, hanem a csikók kelletiképpen való kifejlésére is, amit se a róna, se a hegyes legelőkön nem várhatni. Ezen legelőkön 30 telivér angol kanca, s hat félvér yorkshire-i legel télen, nyáron csikaival együtt; amikor tetszik mindenik önként a félszer alá mehet, rossz időben például, s pótlék takarmányt talál, mikor arra szükség van. Lord Egeremont kancáit nem engedi a gyepen pályázni, azon okból, hogy a nemzőben szükségesnek látja a tökéletes egészséget, ami pedig a pályára készítésben többnyire veszedelmeztetik.

Ezen ménesbeli kancák már csak ezen oknál fogva is többnyire szabadok a csonthibáktól, amire az angol méneseknél nemigen vigyáznak. Testalkotása is elüt egyéb angol lovakétól, mert a lord nem törődvén a pályai elsőbbséggel, ritkán használja ménesénél más csődörét, mert a legjobb futók nyulladt[2246] állását, hosszú nyakát, s lábát gyűlöli, s ilyeneket oly kevéssé találhatni Petworth-ben, úgyhogy alig tarthatni nagyobb részét angol lónak, hanem egyenesen keletről származónak. Hét csődöre van, mind maga nevelése. Négye hágó, s megnevezett, hárma nevet csak akkor fog kapni, ha a pályán győzött. A hágók közt, melyeknek mindenike egy különös istállóban van a kastély udvarában, legjobban tetszett nekem Octavius, amellyel utóbbi esztendőkben az itteni ménesnél is legtöbbet hágattak; szép nagy, erős pejcsődör. Whalebone szinte pej, de kisebb amannál, s török lóhoz hasonlóbb, mint angolhoz. Ez már vénecske, fiatalabb korában igen jeles futó volt maga is, nemzedéke a leggyorsabban pályázó csődörök közé tartozik,

[2246] Megnyúlt, magas.

melyeknek a gyepen nagy becsök is van. Frolick a harmadik pejcsődör derék, magában, de a többinél alábbvaló. Gohanna[2247] fejér szürke, igen szép testű, de hátulja egy kevéssé gyengének látszik. Igen finom. Lord Egremont tán Xenophon[2248] lórendtartását követi, midőn az istállóban télen-nyáron szabadon álló csödöreit gömbölyű kövekkel kirakott udvarjokra, istállójok elejbe szabad mozgás végett kiereszti. Xenophon olyan köveken állást javaslott, a lovaknak, hogy körmök megkeménykedjen; amire annyival inkább szüksége volt, mivel még akkor a patkolás nem volt divatban. A lord csődörei mindég patkolva vannak, s annál fogva vagy nem tehetnek szabad mozgást kényök szerént, vagy csontjaikban, s inaikban könnyen hiba esik, s mind szűk körműek, ami elháríttatnék, gyep vagy homok terítvény által, s a csődöröket patkolatlan hagyva.

100 darab herefordshire-i tehenei, 300 darab Southdown fajta juhai, minden födél nélkül, télen nyáron az őzekkel, s dámvadakkal a parkban együtt legelnek. Berkshire-i fajta sertvéseinek a park lapályosb helyén külön osztályok van. A ludak, récék, szárcsák a park tavában, a tyúkok, s pulykák egy külön kerítésben zabbal tartatnak.

A park nyugati kerítésén kívül van egy majorja Lord Egremontnak, haszonbérbe kiadva, egy ahhoz tartozó gyümölcsössel egyetemben. Két különösséget találtam ezen majorban: 1°) egy ekét, melynek egyik talyigakereke kisebb, mint a másik. A balsó egy kevéssé hátrább áll, s kisebb, s a szántatlan földön jár; a jobbraeső előbbre van téve, s nagyobb is. Ez a barázdában jár, aminélfogva a tengely vízeránosan áll egész szántás alatt, mihelyst az első barázda ki van húzva. Ezáltal mind az embernek, mind a marhának könnyebben esik a szántás, amely itt szintúgy, mint az egész vidéken, két lóval történik. A lovak szépek, s igen jó állapotban vannak. Csak hatesztendős koráig használja a haszonbérlő, hogy annál jobb nyereséggel eladhassa. Azalatt már csikók neveltetnek fel, s az eladottak helyett már használtatnak. 2°) A hízlalóban levő marhák az udvarban szabadon tartatnak. Van ugyan számukra az egyik fal mellett egy félszer, de takarmányuk az udvar közepén adatik elejbök egy sajátszerű sráglyában, mely négy függőleges eránban leásott oszlopokból, s ezekbe egyarasztnyi távolságra párhuzamosan, s vízeránosan húzdalt hüvelyknyi vastagságú vesszőkből áll. A félszer csak arra szolgál, hogy esős időben szárazon lehessenek a göbölyök. – Egyéberánt a majornak semmi különössége.

[2247] Gerics itt nyilvánvalóan összetéveszti egy másik lóval, vagyis valamelyik tőle származó ménnel, mivel Gohanna 1815-ben elpusztult.

[2248] Xenophón (Kr. e. 434/427–355), katona, történetíró, Kr. e. 350 körül írta művét, mely a mai napig a lovaglás és a lóidomítás alapvető kézikönyvének számít. Magyar nyelvű kiadása: Nemes Júlia: *Xenophón: Peri Hippikés. A lovaglás művészete az ókori Athénban,* Budapest, Akadémiai, 2006.

A lord öszves jószágairól való jövedelme 100 000 font sterlingre megy. A máshollevőkről más alkalommal. Ezeket akará a lord megtekénteni, minekutánna newmarketi pályán megjelenne. A herceg már ma regvel Londonba elutazott. Én noha kívántam még egyszer a ménest, az antique gallery, s képcsarnokot látni, s magamra hagyva tapasztalni. Minthogy a jó lordnak szándékát megtudtam, mivel már mára megtétetett a rendelés a Londonig teendő utazásra, s csak kedvemért maradt itthon, anélkül, hogy velem tudatta volna, búcsút vettem Petworth urától.

OSZK Quart. Hung. 3727/5 fol. 87v–100.

76.
1821. október 6–7.
Részletes leírás az európai hírű Woburn Abbey mintagazdaságáról

St. Albansból Woburnba, woburni lakosok társaságában utaztam. Ezek oly különös jósággal voltak erántam, hogy azon vetekedtek, hogy melyikhez szálljak. Mesterkéletlen, s önzés nélküli magok viselet anélkül is lekötelezett volna. Megérkezvén azonban első dolgom volt herceg Bedfordnál, s Salmon[2249] úrnál tisztelkedni, de a herceg vadászaton volt; Salmon, a hercegi jószágok kormányzója a múlt napokban temettetett el. Midőn azt kérdezém, mikor tisztelkedhetnék őhercegségénél, azt a feleletet vevém, hogy ő csak későbben fog hazajönni, azután nem lévén elfogadás ideje, még ma aligha szólhatni vele. Annálfogva csak holnapután lehetne vele szólani, mert amint tudva van, holnap vasárnap lesz. Azonban elszomorodtomat látván várakozni kért a jószívű Williams[2250] kamarás, s kihozván egy kötet kulcsot, rendre mutogatta a ház nevezetesebb részét, s végre a képcsarnokba vezetett, s rövid utasítás után magamra hagyván eltávozott; de nemsokára visszajöve ismét, azzal a jelentéssel, hogy őhercegségét látta az ablakból hazafelé lovagolni. Egy szobába vezetett, s őhercegségének bejelente. Igen kegyesen fogadtattam. De utam célját értvén, tüstént azt a kérdést tevé, hogy voltam-e T[homas]. W[illiam]. Coke-nál Holkhamban? Nemmel feleltem, de egyszersmind azt nyilatkoztatám, hogy innét odamenni szándékozom. Először is őhercegségénél akartam tiszteletemet tenni, minthogy nagy neve nálunk is igen ismeretes, s köztisztelet tárgya. Oh, nem én vagyok az, úgy mond, bátyám[2251] volt az a híres mezei gazda. Most Coke barátom legnevezetesebb egész országban. Azért kérdém először is, hogy utazása célját megértém, volt-e nála? Azt különösen ajánlom. Azonban ami csekélységet itt láthatni, nemcsak szívesen megengedem, hogy mindent láthasson,

[2249] Salmon, Robert (1763–1821), építész, mezőgazdasági eszközök feltalálója, Bedford hercegének alkalmazottja.
[2250] Williams (?–?), azonosíthatatlan.
[2251] Russel, Francis (1765–1802), Bedford ötödik hercege, whig politikus, mezőgazdász, juhtenyésztő.

hanem tüstént rendelést is teszek, hogy embereim mindenben kezére járjanak. Ez meglett. Még alkonyodás előtt megláthaték mindent, noha a park farmer ebédje végeztét még előbb el kelle várnom, s időznöm egy kevéssé. Felkerestem azután ismét Williams urat, s megkérém, hogy nem akarván őhercegségénél többé alkalmatlankodni, hálás köszönetemet holnapi regvel jelentené be őhercegségének.

Szállásomon már egy házi innep várt készen. A házigazda nemcsak a volt útitársakat, de barátit és atyafiait is meghívá, s az éjnek egy része köztök telt el, olyan formán, mintha rég nem látott, de ismét feltalált barátim körében lettem volna. – De most már a tapasztalatokról.

Woburn egy takaros kis mezőváros, egy kis hegy felületén, melyről éjszak felé egészen nyílt a kilátás Bedfordshire közép és északi részének róna, s fátlan vidékére, melyen az urasági parkok szigetenként látszanak a zöld fű- s vetemény tengerben. Mintegy 300 házból, s 1500 lélekből áll. Az épületek mind újabbszerűk, s újak is valóban, a templom épületén kívül, mely kicsiny is, régi is. Tekéntete mégis sajátszerű, minthogy távolabbról nem egykönnyen tarthatni még épületnek is, annál kevesebbé templomnak. Az egész mohosult falai t[udni]. i[llik]. még a buga kis toronyét sem vévén ki, repkény borostyánnal van befutva, oly sűrűen s tömötten, hogy csak az ajtóknál oldalvást, s a homlokzaton lehet látni a fal külső milyenségét, mivel ott az új hajtások, hogy a bejárás meggátoltathassék,[2252] esztendőnként gyakortább elvagdaltatnak. A templom eránylag a lakosság számára igen kicsiny, tán felét az itteni népnek alig fogadhatja be, aminek t[udni]. i[llik]. a nép szaporodásának szintúgy, mint a házak új alakjának okát, a várossal határos parkban lehet feltalálni. Ott volt valaha a ciszterciekknek egy gazdag apátsága, mely a kolostorok eltörlesztése[2253] után a gróf Russel család birtokába jutott. Ők egyszersmind bedfordi hercegek voltak. Ezek közül különösen nevezetes egy az orléans-i szűz történetében felfuvalkodottságáról, s embertelenségéről, s az utolszor megholt emberbarát voltáról, s hazafiságáról. Ezen utolsó (Francis, Earl of Russel, Duke of Bedford), tömérdek vagyonát, tekéntetét, szorgalmát, szóval minden tehetségét arra fordította, hogy embertársait boldogíthassa. Ez segétette a#woburniakat is oda, hogyha pompát s fényt nem lát is az utas a városban, mérséklett vagyonosságot, rendet, szorgalmat, jólétet, megelégedést, lehet[et]len, hogy elkerülje figyelme. A népesség önként is szaporodott volna, minekutána az élelem eránt nincs aggódás. Azonban Woburnba kézművesek s szorgalmas földmívelők is idéztettek más tájékokról a boldogult herceg által, kinek nemes céljai elérésére

[2252] Itt: a növény behatolásának megakadályozása.
[2253] Eltörlése, felszámolása.

legközelebb volt szüksége, de egyszersmind akaratja is, hogy alattvalói mindenben tökélyesbülének, s nemcsak tanítás, hanem példa által is oktattassanak. Ezek közé tartozott Shepherd[2254] mechanikus, jó házigazdám is. Ha a szíves, lelkes uraság ily viszonyban van alattvalóival, önként igyekezne az ember jövendő jobblét tekéntetéből itt megtelepedni, holott ellenkező esetben a szaporaság rajokban költözne máshová, ha a helyhez szokott öregek megmaradnának is. Közhírlevelek azonban több példát mutatnak előnkbe a kivándorlásokról, hogysem azt e helyen mutogatni s bizonyítani kellene.

Az urasági lakot illetőleg, annak palotája egy díszes park közepe táján, a teleknek egyik magosb pontján épült a néhai kolostor főépületének romjai felett. Csak a pince tartatott meg az óépületből (mégis Abbey – Woburn Abbey nevet visel a palota, de amely nevezetből indulva apátság sikeretlenül kerestetnék itten jelenleg), mely felett egy emeletes, újabb ízlésű épület emeltetett, homlokzatán mindenik sorban 15 ablakkal, egymástul távol levőkkel, melyeknek ketteje a szegletpavilonokban velencei módra készült. Az épület homlokzata közepén négy oszlop díszesíti a bejárást, melyhez azonban a halom lábánál tóvá kitágított folyó partjáról csak gyalogút vezet fel. Kocsival a homlokzat megett s párhuzamosan azzal elnyúló, szinte egyemeletes oldalnál juthatni. Ebben az oldalban lakik a mostani herceg. Ez két rövidebb oldalépülettel van a főoldallal öszvekötve, úgyhogy a négy épület egy hosszas négyszegű pázsitos udvart zár bé. Ezen hosszabb átellenében, párhuzamos vonalban, egy téres, gyepes udvaron túl van két pompás épület, oszlopokkal kívülről egyformán díszesítve, s a palotához való főbejárás által elválasztva, balra a tennis court (tennis game – Federballspiel, Ballspiel), jobbra a lovagoskola, belülről szépen kirajzolva. Ettől keresztbe nyúlik a palota felé egy alattvaló épület, amattól is külsőjére nézve hasonló alakú. Amaz lóistálló, emez a lóval bánók lakása. A tágos, s csinos lóistálló ellenében van egy pompás épület, amelynek előtereme középett egy antik edénnyel, falain pedig Canova minden munkáinak réznyomataival van ékesítve. Ebből nyílik egy pompás csarnok, közepén két sor oszlopzattal, s a kert végén egy kis templommal díszesítve, szép márvány táblákkal pallózva. A bemenettől balra esik a szabadság temploma (temple of liberty). Ez hosszas négyszegű. Középen van C[harles]. J[ames]. Fox büsztje egy hengerforma oszlopra helyhezve, s akörül barátaié, de valamivel kisebb alakban, alacsonyabb, s vékonyabb oszlopokon. Jobbra van a gráciák[2255] temploma, ez belölről kerekded, s kúptetővel, s sárga övegtáblákkal fedett. Középett a kúptető alatt ölelkeznek Canova három gráciái, tiszta fejér márványból. A csarnok közepe a két

[2254] Shepherd (?–?), azonosíthatatlan.
[2255] Zeusz lányai, a báj istennői, Aglaia, Euphroszüné és Thaleia.

templom közt egy tágas folyosót ábrázol. Az oszlopok s falak köze mindenféle régi faragványokkal van tele. – Ezen csarnokból nyílik a díszkert (pleasure ground), mely a palota homlokzatának keleti szegletétől egész a lovagoskola nyugoti szegletéig nyúlik. Emlékezetes benne az ilyen kertekben található közönségeseken kívül a pálmaház, mely csupa vasból és övegből áll. Ezen kívül egy rekesz, melyben mindenféle fácánok vannak, s egy másik, melyben 250 féle füvek külön míveltetnek, úgyhogy mindenegy fajra négy négyszegű lábnyi teleken a föld kiásatott. A kiásott helyett vagy egyféle, vagy pedig többféle föld öszvekeverve, majd trágyával, majd anélkül, szóval olyan földdel, melyben mindenik legjobban díszlik, meghordatott, s fűmaggal elvettetett, s beültettetett. Ezeknek terméke nyáron és ősszel lekaszáltatott, s lefőzetett; a szénának, s sarjúnak kifőtt leve lassú tűzön kigőzölögtetett, még az edény fenekén sűrű szivadék *(extractum)* nem maradott. Mindezt George Sinclair[2256] hercegi kertész kezelte, s abból 97 féle faj szivadéka a híres Humphry Davy titkácsnak[2257] átadatott, olyan megkéréssel, hogy kémiai utakon tanulná ki, melyik fűben mennyi tápszer találtatik, hogy annálfogva meghatározni lehessen, milynemű füvek ajánlhatóbbak bizonyos körülmények közt a mezei gazdának. Ezen füveskert tartalékja szépen le van írva egy pompás képeskönyvben, melynek címe *Hortus gramineus Woburniensis*[2258] s Sir Humphry Davy munkálatának eredménye előadva ugyanannak *Agricultural Chemistry*[2259] címet viselő munkája végén, mely Pethénk[2260] által megmagyarosítva is lévén már, honomban ennél fogva is ismeretes már.

Ezen díszkerthez hasonló van a másik oldalon is, a lovászlakás megett, mely amazzal egy oszlopzatos folyosó által függ egybe. Ebben emlékezetes egy árnyas ligetben levő tejes kamara (dairy). Ez egy négyszegű kínai pavilon csúcsos tetővel, s minden oldalon messze kiálló esztetjével,[2261] mely a pitvart beárnyékozza, s hűvesen [sic] tartja. Minden oldalról van egy övegajtó rajta, kínai festésekkel, s kívülről vassodronyból készült borítékkal. Az út ellenében levő ajtónál néhány lépcső vezet le a dairy belsejébe, ahol kínai porcolánedényekben tartatik a téj, téjfel, írósvaj, s túró. Nem messze ettől egy külön ligetben van

[2256] Sinclair, George (1787–1834), kertész.

[2257] Vegyész, a nyelvújítás korának szava.

[2258] A több kiadást megért munka: George Sinclair: *Hortus gramineus Woburnensis, or, An Account of the Results of Experiments on the Produce and Nutritive Qualities of Different Grasses and Plants,* London, Ridgway, 1824.

[2259] Humphry Davy: *Elements of Agricultural Chemistry,* London, Longman, Hurst, Rees, Brown, 1814.

[2260] Pethe Ferenc (1762–1832), georgikoni tanár, szakíró, aki Davy könyvét magyarra fordította és kiadta. Humphry Davy: *A földmívelési kímia gyökere. Anglusból fordította, s Jegyzésekkel bővítette Kisszántói Pethe Ferentz,* Bécs, Nemzeti Gazda Kiadóhivatal, 1815.

[2261] Eresz.

ismét egy külsőleg hasonló alkotású pavilon, de belülről különböző, minthogy húsos kamarának van szánva. Ennek belsejében keresztülnyúlnak több rudak, s azokról sonkák s szalonnadarabok lógtak le. Ezeken túl még egy különös liget van, s közepette egy kerékded épület, belécezve körös-körül, hogy a szellő megjárhassa. Ennek közepéből vagyon egy oszlop felállítva, s minden erányban kinyúló karjaira vadhús, ú[gy]. m[int]. fogoly, nyúl, etc., függesztve.

A park téglafal kerülete 12 ¾ angol mértföldet tesz. Teleke hegyes, s völgyes, majd fenyveserdőt, a fenyőnek minden nemeivel, s ezek közt igen szép libanoni cédrussal, s […], majd ismét leveles fákból álló erdőt képez. Ezek közt igen szép a tölgyes, s cseres. A levelesek alja, a bükköst kivévén ritka, igen gyönyörű legelő. A többi mívelés alatt van a kerítésen belüli majoros (park farmer) különös felügyelése alatt. Ide tartozik:

a) A malom, mely a parkon hosszat folyó, s a palota előtt tóvá kitágított víz által hozatik mozgásba. A tótól, t[udni]. i[llik]. egész a malomházig földalatti vascsők által vezettetik a víz, úgyhogy a malomház belsejében egy függőlegesen álló csőből szökik fel, s onnét leesvén felülcsapólag hajtja a kereket. Száraz időben nem ád a folyó elég vizet, s az ilyen esetre előkészület van téve, hogy a malomkő marha erejével is mozgásba hozathatik, s így a vízimalom szárazmalommá változtathatik, ami könnyen megtörténik azáltal, hogy az orsó, mely a vízkereket a malomkővel öszveköti, kivétetik, s általa a szárazkerék s malomkő közt való közösülés állíttatik helyre. A liszt megszitálására nem különös sziták használtatnak külön, hanem egy vászontömlőnek a harmada végébe, mely a malomkőhöz legközelebb esik, a legritkább szita van illesztve. A második harmad végébe sűrűbb, a legvégső végébe pedig a legsűrűbb szita. Mindenik szita alá egy külön felfogó edény *(excipulum)* helyheztetve, s így egyszerre háromféle liszt készítve.

De ezen malomnak még két más sajátsága is van, t[udni]. i[llik]. egyik része magtár *(granarium),* melynek az a különös emlékezetessége, hogy az ajtaja két darabból áll, s egyik fele a másik fölé van illesztve olyformán, hogy a felső fele az ajtónak úgy nyíljék ki, mint a nálunk is eléggé ismeretes secretaire nevű almáriumoké, azzal a különbséggel mégis, hogy ezen magtár ajtaja egész a földig lehajlik, s legfelső szélével a földdel jöhet érintkezésbe. Az ajtó ezen részének belseje lépcsőkkel van ellátva, s ha leeresztetett, ezen lépcsőkön juthatni fel a magtárba. A malomépület másik része göbölyistálló, mely úgy van alkotva, hogy az etető sráglya az épület közepén van, s a jászolba a víz olyanformán adja fel magát öntöttvas edénybe, amint azt a londoni házakra nézve már az első kötetben[2262] megjegyzettem. A göbölyök annyit kapnak

[2262] Utalás Gerics elképzelésére, hogy átdolgozott naplóját nyomtatásban is közreadja.

szénát a sráglyába, amennyit megemésztenek, jászolokba pedig naponként két pogácsa adatik olajtörkölyből. Szarvasmarhát három félét tart a herceg, Holderness, Hereford, s Alderney fajtákat. Amazokat mezei munkára és hízlalásra, emezeket fejésre. A Holderness és Hereford fajta nagy s szálas, rövid szarvú, de se sok, se jó tejet nem ád egyik is, mint az Alderneyek, melyek kicsinyek, pirókok,[2263] az Algaier[2264] fajtához igen hasonlók, sományok, igen finom bőrűek, de igen jó tejelők, mind mennyiségre, mind milyenségre nézve. Nálunk ilyenforma marhát még nem láttam, azonban a színét nem értve igen hasonlónak tartom Mura-köziek apró marháikhoz. Ezeknek mind örege, mind apraja kinn legel ugyan a parkban, de éjcakára többnyire istállóba, vagy legalább annak elejbe hajtatnak.

Amit eddig Angliában ritkán láttam, hogy t[udni]. i[llik]. földmívelésre szarvasmarha használtassék, az Woburnban majd kizárólag történik, minthogy minden majornál csak egy pár hámos és egy hátasló tartatik, emez kizárólag a gazdatiszt használatára, amaz midőn valahová megy, ahonnét többet kell hoznia, vagy vinnie, mint lóháton lehetne. Azonban annak idején és helyén a hámos lovak is használtatnak mezei munkára. Az ökrökkel való bánás is sajátszerű. Az ökör nem fogatik igába vagy rúd mellé, hanem két rúd közé, ha szekérbe fogatik, s a rúd közt levő elejbe négy, sőt öt is, de nem egymás mellé, hanem egymás elejbe, zablával, s hámmal ellátva. Mint fogassanak eke elejbe, a mondottakból könnyen érthető. Az ököristállók úgy vannak elrendelve, hogy minden fogatnak különös istállója van, s ennélfogva minden istállóajtóhoz egy külön felvigyázó cseléd van, egy különös rekesszel ellátva, melybe a takarmány, s ökörszerszám tétetik, midőn a marhák istállóban vannak. Az istállók közelében van kovácsműhely is egy állással, melybe az ökrök rekesztetnek, midőn megpatkoltatnak. Ezen állás négy oszlop közt van, melyek olyan távul vannak egymástól széltében, hogy egy marha beleférhessen, s hosszában annyira, hogy mind elől, mind hátul az ökröt korlátolni lehessen. Ezen utolsó erányban kétkét oszlop felül vízerányosan helyezett gerendával van öszvekötve, alulról pedig egy harántékosan menővel, úgyhogy az előoszlop közepébe van szegve a gerenda első része, a hátulsó oszlopnak meg csaknem az aljába. Ezen harántékos eránya azért van a kötőgerendának, hogy patkoláskor az ökör térdét reá lehessen tenni, s annál fogva a patkolást könnyíteni. Az angol kovács lovat maga patkol, s nem úgy, mint a németek kovácsai, vagy, mint a franciáké; azokat az angolok csak az ökörpatkolásnál utánozzák, mivel egy ember bátorságba nem tehetvén magát az ökör szarva ellen, vagy két emberre van szüksége,

[2263] Vörhenyes színű.
[2264] Allgäui fajta.

vagy pedig patkoló állásra, mellyel több ember is felessé válhat, például a mi szilajjabb marhánknál. Az ökörnek mind a két körmére külön patkó üttetik. Ennek példányát megszereztem a Georgikon múzeuma számára.

Minthogy a göbölyökről áttértem már mindannak egyúttali megjegyzésére, amit itten a szarvasmarhákra nézve tapasztaltam, a többi nemű marhákra nézve is közlöm észrevételeimet, minekelőtte a víz további használatáról szólanék.

A malom épületéhez egy kis távulságra van a birkaakol, egy hosszas négyszegű épület, melynek közepe táján egy nagy terem van (the meeting room), mely az aklot két egyforma nagyságú szakaszra elosztja, s melyben a mezei gazdaság baráti gyapjúnyíréskor öszvegyülekezni szoktak. A terem most egészen üres, de mégis tisztán tartva volt. Egyedüli ékessége egy rajzolt kép, mely a londoni Russell Square parkja szélén levő emlékoszlopát adja elő a megholt hercegnek, melyre Sir Joseph Banks nyitotta meg az aláírást. A kép már nem volt újdonság előttem. Eredetijét láttam már Londonban. Mégis örömmel legeltettem szemeimet a szép képen. Nem is emlékezem, hogy valaha oly érdekkel vizsgáltam volna egy férfiú képét egész utamban, mint ezen hercegét, s utóbb Rafaelét. Petworth-ben, s itt a woburni palotában láttam először olajfestésben. A legszebb ábrázat, amit láthatni, de szépségének egy különös bájt, valami igézőt, vonzót adnak azon vonások, melyekből a szelédség, s jóság, szóval az emberséges jámbor ember mintegy billegzőleg tűnik ki. Az akol 400 darab birkára van készítve, mintegy 300-ra megy azok száma, melyek most itt vannak. Ezek merinó fajták. A parkban legelnek jobb időben, s naponnan, éjszakákra s rossz időben aklon tartatnak, szénával. A parkon kívüli majorjaiban a hercegnek Southdown fajú birkák tartatnak. Öszves számok 1 600. Aklaik ezeknek igen egyszerű, s terem nélküli.

A ménes csupán hét angol kancából áll, melyek csikaikkal, s két lámatevével (ugyanazokkal, melyek Napóleon első neje, Josephine császárné[2265] Malmaison parkjában voltak) békességben legelnek, s télen istállón tartatnak. Egy csődört is tart a herceg, de amely nem valami rendkívülinek tartatik.

Visszatérve már most a park folyójára, megjegyzem, hogy

b) a parkban legelő minden nemű marhának *itató gyanánt* is használtatik. Egy dombos helyre t[udni]. i[llik]., mely a tónál ugyan alább van, itató vályúk vannak helyhezve, melybe a víz föld alatt vezetett vascsők segétségével feladja magát a vályúkba, azokat mindég vízzel telve tartja, s a fölöst szinte rejtekcsőkbe öszveszedve visszavezeti.

c) *Rétöntözésre.* Nagy része t[udni]. i[llik]. a park telekének füellő [sic]. Egy része legelő gyanánt használtatik, a másik kaszálónak. Ezen rész a folyó

[2265] Beauharnais, Josephine (1763–1814), Napóleon első felesége.

vizével minden tavasszal megöntöztetik, meg azután is, minden szénafelgyűjtés után. Ezen megöntözhető rétek holdanként megadnak két tonna szénát. Itt tapasztaltam először az angol szénának fűszeres illatját, mivel fűszeres fűvel magva is vettetett az útmelléki vadóc (*lolium perennae* – English ray grass) közé, mely többnyire egyedül, vagy veres lóherrel szok vettetni. De a kaszálónak nem minden részeit járhatja meg a víz. Az ilyen rétek nem használtatnak állandólag kaszáló gyanánt, hanem midőn termésök jutalmas lenni megszűnik, a föld mívelés alá vétetik, s a mívelés alatt levő rétté változtatik át. Így gyakoroltatik itt a váltógazdaság (alternate husbandry), amely amint a mondottakból önként kitetszik, más értelemben vétetik az angoloknál, mint minálunk, hol a németek Fruchtwechselwirtschaftja a Wechselwirtschafttal általjában, vagyis a váltógazdasággal közönségesen felcseréltetik. – A rétmívelés Woburnban úgy történik, hogy ősszel azon teleket, melyet kaszálóvá fordítani akarnak, jól megtrágyázzák, s felszántják, hogy télen által a trágya jól öszveérjék a földdel, s az a fagynak s levegőnek reá hatása által is megporhanyulván tavasszal simét felszántatik, s válogatott fűmagvakkal bevettetik; úgy mindazonáltal, hogy a többi fűmagvak felét az útivadóc tegye. Azután következő télen át esztendőnként trágyalével megöntöztetik, s tisztogattatik.

A szántóföldek mívelése úgy történik, hogy első esztendőben a föld megtrágyáztatik, s agyagoztatik (ezen utolsó munka oka, s az agyag forrása eránt majd alább lesz szó), s turnip termesztetik. Második esztendőben árpa, s részént zab lóherrel, harmadikban lóher, negyedikben búza.

Említést tettem feljebb az agyagoztatásról. Ezen munkának oka a teleknek homokos természete. Agyag által köttetik az meg ott, ahol szükség van reá. Minthogy azonban a munka sok időbe, s költségbe kerül, az agyagoztatás csak darabonként történik, minden fordulóban, hogy idő jártával megnyerhesse minden tábla azt a keveréket, mely szükséges a jó búzatermő földben. Az agyag a parknak egyik részében bőséggel találtatván, nemcsak uradalmi használatra, hanem eladásra is szánt téglakészítésre használtatik. Evégett téglavető, s égető kemence is van az agyaggödrök közelében, s azzal, ami igen nevezetes

d) *egy iszapoló* (slimework – Schlämmühle) van öszvekötve, mely a park vizének eszerént már negyedik használata. Ezen iszapoló (alkalmasb magyar nevét nem találtam, s nincs is, mert nálunk ezen műszer tudtomra még ismeretlen lévén, igazi neve még nincs is; az általam adottal magam sem elégszem meg, de alkalmasb nem létében kéntelen vagyok vele élni, hogy magyarul fejezhessem ki magamat), tulajdonképpen egy szélmalom, mely által a téglának s cserépzsindelynek anyag öszvetöretik, s azután vízben megiszapoltatik (geschlämmt), finomabb része a kifolyó vízzel az épületből egy arra

a végre készített verembe kitakarodván leüllepedik, s a téglavetőnél elhasználtatik, a garatban megmaradt durvább része pedig az agyagnak halomra gyűjtetik, s onnét trágyázás idején a homokos telkek javítására elhordatik. A georgikoni gyűjteményt vizsgáló legkönnyebben szerezhet magának fogalmat az ottani mintáról. Azonban olvasás által is könnyen megszerezheti az, aki a mechanika törvényeit tudja, s érti.

Az iszapoló ím ebből áll: egy nagymagasságú, s elég tágas épület közepén van egy kerékded garat, kőből rakva, úgyhogy annak magossága mintegy félölnyi, s felső része egytenyérnyi széles pártázattal van körülvéve. Ezen garat közepében függőleg (verticaliter) van egy faoszlop helyhezve, melynek közepéhez egy elvágott teke *(conus truncatus)*[2266] úgy van egy tengelynél fogva illesztve, hogy csúcsával az oszlop felé, alapjával pedig a pártázat felé legyen, s a tengely körül mozoghasson. Az oszlop teteje egy keresztgerenda közepébe van illesztve, mozoghatólag. A mozgást eszközli egy fekvő kerék (horisontaler Rad), mely szél által hozatik forgásba, s az avval egybekötött oszlop is. Az oszlop alsó vége négy keresztbevágó, s a garat alsó szélétől egy ölnyire kinyúló vaspóznákkal van ellátva, s ezek is, midőn a fekvő kerék az oszlopot mozgásba hozza, valamint a garat felett levő vágott teke, úgy ezen rudak is körülforognak. A vágott teke a garatba hányt darabos agyagot öszvezúzza, az öszvezúzott föld a garatról lehányatván, s a garat körül egy ölnyi széles téren, mely kétlábnyi magasságú kőfallal van körülvéve, elteríttetvén, egy csatornán át a park vize beeresztetik, s a garat körül egylábnyi magosságra megárasztatik. Ezen megárasztott vízben a vasrudak körülforogván, a megtört agyagot felkeverik, a vízben megforgatják. A víz azáltal iszapossá válik, s a kivezető csatornán kitakarodván, a finomabb részt magával ragadja a verembe, s ott leüllepedvén téglavető anyagra szolgál, a durvább részt a szántóföldek homokos részének javítására a vasrudak közt vízfeneken hagyván. Ha a verem megtellett, s abban az iszap leülepedett, a víz a veremből kieresztetik, s az iszap a téglavető térre hordatik.

OSZK Quart. Hung. 3727/5 fol. 110v–122v.

[2266] Csonkakúp.

77.
1821. október 9–10.
Átfogó leírás a norfolki Holkham Hallról, valamint a helyi mintagazdaság működéséről

Regvel korán továbbfolytattam utamat, s még tíz óra előtt megérkeztem Holkham Hallba. Mr. Coke Vilmos Tamás, azóta már Lord Leicester, Twinoe[2267] úr ajánlására igen szívesen fogadott. Hogy magamat bejelentetém, egy pompás nagy terembe vezettettem, ahol már egy amerikai ifjú, úgy látszott, hogy már jó időtől fogva várakozott, mivel ő is azon fogadóban szállott meg, melyben én, s ő már megérkeztem előtt már elment Holkham Hallba, Coke úrnak szinte fejedelmi lakába. Néhány percenetig várakoztam csak, a kandallónál az amerikai ifjúval beszélgetvén. A házi asszonyság[2268] bejöve. Elejbe menénk mind a ketten, s Ralston[2269] (így nevezé magát az amerikai), kezet fog vele, azt kérdvén: mint van? (How do you do?) Én csak némán bókolék, álmélkodván, hogy egy idegen férfiú egy asszonysággal, mindjárt első találkozás alkalmával régi, s közel ismerősként bánik. De ezen szokással utóbb én is megbarátkoztam, annyiból legalább, hogy hasonló történeten nem akadtam többé fel, noha magam hasonló módon azután se közeledtem első alkalommal legalább senkihez is. – A szokás ereje!

Tüstént az asszonyság bejötte után drága, szép gyümölcsöket hordtak fel, a többi közt egy ananászt is, már felszeletelve. Alig mondá ki az asszony, hogy férje eddig igen elfoglalva lévén, nem fogadhatta el vendégeit, bejött, főtisztje, Francis Blaikie késéretében, s utazásunk célját értvén, lovakat parancsolt nyergeltetni, s megmutogatta gazdaságát. 11 órától fogva egész estvélig lovagoltunk, csak egyszer szállván le, a len készítése megtekéntése kedvéért. Eredménye ezen társalgásnak a következő: Coke úr nagy terjedelmű parkjában 1 700 holdat tart eke alatt, melyek mind a longlandsi, vagyis parkfarmhoz tartoznak. Ezen a teleken maga a birtokos gazdálkodik. A parkon kívüli majorokban

[2267] Twinoe (?–?), azonosíthatatlan.
[2268] Keppel, Anne Amelia (1803–1844), Coke második felesége.
[2269] Ralston (?–?), azonosíthatatlan.

mindöszve 2 000 hold tartatik eke alatt, melyek mind igen kedvező feltételek alatt 21 esztendőre haszonbérbe vannak adva. A birtokos úrnak tulajdon kormányzása alatt levő teleken nem a vidéken divatozó hatos nyomás, hanem a négyes van bevéve, ugyanaz, ami Woburnban, s Newmarketban Crockfordéknál, azon különbséggel mégis, hogy 1°) northumberlandi mívelésében a répának sokkal több trágya hordatik a barázdákba, t[udni]. i[llik]. 14 load[2270] 10 helyett. 2°) A sorok 15 hüvelyk távolság helyett 27 hüvelyknyire ejtetnek, amely termesztés mód 1816-tól fogva, kivétel nélkül, minden esztendőben bővebb termést adott, mint azelőtt, midőn a répasorok csak 15 hüvelyknyire ejtettek. 3°) A könnyű, homokos földön úgy eteti föl a birkákkal a répatermést, minekutána minden második sort a tehenek s göbölyök számára behordatta. A fektetést igen jótékonynak tartja Coke úr, s minden norfolki a homokos telekre nézve, nemcsak azért, hogy az itt élő nyáj a teleket megtrágyázza, s tiporja, hanem még hogy leheletével s gőzölgésével is termékenyíti, s pedig annál jobban, mennél jobb karban van a birka. S ezen állítás ellen, akármely túlzottnak lássék is az, aligha tehet a fiziológia józan kifogást. 4°) Az erősebb, s agyagosabb teleken termesztett répát télre elteszi, a mezőn szalmával, s földdel fedvén azt be, minekutána az elteendő répa lecsíráztatott, gyökere lemetszetett, s a szellőn jól megfuakodott.[2271] – Kerékrépán kívül borsót és kolompért is termeszt trágyában, s pedig mind sorban (drilled).[2272] – Ezek után lóhert vet, mindenhol csupán árpával, soha zabbal, mert szárazabb természetű telekén az árpa jobban díszlik, mint a zab, amelynek csekélyebb is a becse; s ezen vetés fölé, út melléki vadócot vettet, azon okból, hogy nála a lóher második esztendőre már kivesz, s az úti vadóc nélkül igen legelőt adna maga a lóher. Végre búzát termeszt, szinte sorba vetve, s egy részét úgy rakva, mind a vetett, mind a rakott sorok 9 hüvelyknyi távolságra ejtetnek egymástól, hogy könnyen megkapáltathassék az ekével, s ezen ritka sorokat sokkal termékenyebbnek tapasztalta, mint a sűrűbb sorokat, amidőn eleinte 4, s utóbb 6 hüvelyknyi távolságra ejtette. Coke úr vetését már akkorra elvégzi, mikor mások kezdik. Novemberben őneki soha sincs már vetnivalója. De valamint korán vet, úgy korán is arattat, a magnak tökéletes megérése előtt, t[udni]. i[llik]. ezáltal a mag kihullása is megelőztetik, de a szalmából is jobb takarmány válik. Igaz ugyan, hogy az ő gabonája szemre nem olyan szép, mint azoké, kik későbben szoktak arattatni, mégis kapósabb az ő gabonája, mint akárkié, s valamivel drágábban is fizettetik. Gabonáját nem rakatja soha födél alá, hanem apró kazalokba, egylábnyi magas tégla

[2270] A rakomány, súlya közelebbről nem meghatározott.
[2271] Aszalódott.
[2272] Sorban vetett.

talapra, amelyet felül kétlábnyi magosságra bevakoltatja körös-körül a kazalokat, s néhányat mutatott, mely már három esztendő óta érintetlen, s az egerek pusztításától mégis menten maradt.

Az állandós legelő útféli vadócból *(lolium perennae),* s csomós ebírből *(dactylis glomerata).* Sajátszerű mód készíttetett itten, a kopár homokon rét és legelő, oltás által t[udni]. i[llik]. Blaikie találta azt fel, a munkálatnak *inoculating land*[2273] nevet adott; ez abból áll, hogy a jó gyep felvágatik, s egyforma nagyságú négyszögekre metszetik. Ezen gyepnégyszögek azután a kopár homoktelekre rakatnak le kockásan, s a közben maradott üregek már második esztendőben begyepesednek.

A lenmívelés különösen vonta itten figyelmemet magára, mivel a lennel hasonló bánást még sehol sem tapasztaltam. Coke úr maga nemcsak példát ád a mívelésre, hanem jutalomfeltétellel is serkenti a vidéken lakókat. Mívelésére nézve nem vette be ugyan a termés rendes forgásába, mégis termeszt lent kisebb vagy nagyobb mennyiségben esztendőnként, s erre a végre gyepet töret fel olyan helyen, melynek teleke alatt nedvesebb. A szántás jó korán történik meg, hogy a föld a fagy által megporhanyulhasson. Tavasszal legalábbis két szántást adat, apró tyúkganét hintetvén utolsó szántás előtt a földre. A vetés megtörténik mindjárt, mihelyt melegebb időre számolhatni, olyan időt választván, midőn a föld egy csendes eső után egy kevéssé megszikkadt, s még nemsokára esőt várhatni a vetés után, hogy hertelen, s egyformán kelvén ki a len, minden gyom elfojtathassék. Ugyanezen okból igen sűrűn vetteti a magot, de még azért is, hogy a lennek finomabb szára legyen; kivévén azt, amit magnak akar meghagyni. Amidőn a len 3-4 hüvelyknyi magosságra felnőtt, meggyomláltatik, s más féllábnyi magos, s félölnyire egymástól lebökdösött ágasokra hosszat, s ezeken keresztbe vesszőket rakat, hogy a szél, s eső meg ne döntse a lent, s annálfogva haszonvehetlenné [sic] tegye. A ritkán vetett rész akkor növetik ki, midőn a mag már tökéletesen megérett. Nem úgy a sűrűn vetettet, amely akkor növetik ki, midőn a len elhullatván virágát, gubódzni kezd. A kinőtt lent apró kévékbe, s tágan kötette valaha, s úgy tetette az áztatóba, hogy minden kéve tövére állíttatott; s hogy el ne dűljenek a kévék, vagyis inkább markok, karókat bökdöztetett le közbe, s körül, szalma kötéllel vétetvén végre valamennyit körül, s ázni hagyatta meleg időben 6-7 napig, hidegben 9-10-ig, soha 12-nél tovább nem. Midőn a markok süllyedni kezdettek a vízben, kivetette, megszárogattatta, megvágatta s tiloltatta, s gerebeneltette.[2274] Most azonban másképp cselekszik a kinőtt

[2273] A föld beoltása.
[2274] Fésültette.

lennel. Azt forróvízbe mártatja, melybe szappan olvasztatott már elébb fel. Ezáltal nemcsak az áztatás bűzét, s egyéb alkalmatlanságokat kikerül, hanem a pozdorjának könnyebb elválását, s egyszersmind a szálak fejérítését is eszközölvén. Az ilyen módon kezelt len azután megszáríttatik, s a Bundy[2275] által feltalált lenvágón a pozdorjától megszabadíttatik. Meggyaratva[2276] olyannak látszik a len, mint a selyem. A nyert mutatványok legalább mindenki által, ki azt látta, első látásra selyemnek tartatott nálunk. Láthatni ilyent most is a georgikoni múzeumban, valamint Bundy lenvágó műszere mintáját is.

Az erdő, mely rész szerént vetett, rész szerént ültetett, nincs bizonyos szakaszokra osztva, s a vágás nem történik szakaszonként, hanem mind az épület-, mind a tüzifa megjeleltetvén először, úgy vágatik le, s az erdő úgy ritkíttatik, s pedig úgy, hogy az épületfa tél derekán, a tüzifa a tél vége felé vágatik le, ott ahol a törzsökhajtásokat bocsátani akarnak. Ezt azon okból teszik, hogy a törzsök az idő viszontagsága által ne szenvedjen még, a bimbó megindul, amazt pedig azért, hogy az épületfa mennél szárazabb maradjon, s céljának mennél tökéletesebben megfeleljen. Az épületfa nevelésére nézve említést érdemel azon gond, melynél fogva már a fa nevelésénél különös gond fordíttatik annak jövendőbeli tartósságára nézve. Ez abban áll főleg, hogy semmi épületfát nem szabad csonkítani, vagy ágait levágni. Coke úr ugyan midőn gazdálkodását kezdette, hogy hosszú, s ágatlan szálfákat nevelhessen, az ágakat tőben lefűrészeltette, hogy az így okozott seb beforrad, s nem fogja a fa elszáradását maga után vonni, mint azt megtörténhetőnek gondolá azon észrevételből, hogy azon ágak, melyek nem tőben vágatnak el, többnyire elszáradnak. Azonban több esztendő múlva megvizsgálván az úgy tőben elfűrészelt, s a helyen már beforradt fákat, azt tapasztalta, hogy noha a megvizsgált fák a forrás helyén kívülről épeknek és egészségeseknek látszottak, a fának kemény része belülről mégis hibás volt, s így nem volt csuda, hogy Lord Sheffield[2277] palotája teteje beszakadt, mert a gerendák törése éppen az ilyen ágas helyen törtek el [sic], annyi ereje nem lévén az épületfának, mint azon helyeken, hol ágak sohasem voltak. Azóta lemondott az uszárfák[2278] mesterséges neveléséről, s az épületfák növését a természetre hagyta, minekutána a körülötte levő, csekélyebb becsű fákat kiszedette, s a becsesebbeknek azáltal szabadabb állást szerzett.

[2275] Bundy, William (?–?), feltaláló, matematikus.

[2276] Kender megfésülése.

[2277] Holroyd, John Baker (1735–1821), Sheffield első grófja, földbirtokos, a rabszolgaság eltörlésének ellenzője.

[2278] Itt: szálfa. Utalás az egyenes, a magyarországi gyakorlat szerint egymáshoz kötözött, s a nagyobb folyókon, pl. a Vágon vagy a Tiszán tutajként leúsztatott épületfára.

Felmelegedett ezen pontnál különösen Coke úr keble, hazafiúi érzése. Anglia büszke lehet tengeri erejére, s méltán. De hajóink az erdőktől várják az anyagot, melyből azok készülnek, szoros kötelessége tehát minden angol földbirtokosnak, ezen forrást kiapadni nem engedni, hanem inkább erejéhez képest nevelni, annyival is inkább, hogy a nemzet erejét, javát, becsületét emelvén, a maga s utódaiét is gyarapítja egyszersmind. De fájdalom azt meggondolni, hogy hajóink mind külföldi anyagból készülnek; még békével vagyunk más hatalmakkal, ez fog menni. De háború esetén mi könnyen elzárhatják előlünk a forrást? S tengeri hatalmunk ezen függés miatt veszélyeztetve van. Hatalmas szók hangzottak már efelett a hazában, de – keserűen tevé hozzá – pusztában kiáltó szavai voltak azok! Kevés angol tekéntett annyira a jövendőbe, akinek kötelessége lett volna, azt tettel is megmutatni. – Elhallgatott, s mi mind a ketten elérzékenyülve lépteténk mellette, némán. Mindenőnk szíve, esze, honján függött!

A tenyésztés dolgát illetőleg juhai legnagyobb számmal vannak, egész Angliában, mind Southdown fajtabeliek. Azelőtt Dishley fajtát tenyésztett ő is, de környülményihez nem találván az ily nagy, ehető, hosszas gyapjas fajtát alkalmatosnak, rövid göndörgyapjasokat kezdett ismét tartani; csak szabadban, nyáron legelővel csupán, télen répával. Akolnak híre sincs. Legnagyobb birkásnak hallottam Coke urat már Londonban. Annál kíváncsibb voltam juhai számát tudni. Midőn a longlandsi majorban 500-ról, s ezekkel egyetemben a többi majorbelieket 3 000-re menni hallottam, eszembe juta egy monda, melyet ugyan Londonban hallottam, de melynek valóságáról kételkedtem, s most a helyszínén a valóról meglehete győződnöm. A történetet elbeszélem, mint hallám, mert engem érdeklett, mint afféle magyart, midőn honjának, vagy honjabeliének csak nevét hallja is. Valóságáról azonban jót nem állhatok, noha valószínűsége ellen, ismeretes lévén már sok angol furcsaságokkal, semmit nem hozhatok is fel.

Az angolok nagy innepéllyel tartják a gyapjúnyírést. Mióta Woburnban nem tartatik az oly innepéllyel, mint a megholt herceg idejében szokásban volt, a Holkham Hall-i nyírés (the Holkham sheep-shearing) az egész országban legnevezetesebb lett. Angliábani tartózkodásom ideje alatt is kétszer tartatott; mindenkor július 6-án, több száz hivatalos és nem hivatalos vendég jelenlétében. A pompát nem is kell említenem. Csak azt jegyzem meg, hogy Coke úr műszereikkel, s jeles termékeikkel, tudományos munkáikkal jeleskedő férfiak szántásban vetélkedő gazdák, etc., bírója, s jutalmazója volt ilyen alkalommal, hogy honfitársaiban a mezei szorgalmat ébressze, gyarapítsa. Egy ilyen alkalommal, mondják, hogy ez előtti esztendők egyikében főméltóságú Esterházy Miklós[2279]

[2279] Esterházy Miklós (1765–1833), herceg, császári királyi táborszernagy, diplomata, műgyűjtő.

cs[ászári]. k[irályi]. ausztriai követ őhercegsége is jelen volt. Midőn a pompás palota előtti szép lejtőn minden majorokból öszvesereglett nyáj szemlélésével mulatozának a vendégek, Lord Albemarle,[2280] hogy a háziurat annál inkább emelhesse, dicsérte a nyáj szépségét, nagyságát, azt az észrevételt tévén hozzá, hogy az országban nincs hasonló. Bedford hercege nem akart a bókolásban hátramaradni, azt jegyzé még, hogy nincs hasonló Európában, következőleg az egész világon! – Herceg Esterházy Miklós elnevette magát. Nekem, úgy mond, birkásom is több van, mint amennyit itt látok. Fogadásra került a dolog. Az angolok ezerekbe fogadtak, (a mondó 10 000 font sterlinget említett), s azt herceg Esterházy nyerte meg, minekutána hitelesen bebizonyodott volna állítása igaz volta; de nem fogadta el maga ezen öszveget, hanem a greenwich-i ispotálynak ajándékozta. Itt helyben a dolog valóságáról nem bizonyodhattam meg, mert ezeránti kérdésem, a szíves, lelkes, s valóban példás gazda előtt, megalázó vagy dicsekvő szándéknak vétethetett volna; de Londonban sem; mert Esterházy Pál őhercegségénél lévén, noha alkalmam volt, e dolgot szóbahozni átallottam, mert itt meg hízelkedni akarónak tekénthettem volna.

Egyéb marhái is Coke úrnak igen szépek, nevezetesen a paripái, kocsilovai, de a mezei gazdaságnál használtak is. Hasonlag jelesek szarvasmarhái is, melyek mind devonshire-i fajták, inkább vastag, mint vékony bőrűek, annálfogva hízlalásra inkább, mint téjhasználatra valóknak tartatnak, nagyobb részént. Mindenféle színűeket láttam köztök, de itt a sötétvereseket legjobban szeretik. A tehenek ötödik esztendős korukig használtatnak, s valamint az ökrök legfeljebb hatodfüves[2281] korukban vétetnek hízlalóba. Testalkotások nagyon hasonlít a magyar fajtáéhoz, de szarvok nincs oly nagy, s az is inkább előreálló. Valamennyi szarvának a hegyén egy tyúktojás nagyságú sárgaréz golyó látható, amely azért enyveztetett reá, hogy döfésével se emberben, se más marhában kárt ne tehessen. Egyéberánt ezekre nézve semmi különös megjegyzendőm nincs.

Minekutána földét, rétét, s marháit megmutatta Coke úr, a majorba vezetett, mely mind pompás épülettel díszeskedik. Itten különösen nevezetes a szerszámoskamara, melyben mindenféle gazdasági eszközök tartatnak. Különbféle ekék, legnagyobb számmal a skót ekék (Scots plough), melyek lengők, s egészen öntöttvasból készültek, s melyek itt közönségesen használtatnak, kapáló, töltő eke, vetőműszerek, ezek közt közönségesen a Cook-félék használtatnak (ezek nem Coke úr találmánya, hanem James Cooke Reverend[2282] úré, a két név zavarodásba hozhatná az olvasót a nevek hasonló volta miatt,

[2280] Keppel, William Charles (1772–1849), Albemarle negyedik grófja, főlovászmester.

[2281] Hatodik esztendős.

[2282] Cooke, James (1743–1817), Cambridge-ben tanult anglikán lelkész, mezőgazdasági gépekkel foglalkozó feltaláló.

ha azokat magyarosan olvasnók, holott angol módon olvasva tüstént kitetszik mind a nevek, mind a személyek különbsége, amaz Kok, ez meg Kuknak mondatván ki), s többek melyek a georgikoni szerszámos kamrákban hiányzanak. Csak kettőt vettem itt észre, melyek nálunk nem találtatnak, úgy mint a *dibble,* lyuggató, s *crusher,* csonttörő. Amarról már adtam leírást, Crockford jószágáról tévén említést. Emerről legkönnyebben szerezhet magának fogalmat, aki a georgikoni répavágót, vagy ahhoz hasonlót látott. Az t[udni]. i[llik]. a különbség a kettő között, hogy a répavágónál a garat alatt egymás mellett, s ellen forgó két hengerben görbe kések, itt pedig egyenes, vastag, s éles vascövekek vannak helyezve. Van egy cséplőeszköz is, a pajtáskerttel határos épületben, Meikle-féle,[2283] melynek mind rajzolatja, mind mintája megvan a georgikoni múzeumban, azon kívül, hogy nagyban is megvagyon két példányban. Az egyik négy lóerőre, a másik, a hordozható – két lóerőre; azért ezeket leírni nem tartom szükségesnek. Megjegyzem azonban, hogy valamint Norfolkban általjában, úgy különösen Holkham Hallnál az újabb korban feltalált vagy javított eszközök, s műszerek különösen nagy divatban vannak, s a gyárakban használtatni szokott gépeket romboló dologtalanok a norfolki gazdák eszközein is garázdálkodtak, Coke úrnál azonban nem. Merthogy a gépek használata a mezei gazdaságnál nem veszi el keresete módját munkásembernek, mint a gyáraknál, eleven példával bizonyította be Coke úr azáltal, hogy éppen ő, aki legtöbb machinát használ a gazdaságnál, azaz mindent azzal végez, ő szerzett Holkham lakosinak oly kereset módot, mely őket a szegénységből ki, és tűrhető vagyonosságra emelte, elannyira, hogy a helység szegényházát is ledöntötték, s helyébe városi módra egy díszes gyeptért állítottak. Coke úr ugyan ellenzette a még jókarban volt épület lerontását, s ajánlotta inkább annak eladatását, vagy valamely közhasznú célra fordítását, de a lakosok megmaradtak állandóan határozások mellett, s lerontották azt, mondván, hogy azon épület örökké csak gyalázatjokra emlékeztető lenne, valóságos szégyenkő.

De hát mi az, ami a holkhamiakat annyira felsegétette? Kérdi tán, olvasóm valamelyike. – Az a len, melyet Coke úr példájára és buzdítására haszonbérbe vett telekjökön mívelnek, s télen által, midőn a mezei munka úgy sem adna nekik élelmet, feldolgozzák, azzal egyetemben, amit Coke úr maga termeszetett.

OSZK Quart. Hung. 3727/5 fol. 149v–160.

[2283] Meikle, Andrew (1719–1811), skót malomács, feltaláló.

78.
1821. november 20–23.
Beszámoló a skót határvidéken és Glasgow-ban szerzett tapasztalatokról, valamint különböző tudós személyiségekkel, mintagazdaságok tulajdonosaival történt találkozásokról

Skócia

Nov[ember]. 20-án hagytam el az angol határt. Longtown, takaros kis városnál keltünk át Liddle folyóján, mely határvonalt képez Anglia s Skócia közt, éjszaknyugotról a Solway-öböllel, melybe ömlik egyetemben. Nem messze kelle haladnunk, Shark patakán át, s Graitneyben valánk. Ez az első falu Skótországban, s igen gyakran hallható az angol játékszíneken, de közéletben is, a nép szájában, nem ugyan Graitney, hanem Gretna Green, egy közlegelő, puszta telek, Graitney és Springfield faluk közt, melyen a múlt század vége felé, 1760 táján Paisley,[2284] springfieldi lakos egy cigánykunyhó helyére egy kis házacskát építtetett, s sert, wiskeyt (pálinkát), s dohányt árulgatott; de ezen kereskedésén kívül még házasságokat is kötött, mint mások a szomszéd falukban. Ezen utolsó tette nem volt törvényellenes, mert a skót egyház igen egyszerű lévén mindenben, a házassági szertartásokra nézve is eléglette, ha két különnemű személy egy vagy több tanú jelenlétében kijelenti, hogy egyik férj, a másik feleség anélkül, hogy a papi áldást szükségesnek nyilatkoztatná. Hihető, hogy a törvény azért hagyá jóvá az ily házasságokat, hogy az ágyastartásnak elejét vegye; de ehelyett csempesz[2285] házosságokat szentelt meg, ami nem kevesebbé botránkoztató. Azonban sem Graitney, sem Gretna Green, se Paisley nem kapott volna oly hírre, s jelentőségre, ha a presbiteriánus papok Paisleyt üldözőbe nem vették volna, csupán azért, mivel Paisley a Shark-hídon vámszedő is lévén, első kaphatta meg Angliából a szerelmes kalandorokat, kiket szüleik vagy gyámjaik akaratja, vagy az angol egyház szigorúbb rendszabályai gátoltak az öszvekeléstől, s Skóciába kelvén át, a presbiterek jövedelmét szaporították volna. A törvényszék Paisley mellett

[2284] Paisley, Joseph (c. 1730–1814), kovács.
[2285] Illegális.

nyilatkozott. A törvényszéki ítéletek itten hamar nagy nyilvánosságra jutnak, s így történt, hogy Gretna Green, s Paisley a papok által ellenébe indított pör következtében hírre kapott, s esketése még jövedelmezőbb lett. Azonban ő részegeskedése miatt elnyomorodván, mint nőtelen, egy régi jó barátjánál vonult meg Springfieldben, aki élet nemére nézve kovács volt, s barátja tisztét szintúgy teljesítette, mint jövedelmén híven osztozott. Paisley nem sokára meghalálozott, utána csakhamar a vén kovács is, Laing Daniel,[2286] kinek birtokát Sowerby József[2287] szinte kovács, vette át, s Paisleynek leégett házát felépítette, kohóval, s kovácscégérrel ellátta, s az esketést, mint elődе folytatja, oly kimenetellel, hogy ő a leghíresebb házasságáldó egész Nagy-Britanniában. Elmondja a papi áldást, imádságot is, a jegyesek megnyugtatására, az öszveadott jegyesek felett jegyzőkönyvet vezet, melynek kivonata a törvény előtt is teljes erejű. S ha a házastársak utóbb pap által is megáldatják még magukat, az korántsem azért történik, mintha a Gretna Green-i házasság nem volna teljes erejű, hanem azért, hogy gyermekeikre nézve támadható nehézségeknek elejét vegyék, s tán, hogy amennyiben kalandjok kellemetlen véleményt támaszthatna, a vallás palástjával fedezhessék, midőn a kiszabott egyházi szertartásokhoz alkalmaztatják magokat. Az ilyen házasságok száma évenként több százra megy, s gyakortai perlekedésre adnak alkalmat az angol törvényszékek előtt. – Alig hittem volna, hogy ezen mívelt országban, sok egyéb tarkaságok közt ilyenre is találjak, milyent én csak Utópiában[2288] vagy a mesék országában kerestem volna. Tán az angol törvényhozó test az ilyen visszaéléseknek határt fog végre szabni! – De visszaélésnek tán csak én keresztelem az ilyen tettet, s velem minden nem presbiteriánus, mert ők a törvény értelme szerént cselekesznek, házasságot a törvény értelme szerént hagynak jóvá, szintúgy, mint a francia republikánus Mairek.[2289] Itt a kovács mint békebíró, mint falusi elöljáró lép fel. Éjtcakára Dumfries fogadott keblében. Ez a hasonnevű megye fővárosa, igen szép fekvése van a Nith torkolatjánál.

Másnap 21. Még jó idején megérkeztünk Lanarkba, melynek közelében él s jótékonyan hat Angliának jelenben legmunkásabb, s legnevezetessebb filantropistája, Robert Owen,[2290] egy pamutgyáros. – 1784-ben David Dale,[2291] egy gazdag gyárnok Glasgow-ban, Lanarkhoz közel, a Clyde folyó zuhatagánál, egy fonyóintézetet állított fel, s ezt New Lanarknak nevezte.

[2286] Laing, Daniel (1755–1827), kovács.
[2287] Sowerby, Joseph (?–?), kovács.
[2288] Az idealizált *Seholország*, az elnevezés Sir Thomas More (1478–1535) azonos című művéből ered.
[2289] Polgármester.
[2290] Owen, Robert (1771–1858), walesi gyáriparos, filantróp.
[2291] Dale, David (1739–1806), skót kereskedő, bankár, New Lanark alapítója, 1785-ben.

Azonban jóravaló munkásokat nem kaphatván, a falukon szedte öszve az apró gyermekeket, de nem boldogulhatott, részént azért mert fogadott munkásai, mint aféle szedett-vedett emberek, megromlottak voltak, s az ártatlan gyermekeket is elrontották, részszerént azért, mert gyakori távullétében az intézettől, nem volt embere, ki ügyét szívén hordozta volna. Merénye már enyészőben volt, midőn némely baráti reábeszélették, hogy épületeit adja el, midőn Robert Owen, ki Manchesterben nagy gyárok felügyelője volt, magát az intézet átvételére eltökélette. Dale úr visszavonulván, az intézetet kormánya alá vette. A romlott nép haszonvehetlen volt. A rendetlenségnek nem volt egy neme, mely köztök nem divatozott volna. Vallástalanság, részegség, fajtalanság, tolvajlás, mint fő vonalok említhetők. Ide járult még az is, hogy angol létére (ő tulajdonképpen wallisi[2292] születés, Montgomery grófságból) már látatlan is gyűlöletes volt, s mindenhol csak ellenszegülésre talált, engedelmesség helyett. Midőn először közibök lépett Owen úr, éppen pöröltek, s verekedtek egymással. Ő inté őket, hogy tekéntsék egymást, békében éljenek, s egymást boldogítsák inkább, ahelyett, hogy nyomorulttá teszik, s kész poklot készítenek egymásnak. Ő azon lesz teljes erejével, hogy valamennyit boldogítsa. Soká siker nélkül fáradozott, de nem veszté el türelmét, s végre célt ért. A gyermekeket mind oktatás alá vette, s munkára csak olyanokat használt, melyek már 10 vagy 12 esztendősek voltak, a többinek mind tanulni kellett, eleinte anélkül hogy szüleiknek legkevesebb költségbe is került volna a nevelés vagy oktatás. Az öregeket is rendes életre kénszeríté, s azáltal, hogy a faluban minden korcsmákat megszüntetett, nemcsak azért, hogy a részegeskedés útját elvágja, hanem azért is, hogy az eltolvajlott holmiknak eladhatását meggátolja. Minden ármánykodásnak szeléd emberi bánást tett ellenébe, s midőn mindenféle szükségeikről, legjobb minőségben, legkisebb önzés nélkül gondoskodott, annyira bevette szívöket, hogy örömest engedelmeskedtek, s rendes, szorgalmas munkások lettek, elannyira, hogy 1819-ben a leedsi gyárnokok egyesülete választmányt küldvén a New Lanark-i intézethez, a rendet s erkölcsiséget nem győzték eléggé magasztalni. – A gyárról magárul nem szólok, mert lényegére nézve ez is olyan, mint több ilyen neműk, milyeneket már láttam, csak a gyermekekkel bánásról szólok.

Owen úr azt veszi fel alapelvül, hogy a gyermekben a természet eredetileg nem rossz. Rossz cselekedetek támadnak azonban, hogy a tetteknek rossz következését nem látják tapasztalás hiánya miatt, tehát a gyermeket a tapasztaltaknak, kik az ok és az okozat közötti öszvefüggést tudják, szükséges a gyermeket kalauzolni, hibáiért nem vetni meg, hanem szánni, inkább

[2292] Walesi.

oktatni. Ezen alapelvből indulván ki Owen úr, a nevelésből számkivetett minden jutalom reményt, minden büntetés félelmet [vált ki]. A gyermeknek okulni kell. Azért a tanítónak okosnak s türelmesnek kell lenni, szeretteknek s nem rettegetteknek, anélkül mindazonáltal, hogy tekéntetöket vesztenék. – A nevelőház egy háromemeletes nagy épület. Az alsó három nagy teremre oszlik, mindenik padlását henger alakú vasoszlopok tartják, melyek belül üresek lévén, egyszersmind kályha gyanánt szolgálnak, minthogy a füst azokon eresztetik által. Ebben vannak az első osztálybeliek, mind a két nemű gyermekek együtt 18 hónapos koroktól fogva hat esztendős korokig. Azután a különneműek elválasztatnak, s csak a tanítás órájában eresztetnek öszve. A második emelet két nagy teremre oszlik. A nagyobbik 90 láb hosszú, 40 láb széles, s 20 lábnyi magas. A falakon olyan forma táblák függnek körös körül, milyeneket a Lancaster-féle[2293] oskolákban láttam. A harmadik emeletben szinte két terem van. A nagyobbik szintoly széles és magas, mint az imént említett, de hosszasága csak 49 lábnyira terjed. Ezen teremnek egyik végét a zenekarzat foglalja el. Ezen karnak átellenében levő falon függenek mindenféle földabroszok, jó nagyok mind, szépen kiszínezettek, de a tartományok vagy városok nevei nincsenek rajtok feljegyezve. A két mellékfalon természethistóriai tárgyak vannak felaggatva. Az előbb említett nagy terem elemi oktatásra szolgál. Ezen utolsó, egyszersmind muzsikai s tánctanításra, s mulatságra szolgál, azon kívül, hogy benne természetleírási és földleírási leckék adatnak. Tanítás tárgyai az olvasás, írás, számvetés, természetleírás, földleírás, népek történetei, éneklés, muzsika, s vallási tudomány. A figyermekekre nézve ezeken kívül fegyvergyakorlás, a nőneműekre nézve asszonyi munkák. Mind a két nemű gyermekek hatéves koroktól fogva tízesztendős korokig oskoláztatnak csak. A 11 és 12 esztendősek csak estvéli órákban jelennek meg. 13 esztendős korokban az oskolába járástól felmentetnek. Az olvasás mindenben sajátszerű, legalább a mi módunktól különböző. Az írás, olvasás tanítása Lancaster módja szerént megy véghez, a számvetés tudománya csak fejből, mert nemcsak az a cél, hogy a gyermekeknek ismeretei szaporodjanak, hanem főleg az is egyszersmind, hogy elmebeli tehetségök gyakoroltassék, s az által nagyobb kifejlődésre s tökéletességre hozassák. Ezen okból nem íratik fel a tartományok s városok nevei [sic] a földabroszon, hanem a hegyek, völgyek, folyók, tavak s tengerek jól kijelölve lévén, s kelletiképpen színezve, ha nem oly könnyen tartja is meg a gyermek valamely helynek hollétét elméjében eleinte, tökéletessebb s maradandóbb minden körülmények tekéntetbe vétele után minden helyrőli fogalma, mintha a hely

[2293] Lancaster, Joseph (1778–1838), southwarki kvéker pedagógus.

neve mindenhol fel volna írva. Legbajosabb a vallásbeli oktatás, annyiból, hogy a gyermekek szülei különbféle vallást követnek. De itt Owen azon alapelvet tartja szemei előtt, hogy embereket, s pedig keresztény embereket kell nevelnie. Ezen okból kiindulva, minden viszonyokat úgy intéz el, hogy vallásos érzelmeket gerjesszen nevendékiben, azokat erkölcsösen vezérelje. Kölcsönös szeretetet, egymásnak gyarlósága eránt való türelmet kell gyakorolnia, minekelőtte vagy csak azt a szót hallják: religio. Akkor van már ideje, hogy akármelyik felekezet vallásában nyerjenek oktatást, midőn már tettleg gyakorlották a keresztény erkölcsöket. Ezen vallási rendszere miatt vallástalannak neveztetett az érdemes férfiú, ki igenis vallásos, s ki mind maga, mind nevendékei tettleg bizonyították be vallásos voltokat anélkül, hogy vallásosságokkal kérkednének, mint éppen azok, kik igaz keresztényeknek vallják magokat, s a kereszténység igaz szelleme ellen, türelmetlenek más vallásbeli felekezetűek ellenében.

Owen úr azon törekszik, hogy a lealjasodott emberiség felemelkedjen, az emberi méltóságig; hogy megismérje körét s tehetségét, s mint embernek, mint polgárnak illik, erkölcsös s munkás életet éljen, ne csak anyagilag szorgalma által, hanem szellemileg is, szív s elmebeli művelődése által. Az ilyen ember nem áhétozik a nagyok méltóságára, vagyonára, zendületekre nem hajlandó, hanem a maga körében munkás, s békeszerető. Az egyszerűbb, mesterkéletlen életű, az erkölcs ösvényén járó ember a föld nagyjainak azt a vigasztalást szerzi, hogy okos embereken uralkodhatik, s nem az emberiségből kivetkőzött barmokon. – A nevendékek pamutszövetből készült köntösben járnak. Köntösök római tunika-forma szabású, a fiú gyermekeknek közel térdig érő, a leányoknak bokáig. Minden héten háromszor vesznek magokra tisztát. Mindezért a szülők semmit sem fizetnek, még a gyermekek hatesztendős kort el nem értek. Hatesztendős koroktól fogva hónaponként három batkát fizetnek, ami mintegy kilenc krajcárt tesz a mi pengő pénzünkben. 11 esztendős korától fogva, midőn már csak az esti órákon jelenik meg az oskolában, ismét semmit se fizetnek. Az említett hónaponkénti fizetés is csak egyhuszad részét födözi a kiadásoknak. Ami eléggé mutatja, hogy Owen úr nem önző. Heti bérök a 18 esztendős férfiaknak 4 shilling 3 denár[2294] (1 shilling annyi, mint 27xr pengő a mi pénzünkben), a leányoké 3 shilling 5 denár. Ha ezek darabszámra dolgoznak, a férfiak hetenként 5 sh[illing]t 9 d[enár]t, a leányok 5 s[hilling]t 4 d[enár]t kapnak. 18 évet meghaladott férfiak heti bére 9 sh[illing] 11 d[enár]t. Heti bére a 18 esztendőt meghaladott nőszemélyeknek 6 sh[illing], az ilyenek ha darabszámra

[2294] Penny, Gerics a római jelölést alkalmazza.

dolgoznak, a férfiak 14 sh[illing] 10 d[enár]t, az asszonyok 8 shillinget kapnak. – Az egész New Lanark-i telepítvény jelenleg 2 293 személyből áll, nem számlálván ide az Old Lanark-i 188 munkásokat. Ezek közül 483 tízesztendősnél fiatalabb gyermek.

Az eddig felhozottakból nyilván kiviláglik, hogy Owen úr Lancaster s Pestalozzi nyomdokin is jár, s haszonra fordítja a békés, s munkás Quackerek elveit is, oly különbséggel mégis, hogy midőn egyes családok a gyár jókarban tartására öszvepontosítják erejöket, sajátot is szerezhetnek, annyival is inkább, hogy a gyár kormányzója mindenféle szükségeikre megkívántató szerekből elegendő mennyiségben, s a legjobb minőségben maga megszerzi, mindent nagyban, következőleg mindent illendőbb áron, mintsem magok az egyes családok azt megszerezhetnék, nem vonván le, vagy róván fel egy batkát is a maga számára, amiről mindenki, minden órában megbizonyosodhatik.

Owen úr figyelme az élelmiszerek megszerzésére is kiterjesztve lévén, látta azon fogyatkozásokat, melyek még a mezei gazdaság körül tapasztaltatnak, látta szükségét annak, hogy Britanniának műi, s gyári ipara s világkereskedése által a népesedés mindinkább növekszik. De növekszik egyszersmind azzal az élelmiszerekről való gondoskodás, tehát a mezei gazdaság emelésének szüksége. A gyári iparra alkalmazott elveit helyesleni kéntelenek ellenei is, s Owen azt a mezei iparra is alkalmazni akarja. Segétségre felszólította honja kormányférfiait is, ezen cél elérhetésére. Az Aachenben összeűlt fejedelmeknek is bemutatta tervét, de amennyire tudom, nem igen nagy pártfogásra talált. Most Irlandba készül, hogy ott az éhen halóknál alkalmazza emberi s hazafiúi elveit.

De az angol egyházi felekezet ellene lévén azért, hogy az angol vallást a többi felett, vagyis kizárólag nem sürgeti, aligha több ellenekre nem talál a hatalmasok részéről, mint segéd kezekre. S ezt ő maga is, számba veszi. Mindenesetre tettleg akarja megmutatni elveinek a mezei gazdaságra is alkalmazhatását, s az abból következő mind anyagi, mind szellemi, s erkölcsi erő növekedését. Ezen célra felvett Owen úr New Lanark közelében 12 hold nagyobb részént posványos földet haszonbérbe. Azt mívelés alá fogja venni, s rajta 12 000 személyre menő családot (férfiakat, asszonyokat s gyermekeket is együtt értve, tehát nem csupa dolgosokat, kenyér s pénzkeresőket, hanem csupa emésztőket is, egyszersmind kiknek nagy része nevelése, s tanítatása folyvást tetemes költségeket fog kivánni) el fog tartani. Szoros számolás szerént 40 000 font sterlinget elégnek tart ezen terv létesítésére. Ezen öszvegből levonva a tőke kamatját, a telekbért, mindenféle adót, építési s egyéb, az ilyen szállítás megtelepítésével öszvekötött költségeket, még

tetemes öszvegeket gazdálkodik meg, ugyanis szoros számolással a dolgozni képesek munkabérét 1 991 600 font sterlingre teszi, a kiadási költségeket 1 075 000 font sterlingre. Ezt amabból levonván kihoz 916 600 font sterling maradékot. Ez ugyan előttem se elég világos, őszintén megvallom, s abban gyakorlottabb elme előtt tán világosabb lenne. Tartok mégis attól, hogy sok mások sem fogják, többen tán nem is akarják, Owent érteni. Ő rajta is megvalósul az, a mit valaha Pope mondott:

„Truths would you teach, and save a sinking land.
All fear, none aide you, and few understand!"[2295]

Mindenesetre a munka meg van kezdve, s Motherwell (így nevezte Owen az új telepítvényt New Lanark közelében) még idővel nagy jelentőséggel fog bírni tán az egész emberiségre nézve. Én bízom Owen úr gyakorlati tapintásában, ha számítása helyességét voltaképpen felfogni képes nem voltam is.

Már késő éjcaka volt, hogy Glasgow-ba megérkezhettem. A skót határtól egész Lanarkig igen kies vidéken haladtam. Dumfriesshire a háromfelé elágazó hegyek a láncolat által három völgyre oszlik. Mindeniken átmenvén, festői változatosságot, kellemet, több zöldet, mint eke alatt levő földet láttam, birkákkal, s szarvasmarhákkal több helyen ellepettet, ahonnét a mezei gazdaságot inkább a tenyésztésre, mint a termesztésre kiterjedni tapasztalhattam. A mívelt föld leginkább burgonyát s zabot terem. A lanarki megye Loads Hill bércei darabonként kopár sziklák, a Clyde felé lejtő oldala java legelő, az alja nagy része bozótos. De még ezen vidék is festői, kivált a Clyde zuhataga, s a közel levő emberbarátinak inkább, mint gyári vagy kereskedői intézetnek nevezhető szép telepítvény! – Amely utazó keble itt magasabbra nem emelkedik, mély érzelmektől nem dagad, az vonuljon egy remete lakba, nem emberi társaságba való az! – Már beestvéledett, hogy Lanarkból kiindulék: Glasgow-ig tehát semmi észrevételem. Mert mindamellett is, hogy a havas eső alkalmatlankodott rajtam, Owennel s intézetével annyira elfoglalva volt elmém, hogy átázásom, s fázásom csak akkor lett érezhetővé, midőn már a kocsiról le kelle szállanom.

22. Glasgow-ban igen kellemes szép napra virradtam. Kirándulék hát mindjárt a szabadba, hogy a városról általános képet szerezzek. Meglepő volt annak tekéntete, midőn a Clyde déli partjára értem, s az ó hídfőtől a nagy folyó éjszaki partján elterülni láttam. Clyde folyója itten körülbelül olyan

[2295] Idézet Alexander Pope *Essay on Man* c. művéből: „Igazságokat tanítanál, s mentenél egy süllyedő földet. / Mind félnek, senki nem segít, s kevesen értenek!"

széles, mint a szőke Duna Pestnél. Ennek vize azonban igen tiszta. Három pompás kőhíd van rajta, az ó, vagyis Stockwell-híd még a 14. században épült, hossza 415, szélessége 34 lábnyi. Az új híd 560 láb hosszúságú, 1768-ban épült. A Hitcheson-híd[2296] 406 lábnyi hosszúságú, 1794-ben építtetett. Jobb partján különösen szép kőházak nyúlnak el egyenes vonalban. Sok tornya felett egy emelt helyről, egy magosan álló épület csinos kúptetővel tűnik ki a város mögött, s még feljebb emelt helyen, a hegysor tetején, vitorlás hajók úszkáltak. Amaz az őrültek háza, emez a glasgow-i csatorna hajói. A városon alul, t[udni]. i[llik]. a Clyde folyó révet formál, mely a Clyde kifolyásánál az irlandi tengerrel közösül. Éjszaki partjából szakad ki a Glasgow Canal, mely kelet-éjszaki irányban szinte 160 lábnyi magosságra emelkedik, s 39 zúgók segétségével a forth-iban[2297] végződik, s az által Glasgow az Éjszaki-tengerrel is öszveköttetésbe jön. Egész hosszasága 35 angol mértföldre terjed, s elbír olyan hajókat, melyek 8 lábnyira merülnek a vízbe; az egész 200 000 font sterlingben került, s oly hasznos, hogy Glasgow felvirágzásának egyik leghatalmasb eszközének tekéntendő. Glasgow t[udni]. i[llik]., amint annak leírásában olvasám, Skóciának egyik legrégibb városa. Már a 6. században mint keresztény helység isméretes volt. A 12. században már gazdag püspökséggel bírt, de kiterjedése csekély lehetett, mivel midőn 1450-ben a tudományos egyetem alapíttatott, csak 1500-ra ment lakosai száma. Az egyetem felállítása után szembetűnőleg gyarapodott, mindamellett is, hogy a sok háborúskodásban, melyekbe a pártok dühe őtet is elragadta, sokat szenvedett, s 1652-ben egyharmada elégett. De csakhamar felépült hamvaiból, utcái rendesebbek, egyenesebbek, tágosabbak lettek, s faházak helyett nagyobb kőépületek emelkedtek.

1707. esztendő hozta Glasgow-ra a béke áldásait, s azóta, hogy a Skócia Angliával egyesült, belkereskedését melyet a halászat, s némely kézi művek készítésén kívül űzött, távulra is kiterjeszthette. Annyira, hogy midőn Skócia Angliával nem egyesült, 80 000-nél több lakost nem számlált Glasgow, s most 200 000-et jóval is felülhalad. Emelkedésére sokat segétett mindjárt az egyesület[2298] után a pamuthoz, mint nyersanyaghoz könnyen juthatás. Ezáltal az eddigi kender és len feldolgozója pamut kelmékkel nagyobb mértékben váltathatott fel, s Virginiával cserekereskedés állíttathatott, dohányra leginkább, amely ágat egyedárusilag űzhette, s ezen cikkelynek, mint egyéb portékának is az ország keleti réveiben is könnyű költséggel s hamar

[2296] Helyesen: Hutcheson Bridge.
[2297] Utalás a több kisebb folyó összefolyásából keletkező Forth-ra.
[2298] Egyesülés.

átszállíthatta az említett glasgow-i csatornán. Ekkor tájban támadtak Arkwright[2299] fonyó műszerei, s Watt[2300] (Greenockban, Glasgow-nak egyik nyugoti révében született, s az egyetemi tanító Black[2301] segéde lévén, a gőzműszer tökéletesítésére, s a gőz feszítő ereje használhatásának feltalálására alkalom adatott nékie), gőz gépelyei divatba jöttek, ami annál könnyebben megeshetett, mennél gazdagabb vas és kőszén bányával bír Glasgow környéke. Kőszénbánya a város környékén 37 van, s ezeknek esztendei 561 000 tonnára menő adományából Glasgow négyötödrészt elemészt. Skóciának 10 vashámor[2302] egyesülete van. Ezek mindöszve 28 nagy kemencével bírnak, s ezeknek huszonhárma Glasgow körül van. Ily kedvező körülmények közt, mi csuda, ha Glasgow nemcsak maga annyi pamut és egyéb gyárokkal bír, midőn a gőz erejét használva nem kéntelen a gyáros patakok vagy kisebb folyók mellé telepedni, s munkás kezeket tán távul városokból, vagy több falukon öszveszedni, s a mezei munkától elvonni. Mi csuda, ha Glasgow-nak egész környéke öt s több mértföldnyi távulságra gyárokkal van elárasztva, melyek munkáik gyümölcsét mind a főhely emelésére pontosíthatják öszve. Mindezen kedvező környülmények közt mennyit tett a tudományos egyetem, s egyéb a tudomány terjesztésére, s az ész kifejlesztésére s gazdagítására rendelt intézvények, elképzelhetni, ha majd alább azokat felhozandom.

Körülteléntvén így a városban, azalatt eljött az idő, hogy ajánlásommal kocogassak. Először is Dr. Hooker, a *Flora Scotica*[2303] szerzőjéhez menék. Ő éppen onnét hazulról elmenőben volt. Sajnálkozását mutatta, hogy előtte levő dolga mellőzhetlen, s halaszthatlan. Nejének s ipának ajánlott addig is. Több ajánlásra nem volt szükségem. Egészen hon voltam. Míg maga Hooker úr hivatalos dolgaitól szabadulhatott, a hófejér hajú, de mégis igen virgonc kis öreg, szívességgel teljes izlandi, Hooker úr ipa, Millar úr volt kalauzom. Nem hallgathatom el, hogy mily szívességgel fogadott a deli nő, s nyolc esztendős szép kis fiacskája, ki mint régi ismerőséhez vagy atyjafiához, meglepő, s egészen elérzékenyítő módon jött hozzám, s kezemet megszorítván, azt kérdé: hogy vagyok (how do you do)? – Millar úr először is az egyetem épületébe vezete. Utunkban esett a nagy templom, egy roppant gót épület, melyet Millar úr már csak azért is érdemesnek tartott megtekénteni, hogy ez egyedül

[2299] Arkwright, Sir Richard (1732–1792), gyáriparos, feltaláló, a kártológép tökéletesítője.
[2300] Watt, James (1736–1819), feltaláló, mérnök, a gőzgép fejlesztője.
[2301] Black, Joseph (1728–1799), orvos, vegyész, egyetemi tanár, a magnézium és a széndioxid felfedezője.
[2302] Kohó.
[2303] A hivatkozott mű: *Flora scotica, or, A description of Scottish plants arranged both according to the arificial and natural methods,* Edinburgh, Constable, 1821.

(Kirkwallin, egyik Orcade-szigetbelin[2304] kívül) áll még fenn azon pompás egyházi épületek közül, melyek a reformáció előtt léteztek, Skóciában. Ez egy roppant, már befeketült s mohosodott épület. Homlokzatánál magas kőfallal van mind a kétfelül levő lakházaktól elválasztva; hátulról szabadon áll, de mégis egy árokkal, melyben egy patak foly hosszat, van az utcától elválasztva, s védelmezve. Szent borzadás lepett meg bemenetkor, meghatva lévén, nem volt szavam. Millar úr a csendet ezen szavakkal szakasztá félbe: „egy erős, jó alkotású épület, addig áll még a világ, ha emberi kezek, vagy a puskapor távul maradnak tőle, ezt mondja Walter Scott[2305] Rob Royban egy helyen, s kevés hiányzott, hogy romboló kezek nem nehezedtek reá! Midőn az újítók dühe a templomi ékességeket kiszóratta, dobszóval csődíttettek öszve a kőmívesek, s akármint oltalmazták a józanabb ujítók a régiség ezen tisztes maradványát, parancs adatott annak tüstént lerombolására. Az egész kőmíves céh megjelent a templom előtti téren, s a parancs kiadva lévén, a céhmester felemeli jobbját az ég felé, s az élő Istenre esküszik meg, hogy aki egy követ a templom falából kiütni merészel, annak nem lesz ideje egy másikat kivágni. A tanács örömmel vette vissza parancsát, melyet a zajgó nép csikart ki, s minekutána a polgármester kinyilatkoztatta, hogy az épület meg fog kéméltetni, a kőmívesek békével haza mentek a templom előtti térről. A kriptából, mely félig a földben van, ki lévén már ekkor szórva a holttestek, templommá változtatott az. A templom boltja alatt meg egy közfal húzatott, s ezáltal két templommá, öszvesen tehát az egész három templommá vált. Azonban a most folyó század kezdetén a közfal lerontatott, s a kripta előbbeni céljának visszaadatott. Most a templom épülete régi alakjában látható".

A fő templomtól éjszaktól dél felé, a Clyde partjáig nyúlik a fő utca (High Street), mintegy óra negyednyi hosszúságra. Ebben van az egyetem. Az épület homlokzata 300 lábnyi tért foglal el, s amegett négy tágas udvar látható, melyek összesen 28 000 négyszegű lábnyira terjednek, s oly pompások, hogy akármely ilyneműekkel versenyezhetnek. Az épületek tanító termekre, s az egyetem gyűjteményeinek tartására, s néhány tanítók lakására szolgál. A tanulók nem az egyetem épületében szállásolnak, mint Cambridge-ben s Oxfordban, hanem városi lakosoknál. Az egyetem négy karra (facultas) oszlik, mint az európai szárazföldi egyetemeknél. Itt különös említést érdemel az egyetem gyűjteménye, melynek alapját teszi William Hunter[2306] gyűjteménye, mindenféle természetleíráshoz tartozó tárgyak, boncolást illetők, pénzek

[2304] Orcades, az Orkney-szigetek régi elnevezése.

[2305] Scott, Sir Walter (1771–1832), regényíró, költő, történész, utalás 1817-ben megjelent *Rob Roy* c. regényére.

[2306] Hunter, William (1718–1783), skót anatómus, orvos, szülész, William Smellie (1693–1763) tanítványa.

az ó- és újkorból, kéziratokból, nyomtatott könyvekből, meg számos eredeti festésekből álló. Utóbb hozzájárult Dr. Anderson[2307] gazdag gyűjteménye is, s többeké. William Hunter Glasgow közelében született, s ezen egyetemnél neveltetett. Gyűjteménye, melyet hálául hagyott az egyetemnek, 150 000 font sterlingre becsültetik. Ő testvér bátyja volt John Hunternek,[2308] ki a londoni Surgeon's Hallt alapította. A természeti tudományt s orvoslást mindenik sok felfedezésekkel gazdagította, mindenik több, s állandó becsben maradandó munkákat adott ki. Williaméi közt legnevezetesebb: *Anatomy of the Human Gravid Uterus.* London 1775.[2309] fol., melyeknek minden képeit egészen felvette a maga bonctáblái közé Loder.[2310] – Az épület, melynek emelésére szinte Hunter William vagyona szolgált, igen pompás, és célszerű. Külsejét egy szabad oszlopzaton álló csarnok, s fölét egy kúptető díszesíti. Alatt van a könyvtár. Lord Spencer katalógusát, Plató[2311] munkáit, s egy kínai mappát mutatott, a jelesb orvosi munkákon kívül, mint különösséget.[2312] A boncoláshoz tartozó gyűjteményben, mely, valamint a természet leíráshoz tartozó is, a felső emeletben van. Különösen figyelmeztetett Dr. Cowper,[2313] a gyűjtemény őrje, Hunter képeinek mellékdarabjaira. Az anyaméhben levő borjúkra, báránykra, etc., de amelyek rajzolatban még nincsenek kiadva. A kórtudományt illető gyűjteményben figyelmet érdemel egy férges lepény *(placenta hydacia),* s egy gyomorkő, melynek a közepét egy kis vasszeg ábrázolja. – Az ásványgyűjteményeknél egy kőfa [sic] szivárványra *(opalus ligneus)* ezen szavakkal mutatott: „honodból való, ami legemlékezetesebb mutatványaink közé tartozik. (This is a very fine specimen; it is out of your country; it belongs to our most remarkable show pieces)", s ezen szavak voltak egyedül azok, melyeket angol nyelven intézett hozzám; mert midőn Millar úr mint magyart bemutatott neki, ilyen szavakkal szólétott meg: Salve mi Domine! Tecum mihi latine loquendum erit: novi enim vos latine optime loqui.[2314] Ezzel jobb karját nyújtá, s szíves

[2307] Anderson, John (1726–1796), nyelvész, természettudós, a „useful learning" elkötelezettjeként a szakképzés egyik úttörője.

[2308] Hunter, John (1728–1793), skót sebész, Edward Jenner tanára, a Royal Society tagja, egykori gyűjteményét a róla elnevezett Hunterian Museum at the Royal College of Surgeons őrzi.

[2309] A kötet az előző évben Birminghamben jelent meg, a pontos könyvészeti adatok: William Hunter: *Anatomia Uteri Humani Gravidi tabulis illustrata – The Anatomy of the Human Gravid Uterus Exhibited in Figures,* Birmingham, Baskerville, 1774.

[2310] Loder, Justus Christian (1753–1832), a göttingeni egyetem egykori hallgatója, orvos, anatómus, I. Sándor cár orvosa.

[2311] Platón (Kr. e. 427–347), filozófus.

[2312] *Regulations and Catalogue of the Glasgow Public Library,* Glasgow, Chapman, 1810.

[2313] Helyesen: Couper, James (?–1836), lelkész, egyetemi tanár, asztronómus, a héber nyelv tanára, fiával együtt a Hunterian Museum őre.

[2314] „Üdvözöllek, Uram! Latinul váltok szót veled, idegenekkel ugyanis jobb latinul beszélnem."

kézszorítás után mind a kettőnkkel, tisztéhez látott. Az említett szavakon kívül, mindég Latium nyelvén beszélgetvén. Hogy nekem kelle szólani, kért hogy „halkabban beszéljek, mert ő neki már régen nincs ezen szép nyelvben gyakorlása". Csudálkoznom kellett a jó öreg tiszta, s legkevésebbé [sic] sem angolos szóejtésén, valamint válogatott kifejezésein is. Abból gyaníthatám, hogy a skótok egészen másképp mondják ki a deák szavakat, úgy t[udni]. i[llik]. mint mi, következőleg nekünk érthetőleg, de nem úgy az angoloknak. Még inkább kelle csudálkoznom, midőn némely magyar szerzők eránt kérdezősködött, munkájok címeit igen tűrhetőleg jó magyar kiejtéssel mondván el. Ez arra adott alkalmat, hogy megkérdezzem, vajon tud-é magyarul is? S midőn én őtet magyarul kérdezém, ő ismét latin nyelvén szólott, mondván, hogy ő nem tud ugyan magyarul, hanem honom története igen érdekli őtet, mint amely Európa közepén, annyira elszigetelt, s különös sajátságokkal bíró, s azokat annyi viszontagságok közt megóvni tudta. Rendezett törvénnyel – constitutióval – már századok óta bír, ami után más népek most is esenkednek. Magyar nyelv tudománya pedig csak annyiból áll, hogy néhány könyvek címjeit tudja, amennyiben azokat folyó írásokban vagy más munkákban olvassa, de nem tudja, hogy kimondása helyes-é vagy nem, s ennél fogva távul sem lehet a magyar tudását igényelnie. – Amit hallottam, azzal is igen megelégszem, mondám, s ebbéli örömömet csak az tudja megmérni, s méltánylani, ki hazájától már régóta távul, idegen földön, véletlen, s akitől nem is vélné, édes anya nyelvét zengeni hallja. Elválásom a szíves öreg Cowpertől csak érzékeny lehete. – Anderson, szinte tanító valaha ezen egyetemnél, alapítványt tett 81 szegény ifjúra, kik magoktól a tanulási költségeket nem viselhetnék. Ezen ifjak az alapítvány kamatjából tudományos pályára is készíthetik magokat, vagy tennen hajlandóságaikat követve, művészekké, kereskedőkké, vagy mezei gazdákká mívelhetik magokat. Anderson még 1796-ban egy akadémiát is alapított, melyben a természeti tudományok csekély bérért, kézmívesek s mesteremberek számára; [sic] az igen szegények ingyen is beeresztetnek a leckékre, sőt még a nőneműek is. Ezen intézetnek csak jótékony lehet befolyása egy oly városra nézve, milyen Glasgow, ahol sok a kézmíves, s mesterember; alig is van város, melyben a köznép annyi természettudományi ismérettel bírna, mint Glasgow-ban még az alacsony sorsúak is.

Az egyetem *füvészkertje* harmad évvel ezelőtt tétetett át tágosabb helyre, ahol nyolc holdat foglal el. A nyövevények mind Linné rendszere, mind Jussieu[2315] módja szerént vannak elrendelve, igen célszerüen. Az egyetemi

[2315] Jussieu, Bernard de (1699–1777), botanikus, Trianon kertjének főfelügyelője, saját meghatározási rendszer kidolgozója.

ispotály is igen derék, mintegy 1 200-1 300 beteget ápol esztendőnként, s vele a gyakorlati orvoslati oskola is öszve van kapcsolva. Esztendei költsége 3 000 font sterling. Erről egyéberánt semmi különös jegyzésem, de annál több van az *őrültek* házára nézve, mely egy emelt helyen, a város mögött tág, kőkerítéssel van egy szabad téren elszigetelve. Laprajza görög keresztet ábrázol. Középhelyen emelkedik fel egy kerékded épület, szinte torony formára, s teteje rézkúppal végződik, s távulról a városnak külsejével is ékességül szolgál. Ezen gömbölyű épületből négy hosszas négyszeg épület nyúlik ki, egyenes szeglet alatt, s ugyanannyi kisebb udvart képez. Ez igen célszerű rendelkezés, mivel amint a szükség kívánja, vagy a költség engedi, az épületnek mind a négy szárnyát továbbnyújtani lehet, a nagy kerítésfal felé. Az épület belsejét illetőleg, a lépcsők az épület közepén vannak. Minden emeletnél egy kerékded terembe jutni, melyből minden szárnyába az épületnek elláthatni, egy pontból. Egyik szárnyában van Dr. Drury, s egyszersmind kormányzó lakása, s reám nézve ő az intézetnek legemlékezetesebbje. Kevés embert láttam még, akibe első tekéntetre is teljes bizodalommal tudnék úgy lenni, mint Druryhoz, s íme ilyen ember szükséges az őrültek közé! Igen kevés kellett, hogy köztünk bizodalmas beszélgetés támadjon. Drury úr a betegeit állapotjok szerént különözte el, s ez amit nem egészen helyeselhettem, szeréntem ennek is meg kell lenni ily intézetben, de a betegség mineműségére nézve is, elkülönzendőknek gondolnám a betegeket. Igenis, úgy kellene lenni, felelt Drury, de akkor több szolgára volna szükségünk, mint amennyi betegünk van. Az ilyen elkülönzés csak nagy intézeteknél eszközölhető. Én ebből azt következtetném, hogy csak nagy számú őrültházat lehet kelletiképpen, s gazdaságosan elrendelni. Nincs is másképp a dolog, felele Drury, célszerűbben lehet Bedlamban,[2316] s St. Luke-nál[2317] rendelkezni, mint Glasgow-ban, mert egész Skóciában nincs annyi őrült, mint magában Londonban. Azért az ilyen szerencsétlenek ispotálya vagy igen kicsiny legyen, vagy igen nagy. – A betegekkel való bánásban fő elve Drury úrnak a szeládség. Ő azon van, hogy minden beteg barátot lásson benne, de aki mégis hatalmasb, hogysem valaki büntetlenül engedetlenkedhessék nékie. S ezt ittlétem alatt is tapasztaltam. Drury úr egész valója csupa szeládség. Tüzes nagy fekete szemeiben valami oly átható látszik, mintha a szívnek, a főnek legmélyebb rejtekébe hatna egy pillantával, oly vonzó, hogy mindenki örömest közeledik hozzája. De egyszersmind oly parancsoló, hogy kiméri mindenkinek a távulságot, melyben lenni akar más

[2316] Hivatalos elnevezése: Bethlem Royal Hospital.
[2317] Utalás a másik híres londoni elmegyógyintézetre.

ellenében. Ha a betegek nem őrjöngők bejöttökkor, annyi szabadság engedtetik nekik, mennyi a helynek eránylag szűk voltával megegyeztethető. Ily körülmények közt a beteg állapotja tökélletesebben, kiesmérhető; ha a szeléd bánásra nem hajulna a beteg, következnek a kényelmek nélkülözései, fokonként s a megszorítások; végre az ördöghinta (the whirling chair) vétetik elő, s ez a legirtózatosabb minden beteg előtt, aki már azt próbálta, kivált. Elég volt egyszer Drury úrnak reá pillantani. – A betegek két esztendő óta vallásbeli vigasztalásban is részesülnek, az által, hogy papjok a kápolnában egyházi beszédet tart. Dr. Burrows[2318] helyesebbnek tartaná, minden betegnek külön nyújtani vallásbeli vigasztalást, de Drury nem tartja tanácsosnak, a gyógyulásnak könnyen történhető akadályozása miatt. A szabad levegőn való mozgást kétszeresen is hasznosnak tapasztalja Drury; mert az nem csak elűzi nappal a hiában [sic] való gondolatokat, hanem megelőzi az éjcakai ábrándozásokat is, azáltal, hogy csendes álmot készít. Akik a kinnlételtől, s a szabadabban mozoghatás nélkül, akármi okból egy darab ideig ellenni kénteleníttettek, elmebeli állapotjok megroszszabbult, s ha ismét künn a szabadban lehettek, szemlátomást megjavult. Verőtékjökkel,[2319] arra lehetne gondolni, hogy a velő rossz gőze is kitakarodik, s a hasszorulás helyébe is rendes ürülés következik. Általjában a szorulás gyakoribb az őrülteknél, mint a hasmenés, s a has megindítására nagyobb mennyiségre van szükség az orvosi szerből, mint más, inkább testi betegségben sínlődőknél. Azonban hasmenés is gyakori, kivált a megrögzött örjöngőknél, s ezeknek hasmenése nemcsak meg nem gyógyítható, hanem még jele is ezen hasmenés az őrjöngés gyógyíthatlanságának. A már meggyógyultnak tartottak két hónapig tartatnak még az intézetben, hogy tökéletes helyreállásáról az egészségnek meg lehessen győződni. A betegek levelei s irományai megtartatnak az intézetben, azon esetre, ha törvényes nyomozódás tétetnek [sic] a beteg állapotja eránt. – Az egész épületben egyforma a melegség, a Meissner[2320] féle melegítés által; idegen szag legkisebb sem érezhető a kiürüléseknek a máshol már leirt waterclosetbe takarulása által. Vannak mindenféle mulató eszközök, úgy mint billiárd, lapta,[2321] röppentyű, muzsika, kerti eszközök, etc. Építője ezen szép épületnek, valamint a még megnevezendő jelesebbeknek is, Stark[2322] volt 1810[-ben].

[2318] Burrows, George Man (1771–1846), orvos, gyógyszerész, később elmegyógyászatra szakosodott.
[2319] Veríték.
[2320] Meissner, Paul Traugott (1778–1864), vegyész, a bécsi Polytechnisches Institut tanára, a meleg levegővel történő fűtési rendszer kidolgozója.
[2321] Labda.
[2322] Stark, William (1770–1813), építész, tervező.

A megyeházát is Stark építette, közel 300 000 font sterlingbe került. Homlokzata hat berovátkolt dóriai oszlopcsarnokkal van díszesítve. A fogolyház, egy hosszas négyszegű udvarnak, a homlokzat megett párhuzamosan elnyúló, hosszabb oldalépületben van. Ennek négy apró emeletei 122 fogoly rekeszekre oszlanak. Amint az épület homlokzata pompás, sima, s vonzó, úgy ezen épületnek falai durvák, szennyesek; tekéntete szinte borzasztó, mint tömlöcnek kell lenni; de belseje mégsem olyan, mint remélém, nem olyan legalább, mint kellene lenni. Amint a nyugot-éjszaki sarkon az épület legfelsőbb emeletébe felérénk, a porkoláb egy nagy hosszas, négyszegű alacsony szobába vezetett. Középen nyúltak hosszas nagy vályúk, melyeknek mindkét oldalán vaskalának[2323] függtek le hasonló anyagból készült láncokról. Körül voltak a rabok, kor- s nemkülönbség nélkül vegyesen, tíz-tizenkét esztendős leányok s gyermekek vén megrögzött gazemberek közt. Fellázult belsőm, nem arra, hogy eledelök (amely elég korpás lehetett, maradványából ítélve) vályúkba adatik mint a sertvéseknek, hanem azért, hogy talán gyermeki csínt elkövettek, s azért gyermekhez illőleg fenyítendők, oly társaságban vannak, hol a gonoszság minden nemeibe felavattathatnak. Kérém Millar urat, mentené fel a porkolábot további fáradtságától, s sieték elhagyni vele együtt ezen helyet, oly szándékkal, hogy Nagy-Britanniában több tömlöcöt ne lássak.

OSZK Quart. Hung. 3727/6 fol. 2–22v.

[2323] Kanál.

79.
1823. október 1–30.
Ismertetés a franciaországi gyapjúértékesítés jellemzőiről, valamint a főváros környékén alkalmazott technológiai gyakorlatokról

A Szajna legfelső hídja közelében t[udni]. i[llik]. a déli parton levő hídfő előtt levő Place Valhubert és Rue Poliveau közt, a Salpetriere[2324] tőszomszédságában van egy nagy telek, mely a híres emberbarát, herceg La Rochefoucauld[2325] tulajdona. Ő ezen a teleken építtetett egy nevelőházat, melybe csupán az utcán pajzánkodó henyék fogadtattak fel, hogy az országnak hasznos tagjaivá képeztessenek. De a szép vállalat nem soká állhatott fenn. Oka a politikai bonyolódásokban alapult, melyeket itt tőjéről hegyére elősorolni haszontalanság volna. Utóbb a párizsi második béke után gyapjúmosó intézetté vagy *Depôt et lavoire publique de la laine* lett belőle, nevezetéhez méltán hozzá lehetett volna tenni ezt a szót is *foire* (vásár), mert eredetileg is az volt, s midőn az osztálzás s mosás fel álléttatott, nem szűnt meg gyapjúvásár lenni, sőt folyvást, állandó *gyapjúvásár maradt.* Minekelőtte ezt leírnám, szükségesnek vélem a következendőket előre megjegyezni, amint azt Boucher[2326] úrtól, az intézet kormányzójától hallám. Mennyire emlékezetem engedi, jegyzékim tételekor szorosan a dologhoz értő Directeur szavaihoz tartám magamat. Azt teendem most is. A Kegyes Olvasó ítéljen.

Hogy a gyapjú a posztógyárosok által felhasználható legyen, a gyapjúnak a tisztításon *(triage),* mosáson *(lavage)* át kell menni. A tisztázással öszve van kötve az úgy nevezett *sortirozás* is. Mindezen rendbeli munkálatot a franciák *bénéficiage*nak nevezik. Mi magyarok nélkülözzük még ezen kitételeket, valamint az azoknak megfelelő dolgot magát. Az utolsót tán haszonvehetővé, gyárthatóvá, vagy a gyártásra alkalmatossá, képessé tevés felelne meg. Én jobb kitétel hiányában képezésnek nevezem, noha jóvátevés

[2324] A hírneves kórház: Hôpital de la Salpêtrière.

[2325] La Rochefoucauld, François Alexandre Frédéric (1747–1827), herceg, politikus, mezőgazdász, szakíró. Liancourt mellett mintagazdaságot működtetett.

[2326] Boucher (?–?), azonosíthatatlan.

még alkalmasabb lenne, szó szerénti fordítás után, de ez is, az is mellékértelmet szenvedhetvén, mind egy leszen, ha váltva élek a következendőkben ezen szavakkal.

Mivel a nyers gyapjú, elkészítés, képezés, vagy jóvátevés nélkül fel nem [sic] gyártható; mivel továbbá a tenyésztők mindenike nem foglalkozhatik a nyers gyapjúnak felgyártására alkalmassá tételével; mivel végre a gyártó nem gyárthatja fel minden nemét a gyapjúnak, amint az a tenyésztő kezéből kikerül, annyival is inkább, hogy a francia gazdák nem mosott, hanem szennyben nyírt gyapjút szoktak áruba bocsájtani, szükségképpen kellett támadnia a kereskedők egy nemének, mely a gazda, vagyis a tenyésztő meg a gyáros közt közbejárjon, s a tenyésztőtől vett nyersanyagot a gyártó kezére elkészítse. A franciák ezeket *bénéficeur*öknek nevezik. Mi pedig *gyapjúkereskedő*nek szoktuk mondani. Ezen közbenjárók véghezviszik ugyan az elkészítést, de nemcsak az elkészítési költség fejében tesznek nagy lerovást vételkor, s ismét eladáskor felrovást, hanem az anyagon magán is nyerekednek, mivel az elkészítés fejében legfeljebb is hat száztól[2327] is lehetne fel- és lerónvi, s mégis tetemes nyeresége maradna a közbenjáróknak; de ők húsz száztólit vesznek legalábbis, ami mind a tenyésztőnek, mind a gyártónak is tetemes kárára van. Érezték ezt pedig igen érzékenyen néha, mind a két részről, kivált mióta a gyapjút is tudományosan tárgyalni kezdették, kivált midőn a gyapjú árának magosra szöktével eránylag mind a két részről a remélett haszonnál sokkal csekélyebb volt a tiszta nyereség. Ez okozta, hogy a tenyésztők s gyárosok egymáshoz közeledni kezdettek, s a nyers gyapjú elkészítését majd a gazdák magok, majd a gyárosok hozzájárultával, majd ismét magok a gyárosok kísérlették meg kezelni, de nem érhettek célt, mert magányos vállalkozók csak magok érdekéig terjeszkedhettek, s még ezen esetben sem lehetett mindég elegendő biztossága a gazdának, s ami még hozzá járult, mindemellett sem lehete a közben járó gyapjúkereskedőktől menekedni. Még végre 1816-ban gróf Chabrol[2328] minisztersége alatt a vállalkozók dolga úgy intéztetett el, amint jelenleg van, a kormány őrködése s oltalma alatt, t[udni]. i[llik]. a Seine megyei Préfet[2329] a feljebb érintett herceg Rochefoucauld-féle házban egy *közgyapjúraktárt (Depôt publique de la laine)* állított, melyben mindenféle gyapjak, mind szennyben, mind mosva lerakathatnának, s tartatnának még vevőjök nem találkoznék. Ezáltal támadott Párizsban egy szüntelen tartó gyapjúvásár. A Depôt Directeurának azonban nem volt szabad eleinte a vásár

[2327] Százalék.

[2328] Chabrol de Crouzol, Christophe André Jean de (1771–1836), előbb bonapartista, majd a Bourbon-restaurációt szolgáló politikus.

[2329] Prefektus.

dolgába avatkozni, mivel a tenyésztők attól tartottak, hogy majd megcsalatkoznak; két kerítő (courtier, sensale, Mäkler) bízatott meg, de minthogy ezeknek mindenike az intézeten kívül lakott, mégis mindég csak a Directeurt szólították elő mindenért. Rövid idő múlva tehát a dépôt felállítása után, egy teljes beneficiage állíttatott fel, t[udni]. i[llik]. a tisztázás (die Wollklopferey), kiválogatás (Sortirung), s mosás, oly kimenetellel, hogy több gyapjúkereskedők magok is a depôt-ba hozták gyapjokat illő elkészítés végett. A beneficiage felállításával hatalom adatott egyszersmind a Directeurnak a gyapjú eladhatásra, úgy mégis mindazonáltal, hogy ezen közbenjárása által érdemlett pénzt az intézet pénztárába tenni köteleztetnék.

A tenyésztők közül sokan sürgették azt, hogy gyapjokra, ha kívánnák, előlegeztetnék pénz, azaz, hogy kölcsönintézet is (maison de préts) kapcsoltatnék a rakhelyhez, mely kölcsönnek a lerakott gyapjú lenne záloga, de félő lévén, hogy majd az intézetnek ezen része, ha létrejönne, csakhamar elvenné hitelét az egész intézetnek; mivel az előlegezést sürgetők többnyire könnyen költők voltak, s rólok feltenni lehetett, hogy ha várandóságok fejébe pénz előlegeztetik ahelyett, hogy felsegéltetnének, csak tönkrejutnának. A kormány eléglette azon rendelkezést, hogy a beneficiage, a gyapjúnak behozása rende s sora szerént történjék *prior tempore, potior jure.*[2330] Nem úgy az eladás. A gyapjú tulajdonosa eladhatja maga, vagy eladathatja gyapját, amikor s ahogy szerét teheti. Önként érthető, hogy a jobb portéka mindég előbb eladható. De még ez is ritkán adható el egyszerre egészen, mert ritkán van az oly gyáros, ki mindenféle (sorte) gyapjat elhasználhatna gyárában. Mégis mihelyt az eladott portéka ára befoly az intézet pénztárába, azt a gyapjú tulajdonosának átadni kell, noha a dolog könnyítése tekéntetéből jobb volna a gyapjú árát akkor adni át, midőn már az egész partie eladatott, mint minden részenkénti eladás után mindjárt. Nem tetszik az sok gazdának, hogy több gyapjúkereskedő a depôtnál beneficiáltatja gyapját, s ott vesz gyapjat szennyben is, megtisztítva is, de Boucher úr állítása szerént ez éppen nem ártalmas, sőt inkább hasznos, mivel azok által nagyobb élénkség hozatik az intézetbe, s annak munkásságát fenntartják, amit a producensek magok alig tehetnének.

A Directeur egyszersmind *courtier commissioné* – vagy megbízott vevő kerítő is lehet, sőt kell e tulajdonsággal is szükségképpen bírnia, anélkül mindazonáltal, hogy a tenyésztő őtet, s ne mást kénteleníttessék gyapja eladásával megbízni. Ezen tehetséget nem lehet tőle megtagadni, mert 1º) mint beneficieur nem tehetne egyebet, mint hogy valamelyik gyapját előbb sortirozva tartaná s mosatná, mint a másikét, hogy amazét előbb eladhatóvá tegye, de ezt

[2330] Előbb idővel, majd törvénnyel.

titokban nem lehet tennie, mert minden munkálat többek által, s többek jelenlétében történhetik csak, tehát ha rend ellen késztetné a munkásokat, csak híreket veszthetné, s azzal állását, s tán mindenét. 2º) A Directeur mint courtier hívetelen [sic] lehet megbízójához, midőn a gazdának járó nyereséget a vevő markába játszaná! De ez minden egyéb courtrierrel is megtörténhetik. Ha meghatározott árban adná át a reá bízottat, s azt megszegné, szintoly bűnös, mint akármely más courtier. Ha bizománya a lehetőleg legjobb áron eladásra szól, s megtett minden lehetőt, nyugton lehet, s nincs mitől tartania; úgyhogy szorosan véve a Directeurnak eladhatási tehetsége nincs is szükségképp az intézet kormányzásával öszvefüggőben, mert megjegyzém már, hogy a gyapjú tulajdonosa maga eladhatja gyapját, vagy más akárki által eladathatja. De a Directeurtől mégis ezen tehetséget meg nem tagadhatni, mivel 3º) a depôt felállításakor a Directeur ezen hatalmának hiánya miatt zavarok, s a zavarokban csalások történtek, amely csalások példájából kitűnt a beneficieurök, vagyis gyapjúkereskedők szerfeletti nyerekedése, ami a mostani kezeléssel mellett [sic] megszűnt. Minekutána a beneficiage-ért levonandó hat száztóli az intézetnek kijárván, az előbb szokott 20 száztóliból 14 száztóli a tenyésztő és gyáros közt oszlik el. De meg kell jegyezni, a tenyésztőnek, hogy 1º) valamint discontirozni[2331] kell a beneficiage-ért, 2º) hogy a gyapjúeladásnál szintúgy, mint más kereskedésbeli cikkeknél idő adatik a fizetésre, 8-12 hónap 3º) 60-70 száztóli elvesz tisztítás s mosás által a szennyes gyapjú nehézségéből, következőleg nem számolhat annyi tiszta gyapjúra, mint amennyit szennyben beadott. Egyébként bízhatik a gazda abban, 1º) hogy gyapja biztos helyen van, 2º) hogy nem csalatik meg se gyapja mennyiségében, se minőségében, 3º) hogy a gyapjú elrendezése s tisztázása annál előbb történik, mennél előbb a raktárba letétetett, 4º) hogy vevője lesz, s a raktárnál leghamarább, legjutalmasabb áron eladhatja, 5º) a pénz eránt teljes bátorságban lehet, valamint 6º) az eránt is, hogy gyapja átadásától fogva pénze átvételéig meg nem fog az intézet által csalatni. Mily jótétel ez?!

Midőn a gazda bizonyos lehet abban, hogy termékét hamar s jutalmasan eladhatja, a gyáros a lehetőségig illendő áron kap nyersanyagot, s a közönség illendőbb áron szerezhet magának ruházatot!!! – De mennyi ész, ügyesség, tapasztalás, s buzgóság kelle, hogy annyi, s annyiféle előítéleteken, s tudatlanságokon, az önhaszon keresésen győzni, az intézetet létrehozni s fenntartani, s a közhasznot egyeztetni lehessen! – De rendre, erőteljes tekintettel bíró kormányra van szükség, amely ha megbomlik, úgy vége az ilyen, mint egyéb közhasznú intézvényeknek is, s Boucher úr minden hímezés nélkül

[2331] Árengedményt adni.

megvallá, hogy a kormány nem oly erős lábon áll, hogy minden félelem nélkül munkálkodniok lehetne. S igaza volt. A kormány nemsokára, de csak ugyan meg változott. Mi karban van jelenleg az intézet, arról nincs tudományom, csak az akkori állapotját írom le, azon kezeléssel együtt, mely ottlétemkor divatozott.

A fő épület homlokzata a Szajna felé van, ezen oldaltól van a bejárás is – Quai d'Austerlitz, Ou de l'hôpital Nro. 3. Ezen főépületben vannak az illetők lakásai, s a hivatalszoba – comptoir. A fő épülettel párhuzamost van még két nagy épület, melyeknek mindenike kétemeletes, s melyek mindöszve két, hosszas, négyszegű udvart zárnak be. Az első udvar keleti részének mintegy közepe táján van egy szivattyús kút, melybe a Szajna vize szivárog bele. Ezen kút közelében, délkeleti arányban van egy félszer, mely alatt van egy mozgony, mely egy ló segétségével felszivattyúzza a vizet, s azt egy nagy rézfazékba, mely egy a szabadban felállított katlanba be van falazva, úgyhogy a láng az egész rézfazokat oldalaslag nyalhassa. A rézfazék peremén van egy cső, melynek segétségével a megmelegült víz egy nagy kőkádba kiürülhet. Ezen kádba tétetik a már sortirozott gyapjú, mely 10-15 percig hagyatik a vízben, melynek melegségét nem hévmérőnél fogva határozzák meg, hanem érzésnél fogva irányozzák, olyformán, hogy mennél finomabb, zsírosabb s szennyesebb a gyapjú, annál melegebb legyen a víz, megjegyezvén mégis azt, hogy se forró ne legyen a víz semmi esetre is, se pedig a gyapjú egy óranegyeden túl benne ne álljon, mert másképp a gyapjú minden erejéből kivetetnék. – A kőkádból, szinte egy cső segétségével egy hoszszat nyúló medencébe folyik ki. Ezen medence hasonló a nálunk közönségesen ruhamosás alkalmakor használtatni szokott waschtroghoz,[2332] azzal a különbséggel mégis, hogy a több szál deszkából készült hosszában is, s széltében keresztbe tett deszkák által több fiókokra van elosztva, hogy ugyan azon egy időben többen is moshassanak ugyanazon edényben s vízben. Ezen mosómedencébe egyenesen a kútból is lehet friss vizet ereszteni, a kút vályújából ide szolgáló cső segétségével, midőn a gyapjú öblögetésére van szükség. Azonban a víz akár a kőkádból, akár a kútból származtassék, a mosómedencébe, azt mindég bizonyos magosságig tarthatni, az edénynek mintegy ¾ részéig tele, ahol ismét egy cső segétségével egy föld alatti csatornába, s onnét ismét a Szajnába ereszthetni a vizet. Ha pedig kiüríteni akarják akár a kőkádból, akár a mosó medencéből a vizet, amannak a fenekéhez közel levő oldalcsapon, emennek meg a fenekén levő, bedugaszolt lyukon eresztik ki. A kieresztett víz milyensége vagyis tisztasága a mérték, melyhez a mosás folytatását

[2332] Mosóteknő.

vagy megszüntetését arányozzák. Bevett kifejezés az utolsó esetben *à fond; en blanc; prét á être filé.*[2333] Tudják tenyésztőink is, mily keserves, sőt sokszor teljes lehetlen a szurkos szennyű gyapjat tisztára mosni tiszta vízzel. Ha ilyen gyapjú kerül mosás alá, akkor az ilyen gyapjú, minekutána a megírt módon egy mosáson által ment, akkor egy második mosás alá vétetik, de ezen második mosás alkalmával húgy és porrá tört kénkő is vegyíttetik a kőkádba eresztett víz közé, ahonnét kikerülvén a gyapjú, a famedencében kiöblögettetik. A víz leeresztetvén róla, szellős, de mégis árnyékos helyen egy kőlejtőre tétetik ki, hogy a víz jobban lecsuroghasson róla, s megszáradhassék. Az így megmosott, s megszárogatott gyapjú a hátulsó két épület második emeletébe vitetik fel, ahol eladásig tartatik. Az első emeletben van a mosatlan, de már kiporzott, s sortirozott gyapjú, mosásra készen, s a földszinti raktárakban azon gyapjú, mely beneficiage-ra az intézetbe hozatik.

Mindamellett is, hogy ezen kötet csupán Párizs emlékezetességeinek van szánva, nem fog tán ártani, ha Ternaux testvérek gyapja mosásáról is említést teszek, már csak a tárgy öszve tartozásánál fogva is, noha azok már Párizson kívül léteznek. Elősziris Ternaux-Rousseau gyapja beneficiage-áról szólok. Ez Auteuil-ben van, a Szajna jobbpartján, a Párizsból Versailles-ba vezető út alatt, melyhez lenyúlik egy gyönyörű park az egész hegyoldalról, melynek ormát egy gyönyörű palota ékesíti. Ebben megy először véghez a gyapjú kiporzása, s sortirozása (mert Ternaux-Rousseau gyapjúkereskedő, s palota alakú mezei laka egy része gyapjúraktár, hivatalszobája oly nagy, oly pompás, hogy császári kancelláriának is beillenék), azután levitetik a Szajna partjára, hol az egész mosási készület egy nagy rézfazékból, egy- vagy kétágú szícsőből *(sypho)* két kádból, néhány vas- és fűzvessző kosárból, meg két hajóból áll. A rézfazék vizet melegíteni való; azért egész a felső széleig be van egy katlanba falazva, úgy mégis, hogy a rézfazék oldala távulról álljon a katlan falától, miszerént a láng minden felül az edényhez férhessen. Födele deszkából van öszveszerkezve. A szícső egy bádogcső, egy helyen úgy meggörbítve, hogy kétszárú legyen, ez a szivornya [sic] megtöltetik Szajna vizével s bedugatik, azután hosszabb végével a meleg vízzel tölt rézfazékba tétetik, rövidebb ága pedig a kád fölé fordíttatik, s ha a dugasz, mely a cső megtöltésekor ezen részbe tétetett, kivétetik, a meleg víz a réz fazékból mind addig folyik ki a kádba, még a cső a réz fazékból is ki nem vétetik. A kád csak félig töltetik meg meleg vízzel. Melegsége a gyapjú finomsága szerént intéztetik el. Mennél finomabb a gyapjú, annál melegebbnek kell lenni a víznek, minthogy a finom gyapjú zsírosabb is, göndörebb is, s annálfogva minden

[2333] Alaposan, fehér, válogatásra kész.

szennyet jobban megtart, s nehezebben bocsájt el, mint a goromba. Azonban forrónak sohasem szabad lenni a víznek, melynek mérséklete kipuhatolására használtak ugyan a mosó intézet fel állításakor hévmérőt, de mivel nehezebbnek találták a víz mérsékletét azzal eleányozni, mint az érzés, s a gyapjú finomsága után felhagytak azzal, de forrónak sohasem szabad lenni, se abban a gyapjúnak egy óranegyeden túl ázni. Ha a mosásnak vége van, a szennyes víz nem öntetik ki, hanem a következő mosás idejéig fenntartatik, s tiszta vízzel kevertetik öszve. Mennél zavarosabb ezen moslék, annál könnyebben, s hamarább tisztul meg a gyapjú. Már a víz felforralásakor arasztnyi vastag réteg habot láttam a víz színén képeztetni. A gyapjú, ha 10, legfeljebb 15 percig a meleg vízben állott, füles kosarakba rakatik, s hajón vitetik. Két hajó van a Szajna partján, hosszával a folyam erányában cövekkel megerősítve. Ezen hajók minden oldalához vaskosarak vannak sorba illesztve, a fűzveszszőből készültek, a meleg vízből kivett gyapjúval töltve ezekbe tétetnek, hogy a folyam a kosarakon áthatóan a gyapjat egészen tisztává öblíthesse, ami megtörtént, ha a gyapjas kosár kiemeltetvén, a tiszta víz csurog abból le. – A gyapjú akkor füles kosarakban felvitetik a parkban levő gyeptérre, melynek egyik oldalán egy nagy simított fejér márványból épült lejtőre kiteríttetik, hogy a víz a gyapjúról annál könnyebben lecsuroghasson, minekelőtte az szárítás végett a gyepre kiteríttetnék. Ha megszáradott a gyapjú, ezen szellős, de mégis magos fák által beárnyékolt helyen, zsákokba rakva, a raktárba felhalmoztatik, még eladathatik. Ternaux-Rousseau úr a gorombább gyapjúból 3-4 sorte-ot csinál, a finomabból többnyire 9-et, de olykor 10-18-at. Ő felhagyott már mind a spanyol, mind a szász gyapjú kereskedéssel, s csupán csak a franciaországira szorítkozván. Rousseau úr a mosónál 28 embert foglalatoskodtat.

St. Ouenben öregebb testvére Ternaux l'Ainé,[2334] ama híres publicist, gyárnok és hazafi, kiről már többször tettem említést ezen munka folytában, még nagyobb mosó intézettel bír, de amely lényegére nézve testvérjéével megegyez. Ezen kis mezei lakánál szinte 80 embert foglalatoskodtat, de nem csupán a gyapjúmosónál, hanem gyárában nagyobb részént, de amely jelenleg csak fonyásra szorítkozott. Itt állította fel t[udni]. i[llik]. cachemire shawl[2335] gyárt, minek utána 1819 Amadé Joubert[2336] által tibeti kecskéket szerzett. Ezekből még 100 darab van, mely egy argalival, néhány merinos s asztraháni birkával 600 frankért bérlett legelőn tartatik. Az akolban nem

[2334] Ternaux, Louis Guillaume (1763–1833), gyáriparos, politikus.
[2335] Kasmíri kecskeszőrből készített sál.
[2336] Joubert, Amadé (?–?), a keleti nyelvek tanára.

kapnak egyebet víznél s éjjeli szállásnál, s nedves időben minden harmadnap egy kevés sónál. Ha legelőjök kifogyott, országolni küldetnek, egyik idén egy, másik idén más részében az országnak, részént élelmezhetés végett, részént azért, hogy vevőkre találjanak, s a tibeti kecsketenyésztés az országban mennél inkább terjedjen, s a shawlgyártás lábra kaphasson. Emlékezetes ezen nyájnál, hogy minden nemű és korú birkák együtt tartatnak, nemcsak a helybeli körülmények közti gazdasági tekéntetből, hanem azért is, hogy kísérlet tétessék afelett, vajon a juh a kecskétől csak fajilag különbözik-e, mint az anyag, mint Linné állítá, vagy pedig mindenik külön nemet képez, mint Cuvier György[2337] megmutatta? Az itten tett eddigi tapasztalásból az világlik ki, hogy Cuvier-nek van igaza. Mert a kosnak a gida éppen nem kell, a bujább s csintalanabb bakkecske ugtálja [sic] ugyan a nőstény juhot, de még eddig minden eredmény nélkül. Említést érdemel az akol is, mely egy hosszas négyszeget képez, a két ellenben át lévő kapukat kivéve, egészen körüldeszkázva, a tetőn felül emelkedik egy másik födél jó magosra, sindellel födve, s oldalaslag belécezve, úgyhogy az olyanformán néz ki, mintha a Sz[ent]. Miklós-kút kerítése az akol tetejébe volna téve.

Itteni gyárát, amint említém csupán fonyásra szorítá Terneaux úr, de amellett kicsinyben kísérleteket tesz, mindenféle anyagokkal. Említém már a louvre-i expozíciónál piuna Marina[2338] szövetét, mely közkedveltséget talált a dúsoknál, noha egy réfnek gyári ára minden nyereség nélkül 80 frankra ment. Kísérletet szándékozik tenni a pókhálóval, a nyárfűz, s nád pelyhével. Láttam itt a legutolsó, öngondolta műszerét munkálatban, mely által egy kisgyermek is képes néhány óra alatt egy kötött alsó szoknyát elkészíteni. Terneaux úr mezei laka is említést érdemel, nem annyira külső szépsége miatt, – mert szépnek biz azt nem mondhatni; egy emelete s afelett Mansarda van, s az egész éppen nem szép régiségnek látszik; hanem történeti tekéntetből, mivel a mostani épület helyén Dagobert[2339] palotája volt, melyben 1351[-ben] a Csillagrend[2340] alapíttatott, s melynek romjain 1743-ban épült a most is fennálló úrilak, utóbb igen elhíresült azáltal, hogy Necker[2341] tulajdonává lett. Ő mint tudva van XVI. Lajos[2342] idejében

[2337] Cuvier, Georges (1769–1832), természettudós.
[2338] Tengeri selyem, luxustextília.
[2339] I. Dagobert (623–634), Austrasia, majd Neustria és Burgundia frank királya (629–639).
[2340] Ordre de l'Étoile, melyet II. János (1350–1364) francia király alapított az angol Térdszalagrend riválisaként.
[2341] Necker, Jacques (1732–1804), svájci származású francia miniszter, bankár.
[2342] XVI. Lajos (1775–1792), Franciaország királya.

volt Finanz- Minister. A kert[et], melly az ő idejében Le Notre[2343] modora szerént intéztetett el, Ternaux úr csupán a hárs és vadgesztenye sétányokat tartván meg a kert szélein, hol kecske aklát felállítá, egészen angol ízléssel alakította át. Különös megjegyzést érdemelnek benne a tavak, melyeknek vizét hat ló erejére számolt gőz erőmű szivattyúzza tele vízzel a Szajna folyójából, mely bizonyos helyzetben a tavak folytatásának lenni látszik. Egy kifalazott gabonavermet is mutatott derék kalauzom, melyet divatba hozni szándékozik. Igen tetszett neki, midőn megemlítém, hogy a magyar Alföldön még gazdaságosabban használtatnak ilyen vermek, milyenek a régi görögöknél s rómaiaknál, de még Karthágó-bélieknél is, divatoztak, Varro,[2344] Plinius,[2345] s Columella[2346] bizonyítása szerént. – Most épül St. Ouenben egy szép palota királyi költségen azon helyen, hol XVI. Lajos megszállott, minekelőtte Párizsban díszmenetet tartott volna.

OSZK Quart. Hung. 3727/7 fol. 165–180v.

[2343] Le Nôtre, André (1613–1700), kertépítész, a franciakert különleges típusának kialakítója.

[2344] Varro, Marcus Terentius (Kr. e. 116–27), latin költő, filozófus, író, a mezőgazdaságról párbeszédeken alapuló gyakorlati könyvet is írt.

[2345] Plinius, Caius Secundus (Kr. e. 23 – Kr. u. 79), latin író, természettudományi értekezését késői korok szerzői is referenciaként használták.

[2346] Columella, Lucius Junius Moderato (Kr. u. 4? –70?) mezőgazdaságról írt *De re rustica libri 12 et liber de arboribus* c. munkája a 19. század második évtizedétől már magyarul is olvasható volt: *Lucius Junius Moderatus Columella XII könyvei a mezei gazdaságról, és egy különös az élőfákról,* 1–2. köt., fordította Fábián József, Pest, Trattner, 1819.

80.
1824. november 10–27.
Áttekintés a georgikoni tanárnak a bajor főváros állatorvosi, agrárszakképzési és egyéb intézményei kapcsán szerzett tapasztalatairól

November 10-én hagyám el Stuttgartot. Csaknem úgy jártam, mint aurichi[2347] ismerősöm Antwerpenben. Egyszerre két gyorskocsi indult ki Stuttgartból. Az első, kivel a kapu alatt találkoztam, éppen indulóban volt. Kérdém a postillont,[2348] Ulmba megyen-e? Ő igent mond, a […], s én *bona fide*[2349] a kocsiba ülök. Hely elég volt. Szerencsémre elég világos volt már, miszerént kivehetém, hogy azon utcán vágtat hosszat a kocsi, melyen át én Helvországból[2350] jöttem. Azonnal kiugrottam. Szikrázott ugyan a szemem a kövezeten, de mégis elég szerencsés voltam, hogy bajom nem esett. Még jókor érkeztem vissza a postaudvarba, ahol éppen reám vártak.

A kiesen fekvő Esslingenen át délre Geislingenbe, s onnét éjcakára Ulmba vergődtünk. Utunk rossz, az idő komor s hideg volt. Brown[2351] angol társasága mégis igen kellemessé tette azt. Geislingenben esztergályos munkákat áruló asszonyok vettek bennünket ostrom alá! Akarva, nem akarva, kelle valami apróléksságot vásárolnunk, hogy valamiképp alkalmatlan zajoktól menekedhessünk. Úgy látszott, hogy a fogadós is egy húron pendült a rút asszonyokkal, hogy a fogadóba jöttöket nemcsak megengedte, hanem szabadításunkat is, midőn felszólítánk, csak vállat vonva felelt.

10. Ulmban ettük meg a Márton lúdját. Itt adta meg magát 24 000-ed magával Mack,[2352] itt kezd a Duna hajózható lenni, s lefelé, Bajorországból egyet s mást szállítani Ausztriába. Szélessége csak 200 láb, mélysége 10-12. Itt szűnik meg a sváb határ is. A városnak különös emlékezetessége

[2347] Aurich kelet-fríziai település, ekkor a Hannoveri Királyság fennhatósága alatt.
[2348] Postakocsis.
[2349] Jóhiszeműen.
[2350] *Helvetia.* Utalás Svájc latin elnevezésére.
[2351] Brown (?–?), azonosíthatatlan.
[2352] Mack, Karl von (1752–1828), báró, altábornagy. A harmadik koalíciós háború során, miután hadseregét Napóleon 1805 októberében bekerítette, megadta magát.

a Münster,[2353] mely mindamellett is, hogy tornya nincs kiépítve, mégis a németországi gót templomok legszebbjei közé méltán számítható. Az ulmi árpakása nálunk is elég nevezetes. Az ulmi gyökérpipák, s az ulmi tapló is elég híres – a dohányzók előtt. Neu Ulm a Duna jobb partján már bajor földön van. Többnyire a bajor vámhoz tartozó épületekből, s egy fogadóból áll.

11. Augsburg a magyar történetírásban is emlékezetes régi város, mely kezdetben Adomasia nevű csekély falu volt a Lech és Werra folyók közt, de Augustus[2354] egy római szállítványa[2355] révén hamar nevezetes várossá emelkedett, s Augusta Vindelicorum nevet vett fel. Németül Augustusburgnak nevezték, melyből osztán lett rövidítés által az Augsburg. Mint minden régiebb város, úgy ez is rendetlen. Egészen egyenes utcája egy sincs. A Maximilianstrasse mégis nagyon széles lévén, s egy szökőkúttal díszes, a figyelmet mégis egy kevéssé foglalatoskodtatja. Térei szinte mind rendetlenek, legnagyobb s nevezetesebb a Frohnhof, melynek nagy részét foglalja el a néhai Pfalz[2356] *(palatium),* vagyis püspöki lak, mely most Fürstenhaus nevet visel, mert királyi palota nevet nem érdemel. Ebben történetileg emlékezetes azon szegletterem, melyben a híres Augustana Confessio[2357] V. Károly[2358] császárnak, s a Német Birodalom rendeinek átadatott, felolvastatott, s jóváhagyatott, de amely nagy terem nincs már meg régi valóságában, mivel több apró szoba készült belőle. Ugyanezen téren van a főtemplom is, melynek fő része még a 9. századból való, a többi a 14. századból. Roppant nagyságáról képzetet adhat az az észrevétel, hogy 24 melléktemplom, vagyis kápolna van benne. A Rathaus[2359] nevezetes arany terméről *(goldene Saal),* melyet helytelenül mondanak egész Németországban legszebbnek, jelenleg legalább; egy képes gyűjtemény van benne, valamint a nagy teremben levő, úgy nevezett Fürstenzimmerekben[2360] is. – Wasserthurm[2361] nevezetes Reichenbach[2362] művéről, mely által a folyóból 102 lábnyi magosságra emeltetik fel a víz a torony felrészében létező víztartóba, s onnét 500 csőn oszlik el a város minden részeibe.

[2353] Dóm.
[2354] Augustus (Kr. e. 27 – Kr. u. 14), római császár.
[2355] Telepítés.
[2356] Választófejedelmi palota.
[2357] A lutheri dogmatikai rendszer szerinti hitvallás, mely latin nevét a városról kapta.
[2358] V. Károly (1519–1556), német-római császár.
[2359] Tanácsház.
[2360] Fejedelmi szoba.
[2361] Víztorony.
[2362] Reichenbach, Georg von (1771–1826), mérnök, feltaláló.

12. Dermesztő hideg volt, szinte metsző szél fújt, s hordotta a havat. Ha valaha, most iszonyodtam útnak indulni, de tekintetbe vévén azt, hogy Stuttgart és Münchenért tettem ezen száguldást az elejbém szabott útból, s korántsem Augsburg kedvéért, ahol utam céljára éppen semmit sem remélhetém. Megindultam tehát egy kereskedővel, ki éppen útitársat keresett, s célt értem.

13. Münchenben a középponti állatorvosi intézet (Die Central-Veterinär-Schule) eránt lévén fő érdekem, először is udvari tanácsnok Dr. Schwab[2363] urat kerestem fel. Dr. Anker[2364] úr levele, meg ahhoz mellékelt ajándéka könnyű utat nyitott. Ijesztettek ezzel is, mint Drezdában, udvari tanácsnok Dr. Seilerrel,[2365] ki szinte mint Dr. Schwab az állatorvosi intézet igazgatója. Én éppen ellenkezőjét találtam mindannak, amit mind a kettőről hallottam, pedig Dr. Seilerhez ajánlás nélkül mentem. Ő is, mint Dr. Schwab megelőző szívességgel, s teljes készséggel, mellette igénytelenül viseltetett hozzám. Tudományos közlekedésem egy állatorvosi intézet elöljáróival sem volt oly könnyű, s tanulságos, mint ővelök, egész Németországban.

Dr. Schwab elmutogatta az 1790-ben május elsőjén megnyitott, s Dr. Will[2366] halála után az ő igazgatása alá rendelt intézetet. Ő tanítja egyszersmind a bonctant, s állati természetismeretet, s Dr. Mundigllal,[2367] ki a kór- és gyógytant adja elő, együtt kormányozza az ispotályt. Dr. Plank[2368] tanítja a fiziognóziát, fizikát, kémiát, dietetikát, politia veterináriát,[2369] Gentner[2370] a patkolást, mind elméletileg, mind gyakorlatilag.

Az *Auditorium* egy nagy teremből állott, de amely nemrégiben a tanítványoknak folyvást csekélyebb száma miatt, mint építéskor gondolák, kisebbre vétetett, s elrekesztetett kisebb része bonctani műhellyé – Preparationssaal – változtatott, melynek addig híjával voltak. Ezen célra már csak azért is igen alkalmatos, hogy közösülése van a tanító teremmel, másfelül meg az Isar vizével, mely éppen az épület megett foly el, s mely nyáron át úsztató gyanánt használtatik. Ezen két terem felett van a könyvtár, s az állatorvosláshoz tartozó gyűjtemény. Amaz 1 669 munkát foglal 2 619 kötetben, mint a célszerűleg rendezett lajstrom mutatá. Kormányzó úr mindent, e körbe tartozót megszerez. Több jeles munkákat

[2363] Schwab, Konrad Ludwig (1780–1859), állatorvos, egyetemi tanár.
[2364] Anker, Samuel (1791–1860), kiterjedt európai kapcsolatokkal rendelkező berni állatorvos.
[2365] Seiler, Burkhard Wilhelm (1779–1843), állatorvos, patológus.
[2366] Will, Anton (1752–1821), állatorvos, sebész, egyetemi tanár.
[2367] Mundigl, Joseph (1782–1847), természettudós, patológus.
[2368] Plank, Joseph (1782–?), állatorvos.
[2369] Állategészségügyi rendészet.
[2370] Gentner, Michael (?–1846), kovács, a patkolástan oktatója 1813 és 1818 között.

mutatott, melyek ajándékul adattak az intézetnek, nevezetesen az angol állatorvoslási könyveket. Gyűjteményök nem nagy az anatómiára s fiziológiára, de boncolás mellett elegendő mégis. Annál nevezetesebb a kórtant illető rész, mindöszve 421 féle, melyek a szaktudósok előtt elég ismeretesek Schwab úr ezen című munkájából: *Materialien zu einer pathologischen Anatomie, gesammelt von Dr. K. L. Schwab.*[2371] Vajha egyéb gyűjtemények is, kivált a nagyobb intézetbeliek, s gazdagabbak, hasonló mód közöltetnének a szaktudós közönséggel! – De e mai napig csak Schwab úr példája áll követés nélkül!

A fiziológiára tartozó készítmények száma 92, a gipszöntéseké 91-re, a patkómintáké 52-re, az eszközöké pedig 104-re megy. Viaszöntés csak egy szekrénnyel van, s az mind a himlőt illeti. Mind Sacco[2372] képe szerént készült, s a lónak ínpókos, szőrös lába egész a csalódásig hű. Az ispotályt ami illeti, az igen helyesen több apró istállókból áll, melyekben mindöszve 30 beteg lovat lehet ellátni, ide nem értvén azonban a ragályos istállót, melyet üresen, s szárazon találtam, meg azt, mely vaskályhával van ellátva, melynek igen gyakorta veszik hasznát télen által, többféle kóros állapotban, de különösen a kólikában szenvedőknél, s mindazon esetekben, melyekben a langyos vízzel mosogatás van javasolva.

A kovácsműhely öt tűzre van, s 80 legényt foglalatoskodtat, kik váltva fél oskolai évet tölteni kötelesek az intézetnél, csupán a patkolás megtanulása végett, minekelőtte az országban, mint magok gazdái megtelepedhetnének. Ezen idő alatt mindenik készít mintavasat, melyet pénz nélkül elvihetnek magokkal, midőn mint patkolókovácsok – Beschlag-Schmiede – szabadalmat nyernek, feltévén azt, hogy az intézetnél tartózkodások alatt jól viselték magokat. Kik gyógyítási szabadalmat kívánnak, azoknak a gyógypályát két esztendeig kell járniok, s csak szoros vizsgálat után adatik ki nekik külön, mint gyógykovácsoknak – Kurschmiede – az oklevél.

A kovácsműhely közelében szabadon áll a kénszerítő – Notwand – azon terv szerént, mely Schwab úr katekizmusában is látható. Emellett van a kutyaszorító – der Hundezwinger –, mely külön leírást érdemel, a melléklapokban, mint legcélszerűbb a maga nemében. A legelőre néz egy félszer, mely méhessé változtatott, de a gazdasági egyesület keletkeztével annak kertjébe vitettek át a kasok. Azonban az egyesület is méhészet nélkül van, mivel az azt tanító pap az ingyen szolgálat helyett jutalmas hivatalt kapott, s helyette még nem találkozott tanító.

[2371] K[onrad]. L[udwig]. Schwab: *Materialien zu einer pathologischen Anatomie der Hausthiere,* München, Lindauer, 1815.

[2372] Sacco, Scipione (1495–1558), itáliai reneszánsz festő.

A Landwirtschaftsverein,[2373] mely becses közleményei által elhíresedett, nemrég egy teleket vett, melyben egy múzeumot állítottak fel, s a kertet kísérletekre szándékoznak elrendelni. A múzeum már fennáll. A benne levő könyvtár többnyire csak folyó írásokból áll, melyeket az egyesület cserében kap az általa közlöttekért. A többi nagyobb részént ajándék. Két szoba gazdasági eszközök befogadására van szánva. Az egyikben nagy eszközök vannak, a másikban csupán minták. Említésre valót amazok közül csak egyet hozhatok fel, t[udni]. i[llik]. Coke[2374] vetőműszerét, mely annyiban van javítva, hogy elölről vászon ellenzője van, melynél fogva a vetés szélben is megtörténhetik. Emezek közt egy istálló minta van, melynél fogva a marhaganajt fiókban – Schublade – lehetne felfogni. Horatius *risum teneatisse*[2375] juta ennek látásánál eszembe.

Staatsrath Hazzi, a kalauzom, maga is elmosolyodott. Levezete azután a fűtőhelyre, s az árnyékszékhez. Amarra nézve Meissnernek a légmelegítésről írt munkájára, emerre nézve pedig magának ezen munkájára Über den Dünger als Lebensprinzip der Landwirtschaft.[2376] [sic] Két hordó van egymás fölé téve. A felső hordó az árnyékszékkel közösül egy négyszegű, négy szál deszkából készült, s beszurkolt csőből. Az alsóval pedig apró lyukak által, melyeken a húgy a felső hordóból az alsóba kifolyhat, s csapon leeresztethetik. A vizelet így az emésztettől elválván, a bűz nem fejlődhetik ki. Párizsi találmány ez, s a franciáknál Fosse mobile inodore[2377] nevet visel. Ez a trágya becsére nézve hosszas beszédet okozott köztünk, melynek folytában a csontlisztről, annak az angoloknál igen nagy divatba jöttéről, a csontőrlőkről (bone crushers), s a megfordított kapáló ekéről (inverted horse hoe) szólék, ami mind újság volt Hazzi úr előtt, noha angol földön többször is megfordult, már igen örült, hogy adresset adhattam neki ezekre nézve Londonba.

Bauschule.[2378] Vorherr[2379] építészi tanácsnok (Baurath) indítványa s tervezete szerént csak most állott fel, s célja nemcsak célszerű építéseket, azok tudományát közönségesebbé tenni, hanem a gazdaság vezetését az építéseknél fogva hasznosabbakká, s egyszersmind az ország szépítésére szolgálóvá tenni. Evégett a tudós, s igen sokat utazott, s most ismét Merlinnel[2380] útra készülő

[2373] Bayerische Landwirtschaftsverein, vagyis a bajorországi mezőgazdasági egyesület.
[2374] Helyesen: Cooke, James (1743–1817), Cambridge-ben tanult anglikán lelkész, mezőgazdasági gépekkel foglalkozó feltaláló.
[2375] „Meg tudnátok állni nevetés nélkül?"
[2376] Hazzi hivatkozott munkája csak később, 1826-ban jelent meg, Münchenben.
[2377] Bűztelen, mozgatható derítő.
[2378] Építésziskola.
[2379] Vorherr, Gustave (1778–1847), építész, párizsi mintára szervezte meg a müncheni építészeti intézményt.
[2380] Merlin, Philippe Antoine de (1754–1838), gróf, utazó.

Vorherr úr 1821-ben *Monatsblatt für Bauwesen und Landesverschönerung* című folyóiratát megindította, hanem egy Polytechnisches Cabinetet[2381] is létrehozott, melyben ugyan még nincs minden ágra, s valami nevezetes gyűjtemény, van mégis annyi összítve [sic], hogy tanításra sokat használhatni. Az eszközök egy része országos tulajdon, egy része azonban privátusoké, melyeket hatalmokban áll a tulajdonosoknak, mikor tetszik, vissza is venni, vagy otthagyni. Lajstromát Vorherr úr említett folyóírásának néhány lapjával együtt megküldöttem Keszthelyre.

A múzeumban mindenféle folyóírások találhatók, s biliárdok. A *Harmóniá*ban az emlétetteken kívül kávéház, táncterem, s egy Tabagie (pipázó). Amott nem szabad dohányozni, mert a királyi család is gyakorta megjelenik. – Mind a két intézvény részvényeken alapul, s célja a nemesebb társalgás. Hazzi és Vorherr urak voltak vezetőim. Valamint a királyi és Leuchtenberg herceg[2382] képcsarnokába, s a Glyptothecába.[2383] Ezen utolsó épülete remek, már födél alatt áll fejér márványhomlokzatával, de belseje nem vala kész még. Cornelius[2384] ittlétemkor éppen az előterem festésével foglalatoskodott. Átellenében jövend a Pinacotheka,[2385] melyben a müncheni és schleissheimi gyűjtemény fog felállíttatni. Ebben a festett, amabban a faragott képek, oly formán, hogy a művészet kezdete, kifejlődése, növése, tökéletesbülése, s minden viszontagságai kitűnők, s azáltal az emberiség mívelődésének története művészileg előadva legyen. Az eszme, s annak tetté változtatása a művészetkedvelő és értő koronaörökösé.[2386] A *Volksgarten* Skell[2387] remekműve, még midőn a természet minden ékeiből kipusztult is, annyira hatott reám, hogy két hétig tartó Münchenben létem alatt a rónatelek egyformasága éppen nem vált untatóvá. Én mondám a bajor koronahercegnek,[2388] nálunk létekor, midőn azt mondá, hogy München környéke untató, azzal az észrevétellel, hogyha Münchennek egyebe nem volna, mint *Pinacothecá*ja és *Glypthothecá*ja, mégis megérdemelné minden műbarát odazarándoklását; s ha azok elrendelve lesznek, alig lesz hely, melybe a búcsújárók annyira özönlenek, mert ami Münchenben van, azt sehol fel nem találni többé. Van azonban Münchennek

[2381] Műszaki szertár.

[2382] Beauharnais, Eugène (1781–1824), hadvezér, itáliai alkirály, Napóleon mostohafia, Leuchtenberg hercege.

[2383] Antik műtárgyak gyűjteménye és kiállítóhelye Münchenben, építése 1816-ban kezdődött.

[2384] Cornelius, Peter von (1784–1867), düsseldorfi születésű akadémikus festő.

[2385] Képtár.

[2386] A későbbi I. Lajos (1825–1848), Bajorország királya.

[2387] Helyesen: Sckell, Friedrich Ludwig (1750–1823), német területen az angol tájkerti tervezés meghatározó személyisége.

[2388] Utóbb II. Miksa József (1848–1864), Bajorország királya.

több emlékezetessége, melyekről nem szólok, részént mivel azokról külön leírások is léteznek, s megszerezvék,[2389] rész szerént mivel sok még csak készülőben volt ottlétemkor, s körömhöz nem is tartozó.

*Schleissheim*ot azonban nem mellőzhetem el, mert München felé jöttöm egyik célja volt az 1822-ben felállított gazdasági intézet miatt. Schleissheim éjszakra fekszik a fővárostól mintegy három órányira. Már V. Vilmos[2390] alatt alakult azon posványos vidéken egy major, de a kietlen pusztára nehéz volt munkás kezeket kapni. Maximilián Emánuel[2391] tehát, hogy célt érjen, egy roppant palotát építtetett, hogy udvarát oda áttévén több embert odahódítson, a pusztát népesítse, s míveltté tegye. Ezen szándék sem sikerült. Hogy Maximilián József, Bajorország első királya a kormányt átvette, a düsseldorfi, zweibrückeni, s egyéb palotáiban levő képeket a schleissheimi palotában egyesíté, s 1822-ben a régiebb major épületeiben gazdasági oskolát állított. A képes gyűjtemény sok idegent csődít ugyan Schleissheimba, de munkás kezeket a földmíveléshez éppen nem. Magam is örömest mulattam itt Dillis[2392] direktor úr nyájas kalauzolása mellett, annyival is inkább, hogy mindjárt az első nagy teremben honom fővárosát, Budát, Esztergomot, Belgrádot, etc., Maximilián Emánuel[2393] munkásságának mindmegannyi színhelyeit első Leopoldunk[2394] alatt, láthatám, amihez eddig tett utamban még nem volt szerencsém. De csakugyan a gazdászat engem sem hódított annyira magához, mint a württembergi, mindamellett, hogy a kormányzó Schönleitner,[2395] ki az öreg Thaernek még Cellében volt tanítványa, s 1817-ben Fellenbergnél is megfordult, elég tudós, ügyes, szó, s beszédes volt. A telek majd csupa göbécs, melyet az Isar árja rakott le, s felszíne a sok csatornázások ellenére is nagyobb részént mocsár, úgyhogy Schönleitner kifejezése szerént, minden élő aszú- és vízkórságban szenved egyszersmind. Idejárul az is, hogy szárazabb, s jobb helyen levő vetéseket elemésztik a vadak, melyek korlátozására nem elégségesek a kerítések, reájok lőni pedig nem szabad, mert a királynak itt van a kedvenc vadászati helye (Leibjagd). Birkájoknak felénél több elveszett a bénulásban (in der Lähme). Lótenyésztése sem valami különös, 60 darabra megy mindöszve, amit itt tartanak, olyanok többnyire, mint minálunk az úgy

[2389] Megszereztem.

[2390] V. Vilmos (1579–1597), bajor herceg, aki az 1597-ben történt lemondását követően kezdte meg építkezéseit Schleissheimben.

[2391] I. Miksa Emánuel (1597–1651), Bajorország hercege, 1623-tól választófejedelem.

[2392] Dillis, Maximilian Johann von (1759–1841), festő, a schleissheimi gyűjtemény igazgatója.

[2393] II. Miksa Emánuel (1679–1706, 1714–1726), Bajorország választófejedelme, a magyarországi törökellenes visszafoglaló háború kiemelkedő katonai vezetője, utóbb II. Rákóczi Ferenc szövetségese.

[2394] I. Lipót (1657–1705), magyar király, német-római császár.

[2395] Helyesen: Schönleutner, Maximilian Joseph (1778–1831), mezőgazdász.

nevezett hiénc[2396] lovak. A szarvasmarhák nagyobb részént allgauiak, melyek ezen a vidéken is legbecsesebbek, de amelyek a bozóti szénán csak tengődnek. Mindez a telek milyenségével öszvevéve, még a pompás palota közelében is, nem nagy hódító erővel bír, s annálfogva nem csudálom, hogy a nem rég alapított oskola nem díszlik; kivált, ha igaz az, hogy az elöljárók egyenetlensége is elvadítja a nevendékeket. Ezeknek három rendbélieknek kellett volna lenni, amint az Wimmer[2397] inspektorsága alatt első évben kitűzve volt, t[udni]. i[llik]. 1°) segédszolgákat a mezei gazdaság minden ágaira nevelni; 2°) jó gyakorlati mezei gazdákat képezni azok közül, kik helyzetöknél fogva magasb mívelésre nem törekedhetnek; 3°) olyanokat, kik a mezei gazdaságot elveknél fogva, mint tudományt, s mesterséget űzni akarják, azért több segédtudományok megszerzésére is szükségök vagyon. De nem találtatván minden osztályra tanítvány, már második esztendőben csupán Landwirtschaftliche Gewerbschule[2398] lett az intézetből, amint Schönleitner úr kifejezé magát. Második, azaz a múlt 1823. évben 47-nek mondotta a tanítványok számát, az idei jóval kevesebb, mondá. De mennyi, mégis? Nem határozá meg. Lakások, kosztjok, a majorudvarban van, kik egy szobában együtt vannak 200 forintot fizetnek évenként, kik külön szobában kívánnak lakni, 300-at. Schönleitner nem foghatá meg, hogy tanulhatni nálunk ingyen, sőt, hogy a tanuló segélyfizetést is kap. Ábrázatján olvasám azt, miszerint gondolá, hogy én – füllentek.

A növendékek szállásait Meissner módja szerént akarák fűteni. Sokat költségeskedtek, utoljára is félvén, hogy az épület lángba boríttatik a fűtés által, vaskályhákat helyeztek a szobákba. Minden gyűjteményük egy kis laboratórium kémikumban van, de amely nem használtatik, mivel kémia professzorjok a veterináriussal együtt elhagyta az intézetet. Fellenberg, s Coke vetőműszereit, kultivátort, s extirpátort, nemcsak használnak, hanem készítenek is az intézetnél. Ekéjök a régi van még használatban, s azt ide elég jónak tartják. Egyéberánt az itteni gazdaság meneteléről elég bő értesítést ád: Max[imilian]. Schönleitner: Bericht über die Bewirtschaftung der K. L. Staatsgüter Schleissheim, Fürstenried und Weihenstephan, München 1822, mit 2 Plänen.[2399]

[2396] Az elnevezés a Sopron és Vas vármegyében élő német nyelvű lakosságra utal. Itt jelentése: igás használatra tartott.

[2397] Wimmer, Karl (?–?), mezőgazdász, a schleissheimi birtok inspektora.

[2398] Alsófokú mezőgazdasági szakiskola.

[2399] Maximilian Schönleutner: *Bericht über die Bewirtschaftung der K. L. Staatsgüter: Schleissheim,* München, Fürstenried und Weihenstephan, 1822.

Nymphenburgban, a királyi lak kertjét, mely a versailles-i mintájára készült Sckell angol ízléssel átalakítá. Döllinger,[2400] kivel Párizsban, hol szenegáli útjából visszatérvén, tartózkodott, már várt itten, s mutatott olyant, mit eddig nem láttam, t[udni]. i[llik]. élő pelikánt, tantalus íbiszt,[2401] és castort.[2402]

OSZK Quart. Hung. 3727/8 fol. 170–182v.

[2400] Döllinger, Ignaz (1770–1841), orvos, természettudós.
[2401] Gödényalakúak rendjébe, az íbiszfélék családjába tartozó madár.
[2402] *Castor fiber, L.*, közönséges hód.

81.
1825. május 6–8.
Megfigyelések és megjegyzések a Mantova környékén látott rizstermesztési gyakorlatról

Mantua t[udni]. i[llik]. Európa egyik legnevezetesebb erőssége; természet s mesterség által lett olyanná, a Garda-tóból kifolyó Mincio t[udni]. i[llik]. megárasztatott körüle annyira, hogy az egy nagy tavat képez körüle, mely ott hol legszélesebb 200 ölnyi, hol legkeskenyebb, 80 ölnyi széles, csak 4 oldalról közösülhet a szárazzal áthidalt töltések segétségével, de amelyeknek csak ketteje engedtetik közhasználatra, s ezek is az erősítvények ágyúinak ki vannak téve, annyira, hogy a hidak felszedetvén Mantua csak éhség által válhat bevehetővé. Legközelebbi környéke is posvány, melyek miatt Napóleon 1796-ban ágyúit tovább nem vitethetvén, beszegezni[2403] kénteleníttetett. Ezen posványokban rizs míveltetik. Mindazonáltal a rizsmívelés szűkebb határok közé van már itt is szorítva, minekutána a lombardiai s velencei királyságban az a törvény hozatott, hogy a fővárostól 8, az elsőrendű városoktól s erős vároktól 5, a másodrendű városoktól 2, a falaktól 1 olasz mértfölnyi[2404] távulságra szabad rizst mívelni, mivel az álló víz megposhadván, kivált nyáron által, az egészségre nézve igen ártalmas. S ennélfogva, ha korlátozva van is, Mantua közelében különösen a rizsmívelés, s annálfogva a város levegője is egészségesebbé lett annyival is inkább, hogy a gátok is, melyek Mincio vizét feltartják, úgy alkalmaztattak, hogy annak szabadabb lefolyás engedtetett, s így az álló víz poshadása is megakadályoztatott; mégis Mantua vidéke, kivált Verona felül, igazi honja maradt a rizsmívelésnek. A mezei ipar ezen ágát a görögök s rómaiak még nem ismerték, s mindamellett, hogy a kínaiak ember emlékezetét meghaladó idő óta főleg rizs táplálékkal élnek, mégis Európában a rizzsel élés csak a középkorban kezdődhetett, minekutána Vasco de Gama[2405]

[2403] Az ágyúk gyújtólyukának szeggel történő eltömítése, azaz használhatatlanná tétele.
[2404] 1 olasz mérföld = 1820 m.
[2405] Gama, Vasco da (1469–1524), tengerész, felfedező.

Kelet-Indiába kereskedési utat mutatott. A történetek fonalán azonban csak a 16. század elején látszik a rizsmívelés Európában kezdődöttnek. Theodor Trivulzio[2406] majlandi patrícius, s a velencei hadsereg parancsnoka említtetik, mint első, ki Verona lapályain 1522[-ben] először kezdé a rizst mívelni; s pedig mind állandólagos, mind cseregazdaságban. Jövedelmezés sorában legalább Verona s Mantua áll elől, a rizsmívelésre nézve, azután Pavia, Majland és Lodi, de ezen utolsó helyen csak cseregazdaságképpen űzetik a rizsmívelés.

Állandós rizs földeknek – risare stabili, o vallive – azok neveztetnek, melyek folyvást rizstermesztésre használtatnak, akár azért, hogy célszerűbben használni nem tudják a teleket, akár azért, hogy a telek igen alacsony fekvésű, s vízállásos, amiért is völgyesnek is – vallive – neveztetik s a földet más termékre oly jutányosan nem használhatni. Az ilyen földek keveset trágyáztatnak, mert a telek kevés trágya anyagot szolgálhat, s messziről szállítani nem volna gazdaságos. Az állandós rizsföldeknek egy kevéssé lejtősöknek kell lenni, hogy aratás után a víz leresztetvén rólok, tavaszig annyira megszáradjanak, hogy felszántani lehessen. Másképp ásóval kellene fel munkálni, ami sokszor költségesebb lenne. A vetés április elejétől fogva május végéig történik. Egy hold földre 3 mérőt[2407] vesznek a magból. Vetés után tüstént elárasztják a teleket vízzel, 2-3 hüvelyknyi magasságig, s rajta áll egész aratásig, amidőn a víz egészen leeresztetik. Ez szeptember közepe felé történik. A gyomlálás csak ritkán történik, rész szerént, mert a föld csak 3-4. esztendőben lévén trágyázva, a dudva nem igen bujálkodhatik, rész szerént mivel a gyomlálók készpénzzel fizettetnek, pedig a rizsföldek birtokosi is többnyire termékök fejében előlegezik a telek megmunkáltatására való költséget, amit azután rizzsel fizetnek ki. – A rizs elarattatván megszárogattatik, s lovakkal nyomtattatik ki, azután törő malomba vitetik, mely olyan forma mint minálunk az árpakása készítő. A nyers rizs – risone – a törőmalomból kikerülvén először sűrűbb, utóbb ritkább, s végre még ritkább rostán rostáltatik meg, s mint kása – riso brillato – kerül ki. Igen jónak tartják a termést, ha abból fele annyi kása válik; ha csak két ötödöt ád, az rossz is, s alig válhat kereskedés tárgyává.

Csererizsföldeknek – risare a vicenda – azon földek neveztetnek, melyekben nem folyvást rizs termesztetik, hanem más termékek is váltatnak fel vele. Nevezetesen az Adda s Tessin közti vidéken, ahol nem oly nagyon divatozik ugyan a rizstermesztés, hanem ott, hol csererétek – prati a vicenda, spinata,

[2406] Trivulzio, Teodoro (1458–1532), milánói nemes, katona.
[2407] Gerics feltehetően a pozsonyi mérőre utal, vagyis 40,2 kg súlyú vetőmagról van szó.

erbatico – van bevéve, rizstermesztés is be van a termésváltozásba foglalva, s pedig úgy, hogy a feltört rétbe mindjárt rizst vetnek, de mások helyesebben első évben kukoricát, második évben lent, s utótermésül kölest, vagy megfordítva, s harmadik évben búzát vagy helyette rizst, de amelyet némelyek – tán elfogultságból – azért nem kedvelnek, mert attól tartanak, hogy a fejér lóhert kiöli, s azért telekjeiken a rizsmívelést meg is tiltják. Akik ettől nem tartanak, arra ügyelnek először is, hogy a telek kiegyengetve legyen, hogy a víz a telek minden részét kelletiképpen elboríthassa, de lejtős is egy kevéssé, hogy midőn kívántatik a vizet egészen leeresztetni lehessen. Ha a föld már így elkészült bevetettetik. Minekutána a rizs vagy 8-10 óra folyásig ázott, s ezt azon okból, hogy minden vetés után a telek vízzel elárasztatik, a mag fenn ne ússzék, hanem leüllepedve maradjon. A rizs folyvást áradva hagyatik június elejéig, amidőn a gyomlálás megtétetik. Bokáig állnak a felövedzett asszonyok a vízben, s a dudvát gyökerestől kihúzzák. Ha a rizs első évben termesztetik, kétszer kell a gyomlálást tenni, ha második évben, csak egyszer, de mindég vízben állva, hogy a dudvát gyökerestől együtt annál bizonyosabban kihúzhassák. A gyomlálásnak vége lévén a víz leeresztetik 7-8 napig, hogy a robarok [sic], melyek a rizst pusztítják, a szárazon elvesszenek. Azután egész aratásig ismét megárasztva tartatik a telek. Énnekem ilyenkor tájban volt szerencsém a legrizsesebb vidéken utazni, s oly dögletes bűzzel megismérkedhetni, milyenhez hasonlót nem tudok, aminél fogva éppen nem csudálom, hogy annyi ezen a vidéken a bujdosó lázban,[2408] epelázban, vízkórságban[2409] szenvedő.

OSZK Quart. Hung. 3727/10 fol. 171–174.

[2408] *Febris remittendis,* vagyis gyakran visszatérő láz.
[2409] Ödéma.

Lehrmann József átdolgozott naplója,
1820–1822

82.
1820–1822.
Összegzés a Morvaországban, Poroszországban, különböző német fejedelemségekben, Németalföldön, Angliában és Franciaországban szerzett kertészeti, szőlészeti és borászati tapasztalatokról

Darstellung meiner Reisebeschreibung den Weinbau und die Gärtnerey als Hauptgegenstand betreffend

Nach Meiner ersten Dienstjahren wo ich als Gärtner in der landwirtschaftlichen Lehranstalt des Georgicons zu Keszthely angestellt war, wurde ich nach dem Tode Seiner Excellenz dem wohlthätigen Stifter[2410] dieser Lehranstallt [sic], durch eine neue Verordnung seines Nachfolgers[2411] meiner jezt gebiethenden gnädigsten Herrschaft als Beförderer der Künsten und Wissenschaften für die Cultur des Weinbaues bestimmt.

In den ersten zwey Monathen nach meiner erledigten Stelle habe ich Gelegenheit gehabt den Local-Weinbau um Keszthely, mit welchem ich zwar schon früher etwas bekannt war, nachzugehen. Von da war meine Bestimmung die Cultur des Weinbaues am Neusiedlersee, welche schon einen höcheren Grad als bei uns am Plattensee erlanget hat, näher kennen zu lernen. In dieser Gegend habe ich für meine neue Sphäre ein ganzes Jahr zugebracht, und die im Jahre hindurch geschehenen Verrichtungen und durch Hilfe erfahrner Weinbergsbesitzer alle gemachten Beobachtungen laut der ersten vorgeschriebenen Instruction in einem monathlichen Berichte aufgezeichnet und Einer Löblichen Güter-Direction nach Keszthely abgeschickt. Nach dem hier vollendeten Jahre wurde ich durch meinen Gnädigsten Herrschaft nach Wienn [sic] berufen, wo ich die weitere Verordnung meiner Zukünftigen Reise, Empfehlungen, und die nöthigsten Reisebedürfnissen erhiellt. Den 25ten July 820 war ich vollkommen ausgerüstet, und den 26 bey Tages-Anbruch das Felleisen auf den Rücken und mit meinem Wanderstab die Reise unternommen.

[2410] Utalás az alapítóra, gróf Festetics Györgyre.
[2411] Utalás az örökösre, gróf Festetics Lászlóra.

Vor dem als ich diese Reisebeschreibung nach der Ordnung der Vorgezeichneten Reise Route niederzuschreiben suche, werde ich sie in Abschnitten eintheilen, und vor jedem Abschnitt wie es die Bändchen meines Tagebuches enthalten, die Städte, Dörfer oder andere merkwürdige Gegenden, welche einen Bezug auf meiner Reise haben, verzeichnen.

Erster Abschnitt

enthält die Reise von Wienn über Eisgrub,[2412] Feldsberg,[2413] Selovitz,[2414] Brünn, Olmütz,[2415] Littau,[2416] Troppau, Neusse,[2417] Breslau, Grünberg,[2418] Crossen,[2419] Frankfurt an der Oder, Berlin, Schönberg, Charlottenburg, Potsdam, Wörlitz, Dessau, Leipzig, Weimar, Ehrfurt und Gotha.

In Eisgrub verdient angemerkt zu werden die hier aufgestelte starke Orangerie, Ananas *(Pepiniere),* Baumschule, die Schlossanlagen, und der große Park. Dessen Vorsteher die Herren Hofgärtner Herreich und Hauser[2420] mich mit vieler Freundschaft aufnahmen und Gelegenheit verschaffen alles genau zu sehen. Die Treiberey Orangerie, Ananascultur und die Schloßanlage ist unter der Direction des H[errn]. Herreich. Das große Orangenhaus hat ehedem 1000 Stück schön gezogene Orangenbäume enthalten; im Flügel wurde aber zum fürstlichen Gebäu verbaut, und enthält jetz noch 700 Stämme. In der Schloßanlagen merkwürdig ist die schöne Vegetation der exotischen Holzarten, besonders Liriodendrons[2421] als ganze Parthien, aber Platanen gedeihen am schlechtensten. Der Aquaduc der Teiche Inseln, die schöne Räumungen der Thuja und Zertheilungen in mehrere Ärme ein abgewonnenes Meisterwerk der Natur. Nicht weniger geschmackvoll die Gartengebäuden als das Badhaus, die Maschine des Aqueducs, das Chinesische Haus, der Türkischthurm oder (Moschée), die Ritterburg, die Felsenhöle beim Aquaduc. In großen Park welcher sich 7 Stunden im Amfang ausdehnt, das ist: die ganze Gegend in einem Park verwandelt, abwechselnd mit Felder, künstliche Anlagen, große Lenhe [sic], Wälder, rein

[2412] Ma: Lednice, Cseh Köztársaság.
[2413] Ma: Valtice, Cseh Köztársaság.
[2414] Helyesen: Seelowitz, ma: Židlochovice, Cseh Köztársaság.
[2415] Ma: Olomouc, Cseh Köztársaság.
[2416] Ma: Litovel, Cseh Köztársaság.
[2417] Helyesen: Neisse, ma: Nysa, Lengyelország.
[2418] Ma: Zielona Góra, Lengyelország.
[2419] Crossen an der Oder, ma: Krosno Odrzańskie, Lengyelország.
[2420] Herreich, Udalrich (?–?), Hauser (?–?), udvari kertészek, azonosíthatatlanok.
[2421] *Liriodendron tulipifera, L.,* tulipánfa.

gehaltene Wege, und Lustgebäude als: der Apollotempel. Das *Rendez vous,* die Colonnade, die Untergärtnerswohnung, ein Lustgebäude, die Alléen, verschiedene Sorten Bäume als Linden versus *Tilia,*[2422] *Pinus lariae,*[2423] *Populus italicae,*[2424] *Sorbus aucuparia,*[2425] etc.

In Feldsberg unter der Aufsicht des Hofgärtners Lifka[2426] eine Reben collection zu den vorzüglichsten Trauben auf die Herrschaftliche Tafel und zur experience für Weinberge anzulegen, geeignet. Elf Gattungen werden seit 10 Jahren mit guten Erfolg in Steinbergen angepflanzt, auch liegen schon 3 und 4 jährige Weine davon im fürstlichen Keller.

Als Versuch hat er mir 3ley Methoden gezeigte welche in der Relation von August angezeigt sind, und eine Propagation der Weinreben zur Anpflanzung neuer Steinberge.

Es wird auch keine Gattung unter was immer für einen Namen weder an Tilagen noch in Steinberge gepflanzt, bis sich selbe nicht in der Weinplantage durch ihre Früchte bestättigt.

Außerdem ist hier noch eine Orangerie von ungefähr 300 Stämme, eine kleine englische Anlage. Der Küchengarten und die Baumschule von gar keiner Bedeutung. In Neuhoff[2427] der edelste Race der Schaafzucht und eine sehr schöne Schweizerey. Dieser Mayerhof liegt zwischen Eisgrub und Feldsberg.

Nach Selovitz in die ehemalige Fürst Dietrichsteinische nun Herzog Albertische Gärtnerey von Herrn Hauser[2428] aus Eisgrub empfohlen. Sie besteht aus hübscher Orangerie, Ananas, und aus einer Collection famosen Obstgattungen. Unter andern auch ein Feigenhaus mit einen beweglichen Dach, welches an die verlängerte Mäuern mittelst einer Machine mit Stricke und Walzen von Feigenhaus in Frühjahr weggezogen wird. Durch diese Art erhalten sich die im Herbst angesetzten Früchte sehr gut, und reifen schon in Frühjahr.

Der Hofgärtner Marx[2429] Mitglied der Pomologischen Gesellschaft zu Brünn empfiehl mich nach Brünn zum André Redacteur und nach Leipzig zum Hernn Handelsgärtner Breiter.[2430]

[2422] Hárs.
[2423] Cédrus.
[2424] *Aigeiros, L.,* lombardiai nyárfa.
[2425] Madárberkenye.
[2426] Lifka (?–?), azonosíthatatlan.
[2427] Ma: Nové Dvorce, Cseh Köztársaság.
[2428] Hauser (?–?), kertész, azonosíthatatlan.
[2429] Marx, Carl Christian (?–?), Seelovitz főkertésze.
[2430] Breiter, Christian August (1776–1840) lipcsei udvari kertész és botanikus.

Durch Herrn Andrée in Brünn Bekanntschaft gemacht mit dem Franzbergischen Gärtner Kahl.[2431] Der Franzensberg ist eine neue Anlage der Brünnen Ständen. Hat einen schönen Obelisque von Marmor und eine Bassiné auf den hohen Berg. Eine Seite war der Stadtgraben, ist verschütet worden, und angelegt. – Der Augarten in Französischen Geschmack dient zur Promenade der Brünner Bewohner.

Auf meiner zurückgelegten Marcheroute von Wien bis Brünn war der Weinbau, wo sich eine noch geeignete Lage und Boden traf. ziemlich beträchtlich, aber die Cultur wenigstens zu dieser Jahres [sic], als ich die Reise durchgemacht hab (von 25ten Juli bis 3ten August) war an den meisten Örtern sehr vernachlässigt, besonders wo es nicht der Haupt Gegenstand der Agronomie ist. Auß Brünn nach meiner nördlichen Reise hört er ganz auf, wird nur als Seltenheit weiter hinauf betrachtet. Die ganze Strecke bis Olmütz (9 Meilen) überal Feldbau und die Geg end [sic] mehr wellenförmig als eben. Von Olmütz wo ich nicht über mein Zweck gefunden habe, einen seiten Weg durch Empfehlung des Herrn André zu einen großen Pomologen in der Apfelcultur Herr Schrack[2432] nach Littau gewonnen. Dieser Besitz gegen 250 Äpfelsorten, von nur die vorzüglicheren in einer Beumschule vernehrt werden, die übrigen Stehen als Fruchttragende Bäume, manchmal 2 bis 3 Sorten auf einen Baum veredelt in seine 3 Obstgärten. Auf einen starken Apfelstam hat er ein Quodlibet[2433] von 212 Sorten, wo von die meisten schon tragen. Von hier bis Troppau nichts erhebliches. In Troppau durch meine Empfehlung beim Herrn Hilveti einige Bemerkungen über die Pflege der Weine gemacht, besonders wie man mit den ungarischen Weiner hier verfährt; er ließ mir auch seine vorzüglichsten Weine versuchen, dann besuchte ich noch durch Ihm eine vorzügliche Ananas Cultur.

In der gegend im Ohlau[2434] ist der Tabakbau so wie auch die Cultur der *Rubia Tinctorum*[2435] sehr stark. Nach Breslau zu, außer den Frucht und Tabakbau ist der Flachsbau sehr beträchtlich und besonders schön wächst das *Linum rigaense.*[2436]

[2431] Kahl, (?–?), kertész, azonosíthatatlan.

[2432] Schrack, Carl (?–?), azonosíthatatlan. Szerző feltüntetése nélkül közzétett cikksorozatban littaui gyógyszerészként említik: Zustand und Fortschritte der Obstbaumzucht in Mähren und Schlesien, *Mittheilungen der k. k. Mährisch-Schlesischen Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde in Brünn,* I. évf., 1821/17, 133–134.

[2433] Itt: egyveleg.

[2434] Ma: Oława, Lengyelország.

[2435] Festőbuzér.

[2436] Rigai len.

Breslau hat durch die Französischen Kriegen ihre geschleifte Festungen und Wallgräben in eine Naturschönheit umgestalltet, wo der gröste Theil um die Stadt herum schon mint Alléen und englischen Plantagen bepflanzt ist. In Universitäts Garten habe ich durch Herrn Treviranus[2437] Professor der Botanic und Gärtner Liebich[2438] die Erlaubniß erhalten Saamen zu sammeln […] das löbliche Institut zu Keszthely von den Breslauer Catalog den ich nach Haus Schickte mehrere Sämerepen zu haben wünscht. Herr Treviranus versprach mir einem Wunsch durch eine neue Correspondenz alles mögliche zu leisten. Der botanische Garten nach dem ich bis jezt mehrere gesehen habe ist eine der reichsten an perennierenden Pflanzen. Herr Mohaupt[2439] Handelsgärtner treibt auch große Geschäfte mit Glashauspflanzen perennirende Blumen und exotische Straucher. Die größten Weinniederlagen haben Herr Staatsrath Friesner und der Handelsmann Herr Lippert.[2440] Außer diese sind noch gegen 50 Klemern Weinspeculanten, die ihren Handel nur in die umliegende Städte und Dörfer treiben, aber die zwey erstere haben einen Absatz nach Böhmen, Polen, und in das nördlichere Preußen. Burgunder Rüben Blätter habe ich hier das erstemal in meinem Leben aufschnürren [sic] und zu trocken gesehen wo ich zu meinem größten Erstaunen erfuhr daß sie zur Rauchtabaks Fabrication so zubereitet werden die Rüben sollen außer dem Viehfutter auch von einigen Fabricanten zubenutzung unter dem Kaffee separirt werden? Über Breslau ist in der Relation von August 820 mehr gesagt werden.

Von Breslau über Polkwitz,[2441] Neustädtl,[2442] Neusalz[2443] (in letztern Herrenhutter[2444] Colonien), Wartenberg[2445] nach Grünberg, wo ich viele Steinreben Pflanzungen getroffen habe. In diesen Sandboden können bei der besten Cultur und allen angewandten Fleiß nur in warmen Sommer Reben und Früchte vollkommenen Reife erlangen; daher das kümmerliche und matte Aussehen jener Pflanzen ihres Climas entgegengesezt. Man nennt die Haupt Gattungen rothe und weiße Traminer, Böhmische und Zirfändler.

[2437] Treviranus, Ludolf Christian (1779–1864), botanikus, egyetemi tanár, a növényi bőrszövet felfedezője.
[2438] Liebich, Johann Carl Ferdinand (1776–1848), főkertész. Heinrich Robert Göppert: *Beschreibung des botanischen Gartens der Königlichen Universitäts Breslau,* Breslau, Max, 1830, 25.
[2439] Mohaupt (?–?), azonosíthatatlan.
[2440] Friesner (?–?), Lippert (?–?), mindkettő azonosíthatatlan.
[2441] Ma: Polkowice, Lengyelország.
[2442] Ma: Nowe Miasteczko, Lengyelország.
[2443] Ma: Nowa Sól, Lengyelország.
[2444] Morvaországi eredetű protestáns közösség, mely a Habsburg rekatolizációs kényszer elől vándorolt ki porosz területekre.
[2445] Ma: Syców, Lengyelország.

Lessen ist die Schwelle des Branderburgischen, wo ich bis Crossen in ein Sandmeer gerathen bin, die übrigen Haupt Strassen sind von Breslau bis Berlin gepflastert auf beiden Seiten mit Alleen von Obst oder Waldbäumen und den Fußreisenden zwischen den Alleen und der Merksteine des Pflasters ausgeschottenter [sic] Fußweg von 2 Fuß. In Crossen hat es wieder etwas Steinbau. Frankfurt an der Oder eine starke Handelsstadt und bis Berlin meistens urbare Felder. Einen schönen Prospect macht der Thurme von der Marienkirche welche von der Frankfurter Seite eine Meile weit durch die große Papellalleen immer vor Augen steht, und die Stadt selbst bis fast an ihre Mäuer ganz versteckt bleibt.

Berlin ist für jeder Naturforschenden ein belohnender Aufenthalt. Durch die Empfehlung des Herrn Treviranus aus Bresslau mit Herrn Link[2446] botanischen Professor Bekanntschaft gemacht und den botanischen Garten dessen Director Herrn Otto[2447] mit Herrn Gerits besucht. Er wurde unter dem großen Botaniker Wildenow angelegt, und durch diesen auch sein Ruhm verbreitet. Die Eintheilung nach den Linneischen System mit Rücksicht der Beobachtung des Standortes einer jeden Pflanze, Herr Otto war zu eben dieser Zeit unsers Aufenthaltes von der Regierung nach Paris und London geschickt für die Bereicherung dieses Gartens.

Über die starke Palmen ist ein Haus gebaut worden damit sie in freyen Grund stehen können, auch die Glashauspflanzen sind schön, aber die Häuser unansehnlich und nicht sehr gut. In Charlottenburg mit Herrn Hofgärtner Steiner[2448] seine ganze Gärtnerey und die königlichen Zimmer durchgegangen. An der Anlage war gearbeitet, der neue Plan durch Herrn Garten Ingenieur Lenne[2449] entworfen. Das merkwürdigste ist in dieser Anlage die vielen Rhododendrons, sehr starke Hortensien, das Mausoleum der Königin, und eine Vermehrung der Rebensorten, durch Herr Steiner. In Monbijou ist auch eine hübsche Anlage. Beym Herr Kecht seine Weincultur an Trilagen mit Bögengängen, Pyramiden, und horizontal gezogener Form, seine Weinkelter und die große Weinlaube welche im Jahre 1819 Zweytausend Dreyhundert ein und sechzig Stück Trauben getragen soll haben, gesehen. Seine Methode in Gärten an Trilagen wird

[2446] Link, Heinrich Friedrich (1767–1851), vegyész, botanikus, egyetemi tanár, a berlini botanikus kert igazgatója.

[2447] Otto, Christoph Friedrich (1783–1856), botanikus, a berlini botanikus kert felügyelője.

[2448] Steiner, Georg (1774–1834), Charlottenburg főkertésze.

[2449] Lenné, Peter Joseph (1789–1866), a porosz királyi kertek igazgatója, az angol tájkertészet meghatározó személyisége a Porosz Királyságban.

überal geschäzt, aber die in Weinbergen projectirte und seine Weinkultur ist nur für Preußen berechnet. – Eine kleine Note über die preparatur des Weichselweins (Sauerkirsche) nach seiner Art aufgezeichnet.

Mit Herrn Kranzler[2450] einen Keller besucht, dessen Einrichtung mehr eine Zierde als als eine oeconomie war; die runden ovalen Böden 5 bis 10 Oxoft [sic] (ein Oxoft ungefähr ein Oedenburger Eimer)[2451] enthaltender Fässen sind alle mit doppelten Querbänder zur größerer Versicherung versehen gewesen. Mit mehreren neuen Empfehlungen aus Berlin, verhieß ich Herr Gerits da, und besuchte die Haupt Königlichen Gärtnereyen in Potsdam. Herr Lenne allda angestellter Garten Ingenieur ließ mich bei alle übrigen Hofgärtner aufführen, wo jeder sein Etablissement besonders hat, als Herr Gratisch[2452] Pfirsich und Erbeer [sic] treiberey. Herr Jacobi[2453] Ananas und Melon. Herr Morsen[2454] die in freyen Grund stehende Zwetschgen [sic] und Kirschen Treiberey wo die Bäume Gruppenweise gepflanzt sind, daß sie ein Winterkasten für diese Parthie welche man zum Treiben am besten findet, darüber aufgestellt werden kann; auch hat dieser den neuen Garten an Heiligersee zu besorgen. Herr Sello[2455] Baumschulen und Orangerie. Herr Sello Senior[2456] die Reinigung und Aufsicht des englischen Gartens. Herr Nitner[2457] blos die große Orangerie und Küchengärtnerey. Wein Treiberey haben mehrere – Herr Krausnick[2458] hat die exotische Baumzucht. Herr Foss[2459] Genüß Wein und Zwetschgen Treiberey. Bohnen hat man in Gartentöpfen in Glashäuser getrieben, die frühesten Erbsen in Holzkästen, spätere in genauerten unter 40 bis 45 Grad liegenden Fenstern. Die Reben der Weinstöcke werden von außen beim Treiben durch die Mauer hineingezogen.

[2450] Kranzler (?–?), azonosíthatatlan.

[2451] Helyesen: Oxhoft, vagyis három „berlini vödör", egy „berlini vödör" kb. 63 liter. Lehrmann tehát alábecsüli, mivel egy „soproni vödör" az 84 „halbe", vagyis metrikus rendszerben kb. 70,75 liter. Használatára lásd: Martin von Schwartner: *Statistik des Königreichs Ungern,* Ofen, Universität, 1809, 304.

[2452] Helyesen: Krutisch, Friedrich Dietrich Jacob (1778–1833), dinnyetermesztésre specializálódott porosz udvari kertész Sanssouciban 1817 és 1833 közt.

[2453] Jacobi, Johann Carl (1770–1831), porosz udvari kertész, ananász termesztésére szakosodott.

[2454] Morsen (?–?), azonosíthatatlan.

[2455] Sello, Friedrich (1789–1831), botanikus, utóbb a brazíliai flóra kutatója.

[2456] Sello, Johann Wilhelm (1756–1822), Sanssouciban híres faiskolát alakított ki, melyből oktatási céllal egyházi elemi iskolák számára is küldtek csemetéket.

[2457] Helyesen: Nietner, Carl Friedrich (1766–1824), a potsdami Neues Palais kertésze.

[2458] Krausnick, Carl Friedrich (1786–1859), udvari kertész. Munkásságát Nietner hatásával együtt elemző írás: Albert Dietrich: Bericht über die Pflanzen-Ausstellung in Berlin am 12. Juli 1840, *Allgemeine Gartenzeitung,* XII. évf., 1844/29, 230–232.

[2459] Voss, Joachim Heinrich (1764–1843), udvari kertész, Lenné kertigazgató apósa.

Der Schnitt auf 8-9 Augen wenn sie getrieben werden. In folgenden Jahr auf Holz oder 2-3 Augen, damit sie sich wieder erhohlen. Mit der Wein, Pfirsich, Kirschen und Zwetschgen Treiberey wird alle Jahr gewechselt.

Der alte Garten ist noch nach Französischen Geschmack. Die Spaliere (Hecken) sind mit zwei Jahren größtentheils schon weggeschaft worden; den Herr Lenné entwarf den neuen Plan darüber, und so wird dieser seine natürliche biegsame Gestalt außer einigen Alléen wo Monumenten oder Statuen angebracht sind, erhalten.

In großen Garten sind die langen Terrassen welche bis zum Schloß Sanssouci hinaufführen wechselweis mit Wein, Pfirsich, Kirschen und Abricosen [sic] bedeckt, und mittelst darüber gelegte Fenstern die Reife derjenigen Art Früchten welche man zu haben wünscht, befördert. Die breiten Treppen, Hauptwege und Plätze sind im Sommer mit 700 Orangen Bäumen garnirt. Die in Garten stehende Gebäuden besonders Neues Palais, Marmor Palais, Sanssouci, und das Chinesische samt den inneren Werth an Meubels, Artiqueln, und anderer Verzierungen, dann der Heilige-See, die Hawel, und in der Nähe die Pfaueneinsel stimmen jeden Form, den dessen Schöpfer zu schätzen! – Die Beschreibung von Potsdam habe ich abgeschickt.

Die Reise nach Wörlitz war eben ein so wichtiger Gegenstand für die Gärtnerey als Potsdam; und da mit den würdigen Herrn Garten-Inspector Schoch[2460] Bekanntschaft gemacht; Was die Gartenanlage betrift, kann sich dieser einer jeden, die den ersten Rang für die Natur-Gärten behaupten wollen, stolz zur Seite stellen. (Das ist vielleicht der Brucken an der Laitha.) Ausländische Bäumen und Sträuchen deren ich merkwürdigsten anzeigen will, stehen gut vertheilt, veraltet mit augebreiteten Ästen da, welche mit kindlicher Pflege und Sorgfalt an andern Orten behandelt nicht gedeihen wollen als *Liquidambar styraciflua*[2461] in *Cupressus disticha,*[2462] *Quercus pyramidalis,*[2463] *Quercus americana rubra,*[2464] *Quercus phellos angustifolia,*[2465] *Prunus lauro cerasus,*[2466] *Iuniperus thioides,*[2467] *Mirica cerifera,*[2468] von besonderer

[2460] Schoch, Johann Georg Gottlieb (1758–1826), tájkertész, szakíró, tervező. Hosszabb tanulmányutat tett Angliában és Franciaországban. Hírnevét a következő munkával alapozta meg: *Versuch einer Anleitung zu Anlegung eines Gartens im Englischen Geschmack,* Leipzig, Göschen, 1794.

[2461] Amerikai ámbrafa.

[2462] Amerikai mocsárciprus.

[2463] Piramistölgy.

[2464] Amerikai vöröstölgy.

[2465] Fűzlevelű tölgy.

[2466] Babérmeggy.

[2467] Helyesen: *Juniperus thyoides, L.,* atlanti fehér cédrus.

[2468] Helyesen: *Myrica cerifera, L.,* amerikai viaszbokor.

Stärke. Eine schöne Orangerie zieren noch die Gartengebäude im Sommer. Die vorzüglichsten sind das gotische Haus, die Louisen Klippe[2469], der Berg Vesuv, die Neptuns Höhle, das Nypheum. Die auf gotische Art gebaute Kirche ist von mehreren Punckten, als wenn sie in Garten stünde, sehr täuschend. Das herzogliche Schloß steht in Garten. In dem Plan und der Beschreibung von Wörlitz ist alles übrige genau beschreiben. – Die hier befindlichen raren Holzgarten etc. welche in den abgesendeten Catalogen angezeigt, können theils junge Bäume, theils Saamen, wie sie in Catalog angemerkt sind, abgelassen werden.

Mit einer general Empfehlung von Herrn Garten-Inspector Schoch versehen, gieng [sic] die Reise nach Dessau durch schwer belastete Obst-Alléen, andere Gehölzgarten, Spalieren, welche die schöne Chaussé[2470] und die ganze Gegend in einen Naturgarten verwandeln. Eine halbe Stunde von Dessau liegt das Louisium[2471] wo nebst einer hübschen englischen Anlage die Treiberey von Zwetschgen, Pfirsichen, und Wein der Sohn des Herrn Garten-Inspectors Schoch aus Wörlitz zu besorgen hat. Durch öftere Überschwemung der Elbe wird der Boden verbessert. In Louisium ist ein Giergarten[2472] und ein Pferdgestüt.

Nach Köthen wurde ich zum Herrn Regierungsrath Baents[2473] empfohlen, welche wegen seiner Abwesenheit vergeblich, aber die Gegend gesehen zu haben, mich hinlänglich entschädigte. – Welcher Unterschied beim Eintritt in das Anhaltische gegen den Brandenburgischen Sandmeere!

In Leipzig Herrn Campe aufgesucht, von da wurde ich nach Frankfurt und nach London Adressen versehen, und vorzüglicheren Gärten in und um Leipzig erfahren, als a) der Reichenbachische, welcher ein längliches Quadrat geschmackvolle angelegt, bildet. Den Teichzieren Schwanen, Enten, etc. und auf dem Lande oder Keffich sind Gold und Silberfasanen, Papagei, Canarien, und andere einheimische Vögeln, Herdeweis zu sehen. Auf einer Seite fließt die Elster, worin der Fürst Bonyiatowszky[2474] erbleichte; zwey

[2469] Utalás Lujza (1776–1810), szül. Mecklenburg-Strelitz hercegnő, III. Frigyes Vilmos (1797–1840) porosz király feleségére.

[2470] Töltésen vezető út.

[2471] Erdmannsdorf, Friedrich Wilhelm (1736–1800) által tervezett korai klasszicista kastély.

[2472] Mulatókert.

[2473] Baents (?–?), azonosíthatatlan.

[2474] Poniatwski, Józef Antoni (1762–1813), lengyel herceg, a lipcsei csatát követően a visszavonulás során vízbe fulladt.

Monumente sind ihm im Garten errichtet. Die zu Gruppirungen dienende perenne Pflanzen sind mit systematischen Namen nach Linné bezeichnet. Überhaupt ist diese kleine Anlage sehr esthetisch.

b) Den Handelsgärtner Breiter[2475] besucht, und seine Collection mit seinen Sohn durchgesehen. Der Garten beim Haus ist sehr klein, daher steht auch eine Pflanze über die andere. Die Glaßhäuser sind außer dem Wintergarten unbedeutend. Der Wintergarten dient zum Vergnügen für Jedermann. Er ist mit Orangerie und andere gemeinere Pflanzen garniert. Warme und Kalte Hauspflanzen von beträchtlichen Werth, und sehr schön. In freyem Lande beim Haus stehen perennirende Pflanzen, ein Rosen Sortiment, ein *(Ribes grossularia)*[2476] Stachelbeer Collection. Die Baumschule ist wo die Stadt. Alles was in seinem Catalog angezeigt ist, besitzt er nicht selbst, sondern bezieht sie durch correspondenzen, und nicht dadurch großes Geschäft in seinem Fach.

c) Mit Herrn Professor Pohl[2477] der Volksgarten des Herrn Bankiers Frege[2478] bei Abt-Neuendorf welcher auf englische Art angelegt ist, angesehen. Wird nicht hinlänglich unterhalten. In dieser Excursion führte mich Herr Pohl durch die Feldgärten und Wiesen wo man schöne Carrot und Spargel zieht, in Sandboden viel *Spergula arvensis*[2479] als Viehfutter. Landhäuser um Leipzig sind mit kleinen Garten-parthien angelegt. Hauptreibereyen, Baumschulen und englische Anlagen sind sehr unbedeutend. Außer den oben angeführten Gärten ist noch der Lokrische und Reichlische Garten bekannt, ersterer mit einer Menagerie, Teichen und Inseln, letzterer mit warme und kalte Bäder zum allgemeinen Gebrauch.

Weimar, diese in einem Kessel liegende Stadt hat einen Park vor dem Schlosse des Grosherzogs aus der jenen Seite der Ilm (ein Fluß). Der Garten liegt an einer Anhöhe, und das Wasser zum gießen muß durch Zugvieh hinauf geschaft werden. Unter den Glaßhäusern hat das Ananashaus eine besondere Bauart, und die Ananaspflanzen eine besondere Cultur als das Haus Terass artig eins über das andere ohne gebrochener Lichte. Die Haitzung durch zwey Kanele in oberen Haus, wodurch auch das untere vermög der durchgebrochnen Scheidewand (Mauer) anwärmt wird. Die obere Abtheilung wo die jungen Pflanzen stehen, werden blos in befeuchteten Moos

[2475] Breiter, Eduard (?–?), lipcsei kertész, kereskedő.
[2476] Egres.
[2477] Pohl, Johann Friedrich (1768–1850), botanikus, gazdasági szakíró, a lipcsei egyetem technológia-professzora.
[2478] Frege, Christian Gottlob (1778–1858), lipcsei bankár.
[2479] Tyúkhúr, gyomnövény.

getreiben, die zwey und drey Jährigen mit gut zubereiteten Erde in Topfen. In Belvedere eine kleine Stadt von Weimar ist die Hauptgärtnerey. Der Grosherzog[2480] ein starker Botaniker macht den Garten Director. Die Bauart der Häuser für Neuholländer und für Palmen sehr gut. Hier habe ich die erste *Dionaea muscipula,*[2481] die Stärkste *Cocos nucifera*[2482] und Mahagoni[2483] gesehen. Nebst der *Erica*[2484] Sammlung sind die Glaßhauspflanzen und die Orangerie sehr stark. Die Orangerie macht aber ihren Pfleger keine Ehre. Die Anlage in Belvedere ist im Werden. Einige Felsen über die Wege geben den Garten ein schönes Ansehen. Es wird alles noch dem Plan des Grosherzogs angelegt.

Von Weimar nach Ehrfurt um den botanischen Garten zu sehen; ist von keiner Wichtigkeit. Dem Thurm der Dom Kirche bestiegen. Die große und zwey sylbernen Glocken sind ihre Hauptmerkwürdigkeiten.

Ehrfurt verlassend erreichte ich das schöne Gotha dessen zauberischer Anblick durch die, in und um die Stadt angelegte englische Parthien, Linden alléen und durch das lebhafte Flüßchen der Laina welches bald verborgen, bald frey in Canelen worüber zieht, diesen Aufenthalt in ein Elysium verwandelt. Von der Gärtnerey ist bemerkenswerth die starke Orangerie samt den mehr zur Zierde gebauten Orangen und Pflanzenhäuser. Links gegen Morgen das Schloß der Herzogin, rechts über der Hauptchausse der schöne Rosenteppich mit Alléen von Orangenbäumen; auf beiden Seiten und an die Terassen heiter die Orangenbäumen, die Glaßhäuser. In der Mitte dieser zwey Reihen auf einer Anhöhe die Burg des Herzogs rings herum mit englischen Anlagen angelegt. Der alte Herzog Vater[2485] des jetz regierenden liegt auf der Insel in Garten ohne Sarg und ohne Monument begraben. Ein kleines Viereck mit Blumen eingefaßt erinnert sein Andenken. – Herr Hofgärtner Eiserbeck[2486] merkte mir die nahmhaftesten Gärtnereyen von England auf. – Baumschulen und Treibereyen sind nur in kleinen, und der Küchengarten zu dick mit Obstbäumen bepflanzt, welche ausgehauen werden voll mit Früchten (besonders Äpfeln) daß viel Bäumen aufgespreizt worden

[2480] Károly Ágost (1757–1828), a mecénás nagyherceg, Goethe alkalmazója.

[2481] Vénusz légycsapója.

[2482] Kókuszpálma.

[2483] *Swietenia mahagoni, L.,* karibi mahagóni.

[2484] Hangafélék. Ide tartozik a Joachim Conrad Loddiges (1738–1826) által Angliában meghonosított, majd a szigetországi minta alapján az európai díszkertekben is népszerűvé váló *Rhododendron, L.*

[2485] II. Ernő Ágost (1737–1758), szász-weimari herceg.

[2486] Eyserbeck, Johann Rudolf (1765–1849), főkertész. A weimari kertészet teljes alkalmazotti listáját lásd *Herzoglich-Sachsen-Gotha- und Altenburgischer Hof- und Adreß-Kalender auf das Schaltjahr Christi 1824,* Gotha, Ettinger, 1824, 17.

sind. Nach meiner Ankunft in Frankfurt/a[m]/M[ain] die Empfehlungen beim Herrn Manskopf Sarasin,[2487] Herrn Metzler,[2488] Herrn Bethmann abgeben. Bey Herrn Manskopf Sarasin in Keller mit ihm selbst mehrere Gattungen Wein von 1811, 1815, 1818, 1819 versucht, wovon Er den Rüdesheimer unter den Rheinweinen dem Vorzug gibt, nur in manchen Jahren soll ihm der Johannisberger vorkommen. Aber die ungrischen [sic] Weine machen diese und auch andere Weinspeculanten die Vorwürfe daß die dick oder vielmehr fett wären, und dahero nie so rein, helle, und der Gesundheit zuträglich, noch das Pouquet [sic], und Gewürz hätten, was den echten Rheinwein characterisirt. Für die Conservation sollen sie etwas besser seyn als die französischen, aber den Rheinweinen gar nicht nahe. – Da dachte ich das klingt schön wenn man Rheinwein zecht.

In diesen Keller sind drey Gänge, und jeder Gang mit zwey Reihen der hier üblichen langen Fässer (meistens 7 2/4 Ohm[2489] enthaltend) voll mit Rheinweine von verschiedenen Gegenden, und zur bequemlichkeit der Keller arbeiten ein Pampenbrunn sammt einer Reine das ausgespülte Wasser und der gleiche in Canäle zu leiten.

Man bedient sich der hellen Weine beim abstechen /ablassen/ des Schlauches, und bei den nicht ganz klaren werden sie von einem Fass ins andere überschüttet. Das Abstechen der jungen Wein verrichtet man gewöhnlich in März. Der Spund bei seinen Fässer ist gedreht und mit einen Schnitt gezeichnet, damit [h]erum so genau das Spundloch schließe.

Weil die Leese in der Rheingegend gewöhnlich später angefangen wird, wie an der Neckar Gegend so trachtete ich laut meiner Reiseroute von beiden in der Weinlese zu profitiren und nahm mein Weg nach Aschaffenburg. Da traff ich einen botanischen Garten des Lyceums, eine Plantateon auf englische Art deren Vorsteher Herr Seitz[2490] und Herr Reisert[2491] alles zeigen ließen. In Busch 1 ½ Stunde von da ist der große Park und die exotische Baumschule unter der Direction des Herrn Bode[2492] sehr schön und reich an seltenen Bäumen. Nur schade daß alle diese Gärtnereyen sehr schlecht unterhalten werden.

[2487] Nem eldönthető, hogy a frankfurti Manskopf Sarasin kereskedő- és bankárdinasztia melyik tagjával találkozott, vajon Jacob Philipp (1777–1859) vagy Jacob Wilhelm (1788–1851) az említett személy.
[2488] Metzler, Friedrich (1749–1825), bankár, ügyletei ekkor már államkölcsönök folyósítására is kiterjedtek.
[2489] Frankfurt am Mainban egy ohm megközelítőleg 1,43 hl.
[2490] Seitz, Karl Ludwig (1792–1866), a bajor királyi kertek felügyelője.
[2491] Reisert, Georg (?–?), udvari kertész.
[2492] Bode, Christian (1752–1826), udvari kertész.

Über den Mayn bei Rosbaum erheben sich schon Weinberge, welche mit Terassen und Abstufungen an steilen Bergen gegen Wassergüsse oder vielmehr Auswaschung der Weinstöcke geschüzt sind. An der Gränze solcher Weingärten sind Gräben gezogen welche durch Querfurchen vor den Terassen das schädliche Wasser aufnehmen, und bis in die Tiefe samt vieler Erde wegschrämt, welche wieder auf den Rücken in Butten zu die Kahlenstöcke hinaufgetragen werden muß.

Zu Würzburg die H[erren] Hofgärtner Wolf und Meller[2493] besucht, und in Hinsicht der Reucherungs Anstallt der Weinberge mit Herrn Doctor Pickel[2494] der über diesen Gegenstand und über die Beobachtung der Witterung zwey kleine Beschreibungen erscheinen ließ, gesprochen. Er sagt: seit 7 oder 8 Jahren wurden das nöthige Räuchern durch strenge Verordnungen angefangen. Da aber die Aufmunterung durch gute Beispiele und durch die Vorgesetzten der Stadt nicht beobachtet wird, wird es wieder von den Weingärtnern die jene Vortheile nicht einsehen, unterlassen. Um Würzburg und vielleicht in ganz Fränkischen ist der Steinwein der auf Kalk und Schifer wächst, als Austich bekannt. Der Leistenwein dessen Lage gegen Morgen liegt ist als zweyter nach dem Rang. Die angenommenen Frühjahrs Schnitt ist gewöhnlich bei jedem Stocke auf 3 Schenkeln und auf jeden Schenkel nach der stärke des Rebestockes 1-2 Bogreben.[2495] Jeder Schenkel muß seinen Pfahl haben, und wenn der Stock gut behandelt ist, bildet er einen Kesselform. Die Schenkeln zieht man auswärts, und die Bögen einwärts, so, daß die Mitte des Weinstocks ganz hohl ist. Ein solcher Weinstock hat im Sommer über 3 Fuß in Durchmesser. Diese Methode ist für die Quantität der Production empfehlend genug, aber der Weinberg entkräftet sich auch durch diese Anstrengung nach Verlauf von 25-30 Jahren ganz, und der Weinberg ausgeleert werden. Durchs Rigolen und Verbesserungsmittel das Land wieder zu einer Weinanlage empfänglich gemacht, und angelegt. Die Reben werden von Winter mit Erde bedeckt. Für die Qualität sind die *Rießling,* für die Quantität die Grobe als predominirende Gattungen. – Von da über Bischofsheim nach Mergentheim obschon an dem Taube

[2493] Wolf (?–?), Heller, Anton (?–?), azonosíthatatlanok.

[2494] Pickel, Johann Georg (1751–1838), orvos, vegyész, würzburgi egyetemi tanár. Javaslatára alkalmaztak füstölőket a tavaszi fagykárok megelőzésére a Würzburg környéki szőlőkben.

[2495] Ehhez a metszéshez pontos értelmezésként lásd: „Die Rebstöcke stehen gewöhnlich im Quadrat in einer Entfernung von 4 Schuh, haben 3-4 Schenkel, welche meist 1-1 ½ Schuh lang sind. In der Regel 2, zuweisen auch 3 Schenkel, welche das stärkste Rebholz haben, bekommen Bogreben von 6-8 Augen, ist aber das Rebholz schwach, so läßt man einen oder 2Schenkel ruhen und in diesem Fall werden nur Zapfen von 2 Augen angeschnitten." Johann Metzger: *Der Rheinische Weinbau in theoretischer und praktischer Beziehung bearbeitet,* Heidelberg, Oßwald, 1827, 146.

und Kocherfluß der Weinbau noch beträchtlich ist, so wird noch in dieser Gegend auch viel Äpfelwein (Zinder) gemacht. Eben kann ich in dieser Jahreszeit (in Monath October) da durch zureisen, wo Wein von Trauben und von Äpfeln gemacht wurde. Die Äpfel werden in einer Reinen mittelst eines rundplatten Steins (wie um Mühlstein) zerquatscht. Dieser Stein ist an einer Stange in der Mitte befestigt, und die Stange an einen Pflock oder Baum nur so viel befestigt, daß der Stein bei der Zerquatschung in der Reine nicht weichen kann. Der Obstmaisch bleibt in der Kufe bis er nicht zu gähren anfängt. Dann kommt er erst zum auspressen unter die Kelter; der Ablauf wird gleich in die Fässer gefüllt, wo sich die Fermentation bald einstellt. Zur längerer Conservation dieses Äpfelweins wird nach Verhältniß ein Quantum 1 2/4-2 Maaß Brandtwein bei der Gährung zugemischt, dieses erhält ihm um so länger. Das Abstechen geschieht in Februar oder März. Herr Appel[2496] Hofgärtner mit dem ich in Mergentheim Bekanntschaft machte, hat dieses Jahr 820 15 Ohm schon gemacht, und 2 Ohm denkt er noch zu machen. Man bedient sich so wohl zum Zinder als auch zum Traubenwein der Schraubenpresse von Holz wo die Schraubenspindel von oben herunter drückt.

In Heilbronn mit den Oeconomie Verwalter Wieder[2497] die unter seiner Direction stehende Weinberge bestiegen: Es werden and den steilen Anhöhen Terassen von gehauenen Steinen (Quadratsteinen) an den vorzüglichsten Lagen aufgeführt; außerdem hat man eine Art Blaueerde (Leberkieß).[2498] Die von einem Orte in der Nähe hergehohlt wird, die Weinberge oberflächlich auf 1 2/4 bis 2 Zoll hoch zubestreuen. Es soll ein vortreffliches Verbesserungsmittel der Weinbergen seyn? In Besingheim sind die Mauern der Terassen kaum 5 Fuß manchmal wegen den steilen Bergen von einander entfernt.

In Ludwigsburg durch die Güte des Hofgärtners Helbart[2499] den Garten und die darin befindlichen Gebäude, angesehen als die Emichsburg in Felsen gehauen und der Wasserfall dabey. Die Spuren der ehemaligen Menagerie, das hübsche Schloß mit 3 Höfe, der Weingarten der Königin; ist eine kleine Sammlung von mehreren Sorten an einer Anhöhe in Garten aufgepflanzt. Die Anlage nicht gros [sic], macht sich aber durch die Umgebungen sehr täuschend. In Canstadt[2500] ein schmales angelegtes Gärtchen unter dem

[2496] Appel (?–?), azonosíthatatlan.
[2497] Wieder (?–?), azonosíthatatlan.
[2498] Miocén kori eredetű homokos talaj. Magyarországi fellelhetőségéről leírást ad: Franz Schams: *Topographische Beschreibung von Peterwardein und seinen Umgebung,* Pesth, Hartleben, 1820, 69.
[2499] Helbart (?–?), azonosíthatatlan.
[2500] Ma: Bad Cannstatt.

Berge, wurde erst von einigen Jahren genedigt. Diese Anlage sollte mit der Stuttgardter verbunden werden, wo man schon mit einigen mageren oder sehr leichten Parthien der Anfang gemacht hat. Eine Allée führt von da bis Stuttgardt. Der Stuttgardter englische Park fängt sich eine halbe Stund vor dem Schloß an, und führt bis ins Schloß. Nur schade daß er so schmal, und so mager die Vegetation dieses Parks ist.

Beym Herrn Reicherd[2501] Hofgärtner sind vorzüglich die Ananas in sehr guten Stand gewesen. Für Zwetschgen, Ananas und Weintreiberey sind im Jahre 1819 neu und viel verbesserte Häuser gebaut worden. Der Küchengarten auch gros genug. Unter Herrn Posch,[2502] seiner Leitung ist der Bothanische Garten, Anlage und die Pflanzen von den Häusern, wo das eiserne wegen der Construction und der Materialien eine besondere Aufmerksamkeit verdient (das eiserne Haus ist Glas und Eisen). Herr Richter[2503] hat die Orangerie, wo sowohl die Bauart des neuen Orangehauses, als auch die darin befindlichen Bäume das interessanteste von der ganzen Gärtnerey zu Stuttgart ist. Dieser besorgt auch die Reiningung des Parks. Die Frau des verstorbenen Hofgärtners Mussely[2504] treibt noch eine Zeitlang den Saamenhandel und die Pflanzencultur fort. Ein Verwandter von Ihr soll dieses Etablissement mit der Zeit übernehmen.

Ich bereiste das Württembergische bis Stuttgardt halben October gerad in der Leesezeit, weil man genöthigt war wegen den frisch eintrettenden Frost sie anzufangen, und das wenige was die Weinlese gab, war nur halb reif.

Aus Stuttgardt nahm ich meinen Weg retour über Pforzheim bis Carlsruhe, wo ich durch meinen Empfehlungen an Herrn Garten Inspector alle Zweige der Gärtnerey übersah, und von der Baumschule Einen Transport exotischer Bäumen nach Keszthely abschickte. Außer der reichen Sammlung an exotischen und einheimischen Pflanzen ist auch eine Holz-Sammlung von verschiedenen Gattungen wie eine Bibliothek (eine jede Gattung in Form eines Buches) aufgestellt. Dinet [sic] zur Kenntniß wie sie sich verarbeiten lassen. Die Obstbaumschule ist in schlechten Zustand. Für den Weinbau empfiehlt Herr Hartveg.[2505] 1º Die Traube ohne Kern. 2º Die Hudler[2506] 3º Die Kleine Rießling. Das Traubensortiment besteht aus 80 Species.

[2501] Reicherd (?–?), azonosíthatatlan. A *d* vagy *t* alternatív alkalmazása esetén sem azonosítható.
[2502] Posch (?–?), azonosíthatatlan.
[2503] Richter, Friedrich (?–?), udvari kertész.
[2504] Mussely (?–?), azonosíthatatlan, francia eredetű család.
[2505] Hartweg, Johann Andreas (1777–?), 1805-től a karlsruhei királyi kert felügyelője, 1825-től 1842-ig igazgató.
[2506] A fajta listájához lásd Metzger: *Der Rheinische Weinbau,* i.m., 35.

In Heidelberg die Weinschule (Rebeschule) beim Herrn Hofgärtner Metzger,[2507] wo mehrere Experimente die Weinstöcke zu behandeln gemacht werden, angesehen, und aufgezeichnet als a) an Kamertsen. Das ist die hier übliche Methode die Weinstöcke zu ziehen, wird aber von mehreren einsichtsvollen Weinbergsbesitzer jetzo verworfen. In der Relation von October 820 ist es deutlich beschrieben. b) Mit niedrigen Schenkeln und Pfähle zwey Quarlatten, Trilagenartig. c) wie der Fränkische Weinbau auf 3 Schenkeln und mehrere Bögen. d) mit niedrigen Schenkeln und zurückgebäugten Bögen. e) auf Zapfen wie ungefähr um Keszthely. – In Botanischengarten werden auch sehr viele oeconomische gewächse wie in Georgicon zu Keszthely gezogen.

Der Schwetzinger Park will man den Vorzug von allen übrigen Gärten in Deutschland geben. Nach meinen Urtheil muß er in hinsicht der Anlage zu Wörlitz, was Geschmack und Natur betrifft, und was Wasserkunst anbelangt weit hinter der zu Hessencassel an der Wilhelmshöhe stehen. In ganzen genommen ist aber die Gärtnerey was Hauspflanzen, Orangerie, Küchengarten, und Baumschulen betrifft, mit der herlichen Anlage verbunden Deutschlands Zierde. Unter den exotischen Bäumen in der Anlage sind für jeden Kenner eine Merkwürdigkeit, die 45 Fuß *Magnolia acuminata.*[2508] 40 Fuß *Salisburia adiantipholia,*[2509] eine große *Liquidambar Styraciflua,*[2510] mit noch mehreren seltenen Exemplaren. Unter den Garten-Gebäuden a) das türkische Moschée b) der Apollo tempel mit Wasserfällen. c) die Römische Ruine. d) die Fontaine, wo in einem Großen Kreise allerley Arten von Vögeln von oben Wasser auf einen in der Mitte der Basine Stehenden […] e) die große Fontaine springt 54 Fuß hoch. f) Das in einen Halbzirkel gebaute Orangenhaus theilt das Schloß in zwey Theile und auf der entgegengesetzten Seite die Halbrunde Gitterwand mit *Hedera quinquefolia*[2511] bedeckt geben das Ganzen ein Großes Rondel, welche durch die Hauptalléen (mit mehreren Statuen geziert) von dieser Rondel ausgehend etwas Symetrisches bilden. Der größte Theil von der Anlage ist auch noch französischen Geschmack. Die Beschreibung und Kupferstich davon habe ich abgeschickt.

[2507] Metzger, Johann Christian (1789–1852), badeni területen tevékenykedő kertész, tájépítész, a heidelbergi kastély, illetve az egyetemi botanikus kert felügyelője.

[2508] *Magnoliaceae, L.,* hegyeslevelű liliomfa.

[2509] *Gingko biloba, L.,* páfrányfenyő. A fenti elnevezés Richard Anthony Salisbury (1761–1829) botanikusra utal.

[2510] Amerikai ámbrafa.

[2511] Tapadó borostyán.

In Manheim von der Baroness de Weiler[2512] in den Rheingegend erhalten und meine Reise nach den Hardtgebirgen über Rupertsberg, Forst, Türkheim, Grünstadt bis Oppenheim an Rhein wegen der Weinleese fortsezte: die Manipulation in Weinbergen ist auch hohe Schenkel mit Zapfen und Bögen. Anstatt der Pfähle hat man nach der Länge der Weinstöcken 2 Querlatten, wo die Reben und Schenkel angeheftet werden. Bögen giebt man nur stark treibenden Rebensorten als der Traminer, Ruhländer (Weisheimer), bei uns Sylberweiße, der Burgunder. Ohne Bögen sind die kleine Rießling und Zierfahnler [sic]. In dieser Gegend ist an mehreren Orten die eisernen Schraubenkelter eingeführt und die Anpflanzung der Weinberge in ein 2 2/4 Fuß tief rigolten Boden meistens mit Würzlinge. Der Haupt Bestandtheil des Bodens an der Hardt ist Thon.

Nun erreichte ich das zweytemal die segenreichen Weinberge des Rheins, wo ich die Leesezeit zu erst die in den Weingärten der Presidentin Frau v[on] Stengel[2513] zubrachte. Der Anfang wurde in Oppenheim und hernach in Nierstein gemacht. Es wurde dieses Jahr gar keine Sortirung der Trauben unternommen, was in besseren Jahren für besondere Weine nicht unterlassen wird. Nach der Leese wird der Maisch gleich gepreßt und die Gährung in Keller in den Fässern befördert. Den Vorlauf von der Preße hat man abgesondert, und in ein besonderes Faß als Anstich gefüllt, der zweyte und dritte Ablauf wurde mit einander vermischt, welches den gewöhnlichen Tischwein giebt. Das letzte Preßen des Trestenstocks mit Wasser eingefäuchtet wird für die Arbeiter und für die Hausleute zubereitet. Die Weinbergsordnung in der Leese ist so eingetheilt, daß ein gewisse Parthie von Weingärten in festgesezten Tägen abgelesen werden muß, wenn diese geendigt ist, geht man in die andern und so sind sie nach dem Local, nach der Größe des Weingarten Terrains und nach dem Jahres Seegen von dem Weinbergs Vorstehern Eingetheilt.

Die Vorzüglichsten Weine von Nierstein werden auf rothen Schiefer, dessen Schichte manchmal von 10 Fuß tief umgerettet [sic] werden muß, erzugt. Dieser Schiefer löst sich mit der Zeit durch Einwirkung aller climatischen Einflüße und durch öfteres umarbeiten auf. Solche Unternehmungen besonders an den steilen Bergen und Felsen wänden wie ich zu Nierstein gesehen habe können nur große Weinbergsbesitzer bestreiten. Solche Schieferwand muß 5-6 Jahre mit Kramgen und Hacken zerschlagen werden wenn eine Rebenanlage

[2512] Weiler báróné, sz. Schmalz, Augusta von (1790–?), a mannheimi Georges Leopold von Weiler báró második feleségе.

[2513] Stengelné (?–?), azonosíthatatlan.

darin gedeihen soll. Liefern aber den köstlichen Wein. An der Ebene und in humösen Boden cultivirt man für die Quantität Kleinberger, Traminder [sic], Östreicher, Rothe Rießling, weiß und rot Wälsche hin und wieder auch Hollner hier (Blaue). Für die Qualität werden Orleans, (daß sind schwerlich andere als um Oedenburg und Rust die Zapfner) und kleiner Rießling gepflanzt. In ergiebigen Boden haben die Stöcke jeder ein Schenkel und einen Bogen. Bey der Anlage werden einen Platz ins 3 Eck drey Reben gepflanzt, wenn sie alle gut anschlagen bekommt jeder einen Schenkel und wird auf Bogen nebst ein oder zwey Steften zur künftigen Bogrebe geschnitten, also hat ein solcher drey schenklicher Stock wenigstens 3 Bögen, öfters auch 4 und 5 sammt 6-8 Steften und Zapfen. Es ist daher keine Seltenheit wenn in guten Weinjahren ein solcher Stock 40 bis 50 Trauben ernährt. Durch diese Culturart erheischt es die Nothwendigkeit nach einen erschöpften Alter oder Kraft solchen Weinberg auszuschlagen. Solche Weinberge erreichen selten ein Mittelmäßiges Menschenalter. – In steinigen Boden sind die Schenkeln und die Bögen kürzer, das heist: leztere mit weniger Augen. Die Bodenheimer, Laubenheimer, etc. welche von Rhein etwas mehr entfernt gegen Morgen liegen haben die nehmliche Culturart.

Von Mainz eine Excursion in das Rheingauische. An dem rechten Ufer des Rheins gegen über von Mainz liegt Cassel mit viel Steinbau an ebenen Felde. Längst des Stromes war mein erster Aufenthalt in Biberich.[2514] Das schöne Schloß des Herzogs von Nassau am Ufer des Rheinstroms ist von einem Park an der rechten Seite eingefangen. Die ehemahligen stifen Alléen und Spalieren haben zum Theil schon ihre Gestallt in eine natürliche Krümmung der Wege und schön Landschaften durch den entworfenen Plan des genivollen Garten intendanten zu München erhalten. Ein schöner Teich mit Canelen, die alte Burg in der Anlage, die große Bassine welche aus mehreren Rohren Wasser wirft, und die zwey in einem Bosquet verborgene Fontains sind bishero die Hauptgegenstände der Anlage. Das übrige von der Gärtnerey hat nichts erhebliches.

In Schierstein von der Frau von Hertling[2515] zum Herrn Petz Amtmann[2516] und Herrn Kuibert[2517] empfohlen. Diese dann beklagt sich daß sich ihre Weingärten durch die anvertraute schlechte Behandlung ihrer Weinzedler sehr schlecht rendiren. Sie zieht mehr Nutzen aus ihre Wiesen, wo andere alle Plätze zum Weinbau nur halb geeignet mit Reben bepflanzen. Bey Elfeld fängt

[2514] Helyesen: Biebrich.
[2515] Hertling, Gisberta Deel von (1763–1845), bárónő.
[2516] Petz, (?–?), azonosíthatatlan.
[2517] Kuibert, (?–?), azonosíthatatlan.

man an Traminer anstatt Rießling. Diese Gattung läßt wenig an der Güte der Rießling nach und hält der Witterung mehr Widerstand, auch ergiebiger als die Rießling. Zu Rüdesheim und Johannisberg wird diese von dem Ellfeldern so sehr vorziehende Gattung ganz verworfen. Die Haupt Absicht daß man diese Gattung zu Elfeld einführen will, ist leicht zu ergründen. Die Leese in Rüdesheim und Johannisberg hatte dieses Jahr nichts besonderes gehabt. Man sortirt die Trauben nur in guten Jahrgängen. Der Wein von diesen Jahr wird auch nicht zum Aufbewahren. In warme Sommer wo es auch hier öfters trocken Beeren giebt, läßt man dem Maisch in der Kufe ein wenig gähren, damit der Zuckerschleim von Stoff von den Bälgen sich leichter auflöse; sonst wird die Gährung in den Fässern angefangen. Herr Amtmann Pelz sagt das man Wein von außerlesenen Jahrgang auch 2 bis 3 Jahre an Hefen liegen läßt; in mittlere Jahren werde sie gewöhnlich in Märtz abgestochen, und nach Verlauf von einem halben Jahre das zweytemal in folgenden Jahren nur einmal bis er nicht seine absorbirenden Theile ganz abgesetzt hat. Den Schnitt in einen vollkommenen Weingarten des Rheingaues, habe ich mit der ureigen Sommerarbeit als Steckenschlagen, Aufbinden, Ausgeitzen und Abgipfeln nach Sprengers[2518] Abhandlung über den Rheingauer. Weinbau ganz richtig in Grottas Garten um das Canapée des Vorgartens nachgeahmt.

Man düngt in ganzen Rheingau am Mayn an der Mosel und Neckar alle 3 bis höchstens 5 Jahre, und wo die Weinstöcke in Zeilen stehen einmal an der rechten Seite der längst gezogenen Funche [?] und beim zweyten Düngen an der linken Seite. Sind die Weingarten ohne Reihen oder die Stöcke von einander zu weit entfernt und mehr auf einer ebenen Fläche wie es in jeder Gegend Ausnahmen gibt, da verrichtet man das Düngen wie auf einen Fruchtfeld (Kornfeld) und hackt den Dünger nach der Weinleese oder vor dem Winterfrost ein. Dieses leztere Verfahren habe ich an Mayn bei Wicker, Hochheim und bei Würtzburg gesehen. Wird aber von sehr wenigen befolgt.

Die schweresten oder haltbarsten Wein geben die Gattung Orlean, welche mit einem thonigen mit Kieß oder Schifer vermengten Boden an dem steilsten Berg ebei Rüdesheim in einer ganz der Mittagseite ausgesezten Lage mit besten Erfolg cultivirt werden. In einer andern Lage kommen sie selten zur vollkommenen Reife. Die allgemeine eingeführte Gattung ist aber der kleine Rießling welcher das Aroma oder Gewürz den Rheinwein giebt. Nur Schade daß diese Traubengattung so wenig ergiebig ist. Sie verlangen eine gute Lage und eine hitzigen Kießboden.

[2518] Sprenger, Balthasar (1724–1791), szakíró, ampelológus. Hivatkozott munkája: *Vollständige Abhandlung des gesamten Weinbaues und anderer daraus entstehenden Producte,* I–III. köt., Stuttgart, Mezler, 1766–1778.

Asmanshausen ist seit 50 Jahren wegen eingeführten rothen Weinbau sehr berühmt geworden. Die hier eingeführte Gattung für rothen Wein ist Kleebrod.[2519] Der Boden in Steil, Hellenberg und in Domainen Weingärten an der besten Lage ist Schifer und an einigen Orten ein klotziger Thongrund. Diese Weine werden mehr als der edle Burgunder geschäzt. Weiter hinunter dem Rhein sind noch viele Weinberge die von geringerer Qualität sind. An den rechten Rheinufer sind noch vorzüglich a) Zu Geisenheim der Rothenburger und Kappelgarten b) Zu Hattenheim der Markenbrunnen c) Bey Erbach der Weinberg (ganz mit einer Mauer eingefangen) d) Zu Kitterich[2520] der Gräfenberger. An den linken Rheinufer von Bingen bis Mainz ist vorzüglich der Scharlachberger. Von Mainz retour über Castell,[2521] Wicker, Kostheim bis Frankfurt am Main. Unter diesen Ortschaften am Mayn liefern Hochheim besonders die Lage hinter der Kirche einen Wein der nichts den Ruhm der Rüdesheimer oder Johannisberger nachgiebt. Die Culturart weicht von den Rheingauischen in so fern ab weilder Schnitt tiefer, und Bögen wie um Niernstein gemacht werden. Es werden selten Weingärten über 35 Jahre ohne neu anzulegen bearbeitet.

Den 18 November haben ich und Herr Gerits den ich in Frankfurt traf, mit einander unsere Reise bis Neuss gemacht. Der erste Aufenthalt war Coblenz, Frost und Schnee den es vor zwey Tagen 10 Zoll hoch gevorfen hat, drohte die Natur in Winterhülle zurückzutretten, der Rhein ist am Rande zugefroren gewesen, die Brücke alle aufgezogen, der Winter ließ seine Macht fühlen, welcher den Schmuck dieser schönsten Gegend von ganzen Rheinstrom beraubte und uns nichts als furchtbare Felsen, kahle Rebenhügeln abwechselnd mit fruchtbaren Thälern am Rheinufer angelegte Stadtchen und Dörfer mit ehemals vertheidigenden Burgen die noch Spuren ihrer Feste zeigen, zu sehen übrig ließ. Nun erreichten wir die mit starken Festungen umgebene Stadt Coblenz. Von hier eine excursion nach Dietz an der Lahn[2522] zum Herrn Hofrath und berühmten Pomologen Deutschlands Herrn Diel,[2523] an dem Herr Gerics mit einer Empfehlung addressirt war, in der vollen Hoffnung für eine Ausbeute meines Zweckes hingemacht, aber nie war ein Weg vergeblicher als dieser! – Nicht einmal haben wir seine Baumschule gesehen, er hat sich entschuldigt daß sie wegen Versendungen, etc. bei dieser Jahreszeit in einer

[2519] Helyesen: Kleberrot vagy Kleerot, *botri coloris trifolii rubri.* L. Johann Leonhard Frisch: *Teutsch-Lateinisches Wörter-Buch,* Berlin, Nicolai, 1741, 128.
[2520] Helyesen: Kiedrich.
[2521] Helyesen: Bernkastel.
[2522] Helyesen: Diez.
[2523] Diel, Adrian (1756–1839), orvos, gyógyszerész, pomológus.

großen Unordnung steht und dahero nicht viel darin zu sehen sey. Ich glaube die Obstbaumzucht ist nur in seinen geschriebenen Werken und nicht in seiner Baumschule zu erlernen. Wir nahmen unseren Weg zur Entschädigung dieser gemachten Reise an der melancolisch herschleichenden Lahne über Nassau und Badems[2524] nach Coblenz zurück. Hier den würdigen Garten Director Lenne besucht. Dieser zeugte mir die in seiner Baumschule sich ereignete Verwirrung, welche in der Gegend sehr berühmt war. Die neuen Festungswerke nahmen den größten Theil des Gartens ein, und dahero muß diesen Herbst bis auf das Frühjahr alles abgeräumt werden. Was nicht abgesezt wird sammt Mutterstämmen, werden auf einen neu angewiesenen Platz zur Baumschule verpflanzt, und der ehemalige Garten sammt den Glaßhäusern ganz cessirt. – In Neuwi[e]d wollen wir das brassilianische Cabinet des Herzogs Maximilan von Neuwi[e]d[2525] sehen, aber die Aufseher darüber waren mit dem Prinzen auf der Jagd. An dem Weg nach Andernach thürmen sich große Basalte auf. Bey Sinzig fließt die Aar[e] in den Rhein, und wir erlangten Bonn. Außer Rheinmagen auf der Reise nach Bonn ragen wieder fürchterliche Balsaltmassen hervor, dann kamen wir zu den sieben Gebürgen welche sich rechts den Rheinufer anfangen, und in wunderbaren Grassirung sich darstellen. An Drachenfels bei Königswinter soll der Drache durch Si[e]gfri[e]d[2526] erlegt, gehaust haben. Bey Rittersdorf der Godes-tempel (Godesberg genannt) soll der Götzentempel der Köllner *(Ara Ubiorum)*[2527] gewesen seyn.

Am unterm Rhein von Andernach bis Cöln wird der Weinstock auf 18 bis 24 Zoll höhe gezogen, wovon erst die fruchtbaren Pogweben und Zapfen entspringen. Die Culturart ist wie an der Mosel.

3er Abschnitt

Die Reise von Bonn, Cölln, Neuss, Dick, Düsseldorf, Geldern, Nimwegen, Utrecht, Amsterdam, Harlem, Leyden bis Haag.

In Bonn den Herrn Hofgärtner Sinning[2528] und mit Herrn Gerits die Professoren dieser Universität besucht. Eine neue Bauart zur Vermehrung junger Pflanzen ist hier mittelst des Pasinianischen Topfes[2529] und Zugcanele

[2524] Ma: Bad Ems.

[2525] Miksa Sándor (1782–1867), Wied-Neuwied hercege. Számos tanulmányutat tett, Alexander von Humboldt példája nyomán két évig végzett gyűjtést Dél-Amerikában.

[2526] Germán mitológiai alak.

[2527] Római szentély.

[2528] Sinning, Wilhelm (1792–1884), udvari kertész, a bonni egyetem botanikus kertjének felügyelője.

[2529] Parazsat tartalmazó füstölő edény.

zu sehen. Die Zugcanele dieses Hauses sind so eingerichtet damit man die überflüßige Wärme durch Schuber spären kann. Die Dampfröhren erwärmen unter dem Lochbret einen Wasserbehälter welcher das Haus neuer Feuchtwarm erhält, und ein wahres Geheimniß zur Vermehrung und Cultur seltener Pflanzen lange Zeit bei den Engländern war. Der botanische Garten zu Popelsdorf ¼ Stund von Bonn ist erst in Werden. Die Universitaet wurde auch nur vor einigen Jahren hierher verlegt. Das naturalien Cabinet und verschiedene Racen von Schäfe noch angesehen. In Köln den verschobenen zusammengedrängten botanischen Garten an der Jesuiten Kirche zu besuchen ist kaum der Mühe werth gewesen. Die Domkirche zu Köln, wo das heilige Geheimniß so feyerlich vor sich geht, wäre erhabener als die Metropoliten Kirche zu Wien wenn sie ganz ausgebaut wäre.

Bey Neuss in Dyck[2530] die Adresse von meiner Gnädigsten Herrschaft abgeben. S[einer]. Durchlaucht Salm von Dyck würdigten sich nicht nur alle Gegenstände und Seltenheiten mir selbst zu zeigen, sondern auch die genialen Idéen dieses werdenden Elysium mündlich zu erklären. Die Sammlung der succulenten Pflanzen worüber S[einer]. Durchlaucht die zweyte vergrößerte Auflage auszuarbeiten unternommen haben, findet man hier am vollkommensten. Es machte sich noch kein Botaniker über dieses so wichtige Geschlecht mit solchen Eifer, als es dieser große Naturforscher unternimmt. Seine Zeichnungen und Abbildungen darüber lassen nichts zu verbessern übrig. Eine schöne Sammlung aus dem Pariser-Jardin des Plantes mit Beschreibung und Abbildung verschiedener Pflanzen vom Redouté und Passa mit Hofgärtner Funke[2531] durchgesehen; dann ist noch merkwürdig die nun entstehende Anlage welche vormahls in französischen Geschmack da stand. Die Aufgabe darüber war: ein Naturgarten in englischen Geschmack welcher nach der Jussienischen Methode[2532] zu scientifischer Hinsicht auch als Arboret dienen soll. Welche schön und nützliche Idée, für das zum Institut Georgicon gehörige Arboret wenn man von diesen Grundsatz ausgegangen wäre! – Mit einer neuen Empfehlung nach Harlem zum Professor van Marum ausgefertigt von Seiner Durchlaucht verließ ich Dyck und wir machten mit Herrn Gerits den ich in Neuss angetroffen habe, die excursion nach Düsseldorf. Durch die Freundschaft des Herrn Professors und Hofgärtners Weyhe[2533] sind wir alle schön Parthien dieser neuen Anlage aufmerksam

[2530] Schloss Dyck, a Rajna vidékének egyik látványos vízi vára.
[2531] Funke, Philipp Wilhelm (1790–1879), orvos, botanikus, 1816–1869 között Schloss Dyck kertészeti igazgatója.
[2532] Jussieu, Antoine-Laurent de (1748–1836), francia botanikus.
[2533] Weyhe, Maximilian Friedrich (1775–1846), düsseldorfi egyetemi tanár, botanikus.

gemacht worden. In der Anlage sind auch die Pflanzen […] in Rabatten für die Botanie nach den Linneischen System eingetheilt, deren Schutz die Holzarten rückwerts das nehmliche System ausmachen. Diese Parthie ist die botanische Parthie. Nachmittag haben wir die Baumschule wo die Mutter Obstbäume pyramide förmig gezogen in den Rabatten dieser Schule stehen. Die jungen veredelten Obstbäume zeigen nicht auf die ihnen geeignete Lage und Boden. Herr Weyhe sagt daß man jetz in den Niederrhein viel frühe rothe Burgunder Reben zu pflanzen anfing.

In Neuss haben wir uns getrennt, Herr Gerits gieng nach Dyck und von da gegen sein Winteraufenthalt nach Brüssel; ich machte die sandige Gegend von Crefeld bis Geldern von da zwischen Waldungen und schlechten Chausséen über Nimwegen nach Utrecht wo ich auch nichts als die regulär angelegten Waldungen in der schnellen Durchreise angemerkt habe. Der sandige Bode wird zur Waldpflanzungen bis 2 Fuß tief rigolt und mit jungen Eichen und Buchen *(Fagus sylvatica & Quercus)* welche aus einer Saamenschule ausgehoben werden, zwey Fuß weit wie in einer regulären Baumschule von einander in Reihen verpflanzt. Beym starken Anwuchs werden die schwacheren vertilgt und den übrigen und den übrigen Luft gemacht. – Welche Mühe den undankbaren Boden!

Von Utrecht mit den ersten mit dem ersten Schief [sic] (Treckscheit)[2534] genannt auf dem Canal bis Amsterdam gefahren. In Amsterdam habe ich den andern Tag meinen Monath Gehalt auf das vorgewiesene Assignat beim Herrn Goll[2535] Bankier erhallten [sic], und benutzte die erste Gelegenheit den andern Tag auf dem Canal nach Harlem[2536] zu kommen. Gleich nach meiner Ankunft wurde ich durch Herrn Storm[2537] auf ein Platz empfohlen eine Winterquartier zu nehmen. Erschöpft von dieser schnellen Reise, die durchdringende Kälte und schlechter Nahrung befand ich mich schon in Geldern nicht wohl und konnte nicht fast 14 Tage nicht das Zimmer verlassen.

Die mitgebrachten Empfehlungen an die Herr Blumisten, und Herrschaftsgärtner verschaften mir Gelegenheit so wohl in der Treiberey als auch in den übrigen Zweigen der Gärtnerey meiner Observationen selbst darüber zu machen und was in dieser Jahreszeit nicht zu sehen war durch Mitteilung anderer zu erfahren. Das Hauptgeschäft bei der Handelsgärtnern

[2534] Vontatott uszály. Németalföldi használatáról lásd a kortárs leírását: Johann Erdmann: *Die Landwirtschaftlichen Gewerbe in ihrer nützlichen Verbindung mit dem Feldbaue durch eine zweckmäßige Musteranstalt dargestellt…*, Neustadt a[n] d[er] O[rla], Wagner, 1823, 68.

[2535] Goll, Johan (1756–1821), amszterdami kereskedő és bankár, ismert műgyűjtő.

[2536] Helyesen: Haarlem.

[2537] Storm (?–?), azonosíthatatlan.

(Blumisten) ist der Zwiebl Handel und besonders Hyacinten und Tulpen was in sehr großen betrieben wird. Die übrigen Blumenkiel (Blumenzwiebln) und Knollen als Narzissen. Taceten,[2538] Chonquillien,[2539] Anemonien,[2540] Ranunkelen,[2541] Aurikeln,[2542] Amaryllis,[2543] Crocus,[2544] etc. Glashauspflanzen, exotische und einheimische Bäume, und Sträuchen. Obstbaumschulen sind nur als Nebensachen zu betrachten, so auch der Saamen der Küchengenuß welcher auf vielen Gärtnereyen zum Handel gezogen wird.

Die Landhäuser um Harlem meistens denen Amsterdamer Guts-Besitzern gehörig sind mit Gärten verschiedener Art, Treibereyen, Küchengärten, Glashäusern mehr oder weniger umgeben. Außerdem sind die schönen Alléen von *Fagus sylvaticae.*[2545] *Betula alnus,*[2546] *Populus,*[2547] *Tilien,*[2548] und die regulären Pflanzungen mit hin und wieder breiten Gängen die schönsten Volksgärten. Harlem wird für die gesundeste Gegend von Holland gehalten, dahero eilt alles im Sommer von Amsterdam die gesunde Luft auf dem Lande um Harlem, etc.: zu gewißen die vorzüglichsten Gärtnereyen davon sind a) die Königliche b) in Welz c) In Elswout d) außer der Stadt auch bei den Gebrüder Velling[2549] e) In Baschenhof[2550] f) Beym Herrn Splittberger[2551] in Boschvaart. In der Treiberey mit Wein, Pfirsich, Himbeer, Erdbeer, und in der Ananas cultur sind viel weiter als irgendwo in Deutschland auch kann ich jetz sagen in Frankreich und England. Baumschule wurden mir von mehreren Proprietairs sehr gerühmt, aber den allgemeiner Fehler welchen ich in den stärksten und vorzüglichsten Baumschulen um Harlem (oder auch durch meiner Reise eines großes Streiches von Holland) bemerkte, ist unverzeichlich.

Die Blumenzwiebl welche sich niergends so gut erhalten und auch nicht so gut behandeln lassen, ist nicht der besonderen Kunst der Holländen so viel als ihren Boden und Klima zuzuschreiben. – Gemäß besonders Blumenkohl (Karfiol) gedeiht auch hier am besten.

[2538] *Acalypha amentacea, L.,* rezes szépcsalán.
[2539] *Aristolochia grandiflora, L.,* farkasalma.
[2540] *Anemone, L.,* szellőrózsa.
[2541] *Ranunculus asiaticus, L.,* ázsiai boglárka.
[2542] *Primula auricula, L.,* cifrakankalin vagy medvefűkankalin.
[2543] *Amaryllis belladonna, L.,* amarillisz.
[2544] *Crocus, L.,* kerti krókusz.
[2545] Közönséges bükk.
[2546] Éger.
[2547] Nyárfa.
[2548] *Tilia americana, L.,* amerikai hárs.
[2549] Velling (?–?), azonosíthatatlan.
[2550] Azonosíthatatlan.
[2551] Splittberger (?–?), azonosíthatatlan.

In der Obstbaumzucht wo sie meistens in einer Epoque die größten Schritte gethan haben, glauben sie sich noch an der Spitze zu stehen. Frankreich und Deutschland können ihnen jetz in diesem Zweig zur Lehre dienen. Pflanzen cultur, Vermehrung, und in die Botanic ist so weit zurück als sie in den obengenannten Zweigen vorgerückt sind.

Die größten Blumisten in Harlem sind: Schneefogt,[2552] Monsieur Storm Henry,[2553] et Theodor,[2554] Rosenkrantz,[2555] Henry,[2556] und Arie von Eden.[2557] Die übrigen treiben ihre Geschäften in kleinen. Außer der starken Blumenzwiebel cultur verdient noch angemerkt zu werden beym Herrn Schneefogt eine Collection von Ananas. Die gewöhnliche wird bei ihm gar nicht cultivirt. Beym Henry Storm die beträchtliche Baumschule und die stärkste auch von allen hiesigen Handelsgärtnern, worin angemerkt zu werden verdient […] und die Vermehrung der *Salisburia adianthifolia*. Lezteres hält man für ein Geheimniß. Beym Herrn Rosenkrantz die starke *Pinus cembra,*[2558] *Salisburia* und *Fagus purpurea*[2559] die vielen *Amaryllis gigantea* und eine hübsche Erica Sammlung. Herr Moen[2560] dieser zieht wieder die schönsten Sorten von Blumenzwiebeln. Herr Arie van Eden hat die schönsten Hauspflanzen.

Über die Treibereyen und über die Culturart der Blumenzwiebeln und ihren Handel ist das weitere in den Relationen von December 820. Januar und Februar 821 ausführlicher beschreiben.

In Amsterdam mit Herrn Henry Storm den Hortus Botanici angesehen. Herr Hofgärtner Pfister[2561] ließ aus sein gutes Memoir in der Botanie sehr merken in dem er aus die Pflanzen von dene Glaßhäusern ohne gefragt zu werden wie den Vater unser herrecitirte. Unter den Glaßhauspflanzen

[2552] Schneefogt (?–?), azonosíthatatlan, de tevékenységéhez lásd: Friedrich von Miltitz: *Handbuch der botanischen Literatur für Botaniker, Bibliothekare, Buchhändler und Auctionatoren, mit Angabe der Preise und Recensionen,* Berlin, Rücker, 1829, 391.

[2553] Storm, Henry (?–?), azonosíthatatlan.

[2554] Storm, Theodor (?–?), azonosíthatatlan.

[2555] Rosenkrantz, Johannes (?–?), virágkereskedő.

[2556] Henry (?–?), azonosíthatatlan.

[2557] Nem eldönthető, hogy vajon Arie Cornelis van Eden (1766–1836) vagy Jan Arie van Eden (1795–1858) virágkereskedőre utal Lehrmann. A nevesebb németalföldi virágkereskedők listáját lásd: J. F. W. Bosse: *Vollständiges Handbuch der Blumengärtnerei, I. köt.,* Hannover, Hahn, 1840, 168.

[2558] Havasi cirbolyafenyő.

[2559] *Fagus sylvatica purpurea, L.,* vérbükk.

[2560] Moen (?–?), azonosíthatatlan.

[2561] Pfister, Johann (?–?), főkertész.

ist hier die stärkste *Thamus elephantipes*[2562] und die starke *Quercus suber*[2563] zu bemerken. Eine hübsche Sammlung von Saftpflanzen, einige schöne exemplare Neuholländer und warmer Pflanzen unter der großen Anzahl die sich in den Häusern befinden und ein Arboret Collection auf einen eingeschränkten Platz ist der ganze Reichthum dieses Gartens. Für eine Stadt wie Amsterdam könnte dieser Garten größer und vollkommemner seyn besonders was perennirende Pflanzen und Bäume betrifft.

Eintheilung und Beschaffenheit der Holländischen Wein-, Pfirsich und Mistbertkästen,

a) Gemauerten Weinkasten aus der K[öniglichen]. Treiberey. Die Laage der Fenster zwischen 60 v[on]. 70 Grad des rechtenwinkels Höhe der Fenster a Klafter Wiener Maaß.[2564] Innere breite des Hauses 4 bis 5 Fuß, besonders wenn am hintern Grund Pfirsich Bäume stehen. Die Fenster Rahmen von Außen gleich von Erdgeschosse sich erhebend. Innerhalb die Tiefe des Grundes 2 2/4 Fuß. Vor den Fenstern ein 2 2/4 Fuß breites Parabet nach der ganzen Länge des Hauses und auch von der nehmlichen Höhe welches von den Treiben mit frischen Pferd Dünger und altes Loch mit einander vermengt, angefüllt wird. Um den Rauch oder starke Ausdünstung zu verhüthen wird 6 Zoll ganz trockener Gartenloch darüber getrennt. Diese feuchte Wärme befördert sehr das gedeihen der Früchte. Die Trilage ist am Fensterpfosten innerhalb an eiserne Hagen mit Ketten willkührlich angehängt damit man den Weinreben beim anheften nach Gutachten die Lage geben kann. Man hat in einen solchen Kasten meistens nur ein Weinstock welcher das ganze Haus ausfüllt. Sind die Stöcke jung so können auch 2-3 nach den Raum darin stehen. Die Haitzung mit einer eisernen Röhre welche von den Fenstern bis an das andere End des Hauses die Wärme fortleitet ist von Innen. Die später getrieben werden haben kein Ofenfeuer mehr nöthig.

b) Weintreibereyen wo die Reben an Trilagen eine Bretter der Dielenwand zum Rücken haben. Hierzu sind blos die weiße Perltraube und blaue Frankenthaler am tauglichsten. Die Einrichtung dieser Art treiberey ist sehr vortheilhaft weil man zu den zum treiben gewählten Weinstock nur ein Kasten darüber stellen darf der aus 4 Stücken bestehend den darauf passenden Fenster nehmlich aus den vorderen Pfosten wo der Fenster Stock darauf paßt aus denen zwey Seitenwänden welche auch die Richtung und die Lage des Kastens bestimmen, und aus dem Fensterstock aus einem

[2562] *Yucca elephantipes, L.*, pálmaliliom.
[2563] Paratölgy.
[2564] 1 bécsi öl = 1,896 m.

Stück auf 6 bis 8 Fenster gerichtet. An der Rückwand und den zwey Seitenwände beym Treiben den nöthigen warmen Umschlag beigelegt. Einen kleinen Kachenofen die Haitzung von außen mit einer durch den Kasten durchziehende Röhre angebracht, und zum Treiben angefangen. Auf diese Art kann man das treiben an meisten forciren.

Der Gärtner des Herrn Goll hat den 20 Januar 821 die ersten getreibenen Trauben von der ganzen Gegend auf die Tafel geliefert. Ich kam in Monath Februar hin wo in dieser Kiste noch über 60 Trauben fast überreif gefangen sind. Der Kasten war auf die beschriebene Art.

c) Pfirsich Kästen, wo neu gesezte Bäumen getrieben werden, haben wegen der Reinlichkeit meistens eine doppelte Rück und Seitenwand, welche beim Treiben mit warmen Pferde Dünger und Blätter ausgefüllt werden. In die Vertiefung dieses Kastens wird auch frischer Dünger und darüber Loch gethan, so dann wegen der schädlichen oder zu vielen Ausdünstung dieses Mistes wird hinter die Baumtilage eine Rahme mit Öhlgedrängten Papier gespannt, und der Baum mit seinen Ballen oder Wurzen außer dem Kasten in eine mit guter Erde ausgefüllte Grube so gelegt, daß sein Stamm und die ausgespannten Äste nach der hangenden Trilage die gewünschte Richtung erhalten, wo er dann geschnitten und aufgebunden wird. Zu dieser Art treiberey soll man sich ja hüthen solche Bäume von einem Orte herauszuhaben die schon vielleicht 10-12 Jahre auf dem nehmlichen Platz gestanden haben, deren Saugwurzeln sich vielleicht über Klafter weit von Hauptstam weg ausgebreitet haben. Man wähle also Bäume mit Wurzeln von eingeschränkten Raumen, die beim ausgraben nichts von ihm nöthigen Saugorganen verlieren, wenn sie frisch von einem Standorte herausgehoben und zum treiben angefangen werden sollen. Hierin liegt das Geheimniß der holländischen Pfirsich und auch Weintreiberey.

d) Die übrigen Pfirsich Kisten sind verschieden: an einigen sind die Bäume rückwerts an der Wand an andere vorne an die Fenster gestellt, und theils mit Dünger theils mit Öfen oder auch zum Forciren mit beide auf einmal getreiben.

e) Die Mistbrete sind mit Vortheil gegen 5 Fuß breit und Rheinlichkeit und der Ersparung des Düngers wegen für den Umschlag auch eine Bretterwand auf der Umschlag wenn er sich etwas gesezt hat, wird noch Erde gestreut. Zum Zudecken hat man außer den Matten Balken. Man treibt auch in der Art Mistbrete Himbeer. *Nota* Man bezwingt auch daß eine Rebe in einem Jahre durch das Treiben zweymal Trauben liefert. Dieser Kunstgrif liegt in der richtigen Zeit wenn man zum Treiben anfangen muß, in Schneiden der Rebe und in der Forsirung der ersten Zeit mit der Haizung. Diese Methode

gelingt öfters das allemal Trauben ansetzen, aber der Weinstock ist auf 5 oder mehrere Jahre kaum zum Treiben mehr tauglich. Der Gärtner des Herrn Goll hat in 11 Monathen zweymal von einen Stock reife Trauben geliefert auf diese Art, und immer zu einer Zeit wo man sie in freyen oder durchs kalte Treiben nicht hatte. Es gelingt aber nicht allemal.

Man fängt auf diese Art das erste Treiben gewöhnlich mit anfang des Februars an, und die zweyte muß man mehr zurückhalten suchen wenn die hinteren Knospen in Frühjahr durch die natürliche Wirkung der Temperatur zu weit fortgeschritten sind, damit man sie zur Reife bringen außer ihrer gewöhnlichen Pflanzen hat man auf einem Ort zusamen gestellt, und in Sommer wird eine Blachen von Einwand darüber gespannt. Die ganze Sammlung ist bei 14 000 Species stark. In Naturalien Cabinet (ehedem das Boukmanische)[2565] sind vorzüglich ein vor kurzem geschiktes Crocodil und ein Hypopotam von ungeheuren Größe. Ein Theil war noch nicht rangirt welches ich nicht sehen könnte. Die sich kreuzenden Canele erschönern außerordentlich diese Stadt.

In der Durchreise von Haag habe ich nur einige Plätze und Promenaden mit Anpflanzungen anzumerken.

4ten Abschnitt

Von Delft nach Rotterdam, Schidam,[2566] Breda, Antwerpen, Gent, Brüssel, Aachen, Bonn, Coblenz, Mainz, Frankfurt a[m] M[ain], Coblenz, Trarbach, Trier, Luxemburg, Kaisersesch, Mainz.

In Delft das berühmte Glockenspiel, das Mausoleum des Trompius[2567] welcher 50 Seeschlachten gewonnen hat, das, der Elisabeth von Marnix d'Aldegonde[2568] das von Peter Henry[2569] welcher ein mit Gold beladenes Schiff von den Spaniern eroberte in der Hypolitus Kirche die Merkwürdigkeiten, und in der Ursula Kirche aus weißen Marmor und Tufstein errichtetet Mausoleum des Prinz Wilhelm Nassau,[2570] dann noch des Doctor Hugo Grotius.[2571]

[2565] Utalás Dutty Boukmanra (?–1791), a Haiti szigetén kirobbant rabszolgafelkelés vezetőjére.
[2566] Helyesen: Schiedam.
[2567] Tromp, Maarten (1598–1653), holland tengernagy.
[2568] Marnix d'Aldegonde, Elizabeth van (?–1608), Philips van Marnix d'Aldegonde (1540–1598) németalföldi teológus és politikus lánya.
[2569] Helyesen: Hein, Piet Pieterszoon (1577–1629), holland admirális és kalóz.
[2570] Vilmos (1533–1584), Nassau-Dillenburg grófja, 1544-től orániai herceg. A spanyol uralom elleni németalföldi szabadságharc vezető személyisége, 1584-ben merénylet áldozata lett.
[2571] Groot, Hugo de (1583–1645), jogtudós.

In der schönen Seestadt Rotterdam des Doctor Dalen[2572] seine Pflanzensammlung durch Empfehlungen zu sehen bekommen. Von hier einen Abstecher nach Schidam wo die größten Gerstbrennereyen von Holland sind gemacht. An meisten wird Wachholder Brandtwein (Jenevier) gebrannt. Außerdem auch von Gersten und Kartoffeln etc. Es sind einige Breuereyen da mit 4-6 Kesseln die noch Verhältniß auch bis 10 ungrische Eimer[2573] enthalten. Zur Abkühlung des Ablaufs sind die Röhren in der Kühlwanne Schlangenförmig herumgeführt. Der erste Ablauf fließt durch eine Röhre unterirdisch in einem großen Kessel von wo er wieder heraufgepumpt wird und zum zweytenmal brennen oder verstärken in einen anderen Kessel destillirt. Dieser Abfluß wenn er rein, und seinen hinlänglichen Grad hat läuft gleich zum Fortführen in Fässer. Von den Satz der in Kessel zurückgebliebenen Massa wird zum Brodtbacken eine Gäher gemacht, die in Ziegelform an die Bäcker das Pfund 20 bis 22 Stüber verkauft. Ein Stüber ungefähr ein Groschen nach den 24 Fl[oreni]. Fuß. Das nöthige Wasser wird aus den Canelen in die brennereyen nur hinein gepumpt, und zum Wegschaffen aller Drusen, und Unreinigkeit sind in vielen Röhren angebracht, welches dieses in einen andern Canal aber oft in den nehmlichen wovon sie das Wasser zum Brennen benöthigen, hineinleiten. Dahero ist auch dieser Canal wie eine Mistlacke. Die Haitzung ist mit naßen Steinkohlen.

In Breda einen hübschen Park und schöne Promenaden dann um die Stadt außerordentliche Schantzen gesehen. Von Antwerpen machte ich wegen den berühmten Gärtnereyen nach Gent eine Reise, wo ich in Königlichen Botanischen Garten den Hofgärtner Mussche[2574] kennen lernte. Die hiesige Sammlung ist auch bei 14 000 in allen. Er gab mir den Catalog darüber. Unter den Handelsgärtnern habe ich Herrn Lankmann[2575] wegen seiner seltenen exotischen Pflanzen besucht: Camelien[2576] von allen Sorten findet man noch hunderten da, was Camelia heist sind mehr als 2 000 Stück hier. Die einfache wird aus Stöcklingen vermehrt und die übrigen Species durch Ablactiren Magnolien aus Saamen und andere exotische Sträucher und welche noch sehr selten bei uns sind, in Überfluß.

In Brüssel haben wir mit Herrn Gerits während meines kurzen Aufenthaltes folgende Merkwürdigkeiten in Augenschein genommen a) die neue Plantation mit Alléen um die Stadt (Bulevar genannt) b) den Brüssler

[2572] Dalen, Cornelis (1766–1852), orvos, természettudós.
[2573] 1 vödör = 10,9 l.
[2574] Mussche, Jean-Henri (1765–1834), botanikus, kertész.
[2575] Lankmann (?–?), azonosíthatatlan.
[2576] *Camellia, L.*, kamélia.

öffentlichen Park vor dem Schlosse c) den botanischen Garten d) das Physikalische Museum und die Bilder Gallerie. Der Park un der Bulevar ist eine Haupt Zierde der Stadt.

Aachen hat einen Park auf den Loosberg[2577] wo aber nicht die Anlage des Parkes so viel als die umliegende von diesen Berge übersehende Gegend bewundert wird. Nach Purtscheid[2578] wo sich die warmen und kalten Bäder befinden führt von Aachen eine Englische Anlage und Alléen hin. Es ist eine ¼ Stunde außer der Stadt. Sonst gehört noch zu die Merkwürdigkeiten von Aachen das jetzige Rathhaus, einstmaliger Krönungssaal des Karl dem Großen[2579] und die Karls Kirche wo er beerdigt ist. Nun erreichte ich das zweytemal die Rheingegend wo ich die Reise von Köln bis Mainz während den Schnitt der Weinstöcke machte. Unter den Rheingauischen, zu Hammerstein und Leitersdorf baut man auf den hochgezogenen Reben noch gute weiße und zu Henningen rothe Weine, die doch nicht zu den vorzüglichen Rheingauer Weine gerechnet werden können. Über die Culturart welche in den Rheingau noch den Ansichten der Eigenthümer und mit Vortheil so verschieden angewandt wird, ist in der Relation von März, April und Mai, das wichtigste eingerückt.

Bey meiner Ankunft habe ich aus Mainz die hier üblichsten Preßmodellen, die in Holland erhaltenen Sämereyen, und die zwey Haupt Reben-Gattungen an die löbliche Güter Direction abgeschickt, und ich nahm von hier die Reise nach der Moselgegend über Niederfell, Kochheim, Trarbach, Bernkastel, Trier bis Luxemburg. Die berühmtesten Weinberge an der Mosel sind der Pisporter[2580] und der Rothenberger bei Mühlheim.[2581] Diese haben einen schwarzgrauen und auch röthlichen Schiferboden welcher viel substantiöses in sich haben muß; denn 6-8 Fuß hohen Schenkel welche nach allen Richtungen manchmal 7-8 Bögen entragen, und die Bögen ohne einzukürzen von 14 bis 20 Augen würden in einer andern Ende nicht so gut gedeihen. Wo der Boden nicht so günstig ist oder auf den hohen Bergen nicht hinreichend durch Nahrungsmittel verbessert werden kann, lernt die Erfahrung weniger Bögen zulassen und den Stock tiefer zu halten, da ohne hin ein Haupt Gebrechen der Mosel Wein zu wenig heuer ist. (Man sagt der Moselwein ist kalt.)

[2577] Helyesen: Lousberg.
[2578] Helyesen: Burtscheid.
[2579] I. (Nagy) Károly (768–814), frank király, 800-tól császár.
[2580] Helyesen: Piesporter.
[2581] Mühlheim an der Mosel.

Wenn die Weinstöcke zu hoch gehen, werden sie an der untern Seite auf Knoten geschnitten, und der obige Theil mit so vielen Bögen nach dem er sich ganz geschwächt hat bis auf diesen Knoten öfters abgeworfen. Diese Art Methode dient als eine Verjüngerung bei alte und gesunde Stöcke. Man gebraucht zum Hauen in den starken Schiferboden einen Kast mit einer Zinke. Die Haue kann durch die Steine nicht durchdringen. Gewöhnlich hat man doch Käste mit zwey schmale lange Zinken (wie man einige um Oedenburg hat).

Die gewöhnliche Dauer der Mosler Weinstöcke ist 40-50 Jahre, wo sie dann als entkräftete Weinberge ausgeschlagen werden müssen. Sollten dieser wieder eingelegt werden, so muß das gut rigolte Land zur Aufnahme dieser Pflanzen durch verschiedenen Mittel empfänglich gemacht werden. An ebenen und in schweren Boden verbessert man die Weingärten auch durch grauen Schifer, den man an mehreren Örtern in Überfluß hat. Der Bau an der Mosel welcher mehr einen Hopfenbau gleich sieht, würde diese Culturart nicht mit Vortheil annehmen können, wenn nicht die gegen Norden geschützte Lage, die große Abhänger zur besseren Aufnahme der Sonnetrachten und der hitzige Schiferboden so vortheilhaft auf dem Weinstock wirken würden. Man sagt nach unseren Experimenten hat sich seit so vielen verflossenen Jahren immer diese Methode für die Mosel Gegend am bewerthesten erhalten. Obschon eine Culturart wie am Rhein das Product nun etwas verbessern würde, so ist es doch nicht in Verhältniss mit dieser, welche sich durch die Quantitaet rendirt. Die Hauptabsatzörter sind noch Köln und Brabant.

In Trier sind die Gärtnereyen des Herrn von Nell[2582] folgend. a) Eine halbe Stunde außer der Stadt (das Länschen genannt), eine hübsche Anlage mit Wasser Partien und Canele. Unter andern ist die Allée von Papeln[2583] und 3 Fuß weitereinwärths mit Sichten bepflanzt, für jede Jahreslebend. Die waren hoch augeschnitten, und Fichten breiteten ihre Äste von unten an zwischen von diesen Papeln *(Populus italica)* hervon. In Sommer macht sich dieses steife Colorit durch den regelmässigen Wuchs bei der Arten noch schöner. Der zweyte Garten zu S[ank]t. Mat[t]hias ½ Stunde von Trier ist in Küchengarten, Obst, Hopfen, Treiberey und in ein Arboret eingetheilt. Die schönsten Stachel und Johannisbeeren. (Ribesrubra & grossularia) pyramiden förmig zu ziehen habe ich hier gesehen. Dann noch eine geschickte Methode zum Weintreiben wo die Rebenstöcke vorne des

[2582] Nell, Christoph Philip von (1753–1825), porosz kereskedelmi tanácsos, birtokos.
[2583] *Populus nigra var. italica, L.*, fekete nyár.

Kastens gepflanzt sind und nur theilweis getrieben wird. Jener Theil zum Treiben ins Haus unter den Fenster gezogen, und der andern an Trilagen vor dem Kasten angehaftet. So kann alle Jahr eine andere Parthie getrieben werden beym Treiben werden der Stock und Wurzen mit Moos bedeckt und darüber der warmen Dünger ohne Furcht dem Stam zu schaden, gelegt. Der Weinbau hört unter Trier auf um so mehr sind die Ebenen an chauséen, Wiesen und Gärten mit Obstbäume bepflanzt.

Luxemburg ist als der Schlüssel von Holland mit einer starken Festung, welche aber von den Preußen besezt ist. Außer kleiner Hausgärten hat es nichts bedeutenes und ich kehrte retour nach Trier. Unter der Merkwürdigkeiten der Stadt gehören, das Siemensthor, die Röhmischen Bäder, oder das Amphitheater, der Marcusberg, die durch Felsen gehaunen Chause von den Franzosen ausgeführt. Der Churfürstliche Pallast jezt eine Casserne und die Cascade. Der Rock unsers Heilands soll hier in der neuen Kirche aufbewahrt seyn, welcher alle 100 Jahre einmal vorgezeugt wird. Von hier über Hetzrath,[2584] Polch bis Coblenz durch schräckliche Waldungen und Anhöhen welche den Weg sehr beschwerlich machen. – Nach geendigten Schnitt, ersten Hauen, und Bögen binden war in der Rheingegend längst von Coblenz bis Mainz gegen das Ende des Monats Aprils noch das Düngen zu sehen. Der Dünger muß von Fuß der Berge durch Tagwerksleute bis auf dem Gipfel in Butten hinaufgetragen werden, wo der Weg unfahrbar, oder sehr oft gar kein Fahrweg existirt. Am 20ten April war noch alles in der Winterhülle. Die Hitze stieg dann am 26 und 29 bis 23 Grad Reaumur und erweckte in den Pflanzenteich ein neues Leben.

Aus Mainz wollte ich die schon in Herbst gemachte Reise am Mayn und Neckar etc. nocheinmal wiederhohlen welche eine neue Instruction mit mehreren Empfehlungen (in Frankfurt beim Herrn Bethmann und bei den Herrn Klotz[2585] und Welker[2586] auf zwey Seiten erhalten) zu unternehmen eingestellt hat. Nach gnädigsten Auftrag suchte ich die neuen Empfehlungen abzugeben und die Bestellung der 9 000 Reben in mehreren Sorten bei verläßliche Weinbergsbesitzer zu machen, und den Transport mit dem darauf erhobenen Geld den Herrn Lautern[2587] & Sietsch[2588] eingehändigt. Die Expedition soll gegen Ende October vorgenommen werden. Wegen der Sendung der Rebensorten aus dem Rheingauischen habe ich meiner gnädigste

[2584] Helyesen: Hetzerath.
[2585] Klotz, Johann Karl (1782–1848), gyapjúkereskedő.
[2586] Welker (?–?), azonosíthatatlan.
[2587] Lauter (?–?), azonosíthatatlan.
[2588] Sietsch (?–?), azonosíthatatlan.

Herrschaft nach dem Rath anderer verständiger Weinbergsbesitzer, und meinen eigenen Einsichten vorgeschlagen, anstatt (Raiflinge) Würzlinge lieber Blindholz zu nehmen, die, erstens den Transport und die Kösten erleichtern, und das wichtigste das diese als Blindhölzer viel ächter und richtiger von der verlangten Gattung erhalten können werden. Denn Rebschulen sind die grösten bei Flerschheim[2589] deren man sich nur in Nothfall oder zur Ausbesserung einer Weinanlage bedient. Man wird aus denen Rebschulen mit den Gattungen und wegen den schlechten Holz, die so dann auch zur größeren Anzahl dieser Vermehrung, deren Reiflinge von einer in Frühjahrsschnitt abgefallenen Rebe manchmal hergenommen werden, ungewissenhaft betrogen. Allgemein werden zur neuer Anpflanzung Blindhölzer genommen.

Anmerkung. Beim Vinifications-Process bedient man sich bei einige wissenschaftliche Oeconomen der Gährungsleitenden Röhre mit vielen Vortheil. In Hinsicht des *Gleuco-oenometers*[2590] habe ich mich überal erkundigt dessen Verfahrung und Anwendung in dieser Gegend eben so fremd ist, wie in Ungarn.

Mit mehreren Addressen nach Frankreich versehen, nahm ich die Reise bis Brüssel nach folgender Marche route.

5ten Abschnitt

Die Reise von Mainz über Worms, Man[n]heim, Speyer, Landau, Strasburg, Colmar, Bollwiller, Mühlhausen, Nancy, Chalons, Epernay, Rheims, St. Quentin, Cambray, Mons, Brüssel.

In Worms wird der beste Wein hinter der Liebfrauenkirche in einem *Enclos*[2591] (mit Mäuer eingefangen) gewonnen, und ist unter den Namen Liebfrauenmilch berühmt. War ein Klostergut, nun ist das Eigenthum eines Advocaten zu Mainz.

An der Ebene außer Worms waren mehrere Weingärten am 8ten May erfroren. In Manheim erkundigte ich mich wegen der Schrauben Kultur bei den Herren Artaria & Fontaine,[2592] die schon vor 3 Wochen abgeschickt wurde. Ich habe auch eben diese Art ein Modell aus Mainz mit einer andern abgesendet. Der Schloßgarten zu Mannheim wird schlecht unterhalten.

[2589] Helyesen: Flörsheim.
[2590] Természetes cukorfokmérő.
[2591] Elzárt terület.
[2592] Utalás Artaria, Domenico (1765–1823), mannheimi műkereskedő vállalkozására, a társa a veje, Fontaine, Matthieu (?–?), könyvkereskedő.

In Schwetzingen habe ich die Anlage durch die Bekanntschaft des Herrn Garten Directors Zeyher[2593] in dieser schönen Jahres Zeit besser und schöner wie in vergangenen Herbst vorgestellt gesehen.

Bey Speyer und Landau werden auch auf flachen Felde Weingärten cultivirt, wo die abgetheilten Better eines jeden Weingartens wegen des Fruchten Bodens durch die ausgeworfene Erde der Abzuggräben erhöht ist. Die Weinstöcke werden wie an der Hardt aber mit höhere Schenkeln gezogen. In Strasburg an Herrn Weyher, Steichel und Herr Humane[2594] meine Adressen abgegeben und die vorzüglicheren Gärtnereyen durch die hier gemachten Bekanntschaften besucht. a) Der botanische Garten von medicinischen Pflanzen ziemlich reich ist vorzüglich für die Pharmacie aufgestellt. b) Den Contades, Promenaden um die Stadt. c) Die Ruperts an mit schönen Platanen und Tilien[2595] alléen, nur schade daß sie zu dicht stehen. d) Die Stadt-Orangerie mit französischen Bosqueten,[2596] und ein gestuzter runder Bogengang aus Plantanen, die aber das Messer nicht gut vertragen wollen. Bey den Handelsgärtnern ist gar nichts zu sehen. e) In Meinau das Langut mit einer hübschen Anlagen. Es führen überal Alléen zu diesen Landgut.

In den Oberrheinischen Departmenten werden die Weine meistens den Rheingau und Baden abgesezt. Herrn Wimpfen und Herr Bastard[2597] Geschäftsmänner zu Colmar sammt mehreren geben ihren Weinen schon Ursach einen Großen Vorzug, weil sie zur Vermischung und Verbesserung der Rheingauer Weine besonders zum geschwinderen Gebrauch oder Consumation dienen. Dann ist noch der berühmte Strohwein welcher in dieser Gegend fabricirt wird. – Hier habe ich Asche mit animalischen Dünger in die ebenen Weingärten führen sehen.

Die Reise nach Bolviller zu den Herrn Baumänner[2598] gehört unter den nahmhaftesten welche ich bis hero gemacht habe. Ihr Haupt Geschäft ist die Obstcultur, exotische Baumcultur, Weinreben und Rosencultur. Orangeriehaus oder warmehaus Pflanzen und die übrigen Zweigen der Gärtnerey werden in kleinen betrieben. Ehe man das Dorf erreicht, ist ein völliger Wald von schön gezogen aller Art Bäumen; da von der rechten und

[2593] Zeyher, Johann Michael (1770–1843), botanikus, kertész, aki utóbb 1830-ban Mannheimben adta közre illusztrált művét *Der Schwetzinger Garten in malerischen Ansichten* címmel.

[2594] Weyher (?–?), Steichel (?–?), Humane (?–?), mindhárom azonosíthatatlan.

[2595] *Tilia platophyllos,* lat., nagylevelű hárs.

[2596] A francia kert szabályos elrendezésű facsoportja.

[2597] Wimpfen (?–?), Bastard (?–?), mindkettő azonosíthatatlan.

[2598] Utalás a Baumann-fivérek vállalkozására.

linken Seite der Chauséen. Die Ausdehnung ihrer Güter beträgt bei 70 Joch[2599] meistens mit Baumschulen und sie suchen es noch neuer zu vergrößern. Ein Stück gegen Morgen liegender Wald ist vor kurzen meiner Reise wieder gekauft worden, das, wegen der oberflächlichen Haideerde (Erica) zu ihrer Pflanzen-cultur die erste Grundursache und zweytes dieses Stück Land einer Weinreben collection dienen soll. Die zu ihren angefangenen Werke (Versuch einer Monographie über die Rebengattungen) unentbehrlich ist.

Die Obstschulen sind in Sectionen eingetheilt, wo alle Jahr eine in Herbst und Früchjahr abgeräumt wird, die dann zu Kornfrucht in folgenden Jahr dient, und durch Düngen, Rigolen, etc. zur neuen Anlage zubereitet wird. Der Turnus ist alle 6 Jahre wenn der Absatz der Bäumen gut ist. Der ältere Baumann[2600] treibt den Handel und für das Comptoir, der jüngere ein starker Pomolog von seiner Kindheit an mit diesen Gegenstand beschäftigend, treibt die Cultur. Der Sohn des älteren giebt Pläne über die verschiedenen Bauart der Glas und Treibhäuser in Kupferstich heraus. – Während meines Aufenthaltes bin ich auch mit Herrn Baumann Senior nach Mühlhausen gefahren, wo er eine englische Anlage zu machen gehabt hat, und zeigte mir auch die andere ihm entworfen und mit Bäume versorgt; so auch durch seine Bekanntschaft eine der größten Filatour Fabriken[2601] von Frankreich bei den Gebrüder Köchlein[2602] da gesehen.

Der Strohwein den man in den niederrheinischen Departementen besonders um Colmar herum fabricirt wird blos von ausgesuchten Trauben die zum eintrocken auf Stroh gelegt, oder häufiger in einer Kanter oder auf Stangen verkehrt d[as] h[eißt] den untern Theil der Traube aufgehängt werden, gemacht. Die Beeren welche zum Faulen anfangen müssen fleißig, während der Zeit als sie aus trockenen ausgezupft werden, das mit die ganze Traube nicht angesteckt werde. Vor dem Pressen feuchtet man diese Trauben mit guten Wein an, damit die zusammengeschrumpfte Hülse erweiche, und der Saft besser ausgepreßt werden könne. Die übrige Behandlung ist wie bei andere Liquerweine. Die Haupt Gattung zu diesen Wein die Olver bemerkt in Herrn Bauman's Catalog dann grau und weiß Kläfner.

Die bei Oedenburg vorkomende Weinsorten mit ihren Prowincial Namen wünschte Herr Baumann entweder gegen Tausch oder fürs Geld zur seiner Collection zu haben. Dieser Antrag könnte von beiden Seiten mit Vortheil angenommen werden.

[2599] Valószínűleg magyar holdra utal, vagyis 1 hold = 1600 négyszögöl.
[2600] Baumann, Joseph Bernard (1775–1859), Bolwiller-ben.
[2601] Gombolyítóüzem.
[2602] Koechlein (?–?), azonosíthatatlan.

Mit einem Reise Plan und 8 Empfehlungen von diese Herrn ausgefertigt verließ ich Bolviller und reiste durch die Départements Wanger[2603] & Meurthe[2604] welche nichts erhebliches für meinen Zweck hatten, bis Nancy. Wanger Departement hat die berühmteste Fabriken besonders zu Wesperling.[2605] Die übrigen zwey haben nebst Fruchtbau auch viel Wein. Von der Gärtnerey habe ich in Nancy den botanischen Garten und den öffentlichen Park besucht. Die alle beide schlecht unterhalten waren. Die schöne und reguläre Bauart der Stadt ders Schloßplatz ein 8togon sollen in ihrer Art den Vorzug von Frankreich haben.

Außer Nancy nach fängt sich eine Weinbergsculturart an mit niedrigen Stöcken wie in Champagne, und bis Rheims nach dem Local und nach den Boden ist sie verschieden. Zwey Stunden von Rheims fangen sich schon die unter dem Namen Champagner bekannte Weinberge an. Diese Stadt ist der Stapelplatz des Weinhandels. Ich habe hier mit Herrn Jacob[2606] & Compagnie Weinhändler und Herrn Lochet[2607] Kaufmann Bekanntschaften gemacht, die mich nach Epernay und Ai[2608] empfohlen haben. Der Dom zu Rheims wo die Könige Frankreichs gekrönt wurden, ist kleiner aber schöner als der Strasburger Münster, und außer dem Thor Rue de la Couture der Volksgarten mit französischen Geschmack für diese Stadt schön genug.

In Epernay beim Herrn Moët[2609] der größte Weinhändler von Champagne den berühmten Keller durch Felsen durchgebrochen angesehen. Die Breite der Gänge sind von 10 bis 14 Fuß die Höhe gegen 8 Fuß, und führt überall irrig herum, so daß ein Fremder nicht leicht wieder heraus finden konnte. Er geht unter der Hauptstraße, untern Gebäude mit großen drey Flügeln, und unter dem Garten wo ein kleine englische Anlage sich befindet. Es waren 800 000 volle Bouteillen welche Stoßweiß zu ein und zwey Reihen liegen 15 bis 20 übereinander darinn. Weine in Fässern conservirt sind in einem andern Keller. Beym immerwährenden Transport und Kellerarbeiten sind hier 40-50 Menschen täglich beschäftigt. Herr Lochet auch ein großer Weinhändler und Proprietär führte mich in die Weingärten hinsichtlich der Cultur. In Ai wo der beste Moussirende Wein gewonnen wird lernte ich

[2603] Vosges.
[2604] Meurthe-et-Moselle.
[2605] Wesperling, azonosíthatatlan.
[2606] Jacob (?–?), azonosíthatatlan.
[2607] Lochet (?–?), azonosíthatatlan.
[2608] Helyesen: Ay.
[2609] Moët, Jean-Rémy (1758–1841), borkereskedő, ampelológus, habzó borral kereskedő borház tulajdonosa.

die vorzüglichen Gegenden oder vielmehr Lagen, Gattungen und andere Anmerkungen von Herrn Roger Janet[2610] über ihre Cultur kennen, welche ich in die Relationen von Juni dann das zweytemal bei meiner Rückkehr aus England in Monath September und October eingezeichnet habe.

Bey allen diesen Weinhändler ist die Kaufmanns Finesse oder der Brodneid eben so, wie bei einer andern Art Handelschaft: ein jeder mit dem man spricht hat die beste Waare oder den Austich von den besten Gegenden Champagn's in seinem Keller liegen. Der Unterschied in den vorzüglichen Ortschaften als Ai, Hautvillers, Sillery, Verzenay, Verzy, Epernay, Pierry, Cramant, Mailly und noch vielleicht einige andere wo gute stummer und moussirender Wein gemacht wird ist der Unterschied so gros, daß eine Bouteille von den nehmlichen Ortschaften gewonnen 12 Sous und der Beste davon bis 100 Sous kostet. Da kommt öfters die mittlere Gattung bei einem Transport in die Beste, und der geringe öfters unter die mittlere Gattung. Es heist dann bei diesen Weinhändlern daß sich die Eigenschaft des Weins manchmal in Bouteillen verlieret, oder umändert, je nach dem diese mehr oder weniger verschlossen waren, oder beim Einfüllen ein Fehler vorgegangen sey, oder durch andere Umständen welche auf den Wein Einfluß haben, die Güte vermindert wird.

Über die Cultur der Reben sind in Champagne dreyerley Methoden üblich. Die 1te ist das alljährige Ablagen oder Verjüngern des Weinstocks, vorzüglich in Kalk mit Kieß vermengten Boden für die Qualität. Die 2te hat das Absenken alle 5-6 Jahren einmal, aber tiefer wie in der ersten, dahero nenne ich es Absenken. Die 3te ist in geringerer Lage und Boden auf Bögen für die Quantität, wo man nicht ablengt, und solche Gattungen wählt, die das Bogen schneiden gut ertragen. In der ersten Methode nähren sich die Reben gröstentheils von den Gau-Wurzeln[2611] die sie bei den alljährigen Ablagen des vorjährigen Holzes machen. In der Lezten würde das ein Haupt Fehler seyn, weil die Gau-Wurzeln Luft, Wärme, Feuchtigkeit, und alle Nahrungstheile den untern Hauptwurzel entziehen und dadurch den Weinstock in der Vegetation stokend machen würden, folglich: wo das Ablagen nicht alle Jahr üblich ist, da haben die oberen Gauwurzeln keine frische Nahrungstheile, wenn dahero in einer Zeit alle Säfte umher ausgesaugt sind, muß der Tod früher oder später unausbleiblich folgen. Eine jede Culturart hat ihre Grundursachen zur Folge, dahero kann keine allgemeine für alle Gegenden anwendbar werden. – Eine Art Veredlung auf Vornjähriges Holz und das Riegeln auf zweyerley Methoden

[2610] Janet, Roger (?–?), azonosíthatatlan.
[2611] Hajszálgyökerek.

ist hier üblich, was man in Deutschland und Ungarn noch wenig kennt, oder wenigstens keinen Gebrauch davon macht. Das Veredlen ist eine Art Copulation mit den Vortheil daß der Weinstock nichts leidet wenn auch das Edelreis nicht anschlägt. Beym gewöhnlichen Pfropfen in das alte Holz oder vielmehr in dem Grundstain wie es in Oedenburg etc. verrichtet wird, hat den Nachtheil daß der Stock verdorben ist, wenn das Edelreis nicht anschlägt. – Das Ringels bedient man sich hie und wieder erstens vor der Blüthezeit, um das Abfallen der Blüthen zu verhüthen. Zweytes wenn die Beeren vollkommen ausgewachsen sind um die Reife und oder die Zeitigung der Traube zu befördern. So viel gutes als diese Operationen an sich haben, ebenso viel Nachtheil verursachen sie, wenn es nicht gelingt. Eine große Aufgabe ist noch, zu wissen bei welcher Rebe diese Operatione vor der Blüthe mit Sicherheit unternommen werden soll; denn dieses hängt von diesen verschiedenen Ursachen ab, entweder von vielen Regen während der Blüthezeit, der Befeuchtungstheile vernichtet, oder von der Sorte mit Einfluß der vorangehenden Witterung, oder hängt von der heftigen Circulation des Stockes ab, welche durch den üppigen Wuchs und stürmischen Saftumlauf der zarten Theile der Blüthe abstossen, dann kann auch eine zu starke Verordnung die junge noch käpige Rebe vernichtet, wo man nicht nur die Traube sondern auch den Weinstock schadet. Ein französisches Werk über die Weincultur: Moyens simples & naturelles pour augmenter la quantite du vin en France[2612] etc. Seite 15 Citirt auch eine Stelle über ihre nachtheiligen Folgen. Die Verbesserungs Mittel in Champagne sind gewöhnlich Erde mit animalischen Dünger schultenweis zum Abliegen gelegte. Dieses wird in Sommer hindurch einigemal durcheinander gemengt, dann an einem schicklichen Platz des Weingartens auf zwey bis 3 Fuß hoch ausgebreitet, damit der Regen, Sonne, Frost, etc. besser darauf wirken können und hier so lange liegen bleibt, bis man zum Düngen anfängt. Einzelne Stöcke werden nur dazumal gedüngt wenn einer auf einer Stelle ausgeblieben ist, und von den Nachbarstock eine Rebe zum Absenken ferngezogen wird. Sonst düngt man mit dieser Erdmischung den Weingarten stückweis nur Oberflächlich, weil die Reben auch nur 6 bis 8 Zoll tief bei dem jährlichen Ablagen in die Erde kommen. Bey Sillery, Verzenay, Verzy, etc. wo man nicht alle Jahr die Reben ablegt, wird mit bloßen abgelegenen Dünger in Kauten gedüngt. Der Bode ist aber hier auch nicht so hitzig wie in den kalkigen bei Ai, Epernay, Hautwilliers, wo man alle Jahr ablegt und da die moussierende Weine macht.

[2612] A pontos cím: *Moyens simples et naturels, prouvés par l'Expérience, pour augmenter la Quantité du Vin en France, sans en diminuer la Qualité par un Officier de Cavallerie en activité,* Paris, 1821.

Die vorzüglichste Gattung zum weißen moussirenden Wein ist a) die Plat d'Ore d'Ai, ist eine kleine blaue Traube. b) Petit Blanc stammt von Rheingau her ist der kleine Rießling, giebt weniger Mousse. Herr Lochet nennt diese Gattung Epinette. Die besten Gattungen für die stummen Weine sind Pineau[2613] Rouge, Pineau Blanche. Diese werden bei Sillery, Verzy, Pierry gezogen und cultivirt. Für die Quantitaet pflanzt man in weniger güter Lage und Boden Gois d'Orleans, Gois tres commune, Mennier Müllerrebe. Diese leztere soll den Frost mehr als die andern Sorten widerstehen, giebt aber geringen Wein. Besseren geben Morillions. Die Gebürgskette von Ai links und rechts an der gegen Mittag liegenden Anhöhe ist die beste, und wird auch mit gröster Sorgfalt und meisten Kösten cultivirt. Der Boden ist in seiner Art ganz eigen, nehmlich die ober Erdschichte ist Thonerde [sic] mit Kieß, welche sehr hart und klotzig ist, die aber an vielen Orten kaum 10 Zoll Tiefe hat und auf reinen Kalkstein ruht, der öfters eine Tiefe von 30 Fuß hat. Es giebt nach der Lage und nach den Boden Weingärten da, wo der Hectar (ungefähr zwey Morgen)[2614] 500 Francs kostet, und in eben dieser Gemarkung wo er 3000 Francs hoch steigt. Wie der Werth der Weingärten, so ist auch der Werth des Productes, der Grundsatz des oeconomischen Columella. *Non omnis fert omnia Tellus,*[2615] und rathet auch die Beschaffenheit des untern Gehaltes. Fleißig zu untersuchen, den das Äußerliche ist öfters betrüglich wo er sagt *Agrum antequam vineis obseras, explorato, qualis saporis sit*[2616] [...]. so giebt es in Champagne, in Rheingau, in Ungarn der gesegneten Lande mehrerer Gegenden wo die besten und auch sehr schlechten Weine erzeugt werden, die man aber bei der Lesezeit und des Weinmachens sehr gut zu unterschieden weiß. Zu bedauern sind diejenige Gegenden, welche dieses nicht berücksichtigen!

Von Epernay machte ich die Reise retour nach Rheims, Laon, St. Quentin, Cambrai, Mons bis Brüssel. Der Weinbau hört allmählich zwischen Laon und St. Quentin auf. Ich eilte diese Reise etwas schnell zu machen in der Furcht nach der gnädigsten Verordnung aus Brüssel die Reise nach England zu rechter Zeit anzutretten. Mit anfangs Juli bin ich in Brüssel eingetroffen in der guten Hoffnung die weitere Reise mit Herrn Gerits bald anzutretten. Zu mein größten Erstaunen erhiellt erst Herr Gerits seine neue Reise-Instruction nach zwey Tage meiner Ankunft, wo er beauftraget wurde meine

[2613] Helyesen: Pinot.

[2614] Feltehetően az osztrák Morgen értéket veszi alapul, mely 5755 m²-nek felel meg, s ennek kétszerese valóban közelít az egy hektár négyzetméterre számítható értékhez.

[2615] Nem terem meg mindent minden föld.

[2616] Gesner: i.m., 864. „Midőn szőlőt ültetsz, próbáld ki, hogy milyen ízű."

Reise erstlich nach Holland anzutretten, und dann die Reise nach England mit mir zu unternehmen. Während dieser Zeit erwartete ich unsere Reise route und die weitere Unterstützung zu diesem Unternehmen, und besuchte in und um Brüssel die zu meinem Zweck dienliche Gegenstände.

An 16ten July 821 ist Herr Gerits aufgebrochen und ich begleitete ihm bis Löwen. Da besuchten wir die Herrn Professors Adelman[2617] und van Mons, die aus ihre naturalien & mineralien Cabinete, Bibliotheke und den botanischen Garten sammt den experimenten der Veredlungsart der Obstbäumen aus Kern gezogen, und die davon entstehenden Spielarten, wie sie durch die Cultur des Herrn van Mons vermehrt, und verbessert werden, zeigten. Dieses Lyceum wurde erst vor zwey Jahren von Brüssel nach Löwen versezt, daher sind alle Anstallten noch neu und in Werden. Der botanische Garten ist seit seiner kurzen Entstehung ziemlich reich. Von alten Garten ausgehobene Bäume und exotische Sträucher welche im März 820 erst verpflanzt wurden, dienen den Unternehmer gewiß zur Ehre. Die Bäume und Sträucher sind mit englischen Wegen nach den natürlichen Systhem in Gruppen zusammengestellt. Die übrigen […] biennis und perenne Stauden Pflanzen stehen in Breten reichenweis die ein Hauptweg theilt, wo von die eine Seite die 10 ersten Classen und Ordnungen, die andere Seite, die Übrigen enthällt. Um den Wasserbehälter stehen in einen Halb Zirkel die Orang[erie]. Pflanzen in Sommer in die Erde mit den Töpfe eingesenckt. Der Wasserbehälter wird zu Sumpfpflanzen dienen. Rechter Hand beim Eingang die neu gebauten Glaßhäuser in eine HalbZirkelform machen die beiden Flügeln, und in der Mitte der Hörsaal der Studirenden. Diese Glaßhäuser sind mit Zugcanele Wölbungen in untern Grund. Lezteres dient sehr gut zur Aufbewahrung der Brennmaterialen und allen andern in Garten Abfallenden Unrath so lange aufzubewahren, bis es auf einmal weggeschaft werden kann. Nachmittag mit den Herrn Gärtner den Fürst Arembergischen Garten besucht. Es bestehet aus einen ziemlich großen Küchengarten in verwilderten Zustande und einer englischen Anlage ohne Rheinlichkeit und Geschmack. Die Haupt Zierde war darinn eine collection gefüllte […] die stärkste *Pinus strobus*[2618] und Gleditschien vielleicht *horrida*[2619] welche ich noch gesehen habe.

Den folgenden Tag besuchten wir die Baumschule des Herrn van Mons, die blos neue Sorten erzeugen zum Zweck hat. Es werden nehmlich gute oder von edlen sorten Saamen-Körner gebauet; diejenigen welche sich noch zwey

[2617] Adelmann, Joseph Franz von (1788–1860), orvos, természettudós, löweni egyetemi tanár.
[2618] Amerikai simafenyő.
[2619] *Euphorbia horrida, L.,* tövises kutyatej.

oder drey Jahren durch das schöne Holz eher dornen, die größten Blätter, und durch den ganzen Wuchs auszeichnen, werden herausgehoben, neu versezt und zum Fruchttragen gezwungen. Ist die Gattung der Mutterfrucht treu geblieben oder in etwas verändert, aber doch gut und schön, so wird von derselben Frucht wieder Saamen angebaut, und so bis in die 4te Generation fortgefahren, die auf solche Art behandelt in der Folge, ihrer Mutter immer getreu bleiben sollen, und durch gute Körner fortgepflanzt werden können, wo durch die Fruchtbarkeit und ein größer Alter solche Bäumen erreichen. So entstehen die neuen Varietaten welche die bis hero bestimmten Gattungen auf die Art Cultur immer mehr verwirren, und man würde bei solche Versuche nie ein festes System aufstellen im Stande seyn, weil die zu kleinen Abweichungen diesen Varietaten auf keinen festen Character sich beziechen können, nach jene eion [sic] verwechselter Standort, ein fremder Boden, eine andere Lage und der gleichen Ursachen von ihren zu wenigen entscheiden den Character abweichen machen. Selbst bei den Genußarten sucht er alles zu bastardieren.

In Umgang mit diesen Gelehrten ist mehr zu lernen, als in seiner Baumschulen. Ein Unglückfall der Herr van Mons betroffen hat, war auch seine Baumschule in Brüssel nach Verlauf eines Jahres ganz abräumen. Sie enthiellt bei 80 000 versetzbare Stämme, und dieses hinderte auch sein Vorhaben die weiteren Beobachtungen an deren er schon gegen zwey Jahre arbeitete, weiter fortgesetzen und in Druck erscheinen lassen. Vor unserer Trennung erhiellten wir 3 Empfehlungen an die Horticultur Societat [sic] nach London von ihm. Er wird von den übrigen Professoren als Grossprechen geschildert, was wir auch in der Baumschule an Ihm wahrgenommen waren. Einen Apfel hat er auf die Baumann in Bolviller getauft. Diese Herrn haben mich ersucht wenn ich mit Herrn van Mons spreche, an dem sie mich auch adressirt haben, so soll ich mir Pfropfreiser von ihm ausbitten, und auf ihre Kösten nach Bollwiller expediren. Die Sorte von der Reinette de Baumann habe ich weder hier gesehen, noch weniger aber nach Bolwiller abschicken können, wahrscheinlich weil keine neue geschätzte Sorte nicht da war. Er hat sich wegen der Zeit entschuldigt, und versprach denen Herrn Baumännern die Sorten selbst abzuschicken.

Zwey Stunden von Löwen in Wespela[a]r ist die prächtige englische Anlage der Frau van Doren[2620] welche von Holland und Niederland für die schönste gehalten wird. Wir reisten mit Herrn Gerits hin, machten Bekantschaft mit

[2620] Helyesen: Kasteel Drie Torens. Utalás Laurens, Jean Charles (1750–1838), Spoelberch vikomt feleségére, Henriette Marie d'Olmenre (1763–1836).

den Gärtner der weder Botanie noch eine andere Wissenschaft in der Gärtnerey besizt, wir haben so viel von ihm profitirt daß er aus überal herum führte und auch erfahren, daß diese Dame selbst den Garten dirigirt. An Geschmack und Kunst fehlt es hier zwar nicht, noch an Reichtum schöner exotischer Pflanzen, und an Garten-Gebäuden, als Statuen, Monumenten, etc. wenn sie nur so eingetheilt wären, daß ein jeder solcher schöner Gegenstand allein beobachtet werden könnte, und der Gedanke sich immer mit demjenigen beschäftige was man verlassen hat, bis sich wieder ein neuem Gesichtpunckt von was neuer für eine Art dem Auge vorstellt, und das neue Interesse hier zu finden sucht. Hier ist das Gegentheil, denn von 2 bis 3 Punckten liegt aller Zauber der Natur vor Augen, und man hat alles gesehen. Nähert man sich der einen oder der andern Parthie, wie viel verliert nicht der Gegenstand während, daß man sich in voraus mit Ihm beschäftigt. An Seeichthum seltener Pflanzen übertreffen ihm wenige Garten-Anlagen. Der Eingang des Gartens ist über eine Brücke, welche auf steinerne canalirte Säulen ruht, die Geländer von künstlicher Schlosser Arbeit, deren Spitzen alle vergoldet sind. Der Eingang links in Garten führt in ein Bosquet, wo Venus eine Muschel haltet in einer Hand und in der andern einen Kelch, weiter hin an einer schönen Aussicht ins Freye ein Chinesisches Paraplui mit Gemählden und Chinesischer Porcellainwasen. Apollo von Belveder von mehreren Punckten sichtbar und immer in ein anderer Stellung. Das chinesische Haus, (was von Paraplui gesagt wurde, gehört hierher), der Pán, eine Nympfe belaufend. Eine schöne Grotte mit mehreren schlängelnden Gängen, mit durch eine kleine Schiffart und ein Wasserfall; auf der Seite in ein Gemach ein Hermaphrodit, die schöne Aussicht zum Schloß und nach mehreren Parthien. Amor mit der Unterschrift qui que tu sois, voila ton Maitre, Il est, le fut, ou le doit étre.[2621] Der Vulcan. Ein Schief, dient zu einer Brücke, über den Canal. Das Elysium, wo in einem großen Zirkel die Weiser älterer und neuerer Zeit als Büsten aufgestellt sind, in der Mitte ein Obelisque mit Inschriften, an den Gipfel eine Schlange ringförmig etc. Floras Tempel. Bachus & Venus. Psiche. Hercules. Das Orangehaus in Pauer als Speisesaal. Mereur und mehrerern Wasen aus cararischen Marmor in Basrelief. Um das Schloß Wasser belebt von fremden Federvieh, worin sich auch das Schloss abspiegelt. – Von da kehrten wir nach Löwen zurück, von wo Herr Gerits seine Reise über Antwerpen, etc. und ich nach Brüssel nahm, wo ich seine Rückkunft erwartete. Außer den schon

[2621] „Akárki légy, itt van Mestered, ő az, vagy ő kellene legyen". Idézet Voltaire *Pour une statue de L'Amour, dans les Jardin de Sceaux* c. verséből. *Oeuvres complètes de Voltaire. Contes en Vers, Satires, et Poésies mêlées,* Paris, Renouard, 1819, 266.

erwähnten Gärten etc. während meiner ersten Durchreise im Monath März 821 habe ich bei meinem jetzigen längeren Aufenthalte noch folgende besucht: 1tens Der Schloßgarten zu Laken[2622] hat eine ausgedehnte englische Anlage, ist von keinen besonderen Vorzug. Das Orangenhaus eine schöne Bauart an der Seite des K[öniglichen]. Schloßes, muß aber dieses Jahr wegen viele Fehler nachgebessert werden, der Hofgärtner Santer[2623] wegen der Conservation der schönen hier befindlichen Orangen Bäume den Hof-Architecten vorlegte. Die ganze Gärtnerey ist eingetheilt in Küchengarten, in die Anlage und in Blumengarten. Über jedes Fach ist ein Hof-Gärtner aufgestellt. Es ist weder von Pflanzen, weder [sic] von Obsfrüchten eine Sammlung da.

Beym H[errn]. Engler[2624] die Adresse abgeben und auf sein Landgut seine kleine Gärtnerey mit ihm durchgegangen. Dieser empfiehl mich zum H[errn]. von Piers[2625] in die Gärtnerey, wo die schöne Anlage und das Sortiment exotischer Bäume um Brüssel vor den übrigen Gärten den ersten behauptet. Was die schönen exotischen Bäume betrifft, stehen nach ihren Familien gruppenweis neben einander und nicht mit einander vermengt. Vorzüglich zu bemerken sind die *Laurus sassafras*[2626] und 3 especies von *Liquidambar,*[2627] deren ich nur eine kenne, eine *Fagus pendula,*[2628] eine *fagus* und *Lonicera,*[2629] *Foliis varieg*[2630] und von den übrigen Arten eine ganze Parthie mit gestriften Blättern. Die Wasserleitung, der schöne Rasen welcher von denen Canälen zur trockener Zeit bewässert werden kann und die Reinlichkeit ist eben auch eine Haupt Zierde darin. Den Plan hat der Eigenthümer (ein großer Naturforscher) selbst entworfen. Eine *Magnolia tripetala*[2631] etwa 24 Schritt in Umfang, die in Freyen steht. Man schützt diese seltene Bäume vor dem Frost nur durch das Umwickeln der Hauptstämme und dickere Äste mit Stroh. Sträucher werden blos mit Laub ein Fuß hoch von Bode rund herum bedeckt. Diese seltenen Bäume und Sträuchen haben alle einen Haide boden *(Erica erde)*[2632] mit Laub erde vermengt, zum Grund gehabt, sonst würden sie auch nicht so schön da gestanden seyn.

[2622] Helyesen: Laeken.
[2623] Santer (?–?), azonosíthatatlan.
[2624] Engler (?–?), azonosíthatatlan.
[2625] Piers (?–?), azonosíthatatlan.
[2626] Babérfa, amerikai lázfa.
[2627] Amerikai ámbrafa.
[2628] Szomorú bükk.
[2629] Loncféle.
[2630] Citrusféle.
[2631] Ernyős liliomfa.
[2632] Hangaféle.

6ten Abschnitt

Die Reise über Gent, Lille, Calais, Dovre [sic], London, Ritschmond [sic], Vindsor [sic], London, Dovre, Calais, Amiens, Paris, Epernay

Nach der Ankunft des Herrn Gerits säumten wir nicht lange unsere Pässe bei den k[aiserlichen]. k[öniglichen]. österreichischen und k[öniglichen]. englischen Gesandschaft zu unterzeichnen lassen, und die Reise nach der gnädigsten Instruction nach England zu unternehmen. – Unserer erster Aufenthalt war in Gent die k[önigliche]. Gärtnerey, mehrere Priwat Gärten und die Muséen der Universitaet zu sehen. Von den k[öniglichen]. Garten habe ich noch zu bemerken, daß bei der jetzigen Durchreise die *Agave americana*[2633] in der Blüthe stand. Ist wegen ihrer seltenen Blüthe sehr merkwürdig, nachdem sie von 40 bis 100 Jahre lang damit wartet. Zu Eisenstadt[2634] in Ungarn habe ich sie doch stärker (als die erste Blüthe davon) blühen sehen. Durch Empfehlung des Herrn Hofgärtners Mousche haben wir nach die starke Vermehrung der schönen Hauspflanzen besonders Camelien und der exotischen von Camelien, Rhododenrons, Calmien, Azalien, Peonien, Laurus etc. angesehen, deren Menge den Werth dieser sonst noch so gesuchten Pflanzen in den österreichischen Staaten, hier sehr vermindert. Durch H[errn]. Professor Hauf haben wir das naturalien Cabinet und ein Skeleten Samlung von Federvieh, Fische, und einige vier füßige Thiere was alles nur in kleinen war, besucht. Das Universitaets Gebäu wird ein pompeuses Gebäu werden.

In Lille den ersten Telegraphen in der Action gesehen, und dessen Gebrauch erfahren. Halving[2635] war die Französische Gränze wo wir kurz und kleine ausvisitirt wurden. Die Anhöhe von Cassel wo wir auch Durchreisten, wird unter den schönsten Aussichten von Frankreich gerechnet; man zählt von einem Punkt bis 32 Ortschaften umher liegend.

Unter die Merkwürdigkeiten von Calais am Bord des großen Wasserelements gehörte. a) Die Ehrensäule von Louis 18[2636] gegenüber seines ersten Fußtrittes aufs feste Land von Frankreich. b) die Festung durch Cardinal Richelieu[2637] erbaut. c) Die Ebbe und Fluth welche wir hier bemerkt haben. d) Das erste Dampfschieff angefahren gesehen. Während unseres genöthigten Aufenthaltes haben wir unsere Sachen assecuriren lassen, und

[2633] Közönséges agávé.
[2634] Kismarton, Sopron vármegye.
[2635] Helyesen: Halluin.
[2636] XVIII. Lajos (1814–1824), francia király.
[2637] Richelieu, Armand Jean du Plessis de (1585–1642), kardinális, XIII. Lajos főminisztere.

englisches Geld eingewechselt, und den Werth der verschiedenen Sorten kennen gelernt. Endlich gieng [sic] das Dampfboth den 16ten um 11 ¾ Uhr vor Mittag, und wir sind in Dower [sic] um 8 Uhr Abens angelandet. Der contraire Wind sezte die Schiffleute in Thätigkeit, und unter den Reisenden waren sehr wenige, die der sogenannten Seekrankheit entgingen, selbst solche waren durch das herumwerfen des Schifes durch die tobenden Wellen angegriffen, die bei größeren Seefahrten sonst verschont geblieben waren. Mit Segelschiffe ist man 14 Stunde lang von Calais bis Dover gefahren, was man beim günstigen Wind 3 Stund zurücklegt. Nach geendigter Vistation fuhren wir den andern Tag von Dover ab, und auf dem Weg vermißte Herr Gerits ein Paquet, verließ den Wagen, und gieng zurück, ich hatte alle seine Sachen auf den Wagen in der benachrichtigten Meinung daß Herr Gerits eben da anfahren wird, wo ich, oder vielmehr daß die Gelegenheit von Dover nach London auf einen bestimmten Platz immer ankommt. Durch die Verwechslung [sic] der Wägn habe ich 3 Tage lang Herrn Gerits vermißt. Durch die Adresse von Herrn Donner aus Brüssel unseren Assignation an das Haus Poland & Fils[2638] haben wir aus wieder gefunden und miteinander ein Zimmer in Soho Square durch Anempfehlung des Herrn Hunemann[2639] (ein sehr braver Deutscher) gemiethet.

In den ersten 14 Tagen waren unsere Beschäftigungen mit Pässen sichrer zu stellen, die Empfehlungen abzugeben, und neuen für unseren Zweck zu erhalten. Wie folgt a) Beym k[aiserlichen]. k[öniglichen]. österreichiscehn Gesandten aus gemeldet. Der Fürst war mit dem König in Irland zu Doublin [sic]. Der Gesandschafts Secretair H[err]. v[on]. Bauer[2640] gab aus eine Empfehlung an Herrn Weatherley, der uns Adressen versprach und führe uns auf einige Plätze in Gewölber und auf Märkte. b) Nach dem war ich mit einer Adresse an den Königlichen Hofgärtner versehen und eine neue von H[errn]. Hunnemann an H[errn]. Bauer (auch ein Deutscher) erhalten. H[errn]. Hofgärtner trafen wir nicht an, aber H[err]. Bauer führte uns in den K[öniglichen]. Botanischen Garten überal herum. Unter den warmen Pflanzen waren von großer Collection und Schönheit die Palmen, worunter viele neue waren, die man sonst noch nicht hat in Europa. Von Orangenhaus Pflanzen sieht man von seltenen Exemplaren eine Gattung noch Hunderten. Für Pflanzen aller Art ist auch England die Haupt-Quelle. In oeconomisch-botanischen Garten sind die Gräser in steineren carrées gepflanzt, um das

[2638] Poland & Fils, azonosíthatatlan.
[2639] Hunneman, John (1760–1839), botanikus.
[2640] Bauer (?–?), osztrák császári diplomata, azonosíthatatlan.

Auslaufen der Wurzel zu verhüthen. In freyen […] *Pinus cedrus de Libanon*,[2641] von 2 ¾ Fuß in Durchmesser, wie bejahrte Eichen, *Pinus cembra*,[2642] *Magnolia grandiflora*,[2643] *Cupressus horizontalis*,[2644]Camelien etc. als versuch welche die Winter mit Bedeckung sehr gut aushalten. Außerdem erhöhen den Werth einige hier genannten Pflanzen als die ersten und Mutter von den übrigen in Europa zu seyn als *Hydrangea hortensis*,[2645] *Beonia arborea*,[2646] *Rosa multiflora*[2647] *Salisburia adiantipholia*. In übrigen fremden Pflanzen kann sich das Aug einem Kenner von entfernten Gegend so wohl für die Seltenheit, Mehrheit und dessen üppigen Wuchs nicht genug ergötzen.

c) Der Park von Ritschmond wird wegen seiner schönen Situation und der Natur-Anlage unter die schönsten von England gezählt. Die Anhöhe, welche die ganze Gegend frey darstellt mit der Verbindung der Themse bilden von allen Punckten neue Landschaften in Großen, welche das ganze in einen Naturgarten darstellt.

d) In Regenspark [sic] die große Ausdehnung der Anlage, mit Baumschulen, einen kleinen Fluß, einige hübsche Gebäude, aber die Anlage erst in Werden. Von Primroshill [sic] übersieht man den ganzen Garten und mehrere umliegende Ortschaften.

e) Bey der Horticultur Societat [sic] unsere Empfehlungen abgegeben, und bei einem andern Besuch neue nach Kiu[2648] und nach Hackney versprochen.

f) Mit der Gelegenheit die Adresse an Herrn Jordan[2649] abzugeben, haben wir die Dauer[2650] (ein Aufbewahrungsort der Münzen, Archiven, Gewähren und verbrecher großer Häupte) und die Londner Dock oder Magazin der Schiffe, wo so viele Schätze von anderen Weltheilen [sic] hier ausgeladen werden, gesehen. Es gehört zur Londner Compagnie.[2651]

[2641] Libanoni cédrus.
[2642] Havasi cirbolyafenyő.
[2643] Örökzöld liliomfa.
[2644] Olasz ciprus.
[2645] Kerti hortenzia.
[2646] Cserjés begónia.
[2647] Sokvirágú rózsa.
[2648] Helyesen: Kew, Lehrmann a fonetikus alakot adja meg.
[2649] Jordan (?–?), azonosíthatatlan.
[2650] Helyesen: Tower.
[2651] London Co., melyet I. Jakab 1606-ban kiadott királyi pátensével hoztak létre.

g) Der Heide [sic] Park, James Park und Green Park dienen zur promenaden; sind nur wegen den schönen Rasenplätzen zu rühmen. Die Anpflanzung ist so schütter darein daß man leicht jeden Baum und Strauch abzählen könnte.

h) Bleckhid[2652] und Schottershill sehr starke gute Kastanien Alleen, *Fagus castanea*.[2653]

i) Greenwich ein prächtiges Hospital der Invaliden der Seeleute, in der Capelle der todte parade Wagen des Nelson. In der nähe eine berühmte Sternwarte.

k) Wolvich[2654] [sic] hat eine Ritteracademie.[2655] Diese Gegend ist warhaft in Hinsicht der Bauart, des cultivirten Bodens, und der vorbey fließenden Themse ein Naturgarten. Gärten für sich allem sind nicht besonders.

l) In Hakney [sic] beim Herrn Lodiges & Sohn größter Handelsgärtner von England gewesen. Hier sind die Häuser und das Arrangement des Gartens in sehr Großen ausgeführt. Die Häuser sind folgender Ordnung. 1tens Mehrere Vermehrungskisten zu warmen und kalten Pflanzen. 2tens Das große Palmenhaus gewölbt und mit zwey große Flügeln. Auf allen Seiten von Glas und durch mehrere Röhren kann in diesem Haus ein künstlicher Regen auf die Pflanzen gemacht werden. Beym Eingang dieses Hauses denkt man sich in einem Garten in Indien. Die Bauart und der Reichthum der Pflanzen übertrifft alle die ich bishero gesehen habe und vielleicht nicht mehr sehen werde. 3tens Die Neuholländische Häuser, wo die stärkeren Pflänzen in Grund gepflanzt und an der Rückwand angeheftet sind. Die jungen in Scherben gezogenen stehen jetzt in Freyen, welche wegen der Mittagsonne von *Thuja*[2656] Espaliren, *Prunus lauro cerasus*[2657] geschützt sind. 4tens Ein eisernes und kupfernes Haus die nur in der Mitte scheidet. Das eiserne dient zur Conservation der vielen und fast baumartigen Camelien welches gegen Norden liegt. Das kupferne zu etwas wärmere Pflanzen gegen Mittag. Am nördlichen Haus machen die Fenster fast einen Bogen, an der Mittagseite einen Winckel mit gebrochenen Lichte, und dient zur Conservation der Ericen. Die Häuser werden hier alle mittelst Dampfröhren geheizt. Einige

[2652] Helyesen: Blackheath.
[2653] Linné által a bükkfélék közé sorolt szelíd gesztenye, *Castanea sativa, L.*
[2654] Helyesen: Woolwich.
[2655] Royal Military Academy, alapította II. György 1741-ben.
[2656] Nem eldönthető, hogy melyik tujaféléről van szó.
[2657] *Prunus laurocerasus, L.*, balkáni babérmeggy.

Menge kleinere Häuser und Kästen zur Conservation und Vermehrung geringerer Pflanzen, etc. fehlen nicht, die ihre Richtung nach alle Seiten haben.

5te Die Schule für freystehende fremde Pflanzen ist eben so richtig und reich.

m) Herr Schmidt[2658] Handelsgärtner beschäftigt sich blos mit Sachen die um und in London verkäuflich sind, wo das meiste nur für Blüthen die ins Aug fallen, bestimmt ist.

n) In Dalston hat Herr Grange sehr starke Treiberey für den Handel von Pfirschen,[2659] Pflaumen, Weintrauben und Ananas. Ich glaube nicht, daß diese Treibhäuser welche wir da gesehen haben wegen ihrer Weite und auf allen Seiten von Glas, zum sehr frühen Treiben geeignet wären wenn die Kälte unter den Eispunckt nach Reaumur[2660] nur auf 10 Grad herunter zeigt, und eine solche strenge einige Monathe lang eine Dauer hätte. Der Vortheil bei dieser Art Treibhäuser ist der daß von beiden Seiten der Glasbänden so wohl Weinreben von außer hinein gezogen und getrieben werden können, als auch andere Obstsorten als Pfirsich, Zwetschgen, Apricosen, etc., und daß die jenige welche an der Mittagseite der Fenster stehen, früher reifen, als jene die an der Nordseite der Fenster gezogen sind.

Einige Häuser waren jezt noch voll mit nicht ganz reifen Weintrauben. (3te September) Das sind die jenige, die nicht forcirt werden, durch Ofen Feyer, sondern nur natürlich unter Fenster die Zeitigung befördert, den in Freyen können sie nicht jedes Jahr zur Zeitigung. – Eine besondere Gattung Ananasfrucht haben wir hier gesehen mit 8 Beeren, von der Größe eines Menschenkopfes. Der Fürst Eszterházy ließ davon Pflanzen nach Eisenstadt senden.

n) In der Horticultur Societaets Versammlung wurden die eingeschickten Werke und Schriften publicirt und der Autor davon benannt. Wir haben aus Löwen von H[errn]. van Mons zwey an diese Societaet zu London abgeben, die auch bekannt worden sind. Nach gehaltener Anrede des Presidenten wurden einige Mitglieder untersucht um das Votum dazu gegeben, so ist es auch mit den Pflanzen die selten sind und mit den Blumen etc. Ein jeder sendet gerne etwas ein, um sich dadurch mehr bekannt zu machen, und seinem Product ein Ruhm zu verschaffen.

[2658] Gerics Pál a Directiónak küldött 1821. október 15-i jelentésében maga is részletesen beszámol a Hackneyben szerzett tapasztalatairól, s említi John Smith (?–?) kertészt.

[2659] Tollhiba: Pfirsichen.

[2660] Nulla Celsius fokon.

o) Den Anderson botanic Garten[2661] der Pharmacie gehörig mit Herrn Hunnemann und Herrn Schott[2662] der aus Brasilien hier ankam, und die Reise nach Wien zurück, besucht. (Herr Schott war 5 Jahre lang in Brasilien auf k[aiserliche]. k[önigliche]. österreichische Kösten Pflanzen zu schicken) – In diesen Garten sollen die ältesten *Pinus cedrus de Libanon* stehen.

p) Von da zum Herrn Handelsgärtner Colville[2663] & Sohn. Es hat hier sehr viel Häuser für Pflanzen, die aber meistens zum Markwerk auf bestimmt sind und in Freyen viele einjährige und perenne Pflanzen, die ins Aug fallen oder schön blühen.

q) Mit Herrn Aiton k[öniglichen]. Hofgärtner die Gärtnerey in Windsor Castle angesehen, dann führte er uns auf die große Terasse des k[öniglichen]. Palais und in die k[öniglichen]. Zimmer. Die große Terasse von 1870 Fuß lange, und von undenlicher Höhe gewährt von allen Seiten der weit ausgedehnten Gegend den schönsten Anblick, dahero wird es auch unter die Haupt Merkwürdigkeiten von England gerechnet. Um das Palais ist die Anlage und die schöne Vegetation der Bäume und der Rasengarnierungen auf einen Kalkboden sehr zu bewundern. Die vegetabilische Erde muß zugeführt werden. Alle übrigen Parks dienen zu Promenaden, Viehweiden, und zur Schonung des Wildpräts. Mit einer Empfehlung von Windsor nach Frogmor[e] in die Anlage der verstorbenen Prinzessin.[2664] Diese kleine Anlage ziert der schöne Geschmack, besondere Reinlichkeit, und der schöne Rasentepich sammt den seltenen darin sich befindlichen Bäumen. Der Rasen wird hier wie auch in andern gut unterhaltenden Gärten alle neunten Tag im Sommer abgeschnitten. Besteht aus zarten Gräsern, dahero ist auch der englische Rasen in andere Ländern so berühmt.

Der Boden und Clima mag auch viel dazu beitragen, allein wenn keine besondere Sorge darauf verwendet wird, ist er eben so schlecht wie in Deutschland und Frankreich wo er vernachlässigt wird. Von da in die Treibereyen nach Comberland[2665] Lodges, wo vorzüglich ein Weinstock über welchen ein 72 Fuß langes und 16 Fuß breites Haus gebaut ist, merkwürdig war. Dieser einzige Stock lieferte dieses Jahr 1 500 große Trauben mit blauen Beeren. Die Gattung soll in England entstanden sein, sieht der blaue Frankenthaler ganz ähnlich, die Engländer behaupten sie seye es nicht. Diese Gattung soll besser seyn zum Treiben als die Frankenthaler.

[2661] Anderson, William (1766–1846), a Chelsea Botanic Garden kurátora, a Horticultural Society tagja.
[2662] Schott, Heinrich Wilhelm (1794–1865), a Schönbrunn kertésze, fiatalon gyűjtőutat tett Brazíliában.
[2663] Colville, James (1777–1832), facsemete- és vetőmag-kereskedő.
[2664] Zsófia Sarolta (1744–1818), mecklenburg-strelitzi hercegnő, III. György felesége.
[2665] Helyesen: Cumberland.

Der Weinstock steht fast in der Mitte des Hauses, wo von der Boden mit Ziegeln ausgeflastert ist. Die Fruchtbringenden Reben werden nur am Spitze eingekürzt und die übrigen auf ein höchstens auf zwey zurückgesezt, um wieder junges Tragholz zu ziehen. – In Freyen sind die Trilagen bäume [sic] anstatt auf Latten nur an der Mauer mit Tuchende oder mit Lederflecke angenagelt, und alles auf Früchte geschnitten; dahero sehen diese Wand oder Trilagen bäume sehr irregular und kränklich aus. Gegen die Wespen und Horniße war hier ein Mittel angewendet, selbe anzulocken und in langhalsige Fläschen wo sie auf die Lockspeise hineinkriechen, zu fangen.

r) Ins Royal Cottage eine Stunde von Windsor führt eine prächtige Rüster Allée mit 4 Reihen. Hier ist ein schönes Bauern-Landhaus und in den Glashäusern die Rangirung zu einem Winter-Garten.

s) Kiu das zweytemal besucht, und die englische Anlage durchgegangen. In dieser ausgedehnten Anlage wird nur ein Theil, welcher mit schönen Pflanzen angepflanzt ist, reinlich unterhalten. Mehrere Tempeln ein Thurm auf chinesische Art und der gleichen Gebäude zieren noch diesen Garten. Der größere Theil dient zum Thiergarten, wo sich vieles Wild aufhält.

t) Durch Ritschmond nach Hampton Court sassirten wir den großen Park mit Bosqueten, Kastanien und Linden Alléen. Vor dem Hamptoncourten Thore macht in der großen Bassine die hohe Säule mit einer Gruppe (Bildhauer Arbeit) in der Mitte dieser Allee einen schönen Prospect. Thiere und Menschen beleben diesen Park.

Der Schloßgarten zu Hamptoncourt ist besonders von Park abgetheilt. Die Anlage ist nach französischen Geschmack mit Bosqueten, Blumenrabatten, Rasen, steifen Wegen, Bassine und Statuen. Der darinn befindliche Irgarten (die Maze) hat so künstliche Wege, daß man sich ermüdend ablauft ohne hinein oder heraus zu finden. Dann miteinander die k[önigliche]. Gestütsabtheilungen und Pferde Racen angesehen. In der Rückreise Herschels[2666] großen Telescopen zu Schlau[2667] uns zeigen lassen und in Twikenham[2668] die Anlage von Pope (der Schöpfer der Naturgärten) wo man kaum Spuren mehr von dem sieht, was einstens unter dem großen Naturforscher gewesen seyn mag, gesuchen.

[2666] Herschel, Friedrich Wilhelm (1738–1822), hannoveri származású brit csillagász, zeneszerző, a Royal Society tagja.
[2667] Helyesen: Slough.
[2668] Helyesen: Twickenham.

u) In Hemmersmith[2669] den Haupt Handelsgärtner James Lee[2670] meine Empfehlungen abgegeben, und seine ausgedehnte Gärtnerey besucht. Von der Sammlung der Ericas ist er der stärkste, dann haben wir auch die stärkste *Arocaria edulsae*[2671] /:eine sehr theure und seltene Pflanze:/ hier gesehen. Camelien beim 30 Species, die auf verschiedene Art vermehrt werden. Die Hauptvermehrung ist aber auf die einfache durch Ablatiren. In den kalten Häusern waren vorzüglich die in Freyen Grund stehende Exemplare der *Glycine chinensis,*[2672] *Pittosporum chinensis,*[2673] *Ligustrum lucidum,*[2674] *Taxus nucifera,*[2675] *Mimosa glaucosa & pubescens,*[2676] *Hakea glabra,*[2677] *Mimosa longissima*[2678] und *Erica verticillatea,*[2679] *Melaleucas,*[2680] *Proteen,*[2681] *Diosmen,*[2682] Mimosen, und andere sehr rare Pflanzen in großen Anzahl jede Sorte prächtig rangirt.

v) Die Herrn Witley, Brames & Milne zu Fulham treiben einen ausgedehnten Handel mit Sämereyen, und perennirenden Blumen, Bäumen und Sträuchen. Von ihren Catalog habe ich mehrere in Freyen ausdauernde perennirende Blumen und exotische Bäume etc. angezeichnet, die Herr Gerits bei der Ankunft der englischen Schiffe mit den fremden Sämereyen von welche man in London nicht Saamen ziehen kann, in kleinen Dosis in Sämereyen an die gnädigste Herrschaft abschicken wird.

w) In Mile End hat Herr Archibald Thomson eine sehr großen Terrain welcher Meistens zur Saamenzucht bestimmt ist. Das übrige ist exotische Baumschule und auch etwas Hauspflanzen. Zwey *Salisburia adiantipholia* stehen da in starken Mausdicke. Sie wird hier durch Ablegen vermehrt. Die Vermehrung der Arten Magnolien en gros ist hier sehr wichtig. Es existirt bei

[2669] Helyesen: Hammersmith.
[2670] Lee, James (1754–1824), skót származású kertész, azonos nevű apja alapította a családi vállalkozást.
[2671] Helyesen: *Araucaria edulis, L.,* pálmafenyő.
[2672] Kínai kékakác.
[2673] Kínai enyvesmag.
[2674] Fagyalféle.
[2675] Tiszafaféle.
[2676] Próteaféle.
[2677] Ausztrál cserjeféle.
[2678] Mimózaféle.
[2679] Hangaféle.
[2680] Teafa.
[2681] Cukorcserje.
[2682] Citrusféle.

ihm auf eine neue Magnolia, der er seinen eigenen Namen zur Species getauft hat. Eine starke *Laurus camphora*[2683] von ungefähr 10 Zoll in Diameter ist noch zu bewundern. Wegen ihrer Höhe war sie zur Vermehrung abgeköpft.

x) Bey Herrn William Podley[2684] ist noch zu bemerken die starke Obstreiberey. Der große Weinstock hat in einem Jahre 2 272 vollkommene große Trauben getragen. Dieses Jahr als wir ihm sahen war nicht so viel davon wie auf jenen in Nord Cumberland Lodges. Hier ist der Weinstock außer dem Haus gepflanzt, und die Hauptrebe durch die Mauer hineingeleitet. Das darüber gebaute Haus hat 72 Fuß länge, 20 Fuß breite, dreyleichen schön gezogen und große Weinstöcke wie ich in Berlin beim Kecht, in Harlem und um dessen Umgebung, dann in England in diese zwey Haupt-Gärtnereyen gesehen habe, scheint die Cultur wirklich auf einer höheren Perfection gestiegen zu seyn, als in denjenigen Gegenden, wo die Temperatur und Clima für den Weinstock geeignet ist.

y) Eine Erwähnung verdienen noch die in der Stadt sich befindlichen freyen Plätze mit kleinen eingefangenen Gärten (Square) genannt. Man zählt in London gegen 40, die mit unter sehr schön und auch ziemlich groß sind. Die Meisten sind mit Monumenten geziert. Vor meiner Abreise aus London (den 14 September) haben schon viele davon den Winter ankündigt. Außer einigen darauf berechtigten müssen sich so wohl die Fremden als auch die Eingeborenen begnügen, wenn sie von außen hinein sehen können. Diese Square dienen zur Promenade der Stadt.

Der herannahende Herbst erinnerte mich London oder England zu verlassen, und die Reise nach der vorgeschriebenen Instruction in die Gegend von Champagne vor der Leesezeit einzutreffen, zu unternehmen. Ich verließ London den 14 September, und war gesonnen einen andern Weg von London nach Frankreich zu nehmen. Da aber die übrigen Fahrten nicht so gewiß immer abgehen, um wegen stürmischen Winden auch öfters Wochen lang zu warten, und zu Wasser verschlagen werden kann; so enderte ich mein Vernehmen durch dem Rath mehrerer erfahrener Männer, und nahm mein Weg anstatt nach Havre de grace[2685] wieder nach Calais retour.

In Calais meinen alten französischen Paß wieder erhalten, und die Reise über Abbeville, Boulogne, bis Amiens ohne Aufenthalt fortgesetzt. Da meine Adresse an die Gebrüder Quevreux[2686] Saamenhändler abgegeben, und nebst einer neuen Empfehlung 3 sehr empfohlen Kernarten als Probe mit einer

[2683] Kámforfa.
[2684] Podley, William (?–?), azonosíthatatlan.
[2685] Helyesen: Le Havre de Grâce.
[2686] Quevreux (?–?), azonosíthatatlan.

kleinen Nota erhalten. Es ist kleiner Botanischer Garten zum Lyzeum gehörig und der Bullevar mit *Ulmus campestris*[2687] zur neuen Promenade angelegt.

Nach einer zwey Tag langen Aufenthalt in Paris besuchte ich den Jardin du Roi, und schaffte mir einige empfohlenen Bücher an, wo ich dann nicht säumte in die Gegend von Champagne in der Furcht der baldigen Weinlese zu eilen. Den 21 September erreichte ich Epernay als dem Stapelplatz des Champagner Weinhandels, und der vorzüglichste Weinwachs in der Umgebung wo ich meinen Zentralpunckt fixirte. Die alten Bekannten in Epernay, Ay, etc. aufzusuchen, von ihnen die Culturart in allen Zweigen auszuforschen, und durch sie wieder neue Bekanntschaften zu machen war mein Haupt Bestreben der ersten Zeit, welches nur die Gelegenheit verschaffte durch eigene Erfahrungen und durch den Umgang mit Sie die Gegenstände näher kennen zu lernen.

Was ich von dem Weinbau auf dem Felde erfahren und gesehen habe, ist theils bei meiner ersten Aufenthalt in Champagne in diesen Auszug schon berührt werden, und theils auf die eingeschickten Relationen zurückgeführt; ich beschränke daher blos auf die Weinlese, auf die verschiedene Zubereitung des Weins, auf die Güte und Eigenschaft der Weine von den verschiedenen Ortschaften, und auf die Kellerarbeiten weitere Beschreibung.

Der Wein ist der größte Reichthum und die ergiebigste Quelle des Departements der Marne in der Champagne und der Gegenstand eines beträchtlichen Handels im In und im Auslande. Es werden in alle 5 Arrondissemens von dem Departement Reben gepflanzt und cultivirt, aber der Wein ist nur von zweyen, nehmlich von Rheims und Epernay im Auslande so geschäzt und gesucht. Die weißen Weine haben besonders den großen Rhum durch ihre Delicatesse und durch ihre Mousse. Einige rothe Weine zeichnen sich auch aus durch ihre Zärtheit und schöne Farbe die unter den Namen *Oeil de Perdrix*[2688] und *La Rose* bekannt sind. Die vorzüglichstne Trauben-gattungen, von welche dieser Wein gemacht wird, sind die *Pinceaux, Morillons* und *Meuniers.*

Die *Plant dorés* eine schwarze Gattung und *Epinettes* eine weiße werden zum weißen Wein ohne Unterschied untereinander gepflanzt und bei der Leese vermengt. Diese Mischung soll für Moussirende sehr empfehlend. Die schwarzen halten den Frost und den Ragen in der Leesezeit mehr Wiederstand, zietigen auch früher was ein großer Vortheil ist in kalten

[2687] Mezei szil.
[2688] Száraz rozé bor, jelentése: „a fogoly szeme".

Sommer, aber in warmen sind sie wegen ihrer frühen Zeitigung zum weißen Wein nicht zuträglich weil der Färbestoff bei der geringsten Drückung den Saft färbt, weniger moussirt aber der Wein spirituosen wird. Die weißen Trauben geben eine Leichtigkeit, Gewürz, und wie man sagt noch mehr Mousse, dahero sind die besten Champagner Mouss-Wein von weißen und rothen Gattungen nach Verhältniss mit einander vermengt.

Um einen sehr weißen Wein von rothe Trauben zu machen, braucht man viel Vorsicht; man wählt nicht allein die schönsten und reifsten Trauben dazu, sondern es werden bei der Leese die vertrockneten oder verfaulten Beere noch fleißig abgezupft. Sie werden dann in geflochtene Körbe welche auf beiden Seiten am Rüken eines Pferdes angemacht sind, nach der Presse gebracht, und so viel möglich alle Quetschung und die sterke darauf wirkende Same verhüthet, damit sich nicht die Gährung vor dem Presse einstelle. Es muß dahero mit den Pressen geeilt werden, und man preßt zwey bis dreymal nach dem der Most seine süße und helle noch hat, oder bis er sich nicht färbt. Diese geben dan die Auswahl der übrige gewonnene Most, welcher schon gefärbt ablauft, wird schon unter die geringere Gattungen genommen, und auch noch Boutteillen gezogen. Der lezte Ablauf wird unter den geringen rothen Wein wo alles durcheinander gelesen wird. Dieser giebt dem noch Kraft und güte, weil sie alle ausgesuchte Trauben waren. Zum rothen Wein das ist den feinen *Oeil deperdeaux* und *La rosé* sammelt man die Trauben eben mit der Vorsicht als bei den weißen Wein; man behandelt sie eben so unter der Preße, aber vor dem als sie unter die Preße gethan werden, kämmt man sie gewöhnlich ab, und läßt man sie in einer Kufe zu gähren anfangen bis er sich halb färbt, oder je nach dem man den Wein die Farbe geben will. Die Kämme und die nicht ganz trocken ausgepresten Trestern werden mehrentheils gedört, und zum Brennen wie Torf gebraucht. Der davon gebrannte Brandwein welcher sie und wieder gebrannt wird, ist sehr schlecht, denn die Trestern werden zu trocken ausgepreßt.

Die schöne Farbe des Rosé sucht man auch in einer Gegend von Champagne noch zu fabriciren mit eingesottenen Hollundersaft und Weinstein, der die Farbe länger und schöner erhalten soll, als jener den man hat durch die Fermentation der Beeren die Farbe gegeben.

Der *Glauco oenometer* welcher sowohl zur Bestimmung des in Moste enthaltenen Zuckerstoffes und zur Kenntniß des Augenblicks wo der Most von der Kufe abgelassen werden muß, als auch zur Bestimmung der specifischen Schwere oder des Alcohols in der vergohrnen Saft oder gemachten Weins dient, wird von mehrerer erfahrnen Weinbergsbesitzern mit guten Erfolg angewendet. Ich habe dieses Instrument von den Erfinder mit der Beschreibung über dessen Anwendung angeschafft.

Der erhöhete Preis des Champagner Mouss-Weins kommt nicht nur von der Güte und der Auswahl oder von der vielen Mühe die vor der Expedition dazu erfordert wird, her, sondern auch von den Verschiedenen Phenomens welche die Mousse hervorbringen oder vernichten und der Gefahr des großen Verlustes. Die Proprietair rechnen allgemein 15 bis 20 Boutteillen bei 100 die zerspringen und öfters auch 30 und 40.

Die wahren Eigenschaften des Champagner Mouss-Weins sind so wenig bekannt, daß sie bishero noch nicht können genau erklärt werden, und die Proprietairs nicht immer für die Mousse dahero garantiren können. Von einem Faß in einem Tag in Boutteillen den nehmlichen Glas abgezogen, im Keller auf den nehmlichen Platz gelegt und überhaupt alle gleich behandelt moussirt eine Bouteille auch solche Höhe und in einer solchen Direction, während eine andere wenig und öfters gar nicht moussirt. Diese Weine verlieren auch in mancher Jahreszeit ganz ihre Eigenschaft.

Die Mousse-Weine während gewöhnlich in März nach der Weinleese auf Bouteillen gezogen. Die Fermentation fängt dan gemeiniglich in Huni schon an, und dauert ganzen Sommer fort; ist aber heftiger während der Blüthezeit wenn die Beeren sich zu färben anfangen und während der Leesezeit das heißt wenn die Trauben gut reif sind. In diesen Epoquen leiden die Proprietairs den größten Schaden durch das zerplatzen der Bouteillen.

Es giebt auch in Champagne einen Wein der weniger moussirt, aber hingegen mehr Geist hat. Dieser ist in guten Jahren höher in Preis als der stark moussirende, weil er mehr Absatz findet. Man ist noch so weit die Qualitaet der Mousse nach der Jahreszeit mit einer Bestimmung zu sagen, welchen der Wein von Champagne erlangen wird, wenn er die Bouteillen kommt, die Erfahrung hat doch einige Bemerkungen darüber entschieden, welche ich hier anzugeben für richtig halte. In den Jahren wo die Temperatur warm genug ist, daß die Trauben zur vollkommenen Reife gelangen können, wird der davon gewonnen Wein geistiger, es ist dann selten daß die Mousse stark sey. In solchen hingegen wo die Zeitigung der Trauben weniger begünstigt wird, erhalt [sic] man einen flüchtige, weniger gefärbten und folglich weniger geistigeren Wein, der aber durch die starke Mousse den großen Verlust der Bouteillen verursacht. Die moussirenden Weine verlieren auch öfters das Geistige und die Zartheit während der Wein in eine größere Fermentation der Mousse übergeht. Endlich wenn die Trauben nach einigen Reif in Herbst eine nicht ganz vollkommenen Zeitigung erlängt haben, gewinnt man einen Wein der geistig genug ist, und stark mussirt. Aus diesen läßt sich folgern, daß die Qualitaet der Mousse mit dem in Wein enthaltenden Alcohol in verkehrten Verhältniß steht, und daß diese beiden Eigenschaften miteinander

verbunden den kostbarsten Wein würden geben wenn die Fermentations Stoffe oder das Kohlensaure [sic] Gaz in den Trauben durch einen Frost der die Pores der Trauben zusammenzieht, verhindert wird, und die Zeitigung einen bestimmten Grad der Vollkommenheit erlangt hat.

Wie die Bouteillen im Keller übereinander gelegt sind setzen sich unten die in Wein enthaltenden fremdartigen Theile auf den Bouteillen in verschiedenen Form bald Punckte, bald Strahlen, bald Streifen, oder auch kleine Sternartige Figuren an, nach den verschiedenen Form diese Phenomens wollen einige die Stärke oder die Mousse des Weins erkennen. Ich habe diese beim H[errn]. Lochet gesehen.

Die weißen Weine von Champagne wrden nach folgenden Range classificirt: a) *Sittery,* die Farbe etwas gelblich und der Geschmack trocknend, was ihn caracterisirt; wird nur in England sehr geschäzt, er moussirt nicht. b) Der berühmteste Mousswein, der um den Vorzug von Sillery streitet. c) *Mareuil* bey Ay wird unter den Namen von Az verschickt. d) *Hautvillers,* diese hat nicht mehr die große Reputation, ist nur ½ Stund von Ay. e) *Pierry,* etwas geringer als von Ay. Der Wein aber viel trockner, dauerhafter, und hat einen Grundgeschmack von den Kiesel wo er wächst. f) *Dizy,* geht unter den Namen von Ay. g) Epernay hat einige Lagen die den von Ay gleichen. *Cramant, Avise, Oger, Menil,* etc. sind viel geringer, und die beste Lage giebt nur einen Wein von zweyten Classe. Die übrigen Weinbergen geben nur mit einer Auswahl besseren Wein als der Ordinairen.

Von rothen Weine sind *Verzy, Verzenay, Mailly et St. Basle* unter dem Namen Bergweine die Besten. Von Buzy rühmt man die Zartheit und giebt man den erstern an der übrigen Qualitaet nichts nach. *Clos de St Thierry* hat eine Ähnlichkeit mit dem Burgunder, das ist de Haute Bourgogne, Hautvillers, Mareuil, Dizy, Pierry, Epernay sind mehr bekannt durch ihre weiße Weine als rothe; einige Proprietaires pflanzen aber nichts als rothe Trauben, und sie gewinnen durch diese Auswahl einen vortrefflichen rothe Wein, der aber den resten schon nachgiebt. Noch geringere unter die zweyte Classe gehörigen sind *Taissy, Ludes, Chigny, Rilly, Cumieres.* Die übrigen sind dritte und 4te Classe als *Villedemange, Ecueil, Charmery, St Thierry,* aber *Clos St Thierry* ist erster Classe, *Trigny, Chemay, Douillon, Villefranqueux, Hernonville, Avenay, Champillon, Damery, Vertus,* etc.

Vor dem als die auf Bouteillen gezogen werden können, müssen sie eine Zeit in Fässer liegen, wo sie alle fremdartigen Theile von sich selbst absetzen und sich reinigen, oder werden mittel angewendet entweder durchs Abziehen, durch Hausenblase, oder durch das Pietschen, die Fässer hin und her rollen, etc. die Weine zu klären.

Über die Vortheile die Gährung des Mostes in einer verschlossenen Kufe oder in einem Fasse zu leiten, giebt eine kleine Instruction richtigen Aufschluß, welche ich bei den Transport einschließen werde. Die Anwendung dessen habe ich auch in der Rheingegend gesehen, und eine Erwähnung darüber gemacht.

Eine sehr übliche und gute Presse, welche ich hier zu erst gefunden habe, ließ ich wegen ihren Vortheil zum rothe Wein abmodelliren, und mit einen Transport der Vorzüglichsten Rebensorten aus der Champagne abschicken. Die übrigen Weinpressen sind auch bei uns bekannt, außer einer Art, welche Chaptal auch anzeigt, die nicht sehr zweckmässig ist.

Eine Methode verschiedene Liquere anzusetzen habe ich in Epernay beim H[errn]. Barrois[2689] gesehen. Man sagt an mit *Ribes nigrum,*[2690] *Rubus odoratus,*[2691] *Fragaria,*[2692] *Prunus arten,*[2693] *Abricosen, Mandeln, Mentha,* [...], *Artemisia,*[2694] und die gleichen, theils wegen der Farbe, demwegen Geschmack und Gesuch, theils diesen Brantwein etwas Liquerartiges durch Auflösung einer Qualitate Zucker zu gebn.

Nach dem der Most in Keller aufbewahrt wurde, und die Hauptarbeiten bis zum Übergang in Wein beendigt waren, verließ ich mit mehereren erhaltenen Empfehlungen die Gegend von Champagne, und hielt mich über Winter in Paris auf.

7ter Abschnitt
Die Reise nach Paris und ihren Umgebungen

Von Epernay bis Chateau Thierry[2695] trifft man an den Mittagliegenden Ansehen längst der Marne sehr viel Weinberge; dessen Producte aber den unter den Namen Champagner sehr weit nachstehen. Sie gehören schon unter den dritten und vierten Rang welche in Ausland gar nicht bekannt sind.

An den Ebenen vor Paris Gemüß Felder [sic] sind en gros und Spargelzucht. In Paris nächst den Jardin du Roi ein Zimmer über Winter gemiethet und

[2689] Barrois (?–?), azonosíthatatlan.
[2690] Fekete ribiszke.
[2691] Illatos szeder.
[2692] Eper.
[2693] Szilvafélék.
[2694] Ürömféle.
[2695] Château-Thierry.

den Aufenthaltsort für die Gärten so viel als sich in solcher Jahreszeit zu thun und zu beobachten läßt, und für die Theorie, Sprache, und der Beschreibung meiner Reise gereicht.

1) Jardin du Roi et Museum d'histoire naturelle. Diese in Europa für die Naturgeschichte und Gärten berühmteste Anstallt durch die besonder Erlaubniß des Herrn Professors v[on] Thouin[2696] öfters besucht. Die Entheilung der Quartiers von Garten ist folgend. Drey Hauptabtheilungen durch Alléen und breiten Gängen getrennt, scheiden nach der Länge die Schulen oder Quartiers, die Breite nach sind sie irregular, aber in 5 Abtheilungen. – Beym Haupt Eingang vor dem Gitter ist die mittlere Abtheilung a) Culture de plantes medicinales pour le sauvees maldes in ganzen und abgetheilten Bettern, nach dem eine oder die andere Gattung mehr gebraucht wird. b) Eine vertiefung oder Niveau mit der Seine, der Rand garnirt mit Pflanzen von verschiedene Sträucher dient zur Preparation der Erde, welche von Garten zusammengeführt wird. c) Reservoir eines Arborets für die Erhaltung einer Collection. d) e) [sic] Die zwey kleine Quartiers sind zur École de Botanique gehörig.

Linke Hauptabtheilung a) und b) Arboret von Laub und Nadelholz. Unter den Nadelhölzern sind die neuergrünenden Sträucher, Bäumen, und die Schatten liebenden Gräser c) Saamenschule von Sträucher und Bäumen. d) e) Rasen mit hochstämmigen Arboret. – Rechts die Hauptabtheilung a) Unter den Allée-Bäumen eine Erde Separation jeder Haufen mit den Etiquette bezeichnet. b) Die École d'agriculture pratique besteht aus einer Schule von verschiedener Baumzucht als erstens aufgestellte Exempeln von allen Bäumen und Sträucher welche zur Ballisade der Mähre und Henken dienen. Zweytens Exemplare von der Trilagen-Baumzucht von ersten Jahr bis in das Sechste. Drittens Kesselbaumzucht, 4te Pyramidenbäume. 5te Eine Darstellung auf vielerley Art die Bäume sich ziehen lassen; deren Formen durch das Propfen, Ablactiren, oculiren, oder zusammenwinnern mehrere Stämme gebildet werden können. 6te Die Schule auf wie vielerley Art das Propfen oder Veredeln verrichtet werden kann. Über diesen Veredlungsarten hat Herr Professor Thouin ein Werk mit dargestellten Kupfern herausgegeben. c) École de plantes dans l'économie rurale & domestique. Von dieser Schule habe ich den Catalogue von Herrn Professor Thouin erhalten, dann ich abcopirte; welche das löbliche Institut Georgikon sehen kann, was in der Pariser Sammlung dieser Art existirt, und von dem, was das Georgikon

[2696] Thouin, André (1747–1824), botanikus, kertész, szakíró.

besizt, und zu Paris fehlen möchte, von beiden Seiten durch Correspondenz die Vervollkommnung einer selichen Collection erreicht werden kann. Diesen Antrag hat Herr Thouin mir selbst gemacht.

d) Ecole des Arbres fruitiers qui croissent sur le sol de la France.[2697] e) Ecole botanique, Glaßhäuser und die Bassine, welche theils zu Sumpfpflanzen und theils zum Gießen dienen. Die Etiquettes in der Ecole de botanique sind mit gefärbten Streichen oder Zeichen bezeichnet, welche den Gebrauch der Pflanze anzeigen, als roth giebt an, die medizinischen Pflanzen, grün die zur Nahrung dienenden, blau zu verschiedenen Gewärben, gelb, zur Zierde. Schwarz, zur Giftpflanzen gehörig.

In der Anlage hinten diese Gärten ist vorzüglich zu bemerken der *Pinus Cedrus de Libanon* mit voll hängenden Früchten (Zapfen). Er ist von außerordentlichen Stärke, der Gipfel wurde bei der Belagerung von Paris durch einen Canonen Kugel abgestossen. Auf der Anhöhe wo von man einen großen Theil der Stadt übersieht ist ein Pavillon mit einer Sphaere, und ein Meridienne mit einen Brenglas, welcher in der zwölften Stunde einen kleinen Kanon abbrent. In den Jardin de botanique von einem Gitter umgeben sind die Pflanzen in Classen, Ordnungen, Geschlechte und Arten nach der Methode des Gelehrten Jussieu[2698] eingetheilt. Die Muséen, Cabinets, Bibliothecke, die Menagerie der seltenen lebenden Thiere bereichen noch den Jardine du Roi. 13 Professores lehren hier die Naturgeschichte von allen Zweigen.

2) Le Jardin du Luxembourg. Diese berühmte Baumschule ist nach der Zerstörung und Aufhebung der Karthause, wo die größte Baumschule von Europa existirte durch die Veranstaltung des Ministers Graf von Chaptal zu einer Pepiniere national errichtet worden. Durch seinen Antrieb wurden aus den Departements junge Leute hierher geschickt und die Obstcultur so wohl nach der Theorie als auch nach der Praxis zu erlernen. Dieser Cours findet von 15 Februar angefangen bis 15 October immer statt. Jetzt in drey Course getheilt, und jeder Course dauert zwey Monath, welche die Gegenstände in der Zeit der practischen Arbeiten abhandeln.

Die Schule welche blos für die Mutter bäume bestimmt ist, enthaltet eine große Sammlung von Obst und Weinsorten wie es aus dem angeschaften Catalog zu ersehen seyn wird. Die Kernfrüchten als Apfel, Birne, Quintten, Mispel, welche sich unter den Messer gut ziehen lassen, sind pyramidenförmig; das übrige samt Steinfrüchten Hochstämig an Trilagen oder Zwergartig, nach der Beschaffenheit einer jeden Gattung. Die Pfirsichen Colletion ist an

[2697] „Gyümölcsfaiskola, mely Franciaország napja alatt működik."
[2698] Jussieu, Bernard de (1699–1777), önálló rendszert alkotó francia botanikus.

der Stand oder Trilagen mit einen besonderen Schnitt und schön gezogen. Sie werden nicht eher als vor dem Aufbruch der Blüthe Knospen wegen den späten Frühjahrs Frösten geschnitten.

Die größten Collection des Weinrebensortiments ist doch auf der andern Seite in der großen Baumschule aufgestellt, welche sich bis auf 500 Varietaten belaufen. In der großen Baumschule sind das Obstsortiment oder vielmehr die veredelten Bäume verkäuflich. Der Herr Director, welcher auch die Vorlesungen giebt heißt Hervey.[2699] Das Werk über das Rebensortiment von Garteninspector Bosc[2700] wird nicht herausgegeben. Wie ich von Herrn Thouin gehört habe, so werden die darauf verwendende Auslagen wegen der Abbildung aller Sorten von dem Ministern nicht ratificirt, und der Herr Posck [sic] will es auf seine Rechnung nicht herausgeben. Andere sagen auch es fehlt ihm an Kenntnissen zu dieser Auflage. Der Volksgarten von Luxembourg besteht aus Alléen, Rasenparthien, Rabatten, und Schönen Statuen, sammt einen schönen 8 EckigenTeich. Er ist nach französischen Geschmack und sehr reichlich unterhalten. Man läßt die Linden-Allée-Bäume nicht zu Mansdicke den Schaft wachsen worden als Sie ausgehauen werden, und mit halbausgewachsen gegen 2 bis 2 3/4 Zoll[2701] dicke Bäumen angepflanzt.

3) In der Garten der Tuillerie sind außer den zahlreichen künstlichen marmoren Statuen, Teichen, oder Bassins vor dem Palais die schönen Rasenplätze eingefaßt von perennierenden Blumen und Sträuchen (wahrscheinlich in Sommer mit blühenden einjährigen Blumen). Diese Parthien sind mit eisernen Gitter eingefangen, damit sie geschuzt sind. Hinter jene kommen die Alléen welche auf dem Platz Louis XVI führen, und von da erreicht man die Champs-Elysées, den größten Volksgarten von Paris ausmacht. Es ist an der Masse der Menschen und Gewühl sammt der Anlage eine Ähnlichkeit mit dem Wiener Prater.

In dem Gebäude der Tuillerie sind sehr schöne Orangerien und etwas andere Pflanzen zu sehen. Die Glaßhäuser sind gegen der Seine zu.

4) Herr Cels[2702] Handelsgärtner beschäftigt sich blos mit Glashauspflanzen. Sein Etablissement ist ziemlich ausgedehnt, ich glaube es sind mehr als

[2699] Helyesen: Hervy, Michel–Christophe (1757–183?), 1797–1829 között a Jardin de Luxembourg faiskolájának igazgatója.

[2700] Bosc, Louis Augustin, aki egyik szerzője és szerkesztője a több kiadást megért *Nouveau Cours complet d'agriculture théorique et pratique* c. több kötetes műnek, mely 1809-ben jelent meg először.

[2701] Hüvelyk = 2,54 cm.

[2702] Cels (?–?), kertész, azonosíthatatlan. A londoni *The Gardener's Magazine* recenzense – a szerző megjelölése nélkül – is utal a vállalkozásra: J[ohn]. C[laudius]. Loudon (ed.): *The Gardener's Magazine,* London, Longman, Rees, Orme, Brown and Green, 1827, 59, 61.

10 Glaßhäuser da, die aber zur Ersparung der Heizung sehr eng und unansehnlich aussehen. Er besizt eine starke Sammlung und die raresten Pflanzen. Sein Handel nimmt sehr ab, und treibt nicht mehr das größte Geschäft. Wegen den eingeschränckten Räume können hier keine Pflanzen in Freyen gezogen werden. Man sagt er hätte auch eine Baumschule die beträchtlich seyn soll.

5) Herr Noisettes[2703] hat einen augedehnten Terrain. Sein Handelszweig besteht aus der Obst- und exotischen Baumzucht sammt einer reichen Collection warmer und kalten Hauspflanzen. In der Pomologie hat er vielen Verdienst, und seine Baumschule sehr gerühmt. In den *Bon Jardinier* welches alle Jahr neu aufgelegt wird, hat er die Cultur der Pepiniére[2704] ausgearbeitet. Die Eintheilung seiner Pepiniére Grupenweis nach der Idée eines englischen Gartens. Die exotischen stehen in jeder Gruppen mehrere Genera und Species sortirt, besonders solche die sich durch Ableger, Wurzeltriebe, und Stöcklinge vermehren lassen. Jene Obst und exotische Bäume, Sträuchen etc. welche aus Kernsaamen gezogen werden müssen, und auf eine oder die andere Art vermehrt oder veredelt worden sind, stehen mit ihren Etiquetten in Reichen wie in einer regulaeren Baumschule, sind aber eingefaßt mit exotischen Pflanzen, die das regulaere ganz verbergen. Die Wege geschlaugelt wie in einer englischen Anlage.

6) Beym Herrn Bourseau[2705] (ein Pflanzen liebhaber) trifft man warme und kalte Hauspflanzen die an Seltenheit und Größe der Exemplaren die bishero gesehenen in Paris alle übertreffen. Ein kaltes Haus worin die Pflanzen von besonderer Stärke in freyen Grund stehen ist von allen Seiten mit Glas; Hat die Form wie Herr Lodiges das große warme Haus, aber dieses ist viel kleiner. Das zweyte ist eine Orangerie Haus, welches nur in Winter sichtbar ist. In Sommer stehen diese Orangen Bäume untern freyen Himmel, und in freyen Lande. Die Übrigen sind an einen langen Terasse für kalte und warme Pflanzen bestimmt, und unter diese Terassen Gewölbe mit Fenstern und Thüre, die zu verschiedenen Garten Vorrath und zur Conservation geringerer Pflanzen dienen, welche in Sommer in freyen Grunde zur Zierde ausgestellt verpflanzt werden.

Vor dem Gebäu an der Ebene mehrere schöne blühende und seltene Bäume, und Sträucher; auf einer langsam erhebender Anhöhe eine Rosencollection. Diese kleine Anlage zieren [sic] noch ein schöner Teich

[2703] Noisettes, Louis Claude (1772–1849), botanikus, mezőgazdász. Esterházy Miklós (1765–1833) herceg szintén a megrendelői közé tartozott.

[2704] Faiskola.

[2705] Helyesen: Boursault (?–1843), dísznövénykertész. Kertje a Rue Blanche 20. alatt volt.

mit ablaufenden Wasser, Rosenplätze und mehrere Statuen. Die größte *Ravenalia madagascariensis*[2706] soll hier von Europa stehen. Die stärkste *Arocaria*[2707] von Paris und ein *Camelia japonica flore pleno albo*[2708] mit mehr als 100 Knospen. Dieser Pflanzenliebhaber verkauft von denen Vermehrungen nichts, sondern vergrößert seine Collection entweder durch Tausch oder durch Ankauf. Eine kleine Pfirsich und Weintreiberey ist noch hier zu sehen, die aber wie überhaupt in Frankreich die Treibereyen unbedeutend sind.

7) Der Garten zu Malmaison verlohr nach dem Tode der Josephine Bouharnais[2709] allmählig seinen Reichthum und seine Pracht verlor, zeigt nur Spuren jetz, von dem was meistens war! Einige seltene Exemplare die beim Verkauf wegen ihrer Stärke nicht haben können von freyen Lande herausgehoben werden, und die untere Partie gegen der Hauptstrasse nach St. Germain welche bishero noch immer in guten Stand erhalten wird, gehören auch jetzo noch unter die schönsten von Frankreich was englische Anlage betrifft.

Von dem Haupt Thore an theilen sich mehrere Alléen inzwischen schöner Rasen, und die mittlere führt zu den prächtigen nicht sehr großen Schloss. Vor dem Schloss in der Mitte des Gartens fäng sich die englische Anlage mit schönen Wasserleitungen ungezwungenen Gängen, und die einzelnen nicht dicht noch bundten hingeworfenen Grupen an, welche sich immer mehr erweitern, und manigfaltigsten schönen Landschaften (verbunden mit der näheren Umgebung, und in Garten der einfachen Gebäuden, schönen Glaßhäusern, Statuen, Büsten alles mit großen Geist ausgeführt) dem Auge darstellen.

Ein Glaßhaus ist noch sehr reich an Pflanzen und schön gebaut. Die Abtheilungen sind mit kleinen Bassins und Steingruppen von Pflanzen verwachsen geziert. Es ist Theras artig. In die zweyte Abtheilung steigt man über mehrere Treppen und der heitere Theil dient zu Wohnungen.

8) In französischer Anlage ist Versailles wegen ihren merkwürdigen Wasserkünsten, und die künstlichen Bildhauer arbeiten an Statuen sammt andere verschiedenen Gruppen, angelegt durch die berühmten Lenotre[2710] vielleicht der erste in Europe in seiner Art. Petit Trianon ist in englischen Geschmack. Grand Trianon auch nach französischen Art. Diese drei schönen Garten sind in eninen ausgedehnten Terrain mit einander verbunden. Von

[2706] Helyesen: *Ravenala, L.*, utazók pálmája.
[2707] Chilei fenyő.
[2708] Japán kamélia.
[2709] Helyesen: Beauharnais, Josephine (1763–1814), francia császárné.
[2710] Nôtre, André le (1613–1700), a francia ízlés szerinti kertépítészet rendszerének kidolgozója.

den K[öniglichen]. Küchengärten Ananas Treiberey und Baumschulen die sich hier befinden, habe ich in der Relation von December 821 samt der Anlagen das wichtigste angemerkt. Noch ausführlicher ist alles in der *Description de Versailles et de ses environs*[2711] welches ich mit angeschaft habe.

9) In St. Cloud sind außer den Parc und dem Thiergarten die schöne Orangerie (aber doch nicht so stark wie selbe zu Versailles) dann die große cascade und die aber 90 Fuß springende Fontaine die Haupt Merkwürdigkeit. Ein Theil von Park ist dieses Frühjahr und Herbst 821 nach englischen Geschmack umgestalltet worden.

10) Der Garten zu […] der Princesse von Vaudémont[2712] wurde vergrößert und in Herbst 821 und Frühjahr 822 ganz in einen englischen Park umgestaltet. Wegen der shönen Situation an der Seine und der Umgebungen welche die schönsten Gegenden um Paris darbiethen gehört er unter die ersten um Paris der großen Küchengarten, eine hübsche Rosen Collection und die Menagerie von Federvieh bereichen noch den Garten. Die neue Anlage ist ohne Plan nach den Idéen der Princesse und des Herrn Garteners […] gemacht werden.

11) In […] hat Herr Godfroy[2713] Handelsgärtner eine beträchtliche Sammlung von Glaßhauspflanzen und einer pepinier. Besonders verdient angemerkt zu werden sein Rosen Sortiment und die Cultur der Nadelhölzer. Ich habe hier die meisten *Pinus cembra,*[2714] *Pinus cedrus di Libanon, Pinus halepensis,*[2715] *Pinus palustris*[2716] *Juniperus disticha*[2717] etc. durch verschiedene Art in der Vermehrung gesehen. Die Nadelhölzer selbst die gemeinsten Gattungen werden in Töpfen gezogen weil sie außerdem bei der Verpflanzung sehr schwer anschlagen.

12) Die Gemarkung von Vitry hat mehr als die Hälfte ihres Terrains angelegte Baumschulen von Obst und Zierde oder Alléen dienlichen Bäumen und Sträucher. Die veredelten Stämme sind meistens […]. Einige cultiviren auch Himbeere, Stachelbeere, Johannisbeere, Rosen, und dergleichen. Mit

[2711] Prudhomme, Adèle – Prudhomme, Hippolyte: *Nouvelle description de la ville, château et parcs de Versailles,* Paris, Prudhomme et frère, 1821.

[2712] Lorraine, Joseph-Marie de (1759–1812), Vaudémont hercegének özvegye szül. Louise de Montmorency-Logny (1762–1833).

[2713] Godfroy (?–?), kertész, azonosíthatatlan.

[2714] Havasi cirbolyafenyő.

[2715] Aleppói fenyő.

[2716] Tűnyalábos fenyő.

[2717] Borókaféle.

guten Erfolg wird diese Cultur von denen bewohnern betrieben und die Gegend durch diese Pepiniers abwechselnd mit Korn einen Naturgarten eingestalltet. Es liegt zwey Stund außer Paris.

13) Der Garten von Duc d'Orléans zu Neuilly ist in Werden. Es sind über 100 Arpent (ein Arpent ungefähr ein Joch)[2718] zu dieser Anlage bestimmt werden. Die zweyte Anlage in Paris gehört unter die schönsten der Gegend von Paris. Schade nur daß auf weitere Unterhaltung zu wenig verwendet wird.

14) Conservatoire des Arts et Metiers alles ist hier der Kunst und Wissenschaft zur größerer Vervollkomnung des Erwerbes gewicht die Machienen welche auf mich Bezug hatten waren nebst den schon erwähnten Preßmodellen ein Distillationsapparat erfunden von Eduard Adam[2719] wo Man den Geist nach der fast erwünschten Grad auf die erste Distillation erhalten kann, und die Arbeit beim Brennen außerordentlich beschleunigt wird. Eine Abbildung über diese Machiene habe ich in einer Distillations Beschreibung Diese Beschreibung führt noch an das Apparat des Herrn Solimani[2720] und des Herrn Derosne[2721]; diese zwey lezteren sollen noch mehr perfectionirt seyn als das erste von Eduard Adam. Ich konnte es aber in Conservatoirs des Arts et Metiers[2722] nicht finden.

15) An Herrn Vilmoren[2723] K[öniglichen] Saamenhändler meine Adressen abgeben, von wo ich mehrere durch seine große Correspondenz wieder zu erhalten gedanke.

16) Außer diese habe ich noch besucht a) das Cabinet d'Histoire Naturelle und das Museum d'Anatomie. b) die Bibliothek du Roi, c) das Musée Royal, d) Cabinet de[s] Medail[les] e) den berühmten Friethof (Cimeteries).

MNL OL P 274 3. d. 6. fol. 81–147.

[2718] Francia terület-mértékegység, megközelítőleg 3419 m^2.

[2719] Adam, Jean-Édouard (1768–1807), francia vegyész, fizikus, a borpárlatkészítés technológiájának, a különböző desztillációs műszerek fejlesztője.

[2720] Solimani, Laurent-Marie de (?–?), a Nîmes-ben működő École Centrale du Gard vegyészprofesszora.

[2721] Derosne, Louis-Charles (1780–1846), gyógyszerész, vegyész, feltaláló, a répacukor előállításának kifejlesztője, akadémikus.

[2722] Conservatoire National des Arts et Métiers, a franciaországi felsőfokú műszaki szakképzés központi intézménye, melyet 1794-ben hoztak létre Henri Grégoire (1750–1831) püspök, a Konvent tagja javaslatára.

[2723] Vilmoren, Philippe-André (1776–1862), kertész, botanikus, a családi vállalkozást kora legjelentősebb vetőmag- és kultúrnövény-kereskedésévé fejlesztette. Többször járt Angliában, hogy az intenzív szántóföldi növénytermesztési gyakorlatot tanulmányozza.

Bibliográfia

Egykorú nyomtatott és kiadott források

Albers, Johann Abraham: *Preisfrage, worin besteht eigentlich das Uebel, das unter dem sogenannten freiwilligen Hinken der Kinder bekannt ist,* Wien, Geistinger, 1807.

Alken, Henry: *The National Sports of Great Britain,* London, McLean, 1821.

Annalen der Physik, I–XXV. évf., 1799–1824.

Annals of Agriculture, I–XXXI. évf., 1784–1815.

Barrow, John: *Travels in China,* Philadelphia, McLaughlin, 1805.

Beckmann, Johann: *Grundsätze der teutschen Landwirtschaft,* Göttingen–Gotha, J. C. Doeterich, 1769.

Beilage zur Allgemeinen Zeitung, XXIII. évf., 201. szám, 1823. november 28, 801.

Berra, Domenico: *Delle marcite memoria,* Milano, Giovanni Silvestri, 1811.

Blaikie, Francis: *On the Management of Farm-Yard Manure,* London, Harding, 1820.

Bloch, Marcus Eliser: *Allgemeine Naturgeschichte der Fische,* 1–12. köt., Berlin, Verfasser, 1785–1797.

Blumenbach, Friedrich: *De humani generis varietate nativa,* Göttingen, Vandenhoek, 1775.

Blumenbach, Johann Friedrich: *Handbuch der vergleichenden Anatomie,* Göttingen, Dieterich, 1805.

Bosc, Louis Augustin: *Nouveau Cours complet d'agriculture théorique et pratique,* 1–13. köt., Paris, Deterville, 1809.

Bosse, F. W.: *Vollständiges Handbuch der Blumengärtnerei,* 1–4. köt., Hannover, Hahn, 1840–1849.

Botti, M.: Rapport sur l'exploitation du domaine de M. le Baron Louis, à Petit-Bry, *Annales Administratives et Scientifique de L'Agriculture Française,* III. évf., 1829/20, 175–188.

Böttiger, Carl August: *Ideen zur Archäologie der Malerei,* Dresden, Walther, 1811.

Bright, Richard: *Travels from Vienna through Lower Hungary with Some Remarks on the State of Vienna during the Congress, in the year 1814,* Edinburgh, Archibald Constable, 1818.

Broussais, Francois-Joseph-Victor: *Histoire des phlegmasies ou inflammations chroniques,* Paris, Gabon, 1808.

Brown, Robert: *A Treaties on Agriculture and Rural Affairs,* 1–2. köt., Edinburgh, Oliphant, Waugh and Innes, 1811.

Brugnone, Giovanni: *Trattato delle razze de cavalli col disegno della regia mandria di Chivasso e quello de' prati e pascoli,* Torino, Reycends, MCCLXXXI.

Cadet-de-Vaux, Antoine-Alexis (ed.): *L'Art de faire le vin, d'après la doctrine de Chaptal, instruction destinée aux vignerons,* Paris, Thermidor, 1800.

Cassel, Franz Peter: *Lehrbuch der natürlichen Pflanzenordnung,* Frankfurt am Main, Andreä, 1817.

Chaptal, Jean Antoine: *Traité théorique et pratique sur la culture de la vigne, avec l'art de faire le vin, les eaux-de-vie, esprit de vin, vinaigres simples et composés,* Paris, Delalain, 1801.

Columella, Lucius Junius Moderatus *XII könyvei a mezei gazdaságról, és egy különös az élőfákról,* 1–2. köt., fordította Fábián József, Pest, Trattner, 1819.

Cordier, Joseph-Louis: *Mémoires sur l'agriculture de la Flandre française et sur l'économie rurale,* Paris, Didot, 1823.

Dandolo, Vincenzo: *Dell'arte di governare i bachi da seta per trarre costantemente da una data quantità di foglia di gelso la maggior copia di ottimi bozzoli e dell'influenza sua sull'aumento annuo di ricchezza sì domestica che nazionale,* Milano, Sonzogno, 1815.

Davy, Humphry: *A földmívelési kímia gyökere. Anglusból fordította, s Jegyzésekkel bővítette Kisszántói Pethe Ferentz,* Bécs, Nemzeti Gazda Kiadóhivatal, 1815.

Davy, Humphry: *Elements of Agricultural Chemistry,* London, Longman, Hurst, Rees, Brown, 1814.

Dietrich, Albert: Bericht über die Pflanzen-Ausstellung in Berlin am 12 Juli 1840, *Allgemeine Gartenzeitung,* XII. évf., 1844/29, 230–232.

Dombasle, Matthieu de: *Annales Agricoles de Roville, ou mélanges d'agriculture, d'économie rurale et de législation agricole,* Paris, Huzard, 1826.

Dombasle, Matthieu de: *Faits et observations sur la fabrication du sucre de betteraves et sur la distillation des mélasses,* Paris, Huzard, 1822.

Dombasle, Matthieu de: *Instruction théorique et pratique sur la fabrication des eaux-de-vie de grains et de pommes de terre,* Paris, Huzard, 1820.

Erdmann, Johann: *Die Landwirtschaftlichen Gewerbe in ihrer nützlichen Verbindung mit dem Feldbaue durch eine zweckmäßige Musteranstalt dargestellt,* Neustadt a[n] d[er] O[rla], Wagner, 1823.

Ersch, Johann Samuel (Hrsg.): *Literatur der Medicin seit der Mitte des Achtzehnten Jahrhunderts bis auf die neueste Zeit,* Leipzig, Brockhaus, 1822.

Feuillasse, Alexandre Gaspard de, Vicomte Perrault de Jotemps, Fabry und Girod: *Ueber Wolle und Schaafzucht, aus dem Französischen übersetzt und nach dem gegenwärtigen Standpuncte der Woll- und Schaafkenntnis in Deutschland bearbeitet von Albrecht Thaer,* Berlin, Rücker, 1825.

Fick, Christian: *Elegant Extracts: or Useful Entertaining Poetry, Selected for the Improvement of Young People,* Erlangen, Palm und Enke, 1804.

Field, William (ed.): *Posthumous Extracts from the Veterinary Records of the Late John Field,* London, Longman, 1843.

Frisch, Johann Leonhard: *Teutsch-Lateinisches Wörter-Buch,* Berlin, Nicolai, 1741.

Frisch, Samuel Gottlob: *Lebensbeschreibung Abraham Gottlob Werners,* Leipzig, Brockhaus, 1825.

Gazette de Santé, I–XIX. évf., 1773–1789.

Genlis, Madame de, [Saint-Aubin, Stéphanie Félicité du Crest de]: *Manuel de Voyageur, or the Travellers Pocket Companion,* London, Leigh, 1817.

Gesner, Johann Mathias (Hrsg.): *Scriptores Rei Rusticae veteres Latini Cato, Varro, Columella, Palladius, quibus nunc accedit Vegetius de Mulo-Medicina et Gargilii Martialis fragmentum,* Lipsiae, Fritsch, MDCCXXXV.

Godine, Jean-Baptiste: *Élémens D'Hygiène Vétérinaire – Suivis de Recherches sur La Morve, Le Cornage, La Pousse et La Cauterisation,* Paris, L'Huillier, 1815.

Göppert, Heinrich Robert: *Beschreibung des botanischen Gartens der Königlichen Universitäts Breslau,* Breslau, Max, 1830.

Grasshoff, Ludwig: *Beitrag zur Lebens-Erleichterung der Taubstummen durch Gründung einer Taubstummen-Gemeinde,* Berlin, Amelang, 1820.

Hauff, Carolus: *De usu antliae pneumaticae in arte medica,* Gandae et Frankfurti ad Moenum, Houdin, 1818.

Havemann, August Conrad: *Anleitung zur Beurteilung des Äussern des Pferdes,* Hannover, Ritscher, 1799.

Hazzi, Joseph von: *Über den Dünger als Lebensprinzip der Landwirtschaft,* München, Fleischmann, 1826.

Hazzi, Joseph von: *Über die Veredlung des Landwirtschaftlichen Viehstandes zugleich einer Grundlage des Wohls und Reichtum einer Nation,* München, Lindauer, 1824.

Herschel, William: On the Nature and Construction of the Sun and Fixed Stars, *Philosophical Transactions of the Royal Society of London,* 1795, 85. köt., 46–72.

Herzoglich-Sachsen-Gotha- und Altenburgischer Hof- und Adreß-Kalender auf das Jahr Christi 1824, Gotha, Ettinger, 1824.

Hooker, William Jackson: *Flora scotica, or, A description of Scottish plans arranged both according to the artificial and natural methods,* Edinburgh, Constable, 1821.

Hunter, William: *Anatomia Uteri Humani Gravidi tabulis illustrata – The Anatomy of the Human Gravid Uterus Exhibited in Figures,* Birmingham, Baskerville, 1774.

Huzard, Jean-Baptiste: *Catalogues des Livres, dessins et estampes,* 13. köt., Paris, Bouchard-Huzard, 1842.

Journal de Physiologie Expérimentale et Pathologique, I–IV. évf., 1821–1824.

Jullien, André: *Manuel du sommelier ou instruction pratique sur la manière de soigner vins dritte,* Paris, Colas, Huzard, 1822.

Jullien, André: *Topographie de tous les vignobles connus, contenant: leur position géographique, l'indication du genre et de la qualité des produits de chaque cru, les lieux où se font les chargements et le principal commerce de vin,* Paris, Huzard, Bachelier, Colas, 1816.

Jurine, Louis: *Nouvelle méthode de classer les Hyménoptères et les Diptères. Hyménoptères.* Genève, J.J. Paschoud, 1807.

Kecht, Johann Siegmund: *Verbesserter praktische Weinbau in Gärten und vorzüglich auf Weinbergen,* Berlin, Nauck, 1829.

Kluge, Karl Alexander Ferdinand: *Versuch einer Darstellung des animalischen Magnetismus als Heilmittel,* Berlin, Realschulbuch, 1815.

Krug, Wilhelm Traugott: *Handbuch der Philosophie und der philosophischen Literatur,* 1–2. köt., Leipzig, Brockhaus, 1820–1821.

Kurucz György: Tanulmányúton Nyugat-Európában. Gerics Pál georgikoni tanár angliai levelei gróf Festetics Lászlóhoz, *Agrártörténeti Szemle,* XXXIX. évf., 1997/3–4, 655–724.

Laennec, R[ené]-T[héophiele]-H[yacinthe]: *De l'auscultation médiate ou Traité du diagnostic des maladies des poumons et du coeur, fondé principalement sur se nouveau moyen d'exploration,* 1–4. köt., Paris, Brosson et Chaudé, 1819.

Lamarck, Jean-Baptist: *Système des animaux sans vertèbres,* Paris, Deterville, 1801.

[Lawrence, John]: *The Farmer's Pocket Calendar,* London, Symonds, 1809.

[Lawrence, John]: *The New Farmer's Calendar, or Monthly Remembrancer,* London, Symonds, 1806.

Lawrence, John: *A General Treatise on Cattle, the Ox, the Sheep and the Swine,* London, Sherwood, Neely and Jones, 1809.

Lawrence, John: *Philosophical and Practical Treatise on Horses,* London, Longman, 1796.

Lawrence, John: *The History and Delineation of the Horse, in All His Varieties,* London, Albion, 1809.

Lawrence, John: *The Modern Land Steward,* London, Whittingham, 1806.

Lawrence, Richard: *An Inquiry into the Structure of Animal Oeconomy of the Horse,* London – Birmingham, Author, 1800.

Leigh, Samuel: *New Picture of England and Wales, Comprehending a Description of the Principal Towns, Ancient Remains, Natural and Artificial Curiosities, Soil and Produce, Agriculture, Manufactures, Rivers and Canals, Principal Seats, Bathing Places,* London, Clowes, 1820.

Leigh, Samuel: *New Picture of London; or, a View of the Political, Religious, Medical, Literary, Municipal, Commercial, and Moral State of the British Metropolis,* London, Clowes, 1820.

Lenormand, Louis-Sébastien: *Essai sur l'art de la distillation,* Paris, Chaigneau, 1811.

Lichtenstein, Hinrich: *Reisen im südlichen Africa in den Jahren 1803, 1804, 1805 und 1806,* 1–2. köt., Berlin, Salfeld, 1811–1812.

Lorinser, Carl Ignaz: *Entwurf einer Encyklopädie und Methodologie der Thierheilkunde,* Berlin, Rücker, 1820.

Loudon, J[ohn]. C[laudius]. (ed.): *An Encyclopaedia of Gardening,* London, Longman, Rees, Orme, Brown and Green, 1824.

Loudon, J[ohn]. C[laudius].: *The Gardener's Magazine,* 2. köt., London, Longman, Rees, Orme, Brown and Green, 1827, 59–67.

Magazin für die gesammte Thierheilkunde, I-XXXIX. évf., 1834–1873.

Magyar Ujság/Gazdaságot Tzélozó Ujság/Vis'gálódó Magyar Gazda, I–II. évf., 1797–1798.

Massow, Friederike von: *Die Berufs-Reise nach America. Briefe der Generalin von Riedesel auf dieser Reise und während ihres sechsjährigen Aufenthaltes zur Zeit des dortigen Krieges in den Jahren 1776 bis 1783 nach Deutschland geschrieben,* Berlin, Hande und Spener, 1800.

Metzger, Johann: *Der Rheinische Weinbau in theoretischer und praktischer Beziehung bearbeitet,* Heidelberg, Oßwald, 1827.

Middleton, John: *General View of the Agriculture of the County of Middlesex,* London, Macmillan, 1798.

Militärschematismus des Österreichischen Kaiserthumes, Wien, Hof- und Staats-Druckerery, 1825.

Miltitz, Friedrich von: *Handbuch der botanischen Literatur für Botaniker, Bibliothekare, Buchhändler und Auctionatoren, mit Angabe der Preise und Recensionen,* Berlin, Rücker, 1829.

Mittheilungen der k. k. Märisch-Schlesischen Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde in Brünn, I–V. évf., 1821–1825.

Monatsblatt für Bauwesen und Landesverschönerung, I–V. évf., 1820–1825.

Monceau, Henry Louis Duhamel du: *Traité de la garance et de sa culture,* Paris, Guerin et Delatour, MDCCLXV.

Moussy, Achille de: *Mémoire sur la pousse de chevaux,* Paris, Huzard, 1824.

Moyens simples et naturels, prouvés par l'Expérience, pour augmenter la Quantite du Vin en France, sans en diminuer la Qualite par un Officier de Cavallerie en activité, Paris, Delaunay, Dentu, Lenromant et Huzard, 1821.

Möglinsche Annalen der Landwirtschaft, I–XIV. évf., 1817–1824.

Mussche, Jean-Henri: *Hortes botanicus ou tableau général de toutes les plantes exotiques et indigènes cultivées dans le jardin botanique de la Ville de Gand,* Gand, Goesin-Verhagen, 1817.

Neil, Patrick: *Journal of a Horticultural Tour Through Some Parts of Flanders, Holland, and the North of France in the Autumn of 1817,* Edinburgh–London, Bell–Bradfute–Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, 1823.

Nemes Júlia: Xenophón: *Peri Hippikés. A lovaglás művészete az ókori Athénban,* Budapest, Akadémiai, 2006.

Nicolai, Friedrich Christoph: *Beschreibung einer Reise durch Deutschland und die Schweiz im Jahre 1781. Nebst Bemerkungen, Gelehrsamkeit, Industrie, Religion und Sitten,* 1–12. köt., Berlin-Stettin, Selbstverlegt, 1783–1796.

Nouvelle bibliothéque médicale, I. évf., 1823.

Oekonomische Neuigkeiten und Verhandlungen, I–X. évf., 1815–1825.

Ovid: *Complete Works of Ovid,* Hastings, Delphi Classics, 2012.

Ørsted, Hans Christian: *Experimenta circa efficaciam conflictus electrici in acum magneticam,* Hafniae, 1820.

Peale, Thomas: *Observations, Chiefly Practical, on Some of the More Common Diseases of the Horse,* Cork, Bolster, 1814.

Pethe Ferenc: A pallérozottabb juhtenyésztésről az Ehrenfels' esméretes törsökjuhait illetően, *Nemzeti Gazda,* III. évf., 1817/2, 33–42.

Pioteau, Alexandre (ed.): *Le bon jardinier,* Paris, Audot, 1826.

Pistorius, Johann Heinrich: *Praktische Anleitung zum Branntweinbrennen, nebst Beschreibung meines Brenn-Apparates,* Berlin, Verfasser, 1821.

Planta, Edward: *A New Picture of Paris, or the Stranger's Guide to the French Metropolis,* London, Leigh, 1816.

Ploen, Johann Christian: *Anleitung zur äußern Pferdekenntniß,* Berlin, Pauli, 1790.

Pohl, Friedrich (Hrsg.): *Archiv der Teutschen Landwirtschaft,* 1–29. köt., Leipzig, Kollmann, 1809–1825.

Pope, Alexander: *The Poetical Works,* 1-4. köt., Edinburgh, Kincaid and Creech, 1773.

Pöllnitz, G[eorg]. L[udwig].: *Von militärische Reitschule oder praktische Anweisung,* Halberstadt, Vogler, 1819.

Prudhomme, Adèle – Prudhomme, Hippolyte: *Nouvelle description de la ville, château et parcs de Versailles,* Paris, 1821.

Prudhomme, Louis: *Nouvelle description de la ville, château et parcs de Versailles,* Paris, Estienne et Angé, 1820.

Radcliffe, Thomas: *A Survey of the Agriculture of Eastern and Western Flanders,* London, John Harding, 1819.

Regulations and Catalogue of the Glasgow Public Library, Glasgow, Chapman, 1810.

Richthofen, Karl Andreas Samuel von: *Entwurf einer Ackerbau-Theorie nach der Natur und den neuern Erfahrungen,* Leipzig, Fleischer, 1801.

Rudolphi, Karl Asmund: *Entozoorum sive vermium intestinalium historia naturalis,* 1–2. köt., Amstelodam, Sumtibus Tabernae Librariae et Artium, 1808–1810.

Saalfeld, Friedrich Jakob: *Geschichte Napoleon Buonaparte s oder Grundriß der Geschichte des neuesten Europäischen Staaten-Systems von 1796–1815,* 1–2. köt., Leipzig-Altenburg, Brockhaus, 1817.

Schams, Franz: *Topographische Beschreibung von Peterwardein und seinen Umgebung,* Pesth, Hartleben, 1820.

Schmalz, Friedrich (Hrsg.): *Viertes Jahrbuch der preußischen Landwirtschaft,* Gumbinnen, 1823.

Schoch, Johann Gottlieb: *Versuch einer Anleitung zur Anlegung eines Gartens im Englischen Geschmack,* Leipzig, Göschen, 1794.

Schönleutner, Maximilian: *Bericht über die Bewirtschaftung der K. L. Staatsgüter: Schleissheim,* München, Fürstenried und Weihenstephan, 1822.

Schwab, K[onrad]. L[udwig].: *Materialien zu einer pathologischen Anatomie der Hausthiere,* München, Lindauer, 1815.

Schwartner, Martin von: *Statistik des Königreichs Ungern,* Ofen, Universität, 1809.

Scott, John: *The Sportsman's Repository, Comprising a Complete Series of Highly Finished Engravings Representing the Horse and Dog in All Their Varieties,* Executed in the Line Manner, London, Sherwood, Neely and Jones, 1820.

Scott, William Henry: *British Field Sports,* London, Sherwood, Neely and Jones, 1820.

Sinclair, George: *Hortus gramineus Woburnensis, or, An Account of the Results of Experiments on the Produce and Nutritive Qualities of Different Grasses and Plants,* London, Ridgway, 1824.

Sinclair, Sir John: *Grundsätze des Ackerbaues, nebst Bermerkungen über Gartenbau, Obstbaumzucht, Forstkultur und Holzpflanzung,* fordította Joseph Ritter von Schreibers, Wien, Heubner, 1819.

Sinclair, Sir John: *The Code of Agriculture, Including Observations on Gardens, Orchards, Woods, and Plantations,* London, Sherwood, Neely, Jones, 1819.

Sprenger, Balthasar M.: *Vollständige Abhandlung des gesamten Weinbaues und anderer daraus entstehenden Producte,* 1–3. köt., Stuttgart, Mezler, 1766–1778.

Szőke Ferenc: *A tudományok rövid summája: a kissebb oskolabéli gyermekeknek számára készíttetett olvasni való könyv,* Pozsony, Wéber, 1806.

Taplin, William: *Taplin Improved, or a Compendium of Farriery,* London, Crosby, 1811.

Tessier, Henri-Alexandre: *Über die Schaafzucht, insbesondere über die Race der Merinos,* Berlin, Hitzig, 1811.

Thaer, Albrecht: *Einleitung zur Kenntniss der englischen Landwirtschaft und ihrer neueren praktischen und theoretischen Fortschritte in Rücksicht auf Vervollkommnung deutscher Landwirtschaft für denkende Landwirte und Kameralisten,* 1–3. köt., Hannover, Hahn, 1798–1804.

Thénard, Louis Jacques: *Traité de Chimie Élémentaire, Théorique et Pratique,* Paris, Crochard, 1821.

Thouin, André: *Monographie des greffes, ou Description technique des diverses sortes de greffes employées pour la multiplication des Végétaux,* Paris, Huzard, 1821.

Tschudy, Mr le Baron: *Essai sur la greffe de l'herbe des plantes et des arbes,* Metz, Antoine, 1819.

Újhelyi Dayka Gábor versei. Öszveszedte 's kiadta barátja Kazinczy Ferenc, Pest, Trattner, 1813.

Venturoli, Giuseppe: *Elements of the Theory of Mechanics,* Cambridge, J. Nicholson & Son, 1822.

Venturoli, Giuseppe: *Elements of Practical Mechanics,* Cambridge, J. Deighton & Sons, 1823.

Verhandlungen des Vereins zur Beförderung des Gartenbaues in den Königlich Preußischen Staaten, 1. köt., Berlin, Rücker, 1824.

Voltaire: *Oeuvres complètes. Contes en Vers, Satires, et Poésies mêlées,* Paris, Renouard, 1819.

Waldinger, Hieronymus: *Wahrnehmungen an Schafen, um über ihr Befinden zu urtheilen zu können,* Wien – Triest, Geistinger,1815.

Weber, Friedrich Benedict: *Bemerkungen und Notizen über die verschiedenen Gegenstände der Landwirtschaft,* Leipzig, Barth, 1815.

White, James: *A Treatise on Veterinary Medicine,* 1–4. köt., London, Longman, Hurst, Rees Orme, 1820.

Wied, Prinz Maximilian von: *Reise nach Brasilien in den Jahren 1815 bis 1817,* 1–2. köt., Frankfurt-am-Main, Brönner, 1820–1821.

Wollstonecraft, Mary: *A Vindication of the Rights of Woman: with Strictures on Political and Moral Subjects,* London, Johnson, 1792.

Young, Arthur: *General View of the Agriculture of the County of Sussex,* London, Phillips, 1808.

Zedlitz, Leopold: *Die Staatskräfte der Preußischen Monarchie unter Friedrich Wilhelm III,* 1–3. köt., Berlin, Maurer, 1828.

Zeyher, Johann Michael: *Der Schwetzinger Garten in malerischen Ansichten,* Mannheim, Schwan und Götz, 1830.

Feldolgozások

Augel, Johannes: *Italienische Einwanderung und Wirtschaftstätigkeit in rheinischen Städten des 17. und 18. Jahrhunderts,* Norderstedt, Röhrscheid, 1971.

Balázs György: Henry Willey Reveley szélmalom tervei a Festetics család levéltárában, in Szende Katalin – Kücsán József (szerk.): *„Isten áldja a tisztes ipart". Tanulmányok Domonkos Ottó tiszteletére,* Sopron, Soproni Múzeum Alapítvány, 1998, 303–322.

Baum, Constanze: Bode in Paris. Das *Journal einer Reise von Weimar nach Frankreich im Jahr 1787* im Kontext von Reiseliteratur und moderner Stadterfahrung, in Cord-Friedrich Berghagen – Gerd Biegel – Till Kinzel, (Hrsg.): *Johann Joachim Christoph Bode. Studien zu Leben und Werk,* Heidelberg, Winter, 2017, 51–70.

Bayerl, Günter – Beckmann, Jürgen (Hrsg): *Johann Beckmann (1739–1811). Beiträge zu Leben, Werk und Wirkung des Begründers der Allgemeinen Technologie,* Münster – New York – München – Berlin, Waxmann, 1999.

Becker, Peter – Clark, William: Introduction, in Peter Becker – William Clark (eds.): *Little tools of knowledge. Historical essays on academic and bureaucratic practices,* Ann Arbor – London, University of Michigan Press, 2001, 1–34.

Bianchi, Paola – Wolfe, Karin (eds.): *Turin and the British in the Age of the Grand Tour,* Cambridge, Cambridge University Press, 2017.

Bony, Alain: From A(ddison) to W(ordsworth) by way of S(terne): Variations on Continental Travel in the Eighteenth Century, in Jean Viviès (ed.): *English Travel Narratives in the Eighteenth Century. Exploring Genres,* Aldershot–Vermont, Routledge, 2002, 3–19.

Bödeker, Hans Erich: "Sehen, hören, sammeln und schreiben". Gelehrte Reisen im Kommunikationssystem der Gelehrtenrepublik, *Pedagogica Historica,* XXXVIII. évf., 2002/2–3, 505–532.

Bödeker, Hans Erich: Aufklärerische ethnologische Praxis: Johann Reinhold Forster und Georg Forster, in Hans Erich Bödeker – Peter Hans Reill – Jürgen Schlumbohm (Hrsg.): *Wissenschaft als kulturelle Praxis,* Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1999, 227–254.

Bödeker, Hans Erich: Economic Societies in Germany, 1760–1820: Organisation, Social Structures and Fields of Activities, in Koen Stapelbroek – Jani Marjanen, (eds.): *The Rise of Economic Societies in the Eighteenth Century. Patriotic Reform in Europe and North America,* London, Palgrave Macmillan, 2012, 182–211.

Bright, Pamela: *Dr. Richard Bright (1789–1858),* London, Bodley Head, 1983.

Carey, Daniel: Inquiries, Heads, and Directions: Orienting Early Modern Travel, in Judy A. Hayden (ed.): *Travel Narratives, the New Science, and Literary Discourse, 1569–1750,* Farnham – Burlington, Ashgate, 2012, 25–51.

Chambers, John D. – Mingay, Gordon E.: The Agricultural Revolution 1750–1880, London, Batsford, 1966.

Cook, G. C.: History of Parasitology, in Stephen H Gillespie – Richard D. Pearson, (eds.): *Principles and Practice of Clinical Parasitology,* Chichester – New York – Weinheim – Brisbane – Singapore – Toronto, John Wiley & Sons, 2001, 1–20.

Cséby Géza: *A keszthelyi Helikon. Gróf Festetics György szerepe a magyar művelődéstörténetben,* Zalaegerszeg, Pannon Írók Társasága, 2017.

Dahmen, Josef: *Das Aachener Tuchgewerke bis zum Ende des 19. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Wirtschaftsgeschichte der Stadt Aachen,* Berlin – Leipzig – Wien, Weiss, 1930.

Derry, Margaret E.: *Masterminding Nature. The Breeding of Animals, 1750–2010,* Toronto–Buffalo–London, University of Toronto Press, 2015.

Desmond, Ray: *Dictionary of British and Irish Botanists and Horticulturists, Including Plant Collectors, Flower Painters and Garden Designers,* London, Taylor and Francis, 1994.

Dietz, Alexander: *Frankfurter Handelsgeschichte,* 1–2. köt., Frankfurt am Main, Hermann Minjon, 1910–1921.

Durchhardt, Heinz – Espenhorst, Martin (Hrsg.): *August Ludwig von Schlözer in Europa,* Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2012.

Forstmann, Wilfried: *Simon Moritz von Bethmann 1768–1826. Bankier, Diplomat und politischer Beobachter,* Frankfurt am Main, Waldemar Kramer, 1973.

Futaky István: *Göttinga. A göttingeni Georg-August Egyetem magyarországi és erdélyi kapcsolatai a felvilágosodás idején és a reformkor kezdetén,* Budapest, Akadémiai, 2007.

Fülöp Éva Mária: „Kedves Hazámfiai, mozdulni kell…" Egy elfeledett georgikoni: Angyalffy Mátyás András (1776–1839), in Szotyori-Nagy Ágnes (szerk.): *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 2013–2015,* Budapest, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 2015, 67–104.

Gillispie, Charles Coulston: *Science and Polity in France: The End of the Old Regime,* Princeton–Oxford, Oxford University Press, 1980.

Grosser, Thomas: Die mediengeschichtliche Funktionswandel der Reiseliteratur in den Berichten deutscher Reisender aus dem Frankreich des 18. Jahrhunderts, in Hans-Wolf Jäger (Hrsg.): *Europäisches Reisen im Zeitalter der Aufklärung,* Heidelberg, Winter, 1992, 275–310.

Grosser, Thomas: Tour de France – Frankreich als Ziel deutscher Reisender, in: Hermann Bausinger – Klaus Beyrer – Gottfried Korf (Hrsg.): *Reisekultur: Von der Pilgerfahrt zum modernen Tourismus,* München, Beck, 1999, 229–236.

H. Balázs Éva: *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus 1763–1795,* Budapest, Akadémiai, 1967.

H. Balázs, Éva: *Hungary and the Habsburgs 1765–1800,* Budapest, Central European University, 1997.

Hirsch, Erhard: *Die Dessau-Wörlitzer Reformbewegung im Zeitalter der Aufklärung. Personen – Strukturen – Wirkungen,* Tübingen, Niemeyer, 2003.

Hlavin-Schulze, Karin: *»Man reist ja nicht, um anzukommen«. Reisen als kulturelle Praxis,* Frankfurt am Main, Campus, 1998.

Hunter, Pamela: *Veterinary Medicine. A Guide to Historical Sources,* Oxford – New York, Ashgate, 2004.

Kasper-Holtkotte, Cilli: *Die jüdische Gemeinde von Frankfurt/Main in der Frühen Neuzeit. Familien, Netzwerke und Konflikte eines jüdischen Zentrums,* Berlin, de Gruyter, 2010.

Killy, Walter – Vierhaus, Rudolf (Hrsg.): *Deutsche Biographische Enzyklopädie,* 1–13. köt., München–Leipzig, Saur, 1995–2003.

Klein, Ursula: *Humboldts Preußen. Wissenschaft und Technik im Aufbruch,* Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2015.

Klemm, Volkert: *Von der königlichen Akademie des Landbaus in Möglin zur Landwirtschaftlich-Gärtnerischen Fakultät der Humboldt-Universität zu Berlin,* Berlin, Humboldt-Universität, 1998.

Kroker, Werner: *Wege zur Verbreitung technologischer Kenntnisse zwischen England und Deutschland in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts,* Berlin, Duncker & Humblot, 1971.

Kurucz György: Adminisztráció, gazdálkodás, adósságkezelés. Gróf Festetics László pénzügyi helyzete az apai örökség átvételétől a zárgondnokság időszakáig (1820–1830), *Századok,* CL. évf., 2016/3, 535–584.

Kurucz György: Az „új mezőgazdaság" irodalma az egykori Festetics-könyvtár anyagában, *Magyar Könyvszemle,* CVI. évf., 1990/1–2, 32–44.

Kurucz György: *Keszthely grófja. Festetics György,* Budapest, Corvina, 2013.

Kurucz György: Köznemesi vagyoni állapot a Dunántúlon. Pallini Inkey Boldizsár 1792. évi hagyatéka, *Századok,* CXLIII. évf., 2009/5, 1199–1237.

Lehndorf, Sigfried Graf: *Ein Leben mit Pferden,* Hildesheim – Zürich – New York, Olms, 1999.

Lenoir, Timothy: *Instituting Science. The Cultural Production of Scientific Disciplines,* Stanford, Stanford University Press, 1997.

Mitchison, Rosalynd: *Agricultural Sir John. The Life of Sir John Sinclair of Ulbster, 1754–1835,* London, Geoffrey Bles, 1962.

Müller, Hans–Heinrich: *Akademie und Wirtschaft im 18. Jahrhundert. Agrarökonomische Preisaufgaben und Preisschriften der Preußischen Akademie der Wissenschaften,* Berlin, Akademie, 1975.

Osborne, Roger: *Iron, Steam & Money. The Making of the Industrial Revolution,* London, Pimlico, 2014.

Richards, Stewart: Agricultural Science in Higher Education: Problems of Identity in Britain's First Chair of Agriculture, Edinburgh 1790–1831, *Agricultural History Review,* XXXIII. évf., 1985/1, 59–65.

Rowe, D. J.: The Culleys, Northumberland Farmers, 1767–1813, *Agricultural History Review,* XIX. évf., 1971/2, 156–174.

Schubring, Gert (ed.): *Interfaces between Mathematical Practices and Mathematical Education,* Cham, Springer, 2019.

Schwarz, Angela: Bilden, überzeugen, unterhalten: Wissenschaftspopularisierung und Wissenskultur im 19. Jahrhundert, in Carsten Kretschmann (Hrsg.): *Wissenspopularisierung. Konzepte der Wissensverbreitung im Wandel,* Berlin, Akademie, 2003, 221–234.

Siebers, Winfried: Darstellungsstrategien empirischen Wissens in der Apodemik und im Reisebericht des 18. Jahrhunderts, in Christian Zimmermann (Hrsg.): *Wissenschaftliches Reisen – reisende Wissenschaftler. Studien zur Professionalisierung der Reiseformen zwischen 1650 und 1800,* Heidelberg, Palatina, 2002, 29–49.

Stagl, Justin: *A History of Curiosity. The Theory of Travel 1500–1800,* London, Routledge, 1995.

Stagl, Justin: *Eine Geschichte der Neugier. Die Kunst des Reisens 1550–1800,* Wien – Köln – Weimar, Böhlau, 2002.

Stewart, W. A. C. – McCann, W. P.: *The Educational Innovators, 1750–1880,* London, Palgrave, 1967.

Treue, Wilhelm: *Wirtschafts- und Technikgeschichte Preussens,* Berlin – New York, de Gruyter, 1984.

Wilson, Charles: The British Isles, in Charles Wilson – Geoffrey Parker (eds.): *An Introduction to the Sources of European Economic History 1500–1800,* London – New York, Cornell, 1977, 115–154.

Wykes, David L.: Robert Bakewell (1725–1795) of Dishley: Farmer and Livestock Improver, *Agricultural History Review,* LII. évf., 2004/1, 38–55.

Rövidítések jegyzéke

d	doboz
fol	folio
Lt	Levéltár
MNL	Magyar Nemzeti Levéltár
OL	Országos Levéltár
OSZK	Országos Széchényi Könyvtár

Mértékegységek

1 acre = 0,4 ha, 1125 négyszögöl
1 angol mérföld = 1609 m
1 Arpent (francia) = 3419 m^2
1 bécsi öl = 1,896 m
1 bécsi mázsa = 56 kg
1 font (bécsi) = 0,56 kg
1 hüvelyk = 2,5 cm
1 icce = 0,7 l
1 Joch = 1 (magyar) hold = 1200 négyszögöl
1 Joch (osztrák) = 1600 négyszögöl
1 láb (pozsonyi/mérnöki) = 31,6 cm
1 lat = 17,5 gr
1 mérföld (angol) = 1609 m
1 mérföld (olasz) = 1820 m
1 mérő (pozsonyi) = 46,56 kg
1 meszely = 0,4 l
1 Morgen (osztrák) = 1600 négyszögöl
1 pint (soproni) = 1,25 l
1 rőf (bécsi) = 77,75 cm
1 rőf (magyar) = 62,2 cm
1 rőf (porosz) = 66,7 cm
1 Ohm = Frankfurt am Main környékén 143 liter, Badenben 150 liter
1 Oxhoft = 3 „berlini vödör”
1 tun = 40 bécsi mázsa
1 véka (berlini/porosz) = 54,91 l
1 vödör (berlini) = kb. 63 l
1 vödör (soproni) = kb. 70,75 l

Névmutató

A kötet tematikájára tekintettel Magyarország, Georgikon, Gerics Pál és Lehrmann József nincs külön tételként feltüntetve. A mutató a jelzett személyeknek, tevékenységüknek a korszakra vonatkoztatható legszükségesebb adatait tartalmazza. Uralkodók, illetve uralkodó fejedelmek esetében az évszámok az uralkodási időszakot jelölik. Történelmi, földrajzi neveknél a forrásban szereplő eredeti elnevezés mellett feltüntettük a jelenlegi megnevezést. Intézmények esetében a magyar nyelvű általános megnevezéshez rendeltük a korabeli hivatalos elnevezést.

A

Aachen 46, 54, 64, 65, 97, 144, 145, 155, 160, 165, 413, 428, 429, 580, 640, 642

Aare 633

Abbazia di Santa Maria di Lucedio 266

Abbeville 664

Abegg, Philipp Julius (1760–1827), heringkereskedő 466, 467

Abeg & Visman Comp. 466, 467

Academia Felix Meritis 453

Achalm 175

Adam, Jean-Édouard (1768–1807), vegyész, fizikus, feltaláló 676

Adda 609

Adelmann, Joseph Franz von (1788–1860), orvos, természettudós, egyetemi tanár 652

Adelsbach (ma: Struga, Lengyelország) 307

Admiralitás 401, 442

Adomasia 600

Aglaia, Zeusz lánya, mitológiai alak 561

II. Ágost (1697–1733), szász választófejedelem, 1697 és 1704 közt, majd 1709-től 1733-ig lengyel király 333, 341

Aigelang (?–?), állatorvos, azonosíthatatlan 253

Aikin, Arthur (1773–1754), vegyész, természettudós 169

Aiton, William Townsend (1766–1849), kertész, botanikus 108, 110, 527, 529, 530, 532, 534, 661

Alahorst (mén) 396

Alba hercege *lásd Toledo y Pimentel, Don Fernando Álvarez*

Albers, Johann Abraham (1772–1821), orvos, szülész 543

Albert, Hohenzollern von (1490–1545), Magdeburg, majd Mainz érseke, választófejedelem 349, 425

Alberti, Johannes (1698–1762), filológus, teológus, egyetemi tanár 449
Albert Kázmér (1738–1822), Szász-Teschen hercege, Mária Terézia veje 41, 97, 278
Albinus, Bernhard Sigfried (1697–1770), orvos, sebész, egyetemi tanár 450
Albis *lásd Elba*
Alderney 564
Alfeld 54, 401
Alfort 28, 29, 100, 101, 123, 143, 144, 249, 250, 251, 252, 253, 256, 257, 258, 259, 260, 275, 370
Alföld 277, 285, 354, 598
Algéria 448
Alibert, Jean-Louis-Marc (1768–1837), orvos, bőrgyógyász 432
Alicante 222
Alien Office 483, 486
Alken, Henry Thomas (1785–1851), festő, rézmetsző 142
Alkmaar 473
Allen, William (1770–1843), orvos, vegyész 27
Allgäu 564
Allgemeines Krankenhaus 367
Alpignano 269
Alsó-Szászország 89, 403
Altenburg (Szászország) 333
Altkönig 423
Altona 44, 54
Amase 186
Amerika 78, 148, 160, 161, 167, 173, 191, 305, 407, 446, 458, 497, 516, 568, 620, 628, 636, 652, 655
Amiens 656, 664
Ammon (?–?), azonosíthatatlan 125
Ámor 431
Ampère, André-Marie (1775–1836), fizikus, matematikus 406
Amphitrité 360
Amstel 454
Amstel, Johannes Ploos van (1779–1859), teológus 454
Amstel, Ploos van (?–?), vállalkozó, azonosíthatatlan 466
Amszterdam 21, 23, 25, 55, 84, 101, 451, 453, 455, 456, 458, 459, 460, 461, 462, 464, 472, 475
Anatomisch-Zootomisches Museum 366
Andernach 54, 64, 242, 633
Anderson, John (1726–1796), nyelvész, természettudós 585, 586
Anderson, William (1766–1846), botanikus 514, 661
II. András (1205–1235), magyar király 93
André, Christian Carl (1763–1831), természettudós, szakíró, szerkesztő 353, 616
André, Eduard (?–?), előbbi testvére 353
André (?–?), vállalkozó, azonosíthatatlan 241
Anglia 20, 27, 30, 37, 41, 42, 43, 46, 59, 66, 71, 100, 104, 116, 119, 124, 131, 159, 320, 322, 332, 372, 402, 408, 411, 443, 460, 479, 483, 493, 494, 495, 496, 500, 504, 505, 506, 509, 510, 512, 513, 517, 520, 527, 529, 533, 538, 540, 541, 542, 548, 551, 553, 564, 572, 575, 576, 582, 620, 623, 636, 649, 651, 652, 656, 657, 658, 659, 661, 664, 668, 676
Angyalffy Mátyás András (1776–1839), szakíró, a Georgikon tanára 92
Anhalt 81
Anhalt-Dessau Hercegség 358
Anhalt-Köthen Hercegség 77, 358
Anhalt-Zerbst Hercegség 357
Anker, Samuel (1791–1860), állatorvos 175, 601
Anklam 51, 388, 390
Anna (1702–1714), Anglia, 1707-től Nagy-Britannia királynője 489
Annals of Agriculture 513
Annonay 174
Antillák 458
Antorf *lásd Antwerpen*

Antwerpen 55, 65, 147, 148, 154, 430, 433, 434, 599, 640, 641, 654
Apollón, mitológiai alak 417, 420, 458
Appel, Jakob (1680–1751), tájképfestő 94
Appel (?–?), udvari kertész, azonosíthatatlan 626
Appenninek 180, 181
Aragon 144
Aragot, François (1786–1853), fizikus 406
Aranjuez 144
Arenberg, Prosper Ludwig von (1785–1861), herceg, nagybirtokos 29, 257, 434, 435, 436
Arensberg 88
Arezzo 181
Ariadné 420
Arkwright, Sir Richard (1732–1792), gyáriparos, feltaláló 583
Arnold (?–?), azonosíthatatlan 137
Árpád-házi Szent Erzsébet (1207–1231), magyar hercegnő 93
Artaria, Domenico (1765–1823), műkereskedő 70, 645
Artaria et Fontaine 70, 645
Asbóth János (1768–1823), teológus, mezőgazdász, tanár 16
Aschaffenburg 23, 63, 64, 624
Assmannshausen 427, 632
Aszklépiosz 417
Asztrahán 448
Athén 364, 490
Atheneum Illustre 458
Augsburg 600, 601
Augustana Confessio 600
Augusta Vindelicorum 600
Augusteum 327
Augustusburg *lásd Augsburg*
Augustus (Kr. e. 27 – Kr. u. 14), római császár 600
Auguszta Friderika (1737–1813), hercegnő, III. György angol király nővére 305, 529
Aurich 599
Austerlitz (ma: Slavkov u Brna, Cseh Köztársaság) 281, 594
Aust (?–?), uradalmi tiszt, azonosíthatatlan 306
Ausztrália 195, 520, 522
Ausztria 95, 157, 281, 321, 396, 599
Averdiek (?–?), azonosíthatatlan 148
Ay 227, 229, 230, 648, 665, 668
Ayrer, Ernst Ferdinand (1774–1832), lovászmester 257, 411, 412
Ayrshire 548

B

Bábel 485
Bacchus 94, 219
Bacon, Francis (?–?), királyi istállómester 526
Bacon, Sir Francis (1561–1626), St. Alban első vikomtja, államügyész, filozófus 523
Bad Cannstatt 626
Bad Ems 633
Badia di Lucedio *lásd Abbazia di Santa Maria di Lucedio*
Baena 144
Baents (?–?), tanácsos, azonosíthatatlan 621
Bailey (?–?), azonosíthatatlan 166
Bajorország 599, 605
Bakewell, Robert (1725–1795), állattenyésztő, mezőgazdász 118, 205
Balaton 276, 309, 388, 613
Balti-tenger 373, 467
Banel (kanca) 526
Banke, Anton (?–?), uradalmi tiszt 286, 296
Bank of England 494, 500, 501, 502
Banks, Sir Joseph (1743–1820), természettudós 408, 487, 522, 565
Barby 50
Barcelona 144
Barnard, John (1685–1764), parlamenti képviselő 503
Bärn (ma: Moravský Beroun, Cseh Köztársaság) 53

Barrow, J. (?–?), bristoli kereskedő, azonosíthatatlan 160
Barsac 213, 214
Barthélémy, Éloi (1785–1851), patológus, állatorvos 143, 252
Bartzendorf *lásd Barzdorf*
Barzdorf (ma: Bartoscówek, Lengyelország) 78, 306, 307
Baschenhof (azonosíthatatlan) 636
Basedow, Johann Bernhard (1724–1790), teológus, pedagógus, író 356
Basota 525, 526
Bastard (?–?), azonosíthatatlan 646
Batemans Buildings 485
Bath 104, 159
Bauer, Franz Andreas (1758–1840), kertész 108
Bauer (?–?), kapitány, osztrák császári diplomata, azonosíthatatlan 107, 140, 487, 657
Bauerwitz (ma: Baborów, Lengyelország) 53
Baumann, Joseph Bernard (1775–1859), kertész, kereskedő 70, 647
Baumgärtner, Friedrich (1759–1843), könyvkiadó, lapszerkesztő, diplomata 329, 338
Bautzen 49, 53
Bayerische Landwirtschaftsverein 603
Bazin (ma: Pezinok, Szlovákia) 309
Beauharnais, Eugène (1781–1824), hadvezér, itáliai alkirály, Leuchtenberg hercege 72, 604
Beauharnais, Josephine (1763–1814), Napóleon első felesége 565
Beaumes 213, 214
Béchet, Paul Charles (1790–1853), gyáriparos 239
Becker, Christian Gottfried (1771–1820), gyáriparos 344
Beckmann, Johann (1739-1811), mezőgazdasági szakíró, egyetemi tanár 15
Bécs 15, 16, 23, 45, 46, 47, 52, 61, 62, 64, 65, 73, 124, 144, 152, 157, 177, 224, 230, 257, 276, 277, 285, 309, 317, 327, 346, 348, 376, 616, 634, 661
Bedford 114, 117
Bedfordshire 560
Bedlam *lásd Bethlem Royal Hospital*
Beek, Albert van (1787–1856), fizikus 406
Beijerland 440, 441
Belgium 477
Belgrád 605
Belgravia 206
Bell, Charles (1774–1842), orvos, anatómus, neurológus 27
Belle Alliance Platz 373
Bellegarde 144
Bellona istennő 233
Bell, Thomas (1792–1880), orvos, sebész 121
Belzig 53, 358, 359
Benecke, Wilhelm Christian (1779–1860), bankár, vállalkozó 20, 46, 373, 374, 391, 399
Bennet, Jan Arnold (1758–1828), orvos, állatorvos 100, 125, 448, 462
Bergen op Zoom 441
Berkeley 161
Berkey, Franque (?–?), azonosíthatatlan 452
Berkshire 557
Berlin 20, 21, 22, 24, 40, 44, 46, 50, 53, 61, 63, 64, 83, 84, 85, 86, 87, 92, 275, 318, 337, 350, 363, 367, 370, 371, 373, 374, 376, 377, 385, 398, 404, 418, 424, 452, 486, 614, 618, 619, 664
Berlini Állami Operaház *lásd Staatsoper*
Berlini Állatorvosi Intézet *lásd Königliche Tierärztliche Hochschule*
Berlini egyetem 366, 368
Berlini Siketnéma Intézet *lásd Taub-Stummen Institut zu Berlin*
Bern 175
Bernburg 53, 358

Bernhard (1604–1639), szász-weimari herceg, katona 335
Bernkastel 632, 642
Berra, Domenico (1771-1835), ügyvéd, mezőgazdasági szakíró 267
Bersdorf (ma: Targoszyn, Lengyelország) 306
Berthe (?–?), azonosíthatatlan 401, 402
Berthier, Thomas (?–?), mezőgazdász, azonosíthatatlan 233, 235, 248
Bertier, Antoine (1761–1854), kereskedő, földbirtokos 174
Berzeviczy Gergely (1763–1822), köznemes, hivatalnok, szakíró 15
Berzsenyi Dániel (1776–1836), költő 399
Bethlem Royal Hospital 587
Bethmann, Simon Moritz (1768–1826), bankár 22, 61, 244, 418, 419, 420, 423, 624, 644
Biblia 349, 352
Bibliothèque Médicale 248, 249, 253
Bichat, Marie François Xavier (1771–1802), orvos, patológus 453
Biebrich 630
Biedermann (?–?), azonosíthatatlan 160
Bilbao 144
Bildeston 158
Bingen 69, 242, 424, 426, 427, 632
Bingenloch 426
Biot, Jean-Baptist (1774–1862), fizikus, matematikus 406
Birkberg (ma: Brzeźnik, Lengyelország) 305
Birmingham 104
Bischofsheim 64, 625
Bischofswerden 53
Bis-Pont *lásd Zweibrückeni Hercegség*
Blackheath 484, 659
Black, Joseph (1728–1799), orvos, vegyész, egyetemi tanár 583
Blacknest Road 531
Blaikie, Francis (1771–1857), mezőgazdász, szakíró 166, 200, 568, 570
Blancauba 213
Blanck (?–?), állatorvos, azonosíthatatlan 397
Blankenesen 88
Blanquette 213
Blenheim 528, 529
Blenheim Street 27
Bleuland, Jan (1756–1838), orvos, természettudós, egyetemi tanár 461, 462
Bloch, Marcus Éliser (1723–1799), orvos, anatómus 366
Block, Albrecht (1774–1847), állattenyésztő, mezőgazdász 49, 125, 308, 315
Blooke (mén) 111, 123, 198
Bloom (?–?), azonosíthatatlan 202, 203
Bloomfield (?–?), azonosíthatatlan 209
Blumenbach, Johann Friedrich (1752–1840), orvos, természettudós, egyetemi tanár 25, 91, 404, 407, 408
Blundell, James (1790–1878), orvos, szülész 27
Blücher, Gebhart von (1742–1819), herceg, tábornok 307
Board of Agriculture 15, 26, 120, 513
Bock, August Karl (1782–1833), orvos, anatómus 329
Bode, Christian (1752–1826), udvari kertész 624
Bode, Johann Elert (1747–1826), csillagász, matematikus 377
Bodemeyer, August von (1790–1859) diplomata, konzul 399
Boeckh, August (1785–1867), filológus, orientalista 366
Boerhaave, Herman (1668–1738), orvos, egyetemi tanár 446, 447, 450
Boice (?–?), tréner, azonosíthatatlan 206
Bojanus, Ludwig Heinrich (1776–1827), orvos, természettudós 140
Bolívia 196, 520

Bologna 243, 261
Bolognai Egyetem 28
Bolviller 645, 653
Bonafous, Matteo (1793–1854), lyoni születésű olasz mezőgazdasági szakíró 267, 269
Bonaparte, Jérôme (1784–1857), 1807 és 1813 közt Vesztfália királya 89, 407
Bonaparte, Louis (1778–1846), 1806 és 1810 közt Hollandia királya 543
Bonaparte, Napóleon, (1769–1821), hadvezér, államférfi, császár 266
Bonaparte, Pauline (1780–1825), előbbi húga 266
Boncompagni, Girolamo (1622–1684), Bologna érseke 243
Bonn 54, 64, 94, 633, 634, 640
Bonn, Andreas (1738–1817), orvos, anatómus, sebész 453, 459
Bonn, Andreas Coenraad (1783–?), orvos, természettudós 453
Bononia *lásd Bologna*
Bonpland, Aimé-Jacques Goujaud (1773–1858), botanikus, természettudós 92
Boos, Franz (1753–1832), udvari főkertész 362
Borch, Gerard ter (1617–1681), festő 431
Borcke, Henriette Charlotte von (1772–1848), Peter Alexander von Itzenplitz gróf felesége 77, 382
Bordeaux 27, 71, 72, 144, 213, 214, 215, 217, 222, 224, 225
Bordelais 211
Borghese 407
Borghese, Camillo (1775–1832), Guastalla hercege, katona 266
Boroszló *lásd Breslau*
Borott, Johann Baptist (1757–1832), evangélikus lelkész 309
Borott, Theodor (c. 1790–?), kereskedő 309
Borsdorf 333
Borussia *lásd Poroszország*
Borutin (ma: Borucin, Lengyelország) 48, 289, 292, 296
Boschvaart 636
Bosc, Louis Augustin Guillaume (1759–1828), botanikus, vegyész, akadémikus 228, 231, 672
Bosens Garten 330
Boucher (?–?), azonosíthatatlan 590, 592, 593
Boukman, Dutty (?–1791), rabszolgafelkelés vezetője 640
Boulogne-sur-Mer 27, 170, 172
Bourgelat, Claude (1712–1779), ügyvéd, állatorvos, akadémikus 143
Boursant (?–?), azonosíthatatlan 72
Bourseau (?–?), kertész, vállalkozó, azonosíthatatlan 673
Bouxviller 240
Boyle, Richard (1694–1753), Burlington harmadik grófja, építész 521
Böcking, Heinrich (1785–1862), kereskedő, bankár 49
Böhme (?–?), uradalmi tiszt, azonosíthatatlan 286
Böttger, Johann Friedrich (1682–1719), alkimista, feltaláló 342
Böttiger, Karl August (1760–1835), filológus, régész, író 310
Brabant 430, 643
Brachmann, Louise (1777–1822), költőnő 335
Bracy (?–?), azonosíthatatlan 241
Brames, Peter (?–1834), kertész 196, 519, 663
Brandenburg House 520
Brandenburgi kapu 361, 364, 370, 373, 376
Brazília 196, 514, 520, 661
Brechelshof (ma: Brachów, Lengyelország) 307
Breda 55, 65, 640, 641
Bree, Mattheus Ignatius van (1773–1839), festő 451
Bregáts (?–?), uradalmi tiszt, azonosíthatatlan 286, 295, 296
Breihahn 401

Breitenfeld 339
Breiter, Christian August (1776–1840), lipcsei udvari kertész és botanikus 330, 615, 622
Breite Strasse 360
Bréma 408
Brenal (?–?), azonosíthatatlan 399
Brent 521, 539
Brentford 521, 522
Breslau (ma: Wroclaw, Lengyelország) 24, 57, 64, 77, 78, 95, 301, 302, 363, 614, 616, 617, 618
Breughel, Pieter (1525–1569), németalföldi festő 407
Brianzoni (?–?), orvos, azonosíthatatlan 179
Brighthelm Stone 108
Bright, Richard (1789–1858), orvos, író, utazó 105, 164
Brink, Johann Heinrich (1743–1817), kereskedő, vállalkozó 95
Bristol 104, 160
British Museum 210, 230, 407, 531
Brit parlament 110, 197, 500, 503, 508, 509, 514, 542
Brockhaus, Friedrich Arnold (1772–1823), szerkesztő, kiadó 330
Broeker-meer 468
Broek (ma: Broek in Waterland) 467, 468, 472, 473
Brook család 522
Brosse, Adrien de la (?–?), gyáriparos 239
Brougham, Henry (1778–1868), Brougham és Vaux első bárója, ügyvéd, politikus 520
Broussais, François-Joseph-Victor (1772–1838), orvos, fiziológus 260
Brown (?–?), azonosíthatatlan 599
Brown, Lancelot (1716–1783), kertész, tájépítész 118
Brown, Robert (1757–1831), mezőgazdász, szakíró 122, 125
Bruce, Thomas (1766–1841), Elgin hetedik grófja, diplomata 372
Bruck Senne 475
Brugge 55
Brugmans, Sebald Justinus (1763–1819), botanikus, fizikus 446, 447, 448
Brugnone, Giovanni (1741–1818), orvos, sebész, állatorvos 265
Bruxelles *lásd Brüsszel*
Brühl 309, 319
Brünn (ma: Brno, Cseh Köztársaság) 13, 23, 24, 47, 53, 64, 278, 281, 284, 295, 614, 615, 616
Brüsszel 20, 23, 25, 55, 99, 103, 106, 124, 127, 131, 138, 154, 155, 185, 429, 430, 445, 475, 476, 477
Buchwald (ma: Bukowiec, Lengyelország) 78, 302, 303, 305, 310
Bucklin (?–?), azonosíthatatlan 72
Buda 276, 281
Bullock, Richard (?–?), a 41. gyalogezred tisztje 162
Bulmer, John (?–?), azonosíthatatlan 100
Bundy, William (?–?), feltaláló, matematikus 200, 571
Bunzlau (ma: Bolesławiec, Lengyelország) 49, 53
Burgstädtchen 314
Burgstrasse 399
Burgund 71
Burgunder 67, 216, 617, 629, 632, 635, 668
Burrows, George Man (1771–1846), elmeorvos, gyógyszerész 588
Burt, James (1778–?), állatorvos 120, 206
Burtscheid 642
Busch 385, 624
Butzbach 54
Bűnbánó Magdolna 432
Bürger, Gottfried August (1747–1794), teológus, jogász, író 412, 413
Büschweiler 244, 245, 248

Büttner, David Sigismund (1724–1768), orvos, botanikus 409

C

Cabardès 224
Cabinet des Medailles 676
Cadet de Vaux, Antoine-Alexis (1743–1828), vegyész 221
Cadogan Place 515
Cadogan Square 515
Caesar, Julius (Kr. e. 100 – Kr. e. 54), hadvezér, államférfi 521
Calais 26, 106, 157, 172, 185, 479, 656, 657, 664
Caledonian Horticultural Society 121, 206
Cambray 645
Cambridge 115, 117, 535, 584
Camdentown 542
Cameron, Alexander (1747–1828), püspök, apostoli vikárius 495
Campe, Heinrich Wilhelm (1771–1862), kereskedő, mecénás, bajor konzul 79, 320, 322, 329, 332
Campe, Joachim Heinrich (1746–1818), nyelvész, író, pedagógus 357
Camper, Peter (1722–1789), orvos, anatómus, fiziológus 450
Campke (?–?), paretzi gyakornok, azonosíthatatlan 363
Campoformio 284
Candolle, Augustin Pyramus de (1778–1841), botanikus, természettudós 174
Caniago 263
Canova, Antonio (1757–1822), szobrász 432, 561
Canstein, Karl Hildebrand von (1667–1719), katona, bibliakiadó 352
Canterbury 512
Cap 553
Carbonnieux 215
Carcassone 224
Carménère 220, 222
Carmeret 220, 222
Carnap, Peter Wilhelm (1752–1824), kereskedő 95
Carnot, Lazare Nicolas (1753–1823), katona, matematikus 430
Carrara 180
Carus, Carl Gustav (1789–1869), orvos, anatómus, egyetemi tanár 324
Carwin (ma: Karviná, Cseh Köztársaság) 48, 286
Casanova, Giovanni Battista (1730–1795), festő 310
Cassel, Franz Peter (1784–1821), orvos, botanikus, egyetemi tanár 186
Cassivellaunus (Kr. e. ? – Kr. e. 54), kelta törzsfő 521
Castaing, Edme-Samuel (1795–1823), orvos, elítélt gyilkos 258
Casterac (?–?), azonosíthatatlan 213
Castor és Pollux 330
Catel (?–?), evangélikus lelkész, azonosíthatatlan 383
Cavendish, Frederick (1729–1803), parlamenti képviselő, tábornok 523
Cavendish, William George (1790–1858), Devonshire hatodik hercege, földbirtokos, politikus 521
Cecina 181
Celle 52, 83, 605
Cels család 72
Cels (?–?), kertész, vállalkozó, azonosíthatatlan 672
Central-Veterinär-Schule 601
Ceres 219, 282
Cérons 213, 214, 215
Chabrol de Crouzol, Christophe-André-Jean de (1771–1836), gróf, politikus 591
Chalons-sur-Marne 25, 227, 645
Chaloss 213
Chamonix 447

Champagne 27, 71, 226, 229, 239, 648, 649, 650, 651, 665, 667, 669
Champs-Élysées 672
Chanteloup (?–?), azonosíthatatlan 241
Chaptal, Jean-Antoine (1756–1832), vegyész, mezőgazdász, ampelológus, államférfi 49, 216, 231, 669, 671
Charanton 241
Charité 24, 367, 368, 369
Charlottenburg 24, 53, 63, 64, 373, 375, 376, 419, 614, 618
Château de Nazé 175
Château-Thierry 669
Chatillon (?–?), azonosíthatatlan 241
Chaumont 71
Cheapside 501
Chelsea 515
Chelsea Botanic Garden 514, 661
Chelsea Road 513
Chelsea Waterworks 513
Chemnitz 314, 344
Cheveley 100
Chief Cashiers Office 501
Child Villiers, George (1773–1859), Jersey ötödik grófja, politikus 523
Chiswick 520, 521
Chiswick House 521
Chivasso 265, 266
Cholmeley, James (1777–1837), orvos, patológus, gyógyszerész 27
Christinau 302
Chruch of England 493
Churchill, John (1650–1722), Marlborough grófja, majd hercege, katona 123, 528
Cicero, Marcus Tullius (Kr. e. 106–43), író, filófus, politikus 299
City 489
Clans, William (?–?), azonosíthatatlan 162
Clark, Bracy (1771–1860), állatorvos, szakíró 104, 143, 167, 496, 536
Clarus, Johann Christian (1774–1854), orvos, sebész, egyetemi tanár 325
Clos de Latour 217
Clyde 576, 581, 582, 584
Cockerill, John (1790–1840), gyáriparos 429
Coke, Thomas William (1754–1842), mezőgazdász, Leicester első grófja 26, 117, 119, 133, 199, 200, 202, 559, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574
Colbert, Jean-Baptiste (1619–1683), államférfi 319
Colebrook Row 548
Coleman, Edward (1766–1839), sebész, anatómus 135, 140, 143, 542, 544, 545, 546
Collége Royal de Reims 229
College Street 543
Collegiate Church of St. Peter *lásd Westminster Abbey*
Colline (?–?), kertész, azonosíthatatlan 196
Colmar 25, 71, 645, 646, 647
Colombe 228, 231, 233
Colosseum 484
Coltano 181
Columella, Lucius Junius Moderatus (4–70?), író 283, 598, 651
Colville, James (1777–1832), kertész, vállalkozó 661
Common Prayer Book 498
Condara (?–?), gróf, azonosíthatatlan 269
Conservatoire National des Arts et Métiers 676
Cooke, James (1743–1817), lelkész, feltaláló 573, 603, 606
Cook, James (1728–1779), tengerész, felfedező 407, 408, 425
Cooper, Astley (1768–1841), orvos, sebész 27
Coppet 174
Corbet, Jean-Louis (1758–1808), szobrász 410

Cordier, Joseph Louis (1775–1849), mérnök, szakíró, politikus 248
Cordova 144
Cornelius, Peter von (1784–1867), festő 604
Cornhill 503
Cornwall 546
Correggio, Antonio da (1489–1534), itáliai reneszánsz festő 361
Cotswold 174
Cotta, Johann Friedrich von (1764–1832), báró, természettudós, jogász 175
Couper, James (?–1836), teológus, nyelvész, egyetemi tanár 121, 585
Courtain (?–?), gyáriparos, azonosíthatatlan 428
Courtray 55
Coventry, Andrew (1764–1832), mezőgazdász, egyetemi tanár 120
Coypel, Charles-Antoine (1694–1752) festő 362
Cramant 649, 668
Cran 523
Cranach, Lucas (1472–1553), festő 358
Cranford Bridge 536
Craven Cottage 515, 517, 532
Craven, Lady Elizabeth (1750–1828), Brandeburg-Ansbach őrgrófné 519
Crell (?–?), möglini inspektor, azonosíthatatlan 381
Creswell, D. D. (?–?), azonosíthatatlan 168
Crockford, William (1776–1844), vállalkozó, szerencsejátékos 117, 119, 202, 569, 574
Crome, Georg Ernst (1781–1813), orvos, természettudós 380
Cromwell, Oliver (1599–1658), államférfi 525
Crossen an der Oder (ma: Krosno Odrzańskie, Lengyelország) 614, 618
Cumberland Lodge 26, 109, 111, 197, 198, 532, 661, 664
Cuvier, Georges (1769–1832), természettudós 597
Császári Királyi Morva-Sziléziai Gazdasági Társaság *lásd Kaiserliche Königliche Mährisch-Schlesische Gesellschaft*
Csehország 235, 277, 342, 344
Csendes-óceán 407
Csillagrend *lásd Ordre de l'Étoile*

D

I. Dagobert (623–634) Austrasia, majd Neustria és Burgundia frank királya (629–639) 597
Dahlem 382
Dale, David (1739–1806), kereskedő, bankár 576, 577
Dalen, Cornelis (1766–1852), orvos, természettudós 641
Dalston 111, 196, 660
Damer, Anne Semour (1748–1828), földbirtokos 524
Damme, van (?–?), kereskedő, azonosíthatatlan 186
Damsdorf (ma: Damianovo, Lengyelország) 307
Dandolo, Vincenzo (1758–1819), gróf, vegyész, gyógyszerész, mezőgazdász 269
Dannecker, Johann Heinrich (1758–1841), szobrász 420
d'Arc, Jeanne (1412–1431), az orléans-i szűz 560
Darmstadt 23, 63, 64
Dartford 170
Daun, Leopold Josef von (1705–1766), gróf, tábornagy 384
Davy, Sir Humphry (1778–1829), angol vegyész, feltaláló 92, 233, 562
Dayka Gábor (1769–1796), költő, tanár 492
Deáky Károly (1776–1839), piarista tanár 467
Debreceni Református Kollégium 311
Degen (?–?), Arenberg herceg titkára, azonosíthatatlan 435
Dél-Amerika 185, 195

Delbecque, Vinzenz Joseph (1772–1843), teológus, tanácsos 106, 187
Delft 55, 443, 444, 451, 473, 640
Delhi 525
Demetrius (színmű) 281
Demin 54
Dépôt et Lavoire Publique de la Laine 590, 592
Derosne, Louis-Charles (1780–1846), gyógyszerész, vegyész, feltaláló 676
Desirée (?–?), gyáriparos, azonosíthatatlan 239
Desmarest, Anselme Gaëtan (1784–1838) zoológus, természettudós, szakíró 143
Desmere (?–?), gyáriparos, azonosíthatatlan 239
Dessau 22, 50, 53, 63, 64, 307, 344, 357, 359, 614, 621
Dessaui Hercegség 359
Detmold 399
Deutsches Haus (fogadó) 390
Deutschland *lásd Németország*
Deutschleuten (ma: Dolní Lutyně, Cseh Köztársaság) 296
Deux Pont *lásd Zweibrückeni Hercegség*
Devonshire 521
Diamond (versenyló) 238
Dickinson (?–?), azonosíthatatlan 544
Dickson, Richard W. (1759–1824), orvos, szakíró 167
Dick, William (1793–1866), állatorvos, természettudós 206
Diel, Adrian (1756–1839), orvos, gyógyszerész, pomológus 632
Dietmar (975–1018), Merseburg püspöke, krónikaíró 338
Dietrichs, J. F. C. (?–?), állatorvos 370
Dietrichstein, Maximilian von (1596–1655), 1629-től nikolsburgi herceg, diplomata 277
Diez an der Lahn 632
Diller, Herman Josef von (1766–1832), báró, tanácsos 73
Dillis, Maximilian Johann von (1759–1841), festő 605
Dillon, Richard (1721–1806), Narbonne érseke 492
Directio 17, 19, 27, 30, 118, 123, 138, 185, 189, 191, 194, 199, 208, 226, 243, 248, 249, 257, 259, 271, 660
Dishley 118, 205
Dishley (juh) 205, 572
Ditmarsch, D. W. (1756–1830) 470, 471
Doberan 373
Doel 116, 243, 248, 434, 435
Doll, Alois (1767–1826), bajor származású bécsi könyvkereskedő, vállalkozó 348
Dolomieu, Déodat de (1750–1801), geológus, mineralógus 243
Dombasle, Mattieu de (1777–1843), mezőgazdász, szakíró 233, 234, 235, 241, 244, 245
Donner, Conrad H. (1774–1854), bankár 67
Dora Baltea 267
Dordrecht 55, 65
Dorn, J. F. (?–?), tanácsos, gyáriparos, feltaláló 371
Dos Reys (?–?), azonosíthatatlan 487
Dosse 51, 236, 397
Dover 107, 123, 170, 480, 482, 483, 512, 656, 657
Dover Castle 483
Dowley Place 515
Döberitz 382
Döbrentei Gábor (1781–1851), költő, író 335
Döllinger, Ignaz (1770–1841), orvos, természettudós 607
Dönhof Platz 373
Dörnwald (?–?), sebész, azonosíthatatlan 388
Drachenfels 633
Dresden *lásd Drezda*
Drezda 45, 49, 50, 53, 79, 309, 310, 338
Drovetti, Bernardino Michele (1776–1852), diplomata, műgyűjtő 268

Drury, William (?–?), elmeorvos, azonosíthatatlan 121, 587, 588
Drusenstein 424
Drusus Julius Caesar (Kr. e. 13–23), Tiberius fia 424, 425, 426
Dublin 108, 122, 157
Dubois (?–?), azonosíthatatlan 429
Dubris *lásd Dover*
Dufour-Féronce, Ferdinand (1766–1817), lipcsei kereskedő, mecénás 329
Dufour-Féronce, Albert (1798–1861), lipcsei kereskedő, előbbi fia 329
Dufour, Guillaume-Henri (1787–1875), mérnök, katona 174
Duisburg 54, 365
Duke of Bedford's Autumnal Cattle Show 209
Dulong, Pierre Louis (1785–1838), vegyész, fizikus, egyetemi tanár 143, 252
Dumfries 576
Dumfriesshire 581
Dumont, Philippe (?–?), azonosíthatatlan 67
Dumouriez, Charles-François (1739–1823), tábornok 477, 537
Dunst (?–?), színész, azonosíthatatlan 281
Duoro 553
Dupuy, Alexis Casimir (1775–1849), állatorvos, szakíró, tanár 252, 258
Dury (?–?), azonosíthatatlan 143
Düren 281
Dürer, Albrecht (1471–1528), festő, grafikus, író 431
Düsseldorf 54, 94, 605, 633, 634
Dyke, Ulrich Moritz von (1747–?), katona, földbirtokos 392
Dzondi, Karl Heinrich (1770–1835), orvos, sebész 348

E

Earle (?–?), azonosíthatatlan 148
Eaton Hall 123
Eckersdorf (ma: Bożków, Lengyelország) 24, 48, 298, 300
École Centrale du Gard 676
École d'Agriculture Pratique 228, 670
École Royale d'Économie Rurale et Vétérinaire 252
École Royale Vétérinaire 100
École Royale Vétérinaire et Rurale d'Alfort 143
Edam 472, 473, 474
Eden, Arie Cornelis van (1766–1836), virágkereskedő 637
Eden, Jan Arie van (1795–1858), virágkereskedő 637
Edgár (959–975), angol-szász király 491
Edinburgh 108, 117, 118, 119, 120, 122, 125, 128, 157, 205, 206, 495
Edinburgh-i Állatorvosi Iskola *lásd Highland Society's Veterinary School*
Edmund (1016), angol király 521
Eduárd (1042–1066), angol-szász király 491
I. Eduárd (1272–1307), angol király 503
III. Eduárd (1327–1377), angol király 506, 527
IV. Eduárd (1461–1483) angol király 527
VI. Eduárd (1547–1553), angol király 506
Egham 527
Egmont, Lamoraal van (1522–1568), katolikus főnemes, katona 477
Egyenlítő 405
Egyesült Államok 284, 490
Egyesült Tartományok 434
Egyiptom 88, 268, 407
Ehrenfels, Josef Michael von (1767–1843), báró, mezőgazdász, állattenyésztő 181, 296, 382
Eichel 424
Einbeck 52, 54, 401
Einsiedel, Heinrich von (1768–1842), gróf, földbirtokos 49
Eisenach 64, 77, 91, 93, 415, 416, 418

Eisenstadt *lásd Kismarton*
Eisgrub (ma: Lednice, Cseh Köztársaság) 22, 63, 64, 614, 615
Ekersdorf (ma: Dzikowiec, Lengyelország) 77
Elba 51, 88, 316, 342, 350, 356, 621
Elbe *lásd Elba*
Elberfeld 95
Elfeld (ma: Eltville am Rhein) 630
Elgin márványok 372
Elsen 54
Elster 330, 621
Elswout 636
Elzász 242
Engelbrecht, Johann Otto von (1788–1822), udvari tanácsos 392
Enghien 55
England *lásd Anglia*
Engler (?–?), kertész, azonosíthatatlan 655
Engler, Ernst August (1799–1828), orvos, sebész 348
English (?–?), uradalmi tiszt, azonosíthatatlan 234
Enkhuizen 466
Enrageat 213
Ensisheim 70, 71
Ensival 97, 428
Éon de Beaumont, Charles-Geneviève-Louis de (1728–1810), francia kém 492
Epernay 25, 226, 229, 645, 648, 649, 650, 651, 656, 665, 668, 669
Erbach 632
Erdmann, Johann (?–?), szakíró 635
Erdmannsdorf, Friedrich Wilhelm (1736–1800), építész 621
Erfurt 336, 351, 614, 623
Eridan (mén) 396
Erlangen 349, 417, 479
II. Ernő Ágost (1737–1758), Szász-Weimar hercege 623
Ersch, Johann Samuel (1766–1828), könyvtáros, egyetemi tanár 348, 349
Erzgebirge 342
I. Erzsébet (1558–1603), Anglia királynője 483, 491, 493, 498, 502, 510, 527, 529
Eschenbach, Chrsitian Gotthold (1753–1831), orvos, vegyész, egyetemi tanár 328
Eschweiler 54
Esher 551
Essay on Man 581
Esslingen 277, 599
Estei Ferdinánd Károly huszárezred 285
Esterházy Miklós (1765–1833), herceg, földbirtokos, műgyűjtő 572, 673
Esterházy Pál (1786–1866), herceg, földbirtokos, diplomata 19, 27, 41, 124, 134, 138, 141, 149, 486, 526
Estrades, Godfroi de (1607–1686), diplomata, katona 444
Észak-Amerika 31, 137
Északi-tenger 582
Észak-Németország 339, 394
Esztergom 605
Eszterházy Károly (1756–1828), gróf, földbirtokos 19, 41, 321
Eton 534, 535
Eton College 529, 534, 535
Eupen 54, 97
Euphroszüné, Zeusz lánya, mitológiai alak 561
Európa 14, 15, 108, 110, 115, 143, 196, 197, 257, 268, 275, 276, 287, 305, 318, 337, 339, 363, 364, 373, 397, 458, 481, 484, 496, 512, 529, 573, 584, 586, 608, 609
Everett, Edward (1794–1865), unitárius lelkész 364
Everett, Joseph (1793–1865), gyáriparos 108, 123
Exerzier Platz 376
Eyserbeck, Johann Rudolf (1765–1849), udvari kertész 24, 623

F

Fairchild, Benjamin (?–?), azonosíthatatlan 162
Fairfax, Ferdinando (1584–1648), tábornok 523
Falkenhausen, Friedrich Wilhelm von (1781–1840), báró, földbirtokos 298
Faun 219, 336
Favre, Jean-Claude (1778–1845), orvos, állatorvos 174
Fehrbellin 54, 88
Feldberg 423
Feldsberg (ma: Valtice, Cseh Köztársaság) 108, 277, 614, 615
Fellborg (?–?), dán utazó, azonosíthatatlan 121
Fellenberg, Philipp Emanuel (1771–1844), mezőgazdasági szakiskola alapítója, pedagógus 48, 174, 175, 299, 383, 605, 606
Felső-Lusatia 342
Fénelon, François de Salignac de la Mothe (1661–1715), érsek, filozófus, író 349
II. Ferdinánd (1619–1637), magyar király, német-római császár 334, 339
Ferenc-hegy *lásd Franzensberg*
Ferenczy István (1792–1856), szobrász 420
Ferenczy János (?–?), Festetics udvari alkalmazott 47
Fernand Cortez, ou La conquête du Mexique 366
Fertő 346, 613
Festetics Erzsébet (1760–1832), grófnő, Festetics György húga 321
Festetics György (1755–1819), gróf, földbirtokos, a Georgikon alapítója 13, 15, 16, 275, 283, 401, 547, 613
Festetics Imre (1762–1847), gróf, állattenyésztő, szakíró 79, 281
Festetics László (1785–1846), gróf, földbirtokos, a Georgikon fenntartója 13, 15, 16, 18, 19, 20, 23, 27, 30, 31, 35, 77, 83, 108, 275, 363, 613
Feuillasse, Alexandre Gaspard de (1786–?), Perrault de Jotemps vikomtja, szakíró 321
Fichte, Johann Gottlieb (1762–1814), filozófus 377
Fick, Johann Christian (1763–1821), történész, geográfus, anglista 479
Field, John (1768–1833), állatorvos 128, 537, 538, 539, 541, 542, 544
Field, John (?–?), állatorvos, előbbi fia 540, 544, 545, 546
Firenze 180, 181, 182, 491
Flandria 107, 187, 435
Flavius Eutropius (?–370?), római történetíró 425
Fleet Market 489
Fleet Street 489
Flegel, Gustav (?–?), azonosíthatatlan 303
Fleischer Platz 330
Flett, alias Meddlehammer, Albin Johann (1777–1838), színész, író 376
Flittner, Christian Gottfried (1770–1828), orvos, gyógyszerész, szakíró 334, 335
Floating Chapel 493, 495
Flor *lásd Floris, Frans*
Flóra 374, 533
Florenz *lásd Firenze*
Florenzia *lásd Firenze*
Florisdorf 277
Floris, Frans (1517–1570), festő 430, 431
Flöha 314, 326
Flörsheim 645
Focker (?–?), azonosíthatatlan 387
Folle blanche 213
Fontaine, Matthieu (?–?), könyvkereskedő 645
Foot Cray 172
Forbes, John (1714–1796), az Admiralitás első lordja 401
Forest, Charles (1742–1807), festő 528
Forst 629
Forster, Johann Georg (1754–1794), természettudós, utazó 425
Fort George 162

Forth 582
Forthulon (?–?), azonosíthatatlan 213, 215
Fort Lillo 435
Fox, Charles James (1749–1806), politikus, államférfi 508, 521, 561
Francia Királyság 319, 384, 460
Franciaország 15, 25, 28, 29, 59, 66, 68, 69, 70, 72, 73, 89, 100, 142, 143, 144, 148, 149, 168, 172, 174, 175, 206, 212, 224, 231, 261, 317, 337, 344, 350, 362, 370, 384, 395, 410, 444, 457, 473, 494, 511, 596, 597, 620, 636, 637, 645, 647, 648, 656, 661, 664, 671, 674, 676
Francke, August Hermann (1663–1727), teológus, pedagógus, filantróp 350, 352, 353
Francke, Johanna (1697–1771), előbbi leánya 350
Francke's Stiftungen 351, 352
Frank (?–?), azonosíthatatlan 155
Frankenfelde 84, 382
Frankenstein (ma: Ząbkowice Śląskie, Lengyelország) 48, 53
Frankfurt am Main 21, 23, 25, 46, 54, 59, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 70, 71, 73, 624, 632, 640
Frankreich *lásd Franciaország*
Franzensberg 279, 280, 616
Frauenkirche (Drezda) 309
Frauenlob, Heinrich (c. 1260–1318), vándor dalnok 425
Frege, Christian Gottlob (1778–1858), bankár 331, 622
Freiberg 310, 311, 312, 338
Freibergi Bányászati Akadémia *lásd Königlich-Sächsische Bergakademie zu Freiberg*
Fremery, Nicolaas Cornelis de (1770–1840), orvos, természettudós 462
Freyreiss, Georg Wilhelm (1789–1825), utazó 367
Freystadt (ma: Kożuchów, Lengyelország) 48, 53
Freywald 240
Friedberg 54, 418, 422
Friedland 51, 54, 334, 388
Friedländer, Ludwig Hermann (1790–1851), orvos, egyetemi tanár 348
Friedland hercege *lásd Wallenstein, Albrecht von*
Friedrichstrasse 373
Friesländer 40
Friesner (?–?), tanácsos, azonosíthatatlan 617
Frigyes (1407–1428), szász választófejedelem 323
I. Frigyes (1701–1713), porosz király 349, 375
Frigyes (1707–1751), walesi herceg 196
Frigyes (1740–1786), porosz király 86, 302, 361
Frigyes (1763–1827), York hercege, III. György angol király második fia 100
Frigyes Ágost (1806–1827), Szászország királya, 1763–1805 között szász választófejedelem 257, 312, 327, 334
Frigyes Ágost (1817–1864), Anhalt-Dessau hercege 356
Frigyes Ferdinánd (1769–1830), Anhalt-Köthen hercege 77
Frigyes Henrik (1726–1802), porosz herceg 365
Frigyes Józsiás (1737–1815) Szász-Coburg hercege, katona 429
I. Frigyes Vilmos (1713–1740), porosz király 86, 361
III. Frigyes Vilmos (1797–1840) porosz király 334, 365, 521, 621
Frogmore 532, 533, 661
Frohnhof 600
Frolick (mén) 194, 557
Fuhrmann, Johann Daniel (1760–1835), gyapjúkereskedő, vállalkozó 95
Fulda 414, 417
Fulda (folyó) 413
Fulham 515, 519, 532, 663
Funford (versenyló) 238
Funke, Philipp Wilhelm (1790–1879), orvos, botanikus 634
Fülöp (1674-1723), Orléans hercege, 1715 és 1723 közt Franciaország régense 362

Fürstenberg 54
Fürstenstein (ma: Książ, Lengyelország) 48, 53, 77, 301, 302, 303, 305

G

Gabon (?–?), könyvkiadó, azonosíthatatlan 248, 249
Gallia *lásd Franciaország, Francia Királyság*
Galvani, Luigi (1737–1798), orvos, fiziológus, fizikus 406
Gama, Vasco da (1469–1524), tengerész, felfedező 608
Garda-tó 608
Gardino Chiaiano 433
Garonne 214, 215
Garz 392
Gasthof zum Esel 415
Gasthof zum Goldnen Stern 310
Gaubius, Hieronymus David (1705–1780), vegyész, orvos 458
Gay-Lussac, Joseph-Louis (1778–1850), fizikus, vegyész 406
Geisenheim 72, 632
Geisler (?–?), báró, a Cs. K. Morva-Sziléziai Gazdasági Társaság tagja 41, 295, 387, 394
Geislingen 599
Geist, Johann (1787–1863), orvos, ampelológus 70
Geldern 64, 633, 635
Geller (?–?), azonosíthatatlan 148
Genf 28, 174, 281
Genfi-tó 281
Genlis, Stéphanie Félicité du Crest de Saint-Aubin, Comtesse de (1746–1830), írónő, pedagógus 44, 101, 155
Genova 180
Gens d'Arms Platz 373
Gent 55, 106, 185, 187, 188, 640, 641, 656
Genti Egyetem 107, 186
Gentner, Michael (?–1846), kovács 601
Genua *lásd Genova*
Georgenhaus 328, 356
Georgia Augusta *lásd Göttingeni egyetem*
Gerdret, Louis-Augustine (1774–?), gyáriparos 428
VII. Gergely (1073–1085), római pápa 338
Gergens (?–?), azonosíthatatlan 72
Gerlach, Johann Christoph (1756–1820), író, könyvkiadó, könyvtáros 340
Germar, Ernst Friedrich (1786–1853), mineralógus, entomológus 348
Geroldstein 64
Gerresheim, Wilhelm Adolf (1741–1814), orvos, természettudós, zoológus 366
Gersdorf 342
Gesner, Johann Matthias (1691–1761), filológus, egyetemi tanár 651
Geymüller, Johann Heinrich (1754–1824), báró, bankár, nagykereskedő 73
Giesecke, Karl Ludwig (1761–1833), író, mineralógus 117, 122, 486, 487
Giessen 54, 64, 91, 92
Giesseni Egyetem 92, 417
Gilbert, Ludwig Gilbert (1769–1824), vegyész, fizikus, egyetemi tanár 324, 325
Girard, Françoise-Narcisse (1796–?), orvos, állatorvos, szakíró, előbbi fia 248, 249, 271
Girard, Jean (1770–1852), állatorvos, anatómus 143, 252
Gironde 27, 211, 215, 224
Girot (?–?), azonosíthatatlan 214, 216
Giuseppe, Rameri (?–?), állatorvos 266
Giustiniani, Vincenzo (1564–1637), mecénás, műgyűjtő 366
Gläser, Gottlieb (?–?), uradalmi tiszt 305
Glasgow 108, 117, 119, 203, 576, 581, 582, 583, 585, 586, 587
Glasgow Canal 582, 583
Glatz (ma: Kłodzko, Lengyelország) 48

Glaucha 351
Gleichen 403, 414
Glenasmoil 487
Gloucester 164
Gloucestershire 161, 322
Glückstadt 51, 54, 88
Glyptotheca 604
Godesberg 633
Godfroy (?–?), kertész, azonosíthatatlan 72, 675
Godine, Jean-Baptiste (1773–1848), állatorvos, szakíró 255, 256, 270
Goethe, Johann Wolfgang (1749–1832), író, költő 94, 310, 329, 425, 623
Gohanna (mén) 557
Goldingen *lásd Koldingen*
Goll, Johan (1756–1821), kereskedő, bankár 64, 635, 639, 640
Goodwin, Joseph (1768–1845), állatorvos, sebész 128, 129, 130, 131, 143
Goosens (?–?), bérlő, azonosíthatatlan 435, 437, 438, 439, 441
Gordon-Lennox, Charles (1791–1860), Richmond ötödik hercege 166, 552
Gosse, Louis-André (1791–1873), orvos 174
Goswell Street 208
Gotha 24, 64, 336, 614, 623
Goubaud, Innocent-Louis (1780?–1841), portréfestő 555
Gouda 443, 473
Gouillout (?–?), azonosíthatatlan 214
Göncöl 405
Görlitz 49, 53
Görögország 510
Görschen 334
Göttinga *lásd Göttingen*
Göttingen 15, 25, 54, 90, 91, 92, 257, 403, 404, 408, 410, 412, 413, 414, 461
Göttingeni egyetem 15, 30, 91, 257, 307, 312, 380, 404, 407, 409, 412, 413, 425, 448, 585
Grabowka *lásd Grabówka*
Grabówka 234, 292, 293
Grafenberg 69
Graitney 575
Granada 144
Grand Duke Michael Stakes 206
Grand Trianon 674
Grange, James (?–?) kertész, vállalkozó 111, 196, 660
Grantoff (?–?), azonosíthatatlan 148
Grasshoff, Ludwig (1770–1851), pedagógus, egyetemi tanár 372
Grassi, Franz Joseph (1775–1847), kereskedő, bankár 320
Grätz (ma: Hradec nad Moravicí, Cseh Köztársaság) 47, 285
Greenock 583
Green Park 659
Greenwich 548, 573, 659
Grégoire, Henri (1750–1831) püspök, a Konvent tagja 676
Gregory, James (1638–1675), matematikus, csillagász 106
Gregory, Olinthus Gilbert (1774–1841), matematikus, mérnök 165
Greifswald 44, 51, 54, 390, 391
Gresham, Thomas (1519–1579), kereskedő, bankár 502, 503, 523
Gretna Green 575, 576
Grey, Lady Jane (1537–1554), kilenc napig Anglia királynője 523
Grierson, John Foster (1797–1874), ír vállalkozó, nyomdász 487
Grimma 320
Groot, Hugo de (1583–1645), jogtudós 640
Gros et Petit Verdot 222
Gross-Aspern 277
Grossherlitz (ma: Velké Heraltice, Cseh Köztársaság) 47, 285

Gross/Kleinrosen (ma: Rogóznica, Lengyelország) 306
Grosskugel 81, 346
Grosvenor, Robert (1767–1845), Grosvenor második grófja, Westminster őrgrófja 123, 206
Grotius, Hugo *lásd Groot, Hugo de*
Grotte (?–?), azonosíthatatlan 399
Groujal (?–?), azonosíthatatlan 377
Gröditzberg (ma: Grodziec, Lengyelország) 78
Grönland 486
Grunne vagy Grünne, Mathias Charles Thomas Marie de Hemricourt de (1769–1853), katona, diplomata 418
Grünhof 422
Grünstadt 629
Guadaloupe 144
Gueding (?–?), vállalkozó, azonosíthatatlan 442
Guelpen, Christian Gustav van (?–?), gyáriparos, vállalkozó 428
Guildford 108, 551
Gurlt, Ernst Friedrich (1792–1884), gyógyszerész, patológus, állatorvos 370
Gurney, Goldsworthy (1793–1875), fizikus, feltaláló 173
Gusztáv Adolf (1611–1632), svéd király 334, 339, 361
Gutschdorf (ma: Goczalków Dolny, Lengyelország) 307
Gutschdorf (ma: Goczalków, Lengyelország) 307
Guy's Hospital 27
Günther, Johann Heinrich Friedrich (1794–1858), állatorvos 399, 400
II. György (1727–1760), Nagy-Britannia királya, Hannover választófejedelme 109, 412, 659
III. György (1760–1820), Nagy-Britannia, az Egyesült Királyság királya, Hannover választófejedelme, 1814-től királya 100, 196, 197, 305, 497, 503, 509, 525, 528, 529, 535, 537, 661
IV. György (1820–1827) Nagy-Britannia, az Egyesült Királyság, Hannover királya 111, 486, 509, 510, 520, 523, 525, 529, 531, 532, 533
György Károly (1753–1830), Hessen-Darmstadt tartománygrófja, utóbb hesseni nagyherceg 93
III. Gyula (1503–1513), római pápa 320
Gyurkovics (?–?), azonosíthatatlan 178

H

Haag *lásd Hága*
Haarlem 21, 23, 55, 59, 60, 63, 64, 65, 92, 99, 100, 156, 369, 446, 633, 634, 635, 636, 637, 664
Habermass, Johann Carl Ludwig (1793–1854), pedagógus 372
Hackney 195, 658, 660
Hafnia *lásd Koppenhága*
Hága 65, 443, 444, 445, 460, 633, 640
Hagenau 54
Hagenow 51, 54
Hahnemann, Samuel (1755–1843), orvos, vegyész 324, 325, 326, 462
Haighton, John (1755–1823), orvos, fiziológus 27
Hainau 49
Hainberg 403, 404
Haiti 640
Hála *lásd Halle*
Hala Saxonum *lásd Halle*
Halbach, Georg Peter Friedrich (1791–1837), állatorvos, tanár 370
Halberstadt 349
Halla Venedorum *lásd Halle*
Halle 24, 50, 53, 79, 81, 341, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 365
Halle aux Vins 28
Halleische Haupt oder Lateinschule 351
Haller, Albrecht von (1708–1777), orvos, természettudós 409
Halluin 656
Halsbrücke 312

Hamburg 44, 51, 54, 88, 147, 148, 150, 157, 167, 321, 322, 481
Hameln 408
Hamilton, Sir William (1730–1803), diplomata, műgyűjtő 419
Hammersmith 196, 519, 520, 663
Hammerstein 642
Hampstead 484, 542
Hampstead Heath 542
Hampton 523
Hampton Court 26, 100, 109, 110, 111, 112, 197, 198, 524, 525, 527, 533, 662
Händel, Georg Friedrich (1685–1759), zeneszerző 499
Handelsgärten 72
Hannover 21, 52, 83, 89, 372, 383, 399, 400, 401, 402, 403, 412, 413, 414, 530, 662
Hannovera *lásd Hannover*
Hannoveri Királyság 30, 599
Hanstein 403, 414
Haras National du Pin 172
Harbauer, François-Joseph (1774–1824), orvos, egyetemi tanár 100, 417, 434, 435, 452
Hardenberg 414
Hardenberg, Karl August von (1750–1822), herceg, miniszter 372
Harderwijk 187
Harding, Karl Ludwig (1765–1834), teológus, csillagász 412
Harley, William (1770–1829), vállalkozó, mezőgazdász 119, 120, 203, 204, 205
Hart (?–?), azonosíthatatlan 104
Hartmannsdorf 314
Hartweg, Johann Andreas (1777–?), udvari kertész 627
Harz-hegység 408
Hasenhaide 377
Haslingden 429
Hattenheim 632
Hauff, Johann Karl (1766–1846), vegyész, egyetemi tanár 106, 107, 187, 656
Haugwitz, Christian August von (1752–1832), gróf, földbirtokos, diplomata 295
Hauser (?–?), kertész, azonosíthatatlan 614, 615
Hausmann, Friedrich (1782–1859), mineralógus, egyetemi tanár 411
Hausmann, Ulrich Friedrich (1776–1847), állatorvos 399
Hautvillers 649, 668
Havel 360, 363
Havemann, Ernst Daniel Wilhelm (?–?), ménesmester 52, 88, 141
Hawaii 407
Haynau (ma: Chojnów, Lengyelország) 53
Hazzi, Joseph von (1768–1845), mezőgazdász, szakíró 177, 603, 604
Hechingen 175
Hegel, Georg Wilhelm (1770–1831), filozófus 366
Heid (?–?), azonosíthatatlan 175
Heidelberg 25, 64, 628
Heilbronn 320, 626
Heiligensee 362
Heim, Ernst Ludwig (1747–1834), orvos, természettudós 373
Hein (?–?), molnár, azonosíthatatlan 340, 341
Hein, Piet Pieterszon (1577–1629), admirális, kalóz 444, 640
Heinrich (?–?), möglini számtartó, azonosíthatatlan 381
Heinroth, Johann Christian (1773–1843), orvos, pszichiáter, pedagógus 325, 328
Heitereblick 340
Helbart (?–?), udvari kertész, azonosíthatatlan 626
Helbigh (?–?), gyáriparos, azonosíthatatlan 428
Heller, Anton (?–?) udvari kertész, azonosíthatatlan 625
Hell Miksa (1720–1792), csillagász, természettudós 328

Helm (?–?), istállómester, azonosíthatatlan 393
Helmstädt 350, 365
Helvetia *lásd Svájc*
Hemmerde, Carl Hermann (1708–1782) könyvkiadó, vállalkozó 348
Hemsterhuis, Tiberius (1685–1766), filológus, történész, egyetemi tanár 450
Hendon 542
Henley Park 537
Henningen 642
Henri-Chapelle 428
IV. Henrik (1084–1105), német-római császár 338
V. Henrik (1473–1541), meisseni gróf, szász herceg 311
VII. Henrik (1485–1509), angol király 506
VIII. Henrik (1509–1547), angol király 491, 498, 523
Henrik (1783–1814), Reuss zu Köstritz hercege 369
Henrik (1786–1841), Reuss zu Köstritz hercege 49, 125
Henry (?–?), kertész, azonosíthatatlan 637
Hentzelman (?–?), azonosíthatatlan 332, 333
Hercynia 414
Hereford 564
Herkules 376, 456
Hermbstädt, Sigismund Friedrich (1760–1833), vegyész, egyetemi tanár 50, 373, 377
Hermundurorum 347
Herodot (mén) 393
Herreich, Udalrich (?–?) 614
Herrenhausen 89, 400
Herrenwaldhof 242, 243, 247, 248
Herschel, Caroline (1750–1848), csillagász 535, 536
Herschel, Friedrich Wilhelm (1738–1822), zeneszerző, csillagász 530, 532, 535, 536, 662
Herschel, John (1792–1871), csillagász 535
Herstatt Bankház 95
Herstatt, Friedrich Peter (1775–1851), bankár 95
Hertefeld 86
Hertfordshire 190
Hertling, Gisberta Deel von (1763–1845), bárónő 630
Hertogenbusch 55
Herve 54, 428
Hervy, Michel–Christophe (1757–183?), a Jardin de Luxembourg faiskolájának igazgatója 672
Herzberg 408
Herzsprung 394, 395
Hesbay (azonosíthatatlan) 429
Hessen-Darmstadt 93
Hessen-darmstadti Hercegség 425
Hesseni Nagyhercegség 418
Heszperidák, Zeusz lányai 106
Hetzerath 644
Heusinger, Karl Friedrich (1792–1883) orvos 410
Hévíz 88
Heyne, Christian Gottlob (1729–1812), nyelvész, egyetemi tanár 407
Heytesbury 108, 123
Highland Society of Edinburgh 206
Highland Society's Veterinary School 206
Highmore 410
High Street 584
Hildebrand, Ernst (?–?), bankár 399
Hilvetihof 48, 292, 294
Hilvety, Johann Franz (1768–?), tanácsos, gazdatiszt 285, 286, 290, 295, 304
Himly, Karl (1772–1837), orvos, sebész, szemész 410, 411
Hippokratész (K. e. 460–370), orvos 256
Hippolyte Prudhomme (1793–1853), szakíró, könyvkiadó 675
Hobart, Amelia Anne (1772–1829), Lord Castlereagh felesége 172
Hochberg, Hans Heinrich von (1768–1833), gróf, sziléziai földbirtokos 24, 77, 301, 306

Hochheim 69, 424, 631, 632
Hochheimer 22, 57, 63
Hodelt (?–?), azonosíthatatlan 71
Hodimont 97, 428
Hoeufft, Jacob Pompejus (1779–1835), mezőgazdász, tanácsos 452, 453, 454, 456, 459
Hoffmann, Christian Friedrich (1786–1820), provinciális régész 450
Hoffmann, Georg Franz (1760–1826), orvos, botanikus 409
Hof (ma: Dvorce u Bruntálu, Cseh Köztársaság) 53
Hofmannsegg, Johann Centurius (1766–1849), gróf, természettudós 366
Hoftitsch (azonosíthatatlan) 53
Hofwiller 229
Hofwyl 144, 174, 175, 298, 299, 300, 386
Hogarth, William (1697–1764), grafikus, rézmetsző 405, 407
Hohenheim 283, 415
Hohenthal, Carl Wilhelm von (1754–1825), gróf, földbirtokos 317, 345
Hohenzollern-Hechingen, Friedrich Franz von (1757–1844), herceg, tábornok 175
Holderness 190, 548, 564
Holkham Hall 26, 117, 118, 133, 166, 199, 559, 568, 572, 574
Hollandia 22, 25, 62, 99, 100, 110, 119, 150, 154, 156, 203, 206, 406, 424, 430, 440, 442, 443, 446, 452, 453, 457, 459, 463, 464, 468, 469, 473, 525, 543, 548
Hollands Diep 440
Holroyd, John Baker (1735–1821), Sheffield első grófja 571
Holstein 54
Holstein, Johann Erich Stael von (1777–1845), báró, mezőgazdász 174
Holyhead 108, 115
Homburg 54
Home, Sir Everard (1756–1832), orvos, sebész 27
Hompesch, Ferdinand Ludwig von (1766–1831), báró, lovassági tábornok 94
Hooker, William James (1785–1865), botanikus, egyetemi tanár 121, 205, 583
Hôpital de la Salpêtrière 590
Hôpital de Saint-Louis 28
Horatius, Flaccus (Kr. e. 65 – Kr. e. 8), költő 275, 603
Hornor, Thomas (1785–1844), földmérő, feltaláló, képzőművész 490
Horst 385
Horticultural Society 26, 108, 188, 514, 661
Hortus Medicus 458
Horvath, Carl Christian (1752–1832), könyvkereskedő 361, 362
Hotel de Paris 480
Hotel zur Stadt Wien 314
Hounslow 522
Hounslow Heath 522
House of Commons 506
House of Lords 509
Houte, Hendrik Johannes van (1789–1821), orvos, sebész 461, 462, 463, 464, 465
Howard, Catherine (c. 1523–1542), angol királyné 523
Howe, Richard (1726–1799), Howe első grófja, admirális 523
Howe, Sophia Charlotte (1762–1835), bárónő, előbbi leánya 523
Hoya 51, 52, 54, 88, 89, 190
Hoym 50, 53
Höchst 424
Humane (?–?), azonosíthatatlan 646
Humboldt, Alexander von (1769–1859), természettudós, botanikus, nyelvész 92, 365, 367, 373, 633
Humboldt Egyetem 368
Hungen 418

Hunneman, John (1760–1839), botanikus 108, 486, 657, 661
Hunter, John (1728–1793), sebész 585
Hunter, William (1718–1783), anatómus, orvos, szülész 584, 585
Hunterian Museum at the Royal College of Surgeons 585
Hunterian Museum (Edinburgh) 585
Hunyady József (1773–1822), gróf, földbirtokos, állattenyésztő 41, 97, 321
Hutcheson Bridge 582
Huygens, Christian (1629–1695), fizikus, matematikus 106, 187
Huzard, Jean-Baptiste (1755–1838), orvos, állatorvos 143, 178, 181, 254, 258
Huzard, Jean-Baptiste (1793–1878), orvos, állatorvos, az előbbi fia 271
Huzard, Marie–Rosalie (1767–1849), könyvkiadó 258, 270
Hyde Park 110
Hyde Park Corner 208

I

Igló (kanca) 397
Ihlenfeld 88, 386, 387, 388, 394
II. Fülöp (1556–1598), spanyol király 430
Imhaus, Rütger Ambroisius (1777–1833), gyáriparos, bankár 46
Ingolstadti Egyetem 323
Inkey család 192
Írország 15, 26, 117
Isar 601, 605
Isleworth 522, 523
Islington 548, 549
Israel 316
Isten 89, 305, 327, 341, 353, 357, 388, 405, 431, 442, 493, 494, 496, 498, 584
Itzenplitz, Heinrich August (1799–1883), gróf, államtanácsos, miniszter 383, 486
Itzenplitz, Peter Alexander von (1768–1834), gróf, földbirtokos 77, 84, 367, 385, 452
Iussieu, Antoine de (1686–1758), botanikus, kertész 186
Iussieu, Bernard de (1699–1777), botanikus, királyi kertész, előbbi öccse 186
Ivenack 51, 54, 393

J

Jablunka (ma: Jablunkov, Cseh Köztársaság) 291
Jacob (?–?), borkereskedő, azonosíthatatlan 648
Jacobi, Johann Carl (1770–1831), udvari kertész 619
Jacobshospital 328
Jacquin, Joseph Franz von (1766–1839), báró, orvos, egyetemi tanár 348, 366
Jaffa (mén) 401
Jagow, Ludwig Friedrich von (1770–1825), porosz tiszt, főistállómester 369
Jakab (1603–1625), Anglia és Skócia királya 206, 658
Jákob, biliai ősatya 469
James, John (1788–1869), orvos, sebész 121
Janet, Roger (?–?), azonosíthatatlan 649
János (1199–1216), angol király 527
II. János (1350–1364) francia király 597
János (1486–1499), brandenburgi választófejedelem 349
IV. János György (1691–1694), szász választófejedelem 311
János György (1748–1811), Anhalt-Dessau hercege, III. Lipót uralkodó herceg fivére 356
Japanisches Haus (Potsdam) 362
Jardin á Faubourg 72
Jardin du Luxembourg 671
Jardin du Roi 230, 665, 669, 671
Jarvis, Thomas (1749? –1799), festő 528
Jasso (?–?), követségi alkalmazott, azonosíthatatlan 418

Jauer (ma: Jawor, Lengyelország) 49, 53, 78
Jáva 452
Javelle, (?–?), azonosíthatatlan 241
Jedlersdorf 277
Jéna 336, 337, 350, 357
Jenner, Edward (1749–1823), orvos 26, 113, 160, 161, 162, 163, 164, 585
Jesberg 54
Jézus Krisztus 362, 430
Jockey Club 206
Johanna (versenyló) 112
Johannisberg 631
Jordan (?–?), katona, azonosíthatatlan 363
Jordan (?–?), vállalkozó, azonosíthatatlan 658
Josephinische Akademie 547
Joubert, Amadé (?–?), a keleti nyelvek tanára 596
József (1795–1847), Habsburg főherceg, nádor 283
Jörg, Johann Christian (1779–1856), orvos, szülész, nőgyógyász 325, 327, 328
Judengasse 423
Julien (?–?), azonosíthatatlan 71
Jullien, André (1766–1832), ampelológus, szakíró 216, 228, 231
Junó 412
Jurine, Louis (1750–1819), sebészorvos 543
Jussieu, Antoine-Luarent de (1748–1836), botanikus, kertész 634
Jussieu, Bernard de (1699–1777), botanikus, kertész 586, 671
Jülich 54

K

Kaan, Heinrich Samuel (1776–1844), kereskedő, vállalkozó 148
Kaan, Louis (1797–1866), kereskedő, vállalkozó 148, 150, 151, 157, 160, 165, 170, 173
Kahlenberg 401
Kahl (?–?), kertész, azonosíthatatlan 616
Kairó 268, 396
Kaiserliche Königliche Mährisch-Schlesische Gesellschaft 616
Kaisersesch 640
Kalenberg 52
Kallo 434
Kamp, Heinrich (1786–1853), kereskedő, bankár, vállalkozó 94
Kanut (1016–1035), Anglia királya 521
Karlsbad (ma: Karlovy Vary, Cseh Köztársaság) 324
Karlsruhe 25, 627
Karlstadt am Main 70
Karolina (1768–1821), braunschweigi hercegnő, angol királyné 510, 520
I. (Nagy) Károly (768–814), frank király, 800–tól császár 425, 426, 642
V. Károly (1519–1556), német-római császár 600
I. Károly (1625–1649), angol király 519, 525
Károly (1643–1690), Lotaringia hercege, katona 475
II. Károly (1660–1685), angol király 500, 503, 505, 513, 527, 528
XII. Károly (1697–1718), Svédország királya 333
Károly Ágost (1757–1828), szász-weimari-eisenachi nagyherceg, katona 623
Károly Félix (1821–1831), Piemont hercege és Szardínia királya 265
Károly Lajos (1771–1847), Habsburg főherceg 277
Károly Vilmos (1735–1806), Braunschweig-Lüneburg-Wolfenbüttel hercege, porosz tábornagy 305
Kárpátok 278
Karthágó 598
Kaskel Bankház 20, 309
Kaskel, Michael (1775–1845), bankár 20, 45, 309
Kassel 22, 54, 91, 413, 414, 480, 482
Kasteel Drie Torens 653
Katalin (1762–1796), cárnő 357
Katzbach (ma: Kaczawa, Lengyelország) 307

Kaunitz, Wenzel Anton von (1711–1794), herceg, diplomata, államférfi 396
Kausch, Johann Joseph (1751–1825), orvos, epidemiológus 308
Kazinczy Ferenc (1759–1831), író, kritikus, nyelvújító 492
Kecht, Johann Siegmund (1751–1825), szakíró 50, 618
Kehrn Vilmos (1790–?), mérnök 35
Keil, Johann Georg (1781–1857), költő, író, fordító 329
Keith, Sir Thomas (?–?), katona, azonosíthatatlan 480, 482
Kelet-India 343, 401, 542, 609
Kelet-Indiai Társaság 525, 542
Kelleter, Edmund Joseph (1741–1821) 95, 165
Kemend 403, 404
Kempelen Farkas (1734–1804), mérnök, feltaláló, kamarai tisztviselő 405
Kennedy, Lewis (?–1782), kertész, vállalkozó 196
Kensington Gardens 532
Kensingtoni Kert *lásd Kensington Gardens*
Kent 513
Kent, William (1685–1748), építész 118
Keppel, Anne Amelia (1803–1844), Thomas William Coke második felesége 568
Keppel, William Charles (1772–1849), Albemarle negyedik grófja, főlovászmester 573
Kerekes Ferenc (1784–1850), matematikus, vegyész, tanár 311, 446
Keresztély Ágost (1742–1747), Anhalt-Zerbst hercege, tábornok 358
Keszthely 15, 21, 28, 30, 92, 108, 125, 140, 141, 156, 164, 177, 230, 234, 249, 257, 283, 287, 304, 381, 386, 452, 487, 547, 604, 613, 617, 627, 628
Kevenberg (?–?), báró, Rajna menti nemesi család, azonosíthatatlan 114
Kew *lásd Royal Botanic Gardens*
Keylon (mén) 396
Khevenhüller–Metsch Anna (1759–1845), grófnő 285
Khur-Prinzencanal 312
Kiedrich 632
Kienast 305
Kína 161, 193, 269, 282, 332, 362, 538, 562, 585, 608
Kindler, Carl (?–1847), színész 281
King Lear 483
King Richard (mén) 203
Kingsbury Green 537, 539, 542
King's College 535
Királyi Botanikus Kert *lásd Royal Botanic Gardens*
Királyi Mezőgazdasági és Állatorvosi Intézet *lásd École Royale d'Économie Rurale et Vétérinaire*
Kirkwall 584
Kis-Kárpátok 276
Kismarton (ma: Eisenstadt, Ausztria) 656, 660
Kitzing (?–?), azonosíthatatlan 390
Kleberrot 632
Kleinberger 630
Kleinhohenheim 176
Kliphausen 49, 77, 125, 310, 316, 332, 342, 388
Kloster Weibl 175
Klotz et Welker Co. 66, 73, 116, 423
Klotz, Johann Karl (1782–1848), gyapjúkereskedő, vállalkozó 46, 66, 416, 644
Kluge, Karl Alexander Ferdinand (1782–1844), orvos 367
Kneller, Godfrey (1646–1723), portréfestő 528
Koblenz 54, 426
Kochheim 642
Kock, Albert (?–?), kereskedő, azonosíthatatlan 469
Koechlein (?–?), azonosíthatatlan 647
Kohlhöhe (ma: Goczalków Górny, Lengyelország) 307

Kolbe, Carl Wilhelm (1759–1835), pedagógus, festő, rézmetsző 357
Koldingen 52, 400
Konstantinápoly 397
Konvent 676
Kopis (?–?), uradalmi tiszt, azonosíthatatlan 290
Koppenhága 92, 133, 340, 406
Kops, Jan (1765–1849), mezőgazdász, szakíró 462, 463
Korneuburg 277
Kostheim 632
Kotzebue, August (1761–1819), ügyvéd, színpadi szerző 377, 420
Kotzebue, Otto (1787–1846), felfedező 420
Köhler, Alexander Wilhelm (1756–1832), bányászati szakíró 311, 314
Köhler (?–?), kereskedő, azonosíthatatlan 320, 321
Köln 54, 95, 186, 424, 634, 642, 643
Königliche Academie des Landbaues zu Mögelin 380
Königl[iches]. Privilegirtes Landwirtschaftliches Unterichts Institut 380
Königliche Tierärztliche Hochschule 368, 369
Königlich-Sächsische Bergakademie zu Freiberg 24, 310
Königshaus 86
Königshorst 53, 86, 88
Königstein 54, 423
Königswinter 633
Körte, Heinrich Friedrich Franz (1782–1845), mezőgazdász, természettudós, Albrecht Thaer veje 83, 380, 381
Köthen 24, 50, 53, 64, 81, 358, 621
Közép-Amerika 432
Krakkó 287, 323
Kranzler (?–?), azonosíthatatlan 619
Kraus, Johann Carl (1759–1826), orvos, egyetemi tanár 446, 448
Krausnick, Carl Friedrich (1786–1859), udvari kertész 619
Krelle (?–?), azonosíthatatlan 51
Kremsier (ma: Kroměříž, Cseh Köztársaság) 64, 284
Krischanowitz (ma: Krzanowice, Lengyelország) 47, 48, 53, 286, 289, 291, 294
Krug (fogadó) 395
Krug, Wilhelm Traugott (1770–1842), filzófus, egyetemi tanár 324, 325, 326, 330
Krutisch, Friedrich Dietrich Jacob (1778–1833), udvari kertész 619
Kuchelna (ma: Chuchelná, Cseh Köztársaság) 47, 53
Kudlik (?–?), uradalmi tiszt, azonosíthatatlan 288, 289
Kuhnberg 86
Kuibert, (?–?), azonosíthatatlan 630
Kundschaftsamt 347
Kunersdorf (ma: Kunowice, Lengyelország) 24, 77, 84, 378, 382, 384, 385
Kupferberg (ma: Miedzianka, Lengyelország) 78
Kügelgen, Franz Gerhard (1772–1820), portréfestő 311

L

Laaz (ma: Láz, Cseh Köztársaság) 278, 284
Lackenbacher, Bernhard Heinrich (1796–1858), kereskedő 148, 224
Lacoste (?–?), azonosíthatatlan 214
Lady Castlereagh *lásd Hobart, Amelia Anne*
Laeken 655
Laënnec, René-Théophiele-Hyacinthe (1781–1826), orvos, feltaláló 259
La Fayette, Gilbert du Motier (1757–1834), őrgróf, katona 284
Lafosse, Pillippe Étienne (1738–1820), állatorvos 140, 143
Lahn 632

Laing, Daniel (1755–1827), kovács 576
IV. Lajos (1200–1227), türingiai őrgróf 93
XIV. Lajos (1643–1715), francia király 444
XV. Lajos (1715–1774), francia király 524
Lajos (1723–1752), Orléans hercege 362
XVI. Lajos (1775–1792), francia király 597, 598
XVIII. Lajos (1814–1824), francia király 656
I. Lajos (1825–1848), bajor király 604
Lajos Fülöp (1830–1848), Orléans hercege, Franciaország királya 72
Lamarck, Jean-Baptiste (1744–1829), francia természettudós, akadémikus 230
Lamay 176
Lamberg, Johann Nepomuk von (1764–1828), gróf, földbirtokos, állattenyésztő 41, 387
Lamotte (?–?), gyógyszerész, azonosíthatatlan 239
Lampadius, Wilhelm August (1772–1842), feltaláló, mérnök, mineralógus 24, 310, 311, 312, 314
Lanark 576, 581
Lancaster, Joseph (1778–1838), pedagógus 115, 578, 580
Lancy 144, 235
Landau 645, 646
Landbeschäle 176
Landeshut (ma: Kamienna Góra, Lengyelország) 303
Landsberg 83, 379
Langhans, Carl Gotthard (1732–1808), építész 370
Langley Priory 205
Langon 213, 214, 224
Lankmann (?–?), kertész, azonosíthatatlan 641
Laokoón-csoport 407, 420, 432
Laon 651
Laouroux (?–?), gyáriparos, azonosíthatatlan 428
Lappe, Karl Friedrich (1787–1854), állatorvos, intézetigazgató 257, 411
Large Black (sertés) 538
Larisch-Moennich, Heinrich von (1793–1859), gróf, földbirtokos 48, 240, 286, 296
La Rochefoucauld, François Alexandre Frédéric (1747–1827), herceg, politikus, mezőgazdász 590, 591
La Rosière 144
La Serna y Santander, Carlos Antonio de (1752–1813), könyvtáros, filológus 477
Lasnier, Marlin (?–?), polgármester 227, 228, 231
Latium 419, 586
Latour 217, 221, 224
Latreille, Pierre-André (1763–1833), pap, zoológus, egyetemi tanár 252
Laubenheim 22, 57, 63, 69, 630
Laurens, Jean Charles (1750–1838), Spoelberch vikomtja, földbirtokos 653
Lauter (?–?), azonosíthatatlan 644
Lauterbach 93, 415, 416, 417
Lavoisier, Antoine Laurent de (1743–1794), vegyész, csillagász, botanikus 405
Lawrence, John (1753–1839), szakíró, orvos 129, 141, 142, 152
Lech 600
Lee (?–?), kertész Potsdamban, azonosíthatatlan 362
Lee, James (1715–1795), kertész, vállalkozó 520
Lee, James (1754–1824), kertész, szakíró, vállalkozó, előbbi fia 196, 520, 663
Lee (?–?), bérlő, azonosíthatatlan 122
Leeds 577
Lee, M. (?–?), kertész, azonosíthatatlan 100
Le Havre de Grâce 664
Leibniz, Gottfried Wilhelm (1646–1716), filozófus, matematikus, természettudós 400
Leicestershire 118
Leicester Square 490
Leiden 23, 64, 65, 125, 445, 446, 450, 451, 462, 464, 473
Leideni Egyetem 405, 448, 449, 450, 453, 458

Leigh, Samuel (?–1831), szerkesztő, könyvkiadó 187, 192, 205, 486, 488
Leine 403, 404, 413
Leipzig 44, 50, 53, 63, 64, 614, 615, 621, 622
Leipziger Ökonomische Sozietät 311, 338
Leipziger Platz 363, 373
Leisen (?–?), azonosíthatatlan 49
Leitersdorf 642
Leith 494
Lejeune (?–?), gyáriparos, azonosíthatatlan 428
Lelyweld, Willem van (1762–1823), gyáriparos 451
Lendva (ma: Lendava, Szlovénia) 408
Lengyel Királyság 341
Lengyelország 287
Lenne (?–?), azonosíthatatlan 405
Lennep 95
Lenné, Peter Joseph (1789–1866), kerttervező, udvari kertész 618, 619, 633
Lenormand, Louis-Sébastien (1757–1837), fizikus, feltaláló 245
Le Notre, André (1613–1700), kertépítész 598, 674
Leobschütz (ma: Głubczyce, Lengyelország) 48, 53, 291
Leon 144, 343
Leonese 145, 146
Le Pin, Seine-et-Marne 238
Lessen 618
Lessona, Carlo (1784–1858), természettudós, állatorvos 269
Lettmeyer, H. E. (?–?), vállalkozó 280
Leuchtenberg hercege *lásd Beauharnais, Eugène*
Leuven 219, 429, 652, 653, 654, 660
Libitz (azonosíthatatlan) 54
Lichnowitz 294
Lichnowsky, Eduard von (1789–1845), herceg, földbirtokos, mecénás 19, 41, 285, 286, 296, 297, 382
Lichtenberg, Georg Christoph (1742–1799), matematikus, természettudós, egyetemi tanár 92, 404, 405, 407
Lichtenberg (ma: Kolnica, Lengyelország) 48, 290, 295
Lichtenstein, Martin (1780-1857), orvos, utazó, természettudós 367
Liddle 575
Liebbald Gyula (1780–1846), állatorvos, szakíró, tanár 161, 164, 257
Liebenberg Ignác (1772–1844), kereskedő, bankár 61, 64, 148, 160
Liebfrauenmilch 645
Liebich, Johann Carl Ferdinand (1776–1848), főkertész 617
Liebichau (ma: Lubiechów, Lengyelország) 302
Liechtenstein, Johann Baptist von (1760–1836), herceg, katona, földbirtokos 22, 63, 277
Liefkenshoek 248, 435
Liège 54, 65, 429
Liegnitz (ma: Legnica, Lengyelország) 49, 53, 308
Lietzow 375
Lifka (?–?), kertész, azonosíthatatlan 615
Lille 106, 656
Limburg 54, 98, 428, 429
Limousin 143
Lindenau 397
Lindenau, Carl Heinrich von (1755–1842), tanácsos, a porosz állami ménesbirtok igazgatója 236
Lindenau, Heinrich Gottlob (1723–1789), gróf, földbirtokos 332
Lindenstrasse 361
Link, Johann Heinrich Friedrich (1767–1851), vegyész, botanikus 24, 376, 618
Linné, Carl von (1707–1778), botanikus, természettudós 186, 192, 196, 586, 597, 622, 659

Lipcse 79, 97, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 327, 329, 330, 332, 333, 334, 336, 338, 339, 340, 342, 344, 345, 350, 351, 354, 359, 363, 364, 376, 397, 462, 621
Lipcsei Egyetem 312, 323, 324, 326, 331, 622
Lipcsei Gazdasági Társaság *lásd Leipziger Ökonomische Sozietät*
Lipcsei tér *lásd Leipziger Platz*
Lipót (1657–1705), magyar király, német-római császár 605
Lipót (1787–1813), Hessen-Homburg hercege, katona 334
III. Lipót Frigyes (1751–1817), Anhalt-Dessau hercege 356, 359
Lipót Vilmos (1614–1662), főherceg, hadvezér 339
Lippe-Detmold *lásd Shaumburg-Lippe Fejedelemség*
Lippert (?–?), kertész, azonosíthatatlan 617
Littau (ma: Litovel, Cseh Köztársaság) 614, 616
Litti (?–?), azonosíthatatlan 267
Little Ealing 537
Liverpool 26, 117, 118, 122, 144, 148, 198
Lloyd's Coffeehouse 503
Loads Hill 581
Lobe of Sand 86
Lochet (?–?), borkereskedő, azonosíthatatlan 648, 651, 668
Locke, John (1632–1704), orvos, filozófus, elméleti pedagógus 356
Loddiges, Joachim Conrad (1738–1826), kertész, vállalkozó 195, 196, 623, 659, 673
Loder, Justus Christian (1753–1832), orvos, anatómus 585
Lodi 261, 263, 609
Logothety, Hugo (?–?), gróf, huszártiszt 285
Lohmen 332
Loire 175
Lombardia 180, 608
London 100, 109, 122, 124, 185, 187, 188, 190, 192, 196, 198, 199, 200, 201, 206, 210, 233, 281, 320, 408, 419, 480, 482, 483, 484, 486, 490, 492, 493, 494, 496, 497, 502, 503, 505, 512, 513, 515, 517, 522, 523, 529, 536, 537, 539, 541, 544, 546, 549, 551, 558, 563, 565, 572, 573, 585, 587, 603, 618, 621, 653, 656, 657, 660, 663, 664
London Co. 658
London Hospital 27
Londoni Állatorvosi Iskola *lásd London Veterinary College*
London Veterinary College 194, 256, 542, 544
London Veterinary Medical Society 26, 128, 134
Longlands 568
Longtown 575
Long Walk 110, 197, 531
Loosduinen 445
Lord Castlereagh *lásd Stewart, Robert*
Lord Devonshire *lásd Cavendish, William George*
Lord Egremont *lásd Wyndham, George*
Lord Guilford *lásd North, Frederick*
Lord Jersey *lásd Child Villiers, George*
Lord Londonderry *lásd Stewart, Charles William*
Lord Marlborough *lásd Churchill és Spencer-Churchill*
Lord Mayor 519, 520
Lord Northumberland *lásd Percy, Hugh*
Lord Richmond *lásd Gordon-Lennox, Charles*
Lord Sheffield *lásd Holroyd, John Baker*
Lord Wellington *lásd Wellesley, Sir Arthur*
Lorinser, Karl Ignaz (1796–1853), orvos, szakíró 370
Lorraine, Joseph-Marie de (1759–1812), Vaudémont hercege 72, 675
Losentitz 392
Lotaringia 18
Lothian 122

Loudon, John Claudius (1783–1841), botanikus, tájkertész, szakíró 672
Louisensinsel 376
Lousberg 642
Louvre 597, 676
Louvrier, Joseph (?–?), orvos 547
Löbau 78
Löbegin 53
Löbel (?–?), azonosíthatatlan 332, 340
Löhr, Eberhard Heinrich (1725–1798), kereskedő, bankár, tanácsos 330
Löwen *lásd Leuven*
Lucca 181
Ludgate Street 489
Ludwigsburg 626
Lugdunum Batavorum *lásd Leiden*
Luisium 356
Lujza (1750–1811), III. Lipót Anhalt-Dessau hercegének felesége 356
Lujza (1776–1810), Mecklenburg-Strelitz hercegnő, III. Frigyes Vilmos porosz király felesége 375, 621
Luppertné (?–?), bérlő, azonosíthatatlan 401
Lur–Saluces, Louis–Alexander de (1774–1846), szőlőbirtokos 214
Luther, Martin (1483–1546), reformátor 93, 349, 358, 377, 391, 425
Luxemburg 64, 72, 640, 642, 644, 671, 672
Lux, Johann Josef (1776–1849), állatorvos, egyetemi tanár 325
Lübeck 386
Lüpke, Ludolph Christian (?–?), kamarás 401
Lüttich *lásd Liège*
Lützelburg 375
Lützen 334
Lyon 143, 144, 174, 240, 253, 267, 542

M

Maarssen 460
Maas 441, 443
Maastricht 54
MacDonald, Étienne-Jacques (1765–1840), francia marsall 307
Machern 332, 382
Mack, Karl von (1752–1828), báró, altábornagy 599
Macon (?–?), vállalkozó, azonosíthatatlan 241
Madera 553
Magdeburg 285, 349, 352
Magendie, François (1783–1855), orvos, fiziológus 258
Magna Charta 527
Magnis, Anton Alexander von (1751–1817), gróf, mezőgazdász 298
Magnis, Anton von (1786–1861), gróf, földbirtokos 48, 298
Magnis, Charlotte von (1791–1867), grófnő 298
Magnis, Wilhelm von (1787–1851), gróf, földbirtokos 48, 298
Magyar Királyi Kamara 285
Magyarország 20, 21, 44, 57, 60, 97, 134, 161, 164, 181, 185, 213, 235, 266, 287, 298, 312, 317, 343, 366, 376, 381, 412, 422, 439, 462, 475, 486, 571, 605, 626, 645, 650, 651, 656
Magyaróvár 41, 161, 278
Mahlen 89
Mähren *lásd Morvaország*
Mailand/Majland *lásd Milánó*
Mailly 649, 668
Mainz 66, 68, 72, 349, 424, 425, 630, 632, 640, 642, 644, 645
Mainzi Köztársaság 425
Majna 22, 417, 418, 419, 422, 423, 424
Malbec 222
Malcolme (mén) 111, 198, 525, 526
Malcom, John (1769–1833), katona, a Kelet-Indiai Társaság tisztviselője 525
Malmaison 49, 72, 308, 565, 674

Malpighi, Marcello (1628–1694), orvos, anatómus 459
Malte, Wilhelm von (1783–1854), Putbus hercege 392
Maltzahn, Gustav von (1788–1862), báró, Pless grófja, földbirtokos, lótenyésztő 51, 394
Malvoisie 213
Mammon 488
Manchester 26, 117, 577
Manke (?–?), azonosíthatatlan 113
Manle (?–?), gyáriparos, azonosíthatatlan 428
Manners-Sutton, Charles (1780–1845), politikus, 1817 és 1835 között az alsóház elnöke 508
Mannheim 64, 70, 629, 645
Mansion House 501
Manskopf, Jacob Philipp (1777–1859), bankár, borkereskedő 63, 624
Manskopf, Jacob Wilhelm (1788–1851), bankár, borkereskedő 63, 624
Mantova 261, 608, 609
Mantua *lásd Mantova*
Mappes, Johann Heinrich von (1757–1845), borkereskedő, vállalkozó, politikus 69
Mare Street 195
Mária (1553–1558), angol királynő 491, 523
Mária Lujza (1791–1847), osztrák főhercegnő, Napóleon második felesége, Parma hercegnője 264
Mária Terézia (1740–1780), magyar királynő 41, 384, 410
Mariahilf (ma: Nová Ves, Cseh Köztársaság) 278
Marienkirche 618
Marienwerder 400
Marine 457
Markanstädt 333, 334
Markebrunner 22, 57
Marne 27, 234, 665, 669
Marnix d'Aldegonde, Elizabeth van (?–1608), írónő 640
Marnix d'Aldegonde, Filips van (1540–1598), teológus, politikus 640
Mars 233, 483
Marschal 49
Marseille 480
Martello 480
Marum, Martinus van (1750–1837), biológus, természettudós, egyetemi tanár 92, 99, 406, 634
Marx, Carl Christian (?–?), Seelovitz főkertésze 615
Massow, Friederike von (1746–1808), bárónő 304
Mathis *lásd Matthyssen, Abraham*
Matthyssen, Abraham 430
Matthyssen, Abraham (1581–1649), festő 430, 431
Mauermann, Ignaz Bernhard (1786–1841), szászországi római katolikus püspök 341
Mäusethurm 426
Maximilianstrasse 600
Mayer (?–?), azonosíthatatlan 51
Mayer, Johann Christoph Andreas (1747–1801), holland orvos, anatómus 458
Mayer, Johann Tobias (1752–1830), fizikus, egyetemi tanár 25, 404, 405, 406
McAdam, John Loudon (1756–1836), feltaláló, mérnök 337
Mechelen 55, 65
Meckel, Johann Friedrich (1781–1833), orvos, egyetemi tanár 348, 349
Mecklenburg 51, 289, 344, 375, 387, 388, 416, 621, 661
Médoc 217, 220, 221, 222, 224
Meerman, Gerard (1722–1771), jogász, utazó, könyvgyűjtő 450
Meerman, Johan (1753–1815), író, könyvgyűjtő 450
Meikle, Andrew (1719–1811), malomács, feltaláló 574
Meinau 646
Meissen 50, 53, 64, 311, 322, 323, 342

Meissner (?–?), orvos, azonosíthatatlan 462
Meissner, Paul Traugott (1778–1864), vegyész, feltaláló, tanár 588, 603, 606
Melchick József (?–?), azonosíthatatlan 298
Memsen 52, 54, 190, 401, 402
Mennet, Johann Franz Joseph (?–?), bankár 242, 243
Menzel (?–?), azonosíthatatlan 394
Mergentheim 625
Merkúr 219
Merlin, Philippe Antoine de (1754–1838), gróf, utazó 603
Merseburg 318, 319, 335, 336, 337, 338
Merwe 441
Mesch, George Johannes van der Boon (1786–1822), mezőgazdász, egyetemi tanár 448
Mesmer, Franz Anton (1734–1815), orvos 24, 367, 368
Metamorphoses 282
Metastasio, Pietro (1698–1782), színműíró 281
Metz 228, 231, 232
Metzger (?–?), azonosíthatatlan 175
Metzger, Johann Christian (1789–1852), botanikus, udvari kertész 25, 625, 627, 628
Metzler, Friedrich (1749–1825), bankár 624
Meurthe 243
Meurthe-et-Moselle 648
Mexikó 365
Meyer, Ernst Heinrich (1791–1858), botanikus, természettudós, egyetemi tanár 91, 400, 401
Mezei Gazdák Barátja 92
Mezzofanti, Giuseppe Gasparo (1774–1849), nyelvész, bíboros 28
Michaelis (?–?), azonosíthatatlan 386, 388
Middlesex 513, 521, 538, 541, 542
Middlesex Hospital 27
Middleton, John (1751–1833), földmérő, szakíró 513
Mier, Felix von (1788–1858), gróf, diplomata 116, 124
II. Miklós (1059–1061), egyházfő, Firenze egykori püspöke 491
I. Miksa Emánuel (1597–1651), Bajorország hercege, 1623-tól választófejedelem 605
II. Miksa Emánuel (1679–1706, 1714–1726), Bajorország választófejedelme 605
Miksa József (1806–1825), Bajorország első királya 283
II. Miksa József (1848–1864), bajor király 604
Miksa Sándor (1782–1867), Wied-Neuwied hercege, természettudós, utazó 633
Milánó 28, 168, 177, 178, 179, 180, 261, 267, 271, 609
Milánói Baromorvosi Intézet *lásd Istituto Veterinario di Milano*
Milchinsel 325, 330
Mildevorwerck 299
Mile End 196, 663
Millar (?–?), izlandi úriember, azonosíthatatlan 205, 583, 584, 585, 589
Millar, James (1762–1827), orvos, természettudós, szakíró 121
Millington, John (1779–1868), mérnök, természettudós 27
Milne, Thomas (c. 1767–1838), kertész 196, 519, 663
Miltitz, Friedrich von (?–?), botanikus 637
Mincing Lane 488
Mincio 608
Minoprio, Aloysius (1775–1848), kereskedő, bankár 423
Minotaurusz 525
Mintwitz (?–?), százados, azonosíthatatlan 316
Mirow 394
Modritz (ma: Modrice, Cseh Köztársaság) 53
Moebius, August Ferdinand (1790–1868), matematikus, csillagász 328, 339

Moen (?–?), kertész, azonosíthatatlan 637
Moët, Jean-Rémy (1758–1841), borkereskedő, ampelológus 27, 226, 227, 228, 648
Moguntiacum *lásd Mainz*
Mohaupt (?–?), kertész, azonosíthatatlan 617
Moll, Gerrit (1785–1838), matematikus, fizikus 406
Monatsblatt für Bauwesen und Landesverschönerung 604
Monbijou 372, 618
Monbrillant 400
Monceau 250
Monceau, Henry Louis Duhamel du (1700–1782), orvos, mezőgazdász, szakíró 248
Moncey 49, 308
Monnickendam 472
Monroe, Alexander (1773–1859), orvos, anatómus 121
Mons 55, 645, 651
Mons, Jan Baptist van (1765–1842), orvos, vegyész, mezőgazdász 70, 108, 188, 652, 660
Montague, Mary Wortley (1689–1762), írónő 442
Mont Chez Nous 229
Montgomery 577
Montmartre 72
Montmorency-Logny, Louise de (1762–1833), Vaudémont hercegné 72, 675
Montmorency–Nivelle, Philippe de (1526–1568), Hoorne grófja 477
Montray 72
Montreuil 213
Mont-Rouge 72
Moorcroft, William (1767–1825), állatorvos 542
Moore, Thomas (1779–1852), költő 487
Moorfields 490
Moravia *lásd Morvaország*
More, Sir Thomas (1478–1535), író, kancellár 576
Morel, Pierre-Francois-Daniel (?–?), állatorvos 253, 254
Móric (1541–1553), szász választófejedelem 311, 329
Moro, Franz (1762–1866), gyáriparos 295
Morsen (?–?), azonosíthatatlan 619
Morton House 521
Morvaország 13, 41, 62, 145, 146, 175, 277, 279, 284, 353, 387, 616, 617
Mosel 22, 57, 63, 64, 69, 73, 631, 633, 642
Moser, Karl Ferdinand (1788–1847), báró, diplomata 107, 133
Moszkvai Egyetem 409
Motherwell 581
Moussy, Achille de (1777–?), állatorvos, a francia császári ménes felügyelője 269, 270
Mozart, Wolfgang Amadeus (1756–1791), zeneszerző 89
Mödritz (ma: Modřice, Cseh Köztársaság) 278
Möglin (ma: Reichenow–Möglin) 17, 38, 50, 53, 77, 83, 84, 254, 301, 378, 379, 380, 381, 382, 385
Mr. Josset (mén) 253
Mrs. Andrews (?–?), azonosíthatatlan 493
Mrs. Podevin (?–?), fogadósné, azonosíthatatlan 480, 481
Mulde 356
Mundigl, Joseph (1782–1847), természettudós, patológus 601
Murat 49, 308
Murat, Joachim (1767–1815), marsall, Berg hercege, Nápoly királya 393
Murray, Johann Andreas (1740–1791), orvos, botanikus 409
Muscadelle 213
Muschau (ma: Mušov, Cseh Köztársaság) 278
Muschenbroek, Pieter van (1692–1761), fizikus, matematikus, egyetemi tanár 405, 450
Musée d'Anatomie 676
Musée d'Histoire Naturelle 252, 676
Musée Royal *lásd Louvre*

Musenbecker (?–?), azonosíthatatlan 148
Museum Zoologicum 366
Mussche, Jean-Henri (1765–1834), botanikus, kertész 107, 185, 641
Mussely (?–?), udvari kertész, azonosíthatatlan 627
Mühlhausen 25, 645, 647
Mühlheim an der Mosel 642
Müller, Johannes von (1752–1809), teológus, történetíró, diplomata 425
Müllner, Adolf (1774–1829), ügyvéd, kritikus, drámaíró 335
München 168, 177, 601, 603, 604, 605, 606, 630
Münden 54, 413, 414
Mürzthaler 294

N

Nagy-Britannia 337
Nagy-Duna 277
Nahe 426
Namur 55, 71
Nancy 25, 71, 235, 645, 648
Nápoly 28, 178, 180, 231, 393, 433, 480, 547
Nápolyi Királyság 419
Nassau 54, 630, 633
Naturforschende Gesellschaft zu Halle 353
Naumann, Johann Georg (1754–1836), állatorvos 369, 371
Naumburg 318, 319, 336
Naundorf 331
Neapolis *lásd Nápoly*
Nebel, Ernst Ludwig (1772–1854), állatorvos, gyógyszerész, szakíró 92
Neckar 22, 57, 69, 175, 624, 631, 644
Necker, Jacques (1732–1804), bankár, francia pénzügyminiszter 597
Neerwinden 429
Neil, Patrick (1776–1851), botanikus, kertész, természettudós 121, 206
Neisse (folyó) 300
Neisse (ma: Nysa, Lengyelország) 48, 53, 303, 614
Nell, Christoph Philip von (1753–1825), tanácsos, földbirtokos 643
Nelson (versenyló) 238, 659
Nemes Júlia 557
Németalföld 13, 19, 23, 25, 30, 344, 407, 417, 418, 428, 429, 430, 431, 434, 444, 475, 477, 486, 499, 635, 637, 640
Németalföldi Királyság 418
Német Birodalom 600
Németkereszt 277
Németország 67, 69, 147, 160, 195, 249, 321, 334, 341, 347, 352, 395, 400, 411, 425, 600, 601, 628, 636, 637, 650, 661
Nemzeti Gazda 181
Nemzeti Múzeum 283
Neptun 219, 360, 621
Nerad 296
Nero (54–68), római császár 460
Nervi 181
Nervilliers 250
Nerz 384
Nesztor 91
Neu Holland *lásd Ausztrália*
Neu Ulm 600
Neubrandenburg 51, 88, 386
Neuenbruck 51
Neuenhof 93, 416
Neues Palais 619, 620
Neuflize, André Poupart de (1784–1836), bankár, gyáros, Sedan polgármestere 239
Neuhaus (Hannover mellett) 52, 401
Neuhof (ma: Nové Dvorce, Cseh Köztársaság) 77, 615
Neuilly 676
Neumann, Karl Georg (1774–1850), orvos, antropológus 366, 367

Neumann, Philipp von (1781–1851), báró, diplomata 487
Neumark 385
Neusalz (ma: Nowa Sol, Lengyelország) 78, 617
Neusiedlersee *lásd Fertő*
Neuss 23, 44, 54, 63, 64, 65, 94, 632, 633, 634, 635
Neustadt 53, 54, 88, 236, 303
Neustadt an der Dosse 51, 54, 395
Neustädtl (ma: Nowe Miasteczko, Lengyelország) 48, 617
New Bethlehem 165
Newbridge Street 489
Newcastle-upon-Tyne 112
New Lanark 576, 577, 580, 581
New Leicester (juhfajta) 205
New Malton 100
Newmarket 100, 104, 117, 158, 202, 206, 208, 238, 558, 569
Newton, Sir Isaac (1642–1727), matematikus, természettudós, filozófus 106, 187, 492, 514, 535
Nicolai, Friedrich Christoph (1733–1811), író, szerkesztő, utazó 14, 15
Niebuhr, Carsten (1733–1815), matematikus, kartográfus, természettudós 408
Niederfell 642
Niederheim 148
Niederingelheim (ma: Ingelheim am Rhein) 426
Niederländer 40
Niedersachsen *lásd Alsó-Szászország*
Niemann, August Christian (1764–1832), orvos, gyógyszerész 337
Niemeyer, August Hermann (1754–1828), teológus, pedagógus 348, 350, 353
Nienburg 50, 53
Nierstein 629
Nietner, Carl Friedrich (1766–1824), udvari kertész 619
Nieuhoff, Johan (1618–1672), holland diplomata, utazó 187
Nieuwe Werk 443
Nijmegen 65, 633, 635
Nikolsburg (ma: Mikulov, Cseh Köztársaság) 52, 64, 277, 278
Nílus 88, 447
Nîmes 676
Nimwegen *lásd Nijmegen*
Nith 576
Nitsch, Christian Ludwig (1782–1834), orvos, természettudós 348, 353
Nivelles 55
Noisettes, Louis Claude (1772–1849), botanikus, mezőgazdász 72, 673
Nordheim 54
Nordhof 86
Nordmann, Christian Gebhardt (1755–1823), bérlő, állattenyésztő 307, 359
Norfolk 114, 117, 199, 569, 574
Normandia 172, 237
North Cray 27, 170, 172
North, Frederick (1766–1827), Guilford ötödik grófja 108
Northumberland 114, 122, 125, 523, 569
Nossek (?–?), uradalmi tiszt, azonosíthatatlan 290
Nôtre, André le (1613–1700), kertész, tervező 598, 674
Novara 267
Nuthe 360
Nürnberg 405
Nymphenburg 607

O

Oakham 114
Oberberg 48, 53
Oberbruch 379
Octavius (versenyló) 112, 194
Odera 288, 291, 292, 342, 383, 384, 385

Odessa 343
Odiham Agricultural Society 542
Oedenburg *lásd Sopron*
Oekonomische Neuigkeiten und Verhandlungen 175
Oeser, Adam Friedrich (1717–1799), pozsonyi születésű barokk festő 329
Offerman, Karl (1792–1869), gyáriparos 23, 280, 281
Ohlau (ma: Oława, Lengyelország) 616
Oken (?–?), azonosíthatatlan 459
Olaszország 262, 263, 267, 269, 338
Old Palace Yard 506, 509
Olfers, Ignaz von (1793–1871), orvos, természettudós, nyelvész, diplomata 367
Olivier, Louis Ferdinand von (1759–1815), pedagógus 357
Olmen, Henriette Marie de (1763–1836), Spoelberch vikomtjának felesége 653
Olmütz (ma: Olomouc, Cseh Köztársaság) 47, 284, 614, 616
Omai (c. 1751–1776), bennszülött 408
Opernplatz 365, 373
Opitz, Ernst (?–?), uradalmi tiszt 301, 303
Opitz, Theodor (1820–1896), író, előbbi fia 301
Oppenheim 629
Orániai-ház 457, 525
Orcades *lásd Orkney-szigetek*
Ordre de l'Étoile 597
Orfevre (mén) 253
Orkney-szigetek 584
Oroszország 350, 366
Ørsted, Hans Christian (1777–1851), fizikus, természettudós 92, 312, 406
Osborne (?–?), azonosíthatatlan 78, 306
Osiander, Friedrich Benjamin (1759–1822), orvos, szülész, egyetemi tanár 25, 91, 409, 410, 461
Osier Beds 513
Ostende 46, 55
Osterley Park 523, 536
Ostertag, Gottfried Albert (c. 1770–?), szülészorvos 242
Ostfrieser 81, 86, 331
Osztrák Császárság v. Monarchia 399, 657
Ottmachau (ma: Otmuchów, Lengyelország) 53
I. Ottó (962–973), német-római császár 338
Otto, Christoph Friedrich (1783–1856), botanikus 618
Ovidius, Publius (Kr. e. 43 – Kr. u. 18), költő 282, 463
Owaihy vagy Kalaimanokaho'owaha (?–?), törzsfőnök Hawaii-szigetén 407
Owen, Robert (1771–1858), gyáriparos, filantróp 576, 577, 578, 579, 580, 581
Owschütz (ma: Owsiszcze, Lengyelország) 291
Oxford 26, 115, 126, 157, 529, 537, 584
Oxford Street 544

P

Pabst, Heinrich Wilhelm (1798–1868), mezőgazdász, szakíró 415
Padley, William (?–1828), udvari kertész 525, 527
Paisley, Joseph (1730?–1814), kovács 575, 576
III. Pál (1534–1549), egyházfő 433
Palais des États Généeraux 430, 476
Palais d'Orange 476
Palladio, Andrea (1508–1580), építész 521
Pallas, Peter Simon (1741–1811), zoológus, botanikus, szakíró 366
Palleta György (?–?), inspektor 13, 47
Pankow 377
Panten (ma: Pątnów Legnicki, Lengyelország) 78, 308
Pantheon 365
Paoli, Pascal (1725–1807), katona, politikus 492
Papageno 89
Papotnik 294
Papsdorf, Carl (?–?), tiszttartó 315

Paracelsus (c. 1493–1541), orvos, polihisztor 410
Paravey, Pierre François (1775–1828), bankár 138
Parchim 54
Parde 339
Paretz 50, 53, 363
Parhasius 431
Pariser Platz 373
Parisot (?–?), azonosíthatatlan 235, 237
Párizs 27, 28, 49, 101, 116, 123, 124, 127, 133, 138, 141, 144, 152, 167, 168, 170, 172, 173, 178, 179, 180, 213, 226, 227, 228, 230, 241, 242, 251, 254, 259, 265, 266, 270, 271, 322, 323, 337, 362, 364, 370, 409, 412, 423, 428, 443, 445, 447, 458, 476, 480, 499, 590, 591, 595, 598, 603, 607, 618, 656, 665, 669, 671, 672, 673, 674, 675
Parma 261, 263, 264
Pásztorlányka 420
Paterson, William (1658–1719), vállalkozó, bankár 500
Patkul, Johann Reinhold (1660–1707), livóniai nemes 333
Pattensen 54, 401
Paulinum 327
Pauli (?–?), vegyész, azonosíthatatlan 241
Paul's Cray 172
Paunsdorf 320
Páva-sziget *lásd Pfauen Insel*
Pavia 180, 423, 609
Pays d´Argentan 172
Peale, Thomas (?–?), állatorvos, azonosíthatatlan 135
Pearson, Robert (?–?), építész, azonosíthatatlan 530
Peene 390
Peignon (?–?), azonosíthatatlan 239
Penn, William (1644–1718), moralista, filozófus 529
Pera 92
Percy, Hugh (1785–1847), Northumberland harmadik hercege 523
Perkins (?–?), tréner, azonosíthatatlan 206
Perpignan 144
Persoon, Christiaan Hendrik (1761–1836), orvos, botanikus 448
Pest 95, 230, 259, 281, 327, 339, 376, 419, 420, 424, 432, 552, 582
Pestalozzi, Johann Heinrich (1746–1827), pedagógus 115, 580
Pesthuys 455
I. Péter (1682–725), orosz cár 476
Pethe Ferenc (1762–1832), georgikoni tanár, szerkesztő, szakíró 120, 181, 233, 562
Péti Miklós 479
Petit Agrand 72
Petit Trianon 674
Petouille 222
Petri, Charles Louis (?–?), gyáriparos, azonosíthatatlan 240, 241
Petrich, Franz Seraph (1770–1844), festő, szobrász 310
Petworth 26, 100, 108, 110, 111, 112, 113, 114, 203, 551, 556, 558, 565
Petworth House 194, 551, 555
Petz (?–?), azonosíthatatlan 630
Pfaffengrund (ma Kostrzyca külterülete) 306
Pfalz (választófejedelmi palota) 445, 600
Pfalzburg 240
Pfauen Insel 362, 620
Pfeffel von Kriegelstein, Christian Hubert (1765–1834), báró, diplomata 487
Pfeister, Georg (?–?), azonosíthatatlan 73
Pfister, Johann (?–?), főkertész 637
Pforzheim 627
Philadelphia 529
Philantropium 356
Phillips, Thomas (1770–1845), portréfestő 555
Philosophical Transactions 130, 536

Piben (?–?), azonosíthatatlan 386
Pickel, Johann Georg (1751–1838), orvos, vegyész, egyetemi tanár 25, 625
Picon 215
Pictet, Charles (1755–1824), katona, diplomata, mezőgazdász 176
Picton, Thomas (1758–1815), tábornok 492
Piemont 28, 265, 267, 268, 343
Pierry 649, 651, 668
Piers (?–?), azonosíthatatlan 655
Piesporter 642
Pillnitz 341
Pinacotheca 604
Pinot Blanche 651
Pinot Rouge 651
Pioteau, Alexandre (1766–1854), szakíró 72
Pirna 49, 53
Pisa 165, 168, 180, 181
Pistorius, Johann Heinrich Leberecht (1777–1858), kereskedő, földbirtokos, feltaláló 285, 299, 371
Pitt, William (1759–1806), politikus, államférfi 483, 500, 501, 508
VII. Piusz (1800–1823), egyházfő 372
Pixérecourt, René Charles Guilbert de (1773–1844), drámaíró 476
Place de Mer 430
Place Louis XVI 672
Place Royale 475, 476, 477
Place Valhubert 590
Plank, Joseph (1782–?), állatorvos 601
Planraad 443
Planta, Edward (?–?), író 143
Plat d'Ore d'Ay 651
Platner, Ernst (1744–1818), orvos, filozófus, antropológus 324
Platón (Kr. e. 427–347), filozófus 585
Plattensee *lásd Balaton*
Plauen 316, 338
Pleissenburg 321
Pless (ma: Pszczyna, Lengyelország) 48, 51, 53, 301, 393, 394, 403, 414
Plinius, Caius Secundus (Kr. e. 23 – Kr. u. 79), író 598
Ploen, Johann Christian (?–?), a berlini Ritterakademie istállómestere 141
Plymouth 104
Pó 168
Podley, William (?–?), kertész, azonosíthatatlan 664
Pohl, Johann Friedrich (1768–1850), botanikus, gazdasági szakíró, egyetemi tanár 331, 338, 340, 622
Pohrlitz (ma: Pohořelice, Cseh Köztársaság) 52
Poisdorf 52, 277
Pokorlitz (ma: Pohořelice, Cseh Köztársaság) 278
Poland (?–?), azonosíthatatlan 108
Poland & Fils, azonosíthatatlan 657
Polch 644
Polkwitz (ma: Polkowice, Lengyelország) 617
Polnisch Leuthen (ma: Lutynia, Lengyelország) 48, 53
Polonceau, Antoine Remy (1778–1847), matematikus, mérnök 177
Polytechnisches Institut 588
Pomeránia 388, 389, 390, 391, 392
Pomme gris 213
Pomona 219
Pompadour 143, 269, 270
Poniatowski, Józef Antoni (1762–1813), herceg, katona, miniszter 330
Pontac 215
Pope, Alexander (1688–1744), költő, filozófus 492, 523, 524, 581
Popelsdorf 634
Porosz Akadémia 366
Porosz Királyi Ménesbirtok 236
Poroszország 30, 49, 62, 318, 344, 346, 349, 350, 361, 364, 365, 397

Port 553
Portland Circus 490
Portland Crescent 484
Port Patrick 108, 115, 117
Portugal 145, 146, 384, 488
Posch (?–?), azonosíthatatlan 627
Posoritz (ma: Posořce, Cseh Köztársaság) 53, 282
Potsdam 22, 24, 43, 50, 53, 63, 64, 359, 360, 363, 373, 376, 614, 619, 620
Potsdamsche Werder 360
Pouillet, Claude Servais Mathias Marie Roland (1790–1868), fizikus 406
Pozzi (?–?), azonosíthatatlan 357
Pozsony (ma: Bratislava, Szlovákia) 298, 317, 329, 343, 443, 609
Pölitz, Karl Heinrich (1772–1838), történész, statisztikus, egyetemi tanár 324, 325
Pöllnitz, Georg Ludwig (?–?), szakíró 141
Prater 376, 672
Preignac 213, 214, 224
Preissler, Johann Georg (?–?), azonosíthatatlan 72
Preussen *lásd Poroszország*
Primrose Hill 484
Prinsengracht 444
Prinzinger (?–?), azonosíthatatlan 217
Prinz, Karl Gottlob (1795–1848), orvos, állatorvos 257
Prize, David (?–?), azonosíthatatlan 162
Probstheide 340
Procter, Henry (1763–1822), alezredes 162
Prosnitz (ma: Prostějov, Cseh Köztársaság) 53, 284
Prödlitz (ma: Brodek u Prostějova, Cseh Köztársaság) 53
Prud'hon, Pierre-Paul (1758–1823), festő 362
Pruera 213
Psyche 219
Pusch, Georg Gottlieb (1790–1846), geológus, természettudós, szakíró 301
Puschkau (ma: Pastuchów, Lengyelország) 49, 53, 301
Putbus 392
Putyatin, Nyikolaj Abramovics (1749–1830), herceg 357

Q

Quai 430
Quai d'Austerlitz 594
Quedlinburg 408
Quickberg 313
Quinta beira Duoro 553
Quinta do Malho 553
Quistorpe, Johann (1758–1834), orvos, természettudós, egyetemi tanár 391

R

Raba (?–?), azonosíthatatlan 218
Radziwiłł, Antoni Henryk (1775–1833), herceg, földbirtokos, tanácsos 386
Rajna 13, 22, 25, 30, 62, 67, 68, 73, 88, 94, 95, 114, 239, 242, 320, 350, 399, 414, 417, 423, 424, 425, 426, 429, 443, 446, 629, 630, 632, 633, 634, 643
I. Rákóczi Ferenc (1676–1735), erdélyi fejedelem, államférfi 475, 605
Rákos 377
Ralston (?-?), azonosíthatatlan 568
Rambouillet 49, 235, 308, 317, 332
Rappenburg 451
Rastatt 64
Ratibor (ma: Racibórz, Lengyelország) 48, 53
Rauch, Christian Daniel (1777–1857), szobrász 375
Rau, Gottlieb Ludwig (1779–1840), orvos 417
Rauschnitz (ma: Rousínov, Cseh Köztársaság) 281
Raygern (ma: Rajhrad, Cseh Köztársaság) 53
Recco 181

Reckleben, Johann Dietrich (1766–1851), állatorvos, anatómus, egyetemi tanár 370
Recueil de médecine vétérinaire 248
Reden, Friedrich Wilhelm von (1752–1815), gróf, porosz államminiszter 77, 304
Rees, Richard van (1797–1875), matematikus, fizikus 406
Regent's Park 658
Reichardt, Johann Friedrich (1752–1814), zeneszerző, kritikus 426
Reichel, Erdmann Traugott (1748–1832), kereskedő, mecénás 330
Reichels Garten 330
Reichenau (ma: Stare Bogaczowice, Lengyelország) 300
Reichenbach 342
Reichenbach, Georg von (1771–1826), mérnök, feltaláló 600
Reichenbachs Garten 330
Reichenow 382
Reicherd (?–?), udvari kertész, azonosíthatatlan 627
Reigern (ma: Rajhrad, Cseh Köztársaság) 278
Reil, Johann Christian (1759–1813), orvos, anatómus, a pszichiátria úttörője 347, 348
Reims 229
Reisert, Georg (?–?), udvari kertész 624
Remiasch, Josef (?–?), sziléziai uradalmi tiszt, azonosíthatatlan 48, 296
Rennersdorf 49, 53
Rennie, George (1749–1828), mezőgazdász, szakíró 122
Reno 243
Repton, Humphrey (1752–1818), tájkertész, tervező 514
Reveley, Henry Willey (1788–1875), mérnök, feltaláló 165, 168
Reynier (?–?), gyáriparos, azonosíthatatlan 428
Rhein *lásd Rajna*
Rheineck 54
Rheingau 72, 426, 631, 642, 646, 651
Rheinmagen 54, 633
Rheinsberg 54
Rhodes, Samuel (1737–1794), mezőgazdasági vállakozó 548
Rhodes, Samuel (1766–1822), földbirtokos, vállalkozó, előbbi fia 548, 549, 550
Ribbe, Johann Christian (1755–1828), állatorvos, egyetemi tanár 325, 338
Ribnick (ma: Rybnik, Lengyelország) 53
Richelieu, Armand Jean du Plessis de (1585–1642), kardinális, államférfi 656
Richmond 110, 166, 517, 523, 529, 552
Richter, Friedrich (?–?), udvari kertész 627
Richthofen, Karl Andreas von (1762–1836), báró, államtanácsos, mezőgazdász 49, 78, 306, 307
Richthofen, Karl Friedrich von (1787–1841), báró, filozófus, pedagógus 307
Riedesel, Caroline Friederike von (1784–1857), bárónő 415, 417
Riedesel, Friederike von (1774–1854), bárónő 24, 77, 304
Riedesel, Friedrich Adolf von (1738–1800), báró, tábornok 78, 305
Riedesel, Georg Karl von (1785–1854), báró 77, 93, 100, 415, 417
Riedhof 244, 418, 421
Rijswijk 445
Rinteln 350, 365
Ritgen, Ferdinand Franz (1787–1867), orvos, egyetemi tanár 92
Rittersdorf 633
Ritterstrasse 320
Rive, Auguste Arthur de la (1801–1873), fizikus, egyetemi tanár 406
Rob Roy 584
Robert (?–?), gyáriparos, azonosíthatatlan 239
Roberts, Joseph (?–?), lovász, azonosíthatatlan 526

Robertson (?–?), tréner, azonosíthatatlan 206
Rochsburg 49, 53, 307, 310, 314, 316, 321, 332, 333, 343
Rohan, Charles de (1715–1787), Soubise hercege, katona 337
Rohlwes, Johann Nikolaus (1755–1823), állatorvos, tanácsos 40, 50
Rohnstock (ma: Roztoka, Lengyelország) 49, 53, 78, 306
Róma 233, 242, 282, 323, 335, 336, 338, 361, 371, 372, 416, 425, 430, 446, 460, 479, 483, 490, 491, 579, 598, 600, 608, 633
Romberg, Johann Andreas (?–?), építész 400
Romrod 417
Roschkau (ma: Roszków, Lengyelország) 291, 294
Rosenfeld (?–?), vegyész, azonosíthatatlan 377
Rosen Junive (?–?), azonosíthatatlan 148
Rosenkrantz, Johannes (?–?), virágkereskedő 637
Rosenmüller, Johann Christian (1771–1820), orvos, sebész 329
Rosenthal 330
Rosiéres-aux-Salines 235
Rossau 357
Rossbach 337
Rossi (?–?), rendőrbiztos, azonosíthatatlan 261, 263, 264
Rossi, John Charles (1762–1839), szobrász, képzőművész 551
Rostocki Egyetem 323
Rothenberger 642
Rothschild család 61, 423
Rothschild, Amschel Mayer (1773–1855), báró, kereskedő, bankár 420, 423
Rothschild, Nathan Mayer (1777–1836), bankár 423, 488, 504
Rotte 441
Rotterdam 55, 65, 440, 441, 442, 443, 457, 640, 641
Rousseau (?–?), azonosíthatatlan 239
Rousseau-Insel 376
Rousseau, Jean-Jacques (1712–1778), filozófus, elméleti pedagógus 356, 482
Roville 233, 234, 245
Rowland (?–?), azonosíthatatlan 78, 306
Royal Astronomical Society 535
Royal Botanic Gardens 24, 26, 108, 110, 196, 527, 658
Royal Cottage 26, 109, 197, 532, 533, 662
Royal Exchange 501, 502, 504, 505
Royal Exchange Assurance 504
Royal Hospital 513
Royal Military Academy 659
Royal Military Asylum 513
Royal Society 26, 366, 514, 530, 585, 662
Roykó János (1774–1838) georgikoni professzor 51
Rödelheim 423
Römer 423
Rubens (mén) 111, 198, 203, 526
Rubens, Peter Paul (1577–1640), flamand késő reneszánsz festő 361, 430, 431, 432
Ruderswald (ma: Rudyszwald, Lengyelország) 294
Rudolf (1057–1077), Svábföld hercege 338
Rudolphi, Karl Asmund (1771–1832), parazitológus, rovarkutató 24, 84, 366, 385
Rue Blanche 673
Rue de la Couture 648
Rue Ducale 476
Rue Poliveau 590
Rue Seraing 429
Ruhnken, David (1723–1798), jogász, filozófus, matematikus 450
Runnymede 527
Rupertsberg 629
Russell, Francis (1765–1802), Bedford ötödik hercege 100, 559, 560

Russell, John (1766–1839), Bedford hatodik hercege 100, 108, 115, 117, 118, 119, 133, 173, 189, 190, 193, 199, 201, 209, 234, 420, 493, 559, 560, 573
Russell Square 192, 565
Rust, Johann Nepomuk (1775–1840), orvos, sebész, szemész 367
Ruszt (ma: Rust, Ausztria) 57, 630
Rücker (?–?), azonosíthatatlan 148
Rücker, John Antony (?–?), kereskedő 148
Rüderheimer 63, 69, 624, 632
Rüdesheim 427, 631
Rügen 88, 392
Ryswick *lásd Rijswijk*

S

Saale 81, 334, 335, 336, 337, 338, 354
Saalfeld, Friedrich Jakob (1785–1834), teológus, történész 412
Sabine, Joseph (1770–1837), természettudós 108, 188
Sacco, Scipione (1495–1558), festő 602
Sachsen *lásd Szászország*
Sachsenhausen 419
Saebert (604?–616?), angol-szász király 491
Saint Bel, Charles Vial de (1753–1793), állatorvos, anatómus 143, 542
Saint-Truiden 429
Salisbury, Richard Anthony (1761–1829), botanikus 628
Salmasius *lásd Saumaise, Claude*
Salmon, Robert (1763–1821), építész, feltaláló 559
Salm-Reifferscheidt, Hugo Franz von (1776–1836), gróf, nagyiparos, természettudós 295
Salm-Reifferscheidt-Dyck, Joseph von (1773–1861), herceg, botanikus 23, 44
Salvius Barbo 430
Salzburg 230, 410
Salzmann, Christian Gotthilf (1744–1811), teológus, pedagógus 357
San Germano 267
San Paolo 261, 263, 264
San Piero d'Arena 181
Sandhof 421
Sandifort, Gerard (1779–1848), orvos, természettudós 448, 464
Sándor (1409–1410), római pápa 323
I. Sándor (1801–1825), orosz cár 281, 386, 521, 528, 585
Sankt Goar 426
Sankt Matthias 643
Sanssouci 619, 620
Santer (?–?), udvari kertész, azonosíthatatlan 655
Sanzio, Raffaelo (1480?–1520), itáliai reneszánsz festő 361
Sarasin család 22, 624
Sarolta Auguszta (1796–1817), hercegnő, IV. György angol király leánya 529
Sassen 415, 416, 417
Saumaise, Claude 449
Saumaise, Claude (1588–1653), filológus, egyetemi tanár 449
Sauternes 213, 214, 224
Sauvignon 213
Saverne 240
Scaliger, Joseph Justus (1540–1609), klasszikafilológus, egyetemi tanár 449
Schachtrupp (1606–1677), kereskedő 408
Scharlachberg 69, 632
Scharnhausen 176
Schattenau (?–?), azonosíthatatlan 243
Schaumann, Andreas (1781–1845), pedagógus, egyetemi tanár 93
Schaumburg 54
Schaumburg-Lippe Fejedelemség 399
Schäzle (?–?), színész, azonosíthatatlan 281
Schelde 107, 430, 434, 435, 436

Scheuditz 53
Scheveningen 445
Schiedam 640, 641
Schierau (ma: Strupice, Lengyelország) 49, 78, 236
Schierstein 630
Schiffner, Johann August (?–?), kohászati szakember 312
Schilling János (?–?), teológus, tordai református lelkész 406
Schirach 49, 53
Schkeuditz 81
Schleissheim 604, 605, 606
Schlesien *lásd Szilézia*
Schloss (?–?), azonosíthatatlan 148
Schmidt Ferenc (?–?), gróf Festetics László titkára 138
Schmiedeberg (ma: Kowary, Lengyelország) 276, 303
Schneefogt (?–?), kertész, azonosíthatatlan 637
Schneekoppe (ma: Sněžka, Cseh Köztársaság, lengyelül Śnieżka) 276, 303, 305
Schneider, Konrad Viktor (1614–1680) anatómus, orvos 545
Schoch, Johann Georg Gottlieb (1758–1826), tájkertész, szakíró 620, 621
Schott, Heinrich Wilhelm (1794–1865), botanikus, a Schönbrunn kertésze 514, 661
Schott, Moses Salomon (1774–1845), kereskedő 421, 422
Schöller, Heinrich Leopold (1792–1884), gyáriparos, vállalkozó 280, 281
Schönberg 614
Schönbrunn 362, 514, 661
Schönburg, Gottlob Carl Ludwig (1762–1842), gróf, földbirtokos, katona 49
Schönburg-Rochsburg, Ernst von (1760–1825), gróf, földbirtokos 343
Schönfeld 331
Schönleutner, Maximilian Joseph (1778–1831), mezőgazdász 605, 606
Schrack, Carl (?–?), azonosíthatatlan 616
Schrader, Heinrich Adolf (1767–1836), orvos, botanikus, szerkesztő 409
Schröder (?–?), azonosíthatatlan 89
Schröder (?–?), vegyész, azonosíthatatlan 241
Schubarth, Ernst Ludwig (1797–1868), orvos, szakíró, szerkesztő 370
Schultens, Albert (1686–1750), filológus, egyetemi tanár 449
Schwab, Konrad Ludwig (1780–1859), állatorvos, egyetemi tanár 601, 602
Schwabe, Johann Gottlob (1749–1809), orvos, tanácsos 357
Schwägrichen, Christian Friedrich (1775–1853), botanikus, orvos, természettudós 328
Schwartza (cseh: Svratka) 279
Schwartzwasser (ma: Strumień, Lengyelország) 53
Schwarzenberg 342
Schwarzenberg, Josef von (1769–1833), herceg, katona 324, 325, 330, 333
Schweidnitz (ma: Świdnica, Lengyelország) 53, 301, 302
Schwertschke, Carl August (1756–1839), könyvkiadó, vállalkozó 348
Schwerz, Johann Nepomuk von (1759–1844), mezőgazdász, szakíró 107, 176, 283
Schwetzingen 23, 63, 64, 646
Sckell, Friedrich Ludwig (1750–1823), kerttervező 604, 607
Scott, John (1774–1827) rézmetsző 142
Scott, Sir Walter (1771–1832), író 487, 584
Scott, William Henry *lásd Lawrence, John*
Scrivia 180
Scylla és Charybdis 426
Séd 413
Sedan 239

Seelovitz (ma: Židlochovice, Cseh Köztársaság) 278, 614, 615
Segovia 144, 145, 146
Seguin, Marc (1786–1875), mérnök, feltaláló 174
Seiler, Burkhard Wilhelm (1779–1843), állatorvos, patológus 601
Seine *lásd Szajna*
Seitz 277
Seitz, Karl Ludwig (1792–1866), udvari kertész, botanikus 624
Sellier, Louis (1790–1870), kereskedő, vállalkozó 322
Sellow, Friedrich (1789–1831), botanikus, természettudós 367
Selmecbánya (ma: Banská Štiavnica, Szlovákia) 314
Semillon 213
Senckenberg Gesellschaft für Naturforschung 423
Senckenberg, Johann Christian (1707–1772) orvos 423
Seneca, Lucius Annaeus (Kr. e. 4? – Kr. u. 65). költő, filozófus 456
Senne 475
Senson (?–?), azonosíthatatlan 213
Sestri 181
Sevilla 145, 146
Seville *lásd Sevilla*
Sèvres 322
Sewell, William (1781–1853), állatorvos 112, 128, 130, 132, 133, 134, 135, 139, 140, 143, 256, 543
Shakespeare, William (1564–1616), költő, drámaíró 480, 520, 530
Shakespeare's Cliff 480, 483
Shark 575
Shaumburg-Lippe Fejedelemség 399
Shepherd (?–?), azonosíthatatlan 561
Siebenmayer család 52, 89
Siebenmayer, Ernst (?–?), azonosíthatatlan 89
Siebenmayer, Wilhelm (?–?), azonosíthatatlan 89
Sieglitzerberg 356
Siena 181
Sietsch (?–?), azonosíthatatlan 644
Sievers, Benedicta von (1773–1779, Putyatin herceg mostoha lánya 357
Sievershausen 311
Sillen (?–?), azonosíthatatlan 148
Sillery 229, 649, 650, 668
Sinclair, George (1787–1834), kertész 562
Sinclair, Sir John (1764–1832), Ulbster bárója, szakíró, a Board of Agriculture elnöke 26, 120, 121, 122, 193, 200, 205, 233, 317
Sinning, Wilhelm (1792–1884), udvari kertész 633
Sinzig 633
Sion House 523
Skócia 26, 30, 114, 115, 119, 206, 443, 494, 548, 575, 582, 583, 584, 587
Skót Kertészeti Társaság *lásd Caledonian Horticultural Society*
Slavikovetz (ma: Slavikovice, Cseh Köztársaság) 282
Sloane Square 514
Sloane Place 515
Sloane, Sir Hans (1660–1753), orvos, botanikus, nyelvész 514, 515
Sloane Street 515
Slough 530, 535, 536, 662
Smallbury Green 522
Smellie, William (1693–1763), orvos, anatómus, szülész 584
Smeth, Theodorus de (1779–1859), báró, bankár 433, 434
Smith (?–?), Dishley bérlője, azonosíthatatlan 205
Smith, John (?–?), kertész, azonosíthatatlan 196, 660
Smith, William (?–?), mezőgazdász 118
Smithfield 208, 515
Snargate Street 482

Snetgen (?–?), azonosíthatatlan 333
Soane, Sir John (1753–1837), építész 501
Soarcer (mén) 111
Sociéte pour l'Avancement des Arts, Section d'Agriculture 28
Society of Antiquaries 108
Soemmering, Samuel Thomas von (1755–1830), orvos, anatómus, virológus 410
Soho Square 485, 657
Solimani, Laurent-Marie de (?–?), vegyész, tanár 676
Solome (?–?), bajor követségi titkár, azonosíthatatlan 372
Solway 575
Sommé, Claude Louis (1772–1855), orvos, gyógyszerész, botanikus 432, 433
Sommerhausen, Heinrich (?–?), azonosíthatatlan 101, 155, 156
Somogy vármegye 41, 115, 203, 289, 417
Sopron 57, 63, 619, 630, 643, 647, 650
Sopron vármegye 606, 656
Soresi (?–?), bankár, azonosíthatatlan 267
Sori 181
Soria 145, 146
Sorkum 55
Soubise hercege *lásd Rohan, Charles de*
Southdown (juh) 114, 171, 174, 190, 201, 209, 557, 565, 572
Southwark 578
Sowerby, Joseph (?–?), kovács 576
Spanyolország 125, 143, 144, 148, 149, 295, 343, 384, 510, 553
Speck, Maximilian (1776–1856), kereskedő, műgyűjtő 320, 321, 329
Spencer-Churchill, George (1766–1840), Marlborough ötödik hercege 528
Spener, Philipp (1635–1705), evangélikus lelkész, teológus 349
Speyer 426, 645, 646
La Spezia 181
Spielberg 279, 281
Spittelmarkt 363
Splittberger (?–?), kertész, azonosíthatatlan 636
Spontini, Gaspare Luigi Pacifico (1774–1851), zeneszerző, karmester 366
Spree 369, 375
Sprengel, Kurt (1766–1833), orvos, patológus, botanikus 348
Sprenger, Balthasar (1724–1791), szakíró, ampelológus 631
Springfield 575, 576
Springgrove 522
St. Albans 559
St. Bartholomew's Hospital 26
St. Bris 215
St. Cloud 72, 675
St. George's Hospital 27
St. Germain 72, 674
St. James Mall 110
St. James Park 26, 110, 513, 659
St. Leonard's Shoreditch 492
St. Luke's Hospital 587
St. Martin (?–?), azonosíthatatlan 537
St. Martins Lane 496
St. Ouen 596, 598
St. Pancras 492
St. Petersburg *lásd Szentpétervár*
St. Quentin 645, 651
St. Thomas's Hospital 26
St. Trondon *lásd Saint-Truiden*
Staatsoper 366
Stadtwaldl 376
Stahlbrode 392
Staines 527
Stanhope, James (1673–1721), katona, diplomata, államférfi 492
Stanhope, Sir William (1702–1777), parlamenti képviselő, politikus 523

Stark, William (1770–1813), építész, tervező 588, 589
Stauchitz 53
Stauenhagen 54
Steichel (?–?), azonosíthatatlan 646
Stein (?–?), azonosíthatatlan 401
Steiner, Georg (1774–1834), udvari kertész 375, 376, 618
Steinwein 22, 57, 63, 625
Stengelné (?–?), azonosíthatatlan 629
Sternberg (ma: Šternberk, Cseh Köztársaság) 47, 53, 284
Stewart, Charles William (1778-1854), Londonderry harmadik őrgrófja 170
Stewart, Robert (1769–1822), külügyminiszter, Castlereagh vikomtja, Londonderry második őrgrófja 172
Stiftung Preußischer Kulturbesitz 365
Stockwell Bridge 582
Stollberg-Wernigerode, Eleonore zu (1801–1827), grófnő, Reuss zu Köstritz herceg felesége 317
Stolpen 49, 53
Storm (?–?), azonosíthatatlan 635
Storm, Henry (?–?), kertész, azonosíthatatlan 637
Storm, Theodor (?–?), azonosíthatatlan 637
Störig, Johann Erich (1790–1854), orvos, mezőgazdász, tanár 83, 381
Stralau 378
Strand 485
Strasbourg 242
Strausberg 83, 379
Strawberry Hill 524
Strawbery House 521
Strelitz 51, 54
Striegnitz 64
Strigau (ma: Strzegom, Lengyelország) 53
Strobberg (?–?), ménes igazgató, azonosíthatatlan 395, 396, 397
Strohmeyer, Friedrich (1776–1835), fizikus, vegyész, egyetemi tanár 312, 409
Strubberg, Georg Heinrich (?–?), istállómester 236
Struense (?–?), azonosíthatatlan 133
Struve, Friedrich Adolph (1781–1840), orvos, gyógyszerész, balneológus 330
Stuart-ház 500
Studer, Jakob (?–?), mezőgazdász 298, 299
Sturm, Karl Christian (1781–1826), mezőgazdász, egyetemi tanár 94
Stuttgart 25, 175, 176, 178, 420, 433, 464, 599, 601, 627
Stütz (?–?), azonosíthatatlan 547
Suchtelen, Jan Pieter van (1751–1836), gróf, katona, diplomata 358
Suner prés Paris 72
Surgeon's Hall 585
Suriname 448
Surrey 114
Sussex 26, 113, 114, 209, 513
Svájc 14, 28, 30, 48, 168, 174, 231, 312, 409, 410, 425, 447, 597, 599
Syringe (?–?), azonosíthatatlan 174
Szajna 43, 60, 590, 594, 595, 596, 598, 670, 672, 675
Szala *lásd Zala*
Szaltikov, Pjotr (1698?–1772), tábornok, szenátor, politikus 384
Szaniszló (1677–1766), lengyel király 1704 és 1709, majd 1733 és 1736 közt 333
Szapphó (Kr. e. 630?–570?), költőnő 335
Szászország 21, 24, 30, 41, 50, 62, 147, 175, 257, 310, 312, 327, 329, 341, 342, 382
Széchényi Ferenc (1754–1820), gróf, mecénás 15
Széchenyi István (1790–1861), gróf, politikus, író 26, 108, 150
Szenegál 607
Szent András-kereszt 535

Szent Benedek-kápolna 491
Szent Gellért-hegy 339, 482
Szent Gudula-templom 477
Szent György-kápolna 528
Szent Hedvig 365
Szent Hyppolit-templom 640
Szent Jakab-templom 432, 475, 477
Szent Kereszt 391
Szent Lambert 429
Szent Márton utca *lásd St. Martins Lane*
Szent Mihály 400, 402, 403, 477
Szent Miklós-kút 597
Szent Miklós-templom 329
Szent Pál-székesegyház 489, 498
Szent Péter-templom 450
Szent Pongrác-templom 492, 493
Szentírás 492, 497
Szent Norbert 284
Szentpétervár 363, 524
Szibéria 342
Szilézia 21, 24, 30, 41, 47, 48, 49, 50, 57, 62, 83, 125, 234, 240, 279, 285, 291, 295, 298, 305, 316, 321, 341, 343, 367, 370, 616
Szkülla és Karübdisz 426
Szőke Ferenc (?–?), író 467
Szudéták 288

T

Tahiti 407
Taidy (?–?), kertész, azonosíthatatlan 532, 533
Taplin, William (1740? –1807), szakíró, állatorvos 141
Társaság-szigetek 408
Tátika 304
Tauber, M. (?–?), optikus, feltaláló 339, 340
Taub-Stummen Institut zu Berlin 372
Taucha 340
Taunus 423
Tavistock Chapel 499
Tecklenburg 89
Teddington 523, 524
Tékély, ou le siége de Montgátz 476
Teleki József (1738–1796), gróf, író, utazó 15
Telting, Theodorus (1772–1854), gazdálkodó 473, 474
Temminck, Coenraad Jacob (1778–1858), természettudós 446, 452
Templanerberg 377
Temple Bar 489
Temze 111, 196, 198, 485, 493, 506, 513, 514, 515, 516, 519, 520, 521, 523, 524, 527, 529, 531, 534, 539, 542
Térdszalagrend 161, 597
Ternaux, Louis Guillaume (1763–1833), gyáriparos, kereskedő, bankár 596, 598
Ternaux-Rousseau, Étienne Louis (1765–1830), gyáriparos, vállalkozó, bankár 144, 226, 595, 596
Tessier, Henri-Alexandre (1741–1837), orvos, szakíró 317
Tessin 549, 609
Tête de Flandre 434
Tetzel, Johannes (1465–1519), dominikánus szerzetes, búcsúcédula árus 425
Thaer, Albrecht (1752–1828), orvos, porosz államtanácsos, szakíró 17, 24, 38, 50, 77, 83, 84, 301, 308, 321, 379, 380, 381, 382, 383, 605
Thaer, Albrecht Philipp (1794–1863), mezőgazdász, szakíró, Albrecht Thaer fia 381
Thaer, Georg (1789–1857), mezőgazdász, előbbi fia 308
Thaer, Karoline (1788–1845) előbbi nővére 380
Thaleia, Zeusz lánya, mitológiai alak 561
Thames *lásd Temze*
Theresia tér 283
Theresienfeld 379
Thészeusz, mitológiai alak 525

Thier, Arnold Jacques de (1764–1847), gyáriparos 428
Thistlewood, Arthur (1774–1820), anarchista, összeesküvő 510
Thomasius, Christian (1655–1728), jogász, filozófus 349
Thompson, Benjamin (1753–1814), Rumford német-római birodalmi grófja, orvos, feltaláló 312
Thomson (?–?), Lord Londonderry alkalmazottja, azonosíthatatlan 170, 171
Thomson, Archibald (1752–1832), kertész, vállalkozó 196, 663
Thomson, James (1700–1748), költő 479, 523
Thornhill, James (1675–1734), festő 497
Thornton, Samuel (1754–1838), képviselő, bankelnök 502
Thouin, André (1747–1824), botanikus, kertész, szakíró 72, 228, 231, 670, 671, 672
Thouin, Gabriel (1754–1829), botanikus, kertész 72
Threadneedle Street 501
Tiefurt 94
Tienen 429
Tierärztliche Hochschule 275
Tiergarten 373, 376
Tilchias (?–?), orvos, azonosíthatatlan 340
Tillberg, Gustav Salomon (1777–1859), matematikus, egyetemi tanár 391
Tilsit 350
Tilly, Johann t'Serclaes (1559–1632), gróf, katona 339
Tirlentuton *lásd Tienen*
Tirol 161
Tiroli (szarvasmarha) 201, 294, 297, 301, 331
Tisza 571
Titon (?–?), azonosíthatatlan 214
Titz 54
Toledo y Pimentel, Don Fernando Álvarez de (1507–1582), Alba harmadik hercege, katona, politikus 430, 451, 477
Tollensee 388
Torino 168, 261, 265, 267, 268, 269, 271
Toro farnese 433
Torstenson, Lennart (1603–1651), hadvezér 339
Tournay 55
Tournhout 55
Tower 493, 658
Töltsch (?–?), azonosíthatatlan 49, 301, 306
Töplitz 366
Traianus (98–113), római császár 361
Traiectum ad Rhenum *lásd Utrecht*
Traminder 630
Trarbach 640, 642
Trassler, Johann Baptist (1787–1845), nyomdász, könyvkereskedő 286
Trencsén vármegye 417
Treskow, Karl Alexander von (1764–1823), vezérőrnagy 377, 486
Treviranus, Ludolf Christian (1779–1864), botanikus, egyetemi tanár 24, 617, 618
Trianon 72, 186, 586
Trier 64, 330, 640, 642, 643, 644
Trier, Johann (1716–1790), teológus, orgonista 328
Trieszt 108, 147
Trivulzio, Teodoro (1458–1532), milánói nemes, katona 609
Tromp, Maarten (1598–1653), admirális 444, 640
Troppau (ma: Opava, Cseh Köztársaság) 23, 24, 47, 53, 57, 63, 64, 285, 286, 614, 616
Tscharnikau (ma: Czarnków külterülete) 307
Tschechen (ma: Czechy, Lengyelország) 301
Tschudy, Jean-Joseph (1764–1822), báró, kertész 231
Tunézia 412
Turin *lásd Torino*

Turkmainatti (mén) 289
Türkheim 629
Tütz 54
Twickenham 523, 524, 662
Twickenham Park House 523
Twinoe (?–?), azonosíthatatlan 202, 568

U

Új-Hollandia *lásd Ausztrália*
Új-Palota *lásd Neues Schloss*
Ulm 599, 600
Ultraiectum *lásd Utrecht*
Ungarn *lásd Magyarország*
Unter den Zelten 376
Upper Canada 162
Uránusz 377, 535
Utópia 576
Utrecht 25, 46, 55, 65, 451, 458, 459, 460, 461, 633, 635
Utrechti Egyetem 25
Uxbridge Road 532
Übel (Uebel), Andreas Ludwig von (1796–1856), gazdálkodó 50, 363
Übermünde 388

V

Vág 571
Valkenaer, Lodewijk Caspar (1715–1785), filológus, egyetemi tanár 450
Varro, Marcus Terentius (Kr. e. 116–27), költő, filozófus, író 598
Varsói Hercegség 330, 350
Vasco, Michelangelo (?–?), lovag, alezredes, a királyi ménes igazgatója 266
Vas vármegye 606
Vatel, Pierre-Isidore (1795–1852), állatorvos, szakíró, tanár 252
Vaudémont hercege *lásd Lorraine, Joseph-Marie de*
Vaugiraud, Marie Joseph Pierre Guillaume de (1774–1854), őrgróf 235, 237, 243
Vecellio, Tiziano (1488?–1576), itáliai reneszánsz festő 361
Vecht 460
Veit, Salomon (1751–1821), bankár 61
Velence 148, 561, 608, 609
Velling (?–?), kertész, azonosíthatatlan 636
Venaria 267, 269
Venerie *lásd Venaria*
Venezia *lásd Velence*
Venturoli, Giuseppe Angelo (1749–1821), építész, feltaláló 168
Venus 219, 654
Vercelli 266, 267
Verdun 71
Verio, Antonio (1636? –1707), festő 528
Vernet, Charles (1758–1836), festő 152
Verona 608, 609
Versailles 72, 595, 607, 674, 675
Verviers 97, 428, 429
Verzenay 649, 650, 668
Verziers 54
Verzy 649, 650, 668
Veszprém 413
Vesztfáliai Királyság 350, 365
Victoria 364
Vilbel 418
Ville d'Avray 72
Villers Cotterets 229
Villette 239
Vilmoren, Philippe-André (1776–1862), kertész, botanikus 676
I. Vilmos (1066–1086), angol király 527
Vilmos (1533–1584), Nassau-Dillenburg grófja, 1544-től orániai herceg 444, 449, 640
V. Vilmos (1579–1597), bajor herceg 605
III. Vilmos (1688–1702), angol király 444, 500, 525

Vilmos (1816–1864), Württemberg királya 175
Vilmos Ágost (1721–1765), Cumberland hercege 109
Vilvorden 55
Vincent, Alexandre Joseph Hidulphe (1797–1868), matematikus, egyetemi tanár 229
Virginia-tó *lásd Virginia Water*
Virginia Water 531
Vischau (ma: Vyškov, Cseh Köztársaság) 283
Visman (?–?), vállalkozó, azonosíthatatlan 467
Visztula 384
Vitry 71, 213, 675
Vogt, Nicolaus (1756–1836), történetíró, egyetemi tanár 425
Voigt (?–?), azonosíthatatlan 399
Voigtland 343
Volkersdorf 277
Volksgarten 604, 622, 648, 672
Volpi, Giovanni Battista (1756–1821), állatorvos, tanár, szakíró 271
Vonyarc 178
Vorherr, Gustave (1778–1847), építész 603, 604
Vorrath (?–?), állatorvos, azonosíthatatlan 325
Vosges 648
Vos, Maerten de (1532–1603), festő 431
Voss, Joachim Heinrich (1764–1843), udvari kertész 619
Vrbna, Eugen Dominik von (1786–1848), gróf, csehországi földbirtokos 47, 285
Vrolik, Gerard (1775–1859), orvos, természettudós 452, 458, 459, 462

W

Wabern 54
Wächter (?–?), azonosíthatatlan 154
Wagner (?–?), azonosíthatatlan 394
Wahl (?–?), azonosíthatatlan 391, 392
Waldgrave, John James (1785–1835), földbirtokos, katona 524
Waldinger, Hieronymus (1755–1821), gyógyszerész, állatorvos, egyetemi tanár 453
Wallenstein, Albrecht von (1583–1634), Friedland hercege, katona 334
Wallis, Karl (?–?), gróf, huszártiszt 285
Walpole, Horace (1717–1797), Orford negyedik grófja, író, művészettörténész 524
Walter, Johann Gottlieb (1734–1818), orvos, anatómus 366
Walther, Friedrich Ludwig (1759–1824), szakíró, egyetemi tanár 92
Wanger *lásd Vosges*
Wanglin (ma: Hohen Wangelin) 54
Warmbrunn (ma: Cieplice Śląskie Zdrój, Lengyelország) 302, 305
Warrant Office 501
Warta 384
Wartburg 93, 418
Warte 304, 305
Wartenberg (ma: Syców, Lengyelország) 617
Waterloo (mén) 111, 198, 526
Waterloo Room 206
Watt, James (1736–1819), feltaláló, mérnök 583
Weatherley, Henry Oswald (1770–1843), kereskedő, vállalkozó 108, 118, 124, 125, 127, 134, 137, 138, 141, 144, 146, 148, 149, 151, 152, 200, 201, 487, 657
Weber, Ernst Heinrich (1795–1878), orvos, pszichológus 325, 329
Weiler báróné, sz. Schmalz, Augusta von (1790–?) 629
Weiler, Georges Leopold von (1776–1837), báró 629
Weimar 22, 24, 28, 63, 64, 92, 335, 336, 614, 622, 623
Wein (?–?), azonosíthatatlan 133, 137
Weiss, Christian Samuel (1780–1856), mineralógus, egyetemi tanár 312
Weissenfels 318, 333, 336, 347

Weissensee 88
Weit (?–?), azonosíthatatlan 151
Welker (?–?), kereskedő, vállalkozó 46, 644
Wellesley, Sir Arthur (1769–1862), Wellington első hercege, katona, államférfi 149
Wellikunt (ma: Wielikąt, Lengyelország) 294
Wells 199
Welz 636
Wendelstein 344
Wenzel, Karl (1769–1827), orvos, szülész 423
Werden 51, 623, 634, 652, 658, 676
Werder 360, 363
Werff, Pieter Adriaansz van der (1529–1604), Leiden polgármestere, szabadságharcos 450
Wermsdorf 53
Werner, Abraham Gottlob (1749–1817), mineralógus, geológus, feltaláló 310, 311
Wernerian Natural History Society 121
Werra 413, 414, 600
Wesenberg (?–?), azonosíthatatlan 418
Weser 51, 403, 413, 414
Wesminster Hall 506
Wesperling, azonosíthatatlan 648
Wesselényi Miklós (1796–1850), báró, író, politikus 492
West England 145, 148
West Lothian 122
West Smithfield 208
West, Benjamin (1738–1820), festő 497, 498, 528
Westminster Abbey 491, 527
Wetterau 417, 418
Weyhe, Maximilian Friedrich (1775–1846), botanikus, egyetemi tanár 634
Weyher (?–?), azonosíthatatlan 646
Whalebone (versenyló) 194, 556
White, James (1780? –1840?), állatorvos 112, 130, 132, 139, 157, 160, 167, 256
Whitley, Brames, & Milne Co 519
Whitley, Reginald (1754–1835), kertész, vállalkozó 196, 519
Wicker 631, 632
Wieder (?–?), azonosíthatatlan 626
Wied-Neuwied 367, 633
Wien *lásd Bécs*
Wildorf (ma: Wilsdruff) 316
Wilfersdorf 52
Wilhelmplatz 373
Wilhelmshöhe 22, 43, 63, 64, 123, 553, 628
Wilhelmstadt (ma: Moerdijk) 440
Wilhelmusruhe 332
Wilkinson, William (?–?), állatorvos 112
Will, Anton (1752–1821), állatorvos, sebész, egyetemi tanár 601
Willbrand, Johann Bernhard (1769–1846), orvos, egyetemi tanár 92
Willdenow, Carl Ludwig (1765–1812), orvos, gyógyszerész, biológus 366, 376
Williams (?–?), azonosíthatatlan 559, 560
Willowbank 119, 203
Wilmans, Friedrich (1764–1830), vállalkozó, könyvkiadó 423
Wilsbach 317
Wilschkowitz (ma: Wilczkowice, Lengyelország) 77
Wilson, Richard (1759–1834), ügyvéd, parlamenti képviselő 125, 149, 158, 160, 487, 515, 516, 517, 518
Wimmer, Karl (?–?), mezőgazdász 606
Wimpfen (?–?), azonosíthatatlan 646
Windmill Street 27
Windsor 26, 109, 110, 197, 497, 498, 523, 527, 529, 531, 533, 534, 661, 662
Windsor Castle 524, 661
Windsor, Merry Wives of 530
Wintergarten 330, 622
Wischau (ma: Vyškov, Cseh Köztársaság) 53

Wiser, R. W. (?–?), bristoli kereskedő, mindkettő azonosíthatatlan 160
Wissenberg 53
Wittenberg 350, 365
Wittingham, Charles (1767–1840), nyomdász, kiadó 520
Wittmann, Antal (1770–1842), mezőgazdász, jószágigazgató 278
Woburn 100, 115, 117, 118, 119, 133, 173, 190, 191, 205, 420, 493, 494, 559, 560, 564, 566, 569, 572
Woburn Abbey 561, 565
Wolf (?–?), udvari kertész 625
Wolfart, Karl Christian (1778–1832), orvos, természetfilozófus 367, 368
Wolkersdorf 52
Wollstonecraft Godwin, Mary (1759–1797), filozófus, írónő 492
Wollup 379
Wolsey Tomb House 529
Wolsey, Thomas (1473–1530), kardinális, kancellár 524, 529
Wood, Sir Matthew (1768–1843), politikus, London polgármestere 520
Woodstock 122, 123, 126, 127, 144, 207, 529
Woolwich 659
Worms 69, 645
Wöhler, August Anton (1771–1850), állatorvos, mezőgazdász 423
Wörlitz 22, 63, 553, 614, 620, 621, 628
Wösendorf 83
Wrede, Eugen von (1806–1845), bajor herceg, pfalzi miniszterelnök 547
Wren, Sir Christopher (1632–1723), csillagász, matematikus, építész 513
Wurzen 53, 639, 644
Wusterhausen 51, 54, 395
Wührden 89
Würges 54
Würth, Conrad (?–?), azonosíthatatlan 175
Würth, Johann Nepomuk (1781–1842), gyáriparos, vállalkozó 428
Würth, Michael (?–?), azonosíthatatlan 175
Württemberg 174, 175, 283, 340, 605, 627
Würzburg 25, 64, 92, 625
Wyatt, James (1746–1813), építész 497
Wyndham, George (1751–1837), Egremont harmadik grófja 100, 108, 110, 111, 112, 114, 193, 551, 557

X

Xenophón (Kr. e. 434/427–355), katona, történetíró 557
Xeres 553

Y

Yngurd 335
York 26, 100, 108, 115, 117, 122, 550
York hercege *lásd Frigyes*
Yorkshire 515, 556
Young (?–?), azonosíthatatlan 544
Young, Arthur (1741–1820), szakíró, szerkesztő, a Board of Agriculture titkára 15, 513
Ypern 55
Yssel 441
Yssel Monde 441
Yvart, Charles-August (1798–1873), állatorvos, sebész 143, 252

Z

Zabern 240
Zagemack (?–?), azonosíthatatlan 338
Zahlbach 425
Zala 403, 404
Zande, Jan Bernaert van den (1777–1833), orvos, könyvgyűjtő 432
Zathelle (?–?), azonosíthatatlan 144

Zedlitz, Leopold von (1792–1864), báró, szakíró 308
Zedtwitz, Siegmund von (1778–1847), gróf, földbirtokos 386, 393
Zehren 318
Zeil 419
Zerbst 50, 53, 357, 358, 359
Zeune, Johann August (1778–1853), germanista, földrajztudós, egyetemi tanár 371
Zeusz 106, 330, 561
Zeuxis 431
Zeyher, Johann Michael (1770–1843), botanikus, kertész 646
Zichy Eleonóra (1795–1873), grófnő 285
Zichy István (1780-1853), gróf, diplomata 363
Zichy Károly (1753–1826), gróf, miniszter, főispán 285
Zick, Christian (1753–1809), üvegszobrász 405
Zinn et Donner Co. 67, 71
Zinn, Johann Gottfried (1727–1759), botanikus, természettudós 409
Zittau 78, 309, 338
Zons 54
Zuyderzee 467
Zweibrückeni Hercegség 236, 237, 605
Zwickau 342
Zwitta (cseh: Svitava) 279
Zwolle 451
Zsófia Sarolta (1668–1705), I. Frigyes porosz király felesége 375
Zsófia Sarolta (1744–1818), mecklenburg-strelitzi hercegnő, III. György angol király felesége 661

A SOROZATBAN EDDIG MEGJELENT

Monográfia

Lovász Irén: *Szakrális kommunikáció*

Galsi Árpád: *Jakab, az Úr testvére*

Pap Ferenc: *Templom mint teológia. Kulcsok az Ezékiel 40-48. értelmezéséhez*

Tóth Sára: *A képzelet másik oldala.*
Irodalom és vallás Northrop Frye munkásságában

Tari János: *A néprajzi és az antropológiai filmkészítés.*
Történeti, elméleti és gyakorlati példák

Buda Béla: *Empátia. A beleélés lélektana*

Németh Dávid: *Pasztorálantropológia*

Szenczi Árpád: *Az ember természete – természetes(en) nevelés.*
A reformpedagógia egy lehetséges reformja

Váradi Ferenc: *Vázlatok az óvodai anyanyelvi-irodalmi nevelésről*

Semsey Viktória (szerk.): *Latin-Amerika 1750–1840.*
A gyarmati rendszer felbomlásától a független államok megalakulásáig

Bagdy Emőke: *Pszichofitness. Kacagás – kocogás – lazítás*

Balázs Siba: *Life Story and Christian Metanarration. The importance of the research results of narrative identity to practical theology*

Kocziszky Éva: *Antifilozófusok huszonöt időszerű kérdése a kereszténységhez*

Honti László: *Magyar nyelvtörténeti tanulmányok*

Szummer Csaba: *Freud, avagy a modernitás mítosza*

Kun Attila: *A munkajogi megfelelés ösztönzésének újszerű jogi eszközei*

Dr. Lenkeyné dr. Semsey Klára: *Életútinterjú*

Görözdi Zsolt: *Protestáns egyházértelmezés a reformáció századában*
a jelentősebb egyházi rendtartásokban

Békési Sándor: *Sisi személyének teológiai portréja*

Török Emőke: *Munka és társadalom. A munka jelentésváltozásai a bérmunkán innen és túl*

Sepsi Enikő: *Pilinszky János mozdulatlan színháza Mallarmé, Simone Weil és Robert Wilson műveinek tükrében*

Erdélyi Ildikó: *A lélek színháza. A pszichodráma és az önismeret útjai*

Szummer Csaba: *Pszichedelikumok és spiritualitás*

Papp Sándor: *Török szövetség – Habsburg kiegyezés. A Bocskai-felkelés történetéhez*

Bolyki János: *Teológia a szószéken és a katedrán*

Balogh Eszter: *Túlélési stratégiák a magyar gazdaságban. Esettanulmányok a 2000-es évek elejéről.*

Falussy Lilla: *Trendek a kortárs olasz drámában*

Bekő István Márton: *Jézus csodáiról szóló elbeszélések Márk evangéliumában*

Kovai Melinda: *Lélektan és politika. Pszichotudományok a magyarországi államszocializmusban 1945–1970*

Spannraft Marcellina: *Költészet és szakralitás*

Németh István: *Műtárgyak a boncteremben. Tanulmányok az orvoslás és a képzőművészet tárgyköréből*

Homicskó Árpád Olivér: *A magyar társadalombiztosítási és szociális ellátások rendszere*

Fabiny Tibor: *Az eljövendő árnyékai. A figurális tipológiai olvasás*

Szetey Szabolcs: *Adatok a magyar református prédikációs gyakorlat újraértékeléséhez 1784–1878 között*

Balogh Tamás: *Huizinga Noster. Filológiai tanulmányok J. Huizinga magyar recepciójáról*

Dávid Gyula: *Angol fogalmi idióma szótár. Angol idiómák és magyar megfelelőik*

Beke Albert: *Gyulai Pál személyisége és esztétikája*

Németh Dávid: *Vallásdidaktika. A hit- és erkölcstan tanítása az 5–12. osztályban*

Papp Ágnes Klára: *A tér poétikája – a poétika tere. A századfordulós kisvárostól az ezredfordulós terekig a magyar irodalomban*

Lányi Gábor János: *A kálvinizmus nyitánya. Berni zwingliánusok és francia-svájci kálvinisták vitája az egyházfegyelem gyakorlásáról*

Kovács Dávid: *Nemzetfelfogás és történelemszemlélet a 20. századi Magyarországon*

Pap Ferenc: *Az egyházi év*

Farkas Ildikó: *A japán modernizáció ideológiája*

Horváth Csaba: *Megtalált szavak*

Csízy Katalin: *Az ideális vezető politikus alakja a görög-római hagyományban*

Siba Balázs: *Pasztorálteológia*

Indries Krisztián, Szummer Csaba: *Freud és a felkelő nap országa*

Bognárné Kocsis Judit: *A vallás mint forrás Karácsony Sándor nevelési koncepciójában*

Vető Miklós: *Jonathan Edwards gondolatvilága*

Kodácsy Tamás: *A homiletikai aptum. Hogyan lesz a szószéki beszédből igehirdetés?*

Simon Gabriella: *A mentorálás elmélete és gyakorlata. A mentori kompetenciák attitűdelemei és a kezdő pedagógusok mentormodellek szerinti támogatása*

Legéndy Kristóf: *A természettudományos és a teológiai megismerés modelljei*

Siba Balázs: *Pasztorálteológia* (Második, javított kiadás)

Szabados Ádám: *Az apostolok hagyománya*

Lukács Olga: *Az erdélyi egyházak ezeréves együttélésének szinopszisa*

Literáty Zoltán: *Homiletika és retorika*

Toókos Péter János: *A III. szibillakönyv. Irodalmi és teológiai bevezetés*

Borsi Attila János: *Elhívástól kihívásig. Vázlatok az egyház és a keresztyén gondolkodás megértéséhez*

Szalma József: *A biztosítási szerződés. A biztosítói kárfelelősség az európai és a magyar magánjogban*

Kövi Zsuzsanna: *Személyorientált személyiségpszichológia. Az alternatív ötfaktoros személyiségmodell és a személyiségklaszterek*

Nemeshegyi Péter S.J.: *A kelet-ázsiai vallások története*

Tanulmánykötet

Császár-Nagy Noémi, Demetrovics Zsolt, Vargha András (szerk.): *A klinikai pszichológia horizontja. Prof. dr. Bagdy Emőke 70. születésnapjára készített emlékkötet*

Szávay László (szerk.): *„Vidimus enim stellam eius…”*

Petrőczi Éva, Szabó András (szerk.): *A zsoltár a régi magyar irodalomban*

Horváth Erzsébet, Literáty Zoltán (szerk.): *Történelmet írunk. Tanulmánykötet Ladányi Sándor tiszteletére 75. születésnapja alkalmából*

Czeglédy Anita, Fülöp József, Ritz Szilvia (Hg.): *Inspirationen. Künste im Wechselspiel*

Gudor Botond, Kurucz György, Sepsi Enikő (szerk.): *Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter korában*

Péti Miklós, Ittzés Gábor (eds.): *Milton Through the Centuries*

Kendeffy Gábor, Kopeczky Rita (szerk.): *Vallásfogalmak sokfélesége*

Zsengellér József, Trajtler Dóra Ágnes (szerk.): *„A Szentek megismerése ad értelmet.” Conferentia Rerum Divinarum 1–2.*

Trajtler Dóra Ágnes (szerk.): *Tan és módszertan. Conferentia Rerum Divinarum 3.*

Pap Ferenc, Szetey Szabolcs (szerk.): *Illés lelkével. Tanulmányok Báthori Gábor és Dobos János lelkipásztori működéséről*

Somodi Ildikó (szerk.): *A mindennapos művészeti nevelés megvalósulásának lehetőségei. Értékközvetítés a művészeti nevelésben*

Dávid István (szerk.): *Merre tovább kántorképzés? Gondolatok egy konferencián – Nagykőrös, 2012. október 5.*

Hansági Ágnes, Hermann Zoltán (szerk.): *Jókai & Jókai*

Dringó-Horváth Ida, N. Császi Ildikó (szerk.): *Digitális tananyagok. Oktatásinformatikai kompetencia a tanárképzésben*

Erdélyi Ágnes, Yannick François (szerk.): *Pszichoanalitikus a társadalomban*

Fülöp József, Mirnics Zsuzsanna, Vassányi Miklós (szerk.): *Kapcsolatban – Istennel és emberrel. Pszichológiai és bölcsészeti tanulmányok*

Pap Ferenc (szerk.): *Dicsőség tükre. Művészeti és teológiai tanulmányok*

Tóth Sára, Fabiny Tibor, Kenyeres János, Pásztor Péter (szerk.): *Northrop Frye 100: A Danubian Perspective*

Spannraft Marcellina, Sepsi Enikő, Bagdy Emőke, Komlósi Piroska, Grezsa Ferenc (szerk.): *Ki látott engem? Buda Béla 75*

Komlósi Piroska (szerk.): *Családi életre és kapcsolati kultúrára felkészítés*

Dringó-Horváth Ida, Fülöp József, Hollós Zita, Szatmári Petra, Czeglédy Anita, Zakariás Emese (Hg.): *Das Wort – ein weites Feld*

Fülöp József (szerk.): *A zenei hallás*

József Fülöp, Szilvia Ritz (Hg.): *Inspirationen II*

Tóth Sára, Kókai Nagy Viktor, Marjai Éva, Mudriczki Judit, Turi Zita, Arday-Janka Judit (szerk.): *Szólító szavak. The Power of Words. Tanulmányok Fabiny Tibor hatvanadik születésnapjára*

Lázár Imre, Szenczi Árpád (szerk.): *A nevelés kozmológusai. Kodály Zoltán, Karácsony Sándor és Németh László megújuló öröksége*

Erdélyi Erzsébet, Szabó Attila (szerk.): *A hit erejével. Pedagógiai tanulmányok*

Makkai Béla (szerk.): *A Felvidék krónikása. Tanulmányok a 70 éves Popély Gyula tiszteletére*

Farkas Ildikó, Sági Attila (szerk.): *Kortárs Japanológia I.*

Gér András László, Jenei Péter, Zila Gábor (szerk.): *Hiszek, hogy megértsem*

Simon-Székely Attila (szerk.): *Lélekenciklopédia. A lélek szerepe az emberiség szellemi fejlődésében*

Papp Ágnes Klára, Sebők Melinda, Zsávolya Zoltán (szerk.): *Nemzet sors identitás*

Vassányi Miklós, Sepsi Enikő, Voigt Vilmos (szerk.): *A spirituális közvetítő*

Julianna Borbély, Katalin G. Kállay, Judit Nagy, Dan H. Popescu (eds.): *English Language & Literatures in English 2014*

Sepsi Enikő, Lovász Irén, Kiss Gabriella, Faludy Judit (szerk.): *Vallás és művészet*

Bubnó Hedvig, Horváth Emőke, Szeljak György (szerk.): *Mítosz, vallás és egyház Latin-Amerikában. A Boglár Lajos emlékkonferencia tanulmánykötete*

Czeglédy Anita, Sepsi Enikő, Szummer Csaba (szerk.): *Tükör által. Tanulmányok a nyelv, kultúra, identitás témaköréből*

Méhes Balázs (szerk.): *Lelki arcunk. Tanulmányok Szenczi Árpád hatvanadik születésnapja alkalmából*

Spannraft Marcellina, Korpics Márta, Németh László (szerk.): *A család és a közösség szolgálatában. Tanulmányok Komlósi Piroska tiszteletére*

Horváth Csaba, Papp Ágnes Klára, Török Lajos (szerk.): *Párhuzamok, történetek. Tanulmányok a kortárs közép-európai regényről*

Anka László, Kovács Kálmán Árpád, Ligeti Dávid, Makkai Béla, Schwarczwölder Ádám (szerk.): *Natio est semper reformanda. Tanulmányok a 70 éves Gergely András tiszteletére*

Fülöp József, Mészáros Márton, Tóth Dóra (szerk.): *A szél fúj, ahová akar. Bölcsészettudományi dolgozatok*

Zsengellér József, Kodácsy Tamás, Ablonczy Tamás (szerk.): *Felelet a mondolatra. Tanulmányok a 60 éves Bogárdi Szabó István tiszteletére*

Borgulya Ágnes, Konczosné Szombathelyi Márta (szerk.): *Vállalati kommunikációmenedzsment*

Szávay László, Gér András László, Jenei Péter (szerk.): *Hegyen épült város. Válogatás a Fiatal Kutatók és Doktoranduszok Nemzetközi Teológuskonferencián elhangzott előadások anyagából.*

Wakai Seiji, Sági Attila (szerk.): *Kortárs Japanológia II.*

Sepsi Enikő: *Kép, jelenlét, kenózis a kortárs francia költészetben és Valère Novarina színházában*

Sepsi Enikő, Tóth Sára (szerk.): *Mellékzörej. Írások Visky András hatvanadik születésnapjára*

Erdélyi Erzsébet, Szabó Attila (szerk.): *Az üzenetjét, azt kell megbecsülni. Tanulmányok Barabás László hetvenedik születésnapja alkalmából*

Kendeffy Gábor, Vassányi Miklós (szerk.): *Istenfogalmak és istenérvek a világ filozófiai hagyományaiban*

Bárdi Nándor, Éger György (szerk.): *Magyarok Romániában 1990–2015. Tanulmányok az erdélyi magyarságról*

Zila Gábor: *Hitetek mellé tudományt*

Kiss Paszkál, Tóth Dóra (szerk.): *Ubi dubium, ibi libertas. Tudományos diákköri dolgozatok*

Julianna Borbély, Borbála Bökös, Katalin G. Kállay, Judit Nagy, Ottilia Veres, Mátyás Bánhegyi and Granville Pillar (eds.): *English language & literatures in English 2016*

Spannraft Marcellina, Tari János (szerk.): *A kultúraátörökítés médiumai*

László Emőke (szerk.): *A szolgálat ékessége. Tanulmányok Fruttus István Levente hetvenedik születésnapja alkalmából*

Spannraft Marcellina (szerk.): *Tertium datur. Tanulmányok Lázár Imre tiszteletére*

Bárdi Árpád, Gombos Norbert, Tóth Etelka (szerk.): *Kisgyermeknevelés a 21. században*

Lányi Gábor János (szerk.): *A reformáció örökségében élve. A reformáció hatása a teológiai oktatásra*

Dróth Júlia (szerk.): *Gépiesség és kreativitás a fordítási piacon és a fordításoktatásban*

Lator László Iván (szerk.): *Sorsok és missziók a politikai változások tükrében*

Literáty Zoltán (szerk.): *Quoniam tecum est fons vitae in lumine tuo videbimus lumen. Teológiai témák a 65 éves Kocsev Miklós tiszteletére*

Fehér Pálma Virág, Kövesdy Andrea, Szemerey Márton (szerk.): *Testképek a gyógyításban. A test mint eszköz és referenciapont*

Zonda Tamás, Bozsonyi Károly, Moksony Ferenc (szerk.): *Az öngyilkosság szociológiája*

Fóris Ágota, Bölcskei Andrea (szerk.): *A szabványosítás fordítási és terminológiai vonatkozásai*

Kövi Zsuzsanna, Mirnics Zsuzsanna, Reinhardt Melinda (szerk.): *Lélek(sz)árnyak*

Czentnár Simon, Nagy József, Nagy Levente (szerk.): *Beszéljétek el dicsőségét. Conferentia Rerum Divinarum 6.*

Kovács Tibor (szerk.): *Tehetségek hite. Hallgatói tanulmánykötet*

Zalatnay István: *Félúton. A liturgia erőterében született írások*

Farkas Ildikó, Sági Attila (szerk.): *Kortárs Japanológia III.*

Furkó Péter (szerk.): *Az önképtől és tudásreprezentációtól a hatalommegosztásig. Tanulmányok a bölcsészettudomány, a hittudomány és a jogtudomány területeiről*

Olay Csaba, Schmal Dániel (szerk.): *Értelem és érzelem az európai gondolkodásban. Tanulmányok a 60 éves Boros Gábor tiszteletére*

Fóris Ágota, Bölcskei Andrea (szerk.): *Dokumentáció, tartalomfejlesztés és szakírás*

Dróth Júlia (szerk.): *Korpusz és kontrasztivitás a szakfordítás oktatásában és gyakorlatában*

Sebők Melinda, Papp Ágnes Klára, Török Lajos (szerk.): *Kötelezők emelt szinten Balassitól Borbély Szilárdig*

Béres István, Korpics Márta (szerk.): *Ha kiderül az alkony*

Lázár Imre (szerk.): *A társas–lelki és művészeti folyamatok pszichofiziológiája*

Németh István: *El Grecóról és más mesterekről. Stíluskritika – ikonográfia – műgyűjtéstörténet*

Karasszon István: *Az ószövetségi teológia történetéhez*

Czeglédi Sándor: *Történelem és önismeret*

Literáty Zoltán (szerk.): *Száz év után Ravasz László* Homiletikájáról

Bányai Éva, Horváth Csaba, Pataki Viktor, Vincze Ferenc (szerk.): *Valóság és módszer. Test, történelem, elbeszélhetőség*

Domokos Johanna (szerk.): *Alkotni csodára vágyva. Kortárs számi művészeti fejlemények*

Műfordítás, forrás

Giovanni Pico della Mirandola: *Benivieni neoplatonista versének kommentárja* (Fordította: Imregh Monika)

Alice Zeniter: *Szomorú vasárnap, avagy a semmi ágán* (Fordította: Kovács Veronika, szerkesztette és a bevezetőt írta: Sepsi Enikő)

Szent Ágoston: *Írások a kegyelemről és az eleve elrendelésről* (Fordította, válogatta és a bevezetőt írta: Hamvas Endre)

Paul Claudel: *Délforduló* (Fordította: Székely Melinda)

Veerle Fraeters, Frank Willaert, Louis Peter Grijp (szerk.): *Hadewijch: Dalok* (Fordították: Daróczi Anikó, Rakovszky Zsuzsa)

Landauer Attila (szerk.): *A Kárpát-medencei cigányság és a keresztyén egyházak kapcsolatának forrásai (1567–1953)*

Yves Bonnefoy: *Hollán Sándor. Harminc év elmélkedései, 1985–2015* (Fordították: Gulyás Adrienn, Kovács Krisztina, Kovács Veronika, Makádi Balázs, Sepsi Enikő)

Vassányi Miklós (írta, fordította, szerkesztette): *Szellemhívók és áldozárok. Sámánság, istenképzetek, emberáldozat az inuit (eszkimó), azték és inka vallások írásos forrásaiban.*

Rauni Magga Lukkari, Inger-Mari Aikio: *Örökanyák – Világlányok. Számi versek* (Fordították: Domokos Johanna, Németh Petra)

Rajvinder Singh: *Hat szemmel. Német, angol, hindi és pandzsábi versek* (Szerkesztette: Domokos Johanna. Fordították: Tibold Katalin, Széles Beáta, Domokos Johanna)

Günter Eich: *Katharina és más elbeszélések* (Válogatta, szerkesztette és az utószót írta: Fülöp József)

Augusto Monterroso: *A fekete Bárány és más mesék* (Szerkesztette, fordította és az utószót írta: Fülöp József)

Michael Galuske: *A szociális munka módszerei. Bevezetés* (Fordította: Udvari Kerstin, szerkesztette: Bányai Emőke)

Titus Livius: *Róma története a város alapításától,* I. kötet (I–XX. könyv) (Kis Ferencné és Muraközy Gyula fordítását és a jegyzeteket átdolgozta: Kopeczky Rita, a fordítást az eredetivel egybevetette: Kocsisné Csízy Katalin, Ligeti Dávid Ádám, Bajnok Dániel)

Titus Livius: *Róma története a város alapításától,* II. kötet (XXI–XXX. könyv) (Muraközy Gyula fordítását és a jegyzeteket átdolgozta: Kopeczky Rita, a fordítást az eredetivel egybevetette: Czerovszki Mariann, Tamás Ábel)

Titus Livius: *Róma története a város alapításától,* III. kötet (XXXI–XL. könyv) (Muraközy Gyula fordítását és a jegyzeteket átdolgozta: Kopeczky Rita, a fordítást az eredetivel egybevetette: Berkes Lajos, Kozák Dániel, Ligeti Dávid Ádám)

Titus Livius: *Róma története a város alapításától,* IV. kötet (XLI–CXLII. könyv)
(Muraközy Gyula fordítását és a jegyzeteket átdolgozta: Kopeczky Rita,
a fordítást az eredetivel egybevetette: Ligeti Dávid Ádám, Takács Levente,
Bajnok Dániel)

Tzveta Sofronieva: *A föld színe* (Szerkesztette: Domokos Johanna)

Bangha Imre: *Költők és koldusok között. Indiai napló 2001–2017*
(Szerkesztette: Frazer-Imregh Monika)

Marie Luise Kaschnitz: *Ádám és Éva*
(Válogatta, szerkesztette és az utószót írta: Fülöp József)

Marivaux: *Válogatott drámák* (Szerkesztette: Kovács Ilona)

Műfordítás, forrás – Rezonőr

René Descartes: *A lélek szenvedélyei és más írások*
(Fordította: Boros Gábor, Gulyás Péter)

Alexandre Koyré: *Tanulmányok a tudományos gondolkodás történetéről*
(Fordította: Szigeti Csaba)

Maurice Merleau-Ponty: *A látható és a láthatatlan*
(Fordította: Farkas Henrik, Szabó Zsigmond)

Maurice Merleau-Ponty: *Az észlelés fenomenológiája* (Fordította: Sajó Sándor)

Michel Foucault: *A rendellenesek* (Fordította: Berkovits Balázs)

Michel de Montaigne: *Útinapló*
(Fordította és a bevezető tanulmányt írta: Kovács Eszter)

L'Harmattan France-Hongrie, Collection Károli

Anikó Ádám, Enikő Sepsi, Stéphane Kalla (eds.): *Contempler l'infini*

Tibor Fabiny, Sára Tóth (eds.): *The King James Bible (1611–2011).*
Prehistory and Afterlife

Katalin G. Kállay, Mátyás Bánhegyi, Ádám Bogár, Géza Kállay, Judit Nagy, Balázs Szigeti (eds.): *The Arts of Attention*

Katalin G. Kállay, Nóra D. Nagy, Elizabeth Walsh, Ádám Fónai, Béla Erik Haga, Péter Káplár, Krisztina Milovszky, Gergely Molnár, Dorina Obrankovics, Tamás Szanyi (eds.): *This is Just to Say. A Collection of Creative Student-Responses*

György Kurucz (ed.): *Protestantism, Knowledge and the World of Science*

Brigitte Geißler-Piltz, Éva Nemes, Sijtze de Roos (eds.): *Inspire and Be Inspired. A Sample of Research on Supervision and Coaching in Europe*

Johanna Domokos: *Endangered literature. Essays on Translingualism, Interculturality, and Vulnerability 2018*

Tímea Kovács: *Code-Switching and Optimality*

Viktória Semsey (ed.): *National Identity and Modernity 1870–1945. Latin America, Southern Europe, East Central Europe*

Anita Czeglédy, Géza Horváth (Hg.): *Inspirationen III – Wege*

Renáta Raáb: *Austria's Schleswig Policy 1848–1852*

Anita Czeglédy, Anikó Szilágyi-Kósa (Hg.) unter Mitarbeit von József Fülöp: *Geopoetische Reisen in Mitteleuropa. Studien zur Sprache und Kultur*

Krisztina Kovács: *La relation poétique entre l'oeuvre d'Yves Bonnefoy et celle de Paul Celan*

Ádám Bethlenfalvy: *Living through extremes in process drama*

Marcus Kracht: *Knowledge and Material Culture. How much knowledge can we afford?*

Anikó Daróczi, Enikő Sepsi, Miklós Vassányi (eds.): *Initiation into the Mysteries. A Collection of Studies in Religion, Philosophy and the Arts*

Judit Mudriczki: *Shakespeare's Art of Poesy in* King Lear*. An Emblematic Mirror of Governance on the Jacobean Stage*

Zoltán Literáty: *Rhetorical Preaching. Studies in Rhetoric, Homiletics & Preaching*

Jegyzet

Nádor Orsolya: *Tanított (anya)nyelvünk*

Hegedűs Rita: *Élő magyar grammatika. A nyelvhasználat rendszerének rövid áttekintése*

Csontos Nóra, Dér Csilla Ilona: *Pragmatika a magyar mint idegen nyelv oktatásában*

H. Varga Márta (szerk.): *Magyar grammatika funkcionális megközelítésben. Elmélet és gyakorlat*

M. Pintér Tibor, Wéber Katalin: *Mérés és értékelés: magyar mint idegen nyelv*

Holló Dorottya: *Kultúra és interkulturalitás a nyelvórán*

Schmidt Ildikó: *A magyar írás és olvasás tanítása. Az alfabetizálás folyamata*

Lannert Keresztély István: *Bevezetés a drámapedagógiába*

Fóris Ágota: *Lexikológiai és lexikográfiai ismeretek*

Balogh Judit: *Leíró grammatikai ismeretek. Magyar mint idegen nyelv szakos hallgatók részére*

Gyöngyösi Lívia, Kampó Ildikó, M. Pintér Tibor: *A magyar kiejtés tanítása*

Nádor Orsolya (szerk.): *Régebbi és újabb nyelvoktatási módszerek*

Schmidt Ildikó, Nagyházi Bernadette: *Magyarnyelv-tanítás gyermekeknek*

Kovács Tünde: *Nyelvi játékok*

Oszkó Beatrix: *Nyelvtörténet dióhéjban*

L'Harmattan France
5-7 rue de l'Ecole Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20
Email: diffusion.harmattan@wanadoo.fr

L'Harmattan Italia SRL
Via Degli Artisti 15
10124 TORINO
Tél: (39) 011 817 13 88 / (39) 348 39 89 198
Email: harmattan.italia@agora.it

Technikai szerkesztő: Molnár A. Aliz
Nyomdai előkészítés: Károli Könyvműhely
Szakmai koordinátor: Vincze Ferenc
Borító: Kára László
Nyomdai kivitelezés: Prime Rate Kft.
Felelős vezető: Tomcsányi Péter